

ISSN 1857 - 92

INTERNATIONAL JOURNAL

Institute of Knowledge Management

KNOWLEDGE

Scientific papers
Vol. 14.3.

THE POWER OF KNOWLEDGE

IJK, V. 14.3. pp 859-1291, Skopje, 2016

<http://globalimpactfactor.com/knowledge-international-journal/>
Global Impact and Quality Factor 1.023 (2015)

KNOWLEDGE

***INTERNATIONAL JOURNAL
SCIENTIFIC PAPERS
VOL 14.3***

7-9 October, 2016

Agia Triada, GREECE

KNOWLEDGE

International Journal Scientific papers Vol. 14.3

EDITORIAL BOARD

Vlado Kambovski PhD, Robert Dimitrovski PhD, Siniša Zarić PhD, Maria Kavdanska PhD, Venelin Terziev PhD, Mirjana Borota – Popovska PhD, Predrag Trajković PhD, Jove Kekenovski PhD, Svetlana Trajković PhD, Zivota Radosavljević PhD, Margarita Koleva PhD, Mile Matijević PhD, Nonka Mateva PhD, Rositsa Chobanova PhD, Aleksandar Nikolovski PhD, Marija Knezević PhD, Snežana Miličević PhD, Irina Singaveskaya PhD, Dzulijana Tomovska PhD, Oliver Dimitrijević PhD, Nedzat Koraljić PhD, Nebojsa Pavlović PhD, Nikolina Ognenska PhD, Dimitrija Popovski PhD, Lisen Bashkurti PhD, Tome Naumov PhD, Trajce Dojcinovski PhD, Jana Merdzanova PhD, Zoran Srzentić PhD, Nikolai Sashkov Cankov PhD

Preparing and correction: Liljana Pushova

Print: GRAFOPROM – Bitola

Editor: IKM – Skopje

For editor

Robert Dimitrovski, PhD

KNOWLEDGE

International Journal Scientific Papers Vol. 14.3

ISSN 1857-92

SCIENTIFIC COMMITTEE

President: Academic, Prof. Vlado Kambovski PhD

- Prof. Robert Dimitrovski PhD, Faculty of Management, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Zivota Radosavljevik PhD, Dean, Faculty FORCUP, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Venelin Terziev PhD, University of Rousse (Bulgaria)
- Prof. Rosica Cobanova PhD, Bulgarian Academy of Sciences (Bulgaria)
- Prof. Aleksandar Nikolovski PhD, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Anita Trajkovska PhD, Rochester University (USA)
- Prof. Sinisa Zaric, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade (Serbia)
- Prof. Milan Radosavljevic PhD, Dean, Faculty of strategic and operational management, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Anka Trajkovska-Petkoska PhD, UKLO, Faculty of technology and technical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Predrag Trajkovic PhD, JMPNT, (Serbia)
- Prof. Lidija Tozi PhD, Faculty of Pharmacy, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Bistra Angelovska, Faculty of Medicine, University "Goce Delcev", Shtip (Macedonia)
- Prof. Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Jove Kekenovski PhD, Faculty of Tourism, UKLO , Bitola (Macedonia)
- Prof. Sasho Korunoski, Dean, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Cvetko Andreevski, Vise rector, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Margarita Koleva PhD, Dean, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Aleksandar Donchev, MIT University, Faculty of Law, Skopje (Macedonia)
- Prof. Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Mirjana Borota-Popovska, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Prof. Marija Topuzovska-Latkovic, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Prof. Marija Knezevic PhD, Academic, Banja Luka, (Bosnia and Herzegovina)
- Ljupco Naumovski PhD, Forum for Mobility and Research, Bitola (Macedonia)
- Prof. Oliver Iliev PhD , Faculty of Communication and IT, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Dimitrija Popovski PhD, Faculty of Sport, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Yuri Doroshenko PhD, Dean, Faculty of Economics and Management, Belgorod (Russian Federation)
- Prof. Ilija Nasov PhD, Research and Development center PLASMA, Skopje (Macedonia)
- Prof. Sashko Plachkov PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Ivan Petkov PhD, Rector, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Vladimir Lazarov PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Tosko Krstev PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Antoanela Hristova PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- Prof. Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Aleksandar Korablev, PhD, Dean, Faculty for economy and management, Saint Petersburg State Forest Technical University, Saint Petersburg (Russian Federation)
- Prof. Primoz Dolenc, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Doc. Igor Stubelj, PhD, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Prof. Hristo Beloev PhD, Bulgarian Academy of Science, Rector of the University of Rousse (Bulgaria)
- Prof. Branko Sotirov PhD, University of Rousse (Bulgaria)
- Prof Karl Schopf, PhD, Akademie fur wissenschaftliche forchung und studium, Wien (Austria)
- Prof. Isa Spahiju PhD, International Balkan University (Macedonia)
- Prof. Volodymyr Denysyuk, PhD, Dobrov Center for Scientific and Technological Potential and History studies at the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
- Prof. Laste Spasovski PhD, Vocational and educational centre, Skopje (Macedonia)
- Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of law, Kragujevac (Serbia)
- Prof. Dragan Kokovic PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Sasha Kicoshev PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Pere Tumbas PhD, Faculty of Economics , University of Novi Sad , Subotica (Serbia)
- Prof. Natalija Kirejenko PhD, Faculty For economic and Business, Institute of Entrepreneurial Activity, Minsk (Belarus)
- Prof. Zoja Katru PhD, Prorektor, Euro College, Istanbul (Turkey)
- Prof. Mustafa Kacar PhD, Euro College, Istanbul (Turkey)
- Prof Evgenia Penkova-Pantaleeva PhD, UNWE -Sofia (Bulgaria)
- Prof. Nikolina Ognenska PhD, Faculty of Music, SEU - Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Tihomir Domazet PhD, President of the Croatian Institute for Finance and Accounting
- Prof. Stojan Ivanov Ivanov PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Maja Lubenova Cholakova PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Daniela Ivanova Popova PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Branimir Kampl PhD, Institute SANO, Zagreb (Croatia)
- Prof. Marina Simin PhD, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Helmut Shramke PhD, former Head of the University of Vienna Reform Group (Austria)
- Prof. Ahmad Zakeri PhD, University of Wolver Hampton, (United Kingdom)
- Prof. Tzako Pantaleev PhD, NBUniversity , Sofia (Bulgaria)
- Prof. Lisen Bashkurti PhD, Global Vice President of Sun Moon University (Albania)
- Prof. Baki Koleci PhD , University Hadzi Zeka , (Kosovo)
- Prof. Ivana Jelik PhD, University of Podgorica, Faculty of Law, (MNE)
- Prof. Islam Hasani PhD, Kingston University (Bahrein)
- Prof. Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)
- Prof. Jonko Kunchev PhD, University „Cernorizec Hrabar“ - Varna (Bulgaria)
- Prof. Nedjad Korajlic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Alisabri Sabani PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Jova Ateljevic PhD, Faculty of Economy, University of Banja Luka, (Bosnia &

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Herzegovina)

- Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of law University of Kragujevac (Serbia)
- Doc. Tatyana Sobolieva PhD, State Higher Education Establishment Vadiym Getman Kiyev National Economic University, Kiyev (Ukraine)
- Prof. Svetlana Trajkovic PhD, High School of applied professional studies, Vranje (Serbia)
- Prof. Suzana Pavlovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Zorka Jugovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Dragan Marinkovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Dusan Ristic, PhD Emeritus – Faculty of Management, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Rumen Stefanov, PhD, Dean, Faculty of public health, Medical University of Plovdiv (Bulgaria)
- Prof. Stojna Ristevska PhD, Dean, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Snezana Stoilova, PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Lence Mircevska PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Dzulijana Tomovska, PhD, Dean, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Mitre Stojanovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Ljupce Kocovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Vasil Zecev PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Nikola Bozkov PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Vasil Pehlivanov PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Oliver Dimitrijevic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Erzika Antic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Jelena Stojanovic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Prof. Miodrag Smelcerovic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Doc. Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Doc. Marija Kostić PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Sandra Živanović PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Snežana Milićević PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Doc. Nebojsa Pavlovic PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Prof. Kamal Al-Nakib PhD, College of Business Administration Department, Kingdom University (Bahrain)
- Prof. Venus Del Rosario PhD, Arab Open University (Philippines)
- Prof. Nishad M. Navaz PhD, Kingdom University (India)

ORGANIZING COMMITTEE

- Robert Dimitrovski PhD, Faculty of Management, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Venelin Terziev PhD, National Military Academy “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, South West University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Snežana Milićević PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Sinisa Zaric, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade (Serbia)
- Evdokia Petkova, South West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Marios Miltiadou, PhD, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)
- Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Isa Spahiu PhD, International Balkan University (Macedonia)
- Suzana Samarxiu, PhD, University “Aleksandar Moisiu”, Durres (Albania)
- Violeta Dimova, PhD, University “Goce Delcev”, Stip (Macedonia)
- Mirjana Borota – Popovska, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Izet Zeqiri, PhD, South East European University, Tetovo (Skopje)
- Ekaterina Arabska, PhD, Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo (Bulgaria)
- Nebojsa Cvetanovski, PhD, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)
- Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)

Table of Contents

MANAGING THE PROBLEM OF UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA	879
Robert Dimitrovski, Ph.D	879
Venelin Terziev, Ph.D.....	879
Shaban Saliu, Ph.D	879
Liljana Pushova, MSc	879
MUTUAL FUNDS DEVELOPMENT IN THE R. OF MACEDONIA -- CURRENT DEVELOPMENTS	885
Nebojsa Cvetanovski, Ph.D	885
DEVELOPING CONTROL SYSTEM OF MANAGERIAL PERFORMANCE IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA	891
Sasho Dodovski, Ph.D	891
Monika Markovska, Ph.D	891
Bozidar Milenkovski, Ph.D.....	891
LEARNING IN FUNCTION OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN ORGANISATIONS .	897
Gabriela Krstevska, PhD.....	897
NEEDS AND STAGES OF BUSINESS CONCEPTION	903
Branislav Stanisavljevic, Ph.D.....	903
SOME ASPECTS OF THE LOCAL LABOR MARKET - CASE OF DURRËS DISTRICT.....	909
Artur Hadroj.....	909
Llambi Prendi, Ph.D	909
SOCIAL ENTREPRENEURSHIP	915
Daniel Pavlovski PhD	915
IDENTIFICATION OF NEEDS AND EXPECTATIONS OF SECONDARY SCHOOL STAKEHOLDERS BASED ON PROCESS REFERENCE MODEL	919
Jovana Petrović, MSc.....	919
Jovan Filipović, Ph.D.....	919
Goran Cvijović, Ph.D.....	919
THE ROLE OF ERP SYSTEM MAINTENANCE ON THE REDUCTION OF PROJECT FAILURES	925
Majlinda Axhiu, MSc.....	925
Florida Veljanoska, Ph.D.....	925
Biljana Ciglovska, Ph.D.....	925
МЕНАЏМЕНТ НА ЗНАЕЊЕ ПРИ РАЗВОЈ НА МАЛИ И СРЕДНИ ПРЕТПРИЈАТИЈА	929

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Антон Кајтази.....	929
AGE, GENDER AND RELATION OF URBAN-RURAL PLACES AS FEATURES OF JUVENILE DELINQUENCY AND THE PERPETRATORS IN THE AREA OF THE BASIC COURT IN GOSTIVAR DURING 2002-2006.....	937
Ersin Sulejmani, MSc	937
CIVIL SOCIETY AND MEDIA IN WESTERN BALKANS: IN TRANSITION FROM COMMUNISM TO POST COMMUNISM	943
Ardian Kastrati, MA	943
WHAT IS ALTERNATIVE DISUPTE RESOLUTION (ADR)?	947
Elizabeta Spiroska M.Sc	947
CORRUPTION IN SERBIA.....	951
Natasha Georgieva Hadji Krsteski, Ph.D.....	951
SYSTEM OF PENALTIES	955
Pakiza Tufekdji, MSc.....	955
JUSTICE AND POSITIVE LEGAL INDOCTRINATION, CORE VALUSE DISPUT	959
Fani Kuzmanovska, LL.M.	959
DYNAMIC WEB SITE FOR PREPARATION OF EDUCATIONAL MATERIALS FOR DISTANCE LEARNING STUDENTS	965
Gergana Kalpachka, PhD.....	965
DIDACTIC MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COGNITIVE SKILLS IN STUDYING OF ELECTROMAGNETIC PHENOMENA	971
Georgi Malchev,	971
Radost Vassileva, PhD.....	971
THE STRESS OF PUPILS AND THE FACTORS THAT INFLUENCE ON ITS LEVEL.....	977
Petrit Taraj, Ph.D	977
Arta Taraj, MSc	977
AWAKENING THE AWARENESS OF CHILDREN ON PRESERVATION OF THE ENVIRONMENT THROUGH ART EDUCATION CLASSES IN LOWER GRADES OF PRIMARY SCHOOL	985
Daliborka Djerkovic, Msc.....	985
Aleksandar Vukanovic, Msc	985
GAME BASED MODELS FOR INTELECTUAL AND PERSONAL DEVELOPMENT OF A CHILD	995
Rumyana Papancheva	995
Krasimira Dimitrova	995

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Daniela Zaberska	995
Margarita Terzieva.....	995
Krasimir Nikolov	995
Zlatka Dimitrova	995
Dechko Ignatov	995
Iliyana Pencheva	995
COMPETENCE AND INTUITION IN LITERARY TEXT INTERPRETATION	1001
Sonya Aleksandrova, Ph.D	1001
Fani Boykova, Ph.D	1001
SYMPTOMS OF DYSCALCULIA	1007
Lilyana Chobanova, Ph.D	1007
PUBLIC LIBRARIES AND READING IN BERAT-ALBANIA.....	1013
Marela Guga Ph.D	1013
Fatlinda Shkurti Ph.D.....	1013
TEACHING STYLISTIC DEVICES THROUGH THE THEATRE OF ABSURD.....	1021
Ardita Dylgjeri, MSc	1021
THE GAME AS A TOOL OF LEARNING AND ENTERTAINMENT IN PRE – SCHOOL AGE	1025
Valbona Keçi	1025
“THE FALL” – AN EXAMPLE OF GAME-BASED MODEL FOR INTELECTUAL AND PERSONAL DEVELOPMENT OF A CHILDED AT KINDERGARTEN AGE.....	1031
Rumyana Papancheva,	1031
Krasimira Dimitrova,	1031
Daniela Zaberska,	1031
Margarita Terzieva,.....	1031
Krasimir Nikolov,	1031
Zlatka Dimitrova,	1031
Dechko Ignatov,	1031
Iliyana Pencheva	1031
TEACHING THE HISTORY OF THE REFORMS DURING THE ZOGIST PERIOD IN ALBANIAN SCHOOLS	1037
Irgen Xhyra	1037
HEALTH FINANCIAL MANAGEMENT IN KOSOVO	1041
Blerta Rugova MA.....	1041

HOSPITALITY OF THE STANDARDIZED PRODUCTS AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF TOURISM IN KOSOVO.....	1045
Fatbardha Jashari	1045
THE ROLE OF THE LOGISTICS AND THE IMPACT OF THE SERVICES FOR A STABLE TOURISM	1053
Neritan Turkeshi, Ph.D	1053
Ajselj Jakupi, MSc	1053
RATING AVERAGE ANNUAL RATE OF POPULATION GROWTH IN THE WORLD IN 2015	1059
Tatjana Mirković, MSc	1059
Gordana Mrdak, Ph.D	1059
EFFECT OF AGE ON NURSING STUDENTS' SEXUAL CULTURE.....	1073
Daniela Taneva,	1073
COMMUNICATION AND ACCESS TO PRIMARY CARE PHYSICIAN TO PATIENTS WITH DIABETES, THEIR EDUCATION AND TREATMENT	1077
Gordana Panova, Ph.D	1077
Victoria Jordanova	1077
CARE FOR THE ELDERLY PATIENTS - HEALTH AND ETHICAL ASPECTS	1089
D. Bakova	1089
M. Semerdjieva	1089
P. Georeva.....	1089
STRESSORS AND THEIR IMPACT ON ADOLESCENTS IN CONTEMPORARY SOCIAL ENVIRONMENT	1093
Todor Stoev.....	1093
Kostadin Kanalev.....	1093
PREVENTION, CARE AND TREATMENT OF PATIENTS WITH DIABETES IN KRATOVO DURING THE 2012-2015	1097
Svetle Paunova.....	1097
Gordana Panova	1097
CHANGES IN THE DEVELOPMENT, BEHAVIOR AND HEALTH STATUS OF CHILDREN ATTENDING NURSERIES THROUGH THE EYES OF THEIR PARENTS	1103
G. Markova	1103
G. Petrova	1103
E. Dimitrova.....	1103
SPA TREATMENT – A NEW TREND IN HEALTH CARE.....	1109

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Nedyalka Boycheva	1109
Diruhi Amudzhiyan	1109
Tzvetan Boychev	1109
CARE AND TREATMENT OF PATIENTS WITH RUPTURED ANEURYSM IN SPASM	1113
Stefka Bojkik	1113
Gordana Panova, Ph.D	1113
SPA TREATMENT – A NEW TREND IN HEALTH CARE	1117
Nedyalka Boycheva	1117
Diruhi Amudzhiyan	1117
Tzvetan Boychev	1117
THE ROLE OF THE NURSES IN PREVENTION, TREATMENT AND CARE OF DECUBITUS WOUNDS THAT ARE PRESENT IN PATIENTS AT THE INTENZIVE CARE UNIT	1121
Natasha Kanevche.....	1121
Gordana Panova, Ph.D	1121
PROBLEM ALCOHOLISM IN ADOLESCENCE.....	1131
Yordanka Tsokova	1131
Daniela Taneva	1131
Angelina Kirkova-Bogdanova	1131
STUDY BULGARIAN EATING DISORDERS LEVELS AMONG POPULATION (14-45 YEARS OF AGE) THROUGH THE SCOFF QUESTIONNAIRE	1137
B. Tilov	1137
M. Semerdjieva	1137
E.Raikova.....	1137
D.Bakova	1137
R.Masaldjieva	1137
B.Torniova	1137
ROLE OF THE NURSE IN GYNECOLOGICAL ENDOSCOPIC OPERATIONS	1143
Zoran Nikolovski,	1143
Gligor Dimitrov,	1143
Gordana Panova	1143
TENDENCIES IN THE AGEING OF THE POPULATION - AVERAGE EXPECTANCY OF THE FUTURE LIFE IN GOOD HEALTH - ETHICAL DIMENSIONS	1147
Vanina Krasteva Mihaylova	1147
Mariana Ivanova Liochkova	1147

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Dimitar Georgiev Shopov	1147
TELEMEDICINE: THEN AND NOW	1151
Marina Jovanovic Milenkovic Ph.D,	1151
Jovanka Vukmirovic Ph.D,	1151
Dejan Milenkovic Ph.D,	1151
Aleksandra Vukmirovic,	1151
INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES FOR DISABLED PEOPLE	1157
Angelina Kirkova-Bogdanova	1157
Daniela Taneva	1157
Yordanka Tsokova	1157
MANAGEMENT OF GEOMEDICAL TOURISM	1163
Krassimira Staneva, Ph.D	1163
ENGLISH FOR MEDICAL STUDENTS: THE IMPORTANCE OF DEVELOPING CREATIVE ACTIVITIES.....	1169
Lela Ivanovska, MA.....	1169
NEW EFFICIENT METHOD OF APPROXIMATION OF IDEAL FUNCTIONS WITH RECTANGULAR SHAPES	1173
Peter Apostolov, ScD,.....	1173
Alexey Stefanov, PhD,.....	1173
Ludmila Taneva, PhD,	1173
Uliana Pascaleva, PhD,	1173
ENDANGERING THE SAFETY OF HIGH DAMS	1179
Mile Rakić, Ph.D.....	1179
Zlatan Filipović, Ph.D.....	1179
EXPERIMENTAL STUDY OF USING THE K-NEAREST NEIGHBOUR CLASSIFIER WITH FILTER METHODS.....	1191
Jasmina Đ. Novaković	1191
Alempije Veljović.....	1191
Marina Lakčević	1191
Jasmina Aleksić	1191
MODELING OF MECHANICAL PARTS IN AUTODESK INVENTOR	1197
Nebojsa J. Dimitrijevic, PhD	1197
Branislav B. Dimitrijević, BSc	1197
BASIS OF MAXIMUM QUALITATIVE UTILIZED SAWING IN CUTTING BEECH	1205

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Damjan Stanojevic, Ph.D	1205
FACTORS FOR ABSORPTION OF IONS AND CONTENTS OF MINERAL ELEMENTS IN PLANTS	1213
Petar Petrov	1213
BIOLOGICAL DIVERSITY IN PROTECTED AREAS IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA.....	1221
Vesna Markoska.....	1221
Vlado Velkoski	1221
LANDSLIDE RELATED REHABILITATION AND PROTECTION MEASURES	1227
Tode Kasapinov	1227
Blagica Cekova Ph.D	1227
Erhan Mustafa.....	1227
AIR QUALITY IN THE VRANJE CITY, SERBIA, IN JANUARY 2016	1233
Gordana Bogdanović, Ph.D	1233
Tijana Micić, MSc	1233
THE HISTORIC OF MIGRATION IN VLORA DISTRICT - ALBANIA	1239
Fatlinda Shkurti, Ph.D.....	1239
Marela Guga, Ph.D	1239
WHAT DO WE NEED FOR SUCCESS?	1245
Katica Stoimenovska, Ph.D	1245
VISUALLY-ANTHROPOLOGICAL POSSIBILITIES OF CULTURAL RECONSTRUCTIONS: THE MOVIE AND THE MYTHICAL-RELIGIOUS KNOWLEDGE	1251
Zlatko Popovski	1251
HALLOWEEN – PAGAN RITUALS OR MASKENBAL COMMERCIALIZATION OF RITUAL IN SPHERE OF POPULAR CULTURE.....	1257
Jasmina Fortić, MSc.....	1257
SUSTAINABLE TRANSPORT AND THE MODELING OF THE TRANSPORT DEVELOPMENT POLICY IN ALBANIA	1261
Kuci Alush, Ph.D	1261
NOCIONI STANDARDET DHE MENAXHIMI I CILËSISË.....	1267
Shyqeri Kabashi, Ph.D.....	1267
Nexhmije Kabashi, Ph.D.....	1267
NGRITJA E EKONOMISË KOSOVARE PËRMES ZHVILLIMIT RURAL	1275
Festim Tafolli , MSc	1275

THE ANALYSIS OF DEPENDABILITY FOR WINDING SPOOL OF YARN AT OE - SPINNING MILL WITH ASPECT OF MAINTENANCE TECHNOLOGY.....	1281
DraganaTrajkovic,	1281
Miodrag Stanković,	1281

MANAGING THE PROBLEM OF UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Robert Dimitrovski, Ph.D

MIT University, Faculty of Management, Skopje, Macedonia dimitrovski.r@gmail.com

Venelin Terziev, Ph.D

University of Rousse, Rousse, Bulgaria

National Military Academy "Vasil Levski", Veliko Trnovo, Bulgaria terziem@skmat.bg

Shaban Saliu, Ph.D

Directorate for protection, Skopje, Macedonia

Liljana Pushova, MSc

MIT University, Faculty of Management, Skopje, Macedonia liljanapusova@yahoo.com

Abstract: The full employment of labour has been a key economic objective ever since the mass unemployment experienced in the 1930s. When employment levels are less than their maximum possible an economy is experiencing unemployment. If labour is employed, but not effectively used, the situation is called underemployment. The main problem when measuring unemployment accurately is that it is a difficult procedure because of the imperfect knowledge. Not all instances of unemployment are recorded, and records of unemployment may be inaccurate.

Republic of Macedonia, as well as the other transitional economies, is facing the problem of unemployment and this is one of the main social problems that need to be resolved in future. Additionally, the recent global economic and financial crisis caused significant problems to the Macedonian economy in general, having an impact to the level of unemployment, as well. One of the main issues for sustainable economic growth and development is the reduction of unemployment, which leads to social equality and reduction of poverty. This paper is aimed to discuss the problem of the unemployed and to suggest management strategies and policies for overcoming this issue.

Keywords: management strategies, unemployment, Republic of Macedonia

1. INTRODUCTION

According to the data from the State Statistical Office, in the II quarter of 2016, the labour force in the Republic of Macedonia numbered 948 376 persons, of which 720 674 were employed, while 227 702 were unemployed persons. The activity rate in this period was 56.5, the employment rate was 42.9, while the unemployment rate was 24.0.¹

Source: http://www.stat.gov.mk/Default_en.aspx

¹ http://www.stat.gov.mk/Default_en.aspx

Similarly, high rates of unemployment marked the last two decades of economic transition in Macedonia. Unemployment is the single most important problem for about 80% of the population in Macedonia – far more important than any other issue, and increasingly so, as this percentage was smaller five years ago.

T-01: Активно население и стапки на активност ¹⁾

T-01: Labour force and activity rates ¹⁾

	Вкупно работоспособно население Total working age population	Активно население Labour force			Стапка на активност Activity rate	Стапка на вработеност Employment rate	Стапка на невработеност Unemployment rate
		вкупно Total	вработени Employed	невработени Unemployed			
2015	1 676 659	954 924	705 991	248 933	57.0	42.1	26.1
2015/II	1 676 400	956 174	699 578	256 596	57.0	41.7	26.8
2016/I	1 678 411	945 821	714 435	231 386	56.4	42.6	24.5
2016/II	1 678 805	948 376	720 674	227 702	56.5	42.9	24.0

Source: <http://www.stat.gov.mk/pdf/2016/2.1.16.31.pdf>

Unemployment is perceived as more important than corruption, poverty and interethnic relations etc. Being perceived as the most pressing problem in Macedonia, gives unemployment political significance, which can be used to implement the necessary reforms in order to increase the employment rate. Moreover, unemployment is closely linked to a list of other issues related to the overall economic performance of the state - from FDIs, to more political and strategic issues, such as EU integration, as a bulky negotiations chapter is devoted to employment and social issues. Inevitably, unemployment has been mentioned in all election campaigns and it seems that it will remain on top of the new governments' agenda as well.

2. LABOUR MARKET POLICIES

The Republic of Macedonia has the constitutional and legal obligation to create policies that are aimed at full and free chosen employment. In article No. 42 of the Constitution it is stated that “each citizen of the Republic of Macedonia has the right to work, to free choice of employment, protection at the work place, as well as financial assistance during temporary unemployment” (Ruzin, 1994, p.195). The responsible governmental body for creating the legislative framework of labour market policies, which is the same that exercises control and supervision, is the Ministry of Labour and Social Policy. After the independence of the country, the Ministry designed or revised several laws on the issue`.

Employment services are provided through the State Employment Bureau and its 30 regional labour offices. In principle, the legislature, and the Bureau have established broad objectives for addressing unemployment, including almost all possible passive and active labour market policies. However, in practice the Bureau deals mainly with the passive policies such issues as registration and placement, as well as unemployment benefits and the assistance system. The unemployment benefit system covers those unemployed whose employment was involuntary terminated. Unemployed persons have the right to income compensation for some 3 months if they had 9 months of previously registered employment or the right of up to 24 months entitlement if their prior employment period was 20-25 years. Persons who had an employment period of more than 25 years are entitled to benefits until their re-employment or retirement. The amount of benefits that the unemployed receive is 50 percent of the average wage of the employed during the previous three months, but less than 80 percent of the minimum wage of the state sector of employment.

3. CAUSES FOR THE UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

As a complex socio-economic phenomenon, the roots of persistently high levels of unemployment are difficult to trace only in one area, and even more difficult to present in a concise form. At a most general level, unemployment can be attributed to three factors on the supply-side:

- low capacity of Macedonian economy to generate jobs
- low flexibility and mobility of job forms
- low law-enforcement capacity of state - allowing blooming grey economy and no control over employers (weak Labour Inspection etc.)
- Inadequate educational system
- Structure of the work force²

² <http://www.analyticamk.org/files/ReportNo13.pdf>

3.1. Low capacity for job creation

Certain changes in legislation and strategic documents have been undertaken in order to address this issue of low capacity for job creation. A list of strategic documents have been adopted only in the last several years, starting from the National Employment Strategy 2010 and the National Action Plan for Employment to the Active Measures for Employment and Operational Plan for the active employment measures. Despite recent efforts at promoting growth and employment – the levels of economic growth and employment in Macedonia remain at lower level than wanted. The institutional aspect of employment policy needs a further boost and capacity-building – to establish the necessary new bodies and improve the independence and effectiveness of the existing institutions. While good legal and strategic framework is a requirement for successful employment measures, it unfortunately is not sufficient. Increased employment is related to economic growth and the quality of the available labour force in a society. Economic growth in Macedonia is low, as both domestic and foreign investments are among the lowest in the region, and the economy has low capacity to produce new jobs.³ Furthermore, among the states in the region, Macedonia has the highest labour rigidity index - hiring and firing of workers are most difficult. While this makes employment safer for the few who have jobs, such rigidity makes the labour market less responsive to measures for increasing employment.

3.2. Low flexibility and mobility of job forms

Macedonian rigidity of employment index is among the highest in the region and much higher than that of the Central and East European or OECD states. In particular, the high rigidity of employment and difficulty of hiring indices contribute to a rather inflexible labour forms in Macedonia.⁴ Both employers and potential employees need to be encouraged to move away from traditional rigid job types and embrace more flexible forms of work. Employees need to know that working flexible hours, part-time or tele-work does not mean that they do not have a proper job or that they are first to be dismissed if the company hits difficult times. Employers need to know that employing workers under flexible conditions will not have adverse effect on the quality of the work of those workers nor on the loyalty of these workers to their company. Once these psychological obstacles are overcome, the economy can benefit from family- and gender-friendly jobs which can provide employment for and attract to the labour market many unemployed women and single parents. Moreover, part-time and tele-work jobs will provide employment for young people and those engaged in education, formal or vocational, who can not be committed to a full-time job.

3.3. Weak law-enforcement capacity

The State Labour Inspection is the main state body responsible for sanctioning all firms and institutions found in breach of the Labour Law, whether regarding the legal status of the workers or regarding the respect of safety regulations on the workplace. In a context of blooming grey economy and illegal work in Macedonia, this body needs substantial authority and powers in order to be able to cope with the challenges posed by the large grey sector. In the last couple of years, the media brought the issue of health and safety at the workplace to public attention after several cases of workers experiencing health problems while working in under dangerous conditions. Some of those employers even had permissions granted from the Labour Inspection for satisfying the safety criteria. Such cases indicate that: first, the law must be clear about the standards of health and safety at the workplace that must be respected by all, and second, the Labour Inspection needs to have sufficient capacity to ensure that all provisions are properly implemented. If necessary, new bodies or teams can be established to assist the Labour Inspection in its work especially on-the-ground activities. Finally, the judicial system needs to be able to swiftly and effectively punish those who disrespect the law in order to dissuade others from doing the same.

In the area of illegal work and grey economy, numerous efforts have been undertaken in order to curb the wave of illegal and unregistered work. One of the recent government measures to this end provides for cutting the social benefit contributions paid by the employers, which currently amount to 67% of the average net wage in Macedonia, and are one of the highest such in the region.

3.4. The problem of the educational system

The educational system in Macedonia is barely responsive and adjusted to the needs of the labour market and the economy in general. Since 1990, there were several initiatives to reform the old educational system, but most of them were not realised as projected.

Therefore, even today education in Macedonia reflects remnants from the former communist planned economy rather than adapting to the needs and demands of the market economy. The lack of meaningful educational

³ In 2007 FDIs amounted to less than 350 mn USD, which was the sum of FDIs in 2006. FDI. State Statistics Office.

⁴ World Bank. "Doing Business in 2006", 2006 and European Training Foundation. "Labour Markets in the Western Balkans: Challenges for the Future", 2007.

reforms is reflected in the educational structure of the Macedonian workforce and the overall quality of the human potential and thus also on the employment rates.

According to the State Statistical Office, the number of students who completed their secondary education and are enrolled to Universities (public and private) in the last 7 years is given in the table below.

T-02: Опфат во високото образование (брuto-стапки на запишување)

T-02: Coverage in tertiary education (gross enrollment rates)

Академска година Academic year	Вкупно Total			Женски Females		
	запишани студенти - вкупно Enrolled students - total	население на возраст 18-23 години ¹⁾ Population aged 18-23 ¹⁾	брuto-стапка Gross rate	запишани студенти-вкупно Enrolled students - total	население на возраст 18-23 години ¹⁾ Population aged 18-23 ¹⁾	брuto-стапка Gross rate
2008/2009	63 437	195 160	32.51	33 593	94 929	35.39
2009/2010	57 894	193 976	29.85	30 408	94 248	32.26
2010/2011	63 250	192 394	32.88	33 583	93 381	35.96
2011/2012	58 747	188 899	31.10	31 233	91 841	34.01
2012/2013	56 906	185 732	30.64	31 005	90 373	34.31
2013/2014	57 746	182 476	31.64	31 450	88 682	35.46
2014/2015	59 359	178 682	33.22	32 175	86 812	37.06

Source: <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/2.4.15.18.pdf>

It is not surprising that the majority of these people can not find employment, as the present economy requires skills that these people do not possess.

One of the measures undertaken at a larger European level aiming at reducing the skills gap between the quickly changing demands of the developing economies and the existing skills of the labour force is vocational education training (VET) and life-long learning programmes for adults. The EU and each of the member states have developed their own strategies for VET and life-long learning with the support of EU-funded programmes such as Leonardo da Vinci and Grundtvig, (vocational and continuing education) and the support of other European associations (EVTA, EAEA etc.).

Similar efforts are made in Macedonia and the region to introduce these new methods of education and assist the labour force adaptation to the needs of the economy. By gaining an EU candidate status, Macedonia became a member of the European Training Foundation and initial steps at establishing a national VET centre were taken. The Macedonian VET centre was established in 2007 and in the last year worked with minimal capacity (human and institutional) and very limited impact, even though the necessary legal and secondary documents are adopted.

3.5. Structure of the workforce

The biggest number of the unemployed citizens are with low qualifications and have been unemployed for a long period of time. This makes the unemployment problem more worrying as it is more difficult for persons who have not worked for a long period to join the work force again. They lose pace and competitiveness as compared to those who are working and their skills and experience become outdated.

The low-skilled and continuously unemployed need to undergo re-training to provide them with skills necessary for joining the labour market. While such (re-)training programmes exist and are provided by the state Employment Agency and other government bodies (free computer courses), they need to be more accessible to the most vulnerable groups: inhabitants of rural and distant areas as well as members of some ethnic groups, who require these trainings most, often have limited access.

4. POLICIES FOR REDUCING THE UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

The new economic model of the R. Macedonia in regard to reducing the unemployment level should be based on: recovering the labour market and reducing the number of unemployed, in particular by better matching skills with demand (EC, 2015a); improving the management of public finances; developing public spending schemes and further enhancing structural reforms; further attracting exports and foreign investment, further reducing the public debt and decelerating levels of FDI. Fiscal policy needs to be aligned with the country's structural reform priorities.

Policies for decreasing the unemployment, are and have always been of highest priority. In this context, the National Employment Strategy of the Republic of Macedonia envisages policy measures aimed at specific target groups of unemployed, such as: young people; long-term unemployed; and vulnerable groups (elderly, disabled, single mothers, orphans). Additionally, Macedonian government adopted a National Programme for decent work for the period 2014-2018⁵, which focuses on: increased scope of young people in programs for self-employment through grants, internships, subsidized employment, training for advanced IT skills, better integration of women in the labour market; effective social dialogue, and formalization of the informal economy.

4.1. Improving export competitiveness

For a small open economy such as FYR Macedonia, improving export competitiveness is critical to bolster economic growth and reduce unemployment. In the short to medium run, an improved export performance is needed to strengthen the trade balance and reduce the country's dependence on remittances from migrant workers to raise national income. In the longer run, technological and managerial spillovers typically associated with the establishment of foreign exporting firms can be expected to foster backward linkages to local producers, thus promoting the integration of the domestic tradable goods sector into global supply chains and supporting sustainable growth. For these reasons, attracting foreign direct investment (FDI) and building up export capacities have been the linchpin of the authorities' economic policy over the last decade. Higher exports and trade openness have been associated with better resource allocation and the development of a resilient tradable goods sectors in the literature (see, e.g., Edwards, 1993), ultimately being conducive to higher standards of living.

4.2. Higher economic growth

Economic growth requires huge investment, both private and public. As for the private investment in the Republic of Macedonia, it is necessary to increase both domestic and foreign investment. Despite the active policies, the effects on decreasing unemployment are modest, due to several reasons: (a) the amount of inward FDI in the country is not massive, since the country is not a very attractive investment destination, even in regional context; (b) rather small part of the inward FDI in Macedonia is in labour intensive industries; (c) because low labour costs are often the most important reason for attracting foreign investors in the country, the employees in the industrial capacities established in Macedonia by foreign investors have very small wages, even by domestic standards.

This contributes to easing the unemployment to a certain extent, but not as much poverty and social inequality. On the other hand, domestic companies in the country are reluctant to invest heavily in new or expansion and modernization of existing companies. Measures are also needed for improving the business climate, strengthening rule of law, especially in the area of property rights, reducing the transaction costs for starting and running a business, reforming the judiciary, reducing corruption, and particularly progress in the European integration process.

4.3. Development of SMEs

Small and medium enterprises are very favourable for easing unemployment burden. In Macedonia the government pursues SMEs development policy, but the amount of funds shall be bigger in order to pursue the wanted effect. In order to utilize the full potential of SMEs on decreasing unemployment the government has to strengthen the regional and local centres for support of entrepreneurship, expand the network of SME incubators, and support the functioning of the Euro-info centres. Among other matters this requires allocation of additional funds from the budget for support of SMEs.

4.4. Use of available natural resources

Macedonia has huge potential for agricultural production, and engagement in agricultural activities has always been a mode for productive employment of excess labour force. However, in order to utilize fully this potential it is necessary to introduce policy measures for fostering regional development, especially of deprived and rural regions. Macedonian economy is also in need of policies for creation of international (export) competitiveness of the domestic agricultural production. Until now in Macedonia there are very few – so as not to say there are no – food processing companies established by foreign investors which would establish long-term relations with domestic producers of various primary agricultural products. Those ties will add the necessary indemnity for the small domestic producers of primary agricultural products and thus make this activity prosperous for prospective job seekers. The country also has many natural resources which need to be utilized optimally.

4.5. Increase of the investment in the educational system

Last but perhaps the most important policy measure is to increase the investment in education in order to create human capital of higher quality. On average, although the wages are low by any international comparison, due

⁵ Ministry of Labour and Social Policy of the Republic of Macedonia, "Operational plan for active programs and measures for Employment", : <http://www.avrm.gov.mk/operativen-plan.nspix>.

to the even lower low labour productivity, Macedonia has expensive labour force. This area requires profound long-term reforms.

First priority is the quality of regular education and training. The Macedonian government commenced a policy of increasing the quantity of apprentices, especially students in universities. Later on, new methods were introduced for increasing the quality of education.

Next, big reforms are also needed in the vocational education, which can provide adequate skills and qualifications for the unemployed graduates.

Finally, reforms are needed in the area of life-long learning, for which Macedonia has almost no regulatory and institutional set-up. Anyway, acting through the educational system is very productive in overcoming the structural nature of the unemployment, since highly skilled workforce is a major determinant of economic growth and living standards.

5. CONCLUSION

The problem of the unemployment in the Republic of Macedonia is undoubtedly one of the biggest social problems which are burdening the citizens. It can be said that there is no quick and easy way to resolve this problem which is experienced in the Macedonian labour market.

The labour market policy and measures for social protection should be consistent and complementary to each other, in correspondence with the EU legislative, in order to motivate the unemployed population to seek job and employment actively. In addition, the labour market institutions should develop more active approaches for assistance to unemployed in the process of seeking employment. This should be done through improvement of the measures for employment promotion and through permanent evaluation of the efficiency of the labour market policies.

The main problems which are to be overcome are the low capacity of the Macedonian labour market to create jobs, the low flexibility and mobility of the workforce and employers, the weak law-enforcement capacity (including the problem of the grey economy), the reforms which shall be done in the educational system and the educational policy, which has to be compatible with the needs of the labour market, and the issue with the structure of the workforce.

Some of the policies for decreasing the unemployment are increasing of the export competitiveness, general economic growth, which means increase of the need of workforce, development of SMEs as one of the biggest factors which have an influence on the economic growth in the global economy, optimal use of the available natural resources and last, but not least, increase of the quality and quantity of the investments in the educational system.

REFERENCES

- [1] Arandarenko, M., & Bartlet, W. (2012). Labour Market and Skills in the Western Balkans. FREN- Foundation for the Advancement of Economics Belgrade, November, 2012., from <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/LSEE/PDFs/Skills&thelabourmarket.pdf>
- [2] European Commission. (2014). Former Yugoslav Republic of Macedonia Progress Report. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-the-former-yugoslavrepublic-of-macedonia-progress-report_en.pdf
- [3] European Commission, "The formal Yugoslav Republic of Macedonia Progress Report", October 2015.
- [4] Employment Agency of the Republic of Macedonia, "Policies and measures for employment", : <http://www.avrm.gov.mk/>
- [5] State Statistical Office of the Republic of Macedonia: <http://www.stat.gov.mk/>
- [6] Ministry of Labour and Social Policy of the Republic of Macedonia, "Operational plan for active programs and measures for Employment", : <http://www.avrm.gov.mk/operativen-plan.nsp.x>.
- [7] World Bank. "Doing Business in 2006", 2006 and European Training Foundation. "Labour Markets in the Western Balkans: Challenges for the Future", 2007.

MUTUAL FUNDS DEVELOPMENT IN THE R. OF MACEDONIA -- CURRENT DEVELOPMENTS

Nebojsa Cvetanovski, Ph.D

European Center for Peace and Development-Belgrade, MIT University-Skopje
nebojsa.cvetanovski@gmail.com

Abstract: Open-end Mutual Funds (MFs), which have a significant role on financial markets in developed countries, are still insufficiently developed in the R. of Macedonia, and thus, are marginal players on Macedonia's financial market. A number of factors of exogenous and endogenous character influenced the state of MFs. Regarding the exogenous determinants as systemic conditions, of major importance are the socio-economic conditions which have led to the slow growth of MFs in the country: political and economic instability; low economic growth; insufficient investment potential; under developed capital markets; dominance of the banking sector; lateness in enacting the legal framework on MFs (2007), along with the imposed investment restrictions; overlapping with the global financial crisis and its effects; unawareness of investors on their existence and possibilities and past negative experience with alternative forms of investments; and other factors. Apart from these exogenous effects, a significant contribution towards the under development of MFs, was provided by the MFs themselves, since their performance was market with returns which were not enough to trigger the interest of investors. Looking back, until 2012, the MFs in the country were on the verge of existence. On the supply side, rather scarce, in their period 2007-2012 active were only 9 MFs managed by only 3 management companies (MCs). In structure, most dominant were the six equity MFs, while the rest were comprised of one balanced and one bond MFs. As noted, the existence of only 3 MCs, clearly expresses the indifference of domestic and foreign investment companies to establish MFs in the country. Nonetheless, after 2012 certain positive developments occurred, marked by the appearance of money- market MFs, which succeeded in attracting sizable investments, on the grounds of which, the overall managed assets of MFs grew several times. A significant contribution in this respect were the more stable political and economic conditions in the country, the growth of investment potential – which reached nearly 4. billion euros in the form of domestic savings, along with the falling interest rates on bank deposits – causing a number of investors to redirect their savings into alternative investments with higher profits (returns).

Keywords: Mutual Funds, Management Companies, Financial Markets, Securities, Assets.

ОТВОРЕНИ ИНВЕСТИЦИСКИ ФОНДОВИ ВО Р.МАКЕДОНИЈА – ПОНОВИ СОСТОЈБИ

д-р Небојша Цветановски

Европски центар за мир и развој- Белград, МИТ Универзитет-Скопје,
nebojsa.cvetanovski@gmail.com

Резиме: Отворените инвестициски фондови (ОИФ) кои имаат значителна улога на финансиските пазари во развиените земји, во Р. Македонија се сèуште недоволно развиени, односно претставуваат маргинални учесници на македонскиот финансиски пазар. На ваквите состојби влијаеа повеќе фактори од егзоген и ендеген карактер. Во однос на егзогените детерминанти, кои се во најголем дел резултат на ситемските (надворешни) влијанија, од особена важност се социо-економските состојби во земјата кои значително го забавија нивниот развој: нестабилната политичко-економска состојба; нискиот степен на стопански раст; недоволниот инвестициски потенцијал; неразвиеноста на пазарите на ХВ; доминацијата на банкарскиот сектор; доцнењето со донесувањето на регулативата во однос на ОИФ (2007) како и ограничувањата која истата ги наметна во однос на нивното инвестирање; совпаѓањето на нивното појавување со светската финансиска криза, недоволното познавање на инвеститорите за ваквиот вид инвестирање и лошото искуство во минатото со алтернативните видови на инвестирање; како и др. фактори. Покрај ваквите влијанија од егзоген карактер, придонес кон недоволната развиеност на ОИФ во Р. Македонија дадоа и самите фондови, кои, освен одредени исклучоци, неуспеаја да забележат приноси кои ќе бидат доволно атрактивни за да го привлечат вниманието на инвеститорите. Гледано од денешен ракурс, состојбата со понудата на ОИФ се до 2012 година, беше оскудна. Односно, од периодот 2007-2012 година, тие едвај опстанаа, така што заклучно со 2012 година активни беа вкупно девет ОИФ, од кои доминанти беа акциските (шест), додека балансирачките и обврзничките учествуваа со само по еден фонд. Прилог кон ваквите состојби е тоа што во наведениот период активни беа само 3 Друштва за

управање со ОИФ, што јасно говори за интересот на домашните, а пред се од странски инвестициски компании, за основање ОИФ во Р. Македонија. Сепак, мора да се истакне дека после 2012 година се случија позитивни промени во развојот на ОИФ, што најмногу се должи на појавата на паричните фондови, кои придонесоа се значително, односно повеќе-кратно зголемување на активата со која менаџираат ОИФ во Р. Македонија. Значително влијание во овој поглед имаа и постабилните економско-состојби во земјата, порастот на потенцијалот за инвестирање – кој достигна речиси 4 милјарди евра во форма на домашни заштеди – но и опаѓањето на каматните стапки на банкарските штедни влогови, кои предизвикаа еден дел од инвеститорите да ги преусмерат своите вложувања во други видови на инвестиции, а во потрага по повисоки профити (приноси).

Клучни зборови: Отворени инвестициски фондови, Друштва за управување, Финансиски пазари, Хартии од вредност, Актива

1. INTRODUCTION

The need for the development of MFs in the R. of Macedonia is evident since they have a significant role on financial markets in most countries, especially in the most developed. Their growth and development derives from their efficiency in the allocation of assets, which in turn, contributes towards further development of financial markets and systems, as a pre-condition for overall economic growth. The financial trends on a global level, have shown that MFs are the most popular form of investing and financing.

On these grounds, MFs over time have become one of the most influential financial intermediaries on world capital markets. In numbers, today on a global level, there are around 75.000 MFs with managed assets worth over 23. Trillion US dollars. In most advanced economies the assets under management (AuM) of MFs is almost equal to their GDP (the U.S. with 75%, and the EU with 45%), while in some countries, the AuM exceed their GDP (Australia with more than 100%).

The rapid growth in number and size of AuM of MFs is present in almost all countries neighboring Macedonia. In Slovenia, as one of the first EU member country in the region, MFs have AuM of nearly 25. billion Euros, or 5% of its GDP. In Croatia, the second country in the region to become an EU member, there are more than 100 MFs with AuM of over 4. billion euros. While in Serbia and Macedonia, as countries on a relatively same level of MFs development, their number and AuM are far less.

Macedonia's lagging behind, in this respect, is to a large extent due to the lateness in enacting the legal framework on MFs (2007). Also, a negative impact on their development was the overlapping of the global financial crisis (2007-2009) and its effects on the capital markets in the country, marked by a sharp decline of stock market prices on the Macedonian Stock Exchange (MSE). Namely, in the same period, the MSE last almost 80% of its capitalization, experiencing a drop from 10.000 to 1.700 indexing points. Besides from these developments, there are a number of other contributing factors of exogenous and endogenous character, that affected the state of MFs in the R. of Macedonia.

2. HISTORICAL BACKGROUND

The first MF in the country was Ilika Global, established in 2007 by Ilirka Fund Management from Slovenia. Later in the same year, Innovo Status Akcii, as the second MFs in the country, was founded by the Bulgarian MC Innovo Status. In 2008, three more MFs were activated, out of which, two by Ilirika MC (Ilirika SE Europe, Ilirika KD Brik) and one by KD Fondovi, also from Slovenia (KD South Balkans). The same year is marked by the appearance of two other MFs established by Sava Invest, however, they were short lived and closed the same year. In 2009, only one additional MF was founded, as the first balanced fund in the country – KB Publikum Balance by KB Publicum Invest. Thus, by the end of 2009 година, out of the total 10 established MFs, largely because of the effects of the global financial crisis and the under developed markets, only 6 MFs remained (Table 1.).

In this period, most of the MFs realized negative returns. Inovo Status lost 60% of its net assets value (NAV), Ilirika Global 44% and Ilirika SE Europe 42%. On the contrary, newer MFs, achieved positive returns: KD South Balkans with +36%, and KD Brik with +40%. The differenced in returns of the last funds is mostly because of the investment strategies practiced, especially in respect to diversification of their portfolios according to geographical positioning, timing, currency exposure e.t.c.

The second important characteristic of the MFs in this period was the low NAV, which on a cumulative level (all funds) at the end of 2009 was only 2.5 million euros, i.e. less than 0,2% of the GDP of the R. of Macedonia. The astonishingly small amount of managed funds, only reaffirms that their state of development, is far behind the other countries in the region, except Serbia.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

	Type	Name	M C	Active	Date of Start	NAV (mil. Eur)	Return since establishment
1	Equity	Innovo Status	Innovo	Y	21/11/07		-60%
2	Equity	Ilirika Global	Ilirika	Y	21/11/07	300.0	-44 %
3	Equity	Ilika SE Europe	Ilirika	Y	21/11/07	500.0	-42 %
4	Equity	Sava Invest	Sava	N	29/10/08	530.0	+17%
5	Balanced	Sava Invest	Sava	N	29/10/08	420.0	+19%
6	Equity	KD Brik	KD Fondovi	Y	28/10/08	360.0	+40 %
7	Equity	KD S Balkans	KD Fondovi	Y	28/10/08	300.0	+36 %
8	Equity	Moj fond	Moj Fond	N	03/11/08	60.00	+30%
9	Balanced	KB Publikum	KB	Y	26/06/09	320.0	+3%

Table 1: MFs in the R. of Macedonia, Date of establishment, NAV, Returns (end of 2009)

In the post-global crisis period, a period of recovery and consolidation can be observed, however with overall negative returns of Macedonian MFs. More positive impulses in the development of the MFs in the country are noticed in the period 2011-2015, with the addition of 4 money-market and 1 bond funds -- as new fund types -- along with the 3 new equity funds. Of notable importance in this period is the entry of WVP Fund Management from Austria, with its two funds. Thus, at the end of 2015, MFs in Macedonia expanded in number and assets, with a total of thirteen MFs and AuM near 46. million euro, resulting in a 19-fold increase in assets compared to 2009. (**Error! Reference source not found..**).

	MC	MF	Type	Established	NAV (mkd)	NAV (eur)
1	Ilirika	Ilirika Global Growth	Equity	21.11.2007	41.557.668,98	675.734
2		Ilirika SE Europe	Equity	21.11.2007	23.414.523,44	380.724
3		Ilirika Cash	M/market	05.02.2013	120.015.305,71	1.951.468
4	Innovo Status	Innovo Status	Equity	21.11.2007	50.214.142,21	816.490
5	KB Publikum	KB Publikum Balance	Balanced	23.06.2009	106.744.277,70	1.735.679
6		KB Publikum Bonds	Bonds	24.03.2011	182.277.584,77	2.963.863
7		KB Publikum Money Market	M/market	19.05.2011	1.458.197.160,69	23.710.523
8	KD Fondovi	KD Brik	Equity	28.10.2008	49.859.141,41	810.718
9		KD EU Nova	Equity	28.10.2008	23.187.786,37	377.037
10		KD Top Brands	Equity	10.06.2014	95.001.381,21	1.544.738
11		KD Cash Deposit	M/market	14.09.2012	241.749.725,74	3.930.890
12	WVP Fund Management	WVP Premium Invest	Equity	2.2.2015	146.962.991,25	2.389.642
13		WVP Cash Deposit	M/market	02.02.2015	288.847.068,68	4.696.700
Total:						45.984.207

Table 2: Active MFs in the R. of Macedonia and their NAV (end of 2015).

3. CURRENT ASPECTS – MONEY MARKET MFs

Money market MFs, in a way, were the main drivers that spurred a more rapid growth of the MFs industry in the country. As the youngest types of MFs, Money market MFs are viewed as a sort of a financial innovation with origins in the U.S. in the early 70's of the past century. Their substantial growth is based on the limitations on interest rates of savings deposits, imposed by the state, causing a redirection of a large segment of the savings into MFs, and in so, enabling investors with returns much higher than interests earned on savings deposits with banks, along with assured liquidity and easy access.

By definition, money market MFs invest in short term assets, with an investment objective to preserve the value of invested funds (value strategy), at the same time to allow high liquidity. Based on the

variations of their investment strategies, money market funds invest on a ultra-short to short term assets, by investing money and instruments on the money market, such as, savings deposits, treasury bills, and derivatives of money market instruments.

In the case of Macedonia, as in other countries, money market MFs succeeded in attracting substantial assets in a short period of time, which surpassed 34. Million euros, or 74,56% of the entire assets of all MFs, by the end of 2015 (Figure 3.).

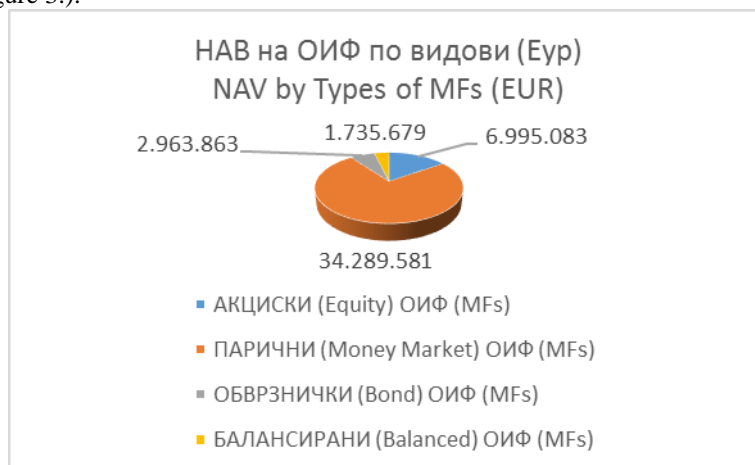

Figure 3: NAV of all MF Types in the R. of Macedonia (end of 2015).

The first money market MF, KB Publikum Money Market, was established in 2011 by KB Publikum, after which three other funds of this type followed: KD Cash Deposit by KD Fondovi (2012); Ilirika Cash by Ilirika Fund Management (2013); and WVP Cash Deposit by WVP Investment (end of 2014). Therefore, by the end of 2015, in the R. of Macedonia, 4 money market MFs are functional, managed by an equal number of MCs, amongst which KB Publikum Money Market is the fund with the largest AuM, or 69,14% of the total assets of all money market funds (Figure 4.).

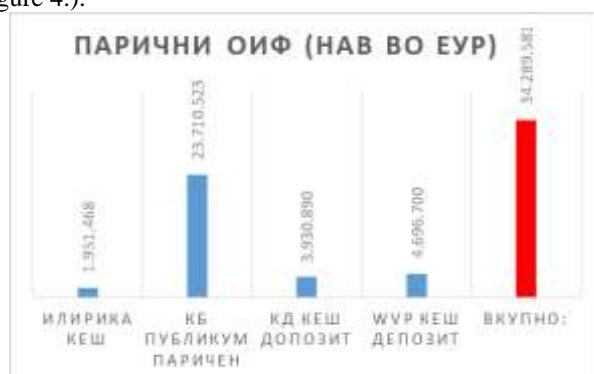

Figure 4: Money market MFs in Macedonia and their Assets (end of 2015).

4. PERFORMANCE OF MONEY MARKET MFs

4.1. Investment Objectives and Strategies

The investment strategy of money market MFs are aimed at investors with an interest in short-term investing at low risk -- in respect to price fluctuations -- and affinity for higher returns. Like other fund types, money market funds are subject to regulatory restrictions on their investments, as an essential component in determining their portfolio structure. Therefore, money market funds are convenient for all types of investors, domestic, foreign, citizens, corporations, as well as, for specific financial institutions with the need to manage their current assets or mid-term liquidity.

In realizing their investment policy -- based on providing higher returns, safety, risk diversification and high liquidity -- money market funds invest most of their assets in banking deposits and short-term securities, while to a lesser extent in long-term securities (government bonds). In this respect, banking deposits with maturity up to 12 months are considered to have higher returns, while government bonds with maturity of 5 or 10 years are considered to be the safest.

4.2. Portfolio Structure

As noticed from the figure bellow, Macedonian money market MFs invest most of their assets in deposits with domestic banks (over 67%). Next in line are investments in short-term securities (bonds) which

participate with 19,82%, followed by investment in money and money market equivalents with 11,89%, of the total portfolio.

Individually, KB Publikum Money Market invests most of its assets in bank deposits (72,12%), bonds (22,29%), and to a lesser extent in cash and cash equivalents (5,59%). A similar portfolio structure is noticed in the second largest fund of the type, WVP Cash Deposit, with a dominant share of the portfolio invested in bank deposits (47,1%), followed by cash and cash equivalents (32,2%) and bonds (23,8%). The investment structure of the remaining two money market funds is not much different, since KD Cash Deposit invests primarily in current and deposited assets with banks (66,13%), secondly, in money and money market instruments (23,58%), and least, in bonds (10,29%). Somewhat differently, Ilirika Cash invests heavily in current assets and deposits (83,94%) and less in money and money market instruments (16,06%) (Figure 5).

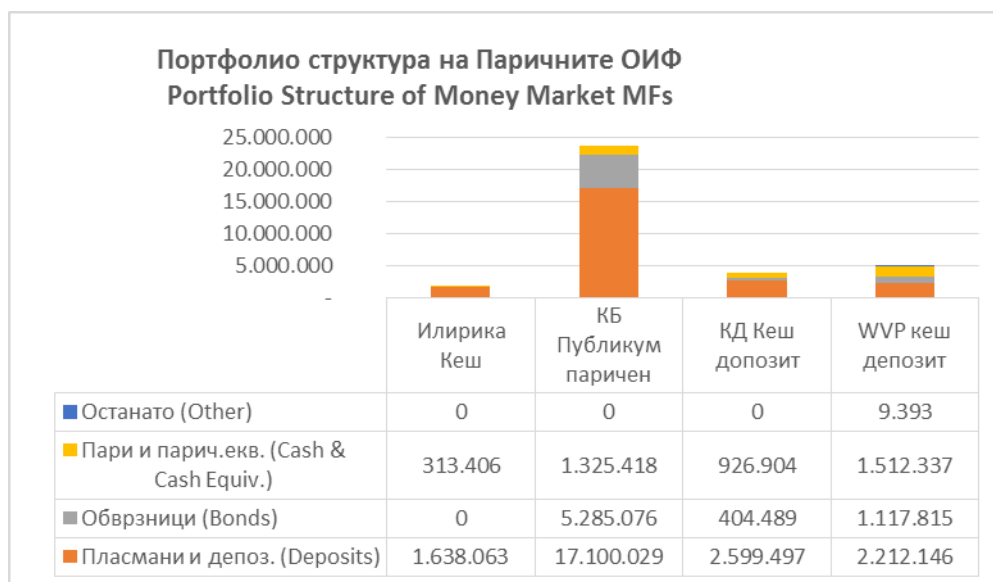

Figure 5: Portfolio Structure of Money market MFs in Macedonia (end of 2015).

4.3. Returns

Empirically, MFs performance encompasses a number of measures in determining their successfulness. To investors, of major importance are the financial results, as expressed through the returns reflecting the share price, along with the costs associated with managing the fund, and the loads for purchasing and selling shares.

As shown in the bellow figures, it is obvious that all money market MFs realized similar returns, despite the different rates of NAV growth. In so, KB Publikum Money Market as the most mature, realized an annual average return of 3,29%, and a total return of 14,1%. The second in age, KD Cash Deposit, achieved an average annual return of 2,88%, while the remaining two, Ilirika Cash and WVP Cash, in their short period of existence realized the same average annual rates of return (+3,33%) (Figure 6).

Figure 6: Returns (annual and total) & Share Price Movements of Money Market MFs (end of 2015).

The relatively similar rates of returns of money market MFs is most of all the result of their similar portfolio structures. In fact, the investment activity of these funds is almost entirely focused on the Macedonian

securities market and money market instruments, which provide almost identical returns based on the fixed or variable interest rates of the underlying securities or instruments⁶.

5. CONCLUSIONS

Money market MFs, although the newest on the market, have significantly contributed to the growth of MFs in the R. of Macedonia. In just four years, they were capable of attracting sizable assets and offering attractive returns, bestowing them on a aggregate level, as MFs with the highest NAV. Their appearance, is mainly the result of the substantial potential – supply of assets from citizens and the corporate sector, overwhelmingly deposited with banks as savings and current accounts – which in 2014 reached nearly 4. billion euros. On the other hand, the demand for these types of funds was also high, since a large number of firms have a continuous need for managing their liquidity.

A major contributing factor in this respect were the falling interest rates on savings deposits and current accounts in recent years, dictated by the decrease of the primary lending interest rate imposed by the National Bank. On these grounds, substantial assets, mainly of the corporate sector, were redirected into these funds.

Apart from the above, the success of money market MFs lays in their essence – the investment objectives and strategies -- as highly efficient in providing investors with attractive returns, low risk, high liquidity and low cost, all of which, on a short-term basis. In addition, the favorable economic and financial conditions in the country, were a substantial advantage in this respect. In fact, in this period Macedonia is characterized with overall stability, with low interest rates and currency fluctuations, and in such, with low investment risks and high liquidity on the markets.

LITERATURE

- Bacon, C. R., 2001. *Practical Portfolio Measurement & Attribution*. NJ, USA: John Wiley & Sons.
- Cvetanovski, N., 2015. Determinants of the Development of Mutual Funds in the Republic of Macedonia (Current State and Perspectives). Belgrade: European Center for Peace and Development - University established by the United Nations 2015, pp. 197-201 (Doctorial Dissertation)
- Lawton, Philip; Jankowski, Todd, 2009. *Investment Performance Measurement-Evaluating and Presenting Results*. s.l.: John Wiley & Sons.
- Wermers, R., 2011. Performance Measurement of Mutual Funds ,Hedge Funds, and Institutional Accounts. *Annual Review of Financial Economics* 2011. 3, p. 537–774.
- Electronic Sources:
- <http://www.ilirika.mk/>
- <http://www.kbpublikum.com.mk/>
- <http://www.kd-fondovi.mk/>
- <http://www.wvpfondovi.mk/>
- <http://www.sec.gov.mk>
- <http://www.mse.mk>

⁶ In 2014 the fixed interest rates on long term state bonds in the R. of Macedonia were between 2% and 4.63%, while interest rates on domestic and foreign long term state and corporate bonds were between 4.95% and 10.25%. In 2015 monetary instruments, as short term deposits up to 1 year with a variable interest rate and securities with the same maturity, had a coupon rate between 2,80% and 4,50%, down from 3,80% and 6,10% in 2014.

DEVELOPING CONTROL SYSTEM OF MANAGERIAL PERFORMANCE IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Sasho Dodovski, Ph.D

Mladinski kulturen centar, Bitola, Republic of Macedonia sasodod@yahoo.com

Monika Markovska, Ph.D

University St. Kliment Ohridski, Bitola, Republic of Macedonia, Faculty for Information and
Communication Technologies, Bitola monika.markovska@fikt.edu.mk

Bozidar Milenkovski, Ph.D

University St. Kliment Ohridski, Bitola, Republic of Macedonia, Faculty for Information and
Communication Technologies, Bitola bozidar.milenkovski@fikt.edu.mk

Abstract: Today in the business world, the sense of having a business entity is to have a long term business. The transfer of business from generation to generation is the most exciting thing you can experience as a manager or owner. It happened in history, it is happening today and will happen in the future. Responsibility for the permanent survival of the organization belongs to management because of its importance in the work, covering all functions in a business entity that represents the area of special interest in modern economic science. The increased interest stems from the social character of management, which direct responsibilities towards the effective implementation of the objectives, because of the fact that management is a major feature of modern society and the dominant institution, until there is civilization. Performance or objectives of the organization are often regarded as the starting point of effective management. They are the basis of the strategies, policies and plans. Performance can relate to profits, the organization's growth, performance, social responsibility, number of employees, higher productivity, leadership in the organization, etc. The aim of this PhD thesis is to present the current state of economic entities that use models of performance measurements, and also to show the political situation and the impact of the political structure if there is a conflict of interest and lobbying capacity of the management structure and identify possible managers' errors.

Keywords: control and comparison, organizational control, organizational goals, performance management, standardized system, rewards for performance.

РАЗВИВАЊЕ СИСТЕМ НА КОНТРОЛА НА МЕНАџЕРСКИТЕ ПЕРФОРМАНСИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

д-р Сашо Додовски

Младински културен центар- Битола sasodod@yahoo.com

Проф. д-р Моника Марковска

Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола, Факултет за информатички
и комуникациски технологии- Битола monika.markovska@fikt.edu.mk

Доц. д-р Божидар Миленковски

Универзитет „Св. Климент Охридски“ - Битола, Факултет за информатички
и комуникациски технологии- Битола bozidar.milenkovski@fikt.edu.mk

Резиме: Денес во светот на бизнисот, смислата на постоење на деловниот субјект е тој да има долг рок. Пренесувањето на бизнисот од генерација на генерација е највозбудливото нешто што може да го доживее еден менаџер или сопственик. Тоа се случувало во историјата, се случува денес и ќе се случува во иднина. Одговорноста за трајниот опстанок на организацијата се должи на менаџментот, поради неговата важност во работењето, покривајќи ги сите функции во еден деловен ентитет, што претставува подрачје од посебен интерес во современата економска наука. Зголемениот интерес произлегува од општествениот карактер на менаџментот, со кој се насочуваат одговорностите во правец на на ефикасно извршување на целите, поради фактот што менаџментот е основна карактеристика на современото општество и доминантна институција, сè додека постои цивилизацијата. Перформансите, односно целите на организацијата, често се сметаат како појдовна точка на ефикасен менаџмент. Тие се основа на стратегиите, политиките и плановите. Перформансите можат да се однесуваат на профитот, растот на организацијата, на ефикасноста, општествената одговорност, бројот на вработените, на високата продуктивност, лидерството во организацијата итн. Целта на овој труд е да ја прикаже моменталната економска состојба на субјектите кои што користат модели за мерење на перформансите, политичката

состојба и влијанието на политичката структура доколку има судир на интереси, како и капацитетот на лобирање на менаџерската структура и идентификување на можните грешки на менаџерите.

Клучни зборови: контрола и споредба, менаџерски перформанси, награди за перформансите, организациска контрола, организациски цели, стандардизиран систем.

1. ВОВЕД

Во услови на постојано менување на економското и конкурентското окружување, клучот на успехот на организациите е во стратешкото размислување и менаџментот на перформанси, кои треба да обезбедат слика, како организацијата треба да изгледа во иднина. Суштината на системот на контрола е во организираното доминирање на перформансите, како од јавниот така и од приватниот сектор, што се реализира на долг и на краток рок, преку развиен систем на стратешкото и тековното планирање, како и од обезбедување на соодветна информативна основа за ефикасна примена на процесите и принципите на контрола. Системот нема да биде затворен на принципот на фидбек, доколку контролните податоци не се трансформираат во информации и доколку информациите за постигнатите перформанси доставени по принципот на селективност и рационалност до одделни менаџерски нивоа, не бидат предмет на соодветен систем на надградување и континуирано менаџерско одлучување. Ова менаџерско одлучување треба да ги потврди или рedefинира поставените перформанси, со што се обезбедува траен раст и развој на организацијата. Една од причините за овој труд е дека денес се повеќе се зборува за успешни и конкурентни организации. Зошто тоа не би било случај и со јавните институции во Р. Македонија? Од аспект на ресурсите, вработените претставуваат основни ресурси и вредност за организациите. Јавните институции треба да размислуваат за стратегии за идентификување, охрабрување, мерење, следење, евалуација, подобрување и наградување на перформансите и на менаџерите и на вработените. Оттука произлегува и важноста на менаџментот на перформансите кој им овозможува на организациите да ги постигнат целите на продуктивност. Организацииските политики треба да бидат специфицираат како ќе се примени системот на контрола на менаџерските перформанси.

2. ТЕОРЕТСКА РАМКА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Менаџерските перформанси се актуелна проблематика која е предмет на истражувања на бројни истражувачи. Терминот менаџерски перформанси се применува како еквивалент на терминот - систем на оценување. Менаџментот на перформанси претставува процес на создавање на работна клима, во која на луѓето им се овозможува да го дадат најдоброто од себе и да ги покажат своите работни способности и вештини. Менаџментот на перформанси всушност претставува систем или процес кој започнува со дефинирање на процесот и текот на работата, а завршува во моментот кога вработениот ја напушта организацијата. Притоа, постојат повеќе предизвици со кои се соочуваат менаџерите, но најважни се:

- Остварување на конкурентска предност.
- Одржување на етички стандарди.
- Раководење со различни вработени (диверзитет).⁷
- Користење и примена на нови технологии и информатички системи.⁸

Понатаму, менаџерските перформанси им помагаат на менаџерите при креирање на целите, споделување на информации, им нудат можности за кариерно истражување и поттикнуваат на учење и развој.

Суштината на системот на контрола е во организираното дефинирање на перформансите, на долг и краток рок, преку стратешко и тековно планирање, со обезбедување на соодветна информативна основа за ефикасна примена на процесите и принципите на контрола. Доколку контролните податоци не се трансформираат во информации и доколку информациите за постигнатите перформанси, доставени по принцип на селективност и рационалност, не стасаат до одредени менаџерски нивоа каде би биле подложени на соодветен систем на наградување и континуирано менаџерско однесување, системот нема да биде затворен. Преку контролата се набљудува и оценува дали организациската структура и стратегија, функционираат според намерата на менаџерите, колку може истите да се унапредат и какви промени треба да се преземат доколку стратегијата и структурата не функционираат. Со контролата, менаџерите го одржуваат движењето на организацијата според

⁷ Најголеми предизвици со кои се соочуваат менаџерите, достапно на: <http://ladybook.mk/mk/post/2758/6-najgolemi-predizvici-so-koi-se-soochuvaat-menaerite> (преземено на 29. 01. 2015 г.)

⁸ Гроздановска В. *Менаџментот, менаџерите и организацијата*, УДК UDK 65.012 (045) 28.03.2014 (1-3 стр.)

утврдената патека, ги предвидуваат настаните и заканите, ги мотивираат вработените да се фокусираат на важни проблеми и тимски да работат кон подобрување на извршувањето на организацијата.⁹

3. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТАП НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Организациите постојано бараат начини да ги развиваат, мотивираат и подобрат перформансите преку примена на различни пристапи на вклучување и ополномоштување на човечките ресурси. Според тоа, менаџментот на перформансите треба да претставува важен процес во организациите и да влијае врз менаџерските перформанси а потоа и на организациските перформанси. Овој труд се фокусира кон анализа и истражување на влијанието на системот на контрола на менаџерските перформанси врз организациските перформанси, што вклучуваат продуктивност, профитабилност, задоволување на потребите на вработените и купувачите. Во оваа насока, менаџерските перформанси се високо поврзани со организациските перформанси, и ефикасните и ефективни менаџерски перформанси позитивно ќе влијаат врз организациските перформанси. Организациите треба да усвојуваат практики на менаџмент на перформанси што се конзистентни со организациските политики и најдобро ќе се вклопат во природата на работата и мисијата на организациите. Менаџментот на перформансите е важен за организациите бидејќи им помага на организациите да овозможат менаџерите да ги поттикнат и фокусираат вработените да работат напорно за да придонесат за постигнување на организациската мисија и цели. Менаџментот на перформансите поставува очекувања за вработените и менаџерите за нивните перформанси и ги мотивира нив да работат на начини што ги очекува организацијата. Проблемот на истражувањето се однесува на Структурирање на систем на контрола на менаџерските перформанси во јавните институции во Р. Македонија. Зошто? Системите на контрола на менаџерските перформанси претставуваат основна алатка со која се оценува работата на менаџерите. Притоа, со структурирањето на системите на контрола ќе се оцени дали организациите се движат според планираната насока, функционираат според визијата и мисијата на менаџерите и се фокусираат на важните проблеми кои што овозможуваат да се подобри организациската изведба. Од методолошки аспект, истражувањето е **апликативно**, бидејќи е поврзано со однапред поставена цел која се однесува на системите на контрола на менаџерските перформанси и добиените резултати имаат практична применливост во практиката. **Трансферзално истражување** што подразбира испитување на ставовите на испитаниците, вклучени во примерокот на истражувањето во еден определен временски период. Генералната хипотеза се однесува на: интегрираниот, системски пристап во развивањето на системи на контрола на менаџерските перформанси преку идентификување на основни фази во процесот на контрола на менаџерските перформанси ќе има позитивно влијание врз подобрувањето на менаџерските перформанси а со тоа и на организациските перформанси што значи: ефикасност и ефективност во работењето. Истражувањето ја вклучува примената на **истражувачка техника анкетирање** чија основна цел е да се соберат податоци за системите на контрола на менаџерските перформанси во јавните институции во Р. Македонија. **Истражувачкиот инструмент** кој најсоодветно ја опишува техниката анкетирање е **анкетен прашалник**. Методолошкиот инструмент анкетен прашалник е дизајниран со цел да ги измери на ординално ниво независните варијабли: Поставување на стандарди за извршување на работата; Преземање на корективни акции; Можности за кариерен развој и/или бонуси и **зависната варијабла**: Подобрување на менаџерските перформанси. Преку тестирање на статистичката значајност и корелација меѓу дадените варијабли во истражувањето, ќе се покаже дали хипотезите се прифаќаат или не и следствено на тоа ќе се донесат заклучоци по однос на идентификувањето на основните фази на системите на контрола на менаџерските перформанси во јавните институции и нивната применливост во функција на подобрување на целокупните организациски перформанси. На тој начин ќе се добие една генерална слика за моделот на контрола на менаџерските перформанси во јавните институции во Р. Македонија. Истражувањето користи **целен примерок**, определен врз основа на целта на истражување и избирање на испитаниците врз основа на тоа. Бидејќи станува збор за менаџерски перформанси, истражувањето вклучува истражување на мислењата и ставовите на менаџерите од јавните институции на Р. Македонија. Примерокот на истражувањето го сочинуваат **вкупно 109 испитаници од 109 јавни институции ширум Р. Македонија од вкупно 42 општини**.

4. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Во трудот се истражува можната поврзаност и/или неповрзаност меѓу назованите варијабли: Поставување на стандарди за извршување на работата; Преземање на корективни акции; Можности за кариерен развој и/или бонуси и **зависната варијабла**: Подобрување на менаџерските перформанси, со

⁹ Howard M. Carliste (1982): *Management: Concepts, methods and applications*, Science research associates, Inc., Chicago, стр. 282-283.

примена на корелациона анализа- Пирсонов коефициент и симетричните корелации Kendall's tau-b и Spearman's rho. Хипотезата која ја истражува поврзаноста меѓу поставувањето на стандарди за извршување на работата и менаџерските перформанси преку корелационата анализа укажува дека Sig. вредноста е 0.000 (помала од 0.05), што значи постои значајна корелација меѓу поставувањето на стандарди за извршување на работата и менаџерските перформанси. Вредноста на Пирсоновиот коефициент рангирана од -1 до +1 во овој случај изнесува 0.330 што значи **умерено позитивна корелација**. Корелациониот коефициент на Kendall's tau-b изнесува 0.235 и Spearman's rho изнесува 0.294. Симетричните корелации укажуваат дека помеѓу варијаблите постои позитивна корелација.

Преземањето на корективни акции ќе има позитивно влијание врз подобрувањето на менаџерските перформанси подлежи исто така на корелациона анализа во SPSS. Основниот став по однос на овој аспект е дека споредбата на постигнатите со планираните резултати има цел да ги идентификува можните отстапувања и согласно со тоа да преземе соодветни корективни акции. Тоа ќе има позитивно влијание врз подобрувањето и развојот на менаџерските перформанси. Корелационата анализа укажува дека Sig. вредноста е 0.000 (помала од 0.05), што значи дека постои ниска корелација меѓу поставувањето на стандарди за извршување на работата и менаџерските перформанси. Пирсоновата корелација ($p = 0.171$), додека пак, корелациониот коефициент на Kendall's tau-b изнесува 0.106 и Spearman's rho изнесува 0.235. И симетричните корелации укажуваат дека помеѓу варијаблите постои позитивна корелација. Корелационата анализа која ја анализира можната поврзаност и/или неповрзаност меѓу можности за кариерен развој и/или бонуси и менаџерските перформанси укажуваат дека Пирсоновата корелација ($p = 0.381$), додека корелациониот коефициент на Kendall's tau-b изнесува 0.286 и Spearman's rho изнесува 0.359. Добиените резултати укажуваат дека помеѓу варијаблите постои позитивна корелација, со што се потврдува дека хипотезата: можностите за кариерен развој и/или бонуси ќе има позитивно влијание врз подобрувањето на менаџерските перформанси- се прифаќа.

5. ЗАКЛУЧОК

Истражувачите и практичарите кои имаат искуство во оваа област идентификувале неколку карактеристики кои се предуслови за ефективен систем на дизајнира систем кој ќе биде идеален за повеќето организации и нивните потреби. Таквото тврдење се докажува со истражувањето, потврдувајќи ја можната причинско- последична поврзаност меѓу варијаблите во предложениот модел. Основната работа во моделот на процесот на контрола на менаџерските перформанси е да детерминира за што ќе служи тој систем. На пример, системот на контрола на перформансите може да ги поддржува одлуките за плати, одлуките за промоции на вработените, развојот на вработените и редуцирање на работната сила. Системот на контрола на перформансите перку кој се оставруваат премногу цели има тенденција да не успее поради недоволна фокусираност. Не постои еден систем на контрола на перформансите кој бил идеален за секоја организација. Потребата од системот на контрола на перформансите во една организација треба да биде детерминирана од организациските потреби, организациската култура како и интеграцијата на овој систем со другите системи на менаџмент на човечки ресурси.

Една многу важна забелешка која секогаш треба да се земе во предвид кога е во прашање контрола на перформансите е тоа дека донесувањето на одлуки и развојот на менаџерите/ вработените се поврзани, но овие две цели ретко можат да бидат еднакво поддржани од еден ист систем. Кога системот на контрола на перформансите се употребува за донесување на одлуки, добиените информации се користат како основа за зголемување на платите, промоции, трансфери, задачи, намалување на работната сила како и друго активности кои се поврзани со менаџментот на човечки ресурси. Кога системот на контрола на перформансите се употребува за развој, добиените информации се користат насока за обуки, менторирање, работни искуства како и други активности кои се однесуваат на развојот на нивните способности. Иако во теоријата е возможно во организацијата да постои систем на контрола на перформансите кој подеднакво ќе им служи и на донесувањето на одлуките и на потребите за развој, сепак во практиката тоа е тешко да се воспостави и постигне. Ефективниот систем на контрола на перформансите има добро спроведен процес на исполнување на активностите за евалуација, со дефинирани правила и временски рокови како за менаџерите така и за вработените. Особено за организациите кои го користат менаџментот на перформанси како основа за плаќање и други активности во врска со човечките ресурси, важно е да им обезбедат на сите вработени да бидат третирани на фер и ист начин.

РЕФЕРЕНЦИ

[1] Branislav Masic, Lepa Babic, Jelena Dordzevic- Boljanovic, Gordana Dobrijevic, Svetlo Veselinovic, *Menadžment: principi i koncepti i procesi*, (Beograd: Univerzitet Singidunum, 2010)

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [2] Bradley L. Kirkman, Kevin B. Lowe, Dianne P. Young, *High- Performance Work Organizations, definition, practice and an annotated bibliography*, (Greensboro, North Caroline: Center for Creative Leadership, 1999)
- [3] Gareth R. Jones, Jennifer M. George, *Современ менаџмент*, (Скопје: Глобал Комуникации, 2008)
- [4] Гроздановска В. *Менаџментот, менаџерите и организацијата*, УДК UDK 65.012 (045)
- [5] Драган Груевски, Моника Марковска, *Организациско однесување*, (Скопје: ЦИМ; 2009)
- [6] Howard M. Carliste (1982): *Management: Concepts, methods and applications*, Science research associates, Inc., Chicago
- [7] Ричард Л. Дафт, *Менаџмент, осмо издание*, (Кочани: Искра, 2008)
- [8] Тодор Кралев, *Оперативен менаџмент*, **(Скопје: Универзитет “Св. Кирил и Методиј”, Машински факултет- Скопје, 2001)**

LEARNING IN FUNCTION OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN ORGANISATIONS

Gabriela Krstevska, PhD

CIVKON AGI doo – Skopje, Republic of Macedonia, gabriella@t.mk

Abstract: In the flexible and changing environment, it is impossible to engage people who already know everything. The intellectual capital cannot be imagined without the constant attention that should be paid to permanent education of staff. The practical work helps to acquire and improve skills and abilities, thus providing for satisfactory answers to the question “how to get something done?”. Properly dosed and conducted education increases their understanding and comprehension, as it suits the important question “why something has to be done?”. Because of such continuous improvement, it becomes an imperative in organizations. The employee invests its knowledge and skill in the organization. Thus, salaries, trainings, various benefits that the employee provides its employees should be considered an investment, not an expense. It makes sense to expect a return on investment by the investor-employer, which is not profitable in the short term, but on the other hand, it brings much more profit than other investments in the long term.

Keywords: employees, education, training, knowledge, organization, human capital

УЧЕЊЕТО, ВО ФУНКЦИЈА НА РАЗВОЈ НА ХУМАНИОТ КАПИТАЛ ВО ОРГАНИЗАЦИИТЕ

д-р Габриела Крстевска

ЦИВКОН АГИ доо – Скопје, Република Македонија gabriella@t.mk

Резиме: Во флексибилната и променлива околина невозможно е да се вработат луѓе кои што веќе знаат се. Интелектуалниот капитал неможе да се замисли без постојаното внимание кое што би требало да се посвети на перманентното школување на кадри. Практичната работа помага да се стекнат и да се зголеμουваат вештините и способностите, по што овозможува добивање на задоволувачки одговори на прашањето „како нешто да се направи?“. Правилно дозирано и спроведено школување ја зголемува нивната остроумност и разбирање, бидејќи одговара на важното прашање „зошто нешто треба да се направи?“. Поради тоа постојаното усовршување станува императив во организациите. Вработениот своето знаење и умешност ги инвестира во организацијата. Според тоа, платите, тренинзите, разните бенефиции кои што работодавецот ги издвојува за вработените треба да ги смета за инвестиција, а не за трошок. Логично е и очекувањето на инвеститорот-работодавецот на повраток од инвестицијата, која што не е краткорочно исплатлива, но затоа пак долгорочно, носи многу поголема добивка од другите вложувања.

Клучни зборови: вработени, школување, тренинг, обука, знаење, организација, хуман капитал

1. ВОВЕД

Живееме во динамично време, време на промени, време кога не е веќе доволно една област перфектно да се знае и владее. Напротив, вработените треба се повеќе да се експерти во работата што ја работат и постојано да изнаоѓаат нови патишта и решенија. Новите решенија не се исклучиво само препишани рецепти кои е едноставно да се применат. Дополнителната и натамошната едукација носи и свои консеквенци поради тоа што новите барања значат и потреба од нови квалификации, се менуваат сликите за професиите, се прераспоредуваат професиите. Постојаната промена на светот на работната сила придонесува да има нови предизвици како за веќе вработените лица, така и за оние кои што се подготвуваат да влезат во светот на работата.

Дека вработените не се само едно од работните средства, покрај машините, компјутерите и зградите беше болно сознание за оние организации кои што во бранот на реорганизација (со цел смалување на трошоците и постигнување на конкурентска предност) ги отпуштаа вработените како вишок и на тој начин го изгубија драгоцениот капитал - знаењето, искуството, способност, енергија, и т.н. “меморија на организацијата”.

Денес оној кој што сака да се образува или дополнително едуцира неопходно е истотака перманентно да се обучува како и на кој начин да се справува со постојаните промени во работната организација, во организациската структура и слично. Преку ориентација на формалното и неформалното образование

кон процесот а не во спротивен правец, би можело да се оставаруваат компетенции за преговарање и изнаоѓање на клучни квалификации.

2. ОБУКИТЕ И ОРГАНИЗАЦИСКИОТ ХУМАН КАПИТАЛ

Потребата од нови знаења, способности и вештини е непосредно поврзана со процесот на работата и степенот видот и развојот на производните сили. Производните односи како рамка на претходните, сериозно влијаат врз резултатите кои се постигнуваат не само во нив туку и на микро план - во организациите. Улогата на работната сила, односно хуманиот капитал како важен фактор на новите вредности е незаменлива. Оттаму вниманието кое ѝ се посветува во ерата на „освестеноста“ за нејзиното значење, е осетно.

Колку повеќе организациите го сфаќаат развојот на хуманиот капитал како интегрален дел на нивната бизнис стратегија, толку може да се очекува значителен пораст на потребата од вреднувањето на учењето. За жал не е забележан некој силен и јасен запис за тоа дека функцијата на учење била поместена кон стратегиските потреби на организацијата.

Обуките во организациите, и покрај тоа што честопати се фаворизираат како нешто што е потребно пред се заради личен напредок на вработените а преку нив и на самата организација, сепак нивното практикување се гледа како трошок од кој што нема никаков конкретен повраток од инвестицијата. Во време на рецесија, економска криза во светот, менаџментот секојдневно се соочува со потребата од кретењето на трошоците на работењето. Еден од главните најчесто укинувани издатоци на организациите како начин за намалување на трошоците на работењето претставуваат токму тренинзите, обуките, учењето на вработените.

Причина за таквата ситуација е што организациите во начело незнаат како да ја пресметаат добивката и беневитот од обуката поради што, таа никогаш не се смета како инвестиција. Речиси ниту една организација не прави мерење на позитивната разлика во квалитетот на вработените кои што ги носи обуката. Не се води евиденција за состојбата на вработените пред обуката, и она што се случува со нив потоа, односно дали и колку се создале промени во знаењето на обучуваните.

Професорот Ник Бонтис од Мек Мастер Универзитетот во Онтарио, Канада има создадено одреден модел на импактот од учењето во кој што тој вели дека успешноста на тренингот не е функција зависна само од спроведувачите на курсот и испорачателите на тренингот. Многу повеќе успехот претставува резултат на добиената вредност од тренингот од страна на тренираните. Еден од начините да се утврди и изрази бизнис вредноста на тренингот е анкетирање на обучуваните, прашувајќи ги да ја оценат сопствената забележана, разбрана нова вредност давајќи оценка на скала од 1 до 100 проценти, потоа оценка на спроведувачите на курсот со оценка од 1 до 5 поени и начинот на кој што тренингот е испорачан со поени од 1 до 5. Вака добиените резултати Бонтис предлага да се стават во една равенка која би изгледала вака :

Забележана вредност		Спроведувачи на курсот		Испорака		Кумулативен резултат
80%	x	4	x	5	=	16

Максимален можен резултат е $100\% \times 5 \times 5 = 25$

Различните можности за користење на ваквиот каузален модел се навистина широки. Може да се искористи како начин на избор на луѓето кои би учествувале на одреден тренинг, следење на перформансите на одделот за тренинзи, како забележаната вредност од промените преку тренингот се менуваат од пред тренингот и по него итн. Користејќи ја ваквата едноставна математичка формула, лесно може да се утврди пред се личната перцепција за примената обука на секој вработен поединечно.

Основата на сеопштиот напредок на организациите се состои во учењето. Тоа претставува таков модел на учење во кој се почитуваат начелата дека *секој учи секаде, од секого и секогаш*¹⁰. Знаењето е крвотокот на идните организации.

Очигледна е потребата од нови воспитувања на персоналот и управување на можностите за работа во новите организации каде знаењето на работниците ги заменува слабите вештини на производната оператива. Затоа, многу организации, распознавајќи ја потребата од креативност во развојот на нови бизниси, создаваат големи услови за образование, обука и развој на персоналот, и

¹⁰ Fitz-enz J. (2010): *The New HR analytics: predicting the economic value of your company's Human Capital Investments*, AMACOM, New York, стр.14

создаваат развојна политика и практични цели за прифаќање на соодветна работна сила способна за имплементација на стратегии, базирани на промените како постојана определба.

3. ОБУКИТЕ НА ВРАБОТЕНИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА

Развојот и надоградбата на вработените е една многу широка и важна тема поврзана со човечките ресурси во една организација. Но, вложуваат ли организациите во развој на вработените и на кој начин тоа се прави? Свеста на менаџментот за потребата од обуки постои. Но, за жал, во поголемиот дел на организации недоволно средства се одвојуваат за обуки, не се прават годишни буџети кои што би се одвојували за надоградба и развој на вработените. Сеуште сите издатоци направени во оваа насока се сметаат за трошок на организациите. Не се прават анализи за потреби од обуки; се води евиденција за присуство на обука, но не се мери импактот кој што таа обука го дава. Тоа е така најверојатно затоа што не се мерат перформансите на вработените. Кога би постоела пракса на мерење на перформанси, тогаш пред и по обука точно би се знаело еден вработен дали дава некакви позитивни резултати во насока на ефективност и ефикасност на организацијата.

Во Македонија, голем дел од активностите кои што значат менаџирање на човечките ресурси како и проширување и зголемување на знаењето на вработените преку различни облици на обуки и тренинзи, се извршуваат исклучиво заради некаква законска обврска зададена од законодавецот или пак заради преземена обврска на организациите при одредена сертификација на процесите и процедурите на работење.

4. РАЗВОЈ НА ВРАБОТЕНИТЕ

Неизбежно важно за организациите е да размислуваат како да го развиваат својот персонал со цел зголемено трансформирање на вработените од расположив ресурс во непресушен капитал, што исклучиво може да придонесе за подобрување на работата во организациите и нејзината успешност. Развивањето на вработените во организациите може да вклучува едукација, можност за стекнување на практично искуство, како и учењето од други. Дел од бенефитите кои што можат да се добијат од инвестирањето во развојот на вработените се:

За организацијата:

- За да една организација биде ефикасна неопходно е да има вработени кои го поседуваат соодветното знаење, вештини и искуство за изведување на нивните работни обврски и задачи. За жал не е возможно секогаш да се регрутираат вистинските луѓе. Затоа соодветно е да се ангажираат лица кои што покажуваат потенцијал, и потоа на истите да им се овозможат прилики за учење и надградување за да им се овозможи тие по одредено време да одговорат на барањата на работното место.
- Кога луѓето имаат можности за раст и развој на работа, поголема е веројатноста тие да бидат помотивирани. Зголемената мотивација пак носи кон поефикасно работење.
- Вработените почесто остануваат во организации кои што пружаат можности за развој на вработените. Таквите организации пак се поефикасни бидејќи го задржува организациското занење и учење
- Окружувањето во кое што делуваат организациите денес константно се менува. Поради тоа од исклучителна важност е континуирано да се учи за посоодветно прилагодување кон променетите услови на работење

За индивидите

- Можностите за учење, раст и личен развој водат кон зголемено задоволство од работата, како и до зголемено чувство за лично постигнување
- Можностите за учење, раст и развој им овозможуваат на вработените градење на нивните кариери како во самата организација така и надвор од неа.

Развојот на вработените фигуративно претставено е еднакво на растењето на една билка. Неможеме да направиме едно семе да порасне, но она што може да се направи е да се обезбеди околина која што му е потребна на семето за да процвета: вода, плодна почва, ѓубриво, соодветна количина на сонце, сенка Ситуацијата во организациите со вработените е идентична. Тие неможат да „направат“ луѓето да се развијат. Но, организациите треба да обезбедат околина која што му е потребна на персоналот за да тој „процвета“. За да се создаде таква околина има неколку работи кои што треба да се случат на организациско ниво, но е неопходно да бидат одобрени од страна на врвниот менаџмент. Генерално, тоа се пет области кои што треба да се разгледуваат и тоа:

1. **Јасна стратегија** – секоја организација треба да има јасна визија и стратегија и цели како таа визија ќе се оствари. Притоа секој вработен треба да знае на кој начин тој ќе придонесе во остварувањето на визијата. Развојот на вработените и овозможува на организацијата да ја оствари стратегијата. Притоа раководството треба да си го постави прашањето: кое знаење,

вештини и искуство ни е неопходно за да стигнеме до посакуваната цел. Одговорот на ова прашање, веднаш ќе ги идентификува потребите од стратески развој на вработените.

2. **Политики за развој на вработените** – неопходно е вработените да знаат дека одлуката за нивен развој е конзистентна и објективна. Политика за развој на вработените може на пример: да ја потенцира обврзаноста на организацијата во развој на луѓето, потоа, како барањата за поддршка ќе бидат приоритизирани, кои можности за развој организацијата ќе ги поддржи а кои не, кои се одговорностите на линискиот менаџмент, на индивидуалците и на секторот за МЧР и слично.
3. **Јасни процеси** – помагаат на вработените да ги идентификуваат потребите, да најдат можности, да приоритизираат, планираат и да го контролираат прогресот. Ваквите процеси вклучуваат информирање, брифирање, формални оценки и индивидуални планирања на развој.
4. **Вештини во управувањето на луѓето** – следење на перформансите, давање на фидбек, менторирање и поставување на цели се вештини кои што менаџерите треба да ги имаат со цел да ги охрабруваат вработените за нивен раст. Честопати менаџерите е неопходно да се обучат за да ги развијат пред се личните знаења за спроведување на управувањето на луѓето.
5. **Достапност на ресурси** – инвестирањето во луѓе бара време и финансии. Финансирањето на развојот е нешто што треба да биде претставено во годишните буџети на организациите. Вредноста на чинење на развојот на вработените е ставка која што може да биде вклучена во еден проектен буџет кој што се доставува до надворешни инвеститори, при што би се истакнало на кој начин развојот на вработените ќе влијае на успешноста на проектот.

5. ЗАКЛУЧОК

Се до моментот додека хуманиот капитал не отпочне да биде вреднуван како бенефит за организацијата, се дотогаш вложувањето во „мозокот“ на вработените како во капитал на организацијата ќе се смета за трошок за организацијата, наместо на истото да се гледа како на долгорочна инвестиција која што е од обостран интерес, како за индивидуата така и за самата организација. Токму вреднувањето на курсевите, семинарите и едукацијата како трошок при што истиот ја оптеретува добивката, веројатно е една од најголемите причини што голем дел од организациите и не се многу вољни во вложување во едукација и надовградби на знаењето.

Формалните обуки реално можат прилично малку да придонесат доколку истите не се практикуваат токму во вистинското време од нивна потреба, или доколку не се на соодветно ниво или пак не ги исполнуваат конкретните потреби на обучуваниот. Притоа, неопходно е очуваниот, по завршувањето на обуката да го применува новостекнатото знаење како би можело истото да придонесе за развојот, како на лично ниво така и на ниво на организација. Но, за крај, за создавање на околина која што ќе им овозможи на вработените тие да се развијат до својот максимум, неопходно е организациското раководство да создаде плодна околина која што ќе им овозможи на вработените да „процвитаат“ и да го дадат својот плод.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Fitz-enz J. (2010): The New HR analytics: predicting the economic value of your company's Human Capital Investments, AMACOM, New York
- [2] Hall B.W. (2008), The New Human Capital Strategy, AMACOM, New York
- [3] Hartog J & Van Den Brik H.M. (2007): Human capital: Advances in Theory and Evidence, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Capre Town, Singapore, Sao Paulo
- [4] Hess E.D., Cameron K.S. (2006): Leading with values: Positivity, Virtue, and High performance, Cambridge University Press, New York
- [5] Huselid M.A., Becker B.E., Beatty R.W. (2005): The Workforce Scorecard: Managing Human Capital to Execute Strategy, Harvard Business School Press
- [6] Kossek E.E. & Lambert S.J. (2005): Work and Life Integration: Organizational, Cultural and Individual Perspectives, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, London
- [7] Martin G. (2006), Managing People and Organizations in Changing Contexts, Elsevier Ltd
- [8] Sparrow P.R., Cooper C.L. (2003): The Employment Relationship: Key challenges for HR, Butterworth-Heinemann, Oxford
- [9] Ulrich, D. et al (2009): HR Transformation. Building Human Resources from the Outside In, McGraw Hill Companies, Inc.
- [10] Vivien M. (2006): Managing projects in human resources, training and development, Kogan Page, London and Philadelphia

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [11] Williamson C., Colvin G., McDonald A. (2008): Human resource management, Tearfund, Teddington, England
- [12] Инић Б., Кукрика М. (2003): Како бити конкурентан на глобалном тржишту: менаџмент знањем и интелектуалним капиталом, Факултет за трговину и банкарство „Јанигије и Даница Карик“, Београд

NEEDS AND STAGES OF BUSINESS CONCEPTION

Branislav Stanisavljevic, Ph.D
College of Applied Professional Studies, Vranje

Summary: It is scientifically determined and proven in practice that every entrepreneurial business should be first carefully conceptualized (devised) and then objectively planned, if we strive to realize it more effective and efficient.

Due to the conditions and expected effects of selected business that were not analyzed on time, those who are in charge of business can often experience unpleasant economic and other consequences.

Because of those consequences, especially in difficult condition for business nowadays, every conscious entrepreneur shouldn't found new or reorient existing company if the new business is not first conceptualized and then carefully planned.

Keywords: business idea, preliminary conception of the entrepreneurial business, operative conception of business, checking the effectiveness of business concept, potential and current entrepreneurs

POTREBA I FAZE KONCIPIRANJA BIZNISA

Prof. dr Branislav Stanisavljević
Visoka škola primenjenih strukovnih studija, Vranje

Rezime: Naučno je utvrđeno i praktično dokazano da svaki preduzetnički biznis trebalo bi prvo pažljivo koncipirati (osmisliti), a zatim ga što objektivnije planirati, ukoliko se teži njegovoj efikasnoj i efektivnoj realizaciji.

Usled unapred nesagledanih uslova i očekivanih efekata odabranog biznisa, njegovi nosioci (preduzetnici) su često doživljavali neprijatne ekonomske i druge posledice.

Zbog takve opasnosti, naročito u našim tekućim otežanim uslovima privređivanja, svaki ozbiljan preduzetnik ne bi smeo da osnuje novu ili poslovno preusmeri postojeću firmu ukoliko prethodno ne koncipira i zatim planira novi biznis.

Ključne reči: Biznis ideja, idejno koncipiranje preduzetničkog biznisa, operativno koncipiranje biznisa, provera efektivnosti koncipiranog biznisa, potencijalni i aktuelni preduzetnici,

UVOD

Koncipiranje novog biznisa predstavlja prvu i nezaobilaznu fazu savremenog preduzetništva i eliminatorni uslov za prihvatanje ili napuštanje odabrane biznis ideje. Ono, kao takvo, na racionalan način omogućuje orijentaciono anticipiranje konstitutivnih faktora biznisa i njegovih tržišnih efekata. Stoga koncept novog biznisa predstavlja izrazito interni dokument samog preduzetnika koji ponekad zamenjuje biznis plan (što nije preporučljivo).

Ako krajnji rezultat koncipiranja bude pozitivan, preduzetnik može pristupiti planiranju biznisa i obezbeđivanju materijalnih, kadrovskih i drugih uslova za njegovu realizaciju. To pored ostalog, upućuje na zaključak po kome se kroz koncipiranje biznisa vrši svojevrsna racionalizacija preduzetničkih troškova, jer ga ono blagovremeno odvraća od daljih ulaganja ukoliko se pokaže da je odabrana biznis ideja neizvodljiva ili tržišno neefektivna.

S obzirom na svoju strukturu i funkciju, savremeno koncipiranje novog biznisa karakterišu sledeće ciklusne faze:

- idejno koncipiranje novog biznisa,
- operativno koncipiranje novog biznisa, i
- provera efektivnosti koncipiranog biznisa,

Sadržaji ovih faza su komplementarni i međusobno uslovljeni, a njihovo sintetizovano dejstvo se svodi na završni čin koji se odlikuje prihvatanjem ili odbacivanjem koncipiranog biznisa. U tom smislu, idejno koncipiranje biznisa služi definisanju tržišno atraktivnih proizvoda ili usluga, operativno koncipiranje omogućuje uvrđivanje izvodljivosti biznis ideja, dok se proverom efektivnosti ocenjuju budući rezultati biznisa.

2. IDEJNO KONCIPIRANJE NOVOG BIZNISA

Polazni faktor u koncipiranju svakog preduzetničkog biznisa predstavlja odabrana biznis ideja. Ona se može definisati kao jezički izkaz odabrane nove ili osvojene proizvodne ili uslužne aktivnosti preko čije primene se

na tržištu namerava ostvariti dobit. Ključni značaj biznis ideje proističe iz toga što ona odlučujuće utiče kako na sve faktore u konstituisanju novog biznisa, tako i na njegove tržišne efekte.

Biznis ideja, kao svaka druga ideja, ima apstraktni (misaoni) karakter. Zato njena formulacija mora odražavati akcionu suštinu novog biznisa, koja isključuje mogućnost pogrešnog shvatanja od strane relevantnih subjekata (mogućih vlasničkih partnera, budućih kreditora, tržišnih subjekata i dr.). Nju neobavezno prati kraće obrazloženje, sa navođenjem opredeljujuće argumentacije, naročito u smislu isticanja ključnih investicionih parametara i očekivanih poslovnih rezultata.

2.1. Ishodište biznis ideje

Izvor svake biznis ideje mora da čini tržište, tj. uočene mogućnosti plasmana novih, korigovanih ili postojećih proizvoda/usluga na njemu. Time se utiče na promenu tržišne ponude, a i tražnje - što zbirno dovodi do uspostavljanja nove strukture tržišta, odnosno do njegovog razvoja.

U svakom slučaju, tokom istraživanja tržišta kao ishodišta, pri determinisanju konkretne biznis ideje preduzetnik treba da zna odgovore na nekoliko bitnih pitanja, i to:

- koji proizvod ili usluga nedostaju na konkretnom tržištu,
- kakvu strukturu i formu proizvoda / usluga treba ponuditi tržištu,
- ko su njihovi potencijalni kupci,
- zašto će se kupac opredeliti baš za ponuđene proizvode / usluge u odnosu na druge istorodne ili alternativne ponude, i sl.

Naravno, u suprotnom slučaju, preduzetnika na samom tržištu vrebaju razna, najčešće neprijatna iznenađenja.

2.2 Generisanje biznis ideje

Teorija biznis ideja nudi različite mogućnosti njihovog generisanja. Među njima, s obzirom na tržište kao njihovo ishodište, verovatno je najprihvatljivija ona koja ih klasifikuje po kriterijumima kreativnosti i nastajanja.

Po kriterijumu kreativnosti, biznis ideje se dele na:

- originalne
- korektivne i
- reproduktivne.

Originalne biznis ideje su one koje omogućavaju produkciju i plasman potpuno novih proizvoda ili usluga. Kada su u pitanju novi proizvodi, prateća biznis ideja se zasniva na osvajanju i promociji proizvoda kao posledica patentiranih i drugih rešenja. U svakom slučaju, originalne biznis ideje u načelu prihvataju poslovno najhrabrij preduzetnici, jer njihova tržišna implementacija najčešće dovodi do izuzetnih rezultata, ali i do krupnih poslovnih propisa.

Korektivne biznis ideje odnose se na određeno menjanje već osvojenih proizvoda ili usluga. Ovim izmenama najčešće se obuhvataju:

- funkcionalna poboljšanja,
- zamena primenjenih materijala,
- modernizovanje pakovanja i sl.

Naravno, u odnosu na originalne, korektivne biznis ideje u primeni vode skromnijim rezultatima, ali i manjim rizicima.

Reproduktivne biznis ideje svode se na definisanje poslovnih aktivnosti vezanih za proizvode ili usluge kojih ima na tržištu, ali je tražnja za njima veća od ponude. U takvim slučajevima preduzetnik se koncentriše na zadovoljavanje nepokrivenih tržišnih potreba.

Prema kriterijumu nastajanja, biznis ideje se artikulišu na ideje dobijene korišćenjem:

- naučnih istraživanja,
- testiranja poznavalaca tržišta, i
- individualnog proučavanja tržišta.

Biznis ideje dobijene primenom naučnih istraživanja su svakako tržišno najpouzdanije. Njihovim kreiranjem se bave naučno-istraživačke institucije. One se pretežno prezentiraju preko isticanja naziva biznis ideje i pratećih ključnih investiciono-poslovnih faktora, što predstavlja osnovu za uspostavljanje poslovne saradnje između kreatora i korisnika konkretne ideje.

Testiranje poznavalaca tržišta, kao način identifikovanja biznis ideja, praktično se svodi na proučavanje stavova odabranih subjekata koji su dobro upućeni u problematiku ponude i tražnje na određenom tržištu. Ta lica najčešće čine:

tržišni eksperti, distributeri, prodavci, kupci i dr.

U svim ovim slučajevima se radi o subjektivnim ocenama o nepokrivenoj tržišnoj tražnji koja se može zadovoljiti određenim proizvodima ili uslugama. Identifikovanje biznis ideje na ovaj način iziskuje mala

ulaganja, a njen kvalitet prvenstveno zavisi od kompetentnosti testiranih subjekata. Samu ideju najčešće formuliše sam preduzetnik.

Individualno proučavanje, koje ostvaruje sam preduzetnik, nesporno predstavlja najjeftiniji i ujedno najrizičniji način identifikovanja biznis ideje. Zato stepen tržišne atraktivnosti takvih ideja prvenstveno zavisi od kvalifikovanosti preduzetnika za ispitivanje konkretnog tržišta. Naravno, i u ovakvim slučajevima preduzetnik sam formuliše biznis ideju i odmerava njene investicione i poslovne faktore.

2.3. Nosioци biznis ideja

U preduzetničkom biznisu izvorne nosioce biznis ideja čine:

- potencijalni i
- aktuelni preduzetnici

Prvom grupom se obuhvataju lica koja se aktivno bave identifikacijom sopstvenih biznis ideja sa namerom da ih primene u praksi. Ova lica svoj status potencijalnih preduzetnika zamenjuju statusom aktuelnog preduzetnika (vlasnika ili suvlasnika) preko praktične aplikacije odabrane biznis ideje u okviru novoformirane firme.

U drugu grupu spadaju preduzetnici postojećih firmi koji, preko izbora i primene nove biznis ideje, nameravaju da pojačaju profitabilnost i tržišnu konkurentnost sopstvenih firmi. Kvalifikovanost pojedinaca u oblasti identifikacije biznis ideja kod obe grupe preduzetnika zavisi od njegovih ličnih osobina, zatim od poznavanje preduzetništva, kao i od raspoloživih materijalnih mogućnosti.

2.4 Izbor biznis ideje

Posmatrano sa procesnog stanovišta, bez obzira na kreatore, svaka biznis ideja predstavlja rezultat sledećih istraživačkih faza:

- evidentiranja tržišnih problema,
- utvrđivanja poslovne šanse, i
- transformisanja uočene šanse u konkretnu biznis ideju.

U samoj praksi, preduzetnik može da fiksira samo jednu biznis ideju ili da se nađe u poziciji izbora između njihovog većeg broja. Prvi slučaj je jednostavan, jer preduzetnik odabranu biznis ideju prihvata bez potrebe da je sa drugim konkurentnim idejama komparira. Međutim, kada je u prilici da između više izglednih biznis ideja odabere najprihvatljiviju, on treba da izvrši određenu selekciju. Prilikom selekcionisanja, preduzetnik prvenstveno treba da svaku biznis ideju posmatra sa nekoliko bitnih aspekata, u koje naročito spadaju:

- lične kvalifikacije za vođenje određenog biznisa (sposobnosti i znanja),
- raspolaganje materijalnim mogućnostima koje zahteva odabran biznis,
- očekivani efekti od biznisa i dr.

Naravno, pri ovim komparativnim izučavanjima, preduzetnik se opredeljuje za onu biznis ideju koja je najprimerenija njegovim kvalitetima i materijalnim mogućnostima, s tim da je njena primena profitabilno izgledna.

Izabranu biznis ideju, koja simboliše nove, izmenjene ili postojeće proizvode/usluge, pogodnim postupkom preduzetnik treba da proveri po kriterijumu izvodljivosti i funkcionalnosti. U tom smislu, zavisno od konkretnog slučaja, on najčešće pristupa organizovanju probne izrade proizvoda, odnosno realizaciji probnog pružanja usluga. Naravno, odabrana biznis ideja biće prihvaćena ako se u tome pokaže da je ona izvodljiva i funkcionalna.

3. OPERATIVNO KONCIPIRANJE BIZNISA

3.1 Struktura operativnog koncipiranja

Operativno koncipiranje biznisa proističe iz zahteva aplikacije odabrane biznis ideje. Reč je o tome da preduzetnik, u cilju sagledavanja izvodljivosti, treba globalno da determiniše i ispita faktore koji obezbeđuju praktičnu primenu konkretne ideje. Polaznu osnovu toga treba da čine odabrana proizvodnja ili usluge, odakle valja identifikovati konstitutivne faktore.

Saglasno ovakvom pristupu, svaki biznis se zasniva na konstitutivnim faktorima čije sagledavanje obuhvata potrebu za koncipiranjem:

- produkcije proizvoda / usluga,
- prikladne tehnologije,
- materijalne osnove, i
- legaliteta biznisa.

Ovi faktori se nalaze u kauzalnom i komplementarnom odnosu i zahtevaju da se bliže prikažu tj. obrazlože.

3.2 Koncipiranje produkcije biznisa

Ovo sagledavanje obuhvata grubu konkretizaciju količina proizvoda ili usluga koja će u određenom vremenu preduzetnik ponuditi tržištu. Te količine zavise od mnoštvo faktora (tržišnih, materijalnih i dr.) koje preduzetnik treba pažljivo da prouči.

Produkcija se najpre posmatra preko vremena, tj. preko nameravanog obima proizvodnje ili usluga u određenoj vremenskoj jedinici (satu, danu, godini itd.). U tome preduzetnik prvenstveno polazi od tržišnih potreba i predviđenog svog radnog kapaciteta.

3.3 Tehnološko koncipiranje biznisa

Određivanje tehnologije novog biznisa direktno zavisi od karaktera odabrane biznis ideje. Saglasno tome, preduzetnik se može opredeliti za preuzimanje poznate tehnologije, za razvoj sopstvene tehnologije, ili za kombinaciju ova dva pristupa.

U prvom slučaju, preduzetnik najpre ima dve opcije. Prema prvoj opciji, on može da prihvati poznatu patentno nezaštićenu tehnologiju čiju konkretizaciju većinom određuju zahtevi potrebnih osnovnih sredstava i procesnih procedura. Svakako, ovakav pristup je u praksi dosta raširen i on ne zahteva posebna proučavanja. Druga opcija se svodi na preuzimanje zaštićene (patentne) tehnologije, pri čemu se preduzetnik izlaže određenim troškovima njenog korišćenja.

Kod drugog slučaja, preduzetnik procenjuje da samostalno, ili uz pomoć saradnika, može razviti specifičnu tehnologiju prema kojoj definiše radne procese. Ovaj pristup podrazumeva da preduzetnik dobro poznaje tehnologiju odabrane proizvodnje ili usluga i njene zahteve.

Treći, poslednji slučaj podrazumeva kombinovanje poznate nezaštićene tehnologije koju preduzetnik, preko raznih adaptacija, prilagođava zahtevima odabrane proizvodnje ili usluga.

3.4 Materijalno koncipiranje biznisa

Definisani proizvod ili usluga, u funkciji predviđenog obima i odabrane tehnologije, zahtevaju obezbeđenje adekvatnih osnovnih sredstava i pratećih obrtnih sredstava. Zato preduzetnik u konceptualnoj fazi treba da sačini orijentacioni pregled svih sredstava i da konstatuje kojima od njih raspolaže a koje treba nabaviti. Time će on doći do zaključka da li sam može da finansira odabrani biznis, ili mu je u tome potrebna eksterna pomoć.

Problem eventualnog nedostatka sredstava preduzetnik može da rešava na razne načine: preko dokapitalizacije, obezbeđenjem pozajmice ili uzimanjem kredita. Opcija dokapitalizacije podrazumeva angažovanje jednog ili više partnera i njihovo posledično uključivanje u vlasničku strukturu novog biznisa. Pozajmicu, kao bezkamatnu pomoć, preduzetnik najpre može obezbediti u krugu svojih rođaka i prijatelja, ukoliko su oni moćni i spremni za takvu uslugu. Uzimanje komercijalnih kredita prvenstveno zavisi od imovine preduzetnika, budući da aktuelno poslovno bankarstvo u osnovi obezbeđuje tzv. hipotekarne kredite.

Razume se, preduzetnik preko materijalnog biznisa dolazi do uverenja o mogućnosti uspešnog zatvaranja tzv. konstrukcije startnog finansiranja biznisa, tj. o izvodljivosti biznis ideje sa tog stanovišta. S tim u vezi, sa ovog aspekta, odabrana biznis ideja je prihvatljiva samo ukoliko preduzetnik maže da je materijalno potkrepi.

3.5 Koncipiranje legaliteta biznisa

Ova, završna faza u koncipiranju biznisa odnosi se na izbor legalnog okvira za ostvarivanje odabranog biznisa. Taj okvir, s obzirom na zakonsku regulativu i praksu, naziva se firmom, koja simbolizuje ime tržišnog subjekta pod kojim on posluje.

Problem determinisanja firme kroz koju će se realizovati odabran biznis ima više aspekata. U nih u prvom redu spadaju: izbor vrste firme, obezbeđenje odabrane firme, struktuiranje vlasnika firme i definisanje samostalnosti firme. Po logici stvari, potencijalni preduzetnik sva ova pitanja treba da reši pre otpočinjanja biznisa. Međutim, aktuelni preduzetnik (menadžer) postojeće firme u kojoj će se realizovati odabran biznis, najčešće je u prilici da samo neka od tih pitanja rešava.

Kada je u pitanju odabir vrste firme, prema našem važećem zakonodavstvu, preduzetnik se može opredeliti za osnivanje preduzeća ili radnje. Ove oblike firmi karakterišu određene identičnosti i razlike. Identičnosti se prvenstveno ogledaju u njihovoj usmerenosti prema tržištu i odnosu prema zaposlenima, dok je ključna razlika među njima u tome što preduzeća imaju tretman pravnog a radnje fizičkog lica. Pri takvom izboru, potencijalni preduzetnik se prvenstveno opredeljuje za onu vrstu firme za koju ispunjava lične i materijalne uslove i koja mu po afinitetu više odgovara.

Odabranu vrstu firme potencijalni preduzetnik može obezbediti registracijom ili kupovinom. Registracija obuhvata ostvarivanje određenog zakonskog postupka koji se završava obezbeđenjem rešenja (dozvole) za rad firme.

4. PROVERA EFEKTIVNOSTI KONCIPIRANOG BIZNISA

4.1 Razlozi i kriterijumi provere

Provera efektivnosti koncipiranog biznisa vrši se sa ciljem ocenjivanja prihvatljivosti odabrane biznis ideje. Njenom primenom preduzetnik praktično objektivizira načelno struktuiran biznis, tj. svodi ga na sagledavanje očekivanih tržišnih efekata.

Sama provera efektivnosti koncipiranog biznisa može se vršiti korišćenjem raznih kriterijuma. Među njima, saglasno ekonomskoj teoriji, najobuhvatnija je ona koja integralno uvažava interese preduzetnika i društvenog okruženja.

U tome se interesi preduzetnika svode na sagledavanje ekonomskih efekata i rizičnosti odabranog biznisa, dok se interesima društvenog okruženja obuhvataju određeni opšti i socijalni efekti. Većina od ovih faktora provere eliminatorno utiče na koncipiran biznis, jer je dovoljno da bilo koji od njih ne ispuni očekivane zahteve pa da preduzetnik napusti odabranu poslovnu ideju.

4.2 Ekonomska provera biznisa

Ova provera ima za cilj da se preko nje procene tržišni efekti biznisa prvenstveno izraženi kroz orijentaciono sagledavanje očekivanog profita i vremena vraćanja ulaganja. Ona se uobičajno realizuje primenom tzv. statičkog pristupa (bez uvažavanja promene vrednosti novca kroz vreme), koji je dosta jednostavan, jer ne zahteva detaljnije poznavanje ekonomije i matematike. Ceo ovaj proces se svodi na bilansiranje određenih ekonomskih stavki, zatim na izračunavanje efekata biznisa, kao i na ocenu dobijenih rezultata.

Prilikom bilansiranja ekonomskih stavki, s obzirom na ranije odabrane ulazne faktore, potrebno je: sačiniti pregled svih materijalnih ulaganja u osnovna i obrtna sredstva biznisa, čija zbirna vrednost čini tzv. predračunsku vrednost investicije (PVI).

Ovo se najplastičnije ostvaruje prikladnim tabeliranjem, pri čemu se za vrednost obrtnih sredstava uzima procenjen novčani iznos koji je dovoljan za otpočinjanje.

Naravno, pri tome preduzetnik mora težiti što većoj objektivnosti u prikazu stavki i njihovoj vrednosti;

prikazati očekivan ukupan godišnji prihod (UP) od biznisa po osnovu procenjenog obima proizvodnje ili usluga i njihovog plasmana, eliminišući pri tome prateći porez na dodatnu vrednost (sada: 20%); i

definisati orijentacione godišnje ukupne rashode (UR) poslovanja (materijala, usluga, energije, transporta, tekućeg održavanja, amortizacije, zarada i druge troškove) koji će pratiti predviđenu proizvodnju ili usluge.

Na osnovu tako dobijenih ključnih ekonomskih stavki (PVI, UP i UR) moguće je izračunati očekivanu prosečnu godišnju neto dobit, stopu akumulativnosti i vreme vraćanja ulaganja, na sledeći način:

očekivana prosečna neto dobit (PND) predstavlja proizvod između prosečne bruto dobiti u planskom periodu (PBD) i poreskog koeficijenta (PK - koji kod nas iznosi 0,8), pa je:

$$PND = PK \cdot PBD = PK (PUP - PUR);$$

stopa akumulativnosti (SA) pokazuje koliki je očekivani procentualni prinos od uloženog kapitala, s tim što on zadovoljava ako je manji od tzv. granične stope akumulativnosti (GSA), koja se u našim današnjim uslovima kreće na nivou od 15%. U vezi s tim, stopa akumulativnosti se dobija preko relacije:

$$SA = \frac{PND}{PVI} 100(\%) \geq GSA(\%);$$

najzad, vreme vraćanja ulaganja (VVU) ukazuje na broj godina za koje preduzetnik vrati uložena sredstva. Ono se upoređuje sa graničnim vremenom (GVVU), čiji iznos se sada kod nas kreće oko 6,7 godina. Njegovo dobijanje se postiže korišćenjem sledećeg obrasca:

$$VVU = \frac{PVI}{PND} \leq GVVU.$$

U konkretnom slučaju, ako se stopa akumulativnosti i vreme vraćanja ulaganja nalaze izvan datih granica, preduzetnik treba da odbaci odbranu biznis ideju kao ekonomski neprihvatljivu.

4.3 Provera rizika biznisa

Rizičnost odabranog biznisa proverava se na razne diskriptivne i računске načine. Međutim, kada je u pitanju koceptualna faza, preduzetnik najpre treba da koristi deskriptivnu metodu u smislu procene tržišne pozicije sopstvenog biznisa u odnosu na konkurenciju i stabilnost tražnje za njegovim proizvodima ili uslugama. Razume se, ukoliko proceni da njegov biznis nije dorastao konkurenciji, on treba da napusti odabranu biznis ideju.

4.4 Društvena provera biznisa

Ovu proveru preduzetnik vrši polazeći od procene kakav uticaj će biznis imati na društvenu zajednicu. Pri tome se prvenstveno analizira uticaj biznisa na ekološke i socijalne faktore društvenog okruženja.

4.5 Završna konstatacija

Izložene vrste provere odabranog biznisa pokazuju da neke od njih imaju eliminatorni karakter (negativni rezultati ekonomske i ekološko-zdravstvene provere), dok se rezultati ostalih provera mogu tolerantnije tretirati. U vezi sa tim može se reći da je koncipiran biznis za preduzetnika prihvatljiv, ako je tehnološki i materijalno izvodljiv i ako ispunjava ekonomske i ekološko - zdravstvene kriterijume. U takvoj situaciji savremen preduzetnik pristupa izradi biznis plana kao vodilji konstituisanja i realizacije biznisa. Suprotno od toga, u slučajevima neizvodljivosti biznisa ili dobijenih negativnih rezultata u eliminatornim proverama, preduzetnik odbacuje odabranu biznis ideju.

ZAKLJUČAK

Koncipiranje novog biznisa predstavlja prvu i nezaobilaznu fazu savremenog preduzetništva i eliminatorni uslov za prihvatanje ili napuštanje odabrane biznis ideje.

Prvi korak za svakog preduzetnika je generisanje nove ideje. Najšehći izvori novih ideja koje preduzetnici koriste su: tržišni eksperti, distributeri, prodavci, kupci i dr. Nakon što preduzetnik dođe na ideju, mora proceniti dostupne mogućnosti za sprovođenje te ideje u praksi. Pri tome se postavljaju sledeća pitanja:

- koji proizvod ili usluga nedostaju na konkretnom tržištu,
- kakvu strukturu i formu proizvoda / usluga treba ponuditi tržištu,
- ko su njihovi potencijalni kupci,
- zašto će se kupac opredeliti baš za ponuđene proizvode / usluge u odnosu na druge istorodne ili alternativne ponude, i sl.

Savremeno koncipiranje novog biznisa karakterišu sledeće ciklusne faze:

- idejno koncipiranje novog biznisa,
- operativno koncipiranje novog biznisa, i
- provera efektivnosti koncipiranog biznisa,

Idejno koncipiranje biznisa služi definisanju tržišno atraktivnih proizvoda ili usluga, operativno koncipiranje omogućuje uvrđivanje izvodljivosti biznis ideja, dok se proverom efektivnosti ocenjuju budući rezultati biznisa.

LITERATURA

1. Prof. Dr Tihomir Radovanović: Upravljanje preduzetništvom, Fakultet za menadžment, Novi Sad, 2004.
2. Dr Slobodan Stefanović, dr Branislav Stanisavljević, dr Radoje Cvejić: Preuzetništvo u menadžmentu, „TQM“ Centar, Zrenjanin, 2013.
3. Prof. Dr Žika Stojanović: Preduzetništvo, SNB, Niš, 2000.
4. Prof. Dr Dragoslav Jokić: Preduzetništvo, Naučno istraživački centar, Užice, 2002.
5. Prof.dr Radojica Jojić i grupa autora: Poslovni vodič za preduzetnike, Institut za ekonomska istraživanja, Priština, 1997.
6. Peter Drucker: Inovacije i Preduzetništvo, Privredni pregled Beograd 1991.
7. Prof. Dr Blagoje Paunović: Preduzetništvo i upravljanje malim preduzećem, Ekonomski fakultet, Beograd, 2004.
8. Prof.dr Mihajlo Dedolije: Kompanije za rizična ulaganja (venture Capital companies), tržište, novac, kapital, 3-4, 1992.
9. Prof.dr Tomislav Bandin: Ekonomika preduzeća, Savremena administracija, Beograd 1993.
10. Prof.dr Slobodan Ž. Cvetanović: Tehnološke promene i ekonomska efikasnost, Prosveta, Niš 1997.

SOME ASPECTS OF THE LOCAL LABOR MARKET - CASE OF DURRËS DISTRICT

Artur Hadroj

University "Aleksandër Moisiu", Faculty of Business, Durres, artur.hadroj@yahoo.com

Llambi Prendi, Ph.D

University "Aleksandër Moisiu", Faculty of Business, Durres, llambi.prendi@yahoo.com

Abstract: The study of the labor market for the Durres, the results of which can be used successfully in the treatment of various issues of the labor market for other regions of Albania, or for regions similar, it is one more opportunity to understand better employment challenge, as a phenomenon that brings many social and economic cost for the country. This study focuses on analyzing the characteristics of the regional labor market, the problems facing workers, the unemployed and employers.

Besides secondary data, to achieve the purpose and objectives of this study are also collecting primary data through surveys conducted in the region of Durres, they surveyed 380 people over the age of 16 years and 100 representatives of public and private entities through technique random selection. The results obtained will be used as the basis to develop advanced analysis of labor market challenges. In the literature of the time, gender, age, residence, education level and marital status are considered as important factor to influence the success and integration into the labor market.

Descriptive analysis of the status of work by level of education attained, the time of finding a job after graduation, form and manner of information wage for the jobs will be part of this paper.

Keywords: job status, job, order information.

Abstrakt: Studimi i tregut të punës për rajonin e Durrësit, rezultatet e të cilave mund të përdoret me sukses në trajtimin e çështjeve të ndryshme të tregut të punës për rajonet e tjera të Shqipërisë, apo për rajone të ngjashme, është një mundësi më shumë për të kuptuar më mirë sfidën e punësimit, si një dukuri që sjell shumë kosto sociale dhe ekonomike për vendin. Ky studim fokusohet në analizimin e karakteristikave të tregut rajonal të punës, problemet me të cilat përballen punëtorët, të papunët dhe punëdhënësit.

Përveç të dhënave dytësore, për të arritur qëllimin dhe objektivat e këtij studimi janë mbledhur edhe të dhëna primare nëpërmjet pyetsorëve të kryer në rajonin e Durrësit, janë anketuar 380 persona mbi moshën 16 vjeç dhe 100 përfaqësues e subjekteve publike dhe private përmes teknikës rastit përzgjedhjes. Rezultatet që do të merren do të përdoret si bazë për të zhvilluar analiza të avancuara për sfidat e tregut të punës. Në literaturën e kohës, gjinia, mosha, vendbanimi, nivelit i arsimit dhe statusit civil janë konsideruar si faktor me ndikim të rëndësishëm në suksesin dhe integrimin në tregun e punës.

Analiza përshkruese e statusit të punës sipas nivelit të arsimit të arritur, kohës së gjetjes së një vendi pune pas diplomimit, formës së pagës dhe mënyrës së informimit për vendet e punës do të jenë pjesë e këtij punimi.

Fjalët kyçe: statusi i punës, vend pune, mënyrë informimi.

1. HYRJJE

Për përpunimin e të dhënave u përdorën metodat e analizës statistikore deskriptive dhe analizës statistikore konkluduese. Përpunimi u realizua duke mbajtur parasysh tipin e të dhënave dhe karakterin e ndryshoreve korresponduese. Analiza deskriptive e të dhënave kishte për qëllim të realizonte një paraqitje sintetike dhe përshkruese të karakteristikave kryesore numerike të të dhënave, tendencave kryesore të vlerave dhe nivelin e ndryshueshmërisë së tyre, llogaritjen e frekuencave të shfaqjes së këtyre vlerave, etj. Duke patur parasysh faktin se diferencat dhe dallimet midis çështjeve të ndryshme, që janë objekt i këtij studimi, janë të konsiderueshme, e për pasojë, studimi i tyre duke përdorur të njëjtën metodë dhe/ose të njëjtin model statistikor, jo vetëm që është i vështirë për t'u realizuar por, në të njëjtën kohë nuk është as i rekomandueshëm, sepse, në çdo rast do të ndikonte negativisht dhe do të zvogëlonte, në mënyrë të ndjeshme, mundësitë për analiza të thelluara shkencore, për studimin e secilës prej hipotezave të studimit dhe çështjeve të lidhura me to, do të paraqitet, në mënyrë të detajuar, metoda dhe modeli statistikor që është përdorur.

2. ANALIZA PËRSHKRUESE

Më poshtë paraqiten në mënyrë të sintetizuar të dhënat e gjeneruara nga pyetsorët e realizuar duke u bazuar në testin Pirson, test i cili mat devijimin midis shpërndarjes të dëndurive teorike dhe dëndurive të vrojtuar. Në qoftë se vlerat e vrojtuar të testit janë më të mëdha se vlerat teorike atëherë hipoteza bazë hidhet poshtë, në të kundërt pranohet.

Tabela 1.1: Statusi i punës sipas nivelit të arsimit.

Statusi i punës	Niveli i Arsimit						Total
	Shkollë fillore	Shkollë 8/9 vjeçare	Shkollë e mesme	Shkollë profesionale	Universitet (Cikli I ose master)	Pas - Universitar (doktoraturë dhe të tjera)	
I/E punësuar në sektorin publik	0	0	2	0	18	8	28
I/E punësuar në Biznes	2	9	18	27	77	2	135
I/E vetëpunësuar	0	8	20	7	25	0	60
Shtepiak/e	0	0	7	0	2	0	9
Student/nxënës	0	6	57	3	0	0	66
I/E papune	2	13	22	10	35	0	82
Total	4	36	126	47	157	10	380

Pearson chi2 (25) = 228.9735

Pr = 0.000

Burimi: Llogaritje të autorit

Nga tabela e lidhjes statistikore midis statusit të punës dhe nivelit të arsimit, vërejmë se: 41% e të anketuarve janë në proces ose kanë përfunduar arsimin e lartë, nga të cilët 49% e tyre janë të punësuar në sektorin privat dhe 16% janë të vetëpunësuar. Po ashtu vihet re se norma e papunësisë përsa i përket kategorisë së të anketuarve me arsim të lartë është relativisht e lartë, ku 22% e të anketuarve në proces përfundimi të arsimit të lartë ose të përfunduar tashmë, janë të papunë, shifër kjo mjaft shqetësuese për strukturën e tregut lokal të punës, pasi shkalla e lartë e papunësisë tek individët me arsim të lartë bën që shumë prej tyre të drejtohen drejt emigrimit, ose kërkimit të ndonjë vendi pune që në rastin e tregut lokal të punës do të rezultojë në rastin më të mirë një punë e nënpaguar (si: call center¹¹ dhe industri fason (punë e kryer me mall porositësi)) dhe jo në përputhje me arsimin e tyre.

Tabela 1.2: Koha e gjetjes së një vendi pune pas përfundimit të shkollës.

Pas sa kohësh nga përfundimi i shkollës filluat punën?	Niveli i Arsimit						Total
	Shkollë fillore	Shkollë 8/9 vjeçare	Shkollë e mesme	Shkollë profesionale	Universitet (Cikli I ose master)	Pas - Universitar (doktoraturë dhe të tjera)	
Të paangazhuar në punë	2	17	67	10	37	2	135
Sapo u diplomova	0	2	26	7	45	4	84
Pas 1 - 3 muaj	2	4	6	2	18	4	36
Pas 4 - 12 muaj	0	4	4	8	17	0	33
Pas një viti	0	9	23	20	40	0	92
Total	4	36	126	47	157	10	380

Pearson chi2 (20) = 77.6018 Pr = .000

Burimi: Llogaritje të autorit

¹¹ Një zyrë në të cilën kryhet një numër i madh i telefonatave, veçanërisht në funksion të shërbimit të klientit të një organizate të madhe.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Nga tabela e mësipërme e cila na tregon kohën e gjetjes së një vendi pune pas përfundimit të studimeve sipas nivelit të arsimor të përfunduar, vërejmë se: 34% e të anketuarve janë punësuar sapo kanë përfunduar studimet; 15% prej tyre u është dashur një periudhë nga 1 deri në 3 muaj për të gjetur një vend pune pas përfundimit të studimeve; 13% e të anketuarve të punësuar aktualisht deklarojnë se u është dashur 4 deri në 12 muaj kërkim intensiv për të gjetur një vend pune dhe 38% e të anketuarve që aktualisht janë në punë kanë deklaruar se kanë arritur të punësohen pas një viti.

Tabela 1.3: Shpërndarja e përgjigjeve në lidhje me formën e pagës që të punësuarit paguhen aktualisht.

Cila është forma e pagës që ju paguheni aktualisht?	Freq.	Percent	Cum.
Të paangazhuar në punë	152	40.00	40.00
Pagë fikse	150	39.47	79.47
Pagë orare	68	17.89	97.36
Tjetër	10	2.64	100.00
Total	380	100	

Burimi: Llogaritje të autorit

Tabela e mësipërme na tregon se 66% e të anketuarve të punësuar, në pozicionet e tyre të punës, deklarojnë se paguhen me pagë fikse; 30% e të anketuarve të punësuar, deklarojnë se paguhen me pagë orare dhe vetëm 4% deklarojnë se paguhen në forma të tjera të përfitimit nga puna.

Tabela 1.4: Shpërndarja e përgjigjeve në lidhje me gatishmërinë e të punësuarve për të rritur orët e punës nëse ofrohet një pagë më e lartë, sipas formës aktuale të pagës.

A do të pranoni rritjen e kohës së punës nëse ofrohet një pagë më e lartë?	Cila është forma e pagës që ju paguheni aktualisht?				Total
	Të paangazhuar në punë	Pagë fikse	Pagë orare	Tjetër	
Të paangazhuar në punë	135	0	0	0	135
Po	10	103	51	7	171
Jo	7	47	17	3	74
Total	152	150	68	10	380

Pearson chi2 (6) = 315.7460 Pr = 0.000

Fisher's exact = 0.000

Burimi: Llogaritje të autorit

Nga tabela e mësipërme e cila na tregon gatishmërinë e shprehur të të anketuarve të punësuar për të rritur orët e punës në këmbim të një page më të lartë dhe formës së pagës që aktualisht paguhen, vërejmë se: 60% e të anketuarve të cilët janë të gatshëm për të rritur orët e tyre të punës në tregun e punës, aktualisht paguhen me pagë fikse. Kjo përqindje e lartë tregon se të punësuarit që paguhen me pagë fikse nuk janë të kënaqur me pagën që aktualisht marrin dhe ndaj janë të gatshëm të rrisin orët e punës me qellim që të rrisin përfitimin nga puna.

Tabela 1.5: Mënyra e informimit sipas nivelit të arsimit.

Si u informuat për këtë vend pune?	Niveli i Arsimit						Total
	Shkolë fillore	Shkolë 8/9 vjeçare	Shkolë mesme	Shkollë profesionale	Universitet (Cikli I ose master)	Pas - Universitetar (doktoraturë dhe të tjera)	
Të paangazhuar në punë	2	17	71	10	38	2	140

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Nëpërmjet njohjeve personale (miq/të afërm)	0	13	25	24	75	2	139
Nëpërmjet gazetave, TV ose Radio	0	0	2	0	4	4	10
Nëpërmjet Zyrës së Punës	0	2	5	1	6	0	14
Nëpërmjet Agjencive private të punësimit	0	0	5	4	4	0	13
Nëpërmjet institucioneve arsimore (Shkolla / Universitet)	2	0	0	0	5	2	9
Nëpërmjet Internetit	0	4	18	8	25	0	55
Total	4	36	126	47	157	10	380

Pearson chi2 (30) = 167.2560 Pr = 0.000

Burimi: Llogaritje të autorit

Tabela e mësipërme e cila tregon mënyrën e informimit sipas nivelit të arsimit, vërejmë se: mënyra më e preferuar e informimit si për të punësuarit, është duke ju referuar njohjeve personale dhe jo rrugeve zyrtare (si zyrat publike të punës apo agjencive private të punësimit, etj), pasi struktura e tregut lokal të punës është e përbërë më shumë nga biznese të vogla dhe të mesme në të cilat numri i punëtorëve është i ulët dhe për më tepër administrimi i tyre është kryesisht si biznese familjare. Nga të dhënat e anketës na rezulton se 58% e të anketuarve të punësuar deklarojnë se për gjetjen e vendit aktual të punës janë informuar nga njohjet personale (miq/të afërm) ose siç quhet ndryshe besojnë më shumë tek “fjala e gjallë”. Kjo përqindje na tregon edhe mungesën e efikasitetit që kanë aktualisht zyrat rajonale të punësimit apo agjencitë private të punësimit.

3. KONKLUZIONE

- Norma e papunësisë përsa i përket kategorisë së të anketuarve me arsim të lartë është relativisht e lartë, ku 22% e të anketuarve në proces përfundimi të arsimit të lartë ose të përfunduar tashmë, janë të papunë, shifër kjo mjaft shqetësuese për strukturën e tregut lokal të punës, pasi shkalla e lartë e papunësisë tek individët me arsim të lartë bën që shumë prej tyre të drejtohen drejt emigrimit, ose kërkit të ndonjë vendi pune që në rastin e tregut lokal të punës do të rezultojë në rastin më të mirë një punë e nënpaguar.
- 34% e të anketuarve janë punësuar sapo kanë përfunduar studimet; 15% prej tyre u është dashur një periudhë nga 1 deri në 3 muaj për të gjetur një vend pune pas përfundimit të studimeve; 13% e të anketuarve të punësuar aktualisht deklarojnë se u është dashur 4 deri në 12 muaj kërkim intensiv për të gjetur një vend pune dhe 38% e të anketuarve që aktualisht janë në punë kanë deklaruar se kanë arritur të punësohen pas një viti.
- 60% e të anketuarve të cilët janë të gatshëm për të rritur orët e tyre të punës në tregun e punës, aktualisht paguhen me pagë fikse. Kjo përqindje e lartë tregon se të punësuarit që paguhen me pagë fikse nuk janë të kënaqur me pagën që aktualisht marrin dhe ndaj janë të gatshëm të rrisin orët e punës me qellim që të rrisin përfitimin nga puna.
- Mënyra më e preferuar e informimit si për të punësuarit, është duke ju referuar njohjeve personale dhe jo rrugeve zyrtare (si zyrat publike të punës apo agjencive private të punësimit, etj), pasi struktura e tregut lokal të punës është e përbërë më shumë nga biznese të vogla dhe të mesme në të cilat numri i punëtorëve është i ulët dhe për më tepër administrimi i tyre është kryesisht si biznese familjare.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Qirici, S. (2005): Ekonomiksi i punës, Morava, Tiranë
- [2] Ekonomi M. 2004. Njerëzit dhe puna në Shqipëri Krah i punës, Punësimi dhe Papunësia. ISBN 99927-973-6-3. www.instat.gov.al. INSTAT
- [3] Hadroj A, Zrelli, S. Diplomimi i studentëve dhe impakti i tyre në nivelin e pagave mesatare të sektorit publik në Shqipëri. Takimi i nëntë vjetor i IASH, Prishtinë, Gusht, 2013.
- [4] Hadroj, A. Ekuilibri i pergjithshëm, Kutia Edgeworth, Ekuilibri Walrasian. QKZH, Buletini Shkencor Nr.4, Faqe 39 – 48, Prill 2016.
- [5] Hadroj, A. Main theories of existence of unemployment – Theoretical overview. IJEAS, Vol 2, Issue 6, pages 376 – 382, June 2016 .
- [6] Hadroj, A. New economic trends and impact of creative economy, employment and development of a country. Aleksandër Moisiu University Durres, Albania. Faculty of Business – Vol 5, 2013.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [7] Hadroj, A. Unemployment – Theoretical overview. Eraz 2016, June 16, 2016, Belgrade, Serbia.
- [8] Kume, K. 2012. Statistika matematike per shkencat e jetes. ISBN: 9-789928-105707. Tiranë.
- [9] Prendi, Ll. Dinamika e prirjeve të tregtisë së Shqipërisë me vendet e Europës. Phd Dissertation. Universiteti “Aleksandër Moisiu” Durrës, Albania. 2015.

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Daniel Pavlovski PhD

International Slavic University „Gavriilo Romanovic Derzavin”, Macedonia
pavlovskidaniel@gmail.com

Abstract: Social entrepreneurship is a concept in which economic activities are used as a tool to achieve certain social goal. Social enterprises are the driving force of social innovation and transformation in different areas, they are innovative and positive in their goals and means used to achieve the set goals. They are managed democratically and have great potential for creating new jobs. Social entrepreneurship makes a kind of convergence between "pure" commercial, or for profit way of functioning and classical philanthropic approach. In this way it was created a hybrid model which uses commercial principles in order to make a positive impact in the local community and/or society at large.

Keywords: social entrepreneurship, social enterprise, innovation and economic activities

СОЦИЈАЛНО ПРЕТПРИЕМНИШТВО

Доц. д-р Даниел Павловски

Меѓународен Славјански Универзитет „Гаврило Романович Державин”, Република Македонија
pavlovskidaniel@gmail.com

Резиме: Социјалното претприемништво претставува концепт во кој економските активности се користат како инструмент за постигнување на одредена општествена цел. Социјалните претпријатија се двигатели на социјалните иновации и трансформација во различни области, тие се иновативни и позитивни и во своите цели и во средствата што ги користат за постигнување на поставените цели. Тие се раководени на демократски начин и имаат голем потенцијал за креирање на нови работни места. Социјалното претприемништво прави еден вид на приближување помеѓу „чистиот” комерцијален, односно профитен начин на функционирање и класичниот филантропски пристап. На тој начин е создаден хибриден модел кој ги користи комерцијалните принципи во насока да постигне позитивно влијание во заедницата и/или целото општество.

Клучни зборови: социјално претприемништво, социјално претпријатие, иновација и економски активности

ДЕФИНИРАЊЕ НА СОЦИЈАЛНОТО ПРЕТПРИЕМНИШТВО

Се верува дека одредени аспекти на конвенционалниот бизнис не се општествено корисни и како резултат на тоа истите на некој начин треба да бидат модифицирани со цел да се оптимизира нивното влијание во (врз) општеството. Верувањето дека бизнисот може да има позитивно влијание врз општеството, во поширок опсег на области, води до создавање на концептот социјално претприемништво и негово вклучување во различен вид на бизниси со комерцијална ориентација.

Постои широк спектар на дефиниции кои се однесуваат на објаснување на поимот социјално претприемништво, односно социјално претпријатие, некои од нив се фокусираат на општественото влијание што го имаат овие претпријатија, додека други конкретно на употребата на добивката.

Социјалните претпријатија се дел од социјалната економија во поширока смисла на зборот и претставуваат субјекти кои се основани со намера да следат, односно реализираат општествени цели.

Европската комисија на терминот „социјално претпријатие“ му го дава следното значење: „оператор во социјалната економија чија примарна цел е да постигне општествено влијание, а не да оствари профит за неговите сопственици или акционери. Работи преку обезбедување добра и услуги за пазарот на иновативен и претприемачки начин и го користи својот профит првенствено за да постигне општествени цели. Се раководи на отворен и одговорен начин во што особено ги вклучува вработените, потрошувачите и акционерите кои се засегнати од неговите комерцијални активности“ (Иницијатива за социјален бизнис, октомври 2011 год.).

Разликата помеѓу социјалните претпријатија од една страна и НВО-секторот од друга страна е фактот што социјалните претпријатија својот приход го остваруваат од вршење на некоја стопанска дејност, додека кај невладиниот сектор активностите се финансираат исклучиво од грантови и донации.

Што се однесува до споредбата со класичните, односно профитни субјекти или т.н. традиционални бизнис оператори е во општествената насоченост на социјалните претпријатија. Ова значи дека најголем дел од остварениот профит се користи за да се постигне општествената мисија на претпријатието.

Произлегувајќи од непрофитната (филантропска) позадина, социјалните претпријатија претставуваат обновен концепт (не нов концепт) „кој ги користи бизнис активностите како инструмент за социјален развој“ (Dart, 2004: 421).

Поимот претпријатие е поврзан со комерцијална дејност, што покажува дека социјалните претпријатија претставуваат форма на бизнис, додека поимот претприемништво е поврзан со идентификација на можностите, иновација и ризик, како и воведување на новини на пазарот.

Социјалните претпријатија претставуваат самостојни и непрофитни организации кои обезбедуваат стоки и/или услуги и истите имаат за цел да донесат експлицитна придобивка за заедницата. Главната карактеристика на овие претпријатија е, не во креирањето туку, во употребата на профитот (Becchetti & Borzaga 2010: 7).

Социјални претпријатие претставува организација која постои за општествена цел и се ангажира на пазарот за да ја исполни својата цел преку користење на пазарни техники и инструменти.

Социјалните претпријатија ги комбинираат општествените цели со претприемачкиот дух. Овие организации се фокусираат на постигнување пошироки социјални, еколошки и цели во заедницата.

Главната цел на овие организации е обезбедување добра и услуги за членовите на заедницата во која функционираат и стремежот кон реализација на цели од кои придобивка има целото општество. Овие субјекти се насочени кон преземање активности за подобрување на благосостојбата и квалитетот на живот.

Кога станува збор за структурата на сопственоста, многу често правата на сопственост им се препишуваат на вработените, акционерите или волонтери кои се вклучени во организацијата. При распределбата на остварениот профит овие субјекти даваат предност, односно како сопствен приоритет повторно ги имаат вработените и заедницата, отколку негова распределба во рамки на основачката структура.

Работат преку обезбедување на стоки и услуги на пазарот на претприемачки и иновативен начин и го користат сопствениот профит во насока да ја остварат сопствената општествена цел.

Тие се управувани, односно раководени, на отворен и одговорен начин. Овие организации се одликуваат со голем степен на демократичност и во донесувањето на клучните одлуки ги вклучуваат вработените, потрошувачите (клиентите) и субјектите кои се засегнати од нивните комерцијални активности.

Социјалните претпријатија работат во широк спектар на области, вклучувајќи ги социјалните услуги, образование, домување, животна средина, култура и уметност, туризам, како и во новите области, како што се обновливите извори на енергија, фер трговија и транспорт и сл.

Употребата на терминот социјално претпријатие е со цел да ги покрие следните видови бизниси:

- Оние за кои општествената цел за општо добро е причината за нивната комерцијална активност, често во форма на високо ниво на социјална иновација.
- Оние кај кои што профитот главно се реинвестира за да се постигне нивната општествена цел.
- Оние во кои што начинот на организација или сопственичкиот систем ја одразува мисијата на претпријатието, користејќи демократски или партиципативни принципи или се фокусира на социјална правда.

Социјалните претпријатија, исто така, придонесуваат кон социјална иновација која може да се дефинира како развој и имплементација на нови идеи (производи, услуги и модели) за задоволување на општествените потреби и креирање нови социјални односи, партнерства и соработка. Тие претставуваат нов одговор за справување со сè поголемите социјални барања, кои влијаат на социјалните интеракции.

Тие се наменети за подобрување на човековата благосостојба. Социјалните иновации се иновации кои се социјални и во своите цели и во своите средства за постигнување на поставените цели. Тие се иновации кои не се добри само за општеството, туку исто така го подобруваат и зголемуваат индивидуалниот капацитет на поединците.

Поимот социјално претприемништво се користи да се опише однесувањето и ставовите на поединците кои се вклучени во создавањето на нови вложувања за општествени цели, вклучително и подготвеноста да се превземе ризик и да се пронајдат креативни начини на употреба на расположливите средства. Постојат повеќе причини за поддршка на социјалното претприемништво, но можеби најважна во сегашната криза е фактот што социјалните претпријатија создаваат нови работни места.

Согледувајќи ги ефектите од работата на социјалните претпријатија, како и потенцијалите што ги носат со себе, Европската комисија континуирано работи во насока да создаде поволни финансиски, административни и правни услови за да можат овие претпријатија да работат на еднаква основа со другите видови на претпријатија во истиот сектор.

Дефиницијата на европската комисија вклучува три клучни димензии на социјално претпријатие што во текот на последната деценија се развиени од страна на европската академска и политичка јавност:

- Претприемачка димензија, односно ангажирање во континуирана економска активност, според што социјалните претпријатија се разликуваат од традиционалните непрофитни организации. Исполнување на општествена цел а генерирање на некоја форма на самофинансирање;
- Општествена димензија, односно основна и експлицитна општествена цел, според која социјалните претпријатија се разликуваат од профитните организации;
- Димензија на управување, односно постоење на механизам на демократично управување и донесување на одлуки во рамки на организацијата.

Социјалните претпријатија претставуваат иновативен одговор на јазот што се прави помеѓу јавниот и приватниот сектор. Промената на комерцијалната ориентација може да се изведе на повеќе начини:

- Споделување на добивката со клиентите преку нивно вклучување во сопственоста на бизнисот како косопственици на стопанскиот субјект, со цел да постигнат општествена цел.
- Намерно намалување на добивката (финансиската добивка) преку плаќање на добавувачите повисоки цени од пазарните, плаќање на субвенции или загарантирани цени, исплата на повисоки плати на вработените.
- Намерно субвенционирање на одредена категорија клиенти.

Социјалните претпријатија претставуваат еден вид хибриден модел во кој креирањето на економските и на општествените вредности несмеат да разминуваат.

Карактеристики на социјалните претпријатија:

- Организацијата мора да биде вклучена во економски активности – ова значи дека мора да се вклучат во континуирана активност на производство и/или размена на стоки и/или услуги.
- Мора да извршуваат експлицитна и примарна општествена цел – општествена цел е онаа од која има корист целото општество или одредени негови делови.
- Мора да има лимит (ограничување) на дистрибуцијата на остварената добивка – целта на поставувањето лимит е да се стави приоритет на постигнувањето на општествената цел отколку на распределбата на профит.
- Организацијата мора да е независна – организациска независност од државата и традиционалните профитни организации.
- Мора да има инклузивно и сеопфатно управување, односно да се карактеризира со партиципативен и демократски процес на донесување одлуки.

Сепак, треба да се потенцира дека и социјалните претпријатија, исто така, страдаат од последиците на економската и финансиска криза. Покрај тоа, тие се соочуваат и со потешкотии кои произлегуваат, односно се специфични за нивниот статус, тука спаѓаат правната несигурност, недостаток на знаење и вештини и ниско ниво на нивно признавање.

Социјалните претпријатија имаат проблеми и околу пристапот до капитал и пазари. Традиционалните финансиски институции ги одбиваат нивните барања за кредит бидејќи социјалните претпријатија не ги исполнуваат потребните услови како нивните постојани клиенти и често не нудат доволно гаранции.

ПРАВНО РЕГУЛИРАЊЕ НА СОЦИЈАЛНОТО ПРЕТПРИЕМНИШТВО

Дефиницијата на социјалното претпријатие може да опфати широк спектар на бизнис и правни форми, вклучително приватна и кооперативна сопственост, непрофитен или профитен статус, се додека претпријатието преку својата општествена односно социјална цел ја модифицира сопствената традиционална (класична) комерцијална основа.

Во различни земји, социјалната економија и институционалните форми и практики на социјалното претприемништво значително варираат помеѓу себе. Причината за овие варијации произлегуваат од различната социо-економска, политичка, културна и религиозна историја која влијае на обликувањето на формата на денешниот социјален сектор (Kerlin, 2010, 2013).

Не постои единствена правна форма за социјалните претпријатија, тие можат да бидат регистрирани во голем број на правни форми. Некои земји членки на Европската Унија се отидени чекор напред и имаат усвоено национални закони кои го регулираат работењето на социјалните претпријатија.

Имајќи во предвид дека социјалното претприемништво сеуште не е јасно дефиниран концепт, во многу земји се препорачува регулаторите да не брзаат да воспостават нова правна категорија или правен статус за социјалните претпријатија, освен ако на национално ниво не се воспостави јасна и објективна дефиниција. Несоодветната регулатива и регулација е полоша од тоа да нема никаква регулатива. Било

какви потенцијални поволности или предности кои можат да произлезат од признавање на правниот статус на социјалните претпријатија можат да бидат оспорени или негирани ако нормативниот сегмент (правната регулатива) не е јасна и транспарентна.

Сепак, државата, може да игра важна улога во промовирањето и поддршката на социјалните претпријатија во одреден секторски контекст.

Имајќи ги во предвид карактеристиките на социјалните претпријатија, карактеристично за нив е што сите тие имаат потреба од делумна, но долгорочна субвенција од владата, донаторите или НВО, со цел да се обезбеди одржливост на бизнисот, кој во спротивно не може да се постигне заради постигнување на општествената цел која ја имаат овие претпријатија. Субвенцијата може да се обезбеди преку директна финансиска субвенција или привилегиран пристап до одредени пазари (пример владини набавки) или пак обезбедување одредени даночни привилегии и ослободувања.

СОЦИЈАЛНИ ПРЕТПРИЕМАЧИ

Социјалните претприемачи, а со тоа и социјалните претпријатија се двигатели на социјалните иновации и трансформација во различни области, вклучително образование, здравство, социјална заштита, развој на претприемништвото и сл. Тие влијаат во насока на намалување на сиромаштијата преку претприемачка преданост, бизнис методи и храброст за надминување и иновирање на традиционалните практики. Како и традиционалните претприемачи така и социјалните претприемачи имаат за цел и се фокусирани кон изградување на силни и одржливи организации.

Социјалните претприемачи се лидери и прагматични визионери кои:

- Создаваат во поголем обем, систематски и одржливи социјални промени преку создавање нови пристапи, креирање промени во веќе познатите технологии и стратегии и/или нивна комбинација.
- Се фокусира на создавање социјална и/или еколошка вредност и се обидува да го оптимизира создавањето на финансиска вредност.
- Иновира преку изнаоѓање односно создавање нови производи, услуги или пристапи кон социјалните проблеми.
- Континуирано го рафинира и приспособува својот пристап со цел да одговори на новите состојби.

Социјалните претприемачи кои се столбот на овие организации се практични, но иновативни користејќи ги пазарните принципи и сили. Нивното дејствување е проследено со решителност, упорност и истрајност, тие им пркосат на конвенционалните пристапи и бараат и применуваат нови решенија кои други не се осмелуваат. Социјалните претприемачи се двигатели, движечка сила, тие не чекаат работите да се променат, тие се иницијатори на промените.

Со цел подобрување на сопствените резултати и резултатите на организацијата вршат мерење на нивното влијание во средината, имаат високи стандарди во однос на нивната организација и заедницата во која се ангажирани. Клучни алатки кои ги користат се податоците, квалитативни и квантитативни. Сакаат и даваат фидбек и се залагаат за постојано подобрување.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Becchetti, L. & Borzaga, C. (2010). Introduction. In L. Becchetti and C. Borzaga (eds.), *The Economics of Social Responsibility. The World of Social Enterprises*. Abingdon: Routledge, 1-14.
- [2] Chell E (2007) Social enterprise and social entrepreneurship. *International Small Business Journal* 25(1): 5–26.
- [3] Dart R (2004) The legitimacy of social enterprise. *Nonprofit Management & Leadership* 14(4): 411–424.
- [4] Kerlin, J.A. (2010). “A Comparative Analysis of the Global Emergence of Social Enterprise.” *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 21, pp. 162–79. 21
- [5] Kerlin, J. A. (2013). Defining Social Enterprise Across Different Contexts: A Conceptual Framework Based on Institutional Factors, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 42(1), pp. 84–108.
- [6] Shane S (2003) *A General Theory of Entrepreneurship: The Individual–Opportunity Nexus*. Northampton, MA: Edward Elgar.
- [7] Venkataraman S and Sarasvathy S (2001) Strategy and entrepreneurship: Outlines of an untold story. In: Hitt M, Freeman R and Harrison J (eds) *The Blackwell Handbook of Strategic Management*. Oxford: Blackwell, pp.650–668.
- [8] Иницијатива за социјален бизнис, октомври 2011 год. http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en

IDENTIFICATION OF NEEDS AND EXPECTATIONS OF SECONDARY SCHOOL STAKEHOLDERS BASED ON PROCESS REFERENCE MODEL

Jovana Petrović, MSc

Bureau Veritas d.o.o. – Belgrade, Republic of Serbia jovana.petrovic@yu.bureauveritas.com

Jovan Filipović, Ph.D

University of Belgrade, Faculty of Organizational Sciences – Belgrade, Republic of Serbia
filipovic.jovan@fon.bg.ac.rs

Goran Cvijović, Ph.D

The Aviation Academy – Belgrade, Republic of Serbia direktor@vakademija.edu.rs

Abstract: Well organized society and sustainable development cannot be achieved without understanding of complex power of relations and conflict interests which exist among its entities. Identification of stakeholders is a process which needs every organization. Stakeholder's analyses helps to identify constant interdependence of interests, local and global factors. Not all stakeholders have the same significance for organization nor organization with limited resources, time and information can respond to requirements and needs of all stakeholders equally. Since it is not always easy to determine all stakeholders, relevant stakeholders of an organization, the primary goal of this paper is to identify stakeholders and determine its influence using process reference model (PRM) for defining the context, purpose, outcomes and requirement for process of identification of relevant needs and expectations of relevant stakeholders. Outputs of this process are necessary to be incorporated into the business strategy of any organization that wants to survive and to be competitive. This paper presents case study of implementation of the stakeholder's needs and expectation identification based on process reference model approach in one Serbian secondary technical school. For this purpose brainstorming session, algorithm for defining relevance of stakeholders, interview with stakeholders and the application of algorithm for identification of needs and expectations relevance, their classification and ranking according to priority for implementation are used. To the best of our knowledge, we assume this is the first implementation of the proposed approach in a Serbian secondary technical school.

Keywords: stakeholders, process, reference models, secondary technical school

1. INTRODUCTION

Changes of work and business nature, from intensive over the capital, to the knowledge intensive, a growing process of globalization, increased competition, the need for transparency of organizations and changes in relationships among companies, significantly changed the operating picture of an organization. New perspectives are opened, and they relate first of all, to the creation of value for stakeholders, allowing organizations to achieve their purpose of existence. More and more organizations need to be aware of all entities to which more or less, affect its activities, as well as entities that affect them. Identification of stakeholders is essential for the organization, for better understanding of their environment, defining objectives and conducted their operations in the right direction. Therefore, it is necessary to identify all stakeholders that set certain requirements and limitations to an organizational system.

A requirement for stakeholder identification and determination of its requirements is presented in ISO 9001 Quality management systems¹². In the latest version, standard gives explicit requirement to understanding the needs and expectations of stakeholders, also to determine if they are relevant and which are their requirements. Relevant interested parties are groups or individuals who have the ability to impact (or potentially impact) the organization's ability to consistently supply products and services that meet customer and applicable statutory and regulatory requirements. Customers, shareholders, board members, staff and competitors would all fit into this classification. Each organization will have its own set of relevant interested parties (with their own requirements – some relevant, some not) and this set will probably change over time. In the document JTCC Frequently Asked Questions in support of Annex SL¹³ it can be found explanation of use difference of these two terms „interested party" and "stakeholder". Those two terms are defined as being interchangeable, an in this paper is used term „stakeholder" as a preferable term since it refers to those individuals and organizations that vitally affect or may be affected by a secondary technical school.

Since it is not always easy to determine all stakeholders, relevant stakeholders of an organization, the primary goal of this paper is to identify stakeholders and determine its needs and expectations. Methodology used is based on process reference model for defining the context, purpose, outcomes and requirement for the

¹² International Organization for Standardization (2015c). *ISO 9001:2015 Quality management systems — Requirements*, Switzerland, Geneva: ISO

¹³ International Organization for Standardization (2014). *JTCC Frequently Asked Questions in support of Annex SL*, Switzerland, Geneva: ISO, p.7

process. For achieving this purpose by complying with requirement four steps are defined. Methods used are brainstorming session in the first step, algorithm for defining relevance of stakeholders during second step, interview with stakeholders as a third step and the last one application of algorithm for identification of needs and expectations relevance, their classification and ranking according to priority for implementation.

2. STAKEHOLDER APPROACH

A numerous authors have contributed to the definition of this term, some of the definitions that are often found in the literature view stakeholders as “all groups or individuals who can affect or that may be affected by the achievement of the organization's mission”¹⁴, „all interested (including internal and external) subjects which are in any way connected with organization and have certain interest related to its existence and operating and based on that some expectations or aspirations regarding organizational performances“¹⁵, “a person who realizes one or more activities in the system”¹⁶, “those individuals and groups that have invested in organization and expect something in return”¹⁷. Hence, stakeholders are all individuals and groups that are of vital importance for the survival and success of the organization and all individuals and groups whose vital interests are affected by the concerned organizations.

Identification of stakeholders is important for several reasons: it can be used as method for good management of an organizational system; it helps to find the existing interdependence within the entities of an organization; it enables identification of stakeholders and their importance, as well as establishing partnerships; allows to set policies and approach to the problem; As a tool for predicting and managing the potential conflicts and it is important for change management. Failure to identify stakeholders and recognize those who are relevant for the organization, manifested in various ways, such as bad decisions, missed opportunities, poor operating results and many others.

The unique approach and methods for identification of stakeholders, applicable to all situations and all types of organizations, do not exist. Different recommendations, methods and approaches, with their advantages and disadvantages are available but it is on organizational level, in alignment with their mission, goals, specificity, activities and context, to choose the most suitable.

Stakeholders must be clearly identified in order to be classified in the appropriate category. One stakeholder may belong to different categories, and also over time move from one category to another. Therefore, it is necessary to constantly review stakeholder approach and methods for its identification and determination of its impact and their relationship with the organization. Stakeholders of one organizational system can involve owners (shareholders, groups, individuals), employees (managers, executives), suppliers, customers, users and/or consumers, banks, donors, country and its institutions at different levels (ministries, agencies, administrations, etc.), competition, various groups of activists, associations, political parties (consumer protection, business associations, trade unions, etc.), community and research institutions.

3. PROCESS REFERENCE MODEL (PRM)

For an organization to function effectively, it has to determine and manage numerous linked activities. An activity or set of activities using resources, and managed in order to enable the transformation of inputs into outputs, can be considered a process¹⁸. The usual activities performed during the process are called Base Practice¹⁹. They represent a set of actions that might be undertaken to execute the process, they are described with a certain level of abstraction, they define what should be done but not how it should be done, they are not detailed step by step actions, they represent the process specific and functional activities, use process inputs and contribute to the production of process outputs, contribute to the production of process outcomes and eventually contribute to the process purpose.

The emerging process reference model concept is the logical extension of business process reengineering and other process improvement efforts²⁰. The purpose of a Process Reference Model is to define a set of processes that collectively can achieve the primary purpose of a community of interest²¹. All the processes

¹⁴Freeman, R. E. (1984). Strategic management: A stakeholder approach, Boston, USA: Pitman publishing

¹⁵Brnjas, Z. (2000). *Strategic management*, Belgrade, Serbia: Privredni pregled

¹⁶Bryson, J. M. (2003). What to Do When Stakeholders Matter: A Guide to Stakeholder Identification and Analysis Techniques. *Public Management Review* Vol. 6 Issue 1, pp.21-53

¹⁷Filipović, J. (2010). *Sistem menadžmenta kvaliteta*, Belgrade, Serbia: Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade

¹⁸International Organization for Standardization (2015a). *ISO/IEC 33004:2015 Information technology -Process assessment - Requirements for process reference, process assessment and maturity models*, Switzerland, Geneva: ISO, p.9

¹⁹Berty, V., Valdes, O., Barafort, B., Renault, A., Cortina, M. J. S. & Picard, M. (2009). *ITSM process Assessment Supporting ITIL, Using TIPA to Assess and improve your processes with ISO 15504 and prepare for ISO 20000 certification*. Luxembourg: Van Haren Publishing, p. 10

²⁰Stewart, G., (1997). Supply chain operations reference model (SCOR): the first cross industry framework for integrated supply chain management, *Logistics Information Management*, Vol. 10 Iss: 2, pp. 62 – 67

²¹International Organization for Standardization (2015a). *ISO/IEC 33004:2015 Information technology -Process assessment - Requirements for process reference, process assessment and maturity models*, Switzerland, Geneva: ISO, p.9

are described using the approach identified in ISO/IEC 24774, as follows²²: process name - the title of a process is a short noun phrase intended to summarize the scope of the process, identify the principal concern of the process, and distinguish it from other processes within the scope of a process model, process purpose - the purpose of the process is stated as a high level, overall goal for performing the process, process outcome - an outcome is an observable result of the successful achievement of the process purpose. Outcomes are measurable, tangible, technical or business results that are achieved by a process, for example the results that are used by other processes. In this paper within PRM requirements for the process are defined as the initiators for activities or changes in order to achieve specified purpose and realized the specified outcomes.

4. METHODOLOGY

The organization which is the subject of our case study is one Serbian secondary technical school that has been educating generations of aviation personnel for 90 years and provides education to the future of Serbian aviation, civil and military. The school's main processes are admission of students and realization of the teaching process. Support processes are professional education and training of personnel, providing pedagogical – psychological support to teachers and students, legal, financial, maintenance and servicing of the equipment, procurement, library and human resource. In accordance with the implemented and certified quality management system it needs to identify all relevant stakeholders and their requirements in order to comply with the requirement of the recently published new version of standard ISO 9001 within its transition process. One possible method for identification of stakeholder's needs and expectation of secondary technical school is proposed.

If we use a procedure, we need to follow defined steps after what we may reach or not intended goal. On the other hand, the process is conducted with an awareness of the purpose and intended outcome in order to obtain the desired result. Process reference model provides guidance for process descriptions by which are identified the descriptive elements and rules which are necessary for their formulation. Process is defined by the name, context, purpose, outcomes and requirements which provide a common starting point in the application process of identification of stakeholder's needs and expectations (Figure 1).

Code	PRO 1
Title	Identification of relevant needs and expectations of relevant stakeholders of secondary technical school.
Context	An understanding general of the needs and expectations of stakeholders which the secondary technical school designate as relevant.
Purpose	Purpose of identification of needs and expectations of stakeholders is to define: <ol style="list-style-type: none"> 1. Relevant stakeholders of the school; 2. Relevant needs and expectations of these stakeholders
Outcomes	Outcomes of successful implementation of this process are: <ol style="list-style-type: none"> 1. Using brainstorming session all stakeholders of the secondary technical school are identified; 2. Based on pre-defined criteria relevant stakeholders are identified; 3. By conducting an interview with relevant stakeholders of the technical school their needs and expectations are identified; 4. Based on this list of relevant needs and expectations of relevant stakeholders are definitely identified; 5. Monitoring and review schedule of stakeholder's information is defined.
Requirements	Requirements can be defined by national or international law and regulations, best practice, standards and other normative documents. In this paper it will be used requirement 4.2 of the ISO 9001:2015 (ISO, 2015, p.2): "Due to their effect or potential effect on the organization's ability to consistently provide products and services that meet customer and applicable statutory and regulatory requirements, the organization shall determine: <ol style="list-style-type: none"> a) the interested parties that are relevant to the quality management system; b) the requirements of these interested parties that are relevant to the quality management system; c) The organization shall monitor and review information about these interested parties and their relevant requirements."

Figure 1 Process reference model

5. RESULTS

Model application started with school's stakeholder identification. In education, the term stakeholder typically refers to anyone who is invested in the welfare and success of a school and its students. Identification in this paper is a result of a brainstorming session. The Figure 2 represents the guidance for stakeholder's identification and its application in case of the school. Customers, suppliers, regulatory bodies, owners, top management, employees, competitors, media, associations, partners and local community are recognized.

²²Software Process Improvement Laboratory (n.d.). *Towards ISO 9001:201X: Transitioning from process quality to product quality*, Johannesburg, South Africa: Dr Alastair Walker, p.2

Category		Secondary technical school stakeholders
Customers	First	Students
	Second	Educational system of Republic of Serbia Students parents and families Suppliers of materials Primary schools Teaching associates
Suppliers		European Aviation Safety Agency Civil Aviation Agency Montenegro Bosnia and Herzegovina Directorate of Civil Aviation Ministry of Education, Science and Technological Development Ministry of Defense of the Republic of Serbia The Civil Aviation Directorate of the Republic of Serbia Institute for Education Quality and evaluation Institute for Education improvement National education council City councils National employment service
Regulatory bodies	Europe	
	Region	
	Serbia	
	City	
Owners		School board Republic of Serbia
Top management		Director Teachers
Employees		Other employees
Competitors		Other secondary schools
Media		Media outlets
Associations		Unions Parent-teacher organizations Students parliament Faculties
Partners		Other secondary technical schools Strategic partnership companies Local businesses Institute of blood transfusion Cultural institutions Neighbors
Local Community		

Not all stakeholders have the same relevance for the school. As well as stakeholder's requirements are not necessarily mandatory for an organization. Some stakeholder's requirements reflect the needs and expectations that are mandatory, because they are embedded in laws, regulations, permits and licenses from the government. The organization may decide to voluntarily agree or adopt other requirements of stakeholders (e.g. entering into a contractual relationship, or to accept voluntary initiatives). Once an organization adopts them, then they become the demands of an organization (e.g. the obligation of compliance). Proposed algorithm for determination of stakeholder relevance is shown in the Figure 3.

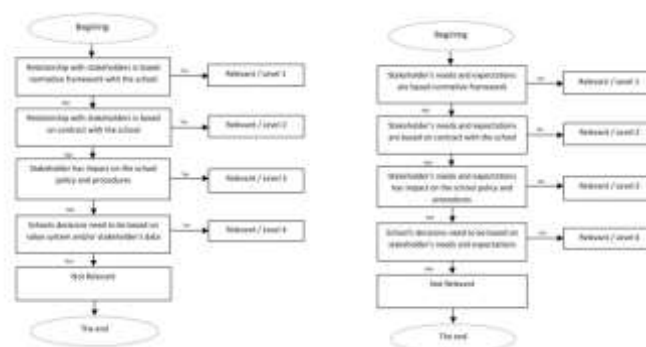

Figure 3 Algorithms for identifying relevant stakeholders and stakeholder's relevant needs and expectations

Some of stakeholders may belong to more than one group according to above used algorithm. So in order to classify them by their relevance all are grouped in one of four groups according to their relevance (level 1, level 2, level 3, level 4). After stakeholder identification and their relevance, interview with stakeholders is performed in order to determine their needs and expectations. Results have shown that any stakeholders which have one of suggested four attributes is consider as relevant. Non relevant stakeholders of the secondary technical school in our example are primary schools, national employment service, other secondary schools, media outlets, institute of blood transfusion. Others, determined as relevant are classified according to level of relevance. If stakeholder has higher frequency that means belong more than one category is classified with high level of relevance. After determination of needs and expectations of the secondary school's stakeholders is performed, the last step is decision which of them are relevant and which are not. For that purpose the above shown algorithm (Figure 3) is used.

Results have shown that any stakeholder's need or expectation which have one of suggested four attributes is consider as relevant for the school. In the Figure 4 are shown relevant needs of relevant stakeholders and relevant expectations of relevant stakeholders of the secondary technical school respectively. Stakeholder's needs and expectations are classified by the frequency of appearance and ranked by the priority for the school. Higher priority has those needs and expectation which have higher frequency. Defined relevant needs and expectations of the school shall be monitored and reviewed at least once every six months during the internal audit and management review meetings.

Tenth International Scientific Conference THE POWER OF KNOWLEDGE

Figure 4	NEEDS	LEVEL	Figure 4	EXPECTATIONS	LEVEL
1	Clearly defined rules on discipline and material responsibility of students	1.1, 1.2, 1.3	1	Improvement	1.1, 1.2, 1.3
	Creating of five-year work plan	1.1, 1.2, 1.3		Openness to communication with teachers and regulations	1.1, 1.2, 1.3
	Enforcing the current study on the labor market and accordingly create new programs	1.1, 1.2, 1.3		Using personal study which provides students with	1.1, 1.2, 1.3
	Implementation of the national strategy	1.1, 1.2, 1.3		Developing pedagogical work with students	1.1, 1.2, 1.3
	Improvement of general working conditions of the school	1.1, 1.2, 1.3		Provision of proper education for students	1.1, 1.2, 1.3
	The fulfillment of European Agency requirements	1.1, 1.2, 1.3		Respect of proper education for students	1.1, 1.2, 1.3
	Timely informed teachers, parents and families about the progress of the student	1.1, 1.2, 1.3		Respect of the school rules in the working	1.1, 1.2, 1.3
	Provision help to students parents and families in case of problems in communication with a child	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Workers' rights protection	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Adequate training materials	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
2	Compensation with the importance of work	1.1, 1.2, 1.3	2	Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Clarify the meaning of a time that is appropriate	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Current distribution of donated funds in school	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Importance of work hours	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Maintenance of school building where it is under protection of cultural monument	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Provision of opportunities for education to all citizens	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Respect of rules of conduct in the Ministry of Defense premises	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
3	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3	3	Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3
	Envision a teacher in a role with respect of pedagogical aspect	1.1, 1.2, 1.3		Respect the norms provided for attending vocational for teacher assistance	1.1, 1.2, 1.3

Figure 4 Relevant needs and relevant expectations of relevant stakeholders of the secondary technical school

6. CONCLUSION

In this paper is used a process reference model approach to identify relevant needs and expectations of relevant stakeholders of the secondary technical school. A case study was presented to demonstrate how this approach can be implemented in the determination of relevant stakeholder's relevant needs and expectations in order to comply with ISO 9001:2015 requirements related to stakeholders. The PRM was used to identify technical elements of processes that address the intent of identification of stakeholders. The process code, title, context, purpose, outcome and requirement are defined. This is how this process reference model can be integrated in one common model based on all ISO 9001 requirements. This paper used PRM for defining process of understanding the needs and expectations of stakeholders based on the ISO 9001 requirement given in the paragraph 4.2 which is base step for complying with other requirements which consider that mentioned requirement is filled. Defined outcome of PRM is achieved though four steps. Thirty-four stakeholders were identified. Forty-three relevant needs and forty-four relevant expectations were defined for the secondary technical school. Classification by the relevance was determined based on the frequencies of appearance and ranked by prioritization for implementation. Since this is pilot research, a small sample of attributes for defining relevance is used, and this is the main disadvantage of this paper. A further research of criteria for stakeholder's relevance would make the findings of our paper more reliable.

REFERENCES

- [1] Berty, V., Valdes, O., Barafort, B., Renault, A., Cortina, M. J. S. & Picard, M. (2009). *ITSM process Assessment Supporting ITIL, Using TIPA to Assess and improve your processes with ISO 15504 and prepare for ISO 20000 certification*. Luxembourg: Van Haren Publishing, p.10
- [2] Brnjas, Z. (2000). *Strategic management*, Belgrade, Serbia: Privredni pregled.
- [3] Bryson, J. M. (2003). What to Do When Stakeholders Matter: A Guide to Stakeholder Identification and Analysis Techniques. *Public Management Review Vol. 6 Issue 1*, pp.21-53
- [4] Filipović, J. (2010). *Sistem menadžmenta kvaliteta*, Belgrade, Serbia: Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade
- [5] Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*, Boston, USA: Pitman publishing
- [6] International Organization for Standardization (2014). *JTCG Frequently Asked Questions in support of Annex SL*, Switzerland, Geneva: ISO
- [7] International Organization for Standardization (2015a). *ISO/IEC CD 33050-4 Information technology -- Process assessment - Part 4: a process reference model for information security management*, Switzerland, Geneva: ISO
- [8] International Organization for Standardization (2015b). *ISO/IEC 33004:2015 Information technology - Process assessment - Requirements for process reference, process assessment and maturity models*, Switzerland, Geneva: ISO
- [9] International Organization for Standardization (2015c). *ISO 9001:2015 Quality management systems — Requirements*, Switzerland, Geneva: ISO
- [10] Software Process Improvement Laboratory (n.d.). *Towards ISO 9001:201X: Transitioning from process quality to product quality*, Johannesburg, South Africa: Dr Alastair Walker
- [11] Stewart, G., (1997). *Supply chain operations reference model (SCOR): the first cross industry framework for integrated supply chain management*, Logistics Information Management, Vol. 10 Iss: 2, pp. 62 – 67

THE ROLE OF ERP SYSTEM MAINTENANCE ON THE REDUCTION OF PROJECT FAILURES

Majlinda Axhiu, MSc

South East European University, Republic of Macedonia, majlinda.axhiu@gmail.com

Florida Veljanoska, Ph.D

International University of Struga, Republic of Macedonia f.veljanoska@eust.edu.mk

Biljana Ciglovska, Ph.D

International University of Struga, Republic of Macedonia b.ciglovska@eust.edu.mk

Abstract: The aim of our research is to show the effects of post-implementation maintenance of enterprise resource planning (ERP) systems on the long-term business performance. The decision of today's businesses to invest on ERP solutions is based on the assumption that the ROI will be superior to other investments in buildings, machines or other assets. These returns will be expressed as increases in productivity and revenues, as positioning of the firm in certain markets, smooth flow of information around the whole organization and as opportunity to cope with governmental regulations.

Although the business values gained from ERP systems are easily perceived, still there are some opinion that their implementation is time consuming and resource demanding, most probably because of the low success rate of implementation. However, the success depends on both major phases of the ERP life-cycle: implementation and post-implementation phase.

In order to find out the impact of post-implementation maintenance we have taken into account some interviews with CEOs and some case studies from vendor and regional companies that have already implemented ERP systems.

As a result we have found that post-implementation maintenance of ERP systems has considerable impact and power on business performance. These results can be used mainly by business managers, maintenance teams as well as by ERP developers in order to contribute on rising business values and success rate of ERP implementation.

Keywords: ERP implementation, post-implementation maintenance, maintenance role, business performance, ERP success rate

INTRODUCTION

Enterprise Resource Planning (ERP) system is one of the most commonly implemented systems by companies, nowadays. These systems enable the modelling, automation and integration of company's business processes. They also group all data into central database, and provide updated and relevant information for the process of decision making and control.

The implementation of ERP systems brings many competitive advantages to companies, including the simplification of work processes, reduction of business cost, hasten enterprise connections, quick response to consumers, reduction of administrative work processes, increase validity of data, improvement of output sales, increasing the company's market share, improve customer satisfaction, etc.

In order to see these effects and to gain business performance, companies spend millions for ERP implementation. However, despite the great investments, the success rate of ERP adoption is worryingly low, even for the cases when the process of implementation has been completed pleasingly.

According to most of the studies most of the gains occur during the long implementation period, and there is a reduction in business performance and productivity shortly after the implementation is complete. So, with the maturing use of ERP systems, there is an increasing need to understand the phase after the initial go-live of an ERP system. This is referred to as ERP post-implementation phase.

The success depends on both effectiveness and performance during the post-implementation phase.

Mainly it is assumed that the success or failure is the fault of the purchased software, however in reality, about 95% of a projects success or failure depends from the company that is implementing the software, not from the software vendor. [1]

Among several success factors, ERP maintenance is found to be the key one. It includes all activities which are executed from the time the system is implemented until it is withdrawn.

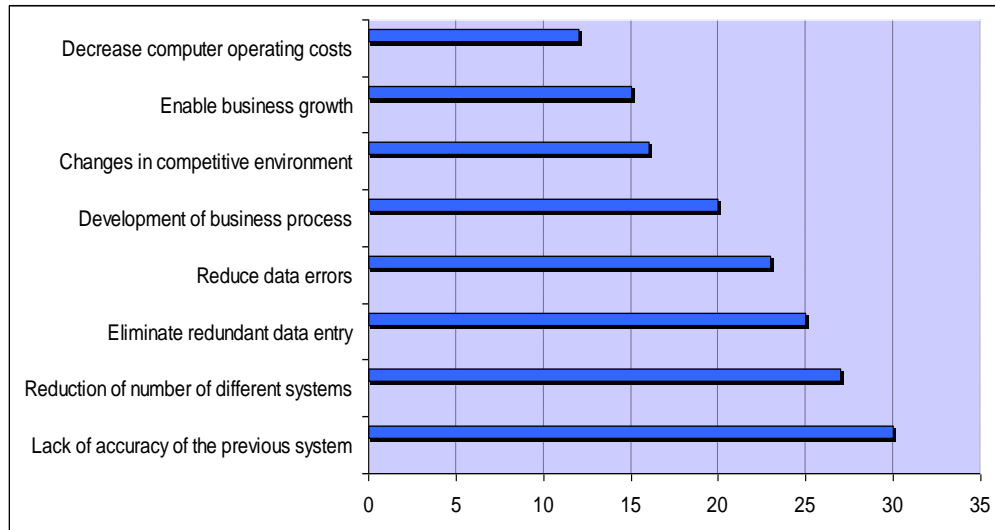
ERP maintenance is a crucial IT service provided by IT organizations in the ERP post-implementation phase. This maintenance covers numerous activities to support and extend existing systems. It includes the management of user requests and user training, the application of changes to the existing functionality of the system, and the implementation of patches and software updates provided by the ERP vendor.[6]

WHAT ARE COMPANIES' EXPECTATIONS FROM ERP SYSTEMS IMPLEMENTATION?!

The aim of all firms is to achieve internal process performance and financial performance, and if we take a look at the first chart, we can easily see that the main reasons for ERP system implementation are: to decrease computer operating costs, enable business growth, change the competitive environment, the development of business processes, reduce data errors, eliminate redundant data entry, reduce the number of different systems and the lack of accuracy of the previous systems.

We can notice that each reason has a significant percentage, but the main one is the lack of accuracy from the previous systems.

Figure1. The reasons of ERP system implementation

From this it is noticeable that companies need to be assured about their success.

Taking a look at the expectations from ERP solutions of vendor and foreign companies, we can notice that they are more or less similar to those shown in the figure above.

Alkaloid AD being the first Macedonian company which introduced SAP independently, as its own ERP solution, invested over 2 million Euros, with the expectations for fast and easy access to the data, linkage of all segments, improved control, reduction of costs and more precise planning and commercial information. All of these requirements were fulfilled with continuous maintenance and the value of the company increased by 5% to 10%. [2]

Login Systems as a leading regional provider of ICT solutions, with the establishment of ERP Solution in 2013, managed a ten time increase of the work volume, even though the number of the employees has grown by only 5 to 10%. The general manager of the company stated that the employees were actively involved in every process, such as sales, marketing, logistic, finance and human resources. [3]

Although the business values gained from ERP systems are very obvious, still there exists a strong opinion that their implementation is time consuming and resource demanding, most probably because of the low success rate of implementation. So, there must be considered the main key factors of success, not only in the implementation phase, but also in the post-implementation phase of the systems.

THE EFFECTS OF POST-IMPLEMENTATION MAINTENANCE OF ERP SYSTEMS

We cannot really state that an ERP project has an end, even if the main integration is done, and the system is running well within the company. As the system reflects the company's processes and operations, there will be needed in the future to adapt or to develop new features in the solution, in order to follow the business' development.

There are several key success factors that affect ERP systems, among which are: support of top-management, implementation cost, software integration, trainings, and the most affecting one- maintenance (data and system maintenance).

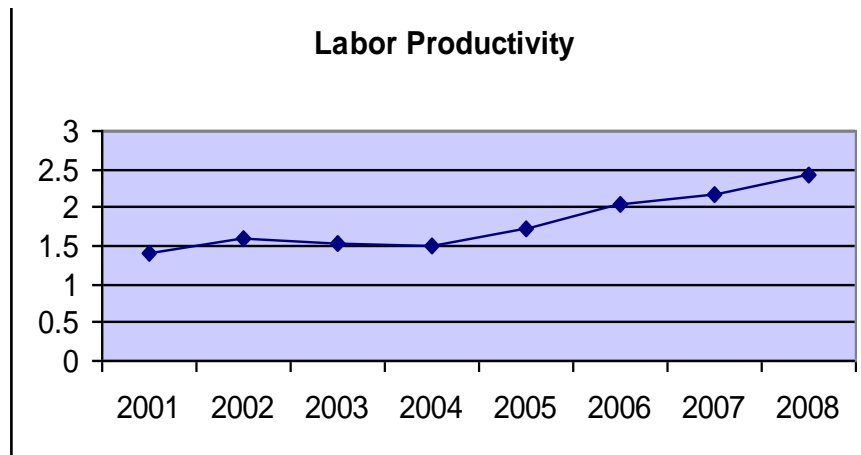
Among hundreds of enterprises it has been done a survey which discovers that 46% of companies got the benefits of ERP just at the beginning of post- implementation, however they were unable to keep that

performance in a long run. Other researches show similar or even higher percentages of failure that is why, it is important to know that the life-cycle of ERP does not end as soon as it is implemented. [4]

If the company does not properly maintain the ERP system, failures will arise, performance will decrease, and the expected benefits will not be obtained. This may even lead to early retirement of the ERP systems. That is why, ERP maintenance becomes a key process in the post implementation stage.

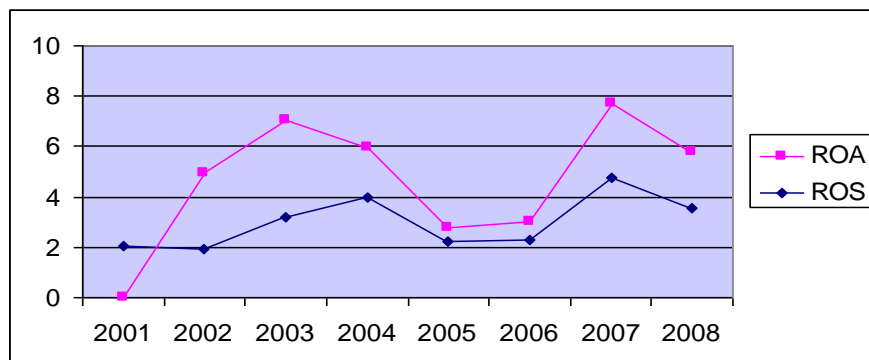
In the following graph it is represented the labor productivity affected by a good post-implementation maintenance of ERP solutions, from a research done through several years.

Figure2. The impact of post-implementation maintenance of ERP on Labour Productivity

Other important affected points of post-implementation maintenance of ERP systems are also the financial indicators such as Return on Assets and Return on Sales. In the following figure there are represented the results of a research, in which the post-implementation maintenance of ERP solutions has been varying. These ups and downs have affected directly the ROA and ROS.

Figure3. The impact of post-implementation maintenance of ERP on ROS (Return On Sales) and ROA (Return On Assets)

A report done in 2006 indicated that ERP post-implementation maintenance revenues amounted to \$10,375 million, which represent 36% of total ERP revenues. [5] And according to the forecasts this revenue should have been doubled by now.

So, the most important thing to be noted is that the ERP system needs regular maintenance in order to function properly. The ERP plan needs adjustment and updating as per the changing situations in the organization.

The incorporation of the review comments and suggestions into the system would very useful, as well. Also the ERP system needs fine-tuning as the employees become familiar with it. Once the ERP system has reached a stable state, the required action should be taken to improve the performance.

The ERP tools that are implemented are another area that needs maintenance. The project manager should be in regular contact with the vendors to see whether any upgrades or updates are available. All patches and upgrades should be installed to ensure that the tools are working at their maximum efficiency.

Employees should be given refresher courses on the new functionality that gets added with each new upgrade. The training documentation should also be updated so that it is in sync with the procedures and processes.

CONCLUSION

In this study, we have explored the effect of post-implementation maintenance of ERP in an enterprise, and the results have shown that it has a positive effect on the business performance. Regarding the fact that the knowledge that is managed and stored within an organization must be shared for better performance, implies that knowledge management has a considerable significance, as well.

According to our case studies and analysis it seems that the direct impact of maintenance is grater on the financial performance than on the internal process performance.

Even so, a successful maintenance of ERP makes an overall improvement on the system and information quality of an enterprise. If the adopter firm stops at the implementation stage of ERP and fails to perform the maintenance, the system will not perform well and will not fulfil the initial expectations. This might even initiate a failure that rigorously will impact the company's stability. For that reason, ERP maintenance is critical to the success of ERP adoption.

However, it still represents an ambiguous issue because there is no clear outline to state the goals that ERP professionals should follow. Additionally, ERP systems are threatened by many critical risks due to their complexity, size, and the large number of internal and external actors involved.

REFERENCES

- Searchmanufacturingerp.techtarget.com. 2014. *Seven ERP software implementation success factors*. [online] Available at: <http://searchmanufacturingerp.techtarget.com/news/1350689/Seven-ERP-software-implementation-success-factors>
- Alkaloid.com.mk.2014. *Start::AlkaSap investor info*. [online] Available at: <http://www.alkaloid.com.mk/alkasap-investor-info.nspix>
- Loginsystems.biz. 2014. *Press center - Login Systems Web Site*. [online] Available at: <http://www.loginsystems.biz/ShowAnnouncements.aspx?ItemID=167&mid=770&tabId=126&tabindex=0>
- Tsai, M., Li, E. Y., Lee, K. and Tung, W. 2011. Beyond ERP implementation: The moderating effect of knowledge management on business performance. *Total Quality Management*, 22 (2), pp. 131--144.
- Ahmad, K. and Kumar, A. 2012. Forecasting Risk and Risk Consequences on ERP Maintenance. *International Journal of Soft Computing and Engineering (IJSCE)*, 2 (5).
- Hecht, Sonja; Wittges, Holger; and Krcmar, Helmut, "IT CAPABILITIES IN ERP MAINTENANCE – A REVIEW OF THE ERP POST-IMPLEMENTATION LITERATURE" (2011). ECIS 2011 Proceedings. Paper 14. <http://aisel.aisnet.org/ecis>

МЕНАЏМЕНТ НА ЗНАЕЊЕ ПРИ РАЗВОЈ НА МАЛИ И СРЕДНИ ПРЕТПРИЈАТИЈА

Антон Кајтази
kajtazi@dom-design.com.mk

Апстракт: За успешно започнување и водење на мал бизнис не е доволно само нешто да се знае да се работи и да се има некаков простор во кој може да се работи. Без испитување на бизнис идеите, односно утврдување и анализирање дали за одреден производ или услуга постои пазар, а со тоа и економска оправданост, не е можно да се започне и да се води бизнисот. Ова значи дека треба да се имаат определени знаења од областа на менаџментот. Менаџментот значи управување со бизнис ресурсите (човечки, финансиски, материјални, производствени и т.н.).

Потребата од знаење за менаџментот не е толку неопходна во фазата на размислување или сонување за развојот на сопствениот бизнис. Во оваа фаза тој што сака да развие сопствен бизнис само сонува, анализира и размислува за она што планира да го превземе. Меѓутоа, за да се започне со развој и водење на мал бизнис, мора да се имаат и определени знаења од менаџментот, особено во делот на планирањето. Со засилувањето на процесот на активностите и со отпочнувањето со работа на претпријатието, се јавува поголема потреба од знаења за менаџментот, се јавува потреба од зголемување на вработени, со кои треба да се управува, да се следи нивното работење, истите да се мотивираат, да се планира, да се води сметка за финансиските, материјалните, информациските и останатите ресурси.

Како се развива бизнисот, така се' повеќе се зголемува потребата од знаења за менаџментот, пред се' како резултат на понагласената потреба од планирање, организирање, екипирање, мотивирање и контролирање. Со развојот на претпријатието на бизнисменот се' повеќе и повеќе му се потребни менаџерските вештини.

Клучни зборови: менаџмент, менаџмент на знаење, мали и средни претпријатија

1. ОСНОВНИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА МЕНАЏМЕНТОТ

Менаџментот како процес со кој се обезбедува ефикасно остварување на поставените цели, претставува една од најважните човекови активности. Тој во основа овозможува да се обезбеди координиран пристап во работењето, преземање на акции со кои на секој поединец во процесот на работењето ќе му се даде прилика да го даде својот максимален придонес, а со тоа многу поуспешно да се извршат задачите.

Менаџментот, сфатен во најширока смисла претставува процес насочен кон согледување на целите, субјектите, средствата, начините, времето и местото на настапување на некоја дејност со цел таа да се регулира и рационално да се оствари.

Менаџментот е системски заснован процес на научни принципи, со помош на кој се утврдуваат целите и задачите за определено идно време, се согледуваат условите за нивно остварување и се преземаат активности тие да се остварат на посакуваниот начин.

Менаџментот се однесува на мали, големи, профитни и непрофитни организации, стопански претпријатија, нестопански институции, органи на власта, односно на секоја организациона форма во која поединците работејќи заедно извршуваат определени задачи и остваруваат утврдени цели.

Тој е многу важна функција во работењето и универзална активност која има соодветна содржина, принципи на примена и функции кои се остваруваат.

Менаџментот сватен како процес е применлив во сите средини, опфаќајќи ги основните функции или примарни активности кои ги извршуваат менаџерите.

1.1. Дефинирање на менаџментот

За менаџментот денес постојат различни сфаќања, поради што се развиваат и поголем број дефиниции кои со оглед на ширината на примената, различните пристапи во гледиштата на неговите функции, принципи и содржина различно го дефинираат.

„Традиционално, поимот менаџмент се однесува на активностите (често и на групи луѓе), вклучени во извршувањето на четирите општи функции: планирање, организирање на ресурсите, водење на работите со контролирање и координирање. Слично гледање е дека менаџментот е работа која треба да се направи со помош на други, односно дека менаџментот значи поддршка на работниците во реализацијата на нивните напори да бидат продуктивни членови на организацијата и на општеството. За многу вработени под поимот менаџмент се подразбира група луѓе (работници - извршители или други менаџери), кои првенствено се одговорни за донесување на одлуки во организацијата”[2].

„Менаџментот можеме да го дефинираме како процес на раководење кој се остварува во согласност со определени правила, респектирајќи ги проверените начела со помош на определени техники. Комплексот

задолжен за дефинирањето на целите и водење кон остварување на тие цели теоретичарите го нарекуваат управување, односно менаџмент. За менаџментот постојат многу дефиниции. Еве некои од нив:

- Поттикнување на исполнување на задачите со извршување на сопствените,
- Поттикнување на другите да го извршуваат она што мислиме дека е правилно,
- Да се работи нешто со рацете на другите,
- Менаџерите работат со и преку луѓето“[3].

Од изнесените дефиниции може да се заклучи дека менаџментот претставува збир на активности (вклучувајќи го планирањето и донесувањето одлуки, организирањето, водењето и контролата), управувањето со средствата (човечки, финансиски, физички и информатички) со цел да се остварат поставените цели на ефикасен и ефективен начин.

1.2. Менаџмент со знаењето

Менаџментот со знаење е нашироко познат и се практикува во многу организации. Тој како систем имал своја вредност, како во минатото така и сега, па комбинирано со активностите на луѓето дава можности за поглед на состојбите и светот. Во ерата кога се испитуваат новите можности за супституција на постојните вредности, знаењето преку неговото насочување (менаџирање) дава вистински одговор на современите трендови: глобализацијата, информатизацијата и креативниот пристап кон знаењето. Терминот менаџмент со знаење - Knowledge Management – стана клучен фактор за владите, индустриите и секако одговорните за информациската технологија (ИТ). Напливот на користењето на менаџментот со знаењето, засновано на менаџментот со знаење најнапред е ориентиран кон:[4]

- **знаењето** од луѓето, знаењето ситуирано во компјутерите, во базите и системите засновани на знаење кое е овозможено со помош на технологиите и преку мрежните врски,
- менаџментот со **интелектуалниот капитал** во форма на структуриран капитал и хуман капитал во луѓето,
- вклучување на сите **релевантни аспекти** кои се однесуваат на успешноста и напредокот на фирмата.

Менаџментот со знаење е нешто како креација, чување и трансфер на знаење во организацијата. Менаџментот со знаењето е практика на селективна примена на знаењата стекнати со претходни искуства, со цел да се работат вистински работи, наместо работите да се работат на вистински начин. Знаењето се доживува како стратешки ресурс, ресурс кој со употребата не се троши, туку напротив добива на вредност. Знаењето има стратешка улога од аспект на можностите да ја креира иднината и да одговори релевантно на бизнис можностите.

Менаџментот на знаењето е новонастанат интердисциплинарен деловен концепт кој во центарот на неговото внимание го има организациското знаење. За денешните фирми, менаџментот на знаење е клучен фактор, неопходен за стекнување кон-курентски предности. Менаџментот на знаење опфаќа луѓе, технологија и процеси како меѓусебно поврзани делови кои се преклопуваат. За менаџментот на знаењето не постои единствена дефиниција, ниту согласност што тој содржи. Најкусо речено менаџментот со знаење е процес преку кој организацијата ги создава вредностите на својот интелектуален имот базиран на знаење. За менаџментот со знаење можат да се изнесат следниве дефиниции:[9]

✓ Менаџментот на знаење е формализација и пристап кон искуството, знаењето и експертизата кои отвараат нови можности, обезбедуваат подобро работење, поттикнуваат иновации и ја зголемуваат вредноста за корисникот,

✓ Менаџментот на знаење е добивање на соодветно знаење за соодветни луѓе во соодветен момент за тие да можат да ги донесат најдобрите одлуки,

✓ Менаџментот на знаење е процес на прибирање - (capturing) на колективна експертиза во претпријатието без оглед на местото каде се појавува, во базата на податоци, на хартија или во главите на луѓето и дистрибуција на експертизата до местото каде може да создаде најголема вредност,

✓ Менаџментот на знаење е растечка дисциплина која опфаќа лоцирање, организирање, пренос и користење на знаењето и експертизата во организацијата со цел да се извршат деловните активности,

✓ Менаџментот на знаење значи примена на процесот на создавање, одржување, примена, споделување и обновување на знаењето за да се подобри работењето на организацијата и да се создаде вредност.

✓ Менаџмент на знаењето претставува процес каде што во едно претпријатие, вработените го споделуваат своето знаење за користа на претпријатието. Подеднакво важно во овој процес за да биде успешен е начинот на кој се споделува знаењето и користа кои што ја имаат вработените.

Во малиот бизнис, менаџментот се практикува со цел да се сподели внатрешното знаење - насочено е кон управување со бизнисот. Менаџментот со знаењата во малиот бизнис се насочува на планови и активности кои треба да се извршат за да се контролираат информациите на претпријатието и да се подготват и спроведат стратегии и практики за идентификување, креирање, претставување, дистрибуирање и

усвојување на согледувањата и искуствата. Тие согледувања и искуства содржат знаење, а се наоѓаат во поединци или се вградени во процеси и практиката на претпријатието.

2. МЕНАЦМЕНТОТ НА ЗНАЕЊЕТО ВО МАЛИТЕ ПРЕТПРИЈАТИЈА

Менаџментот на знаење во суштина претставува процес на перманентен развој. Тој е подрачје на постојан предизвик и интерес пред се' поради тоа што денес е во постојан раст бројот на малите претпријатија, можностите за нови вработувања (самовработување, вработување на членови од фамилијата и вработување на други лица); развојот и поддржувањето на иницијативата за основање мали претпријатија од страна на државата; позитивната клима создадена од успешните мали претпријатија и специфичниот начин на функционирање на менаџментот во малите претпријатија наспроти менаџментот во поголемите претпријатија.

2.1. Дефинирање на малите и средните претпријатија

При дефинирањето на малиот бизнис мора да бидат земени предвид повеќе критериуми кои треба да помогнат за точно дефинирање на тоа што е мал бизнис:[10]

- ✓ првиот критериум е дека бизнисот треба да биде независен;
- ✓ вториот критериум е дека бизнисот не треба да биде доминантен во подрачјето во кое дејствува;
- ✓ третиот критериум го одредува бројот на вработените;
- ✓ четвртиот критериум е приходот од продажбата.

Претходните критериуми го претставуваат она на што најчесто се мисли кога се зборува за малиот бизнис. Малиот бизнис треба да исполни две или повеќе од следниве карактеристики:

- ✓ менаџментот е независен, а менаџерите обично истовремено се и сопственици;
- ✓ капиталот е во сопственост на една индивидуа или на мала група;
- ✓ подрачјето на дејствување главно е локално. Работниците и сопствениците се од едно подрачје, пазарите не мора да бидат локални;
- ✓ големината во рамките на индустријата е релативна.

Најчесто поделбата се врши врз основа на различни квалитативни и квантитативни елементи како што се:[7]

- ✓ бројот на вработените во претпријатието,
- ✓ вложениот капитал, износот на платите,
- ✓ остварениот промет и слично.

За поделбата да биде што попрецизна се врши примена на комбинација на повеќе критериуми истовремено.

Општата дефиниција на малите бизниси сугерира дека тоа се бизниси кои се финансирани од сопствениците, а нивните лични фондови треба да бидат значајно мали. Понатаму, иста личност или мала група се сопственици и го управуваат бизнисот, ресурсите се обезбедуваат локално, продажбата се дистрибуира локално.

Улогата на сопствениците на мали претпријатија е да креираат и да поддржуваат интерно окружување во кое работниците заедно работат кон остварување на личните цели и на целите на претпријатието.

Според европските регулативи, компаниите класифицирани како мали и средни претпријатија (МСП), официјално се дефинирани од страна на Европската Унија како субјекти кои имаат помалку од 250 вработени и кои се независни во своето работење во однос на поголемите субјекти. Нивниот годишен обрт не може да надмине 50 милиони евра, или нивната годишна вкупна пресметка не надминува 43 милиони евра. Подрачјето на малите и на средните претпријатија содржи:

- микропретпријатија - од 0 до 9 вработени,
- мали претпријатија - од 10 до 49 вработени,
- средни претпријатија . од 100 до 249 вработени.

Општо кажано, малите претпријатија имаат неколку иманентни карактеристики кои произлегуваат од големината. Така, на пример, малите претпријатија имаат мал број вработени, мал обем на работа, мал број потрошувачи и претежно дејствуваат на локален пазар.

Карактеристики на малите претпријатија кои ги разликуваат од големите следниве:[10]

- ✓ побрзо донесување одлуки,
- ✓ поголема флексибилност,
- ✓ поголема централизација во одлучувањето,
- ✓ едноставна организациона структура,
- ✓ големо влијание на сопственикот,
- ✓ директна комуникација одгоре - надолу,
- ✓ едноставно формално планирање,
- ✓ ограничена партиципација на вработените во одлучувањето,

- ✓ помалку нивоа на менаџмент,
- ✓ краткорочна ориентација во работењето,
- ✓ пократок животен век на претпријатието,
- ✓ поефикасна координација во работењето,
- ✓ непосредна и поефикасна контрола во работата,
- ✓ менаџер и сопственик на капиталот.

2.2. Улогата на малите и средните претпријатија во економијата

Малите и средните претпријатија се еден од основните двигатели за постигнување забрзан економски раст, зголемување на вработеноста и подобрување на конкурентноста на една земја. Тие се распространети во сите сектори на стопани-сување: од традиционалните семејни бизниси, па се' до производството на информа-циска технологија и модерните услуги. Кај сите брзорастечки економии учеството на малите и средни претпријатија во БДП и во вработеноста е значајно.

Моќта на малиот бизнис во САД може да биде објаснета низ неколку индикатори. Во моментот, во САД постојат 25 милиони бизниси, од кои 24,75 милиони, или 99%, се третираат како мали бизниси. Малите бизниси вработуваат над 51% од работната сила во приватниот сектор на ниво на земјата. Повеќе од 90% од малите бизниси вработуваат по неколку работници до 20. Малите претпријатија креираат 2/3 до 3/4 од новите работни места во економијата на САД.

Моќта на малиот бизнис во Европската унија може да биде објаснета со неколку економски индикатори. Малите и средните претпријатија во Европската унија претставуваат повеќе од 99% од 25 милиони приватни бизниси. Малите претпријатија се рангираат од конвенционални претпријатија, кои дејствуваат во традиционалните сектори (трговија на мало, трговија на големо, хотели и ресторани) до мали компании специјализирани за висока технологија. Малите и средните претпријатија ангажираат 2/3 од вкупно вработените во Европската унија. Исто така, тие генерираат повеќе од половината од сите новоотворени работни места. Од финансиска гледна точка, малите и средните претпријатија создаваат 2/3 од БДП во Европската унија. Меѓу нив се среќаваат иновативни и претприемачки фирми кои имаат најголем потенцијал за брз раст и знаење пренесен во различни сектори и региони.

Малите и средните претпријатија се клучни за економскиот развој на Република Македонија, со учество над 99% во вкупниот број на претпријатија, со што се докажуваат како важни креатори на општествениот производ во целина, незамерувајќи го и фактот дека 78% од вработените се ангажирани во секторот на мали и средни претпријатија. Според податоците на Државната статистика, објавени на 25 февруари 2013 година [5], бројот на активни деловни субјекти во 2012-та изнесувал 74.424. Од нив, 82% имаат до 9 вработени. Нивното учество во БДП на земјава – изнесува над 60%. Од 2006-та година до сега, учеството на малите и средните претпријатија во бруто – додадената вредност е во континуиран пораст, расте и нивниот број, а за сметка на големите, во нив се зголемува и бројот на вработени.

3. ЗНАЕЊА ЗА ФОРМИРАЊЕ И РАЗВОЈ НА МАЛИ И СРЕДНИ ПРЕТПРИЈАТИЈА

Развивањето на мал бизнис претставува сложена и комплаксна активност која бара доста знаења и познавање за можните начини за започнување со мал бизнис, водењето на тој бизнис, изборот на формата на организација, обезбедувањето на потребните средства, како и да се има сознанија и да се познаваат купувачите и пазарот на кој ќе се настапува.

Личните мотиви за сопствен бизнис се јавуваат како резултат на примамливоста за започнување со сопствен бизнис, стекнување на подобар стандард на живеење и статус во средината и слично. Но, мора да се има предвид дека тие не се доволни. За една таква активност е потребно и соодветно знаење. Во постапката за започнување со малиот бизнис, сопственикот треба да ја формулира политиката на деловниот потфат, да обезбеди почетен капитал односно да донесе одлуки за дејствување на сопственото претпријатие.

За да се започне со мал бизнис или да се формира мало или средно претпријатие, треба да се има знаење за да се донесат вистинските одлуки околу тоа кој бизнис да се започне, кои ќе бидат купувачите и со какви производи ќе се настапува на пазарот, што е тоа што ќе го прави бизнисот поразличен од другите мали бизниси, каде да се лоцира бизнисот, колку пари ќе бидат потребни за почнување со бизнисот, за колку време ќе се отпочне со производство, после колку време ќе почне да се остварува профит и слично.

3.1. Идеи за развој на мали и средни претпријатија

За да се предупредат претпријатијата на многубројните и разновидни ризици, мора да се има јасна идеја за она што треба да се работи и да се предвиди што може да се очекува во наредниот период. Таквиот пристап во работата ќе помогне благовре-мено да произлезат алтернативи за различни ситуации кои можат да настапат и како би се реагирало на вистински начин.

За да се развие еден успешен бизнис уште на почетокот, потребно е да има: [8]

1. Вредност на идејата - или како производот/услугата се уникатни, какви придобивки носи кон клиентите, како се разликува од конкуренцијата и на крај колку брзо ќе добие фидбек од самите купувачи;

2. Сегмент на потрошувачи - или кои се потенцијалните клиенти и кои се проблеми им ги решава она што го нудите;

3. Канал на дистрибуција - како она што го нудите ќе стигне до крајните корисници;

4. Односи кон потрошувачите – како ќе креирате побарувачка за вашиот продукт;

5. Структура на трошоци – кои се фиксните и варијабилни издатоци за да го произведете производот или услугата;

6. Клучни активности – што се морате да направите за да почнете да оперирате нормално;

7. Клучни ресурси – добавувачи, опрема и останати елементи круцијални по бизнисот;

8. Клучни партнери – лица или компании без кои нема да може да профункционара концептот на бизнисот;

9. Приходи - или првични прогнози за приходите и профитот.

За почетокот, кога идејата е во почетна фаза на евалуација, доволно е разгледување на првите четири точки. Подоцна, треба да се навлезе во подлабока анализа и на преостанатите.

3.2. Формирање на мали и средни претпријатија

Пред да се донесе одлука за основање на ново претпријатие потребно е да се направи анализа или студија за основање на мало претпријатие. Анализата треба да ја покаже оправданоста од основање на претпријатието. Тука пред се' треба да се проучат факторите кои би имале влијание врз работењето на претпријатието, а тие фактори се однесуваат на:

- ✓ пазарот на производите и услугите кои ќе ги нуди новото претпријатие;
- ✓ локацијата на новото претпријатие;
- ✓ финансиските потреби за започнување со работа на малото претпријатие;
- ✓ правни барања за работење на претпријатието.

Самостојното покривање и успешно занимавање со бизнисот бара одредени знаења, вештини и способности со кои треба да располага секој кој мисли да започне со сопствен бизнис. Една од најважните работи за успешно работење е мотивацијата. Меѓутоа, мотивацијата сама по себе не е доволна за да се биде успешен бизнисмен. Секако, мора да се има и знаење, како финансиски да се следи бизнисот. Тоа секако не е ни малку лесно, но е вистински предизвик за оние кои во себе го имаат претприемнички дух.

Започнувањето со мал бизнис претставува сложена и комплексна работа која бара анализа на повеќе работи, меѓу кои и анализа на можните начини за започнување со мал бизнис, како и избор на формата на организација на малото претпријатие. Интересот за започнување со мал бизнис се' повеќе се зголемува како резултат на можностите кои ги нуди, а најмногу поради можноста за вработување на членови од фамилијата, односно, самовработување. Исто така, интересот за започнување со мал бизнис се зголемува и како резултат на големата поддршка и позитивна клима од страна на државата, преку воведување на различни програми за помагање на малиот бизнис.

Донесувањето одлука за започнување со мал бизнис може да биде една од најстимулирачките одлуки што може да ги направи човек во својот живот. За тоа да се направи, треба да се проверат повеќе елементи:[1]

- Да се има соодветна бизнис идеја - да се почне бизнисот не треба само да се има сон, туку треба и да се разработи бизнис идеата.
- Да се направи истражување - штом се обработи идејата, таа треба да се спореди со реалноста. Ако тоа значи дека може да се смета дека постои подготвеност за отпочнување со мал бизнис, тогаш треба да се проценат потребите на купувачите или да се види што е тоа што сака пазарот. Тоа може да се направи на повеќе начини, со истражување и со испитување, на пример преку фокусни групи. Истражувањето и испитувањето треба да дадат одговор на прашањата како што се: Има ли потреба од производите и услугите што ќе ги произведува претпријатието? На кого му се потребни производите или услугите? Дали има други компании кои произведуваат исти такви производи? Каква е конкуренцијата? Како претпријатието ќе се вклопи на пазарот?
- Да се направи бизнис план – бизнис планот треба да се направи со цел бизнис идејата да се претвори во реалност. Ако се сака да се побараат средства од инвеститор или некоја финансиска институција, пишаниот бизнис план е задолжителен. Бизнис планот треба да даде јасни насоки за тоа што се сака да се постигне и како тоа да се направи. Бизнис планот треба да ги нагласи бизнис целите, мотивацијата за тие цели да се остварат и каков маркетинг пристап ќе се користи.
- Да се планираат финансиските средства - почнувањето на бизнис може да не бара многу пари, но тоа бара вклучување на некои иницијални инвестиции, кои можат да бидат од средства од сопствени извори, кредит, неповратни бизнис средства, бизнис ангели и слично.
- Да се избере бизнис организациона структура – дали претпријатието ќе биде во лична сопственост, партнерско или друштво со ограничена одговорност или компанија.
- Да се избере бизнис име – име по кое претпријатието ќе се препознава на пазарот.

- Да се обезбедат потребните дозволи за работа.
- Да се отвори жиро сметка.
- Да се промовира бизнисот – штом бизнисот се започне, треба да се почне и со привлекување на купувачите, со користење на соодветен маркетинг план.

4. СТРАТЕГИЈА НА РАЗВОЈОТ НА МАЛИТЕ И СРЕДНИТЕ ПРЕТПРИЈАТИЈА

Стратегијата треба да го даде одговорот на прашањето КАКО?..би се постигнале поставените цели.

За успешен почеток на бизнисот, најпрвин:

- ✓ Треба точно да се утврди на кое место;
- ✓ На кој дел од пазарот припаѓа претпријатието;
- ✓ Каде е сега?;
- ✓ Ова ќе се утврди преку оценката за:
- ✓ Тоа што е компанијата;
- ✓ Кои се и каде се нејзините клиенти и конкуренти и
- ✓ Кои се нејзините производи и услуги и што е тоа што таа во целина нуди, односно
- ✓ Кои се нејзините силни страни при водењето на бизнисот и каде сака да стигне

Слика 1. Стратегиски пат

За да се постигне ова треба да се има јасна визија, мисија и да се утврдат цели, како долгорочни, така и краткорочни.

Слика 2. Визија, мисија, цели на малите претпријатија

Мисијата е целта на постоењето на претпријатието. Таа треба да одреди што точно работи претпријатието, како го прави тоа и за кого? Во исто време, таа треба да биде разбирлива за сите лица било да

се во или надвор од претпријатието и секогаш да претставува мерило на она каде претпријатието сака да се наоѓа во иднина и да објаснува на кој начин ги задоволува специфичните потреби на купувачите.

Визијата треба да ја отсликува идната „перфектна“ состојба која претпријатието ќе се стреми да ја постигне. Најчесто визијата може да се искаже со една реченица, како на пример да се постигне водечко место во дејноста во која работи претпријатието. Визијата е таа што води во бизнисот.

Долгорочните цели пред се' се оние цели кои се однесуваат на подолг период (обично 2 - 4 години). Овие цели сами по себе имаат за цел да ја исполнат визијата на претпријатието и да придонесат за нејзино остварување.

Краткорочните цели се оние цели кои што се релативно лесно остварливи. Тие се обично цели кои се планираат за месечни или квартални активности, но се во корелација и придонесуваат за остварување на долгорочните цели, а со самото тоа и за визијата на претпријатието. Исто како и долгорочните цели и овие треба да бидат што е можно попрецизни: појасни и померливи. Краткорочни цели треба да бидат во корелација со долгорочните и директно да принесуваат за нивно остварување.

4.1. Бизнис план на малите и средните претпријатија

Пред започнувањето на одреден бизнис треба да се изработи бизнис план. Бизнис планот е документ каде е поврзано се' она што го сочинува еден работен факт:

- ✓ што ќе се работи и по која технологија,
- ✓ на кој пазар ќе се пласира производот или услугата,
- ✓ каква е конкуренцијата,
- ✓ која е предноста на производот, односно услуга во однос на конкурентните,
- ✓ како и каква е економската и финансиската страна на целиот бизнис.

Кога се има одредена бизнис идеја, таа мора да се анализира од сите можни страни со цел да се избегнат евентуалните ризици.

Бизнис планот е документ со кој треба да се докаже економската оправданост на одредени инвестициони вложувања, најчесто во постапката за обезбедување кредити кај банките и другите кредитори. Тој документ, кој се подготвува во вид на елаборат, неопходен е и во случаите кога треба да се инвестира со сопствените средства за реализација на одреден проект. Во бизнис планот се презентира анализа на реалните развојни можности и способности на инвеститорот, се врши анализа на пазарот во секој аспект и што е најважно се врши економско-финансиска анализа на исплатливост и профитабилност, како крајна цел на одреден проект, без разлика на изворот на финансии.

Бизнис планот треба да се состои од неколку делови и тоа:[6]

- ✓ Извршно резиме - "*executive summary*" – кус преглед и барање за финансирање,
- ✓ Опис на претпријатието - "*company section*" – основи на развојот на компанијата и стратески цели,
- ✓ Маркетинг дел - "*marketing section*" – идентификација на пазарот и податоци за развојот на тој пазар,
- ✓ Дел за производи и услуги - "*product/service section*" – опис на производите, што е тоа што ги прави посебни, трошоци, гаранции,
- ✓ Продажба /промоција - "*sales/promotion*" – како ќе се промовираат и продаваат производите,
- ✓ Дел за финансии - "*finances section*" – пресек на резултатите од минатото работење, идните очекувања, профит и биланс на успехот.

4.2. Финансирање на малите и средните претпријатија

За развој и успешно функционирање на малите и средните претпријатија потребни се соодветни извори на финансирање. Обезбедувањето на тие средства потребни за почнување на бизнисот и за остварување на плановите за раст на активноста на бизнисот, бара ангажирање на финансиски средства, кои можат да бидат од различни извори и дадени под различни услови на финансирање.

На сопствениците на малите претпријатија им стојат на располагање различни извори преку кои можат да ги обезбедат потребните финансии за своите бизниси. Најтешко за нив претставува да се одбере вистинскиот, да се одбере оној начин на финансирање, кој најдобро ќе му одговара на бизнисот, оној кој ќе понуди најдобри услови, кој ќе генерира најниски трошоци. Кога се зборува за изворите на финансирање треба да се спомне идеалната комбинација, т.е. краткорочните обврски да се финансираат од краткорочни кредити кои се наменети за секојдневните активности на бизнисот, а долгорочните со долгорочни кредити на средства, што е многу тешко да се обезбедат и се наменети за набавка на опрема и друг вид на долготраен имот и кредити за проширување на активностите на бизнисот.

Финансирањето на започнувањето на малиот бизнис може да се остварува, пред се' со сопствени средства, како примарен извор за започнување на бизнисот, потоа со користење на кредити и средства од други инвеститори (пријатели, роднини, бизнис ангели, ризичен капитал, акции).

5. ОРГАНИЗАЦИЈА И РАКОВОДЕЊЕ СО МАЛИТЕ И СРЕДНИ ПРЕТПРИЈАТИЈА

Основна функција на менаџментот на компанијата (било да е тоа едно или повеќе лица) е преку организациската поставеност на функциите да ги спроведува и реализира претходно утврдените планови и стратегии на компанијата. Секоја организациска поставеност има цел да го олеснува секојдневното работење на компанијата.

Кај малите бизниси, најчесто претприемачот/основачот на компанијата е и главен менаџер. Но, постои и можност во одредени случаи основачот да не е директно вклучен во раководењето – менаџирањето, туку се јавува исклучиво како основач (инвеститор) со сопствен капитал, кој ангажира професионален менаџер за раководење со компанијата. Добриот менаџер/претприемач знае во одредени ситуации да повлече вистински потези, било да се тие базирани врз база на знаења, вештини или искуства.

ЗАКЛУЧОК

Менаџментот претставува универзална цивилизациска придобивка, што значи дека еднакво се применува во сите видови претпријатија, независно од нивната големина. Местото и улогата на малите претпријатија во економијата се објаснува преку иновациите, можноста за вработување, независноста во дејствувањето, поддржувањето на конкуренцијата, општествената, економската и претприемачката перспектива.

Менаџментот со знаењето и развојот на менаџерските способности и компетенции треба да овозможат подобро извршување на работите и работните задачи, кои ќе резултираат со поголема ефикасност и ефективност. Организациските процеси во основа можат да се сведат на координација на три процеси: ефективност, ефикасност и иновативност.

За да се отпочне мал бизнис или да се развива мало претпријатие, мора да се има и знаење потребно за бизнисот и да се обезбедат финансиски средства за да се следи бизнисот.

Во свет каде малите бизниси се основното движечко јадро на деловниот свет, успехот често се должи на комбинација од: одлична идеја, упорност, компетентност, желба за успех и одличен маркетинг.

Обично, претприемачите изработуваат бизнис-планови при самото започнување со бизнисот, со најчеста цел – привлекување на почетен капитал, инвеститори или партнери.

Основна функција на менаџментот на компанијата (било да е тоа едно или повеќе лица) е преку организациската поставеност на функциите да ги спроведува и реализира претходно утврдените планови и стратегии на компанијата.

ЛИТЕРАТУРА

- Alyssa Gregory: How to Start a Small Business, A Step-by-Step Guide to Starting a Small Business, About.com
Money Small Business Information Starting a BusinessStartup Basics: How to Start a Small Business, 2014
Carter McNamara, (2003) MBA Phd: Basis -- Definitions (and Misconceptions) About Management
Димитровски Р.: (2008), Менаџмент, 4 Издание, Институт за менаџмент на знаењето, Скопје
Димитровски Р.: (2007), Менаџмент со информациите Дел 1, Ри Графика, Скопје
Државен завод за статистика на Република Македонија. <http://www.stat.gov.mk/>
Jennn Fusion: Everything You Need to Know About Opening a Small Business, Demand Media, 2014, Hearst Newspapers LLC, smallbusiness.chron.com/everything-need-opening-small...
Претпријатија и индустрија: Повеќе за малите претпријатија, издание 2011, Што прави ЕУ за малите и средните претпријатија,
Рафајловски Ѓ.:(2014), Потребен ли ви е бизнис-план, Бизнис101 - сменете ги основите на бизнисот
Što je Knowledge Management?, 2009 Empiria Magna d.o.o. - eBizMags; ISSN 1847-3253, www.ebizmags.com/sto-je-menadzment-znanja-2/
Шуклев Б. :(2006), Менаџмент на мал бизнис, Економски факултет, Скопје

**AGE, GENDER AND RELATION OF URBAN-RURAL PLACES AS FEATURES OF
JUVENILE DELIQUENCY AND THE PERPETRATORS IN THE AREA OF THE
BASIC COURT IN GOSTIVAR DURING 2002-2006**

Ersin Sulejmani, MSc

Regional centers for crisis management-Gostivar ersinsulejmani1@gmail.com

Abstract: Juvenile delinquency as well as the attitudes and actions of juvenile persons (that includes the ages from 14 to 18 years) that contradict morality, customs and laws of the places where they live, as in every other country in the world, is also present in the territory of the Basic Court of Gostivar.

Based on the age and level of bio-psychological development of juvenile offenders, in a contemporary society special attention is devoted to juvenile delinquency and this category of offenders have a different treatment from the competent institutions unlike major offenders.

Unfortunately, the phenomenon of juvenile delinquency has not been studied and sufficiently fought by the competent authorities in general in the Republic of Macedonia, especially in the territory of the Basic Court in Gostivar during the period 2002-2006. That is why I chose this topic in order to show some of the personal characteristics of juvenile delinquency, such as: age and gender of the juvenile delinquents and the existence of juvenile delinquents in rural-urban places.

Keywords: Juvenile Delinquency, Basic Court of Gostivar, 2002-2006 period, age and gender, rural-urban place relationship.

**MOSHA, GJINIA DHE RELACIONI VENDE URBANE-RURALE SI
KARAKTERISTIKA TË DELIKUENCËS SË TË MITURVE DHE KRYERSVE TË
SAJ NË TERRITORIN E GJYKATËS THEMELORE TË GOSTIVARIT GJATË
PERIUDHËS 2002-2006**

Ersin Sulejmani

Qendra Regjionale për Menaxhim me Kriza-Gostivar ersinsulejmani1@gmail.com

Abstrakt: Delikuenca e të miturve si sjelljet dhe veprim i personave të moshës së mitur (që përfshin moshën prej 14 deri 18 vjeç) që bien ndesh me moralin, zakonet dhe ligjet e mjedisit ku jetojnë, si në çdo vend tjetër të rruzullit tokësor, poashtu është e përfshirë edhe në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit.

Duke u bazuar në moshën dhe në shkallën e zhvillimit bio-psikik të kryerësve të mitur, delikuencës së të miturve në shoqërinë bashkohore i kushtohet një kujdes të posaçëm dhe kjo kategori e kryerësve të veprave penale kanë një trajtim veçantë nga institucionet kompetente për dallim nga kryerësit madhorë të veprave penale.

Fatkeqësisht, dukuria e delikuncës së të miturve në përgjithësi në Republikën e Maqedonisë, e në veçanti në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit gjatë periudhës 2002-2006 nuk është studjuar, luftuar si dhe sa duhet nga ana e organeve kompetente. Për këtë arsye jam përcaktuar për këtë temë me qëllim që të njihen disa karakteristika personale të delikuencës së të miturve siq janë: mosha dhe gjinia e delikuentëve të mitur dhe përhapja e delikuncës së të miturve në relacion fshat-qytet.

Fjalët kyçe: Delikuenca e të miturve, Gjykata Themelore e Gostivarit, Periudha 2002-2006, mosha dhe gjinia, relacioni fshat-qytet.

1. HYRJE

Karakteristikë themelore e delikuencës së të miturve në shoqërinë bashkohore është se ajo gjendet në shtim të përhershëm dhe se manifestohet me forma të paraqitjes që janë mjaft të rrezikshme.²³ Në periudha të ndryshme kohore sjelljet kriminale të të miturve kanë karakteristika të caktuara dhe specifike si në raport me vëllimin ashtu edhe me llojin e veprave penale që i kryejn.

Delikuenca është një dukuri shoqërore komplekse, njohja e plotë e së cilës kërkon një studimshkencor multidisiplinar. Shikuar historikisht delikuenca e të miturve është e vjetër sa edhe vetënjeriu dhe shoqëria. Ajo gjithmonë ka ekzistuar dhe është shfaqur ku më pak e ku më shumë, varësisht nga ndryshimet në shoqëri dhe në mjedisin ku kanë jetuar të rinjtë. Termi

²³ Dr. Vesel Latifi, Kryerësit e mitur të veprave penale dhe pozita e tyre në legjislacionin penal, "E drejta", nr.3, 1996, Prishtinë, fq.18

delikuencë vjen nga fjala latine “deliquare” që ka një kuptim shumë të gjerë. Ka pasur mjaft tentime që të përcaktohet dhe të shpjegohet saktësisht domethënia e kësaj fjale, mirëpo është parë se një përcaktim i tillë nuk është pranuar, ngase kuptimi dhe brendia e termit varej shumë nga sistemet e shtetit, si dhe nga ky këndvështrim shkencor (psikologjik, pedagogjik, mjekësor, juridik etj.) i këtij problemi. Ndërkaq tani me këtë term kuptojmë përgjithësisht shprehjet, sjelljet dhe veprimet e përsëritura të të miturve që bien ndesh me moralin, zakonet dhe ligjet e mjedisit ku jetojnë. **Delikuent** quhet ai që ka sjellje të devijuese që bën vepra kriminale duke shkelur kështu normat ligjore në fuqi.

Delikuenca e të rinjve nuk paraqitet befas dhe papritur, por ka një fazë parapërgatitore që fillon me sjellje asociale nga mosha e pubertetit 11-13 vjeç. Sjelljet asociale të fëmijëve në këtë moshë janë të shumta dhe të ndryshme. Ato shfaqen në një gamë të gjerë si kryeneçësi, fyerje dhe sharje, rrahje, mosbindje dhe mos durim, vjedhje, ikje nga shtëpia, ikje nga shkolla etj. Në qoftë se në këtë moshë nuk merren masa të duhura për mënjanimin e tyre, ato dalëngadalë rriten e shumohen dhe bëhen potencial për “

delikuencë të vërtetë”. Prandaj, mendoj se rrënjët e delikuencës së të miturve në këtë moshë zënë fill herët në familje mesjellje asociale, të cilat më vonë kalojnë në sjellje delikuede.

Në vijim do të paraqesim disa karakteristika të delikuencës së të miturve dhe kryesve të saj, siq janë: mosha gjinia dhe relacioni fshat-qytet.

2. MOSHA E DELIKEUNTËVE TË MITUR

Në bazë të statistikave nga Gjykata Themelore e Gostivarit gjatë periudhës 2002-2006 del se me delikuencën e të miturve merren persona të moshave të ndryshme pra, prej moshës 14 vjeçare dhe deri në 18 vjeç. Mosha, sidomos limiti i saj të delikuentët e mitur ka rëndësi të madhe sepse varësisht nga mosha studijohet edhe çështja e përgjegjësisë penale, shqiptimi i masave edukativo-përmirësuese, shqiptimin e dënimeve tjera dhe tretmanit edukativo-përmirësues nëpër ente edukativo-përmirësues.

Në bazë të Ligjit për të drejtën e të miturve mosha e delikuentëve të mitur ndahet në tre grupe dhe atë:

- a) Të mitur të rinj: është i mituri i cili gjatë kohës së kryerjes së veprimit që me ligj është e cilësuar si vepër penale ose kundërvajtje, i ka mbushur katërmëdhjetë vjet, ndërsa nuk i ka mbushur gjashtëmbëdhjetë vjet;²⁴
- b) Të mitur të rritur: është i mituri i cili gjatë kohës së kryerjes së veprimit që me ligj është përcaktuar si vepër penale ose kundërvajtje, i ka mbushur gjashtëmbëdhjetë vjet, ndërsa nuk i ka mbushur tetëmbëdhjetë vjet;²⁵
- c) Kategoria e tretë është mosha prej 18-21, ku bëjnë pjesë personat madhor të ri. Sipas Ligjit të lartpërmendur, neni 12, paragrafi 1, alineja 7, thotë: Personi madhor i ri është personi i cili në kohën e gjykimit për vepër penale i ka mbushur tetëmbëdhjetë, ndërsa nuk i ka mbushur njëzet e një vjet.²⁶

Në vijim do të paraqesim moshën e delikuentëve të mitur në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit gjatë periudhës 2002-2006:

Tabela nr.1 Mosha e të miturve delikuent në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit gjatë periudhës 2002-2006

Mosha	2002	2003	2004	2005	2006	Gjithsej
14	1	4	5	2	4	/
15	2	9	7	12	12	/
16	3	7	16	8	11	/
17	4	12	18	16	11	/
Gjithsej	12	42	48	44	49	195
14-16	3	17	19	20	24	84 (43%)
16-18	9	24	28	26	25	113 (57%)

Në tabelën 3 të evidencës së Gjykatës Themelore të Gostivarit shihet se si moshë dominuese në kryerjen e veprave penale është mosha 17 vjeçare ku më pas pason mosha 16 dhe 15 vjeçare. Si moshë e cila më pak është e përfshirë në kryerjen e veprave penale është mosha 14 vjeçare. Sa i takon pjesëmarrjes së lartë të moshës 16 dhe 17 vjeçare në kryerjen e veprave penale mund të shpjegohet nga disa faktorë dhe rrethana të caktuara që i

²⁴ Ligji për të drejtën e të miturve të Republikës së Maqedonisë (përkthim në gjuhën shqipe) Shkup, 2004, Neni 12 par.1 al. 3

²⁵ Vepra e cituar, alineja 5

²⁶ Vepra e cituar, alineja 7

karakterizojnë këta kryerës. Para së gjithash këta persona gjenden në fazën e pjekurisë fizike dhe psikike si dhe ata janë më tepër të angazhuar në jetën shoqërore dhe ekonomike në përgjithësi, andaj janë në pozitë që t'u ekspozohen më tepër sulmeve nga jashtë dhe në këtë mënyrë edhe paraqiten si kryerës më të shpeshtë.²⁷

3. GJINIA E DELIKUENTËVE TË MITUR

Pjesëmarrja e vogël e gjinisë femërore në delikuençën e të miturve është një prej karakteristikave të saja. Republika e Maqedonisë nuk bën përjashtim në këtë drejtim, ku edhe në këtë shtet personat gjinis femërore femrat rrallë herë paraqiten si autorë të kryerësve të veprave penale.²⁸

Tabela nr.2 Gjinia e të miturve delikuent në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit gjatë periudhës 2002-2006

Gjinia	2002	2003	2004	2005	2006	Gjithsej
Mashkull	12	42	47	44	47	192
Femra	/	/	1	/	2	3

Nga tabela 4 të evidencës nga Gjykata Themelore e Gostivarit shihet se gjatë periudhës 2002-2006 numri i kryerësve të gjinisë mashkullore është shumë më e madhe se ajo e gjinisë femërore. Nga tabela shihet se në disa periudha kohore kriminaliteti i gjinisë femërore nuk është evidentuar aspak si kryerës të veprave penale.

Karakteristika e kriminalitetit të femrave është se ato më shumë marrin pjesë në kryerjen e veprave penale të prostitucionit, kurse në disa raste paraqiten në rolin e ndihmës gjatë kryerjes veprave penale e jo si kryerës direkt.

4. PËRHAPJA E DELIENCËS SË TË MITURVE RELACION FSHAT-QYTET

Si karakteristikë tjetër është edhe përhapja e delikuençës së të miturve në relacion fshat-qytet në territorin e kësaj gjykate. Delikuenca e të miturve në vendet rurale (fshatrat) dallon nga vendet urbane (qytetet) në shumë aspekte dhe atë: vëllimi, shkaqet, pasojat, lloji i veprës penale etj. Kështu për shembull veprat penale “vjedhje”, “vjedhje e rëndë”, më shumë janë të përhapura në vendet urbane sesa në vendet rurale sepse në këto vende rrethanat për kryerjen e veprave penale janë më të volitshme, jeta është më dinamike dhe më anonime dhe njerëzit shumë pak njihen mes veti, kurse nëpër vendet rurale njerëzit njihen mes veti dhe kemi një dinamikë të dobët të lëvizjes së qytetarëve.

Në shume vende të zhvilluara ekzistojnë regjione të veçanta kriminale ku delikuenca e të miturve është më tepër prezent të cilat shpesh emërtohet edhe si “**Zona kriminale**” përmes të cilit dëshirohet të theksohen disa regjione ku kriminaliteti është më tepër i pranishëm.²⁹

Në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit si zonë kriminale e delikuentëve të mitur llogaritet vet qyteti sidomos zonat ku lëvizja e qytetarëve është më e madhe. Në vijim do të paraqesim të dhënat lidhur me regjionin e delikuençës së të miturve në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit gjatë periudhës 2002-2006:

Tabela nr.3 Përhapja e delikuençës së të miturve në relacion fshat-qytet në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit gjatë periudhës 2002-2006

Vendi	2002	2003	2004	2005	2006	Gjithsej
Vende-urbane	10	23	28	25	39	125
Vende- rurale	2	19	20	19	10	70

Kjo tabelë na tregon se si zonë kriminale llogariten vendet urbane në rastin tonë është vet qyteti i Gostivarit për shkak se nga numri i përgjithshëm afër 65% të veprave penale kryhen në qytet (vende urbane), kurse në fshat (vende rurale) kryhen 35% për shkak të kushteve më të volitshme.

5. PËRFUNDIMI

²⁷ Dr.Rexhep Gashi, Politika ndëshkimore ndaj delikuentëve të gjakut në Kosovë gjatë periudhës 1980-1989, Prishtinë, 2003, fq.46

²⁸ Grup autorëshsh, Maloletnicka delikvencija, (Plan akcionar preventiv për Republikën e Maqedonisë) Kavadarci, 2000, fq46

²⁹ Dr. Ragip Halili, Kriminologjia, Prishtinë, 2002, fq.125

Nga të dhënat e paraqitura në tabelat e lartëpërmendura qartazi shihet se delikuenca e të miturve është prezent në shifra alarmante edhe në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit për periudhën 2002-2006, duke u bazuar edhe në një territor jo aq të madh.

Vështirimi jonë sidomos për gjinin, moshën dhe relacionin fshat-qytet dhe jete e mirëseardhur edhe për institucionet kompetente shtetërore por edhe ato joqeveritare që në mënyrë serioze të kenë një qasje të mirëfillt për këtë dukuri. Luftimi i kriminalitetit në përgjithësi por edhe të delikuencës së të miturve në një mënyrë edhe tema e përpunuar d të ndihmojnë që aplikimi i masave preventive dhe represive ndaj kësaj kategorie të kryersve të jetë me rezultate pozitive për shoqërinë.

Rëndësia e luftimit të këtij lloji të kriminalitetit është shumë me rëndësi sepse rinia e shëndoshë në të njëjtën kohë nënkupton edhe një shoqëri e shëndoshë dhe të frytshme.

Në Republikën e Maqedonisë viteve të fundit është haruar ndërmarja e masave preventive ndaj të miturve përmes organizimeve të ndryshme. Masa preventive nënkupton informimin, prezentimin e projekteve të ndryshme për ndikimet negative të aktivitetëve antimorale, antishoqërore dhe antiligjore. Si vepra devijante që është prezent tek të miturit janë: përdorimi i alkoolit, substancave narkotike, vjedhjet, mashtrimet, pjesmarja në vende ku luhen lojrat e fatit, përlëshje fizike etj.

Ky hulumtimka për qëllim edhe materializimi apo zbatimi praktik të rezultateve të tij në përpjekjet e përgjithshme të shoqërisë për parandalimin, kufizimin dhe mënjanimin e dukurisë së kriminalitetit të të miturve në Republikën e Maqedonisë e në veçanti në territorin e Gjykatës Themelore të Gostivarit, duke u përqendruar sidomos në evitimin e karakteristikave personale të delikeuntëve të mitur për t'u vënë në rrugë të mbarë të jetës normale si pjesëtarë të dobishëm të shoqërisë.

Duke e marrë parasysh karakteristikat e delikuentëve të mitur rol të madh për luftimin e kësaj dukurie kanë: familja, shkolla, mjedisi shoqëror, institucionet qeveritare dhe organizatat joqeveritare.

LITERATURA

- [1] **Halili Ragip**, Kriminologjija, Prishtinë, 2002
- [2] **Grupa avtor**, Maloletnicka delikvencija, (Plan Akcionar për Republikën e Maqedonisë) Kavadarci, 2000
- [3] **Gashi Rexhep**, Politika ndëshkimore ndaj delikuentëve të gjakut në Kosovë gjatë periudhës 1980-1989, Prishtinë, 2003
- [4] **Ligji për të drejtën e të miturve** të Republikës së Maqedonisë (përkthim në gjuhën shqipe), Shkup, nr.87/07
- [5] **Latifi Vesel**, Kryersit e mitur të veprave penale dhe pozita e tyre në legjislacionin penal, Revista "E drejta" nr.3, Prishtinë, 1996

CIVIL SOCIETY AND MEDIA IN WESTERN BALKANS: IN TRANSITION FROM COMMUNISM TO POST COMMUNISM

Ardian Kastrati, MA

Department of Political Sciences, University of Prishtina ardian.kastrati@uni-pr.edu

Abstract: Active civil society fosters democracy in a number of ways: by dispersing power and thereby keeping a check on the state and by developing social capital. Very few countries, if any, that had no tradition of developing civil society during the communist period, emerged with a strong civil society after the communist period. Major concerns of international donors in post-communist countries are topics ranging from minority rights to corruption and good governance. Given the financial dependence of so many civil society organizations on international donors it is not surprising that activities of civil society are organized exactly around these 'popular topics' although these are not the only concerns for the local population. Politicization of civil society leaders in post communist countries was and in some other post communist countries is still evident, as some move into high political or the state administrative sphere after a very short period working with the civil society. In order to achieve a better understanding of the complexities of civil society and the state in some post communist countries in Balkans, this study addresses some of the key relationships between civil society and the state as a direct consequence of the legacies of nationalism and communism. Special emphasis is given to some of the countries that came out from the process of disintegration of ex-Yugoslavia.

Keywords: Nationalism, Transition, Post-Communism, Anti-System Model, Yugoslav Civil Society

INTRODUCTION

Civil society in post-communist Eastern and South Eastern Europe is underdeveloped and weak; some authors refer to this as 'illusory civil society'. The number of individual participants in civil society is low compared to the impressive number of civil organizations.

The relationship between the state and civil society is the subject of among different authors, philosophers, scholars and academicians, beginning from the Enlightenment period until modern times. In this line we have to emphasize that leading South-East European dissidents have chosen the 'anti-system' model because of the communist dictatorships (Mudde, 2003). However, while leading civil society organizations against communist regimes, some dissidents became state leaders in the transition (Vaclav Havel, Lech Walesa). Some authors believed that this is the ultimate victory for democracy, while others argue that unification of civil society and the state in post-communist countries is the structural destruction of civil society. Because of the 'anti-system' model and approach during communist rule, civil society was believed to be 'anti-state & anti-institutional' irrespectively of the state of regime. In many countries this remained the belief following the fall of communism (Mudde, 2003).

The idea of civil society groups as state resistance and alternatives to political parties finds its best expression in many post-communist European countries, whereas in Western Europe civil society is a sphere of social autonomy or voluntary cultural and social organizations. Although civil society organizations led the opposition to communist states they should not necessarily be seen as adversaries of the state. To some degree it is possible for civil society to join state efforts in establishing and consolidating new democracies. On the other hand the important role of civic mass media as part of the civic sector in democracies in transition can be elaborated by searching the appearance and maintenance of civil society institutions. By searching for the origins and effects of civil initiatives before the fall of communism this study tries to open perspectives for more discussions related to the current development of civil societies in post-communist Balkans with the specific focus on some of the countries that came out from the process of disintegration of ex-Yugoslavia.

CIVIL SOCIETY IN THE COMMUNIST EASTERN AND SOUTHEASTERN EUROPE

Eastern and Southeastern European countries shared certain features, including party-state control over the most important institutions and other sectors of public life: supervision over organized social activities, widespread police control, suppression of independent activities outside of state control (including the private economic sector) and the outlawing of any activities deemed challenging to the ruling party (Reneo, 1996). However, not in all of these countries the situation was the same if we compare state control over civil society. Best illustration for this is 'Solidarity', a social movement during the 1980s in Poland that was using the methods of civil resistance to advance the causes of workers. After nine years of existence they finally managed to outmaneuver the communist leadership. There were growing and very well organized dissident groups in Czechoslovakia and East Germany, while Hungary had a substantially developed private sector. Social activism organized around these movements produced alternative or independent cultural elite.

By contrast, the South East Europe situation differed greatly, as the opposition was generally weak. Any organization of large-scale manifestations from dissident groups was successfully disrupted by police repression. Ex-Yugoslavia cannot be compared with Bulgaria, Romania, and Albania where for example private sector was virtually non-existent (Hann, 1992). However, Yugoslavia made no exception although the communist regime was softer (only in some of the federal republics) compared to other South East European countries, due to the lack of strict control from Moscow.

The majority of countries in the Western Balkans transformed from communist totalitarian regimes to post-communist authoritarian regimes. Since the fall of communism in the 90s, the Western Balkans had been undergoing fundamental and multiple transformations. 'These transformations are complex in their nature and difficult to explain by a single paradigm or model. Such a complex transformation, where democratization and transition take place in conjunction with nation-and state-building and European integration processes, usually comes at the expense of a truncated picture of the region' (Jano, 2008). At the early phase of the transition there were numerous constraints on the development of civil societies, such as: the legacies of communism, impact of nationalism, and the manipulation of ethnic politics. These days the legacies of communism and the question of nationalism and ethnicity still impacts negatively on the development of a civic-based democracy in the Balkan region.

BALKANIZATION OF MEDIA OR MEDIA AS 'CIVIL SOCIETY' IN WESTERN BALKANS

Despite the notable improvement in the Balkans, the speed and trends of free media development, as well as media independence are determined by post-communist transition, post-armed conflicts and unhealthy relations between media, politics and business.

In western democracies the role of the state in the media system is gradually decreasing, whereas the role of market is becoming stronger. Unfortunately this is not the case in most of the post communist countries. After the fall of communism, in most of the post-communist countries the statute of national media was formally changed from 'state owned media' into 'public broadcasters'. This change did not contribute seriously to their essential transformation. Although under the new label as 'public broadcasters', these media continued to be under heavy influence and control from the state institutions. Public broadcasting is the most dominant media sector in post-communist countries. With few exceptions in most of the Eastern and South European post-communist countries public media was and still is used as a producer of manipulative publicity (Habermas, 1989). On the other hand, private broadcasters are not directly and formally controlled from the Governments but by using levels of powers, such as allocation of broadcasting frequencies and advertisements they discipline them. In general, in post-communist South- Eastern Europe politics has had an influence on the development of the media. In this context, Western Balkan countries make no exception. The best illustration is how authorities in Balkans have transformed the state broadcasters into a public broadcasting service by using their influence.

In many Balkan countries there are constant clashes over the influence of public broadcasters, which indicates that the struggle for influence in the media is far from over. 'In most of the Western Balkan countries, the media is caught between politics and business, sometimes due to pressures they are faced with, but they often voluntarily place themselves in this position. Thus, the media appear to be an extension of politics on the one hand, and an annex of various businesses on the other' (Lani, 2009). Not every change in ownership or in methods of control over the media can be seen as a positive transition contributing to the democratization process, as there are tendencies to simulate change in place of actual change.

Today, media in Western Balkans have to confront politicization, "protocol journalism" and clientelism, remaining as one of the most serious problems (Taylor, 2009). The prevalence of protocol journalism is a serious obstacle for the creation of an informed public opinion on issues of public interest and for the overall development of civil society.

YUGOSLAV CIVIL SOCIETY FROM SOCIALISM TO PLURALISM

The disintegration of Yugoslavia started with the abrogation of autonomy of Kosovo. The institutional vacuum created in 1989-1990 after a very rapid disintegration of the Kosovo communist party and abrogation of autonomy created space for new initiatives, particularly from new generations struggling for more pluralism. But under Milosevic's repression, pluralism was impossible. Consequently, starting from 1991-1992 Albanians were only interested in lobbying for independence.

During the socialist Yugoslav rule civil society discussions, in terms of their spectrum and intensity, in Kosovo were fewer and weaker than in other Yugoslav Republics. The discussions of civil society in Yugoslav socialism that began in the early 1980s were not only the recognition sign of the actors who searched for an alternative to authoritarian socialism, but also the first clear indication that such socialism faced a dead end (Golubovic, 1995). Evidently, long before the discussions on civil society were launched under socialism, it became apparent that the evolutionary possibilities of socialism were quite narrow. In its ideological construction, socialism

followed the logic of anti-civil models and its attempts to hurry the transition from a mostly rural society into an industrial and urban society became unsuccessful.

In Yugoslavia during the 1980s, there were fewer discussions on civil society compared to the other socialist countries of Central Europe. Although they began symbolically in 1980s, discussions on civil society intensified only with the disintegration of Yugoslavia and the outbreak of the war. Slovenian intellectuals contributed towards the theoretical reaffirmation of the concept of civil society in the time of Yugoslavia by publishing articles, which were followed by debates in major Yugoslav centers (Frane, 1987, 79). Slovenia in late 1980s also played an important role in supporting Kosovo Albanians initiatives by, for example, publishing articles and books for them. In the other republics like in Serbia, Bosnia and Herzegovina or Macedonia debates for civil society were predominantly theoretical and lacked energy of the new social movements. However, many civil and democratic ideas coming from Slovenia in the mid-1980s, such as the de-politisation of public sphere and introduction of multiparty pluralism were rejected by strong republics like Serbia. Slovenia was left with no other political alternative than the Yugoslav one, and this is how, both theoretically and practically, they continued to use the concept of civil society as a form of national emancipation.

By the end of the 1980s, some of the other Yugoslav republics had designed their national programs. These were nationalist programs without civil society, whereas the Slovenian program included 'nationalism plus civil society'. In Serbia, it appeared that the only alternative to communism was nationalism. 'There were, however, efforts in most Yugoslav republics to develop a non-nationalistic, democratic and pluralist system. One of them is the formation of the Association for a Yugoslav Democratic (UJDI) Initiative, which aspired to be equivalent to East German New Forum.' (Ingrao, 2009). In Kosovo the UJDI failed to attract members of different nationalities, thus obtaining the membership of only few Serbs and hundreds of Albanians.

With the fall of the most of the communist regimes in Central and South Eastern Europe the concept of civil society discourse entered Kosovo in the beginning of the 1990's. This concept was not seeking one objective as most of South Eastern European countries did (to turn down communism and start the democratization process) but to start the state building process in conjunction with democratization and transition process (if possible at all in those circumstances). Civil society activism in Kosovo began as a reaction to Milosevic's regime and his hegemonic program inspired by a nationalistic myth (Bugajski, 2001). Hatred that derived from the myths transferred into every aspect of public life, thus impacting the roots of development of civil society and media during 1990s.

CONCLUSIONS

Different authors conceptualized the relation between civil society and the state in different ways. Historical examples of this interpretation include Locke's thesis that civil society offers protection from the potential abuses of state power. Similarly, Montesquieu argued for a balance between state and civil society. Likewise, deTocqueville advocated self-government and civic participation as a means for counteracting power abuses by the state and/or other social majorities.' (Fischer 2006). At the time of democratic transitions in South Eastern Europe, different models existed in the West regarding the cooperation between the civil society and the state. Those are mostly models of a close relationship and cooperation between civil society and the state institutions, both in Western European countries and in United States.

Leading dissidents and other groups in South Eastern Europe, including Balkans, have chosen the model of complete 'opposition' or 'anti-institutional' behavior. This model was not supported only because of the particular context of the dictatorship regimes, but because civil society was believed to be inherently 'anti-institutional' irrespective of the nature of the regime. Consequently, in many post communist countries in Balkans most of the civil organizations continue to apply this model. There are only few civil organizations with strong constituencies that offer alternatives for the problems they identify and look for ways to actively participate in the policymaking process.

During the breakdowns of the communist regimes there is no doubt that civil society played an important and historic role. Civil society's contribution was also significant in the process of democratic consolidation that followed the breakdown of the communism in East Central and South European countries. The East Central European movements of 1989 sent reverberations throughout the continent, including the former Yugoslavia, and by default in Kosovo (The Independent International Commission on Kosovo, 2000). However, the legacies of communist rule on civil society have proven to be negative. In most of the South East European countries, communism reinforced collectivist models of individual and social obligations to the state rather than individual liberties. With little tradition of mediation and resolving group conflicts, including religious and ethnic conflicts, it missed an essential process for the development of a fully functional and active civil society. Civil society elements during communism and the post-communist transitional period were the embodiments of this culture.

On the other side, the negative nationalism that characterized the Balkans during the 1990s promoted authoritarianism, which fostered an intolerant political culture, and justified government controls over the mass

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

media and other public and private institutions with the pretext of defending endangered national interests. Populist leaders like Slobodan Milosevic, often using elements of the former communist apparatus and wanting to ensure their power in this climate of fast social and economic changes, launched attacks on domestic nationalities and foreign adversaries, focusing political life on national questions rather than civic issues. In such circumstances interaction can easily become polarized and conflictive.

Civic performance in its essence implies good behavior of a citizen and his or her acting for a “good cause” that is in favor of the interests of the entire community.

The road to an active and diversified civil society can be especially long and arduous where the legacies of communism are reinforced by the deliberate manipulation of nationalism. Kosovo illustrates well the important role that nationalism and myths played in shaping human and political behavior.

REFERENCES

- [1] Bugajski, Janusz (2001): ‘Facing the Future: ‘The Balkans to the year 2010’, Discussion papers, C86, Center for European Integration Studies
- [2] Fischer, Martina (2006):”Civil Society in Conflict Transformation: Ambivalence, Potentials and Challenges”, Research Center for Constructive Conflict Management)
- [3] Frane, Adam (1987): Civil Society and State, Delol, Ljubljana.
- [4] Freedom House Report (2010): Nations in Transit 2010, New York.
- [5] Golubovic, Zoran (1995): Traditionalism and Authoritarianism as Impediments in Development of Civil Society in Serbia, Hobisport, Belgrade.
- [6] Habermas, Jurgen (1989): The structural transformation of the public sphere, Trans.T.Burger.MA, MIT Press, Cambridge
- [7] Hann, Chris (1992): ‘Civil Society at the Grassroots: A Reactionary View in Democracy and Civil Society in Eastern Europe’, ed. P.G. Lewis, St. Martin’s Press, 152-165, London
- [8] Ingrao, Charles and Emmert Thomass (2009): Confronting the Yugoslav controversies, a scholars Initiative, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana
- [9] Lukic, Reneo (1996): Europe from the Balkans to the Urals: The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union, Stockholm International Peace Research Institute, Contributor Allen Lynch, Oxford University Press, Oxford
- [10] Mudde, Cas (2003) in: ‘Developments in Central and East European Politics’, chapter 13. p-213
- [11] Taylor, Maureen (2009): ‘Protocol Journalism As a Framework of Understanding Public-Relations Media-Relationships in Kosovo’, Public Relations Review

WHAT IS ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION (ADR)?

Elizabeta Spiroska M.Sc

Faculty of Law, International Relations and Diplomacy, MIT University-Skopje;
spiroskamk@yahoo.com

Abstract: The concept of Alternative Dispute Resolution is not a new phenomenon. Conflicts existed since the beginning of mankind. Therefore achieving the equality, efficiency and expertise outside formal litigation through alternative techniques is also not a recent idea. In fact, for different types of disputes or different types of relationships, different processes may appear as appropriate. The purpose of this paper is to analyze the concept of alternative dispute resolution (hereinafter: ADR) through the definition of ADR and explanation of the term “alternative dispute resolution”. There is no doubt that ADR today represent a new form of justice. But, in providing a single definition and conceptual clarity about this concept for access to justice, difficulties appear. Alternative dispute resolution literally means to settle the dispute by alternative techniques for disputes resolving, outside of court processes and through the dispute parties mutual understanding. The term “alternative dispute resolution” or “ADR” is an umbrella term, used to describe the various methods for disputes resolving outside the traditional methods, such as judicial proceedings. This paper is composed of Introduction, two parts and Conclusion. The paper begins with a brief presentation of the basic features of ADR. The first part analyzes the definition of ADR and the possibility of creating a single definition of this concept of dispute resolution. The second part analyzes the term “alternative dispute resolution” and its use worldwide. The conclusion includes assessments of the analyzed questions. Results in this paper are generated by analyzing official legal and political acts and using literature and studies connected with the issue.

Keywords: alternative dispute resolution, definition, justice, ADR.

INTRODUCTION

For centuries, societies developed informal processes to resolve disputes. In fact, archaeologists have found evidence for the use of ADR processes in the ancient civilizations of Mesopotamia, Egypt and Syria. It can also be argued that much of the modern methods of ADR are not modern alternatives, but the return of previously established ways of dealing with disputes in traditional societies.

Generally, ADR systems can be classified into the following three groups: direct negotiation, mediation and arbitration, ie ways of resolving disputes which are common for the most of the modern countries. ADR services are implemented through a wide range of different forms that are governed by different sets of rules. This is because ADR eo ipso is a dynamic and flexible system, adaptable to the need for better address of the existing disputes, and in the same time ADR are based on the interests of the conflicting parties. Many ADR initiatives in the last twenty years, were aimed to explore the less hostile methods for conflicts resolving. All processes aimed to address tensions in the community or facilitate the development processes in the community can also be included within the ADR system.

ADR processes should be designed to satisfy the following criteria: independence, professionalism, respect for fundamental rights, the characteristics of the process, fairness, justice, legitimacy, effectiveness, efficiency, fast, cost effective, flexibility and access to justice. As a logical question arises the following: whether this minimum standards meet all ADR mechanisms? Despite the existence of various ADR methods with their own specifics, they have the following key characteristics: autonomy of the parties, flexibility, focus on interests, focus on the relationship between the parties, confidentiality, independence, impartiality, neutrality and cost effective. These features are causal connected with the advantages and benefits of ADR processes.

1.1. Definition of ADR

“Finding the most appropriate way to resolve any dispute” is a catchy slogan for the proponents of alternative dispute resolution. There is no doubt that ADR today represent a new form of justice. But in providing definitions and conceptual clarity about this concept of access to justice, difficulties appear. “Alternative dispute resolution” is a collective term for all the mechanisms for settling disputes out of court involving a neutral third party.³⁰ The word “alternative”, indicates that the ADR was originally conceived as an alternative to the traditional court system, ie ADR mechanisms are originally defined as an “alternative” in

³⁰Kaufman-Kohler,G., Shultz,T.: “*Online Dispute Resolution: Challenges for Contemporary Justice*”, Kluwer Law International, 2004, p . 6.

terms of the formal court system.³¹ Alternative dispute resolution literally means to settle the dispute by alternative techniques outside of court processes and through mutual understanding of dispute parties. Worldwide, ADR are promoted as escape from irritating decision-making processes. It seems that “similar problems in its own nature” set the search for alternatives, so comparative analyze shows that ADR can be described as contrary to conventional litigation for resolving disputes. ADR is regarded as a process in which the dispute shall be resolved with the active presence and involvement of a neutral third party.³² But in its ideal form, ADR are considered not only as a method on how to settle the dispute, but also as a method for restoring relations between the opposing parties in the state in which they were prior to the dispute.³³ India's Supreme Court suggested the creation of ADR as “part of a package designed to meet the needs of consumers of justice.”³⁴ Also, ADR is perceived as a preventive measure and as a means of channeling disputes outside the formal system of justice.³⁵ *Lebovits* defines ADR as a technique for resolving disputes outside the courtroom.³⁶ Defining ADR, the European Commission stresses the following: “Alternative Dispute Resolution (ADR) helps consumers to resolve disputes with traders when they have a problem with the product or service they purchased, for example, when a trader refuses to repair the product or make a refund to which the consumer is entitled.” ADR entities exist outside the court (extrajudicial) entities. They include a neutral party (eg. mediator, arbitrator, attorney and others) who propose or impose a solution or just helps dispute parties to find a solution together.³⁷

According to the question of definition of ADR, it can be observed that it almost always is done by describing the features of ADR or by definition of individual types of ADR, including variations between different categories of these processes as well as in themselves too. Also, the processes of the same name, are practiced variously: separate private ADR institutions and different organizations use different rules, standards, procedures and definitions for these processes. Even in the public sector when the courts or administrative agencies (in the US) use different forms of ADR, they do so with different intentions, different requirements and different effects (such as whether the contracts can serve as a public interest with or without formal ratification government). And although certain methods of alternative dispute resolution are well established and frequently used, such as mediation and arbitration, there is no single definition of alternative dispute resolution. In fact, to get a clearer picture of the ADR, it is useful to define them as a continuum of processes used to resolve conflicts in a different context.³⁸

The term “alternative dispute resolution” includes a wide range of processes, many of them with little in common except that each of them is an alternative to court proceedings. Dispute parties, lawyers and judges constantly adapt existing ADR processes or create new ones in order to meet the unique needs of their disputes.³⁹ Analog to this and definition of alternative dispute resolution is constantly expanding to include new techniques / models. Alternative Dispute Resolution or “ADR” refers to a wide variety of mechanisms or

³¹Folberg, J and Taylor, A.: “*Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflicts without Litigation* (1st edn, Jossey-Boss Publishers 1984), p. 1-7. Nottage, L: “*Is (international commercial) arbitration ADR?*”, 21 *The Arbitrator & Mediator* 83, 2002; Stone, V.W.K: “*Alternative Dispute Resolution*”, UCLA Public Law & Legal Theory Research Paper Series Research Paper No. 04-30, 2004, p. 1.

³²Joseph,J.: “*Alternate to Alternatives: Critical Review of the Clams of ADR*”, available at: <http://ssrn.com/abstract=1969935>.

³³Chandra, S.: “*ADR: “Is Conciliation The Best Choice?*”, P.C Roa ed.,. *In alternative dispute resolution: What it is and how it works?*”, Delhi: Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd, 2002, p. 83.

³⁴FCI v. J Mohinderpal AIR 1989 SC 1263, 1266, Salem Advocates Bar Association v. Union of India, 6 SCC 344, 2005, p.375- 379.

³⁵Lieberman,J.K. and Henry,J.F.: “*Lessons from the Alternative Dispute Resolution Movement*”, 53 *U Chi L Rev*, 1986, p. 425-426, available at: http://www.law.unimelb.edu.au/alo_bibliography/browse.asp?l=a&j=&o=s&p=422.

³⁶Lebovits,G. and Hidalgo,L.R.: “*Alternative Dispute Resolution in Real Estate Matters*”, the New York Experience, *Cardozo Journal of Conflict Resolution* Volume 11 Spring 2010, No. 2, p.438.

³⁷European Commission: “*A step forward for EU consumers: Questions & answers on Alternative Dispute Resolution and Online Dispute Resolution.*” Brussels, 12.03.2013, available at: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-193_en.htm.

³⁸Moore,W.C.: “*The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflicts*”, Jossey-Bassy 3rd ed, 2003.

³⁹Arizona is one of the few states that allows lawyers to act as appointed judges with full authority over the case or series of processes. In Maricopa County, are appointed pro tempore judges to deal with certain questions, and to help with the backlog of courts and achieving the holiday plans of judges.

procedures for resolving disputes that share the same essential feature: they are different from the mechanism of judicial proceedings in any court and legal system.⁴⁰

When defining the ADR models, it is necessary to note the fact that they are not designed to compete with the traditional judicial system, but ADR options can be used in cases where litigation is not the appropriate solution. They can also be used in combination with litigation where the parties want to explore other options, but also want to remain free to return to the traditional court process at any time.

Beyond this simplified approach, ADR are also seen as a philosophical idea. For many proponents of ADR, the use of different approaches for conflict resolution has a greater meaning and larger purpose. For example, there are views according to which, the use of ADR is a part of efforts for achieving peace in the world or treat damaged communities. Others perceived ADR as a means of improving the equality of the dispute parties. Third emphasize the value of the economic potential of ADR processes for the courts, for the dispute parties and society at large.

We believe that ADR, at the most comprehensive manner can be defined as any method / process or set of processes for dispute resolution other than litigation and without causing violence.

1.2. The term “ADR”

Neologism “alternative dispute resolution” first appeared in 1976, and its creator is the American academic Frank Sander.⁴¹ He also uses the term “multi-door courthouse” whose essence is the idea that for different kinds of disputes appropriate are different mechanisms for their resolution: litigation, arbitration, mediation, negotiation and other processes. The solution which mechanism should be used is made on the basis of rational criteria such as: the nature of the dispute, the relationship between the conflicting parties, the value of the dispute and the speed and cost of solving the dispute.⁴²

The term “alternative dispute resolution” or “ADR” is an umbrella term, used to describe the various methods for resolving disputes outside the traditional methods, such as judicial proceedings or as Thomas J. Stipanowich says: “ADR is great and specialized kingdom”. Sometimes the “A” in “ADR” is rather defined as “appropriate” than “alternative” to point out the feature of ADR which refers to finding the most appropriate way to resolve the dispute.⁴³

In fact, for different types of disputes or different types of settings of the relationships, as appropriate may appear different processes. This statement again, ipso facto entails the recognition that choices should be made about that how various processes will be properly managed and implemented. Parties involved in the dispute are looking for the most appropriate way to resolve them, whether it is for individual disputes, planned transactions, resolving international crises, dealing with the community or individual human problems. Therefore, ADR really is intended to cover more than just alternatives to litigation.⁴⁴ There have been several attempts this term to be replaced with another which will show that it is not only for the alternatives to court proceedings, but will also embrace their essence or at least the most important part of the essence of what it is alternative dispute resolution. In that regard is the try to find the expression that do not emphasizes the alternative, but the actions in resolving disputes. So in this regard we can speak for Effective Dispute Resolution (EDR) instead of Alternative Dispute Resolution (ADR).⁴⁵

Sometimes there is no “A”, but simply is used the phrase “dispute resolution” as a way to show that they cover all potential approaches for dispute resolving. Whatever the acronym is used, the concept of ADR is based on expanding the tools available for disputes resolving.

Internationally recognized abbreviation for this kind of dispute resolution is still the English acronym ADR.

⁴⁰See: Stone, V.W.K: “*Alternative Dispute Resolution Encyclopedia of Legal History*”, University of California, Los Angeles School of Law Public Law & Legal Theory Research Paper Series, available at: <http://ssrn.com/abstract=631346>.

⁴¹Sander, F.: “*Varieties of Dispute Processing*”, Address Delivered at the National Conference on the Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice’ (Apr. 7-9, 1976), in 70 F.R.D. 111.

⁴²Ibid.

⁴³Commission on the Future of the California Courts, Justice in the Balance—2020, 40, 1993, Report of the Task Force on the Quality of Justice Subcommittee on Alternative Dispute Resolution and the Judicial System, Alternative Dispute Resolution in Civil Cases 3,1999.

⁴⁴Menkel-Meadow, C.: “*Ethics in ADR: The many “Cs” of Professional Responsibility and Dispute Resolution*”, Fordham Urban Law Journal, Volume 28, April 2001, p.2.

⁴⁵Many processes aim to resolve the dispute without initiating court procedure. These processes are not always considered as forms of ADR. See more in National ADR Advisory Council (NADRAC): “*ADR Terminology: A Discussion Paper*”, Commonwealth of Australia 2002, p.9-10.

CONCLUSION

Each process has its own advantages and disadvantages. Depending on the situation, one process may be more appropriate than another in resolving the concrete dispute (eg, depending on the need and the intention of the parties: whether to preserve relationships, to establish a precedent, to “save face”, to provide political support or requirements to be justified). There is no doubt that ADR today represent a new form of justice. In providing a single definition and conceptual clarity about this concept for access to justice, difficulties appear. Many of the ADR initiatives in the last twenty years were aimed at exploring less hostile methods for conflicts resolving. Alternative dispute resolution literally means to settle the dispute by alternative techniques for disputes resolving, outside of court processes and through the dispute parties mutual understanding.

The term “alternative dispute resolution” or “ADR” is an umbrella term. All processes aimed to deal with tensions in the community or facilitate the development processes in the community, may be included within this term.

REFERENCES

1. Chandra, S.: “ADR: “Is Conciliation The Best Choice?”, P.C Roa ed.,. In alternative dispute resolution: What it is and how it works?”, Delhi: Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd, 2002;
2. Commission on the Future of the California Courts, Justice in the Balance—2020, 40, 1993, Report of the Task Force on the Quality of Justice Subcommittee on Alternative Dispute Resolution and the Judicial System, Alternative Dispute Resolution in Civil Cases 3,1999;
3. European Commission: “A step forward for EU consumers: Questions & answers on Alternative Dispute Resolution and Online Dispute Resolution.” Brussels, 12.03.2013;
4. FCI v. J Mohinderpal AIR 1989 SC 1263, 1266, Salem Advocates Bar Association v. Union of India, 6 SCC 344, 2005;
5. Folberg, J and Taylor, A.: “Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflicts without Litigation”, 1st edn, Jossey-Boss Publisher,s 1984;
6. Joseph,J.: “Alternate to Alternatives: Critical Review of the Clams of ADR”, NUJS/WP/2011/01;
7. Kaufman-Kohler,G., Shultz,T.: “Online Dispute Resolution: Challenges for Contemporary Justice”, Kluwer Law International, 2004;
8. Lebovits,G. and Hidaig,L.R.:”Alternative Dispute Resolution in Real Estate Matters”, the New York Experience, Cardozo Journal of Conflict Resolution Volume 11 Spring 2010 No. 2;
9. Lieberman, J.K. and Henry, J.F.: “Lessons from the Alternative Dispute Resolution Movement”, 53 U Chi L Rev 424, 1986;
10. Moore,W.C.: “The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflicts”, Jossey-Bassy 3rd ed, 2003;
11. Nottage, L: “Is (international commercial) arbitration ADR?”, 21 The Arbitrator & Mediator 83, 2002;
12. Sander, F.: “Varieties of Dispute Processing”, Address Delivered at the National Conference on the Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice’ (Apr. 7-9, 1976), in 70 F.R.D. 111;
13. Stipanowich,J.T.: “ADR and the “Vanishing Trial”: The Growth and Impact of “Alternative Dispute Resolution”, Journal of Empirical Legal Studies Volume 1, Issue 3, November 2004;
14. Stone, V.W.K: “Alternative Dispute Resolution Encyclopedia of Legal History”, University of California, Los Angeles School of Law Public Law & Legal Theory Research Paper Series;
15. Stone, V.W.K: “Alternative Dispute Resolution”, 2004, UCLA Public Law & Legal Theory Research Paper Series Research Paper No. 04-30.

CORRUPTION IN SERBIA

Natasha Georgieva Hadji Krsteski, Ph.D
MIT University, Skopje, Macedonia

Abstract: In Serbia, the essence of corruption is not the amount of money taken by corrupt governments, but their utilization in the wrong direction. Corruption in Serbia creates a system in which well-connected privileged people and the fight against corruption must be devised, organized and systematic. There are various organizations in the country or abroad, which strategically and systematically deal with the fight against corruption. Universal, is considered to be the best mechanism to fight corruption in Serbia is to strengthen the system of public administration through the adoption of laws and procedures.

Keywords: Serbia, corruption, state, combat

КОРУПЦИЈАТА ВО СРБИЈА Доц. д-р Наташа Георгиева Хаџи Крстески МИТ Универзитет, Скопје, Македонија

Апстракт: Во Србија, суштината на корупцијата не е износот на парите земени од страна на корумпираните власти, туку нивната искористеност во погрешна насока. Корупцијата во Србија креира систем во кој добро се поврзани привилегираните лица, а борбата против корупцијата мора да биде осмислена, организирана и систематска. Постојат различни организации во државата или надвор од неа, кои стратешки и систематски се занимаваат со борба против корупцијата. Универзално, се смета дека најдобар механизам за борба против корупцијата во Србија е зајакнување на системот на јавна администрација, преку донесување на закони и процедури.

Клучни зборови: Србија, корупција, држава, борба

ВОВЕД

Според кривичниот законик на Србија, борбата против корупцијата вклучува донесување на закони за борба против корупцијата. Со мерките на Владата на Србија за борба против корупцијата, се врши обнова на политичките институции и јавните органи за спроведување на активностите против корупцијата (полиција, обвинителство, судовите). Со мерките на Агенцијата за борба со корупцијата се формира мрежа за контрола на механизми која ќе го загрози функционирањето на државните институции и на политичките институции. Активностите на Советот, имаат за цел да ја разбудат свеста на граѓаните во борбата против корупцијата, како и јавно да се следат случаите на корупција со документиран доказ за кратко време. Во институционална смисла, со трите главни насоки на борбата против корупцијата се намалува улогата на Владата, одговорноста и се мотивира системот.

1. КРИВИЧЕН ЗАКОНИК НА СРБИЈА

Кривичниот Законик на Република Србија⁴⁶ од 1996 год., кривичните дела на корупција ги регулира во Глава 33 – Кривични дела против службената должност. Во овој Законик како корупциски деликти пропишани се следниве кривични дела: член 366 – Противправно посредување; 367 – Примање мито и 368 – Давање мито.

Во членот 366 од Кривичниот Законик на Република Србија даден е законски опис на кривичното дело Противправно посредување. Во став 1 од овој член пропишана е казна затвор од 6 месеци до 5 години, за оној кој бара или прима награда, или било каква друга корист за себе или за друг, директно или преку трето лице, притоа искористувајќи ја својата службена или општествена положба, и влијание за посредување во вршење или невршење на некоја службена должност.

Во став 2 се предвидува казна затвор до 3 години, за оној кој користејќи ја својата службена или општествена положба посредува да се изврши или да не се изврши некое службено дејствие.

Став 3 пропишува казна затвор од 1 до 8 години за оној кој користејќи ја својата службена или општествена положба посредува да се изврши службено дејствие кое не би смеело да се изврши или да не се изврши службено дејствие кое би морало да се изврши.

Оној кој искористувајќи ја својата службена или општествена положба ветува, нуди, дава награда или било каква друга корист, ќе се казни со казна затвор од 6 месеци до 5 години. (Став 4)

⁴⁶ Службен весник бр. 85/2005, 88/2005, испр.107/ 2005. испр. 72/2009, и 111/2009.

Доколку странско службено лице стори некое од делата пропишани од став 1 до став 4 од овој член ќе биде казнето согласно прописите на тоа дело. (Став 5)

Во член 367 од Кривичниот Законик на Република Србија, законски е опишано кривичното дело Примање поткуп.

Службено лице кое побарува или прима подарок или друга корист и во рамките на своето овластување извршува службено дејствие кое не би смеел да го изврши или да не изврши службено дејствие кое морало да го изврши, ќе се казни со казна затвор од 2 до 12 години. (Став 1)

Описот на ова кривично дело во став 1 од овој член е идентичен со законскиот опис на кривично дело Примање поткуп од член 357 од нашиот Кривичен Законик. Разликата е само во пропишаната казна. Кај нас за извршување на ова кривично дело се пропишува казна затвор од една до десет години. Додека во Кривичниот Законик на Република Србија е пропишана казна затвор од две до дванаесет години.

И став 2 од овој член е идентичен со став 2 од член 357 од Кривичниот Законик на Република Македонија. Овие два ставови меѓусебно се разликуваат само во висината на предвидената казна како и во претходниот пасус. Во Кривичниот Законик на Република Македонија се пропишува казна затвор од шест месеци до три години, додека во Кривичниот Законик на Република Србија е предвидена казна затвор во времетраење од две до осум години.

Став 3 од член 368 пропишува казна затвор од три до петнаесет години за службеното лице кое ќе изврши дело од став 1 и 2 од овој член, а се работи за откривање на кривичното дело, покренување или водење на кривична постапка, изрекување или извршување на кривична санкција.

Со казна затвор од три месеци до три години, ќе се казни службеното лице кое ќе стори дело наведено од став 1 до став 3. (став 4)

Кривичниот Законик на Република Србија, во посебен став – став 5, пропишува дека странското службено лице кое ќе стори дело од став 1 до став 4, ќе биде казнето со казна пропишана со закон за тоа дело. (став 5)

Доколку одговорно лице во претпријатие или установа стори дело пропишано во став 1, 2 и 4, ќе биде казнето со казна пропишана за тоа дело. (став 6)

Ставот 7 од член 367 од Кривичниот Законик на Република Србија е идентичен со став 5 од членот 357 од Кривичниот Законик на Република Македонија.

Законскиот опис на кривичното дело Давање мито е опфатено во член 368 во Кривичниот Законик на Република Србија.

Ставот 1 и 2 од член 368 се идентични со ставовите 1 и 2 кои се опфатени во член 358 од Кривичниот Законик на Република Македонија.⁴⁷

Во став 3, опфатена е примената на одредбите од став 1 и 2 од овој член, кога митото е дадено или ветоно на странско службено лице.

Ставот 4 од член 368 е потполно идентичен со став 3 од член 358, како во законскиот опис "сторителот на делото од став 1 до 3 од овој член (368), кој пријавил дело пред да дознае дека тоа е откриено може да се ослободи од казна".

Во овој став (став 5), пропишана е примена на одредбите од став 1, 2 и 4, кога митото е дадено или ветоно на одговорно лице во претпријатие или установа.

Ставот 6 овозможува одземање на подарок или друга имотна корист од лице кое примило мито, но и можност да бидат вратени истите на лицето кое дало мито, само во случај од став 4.

2. ВЛАДИНИ МЕРКИ ЗА БОРБА СО КОРУПЦИЈА

Борбата против корупција претставува една од главните приоритети на Владата на Република Србија. Министерството за правда на Република Србија ги превзема сите неопходни чекори за сигурна борба против корупцијата и организираниот криминал, воедно исполнувајќи ги сите меѓународни обврски и препораки (ОН, ЕУ, ГРЕКО).

⁴⁷ 1."Тој што на службено лице ќе му даде или ќе му вети подарок или друга корист за да изврши во рамките на своето службено овластување, службено дејствие што не би смеело да го изврши, или да не изврши службено дејствие, што би морало да го изврши, или тој што посредува при ова – ќе се казни со затвор од шест месеци до пет години."

2."Тој што на службено лице ќе му даде или ќе му вети подарок или друга корист за да изврши во рамките на своето службено овластување, службено дејствие што би морало да го изврши, или да не изврши службено дејствие, што не би смеело да го изврши, или тој што посредува при ова – ќе се казни со парична казна или со затвор до три години."

Во таа насока усвоени се сите меѓународни инструменти за борба против корупцијата кои се донесени од страна на меѓународните организации: 1. Закон за ратификација на Конвенцијата на Обединетите Нации против корупција;⁴⁸ 2. Закон за потврдување на Кривично – правната конвенција за корупција;⁴⁹ Закон за потврдување на дополнителниот протокол на Кривично – правната конвенција за корупција;⁵⁰ и Закон за потврдување на Граѓанско – правната конвенција за корупција.⁵¹

Помеѓу мерките кои Владата на Република Србија ги превзема во борбата против корупцијата може да ги наведеме следниве: 1. Национална стратегија за борба против корупцијата – усвоена декември, 2005 год.; 2. Акционен план за примена на националната стратегија – усвоена декември 2006 год.; 3. Комисија за спречување на националната стратегија за борба против корупцијата; 4. препораки на Групата на држави за борба против корупцијата (ГРЕКО, 2004 год.).⁵²

3. АГЕНЦИЈА ЗА БОРБА ПРОТИВ КОРУПЦИЈАТА

Во октомври 2010 год. Народното Собрание го усвојува Законот за Агенција за борба против корупцијата. Со овој закон се регулира основањето, правната положба, надлежности, организација и начин на работа на Агенцијата за борба против корупција, правила кои се однесуваат на спречување на судир на интереси при вршење на јавни функции и пријавување на имот на лица кои вршат јавна функција, постапка и одлучување во случај на повреда на овој закон, како и многу други прашања кои се од големо значење за работата на Агенцијата.⁵³

Агенцијата за борба против корупција е основана како – самостоен, независен државен орган. Самата Агенција има својство на правно лице, и за активностите кои ги превзема во рамките на своите надлежности, е одговорна пред Народното Собрание.

Органи на Агенцијата се:⁵⁴ Одборот на Агенцијата⁵⁵ и Директор.⁵⁶

Како основни надлежности на Агенцијата за борба против корупција ќе ги наведеме следниве:

- Го набљудува спроведувањето на Националната стратегија, Акциониот План и секторските акциони планови;
- Решава при судир на интереси;
- Врши активности согласно законот со кој се уредува финансирање на политички партии;
- Дава мислење и упатува при спроведување на Законот за Агенција за борба против корупција;
- Поднесува иницијативи за измена и дополнување на прописи во областа за борба против корупцијата;
- Дава мислење во врска со примена на Стратегијата, Акциониот План и секторските акциони планови;
- Води регистар на функционери;
- Води регистар на имотот и приходот на функционерите;
- Дава стручна помош во областа за борба против корупцијата;
- Соработува со други државни органи во подготовка на прописи во областа за борба против корупцијата;

⁴⁸ “Сл. лист СЦГ – Меѓународни уговори”, бр. 12 /2005

⁴⁹ “Сл. лист СРЈ – Меѓународни уговори”, бр. 2/2002 и “Сл. лист СЦГ – Меѓународни уговори”, бр. 18/2005

⁵⁰ “Сл. гласник РС – Меѓународни уговори “, бр. 102/2007

⁵¹ “Сл. гласник РС – Меѓународни уговори”, бр. 102/ 2007

⁵² Transparentnost.org.rs

⁵³ Antikorupcija-savet.gov.rs

⁵⁴ www.acas.rs

⁵⁵ Одборот на Агенцијата е конституиран на 15. 04. 2005 год., на кој му е доверено да домесе Правилник за работа на Одборот, да одреди критериуми и спроведе конкурс за избор на директор и заменик директор на Одборот. Истите се избрани на 19. 07. 2009 год., кога и се започнува со обезбедување на основни услови за работа како и подготовка за почеток на целосна примена на Законот за Агенција за борба против корупција од 01. 01. 2010 год. Одборот се состои од девет члена кои се бираат на период од четири години, и можат да бидат избрани најмногу два пати. Одборот го бира Народното Собрание врз основа на предлог даден од страна на овластени предлагачи.

⁵⁶ Директорот и неговиот заменик ги бираат членовите на Одборот за период од една година. Директорот на Одборот го претставува и застапува Одборот пред државните органи и други домашни и меѓународни тела и организации.

- Воведува и спроведува програми за обука во борбата против корупција, во согласност со овој закон;
- Води посебна евиденција во согласност со овој закон;
- Организира истражувања, анализира статистички и други податоци поврзани со корупцијата; и
- Во соработка со надлежните државни органи, ја следи меѓународната соработка во областа за борба против корупцијата.⁵⁷

4. СОВЕТ ЗА БОРБА ПРОТИВ КОРУПЦИЈАТА

Друг орган кои се занимава со проблемот – корупција во Република Србија е Советот за борба против корупција. На 11. 10. 2001 год., со одлука на Владата на Република Србија, основан е Советот за борба против корупција како стручно и советодавно тело на Владата на Република Србија.

Советот за борба против корупција моментално брои осум члена⁵⁸. Членовите ги именува Владата по предлог на членовите на Советот. Членови можат да бодат домашни и странски научници и стручни соработници. Преседателот на Советот го именува Владата по предлог на Советот.

Основни задачи на Советот се: да ги согледува активностите во борбата против корупција; да и предлага на Владата на Република Србија мерки кои треба да бидат превземени со цел ефикасна борба против корупција; следење на спроведување на предложените мерки; да дава иницијативи за донесување на прописи, програми и други акти во оваа област⁵⁹

Советот за борба против корупција самостојно располага со свој сопствен буџет, кој го усвојува Владата на Република Србија по предлог на Советот. Советот изготвува Извештаи кои ги доставува на Владата на Република Србија⁶⁰

ЗАКЛУЧОК

Корупцијата е еден од најсериозните проблеми со кои Србија се соочува во моментот. Во трудот се констатира дека постои недостаток на анализа на корупцијата и начини државата да се справи со неа. Потребно е дополнително зајакнување на оперативната соработка и размена на информации меѓу институциите. Надзорот и спроведувањето на законот од страна на Државните органи се попречени од недостатокот на координиран систем на следење на исходот од прекршочните или кривични постапки кои се започнати.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Супић, Ч., Минић, З., (2015), [Речник корупције](#), АНЕМ (Асоцијација независних електронских медија), Београд,
- [2] Djorđević, S. (2012), Novi direktor policije: stari rizici od korupcije, Pešcanik
- [3] Милосављевић, М., (2013), [Има ли корупције на универзитету? - Хладнокрвни убица професије](#), Београд,
- [4] Јашовић, Б., (2011), [Бела, сива и нацрвена](#) корупција, Београд,
- [5] Vlade Republike Srbije, (2011), Korupcija, vlast, država, Savjet za borbu protiv korupcije, Beograd

⁵⁷ www.mpravde.sr.gov.yu

⁵⁸ Согласно Одлуката за формирање на Советот за борба против корупција, од октомври 2001 год., Советот брои петнаесет членови. Во јануари 2002 год., со Одлука Советот наместо петнаесет брои единаесет членови. Во април 2003 год., повторно со Одлука на Владата наместо единаесет Советот е составен од тринаесет членови.

⁵⁹ Службени гласник РС, 05 бр. 119 – 13649/2001

⁶⁰ На основа на документацијата која Советот ја собира во текот на своите истражувања, се изработуваат Извештаи кои се доставуваат до Владата на Република Србија, а потоа се објавуваат.

SYSTEM OF PENALTIES

Pakiza Tufekdji, MSc

Faculty of law-Kichevo, Republic of Macedonia tufekci.pakiza@gmail.com

Abstract: The main legal consequences of one criminal act constitutes a criminal sanction. The sanction is compulsory measure that the perpetrator of the offense says Court. State compulsion prescribed by law as a reaction to the offense committed reflected through the court decision. The theme of this research are legally prescribed penalties in the criminal laws of the Republic of Macedonia, Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina. Given that all three countries were part of the former Yugoslavia, on the one side, there are many similarities in their legislation, while the other side (Croatia as a member of the European Union), while Macedonia and Bosnia and Herzegovina as a country whose purpose is to enter the European Union, in that way, they trying to harmonize in some way their legislation with European Union legislation. With the application of different methods, I had information of the similarities and differences in these three laws. I can conclude that in all three legislations talking about pluralistic system of sanctions, in addition to the punishment and known alternative measures, as well as security measures. Criminal Code, all three countries were modified several times, but it is characteristic that there is a tendency to the sharpening of the punishment, particularly the prison sentence, while the Macedonian Code who introduced a new penalty, chemical castration for pedophiles. Macedonia is the only country in the region that made changes and introduced chemical castration, once the earlier published and a public register of pedophiles. To protect the children is the main aim.

Keywords: sanction, prison, fine, alternative measures, security measures.

СИСТЕМ НА САНКЦИИ

м-р Пакиза Туфекџи

Правен факултет- Кичево, Република Македонија tufekci.pakiza@gmail.com

Резиме: Главна правна последица на едно кривично дело претставува кривично-правната санкција. Санкцијата претставува присилна мерка, која Судот му ја изрекува на лицето кое извршило одредено кривично дело. Всушност преку судската одлука доаѓа до израз државната присилба пропишана со закон, како реакција за таквото извршено дело. Тема на ова истражување претставуваат законски пропишаните санкции во кривичните законици на Република Македонија, Хрватска и Босна и Херцеговина. Со оглед на тоа што сите три земји биле дел од поранешната Југословенска Република, од една страна постојат доста сличности во нивното законодавство. Додека пак, од друга страна, Хрватска како членка на Европската Унија, а Македонија и БиХ како земји чија примарна цел е влез во ЕУ, на тој пат се трудат да го хармонизираат своето со правилата и законодавството на ЕУ. Со примена на различни методи се добиваат сознанија за сличностите и разликите кои постојат во законодавствата на трите земји. Може да заклучиме дека во сите три земји постои плуралистички систем на санкции, кои освен казна познаваат и мерки на безбедност и алтернативни мерки. Модификувани се повеќе пати, а карактеристично е тоа што постои тенденција на заострување на казните, особено на казната затвор, како и воведување на нови казни. Тука би ја споменала хемиската кастрација на педофилите, а Македонија е единствената земја во регионот која ја вовела оваа мерка, претходно беше објавен и јавен регистар на педофили, се цел заштита на децата.

Клучни зборови: санкција, казна затвор, парична казна, алтернативни мерки, мерки на безбедност.

ВОВЕД

„Кривично дело е противправно дело што со закон е определено како кривично дело и чии што обележја се определени со закон.“⁶¹ Од дефиницијата дадена во член 7 од Македонскиот Кривичен Закон може да забележиме дека кривично, односно казнено е она дело кое како такво е определено со закон, исто како и неговите карактеристики кои се определени со закон. Истото претставува централна категорија во системот наречен казнено право. Како главни елементи кои ја сочинуваат структурата на поимот на казненото дело се јавуваат: дејствието, предвиденост во закон, противправност, вина и казновост. Дејствието е првиот формален елемент на казненото дело. Казненото дело претставува дејствие, односно одредено поведение на човекот. Казненото дело може да биде извршено со сторување(со преземање на дејствие со кое се исполнува битието на одредено казнено дело) и со пропуштање(кога сторителот намерно пропушта да изврши одредено дејствие кое е должен да го изврши и со тоа практично доаѓа до

⁶¹Тупанчески, Никола „Кривичен законик-интегрален текст“, Скопје, 2015

сторитување на одредено казнено дело). Предвиденоста во закон е втор елемент. Значи за да постои одредено казнено дело потребно е истото да биде изрично предвидено во закон. Постои одговорност кај сторителот само за она дејствие кое со закон е инкриминирано како казнено дело. „Противправноста е однос меѓу конкретното дејствие и апстрактниот законски тип на казненото дело.“⁶² Казнено дело претставува само она поведение на човекот кое претставува противправно остварување на законското битие на делото. Вината е следниот елемент, која ја претставува субјективната одговорност на сторителот. Казнено дело е она кое со закон е предвидено како дело и за кое сторителот е виновен. Вината е прекор кој му се упатува на сторителот поради неговото дејствување со кое ги прекршил казнено-правните норми. Последниот елемент на казненото дело е казнивоста. Казнено дело е она поведение за кое на виновниот сторител му се изрекува казна. Казнивоста значи закана со казна предвидена во закон за поведение со кое се кршат воспоставените норми. Не постои казнено дело, доколку не е пропишана казна како негова последица. Но, едно е пропишана казна, а друго санкција која се применува во дадени случаи. Согласно со оваа теза, во современото казнено право се прифаќа плуралистички концепт на казнивоста, односно покрај казна, пропишани се и други санкции како алтернативни мерки, мерки на безбедност и воспитни мерки, кога се исполнети одредени услови за изрекување на истите. Казната е со закон предвидена репресивна мерка која со цел сузбивање на криминалитетот, се применува кон сторителите на кривични дела, врз основа на одлука на Суд, донесена после спроведена казнена постапка. Казната е справедливо возвраќање за извршеното дело, односно, смислено, целно зло што му се нанесува на сторителот поради извршеното дело и во рамките на вината за делото. Од дефиницијата произлегуваат неколку елементи на казната и тоа: казната е санкција, правна последица за извршеното казнено дело. Казната е зло што му се нанесува на сторителот и се состои во одземање или ограничување на некои битни слободи и права. Понатаму, казната е целно зло, таа не претставува одмазда поради одмазда, туку ретрибуција префрметана на остварување определени социјално корисни цели. И на крај основа за изрекување на казната е сторено дело и вина за тоа дело.⁶³ Покрај остварување на правдата, цел на казнувањето е : спречување на сторителот да врши кривични дела и негово превоспитување и воспитно да влијае врз другите да не вршат кривични дела.

САНКЦИИ ВО МАКЕДОНСКИОТ КРИВИЧЕН ЗАКОНИК

Системот на санкции предвиден во нашиот КЗ содржи: казни, алтернативни мерки и мерки на безбедност, додека пак воспитните мерки кои се изрекуваат на малолетници, веќе не претставуваат дел од КЗ. Според КЗ, за кривични дела на кривично одговорните сторители може да им се изречат пет видови казни: затвор, парична казна, забрана за вршење професија, дејност или должност, забрана за управување со моторно возило, протерување странец од земјата и забрана за посетување на спортски натпревари. Главни казни се затвор и парична казна, додека пак другите наведени претставуваат споредни казни. Казната затвор може да се изрече само како главна казна, додека пак паричната казна може да се изрече како главна и како споредна казна. Споредните казни се изрекуваат кога на сторителот му е изречена како главна казна затворот или паричната казна. Со измената на нашиот КЗ во 2004та година во законодавството на РМ воведени се алтернативните мерки. Целта на алтернативните мерки е да не се изрече казна за полесни дела, кога тоа не е нужно и кога може да се оствари целта на казнувањето. На сторителот може да му се изречат следните алтернативни мерки: условна осуда, условна осуда со заштитен надзор, условно прекинување на кривичната постапка, општокорисна работа, судска опомена и куќен затвор. Мерките на безбедност претставуваат специфичен вид на санкции, наменети за одделни категории сторители на кривични дела. Специфичноста доаѓа од таму што основ за изрекување на истите претставува морална одговорност на сторителот, а основа за изрекување на мерките на безбедност претставува опасната состојба на определена категорија на сторители, како и заштитата на општеството од нив.⁶⁴ Мерките на безбедност имаат превентивен карактер. Во таа насока и Кривичниот законик како цел на мерките на безбедност ја поставува отстранувањето на состојбите или условите што можаат да влијаат врз сторителот во иднина да не врши казни дела. Нашиот КЗ ги предвидува следните мерки на безбедност: задолжително психијатриско лекување и чување во здравствена установа, задолжително психијатриско лекување на слобода, задолжително лекување на алкохоличари и наркомани и медицинско-фармаколошко лекување на сторители на полов напад врз дете до 14 години.

⁶² Камбовски, Владо, Крстаноски, Миладин „Казнено право-општ дел“, Охрид, 2010, стр. 126

⁶³ Ибид, стр. 328

⁶⁴ Камбовски, Владо, „Казнено право- општ дел“, Скопје, 2011, стр. 478

САНКЦИИ ВО БОСАНСКИОТ КРИВИЧЕН ЗАКОНИК

Босанскиот Кривичен Законик предвидува систем на санкции кој го сочинуваат: казни, алтернативни мерки, мерки на безбедност и мерки кои им се изрекуваат на малолетници. Кај нас со донесувањето на законот за деца во ризик, санкциите кои им се изрекуваат на малолетниците веќе не се дел од кривичниот законик. Во босанскиот КЗ постојат три вида на казни и тоа: казна затвор, парична казна и казна долготраен затвор. Исто како и кај нас казната затвор може да се изрече само како главна казна, додека паричната може да се изрече и како главна и како споредна казна. Казната долготраен затвор се изрекува за тешки кривични дела извршени со умисла и може да се изврши во траење од 21 до 45 години и неможе никогаш да се изрече како единствена главна казна. Од алтернативните мерки босанскиот закон ги познава: условна осуда и условна осуда со заштитен надзор. Може да заклучиме дека нашиот КЗ предвидува далеку поголем број на алтернативни мерки. Мерки на безбедност во босанското казнено право кои се изрекуваат на посебна категорија лица кои се виновни сторители на кривични дела се: задолжително психијатриско лекување, задолжително лекување од зависности, забрана за вршење професија, дејност или должност и одземање на предмети. Постои разлика и кај мерките на безбедност. Забрана за вршење професија, дејност или должност во нашиот КЗ се изрекува како споредна казна. Мерката одземање на предмети се однесува на предмети со кои е извршено кривичното дело, како и оние кои се всушност и предмет на самото кривично дело. Како дел од босанскиот КЗ се јавуваат и санкциите кои може да се изречат према малолетници. Воспитни мерки кои им се изрекуваат на малолетници се делат на: дисциплински мерки (упатување во дисциплински центар за малолетници), мерки на засилен надзор (од страна на родители, од страна на старател, во заменичко семејство или од страна на центарот за социјални грижи) и заводски мерк (тука спаѓаат упатување во воспитно-поправна установа, воспитно-поправен дом како и во друга установа за оспособување).⁶⁵

САНКЦИИ ВО ХРВАТСКИОТ КАЗНЕН ЗАКОН

За разлика од македонската и босанската теорија кои сеуште ги применуваат и двата поима на казнено и кривично дело (под влијание на југословенската теоретска наука која го применуваше терминот кривично право) во хрватската правна наука се употребува исклучиво терминот казнено право, казен закон и казнено дело. Системот на санкции во Хрватскиот Казнен закон се состои од казни, алтернативни мерки и мерки на безбедност. Идто како и во нашето законодавство, мерките кои можат да им се изречат на малолетни лица сторители на казнено дело се дел од посебен закон, а не претставуваат дел од казнениот закон. Постојат три вида на казни и тоа: затвор, парична казна и казна на долготраен затвор. Што значи дека имаме иста систематизација како и во босанскиот кривичен законик. Казната затвор може да се изрече како главна казна, додека пак паричната може да се изрече и како главна и како споредна казна. Казната долготраен затвор се изрекува на извршители на тешки кривични дела во траење од 21 до 40 години. Постои идентичност и во врска со алтернативните мерки предвидени во босанскиот кривичен законик. Имено како алтернативни мерки опфатени се: условна осуда и условна осуда со заштитен надзор. Што се однесува до мерките на безбедност, во хрватскиот казен закон постои разноликост од овие мерки. Предвидени се следните: задолжително психијатриско лекување, задолжително лекување од зависности, задолжителен психо-социјален третман, забрана за вршење професија, дејност или должност, забрана за управување со моторно возило, забрана за приближување и вознемирување, оддалечување од заеднички дом, забрана за пристап до интернет и заштитен надзор после полното издржување на казната.⁶⁶ Може да заклучиме дека што се однесува до мерките на безбедност, хрватскиот познава поголем број на мерки за разлика од македонскиот и од босанскиот кривичен закон. Интересен е фактот дека казните забрана за вршење професија, дејност или должност, забрана за управување со моторно возило, кои во нашето законодавство се изрекуваат како споредни казни покрај казната затвор и паричната казна (освен во одредени случаи предвидени со закон, кога може да се изрече споредна казна како единствена казна) во хрватското законодавство постојат процентуално како најчесто изрекувани мерки на безбедност.

ЗАКЛУЧОК

Од претходно наведеното може да заклучиме дека се потврдува хипотезата дека кривичните закони на трите земји имаат доста сличности како под влијание на Сојузниот закон кој важел за време на поранешната СФРЈ, така и под влијание на хармонизацијата на законодавствата на трите земји со законодавството на Европската Унија.

⁶⁵ <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2003/zakoni/47bos.htm>

⁶⁶ <http://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>

ЛИТЕРАТУРА

1. Камбовски, В, (2011), Казнено право-општ дел, Скопје
2. Камбовски, В, Крстаноски, М, (2010), Казнено право-општ дел, Универзитет „Св. Климент Охридски“-Битола, Охрид
3. Тупанчески, Н, (2015), Кривичен Законик-интегрален текст, Просветно дело, Скопје
4. <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2003/zakoni/47bos.htm> 12.06.2016
5. <http://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>

JUSTICE AND POSITIVE LEGAL INDOCTRINATION, CORE VALUE DISPUT

Fani Kuzmanovska, LL.M.

ECPD University, Belgrade, kuzmanovskafani@gmail.com

Abstract: The modern way of thinking created a serious turn out In the pattern of acting complemented with a vast contribution demoralizing ever productive standard of creation in order of imposing unanimous way of not-argumentative thought, thus easily producing non reproductive but sustainable society.

This well conducted standard spread a disturbingly irritating public (un)awareness dramatically invading every society sector, especially, in the field of our interest, the parts devoted to the law and justice enforcement.

In addition to the previously said, it is crucially important to address to the so-called „ public consciousness awakening „ in order that we start academically procreating critical thinkers with well adjusted capacity for understanding the core valued imperative of the legal thought, this conditionally necessary in favor of increasing the legal value in our society.

In spite of the previously said, this short piece is aimed to indicate on the long lost and probably forgotten, but never dying essential values of every legal system, indicating the necessity for in depth analytical approach when one interprets the law, as well as the need of implementing a critically developed attitude when formal narrow acting is taking certain actions.

Respecting the standard of critical thought and wide – ranged thinking in general, especially in the field of legal science and legal practice we are making a fruitful soil for diverting this devalued society range and so on making space for prolific legal argumentation, practice and legislation.

Key words: law, legal values, critical thought, philosophy of law, legal interpretation

**ВРЕДНОСНО – ОРИЕНТАЦИОНЕН ДИСПУТ, ПРАВДА И ПОЗИТИВНО
ПРАВНА ИНДОКТРИНАЦИЈА**

м-р Фани Кузмановска

ECPD University, Белград, kuzmanovskafani@gmail.com

Резиме: Денешниот начин на согледување и примена на основните – природно постоечки вредности го промени текот во усмерувањето на мислата наметнувајќи со тоа стандарди чие владеење благо речено не подразбира креација на позитивен продукт и прогресивно движење во суштината на поимањето, туку само еден активно растечки тренд на дегенерирање на критичката мисла и наметнување на шаблони за нејзино целно усмерување.

Ваквата поставеност на нештата, предизвика и предизвикува сериозни промени во смисла на наметнување на масовни стандарди на унифицирани ставови без логичка позадина заради целно усмерување на толпата, оставајќи зад себе колатерални штети од огромни размери во сите сфери на денешното функционирање, а од аспект на анализата на овој краток труд – сериозни негативни ефекти во сферата на правото, правната наука и воопшто во креирањето на солидна, здрава и движечка правна мисла.

Од тие причини, неопходно е да се цели кон буђење на човековата свест, да се усмеруваат и креираат млади мислители како директни импликатори во конкретна општествена сфера на делување, кај кои ќе создаваме личности со сопствени критички и издржани ставови за нештата, на тој начин градејќи ги темелите на еден здрав општествен поредок.

Имајќи го во предвид погоре изнесеното, целта на овој труд е накратко да се концентрира на потенцирање на сериозната потреба и огромната битност на осветлување на помалку заборавените а постоечки кардинални вредности, кои независно од ваквите општествени текови се фундамент на кој сеуште почива целокупната правна наука, да се произнесе неопходноста од креирање на здраворазумни и критички насочени мислители, креатори, поединци усмерени кон суштенственото а не формата, да се даде позитивна критика на постоечкото практикување на правото и да се потенцира значењето на потребата од филозофски (продлабочен суштински, во контекст на целината, целно насочен) пристап при создавањето, имплементирањето и примената на законите, како и да се надоврзам со претпоставката за позитивната импликација во пошироки размери од ваквото насочување на поединечната мисла.

Клучни зборови: правно – општествени вредности, критичка мисла, филозофија и право, закон, анализа, толкување.

БОВЕД

Од аспект на денешното согледување на светот воопшто, секоја и минимално мисловно насочена единка креира извесни вредносни судови за сопственото опкружување. Основна човечка активност е да набљудува и да осознава да концептира вакви или онакви вредносни судови за нештата и донесува мисловни заклучоци. Во тоа се состои изворната потреба за спознанието кај луѓето коишто истото го практикуваат лаички, несвесно и оние кои целно влегуваат во анализи за одредени појави и категории на интереси.

Потребата за втемелување на здраворазумен принцип на расудување е клучен иницијатор за понатамошно продуцирање на чиста, креативна и прогресно движечка мисла која ќе претставува двигател за креирање на позитивен продукт во одредена сфера на интерес.

Имено, проникливоста и есенцијалната битност на правилно генерирана мисловна активност е *causa sui* доволна да ја оправда потребата од размислување за начинот на нејзиното креирање и концептирање на вредносните судови кај единките во еден општествен поредок и нивното течение низ истиот, токму поради фактот што од масовно пре-дефинираниот „колективен интелект“ ќе произлезат и индивидуалните креатори на тековите на една општествена заедница.

Правото и правниот поредок, првобитно согледувани како сувопарни субкатегории во рамките на една активно општествено – политичка констелација се темел потпорник заради востановување, владеење и примена на објективно прифатените вредности. Без здраво вкоренети и применливи вредности правото и правниот поредок ќе останат само филозофска идеологија и без да се создаде уништен и одминат концепт на уредување.

Логички и следствено активните субјекти во рамките на еден општествено поставен поредок (со институционална, законодавна, културна, историска ... дефинираност) се поедините учесници и делотворци на истиот. Поедините вредносно поставени судови ќе бидат клучните двигатели во креирањето на животниот стил на една општествена заедница, и поедините индикатори за одредени животни поими ќе го креираат и одржуваат таканареченото општо добро како вредносен императив.

Од таа причина, отелотворување на филозофско – психолошки критичен став во однос на дефинирање на основните вредносно – одржливи поими на кои почива правото, самата идеја за неговата креација и развојот на една доследна правна мисла се *conditio sine qua non*, основен предуслов за создавање и одржување на правно поставена единица, било во потесна било во поширока смисла на поимањето.

Имајќи ја во предвид круцијалната битност за филозофско аналитички пристап и на „најсувопарната“ гола норма, се изведува потребата од подробно задржување и посочување на основните правни поими и анализа на голата јуриспруденција преку подробно објаснување на целта која со истата сакаме да ја постигнеме.

Правото е продукт на сериозна мисловна активност, производ на историски генерациски модифицирани и менувани концепти во зависност, предодредено да биде потчинето на човековата иницијатива за подобар свет и како такво е самото по себе неодвојиво од филозофскиот пристап при неговото создавање и применување.

Токму поради тоа за почеток ќе ги посочам битните вредносно правни поими со кратко образложение за истите, за потоа нивното суштинско поимање да го надоврзам на позитивно правната, практично применлива правна практика.

ПРАВО, МОРАЛ, ПРАВДА И ПРАВИЧНОСТ, КОНЦЕПТ И РЕАЛИЗАЦИЈА

Кога мислата ја адресираме кон правото како општ поим, првично треба да се запрашаме за онтолошкото поимање на истиот. Имено, основниот бит, самата суштина на правото како продукт е потребата од издигнување и зачувување на квинтесенцијалните аксиолошки поимања на ниво на општествени и сеопшто прифатени, втемелени и практикувани вредности. Правото е наменето да служи како средство за реализација на основно структурираните вредности, а во контекст на една општествено – политичка заедница, правото требаше да биде *modus operandi* на правдата.

Од аспект на аксиологијата на правото, постојат низа вредности коишто ги штитиме практикувајќи го правниот поредок. Ваквото тврдење наместо да претставува лексичка аксиома, во услови на денешната практика за жал се доведовме до степен на потреба од докажување на апсолутно дадените компоненти – вредности, образложувајќи ја нивната оправданост.

Компаративно – историски, правото отсекогаш служело во име на реализација на ред, мир, општествено културен поредок, слобода, вистина, достоинство итн. и како клучна во низата на сите правни компоненти кои ги штити правото и правниот поредок, секако правдата како предуслов за постоење на коректна, правна и уредна општествена структура.

Имено, целокупната активност во доменот на правната професија, правната наука итн. е неопходно да биде праведна. Законите кои ги носиме требаше да бидат праведно втемелени, примената на истите во

име на правдата, толкувањето на правните норми праведно, изрекувањето на судските пресуди во духот на правдата... Од тие причини анализата на поимот а правдата и нејзината примена како бит аксиолошка компонента на правото е од клучно значење.

Самото поимање на правдата од филозофски аспект е опсежно, релативно и во зависност од стојалиштето од кое анализираме, честопати и субјективно. Сите сме запознаени со изразот правда, меѓутоа кога продлабочено ќе проанализираме за суштината на поимот несомнено ќе се доведеме во недоумица, уште повеќе пак кога би требало да постапиме праведно во дадена ситуација. Дали правдата подразбира воспоставување на баланс, еквивалент во сооднос? Дали е доволна Аристотеловата дефиниција како би се задоволиле со готов производ во однос на нејзиното поимање?⁶⁷ Или би се согласиле со Платоновитиот концепт за распределба на чинењата според способноста и знаењето како најточен израз на правдата?

Независно од мноштвото гледишта во однос на поимањето на правдата, за сите е јасно дека практичниот израз се интерпретира преку задоволување на суштината. Ако како мерило го земеме факторот на психолошка одредница на чинителот и оштетениот, праведно би било да се досуди врз основа на намерата и свеста за штетноста на дејствието кај едниот, и соодносот на намерата и делувањето на другиот. И повторно во суштина останува прашањето како и врз основа на што го влечеме сознанието за праведното или неправедното? Неизбежно се надоврзува природно поставениот вредносен суд кој како исконски елемент го поседуваме како луѓе, што не доведува до внатрешната одредница и секому личниот компас – моралот.

Правото и моралот се императиви кои не можеме да ги анализираме подвоено, едното определено ab agenti, другото ad alterum. Имајќи го ова во предвид, соодносот на правото, моралот и правдата можеме да го подведеме на однос на меѓусебно дополнување, во кој моралната одредница е почеток и креатор на правилна правна норма применета низ правото, а правдата задоволена преку закон кој во себе ја содржи покрај научно – методолошката, правната и вредносната одредница на моралот. Во духот на природно правната традиција, слободно можеме да се потпремеме на основните, изворни категории кои чинат вредности и од каде ја влечеме почетната способност да креираме право. Предуслов за растечки и функционален правен поредок е добар закон, добриот закон е правилно и праведно осмислен закон, правилно и праведно осмислен закон е продукт на колективен морален аутпут на законодавецот, односно силогизмот не води до крајната одредница дека сировит продукт на навидум ладнокрвната законска норма својата генеза ја наоѓа во сублимат на интелектуално, морално, културно и општествено аналитичко творење кое само такво самото по себе ќе произведе квалитетна и суштински поставена јуриспруденција.

Соодносот право, морал, правичност, правда е сериозна тема за разработка и во себе содржи мноштво од прашања и заклучоци кои треба да бидат разработени и изнесени. Но, во интерес на компактната на овој труд, ќе се придржувам кон заклучокот извлечен од погоре изложеното, за битноста и потребата од создавање и имплементација на норма којашто во себе ја содржи природно правната и првобитна вредност на правдата, за неопходноста од примена на Фулеровата внатрешна моралност на правото при толкување на одредбите, како и за потребата од креирање на закони во склад со хуманата интерпретација на вредносно правниот инпут.

Сето ова не доведе до следното прашање, поставување на сувопарната правна норма наспроти суштината поради којашто е донесена, како и целната поставеност на законодавецот при креирањето на правниот поредок.

ЧИСТА ЈУРИСПРУДЕНЦИЈА, ТОЛКУВАЊЕ И ПРИМЕНА (ПОЗИТИВНО ПРАВНА ИНДОКТРИНАЦИЈА ВО ДУХОТ НА КРИТИЧКАТА МИСЛА)

„ Позитивизмот треба некако да научи да го сочува за идејата на правото, она изворното и независното право на постоење за кое се изборила школата за природното право...“⁶⁸

Во моментот кога прекутно се согласивме со максимата за „dura lex, sed lex“, и ја поддржавме ограниченоста на суровиот макијавелизам, отидовме илјадници чекори подалеку од производите на античката филозофска мисла за правото и станавме сериозни соперници на сопствената природно правна потреба за одржлив развој на основните компонентни вредности на правниот поредок.

Дали закон создаден надвор од рамките на погоре образложените вредности, неморално креиран за да задоволи поединечни потесни интереси, а сепак донесен од легитимен орган е себедоволен да го третираме како нормативен акт заради општествен оптимум? Токму поради ваквиот тренд на носење на

⁶⁷ Аристотел ја поима правдата на општа и посебна правда понатаму разгранувајќи ја на дистрибутивна и корективна, види Никомахова етика.

⁶⁸ Leon I. Fuller, Positivism and Fidelity to Law, 1987, str. 92.

законите и општествената колатерална штета како каузален исход на истиот, сите ние директно засегнати и активни единки во рамките а еден правен поредок (правници, академици, филозофи, нотари...) сме морално обврзани да посочиме на законската девалвација и последиците од сувопарниот позитивизам.

Не можеме да зборуваме за закон кога нормативното дело за почеток не соодветствува со суштината за задоволување на базичната правда. Уште повеќе што апсолутно не можеме да ги прифатиме за закони ниту во основна смисла на поимската определба иако се легитимно донесени од легитимно важечки орган оние нормативни акти кои следат однапред незаконито пропишани процедури. На тој начин само завлегуваме во облак на свесно прифаќање на неправо кое гради неправо зад сувопарното читање на законската норма.

Имајќи ја во предвид импликацијата на нормативното во рамките на еден правен поредок и последиците кои истиот ги има за граѓаните, особено битно е многу сериозно да пристапиме кон законодавната делотворност, имплементацијата и толкувањето на законите воопшто.

1. Токму поради тоа, еден нормативен акт за почеток треба да биде поставен на начин што најдобро ќе ја задоволи целта поради којашто се носи, при тоа не земајќи во предвид цел којшто е неморална или неправедна самата по себе. Имено, *lex iniusta non est lex*. Легитимноста на телото кое делува како законодавно не значи самото по себе дека е императив во правилно донесување на законите. Законот многупати и најчесто е легитимен, но не и легален и правовалиден на што се должи и најчестата злоупотреба при делување во рамките на законот а надвор од основниот вредносен комплекс на правото. **(правовалидна целисходност на законот)**.
2. Понатаму, духот на законот треба да биде во согласност со општествено – културната подлога на којашто е наменет да се применува. **(социо – антрополошка складност на законот)**.

„ Конкретните закони треба да произлегуваат од природното право, односно од „ законите на разумот“ (така забраната на убиство поаѓа од уживање на животот како вредност ...) под практична разумност се подразбира според Финис расудување заради донесување одлуки и делување.“⁶⁹

3. Духот на законот мора да ги задоволува основните бит – есенцијални и архаични вредности на хуманото постоење, тој мора да биде разумен, праведен, да го штити колективниот интерес, да биде во склад со природниот закон и да биде двигател – создавач на вредности на база на морална одредница. **(закони во склад со природно правната традиција)**.
4. Законот мора да подлежи на експериментален тест период со цел да се увидат позитивните и негативните ефекти кои истиот би ги имал врз општествената реалност , со цел да се интервенира во позитивни корекции пред почетокот на неговата примена **(практична анализа на законската оправданост)**.
5. Законот мора да подлежи на запознавање со општествената стварност во која ќе заживее. Поединците, групите на граѓани, секторите кои ги засега мора да бидат активен чинител во фазата на неговото сочинување заради изнесување на практични искуства за и против ново предложената регулатива. На тој начин и само така е оправдана потребата од нормирање, законот се носи заради уредување во корист на општото добро, и само социјално активна публика подразбира остварено право на глас и учество. **(општествено активна публика во нормирањето)**.
6. Откако ќе ги исполниме сите погоре наведени критериуми, спремни сме да го пуштиме законот да заживее во стварноста. Сега сме на терен на неговата примена. Како припадници на цивилизниот правен систем, законите кај нас се пропишани и прифатени како однапред дефинирани правила независно од конкретниот случај на примена. Затоа , секој чинител на правосудната функција мора да има во предвид дека секој случај е случај самиот за себе, како и дека кога подведуваме една фактичка состојба под конкретна правна норма неопходно е да ја имаме во предвид целокупната слика на случајот, и основната вредносна категорија која со законот во примена се штити, како би можеле примената на конкретната норма во конкретниот случај да ја реализираме во склад и во име на највисоко поставениот правно вредносен императив, правдата и општото добро. Тоа ќе подразбере дека судијата, адвокатот... без исклучок мора на страна од сувопарното толкување на предметниот закон – норма, да примени и пристап на критички став во склад со слободната оценка и правото на меритум кои му се понудени, и детално да го проучи соодносот на законот со другите норми во склад или колизија, да ја преиспита исправноста и оправданоста на законската норма во склад со ултимативните

⁶⁹ Акад. Владо Камбовски, Предавања по филозофија на правото, правен факултет Јустинијан први, страна 124.

правни вредности, да ја одреди суштинската поставеност на случајот и на основ на сериозно преиспитана и утврдена фактичка состојба, сериозно и во контекст на сето погоре наведено да го примени материјалниот закон. **(критичко – мисловен пристап кон зададената норма).**

Ваквата поставеност на нештата дозволува двоен коректив во примената на законот, на почетокот во рацете на законодавецот, и потоа во рамки на слободното одлучување кај арбитерот, така што овозможуваме дупла можност за остварување на правдата како императив. Ова секако под претпоставка на постоечки добро развиен внатрешно психолошки вредносен суд кај оној којшто законот го спроведува.

Токму затоа, сега надоврзувајќи се на погоре изнесеното, сакам повторно да го посочам круцијалното значење во создавањето на мисловно критички настроени единки и мислители (единка двигател), бидејќи само така насочените поединци можат да придонесат и произведат квалитетен правен систем, да бидат коректив во примената на правото цврсто стоејќи зад сопствениот морален дискус за вредностите кои ги штитиме.

ЗАКЛУЧОК

Сумарно во контекст на изнесеното, анализирајќи ги есенцијално битните вредности кои ги штитиме воспоставувајќи правен поредок и нивната примена во правната практика, преку критички осврт кон сувопарниот позитивизам изнесов неколку категории на критериуми на кои сметам дека би било повеќе од пожелно да подлежи еден процес на нормирање и правотворење.

Општествено – правната структура накратко поставена погоре можеби за некогаш и делува утописки и невозможна за достигнување, за некој друг можеби ќе претставува директен атак на веќе индоктринирани ставови, но, не целејќи кон тоа да го наметнам мислењето, во име на задоволување на повисоки вредности сакам да напоменам дека Хобсовиот Левијатан како израз на стварноста треба да послужи за пример од потребата за насочување кон развој на индивидуално и колективно повисока свест. Само активна мисла е творечка мисла, и успех е ако продуктот од истата биде во име и заради реализација на правните императиви.

Правото е инструмент заради реализација на правдата, а не синтакса самата за себе, и крајно време е да почнеме да делуваме во име на практична реализација на ова исконско начело наспроти ограниченото прифаќање на легитимитетот наспроти легалитетот, и ставот дека „... по сила на законот.“ е образложение доволно самото по себе. Во име на отелотворување на правната мисла на број мислители низ историјата, заклучокот е да се напушти системот по примерот на сувопарниот позитивизам со цел да се избегне целната индоктринација со погрешен вредносен импут.

Само така критички и аналитички насочена мисла ќе овозможи простор за слободен израз на основната хумана природа, можност за реализација на правото на меритум во вистинска смисла на поимањето, и во крајна линија можност за остварување на основните човекови права и слободи во духот на традицијата на основ на која и започна да се гради потребата од правото и правниот поредок.

Литература:

- Akademik Vlado Kambovski, Predavanja po filozofija na pravo, praven fakultet Justinijan Prvi, Skopje.
- Prof. d-r. Radomir Lukic, Sistem na filozofija na pravo, Belgrade, 1992 god.
- L.v. Petrazycki, Uber die Motive des HANDELNS UND UBER DAS Wesen der Moral des Rechts, 1907.
- Aristotel, Nikomahova etika, prevod Tmislav Ladana
- Frensis Bekon, Nov Organon, Az-buki, Skopje 2006 god.
- Platon, Zakoni, prevod Elena Koleva, Tri.
- Gustav Radbruch, Filozofija na pravo, Praven fakultet na univerzitetot vo Belgrade, 2015 god.
- Kosta Cavoshki, Voved vo pravo, Belgrade
- Leon I. Fuller, Positivism and Fidelity to Law, 1987.

DYNAMIC WEB SITE FOR PREPARATION OF EDUCATIONAL MATERIALS FOR DISTANCE LEARNING STUDENTS

Gergana Kalpachka, PhD

South-West University „Neofit Rilski“ – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria kalpachka@swu.bg

Abstract: In the article is presented the developed dynamic web site for preparation of educational materials for distance learning students on the course „Analysis and synthesis of logic circuits“. During the development of dynamic web site is used e-learning platform Blackboard Learn. This web site is intended primarily for distance learning, communication, check and evaluation of the students' achievements on the course „Analysis and synthesis of logic circuits“. In the dynamic web site are published educational materials on the course „Analysis and synthesis of logic circuits“ (annotation, curriculum, lectures, laboratory exercises, conspectus, literature), assignments and tasks for students' extracurricular activities, it is made a weekly distribution of tasks of the lecturers and students by creating a calendar of the course, it was developed a test system for check and evaluation of the students' achievements, it is created means of communication between participants in the educational process (ads, journals, blogs, wikis, discussions), URL links to resources on the internet and others. The developed dynamic web site is not only an electronic textbook for fully separately learning on the course „Analysis and synthesis of logic circuits“. It is aimed and related mainly to the parts of the learning process that can most effectively improve it. It is designed for forming of basic knowledge and relationships and for their objective check and evaluation and can be used for both collective and individual work with students.

Keywords: dynamic web site, distance learning, analysis and synthesis of logic circuits.

ДИНАМИЧЕН WEB САЙТ ЗА ПОДГОТОВКА НА УЧЕБНИ МАТЕРИАЛИ ЗА ДИСТАНЦИОННО ОБУЧЕНИЕ НА СТУДЕНТИ

д-р Гергана Калпачка

Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград, Република България
kalpachka@swu.bg

Резюме: В статията е представен разработеният динамичен web сайт за подготовка на учебни материали за дистанционно обучение на студенти по дисциплината „Анализ и синтез на логически схеми“. При разработване на динамичния web сайт е използвана платформата за електронно обучение Blackboard Learn. Този web сайт е предназначен основно за дистанционно обучение, комуникация, проверка и оценка на постиженията на студентите по учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“. В динамичния web сайт са публикувани учебни материали по дисциплината „Анализ и синтез на логически схеми“ (анотация, учебна програма, лекции, лабораторни упражнения, конспект, литература), задания и задачи за извънаудиторна дейност на студентите, направено е седмично разпределение на задачите на преподавателя и на студентите чрез създаване на календар на учебната дисциплина, разработена е тестова система за проверка и оценка на постиженията на студентите, създадени са средства за комуникация между участниците в образователния процес (обяви, журнали, блогове, уикита, дискусии), URL връзки към ресурси в интернет и др. Разработеният динамичен web сайт не е само електронен учебник за цялостно самостоятелно обучение по учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“. Той е насочен и свързан главно с тези страни на учебния процес, които най-ефективно могат да се усъвършенстват с него. Предназначен е както за формиране на основни знания и отношения, така и за тяхната обективна проверка и оценка и може да се използва за колективна и за индивидуална работа със студентите.

Ключови думи: динамичен web сайт, дистанционно обучение, анализ и синтез на логически схеми.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Дистанционното обучение като перспективна форма на образователните технологии е в пряка зависимост от постиженията на науката, техниката и технологиите. То се реализира чрез системи (платформи) за електронно обучение и се използва както в различните видове учебни заведения, така и за провеждане на обучение в държавни и частни организации, учреждения, предприятия, фирми и др. Платформите за електронно обучение са нов етап в развитието на образователните технологии. Те най-общо представляват набор от инструменти за създаване и представяне на учебно съдържание, за усвояване на знания и формиране на компетентности, за проверка и оценка на постиженията, както и за

комуникация, взаимодействие и сътрудничество между участниците в образователния процес – преподаватели, обучавани лица, администрация и др. При тези системи се предоставя информация и възможност за обучение с индивидуално темпо, във време и място, удобни за учащите се.

Актуалността на настоящата статия е обусловена от:

- непрекъснатия стремеж към търсене на нови форми, методи и средства за обучение, породен от реалната необходимост за усъвършенстване на обучението на студенти с цел повишаване на неговата ефективност и качество;
- съвременните тенденции в образованието в световен мащаб за използване на дистанционното обучение във всички степени на образование;
- продължаващия процес на внедряване на системи за електронно обучение във висшите училища и на разработване на on-line учебни курсове в България.

Целта на статията е да се представи разработеният динамичен web сайт за подготовка на учебни материали за дистанционно обучение на студенти по дисциплината „Анализ и синтез на логически схеми“.

При разработването на динамичния web сайт за подготовка на учебни материали за дистанционно обучение на студенти е използвана тестовата версия на платформата за електронно обучение Blackboard Learn [4], намираща се на следния URL адрес: <http://testdlearning.swu.bg/>.

Blackboard Learn е една от водещите системи, използвани за управление на учебния процес при дистанционното обучение. Тя предлага богат набор от инструменти, които позволяват на преподавателите да създават модели на обучение за групи от студенти и индивидуални модели на обучение за всеки студент.

Разработеният динамичен web сайт за подготовка на учебни материали за дистанционно обучение е предназначен основно за обучение, комуникация, проверка и оценка на постиженията на студентите по дисциплината „Анализ и синтез на логически схеми“. Този сайт е предназначен и за всички, интересуващи се от тази учебна дисциплина, за всички, желаещи да споделят познанията си с другите потребители и да обменят опит и знания помежду си, подпомагайки по този начин и развитието на дисциплината в web сайта.

Динамичният web сайт е създаден от позицията и гледната точка на преподавател по учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“.

2. ФУНКЦИОНАЛНА ЧАСТ НА ДИНАМИЧНИЯ WEB САЙТ ЗА ПОДГОТОВКА НА УЧЕБНИ МАТЕРИАЛИ ЗА ДИСТАНЦИОННО ОБУЧЕНИЕ НА СТУДЕНТИ

Началната страница на динамичния web сайт за подготовка на учебни материали за дистанционно обучение на студенти по учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“ е представена на фиг. 1.

Началната страница на всяка дисциплина може да съдържа различни модули – *Моите обяви*, *Моите задачи*, *Какво е ново?*, *Да се направи* и др., които предоставят на студентите интуитивен начин за преминаване през дисциплината в Blackboard Learn. Студентите могат да са в течение на допълненията към съдържанието и сроковете чрез уведомления. Преподавателите могат да преместват, добавят и пренареждат модули [1].

В *Режим на редактиране* чрез използване на предоставените функции от платформата Blackboard Learn е създадено *Меню на дисциплината* „Анализ и синтез на логически схеми“, което се визуализира като вертикален панел вляво, под наименованието на дисциплината (фиг. 1). Това *Меню на дисциплината* е първоначално и към него могат да се добавят нови елементи в процеса на създаване, редактиране и актуализиране на динамичния web сайт.

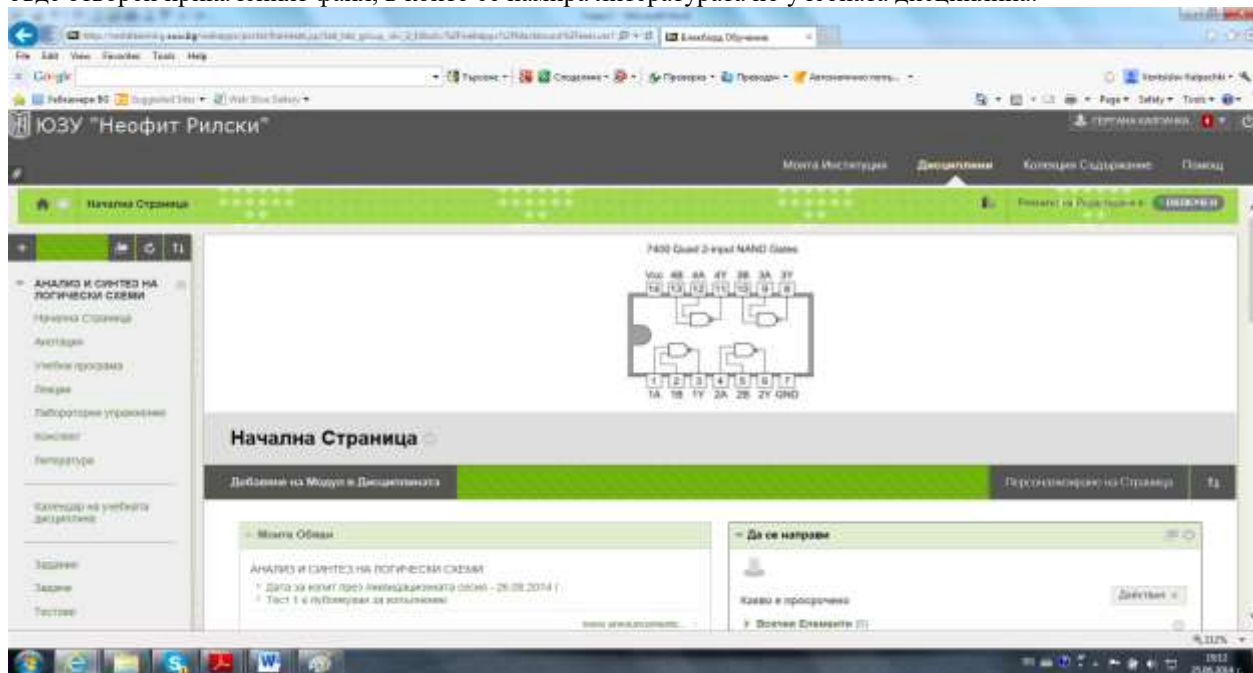
При проектирането и структурирането на динамичния web сайт са добавени учебни материали към създаденото *Меню на дисциплината*, т.е. изградено е съдържание. При изграждане на съдържанието:

- на анотацията на учебната дисциплина е използвана опцията *Създаване на елемент*;
- на учебната програма по дисциплината са използвани опциите *Създаване на учебна програма* и *Използване на съществуващ файл*;
- на лекциите, на лабораторните упражнения, на конспекта и на литературата по учебната дисциплина е използвана опцията *Създаване на файл*.

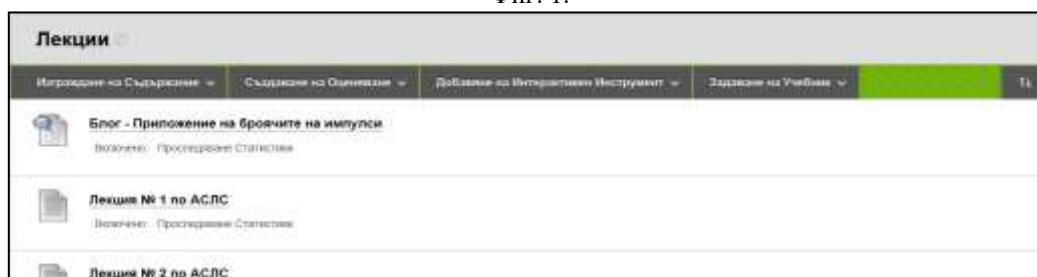
Чрез избор, например, на елемента *Лекции* от *Менюто на дисциплината* се отваря страницата, представена на фиг. 2, в която са включени 15 лекции по „Анализ и синтез на логически схеми“. От тази страница може да бъде отворен всеки прикачен файл с лекция, в който се намира определено учебно съдържание.

По аналогичен начин чрез избор:

- на елемента *Анотация* от *Менюто на дисциплината* се отваря страницата с изграденото съдържание на анотацията на учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“;
- на елемента *Учебна програма* от *Менюто на дисциплината* се отваря страницата, от която може да бъде отворен прикаченият файл, в който се намира съдържанието на учебната програма по дисциплината;
- на елемента *Лабораторни упражнения* от *Менюто на дисциплината* се отваря страница с 12 лабораторни упражнения, от която може да бъде отворен всеки прикачен файл с лабораторно упражнение, в който се намира теоретичната му част, задачите за изпълнение и контролни въпроси и задачи;
- на елемента *Конспект* от *Менюто на дисциплината* се отваря страница, от която може да бъде отворен прикаченият файл, в който се намира конспектът по учебната дисциплина;
- на елемента *Литература* от *Менюто на дисциплината* се отваря страница, от която може да бъде отворен прикаченият файл, в който се намира литературата по учебната дисциплина.

Фиг. 1.

Фиг. 2.

Към създаденото *Меню на дисциплината* могат да се добавят често използвани *Инструменти* като блогове, журнали, задачи, календар, контакти, обяви, съобщения и др. При добавяне на *Инструменти* трябва да се взема предвид съдържанието на учебната дисциплина и възможностите и интересите на студентите.

След завършване на добавянето на *Инструмент* към *Менюто на дисциплината*, той се визуализира в левия вертикален панел на дисциплината с името с което е създаден – в конкретния случай с името *Календар на учебната дисциплина* (фиг. 1). Календарните събития за дисциплината се показват на всички членове на дисциплината. Известията за предстоящи дати се показват и в модулите *Какво е ново?* и *Да се направи* от *Началната страница* на дисциплината (фиг. 1).

Инструменти могат да бъдат добавяни и към изградено съдържание, за да могат студентите да ги използват със съдържанието, което се намира там. На фиг. 2 е представен добавеният *Блог* (Приложение на броячите на импулси) към изграденото съдържание *Лекции*.

Заданията са форма на оценяване, които добавят колона в *Електронния дневник* за всеки студент [4]. Инструментът за създаване на *Задания* се използва за да се представят разнообразни дейности за учене на студентите, позволявайки им да разглеждат и предоставят задания от едно място [1]. Заданията могат да се предоставят като: текст, прикачени файлове, комбинация от текст и прикачени файлове. Заданията могат да бъдат индивидуални за всеки студент или за съвместна работа на групи от студенти.

Инструментът за създаване на *Задачи* се използва за подготвяне на списък със задачи, които студентите трябва да изпълнят. Например, за по-големи проекти или задания се създава списък със задачи за да се поддържа ангажираността на студентите по време на процеса [1]. За задачите може да бъде определен нисък, нормален или висок приоритет [1].

Създадените *Задания* и *Задачи* в динамичния web сайт могат да се използват за извънаудиторна дейност на студентите. Те са включени в *Календара на учебната дисциплина* „Анализ и синтез на логически схеми“.

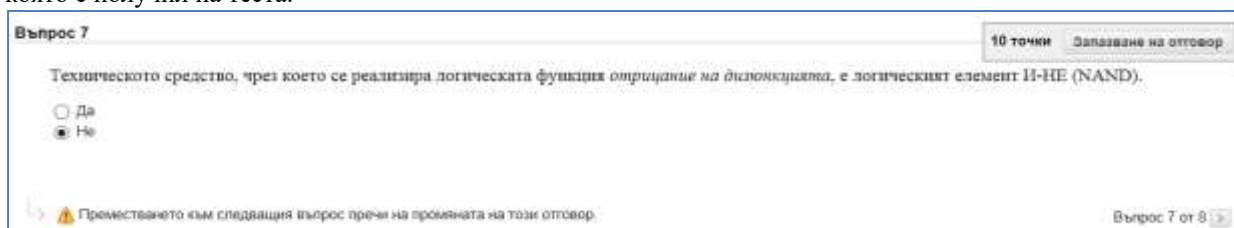
Обявите се използват за предоставяне на студентите на напомнания и актуализации. Към обявите може да бъде включен текст, изображения и мултимедия, както и връзки към съдържанието на дисциплината. Създадените обяви в дисциплината „Анализ и синтез на логически схеми“ са достъпни както от модула *Моите обяви* на *Началната страница* (фиг. 1), така и от елемента *Обяви* в *Менюто на дисциплината*.

Тестовите са сбор от различни видове въпроси, които се оценяват, за да се измери представянето на студентите [4]. Резултатите от тестовите се представят в *Електронния Дневник*.

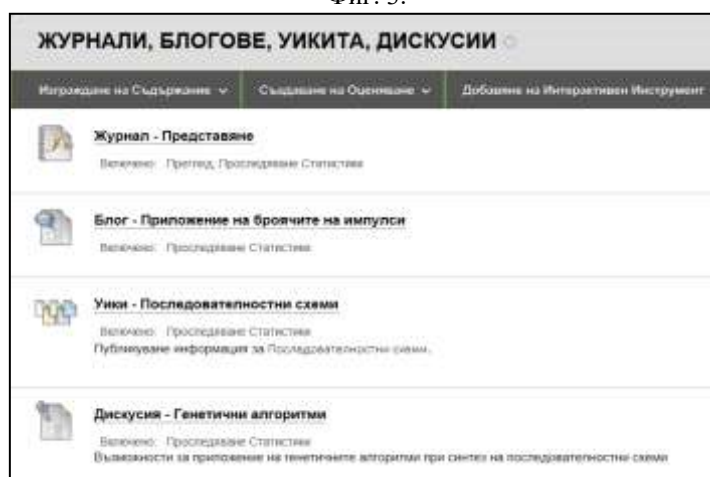
Урните са сетове от въпроси, които могат да бъдат добавяни във всеки тест или проучване. Урните са полезни за запазване на въпроси и повторното им използване в повече от един тест или проучване [4].

В динамичния web сайт е създадена тестова система за проверка и оценка на постиженията на студентите, която включва три теста и една урна с над 120 различни по вид тестови въпроса по учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“.

От момента, в който тестът стане достъпен за изпълнение от студентите, в модула *Моите обяви* на *Началната страница* на дисциплината (фиг. 1) се появява съобщение, че тестът е публикуван за изпълнение. При изпълнение на теста първо се представят инструкциите за неговото провеждане. След това последователно започват да се визуализират въпросите от теста (фиг. 3). Накрая, при завършване на теста, всеки студент може да прегледа резултатите, които е постигнал и ако не е необходимо допълнително ръчно оценяване на въпроси от преподавателя, тогава на студента се показва и оценката, която е получил на теста.

Фиг. 3.

Фиг. 4.

Журналите, блоговете, уикитата и дискусиите са основни средства за комуникация със студентите и помежду им при дистанционното обучение.

На фиг. 4 са представени създадени журнали, блогове, уикита и дискусии, свързани с учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“. Всички инструменти, необходими на студентите за комуникация чрез журнали, блогове, уикита или дискусии, им се предоставят в момента на създаването на тези средства. Най-често студентите могат да въвеждат информация и да прикачват файлове.

На фиг. 5 е представен създаден контакт, който съдържа информация за преподавателя по учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“.

Фиг. 5.

URL като кратка връзка към ресурси в световната информационна мрежа се използва за бърз достъп до свързани материали [4]. При разработване на динамичния web сайт са създадени различни URL връзки, една от които е към сайта на Югозападния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград (<http://www.swu.bg/>).

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящата статия е представен разработеният с платформата за електронно обучение Blackboard Learn динамичен web сайт за подготовка на учебни материали за дистанционно обучение на студенти по дисциплината „Анализ и синтез на логически схеми“, в който:

- са публикувани учебни материали по дисциплината „Анализ и синтез на логически схеми“ – анотация, учебна програма, 15 лекции, 12 лабораторни упражнения, конспект, литература;
- е направено седмично разпределение на задачите на преподавателя и на студентите чрез създаване на календар на учебната дисциплина;
- са публикувани задания и задачи за извънаудиторна дейност на студентите;
- е разработена тестова система за проверка и оценка на постиженията на студентите, която включва три теста и една урна с над 120 различни по вид тестови въпроса;
- са създадени средства за комуникация между участниците в образователния процес (обяви, журнали, блогове, уикита, дискусии), контакти и URL връзки към ресурси в интернет.

Динамичният web сайт за подготовка на учебни материали за студенти е предназначен за дистанционно обучение, комуникация, проверка и оценка на постиженията на студентите, изучаващи учебната дисциплина „Анализ и синтез на логически схеми“. Той може да се използва и в традиционното обучение с цел да се усъвършенства учебният процес, да се повиши неговата ефективност и обективността на проверката и оценката на учебните постижения на студентите.

Разработеният динамичен web сайт не е само електронен учебник за цялостно самостоятелно обучение. Той е насочен и свързан главно с тези страни на учебния процес, които най-ефективно могат да се усъвършенстват с него. Предназначен е както за формиране на основни знания и отношения, така и за тяхната проверка и оценка и може да се използва както за колективна, така и за индивидуална работа със студентите.

Съществуват различни възможности за бъдеща дейност като публикуване в динамичния web сайт на компютърни (виртуални) интерактивни лабораторни упражнения, разработени например със софтуерния продукт CircuitMaker [5], използване на генетични алгоритми [2] и др.

Разработеният динамичен web сайт е отворена система, която може непрекъснато да се допълва, променя, актуализира и усъвършенства.

ЛИТЕРАТУРА

Ръководство за работа с Blackboard Learn. Благоевград, 2012.

V. Hristov, G. Kalpachka, Use of Web Based Calculator of Genetic Algorithms For Optimal Coding the States of Finite State Machines, 10th France – Japan Congress, 8th Europe – Asia Congress on Mechatronics. Japan, Tokyo, IEEE, 2014, pp. 274–278. ISBN 978-1-4799-5717-0. DOI: [10.1109/MECATRONICS.2014.7018571](https://doi.org/10.1109/MECATRONICS.2014.7018571).

<http://blackboard.ballisticcell.com>

DIDACTIC MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' COGNITIVE SKILLS IN STUDYING OF ELECTROMAGNETIC PHENOMENA

Georgi Malchev,

Department of Physics, South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria
gmalchev@abv.bg,

Radost Vassileva, PhD

Department of Physics, South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad, Bulgaria
radostiv@abv.bg

Abstract: The paper views opportunities for the development of some cognitive skills of students in the 9th grade while studying electromagnetism in their mandatory training in physics. It presents an author's didactic model based on four pedagogical approaches – activity-oriented, intrapersonal, interactive and interdisciplinary. The correlation between them finds expression in a particularly developed methodological system. Technologically the model is implemented by using the information-communicative technologies (ICT), the academic essay, the project method and the portfolio technology. The point is for the teacher to contribute the best way possible to the creation of active educational environment by applying various methodological combinations and carefully chosen cognitive assignments. Such active educational environment stimulates students to research, analyze, summarize and be creative in their physics classes. The tangible result is a different quality of education, which involves cognitive interest in the studied school material. The model has been implemented in school. The experimental data have been summarized with the application of appropriate statistics methods and the results unambiguously prove the model's efficiency.

Keywords: physics education, cognitive skills, electromagnetic phenomena, pedagogical approaches, motivation

1. INTRODUCTION

It is well known that contemporary students' motivation to study is somewhat decreasing these days, which is why physics teachers have to start searching for new approaches to transform their students from mere learners to knowledgeable researchers in pursuit of new opportunities to take advantage of. Combining traditional methodology with contemporary educational and IT innovation, some of which is already utilized by the present generation of young learners, makes the field of physics easier, a bit more luring and does away with the routine of studying the subject. This, in turn, stimulates students to study, boosts their urge to explore, analyze, summarize and create in their physics classes.

The "Electromagnetic Interaction" part of the school curriculum is most definitely practice-oriented. It views the various applications of electromagnetism in contemporary technology, nature and life. The teacher should skillfully act upon this favourable premise and by applying various methodological combinations and carefully selecting different cognitive tasks he/she should be able to create the most active educational ambience.

The object of the current research is the educational process of physics education in high school.

The object of the research is the process of developing students' cognitive skills in the course of studying "Electromagnetic Interaction" in the 9th grade.

The aim of the research is to reveal new pedagogical opportunities for developing and mastering student's cognitive skills while studying electromagnetism.

Activities to do:

- work out a didactic model aiming at developing and mastering students' cognitive skills in the study of electromagnetic phenomena;
- work out and apply methodological system for the practical implementation of the aforementioned didactic model;
- come up with and apply a set of tools to control and evaluate students' achievements in accordance with the suggested methodology;
- conduct a didactic experiment to check the model's efficiency;
- analyze and sort out the didactic model's advantages and shortcomings.

2. PEDAGOGICAL APPROACHES AND TEACHING METHODS

In order to achieve the research goals, elements of the four pedagogical approaches are successfully combined with each other – activity-oriented, intrapersonal, interactive and interdisciplinary. They are the foundation of a didactic model developed for the purpose of promoting the studying of electromagnetic

interaction in the mandatory training in physics (Fig.1). The model has to do with the pedagogical and control activity of the teacher. The selected pedagogical approaches are combined in the most optimal and relevant way and aim at developing the cognitive skills of the students through a specially designed for this purpose methodical system. Technologically speaking, the model is put into practice by utilizing the information-communication technologies (ICT), the academic essay, the project method and the so-called training portfolio technology.

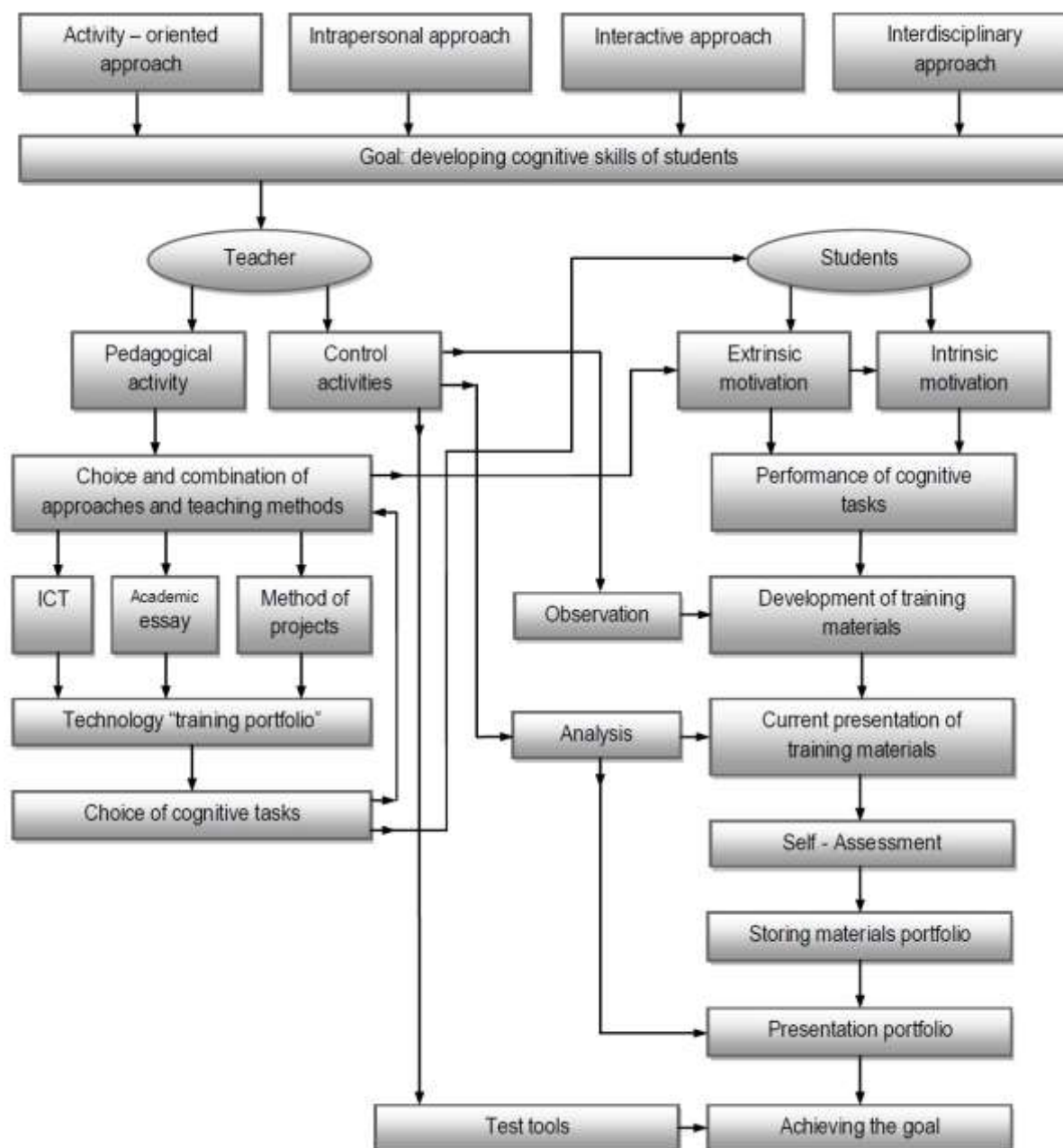

Fig. 1. Didactic model for the development of cognitive skills of students studying electromagnetism

The use of the ICT in the study of the electromagnetic phenomena helps students handle the scientific information in an electronic form. Thus enriched, the content of the “Electromagnetic interaction” part is better understood and rationalized, which also lead to a positive effect on the motivation to study. When students study the electromagnetism with the help of ICT, they can also use information resources on the Internet, to develop original products, to shape the experimental results, and in general - to facilitate their learning process and self-preparation.

The writing of academic essays, associated with the application of electromagnetic phenomena in the fields of engineering, energetics, in the nature and in life, allows students to comprehend the study material in an independent and critical manner. Relying on the knowledge and skills acquired in the Bulgarian language and literature classes, they can further develop their interest, broaden their horizon through interpretation of scientific evidence and support their personal position with well-founded arguments.

The project-based study of electromagnetism allows students to develop themselves as explorers and to accumulate knowledge in the process of learning, thus forming new competencies. The method of projects facilitates the independent cognitive activity through solving personally significant problems, studied in the particular section of the book. The students learn to plan, observe, experiment, analyze and create. All of this gets them motivated and has a beneficial effect on their individual fulfillment and development.

A distinctive feature of the suggested model is the fact that the methodical combination of ICT, the academic essay, and project-based approach find its documental application in the “training portfolio” technology. It helps students to better comprehend the learning process and attach personal meaning to the scientific information about the electromagnetic phenomena. The portfolio documents the academic activities of the students in their entirety, measures the development of their competencies and represents a modern tool for a more inclusive and comprehensible grasp of the studied material. It is an efficient instrument for stimulating the learning process as well as for the development of specific skills. All this leads to a qualitatively different learning level, which indicates the presence of a cognitive interest in the electromagnetic phenomena.

The full utilization and integration of the model has an important advantage over the traditional form of instruction: the learners are not passive observers in the process of acquiring the educational material [1]. The teacher presents the educational material as a system of cognitive tasks, tailored to the approaches and particular methods. Each of these tasks reveals the specifics of the object, its properties, the laws it abides to, as well as its relations with other objects [2]. The cognitive tasks in the model are divided into three groups (Table 1). The students complete the tasks using educational materials. In every class, a student selected via lottery, is chosen to present his study product in front of his or her classmates. He self-evaluates himself and receives a mark from the teacher. Students keep all the materials in their portfolio, which they give to the teacher for evaluation twice in the framework of the section. The final grade is formed after the summary lesson, and is the average of the two current marks [3]. According to the model, the educational activity represents a unity of tasks, activities, self-control and self-evaluation. It not only fosters the cognitive abilities of the students, but also instills positive educational motivation in their minds [4].

Tabl. 1. *Cognitive tasks in the course of studying electromagnetism*

Cognitive tasks	Training materials from the performance of tasks
Creating:	<ul style="list-style-type: none"> ● computer presentation of: <ul style="list-style-type: none"> – Earth's magnetic field – electromagnetic induction – structure and operation of the dynamo – electricity transmission – electric and magnetic field comparison
	● graphics of induction lines of different magnetic fields
	● clips using internet images of the aurora
	● an info board on magnetic field of direct current and electromagnetic interaction; an info board on alternating current characteristics
	● newsletter “Motors - yesterday, today and tomorrow”
	● website for electromagnetic phenomena
Writing:	<ul style="list-style-type: none"> ● academic essays: <ul style="list-style-type: none"> – “Application of motors in engineering and their importance for the people” – “The magnetic recording of information and its application in audiovisual and computer technology” – “Transformers and their importance for technology and energetics”
	● report on the life and scientific way of Andre-Marie Ampere

	<ul style="list-style-type: none"> • their own physics problems on the following topics: <ul style="list-style-type: none"> – “Interaction between magnetic fields and moving charges” – “Electromagnetic induction” – “Alternating current”
	<ul style="list-style-type: none"> • laboratory reports on the topic: <ul style="list-style-type: none"> – “Defining of magnetic induction” – “Studying the work of transformer”
Search the Internet for:	<ul style="list-style-type: none"> • photos of magnetic storms • graphs of magnetic storms • videos of magnetic storms

3. RESULTS AND DISCUSSION

1. General description of the research

The didactic model was launched in Peyo Yavorov High School in Petrich, in 2014/2015 school year. 72 students in the 9th grade (experimental group) studied electromagnetic phenomena following the new methodology whereas 22 other students (control group) studied in accordance with the old one.

The ascertaining experiment was carried out before the beginning of the chapter with entry test 1 whose aim was to show the initial level of students' knowledge and skills.

The experimental verification of the efficiency of the suggested methodology was carried out in 3 stages with 3 tests covering:

- *stage 1* (test 2) – 4 lessons for acquiring new knowledge and 1 hour lab practice;
- *stage 2* (test 3) – 4 lessons for acquiring new knowledge, 3 lessons for solving physics problems and 1 hour lab practice;
- *stage 3* (concluding experiment, test 4) – all the lessons in the chapter.

2. Experimental Results

Moses' non-parametric statistical test was applied on the data from Entry test 1. The verification showed that the initial results of the control group and the experimental group were comparable. The lack of statistically significant differences between the two groups was also noted (level of significance $p=0,741$), which ensured the reliability of the experiment.

The Mann-Whitney non-parametric statistical test was used to indicate the differences in the success rate of the two groups in the educational experiment. The parallel presentation of the results from the experiment is reflected in Fig. 2. The following conclusions can be drawn:

- Test 2 – The data shows presence of statistically significant difference (indicator of Mann-Whitney $U=516,5$; level of significance $p=0,009$). As can be seen from Fig. 2, the average rank MR of the experimental group ($MR_{\text{experimental}}=51,33$) was noted to significantly exceed that of the control group ($MR_{\text{control}}=34,98$). The indicators demonstrate that even in its initial phase the experimental influence has a positive effect over the success rate of the students.
- Test 3 – There are clearly detectable statistically significant difference ($U=186,5$; $p<0,001$). The average rank of the experimental group ($MR_{\text{experimental}}=55,91$) significantly exceeds that of the control group ($MR_{\text{control}}=19,98$), which confirms the effectiveness of the experimental influence at this stage as well.
- Test 4 (final) – The data shows presence of categorical statistically significant differences ($U=166,5$; $p<0,001$). The average rank of the experimental group ($MR_{\text{experimental}}=56,19$) significantly exceeds that of the control group ($MR_{\text{control}}=19,07$).
- In spite of the initially similar results, the experimental group demonstrated a significant increase of the success rate immediately after the first stage of the experiment when compared to the control group. This tendency was preserved throughout the second stage and after the third stage the differences in the results of the control and the experimental group were clearly in favor of the latter.

Fig. 2. Parallel presentation of the results of the experiment

The experimental data, irrespective of the separate phases and as a whole, confirmed the effectiveness of the developed model.

3. Advantages of the model:

The model:

- has proved to develop students' cognitive skills;
- objectively reflects young learners' achievements through the application of the developed test tools;
- enhances students' scope of knowledge through performing some particular cognitive activities;
- helps solve some scientific problems through research, experimental and creative work;
- generates new ideas as regards further school activities and projects.

4. Disadvantages of the model:

- the new method of teaching and self-study is considered harder by the students at the beginning because of the habits they have developed in traditional schooling;
- young learners often experience exhaustion due to performing the cognitive tasks;
- having physics classes in a computerized room is not always a feasible option at school, which limits the use of computer technology in the classes for acquiring new information.

4. CONCLUSIONS

The experiment shows that the creative mixture of various pedagogical methods in physics education is a major factor for increasing its efficiency. In this particular didactic model traditional methodology is made the most of by using ICT, the academic essay, the method of project work and the school portfolio. This boosts students' motivation to study and most definitely brings their cognitive skills closer to perfection.

Similar model can be applied to other parts of the physics and astronomy syllabus. However, achieving the main goal of the model mostly depends on the creative approach of the teacher. This approach is also instrumental in achieving enhanced students' motivation and provoking their interest in studying physics and other natural sciences.

REFERENCES

- [1] R. Vassileva, Psychodidactic and Methodical Aspects of the Training in the Mathematical Methods in Physics, Neofit Rilski UP, Blagoevgrad, 2007 (in Bulgarian).
- [2] M. Kyuldzhieva, Didactics of Physics, Episkop Konstantin Preslavski UP, Shumen, 1997 (in Bulgarian).
- [3] S. Yanakieva, The Educational Portfolio – Philosophy, Technology, Practical applications, i-continuing education, vol. 2, 2005 (in Bulgarian).
- [4] B. Minchev, Problems of the General Psychology, Veda Slovena – JG, Sofia, 2004 (in Bulgarian).

THE STRESS OF PUPILS AND THE FACTORS THAT INFLUENCE ON ITS LEVEL

Petrit Taraj, Ph.D

UV University of Vlora "Ismail Qemali" - Vlora, Albania ptaraj2@gmail.com

Arta Taraj, MSc

"Lef Sallata" Vlora ataraj3@gmail.com

Abstract: This pilot study seeks to assess the suitability of the instrument developed by researchers in the reliability and validity of study claims with generalizing values. The study seeks to investigate and identify the relationship between pupils' stress and the educational (academics) factors that cause it, such as: overload, self-control, classroom environment, results and the expectations of the parents. While doing this study, the technique Cluster Sampling was used to conduct a comprehensive and detailed survey with the pupils of three public middle schools in Vlora city. The researchers adapted a questionnaire about the academic stress of these pupils, which contained 50 questions. The aim of this study is to measure the impact of the academic factors identified through the factorial analysis of the method "The analysis of the main components" on the level of pupils' academic stress during Spring 2016. The survey was attended by 151 pupils. The Statistical Package for Social Sciences (SPSS for Windows XP version 16) was used to conduct the survey of the data and the statistical analysis of the factors identified in the study. Data analysis showed that there is a correlation between the factors identified in the study and the academic stress experienced by pupils, where Pearson r coefficient of correlation ranges from (.210 ~ .302).

Keywords: stress, stressful factor, academic stress, academic achievement, level of stress.

STRESI I NXËNËSVE DHE FAKTORET QË NDIKOJNË NË NIVELIN E TIJ

Petrit Taraj Ph.D

UV Universiteti i Vlorës "Ismail Qemali" – Vlorë, Republika e Shqipërisë ptaraj2@gmail.com

Arta Taraj MSc

Shkolla 9- vjeçare "Lef Sallata" Vlorë ataraj3@gmail.com

Abstrakt: Ky studim pilot kërkon të vlerësojë përshtatshmërinë e instrumentit të hartuar nga studiuesit në besueshmërinë dhe vlefshmërinë e kërkesave të një studimi me vlera përgjithësuese. Studimi kërkon të hetojë dhe të evidentojë marrëdhëniet midis stresit të nxënësve dhe faktorëve mësimorë (akademikë) që e shkaktojnë atë si: Mbingarkesa, Vetëmanaxhimi, Mjedisi i klasës, Rezultatet dhe Pritshmëritë e prindërve. Në realizimin e këtij studimi u përdor teknika Cluster Sampling për të kryer një anketim tërësor dhe të detajuar me nxënësit e tre shkollave publike 9 - vjeçare të qytetit të Vlorës. Studiuesit përshtatën një pyetësor në lidhje me stresin akademik të këtyre nxënësve, i cili përmbante 50 pyetje. Qëllimi i këtij studimi është për të matur ndikimin e faktorëve akademikë të evidentuar nga analiza faktoriale nëpërmjet metodës Analiza e Komponentëve Kryesorë në nivelin e stresit akademik të nxënësve gjatë periudhës Pranverë 2016. Në anketim morën pjesë 151 nxënës. Paketa Statistikore e Shkencave Sociale (SPSS për Windows XP version 16) u përdor për të kryer vërtetimin e të dhënave dhe analizën statistikore të faktorëve të evidentuar në studim. Analiza e të dhënave evidentoi se ka një korrelacion midis faktorëve të evidentuar në studim dhe stresit akademik të përjetuar nga nxënësit, ku Koeficienti i korrelacionit r Pearson varion nga (.210 ~ .302).

Fjalë kyçe: stres, faktor stresant, stres akademik, arritje akademike, nivel i stresit.

I. HYRJE

Stresi në institucionet akademike mund të ketë pasoja pozitive dhe negative nëse nuk menaxhohet mirë (Stevenson & Harper, 2006). Studimet kanë treguar se stressi është një katalizator domethënës dhe një shenjë paralajmëruese drejt depresionit. Një trend shqetësues tek nxënësit adoleshentë është rritja e nivelit të stresit (Sax, 1997). Stresorët që ndikojnë tek studentët dhe nxënësit mund të kategorizohen si akademikë, financiar, të ndërlidhura me kohën ose shëndetin dhe të vetimponuara (Goodman, 1993). Nxënësit në kolegje raportojnë përjetimin e stresit akademik gjatë çdo semestri dhe evidentojnë se burimet kryesore të stresit akademik rezultojnë kryerja dhe studimi për provimet në fund të semestrit, konkurrenca për notë dhe sasia e madhe e përmbajtjes së informacionit që u kërkohet nga mësuesit për tu zotëruar në një njësi kohe të shkurtër (Abouserie, 1994; Britton & Tesser, 1991).

Qëllimi i studimit, është vlerësimi i faktorëve stresant që kanë impakt në rritjen e nivelit të stresit akademik të adoleshentëve. *Objektivi i parë* i këtij studimi pilot është përshtatshmëria dhe vlefshmëria e instrumentit anketues në bazë të vlerës së besueshmërisë së koeficientit (α) në një studim më të gjërë mbarë kombëtar me vlera përgjithësuese dhe të replikueshme nga studiuesit. *Një objektivi tjetër i këtij studimi është* gjetja e një korrelacioni sinjifikativ midis stresit akademik dhe faktorëve të evidentuar nga analiza faktoriale Mbingarkesa, Vetëmanaxhimi, Mjedisi i klasës, Rezultatet dhe Pritshmëritë e prindërve. Ky studim nëpërmjet përzgjedhjes së faktorëve që shkaktojnë stres akademik tek nxënësit kërkon të sjellë dhe të trajtojë një listë të faktorëve të stresit akademik të provuar empirikisht. Në mënyrë të veçantë, ky studim kërkon t'i japë përgjigje pyetjeve të kërkimit të mëposhtme:

A janë faktorët e evidentuar në këtë studim shkaku i rritjes së nivelit të stresit akademik të nxënësve?

A ka një korrelacion të rëndësishëm statistikor në mes të nivelit të stresit akademik të nxënësve dhe faktorëve të evidentuar në studim.

Në seksionin e rishikimit të literaturës, në studim janë pasqyruar gjetjet më bashkëkohore në lidhje me stresin akademik që përjetojnë nxënësit dhe studentët. Në seksionin e metodologjisë së përdorur në këtë studim është përshkruar, procesi i ndjekur nga studiuesit për realizimin e detyrës kërkimore, të qëllimit dhe objektivave të studimit. Analiza përshkruese dhe statistikore e të dhënave në studim përshkruan hap pas hapi procesin e kërkimit. Një aspekt i rëndësishëm në studim janë gjetjet dhe diskutimi i tyre. Në studim janë diskutuar edhe implikimet e rezultateve dhe kufizimet e studimit. Sigurisht që ky studim me gjetjet e ofruara jep mundësi dhe hap perspektiva për studime të mëtejshme me vlera përgjithësuese.

II. RISHIKIMI I LITERATURËS

Stresi ndodh kur një individ është përballur me një situatë që perceptohet si e papërballeshme. “Stresi është një përgjigje fizike dhe mendore për kërkesat e përditshme, veçanërisht ato të lidhura me ndryshimin” (Richlin-Klonsky & Hoe, 2003). Stresi mund të konsiderohet si “çdo faktor, duke vepruar brenda ose jashtë, e cila e bën përshtatjen me mjedisin të vështirë dhe shkakton rritjen e përpjekjeve të individit për të ruajtur një gjendje ekuilibri midis vetes dhe tjetrit dhe ambientit të jashtëm” (Humphrey, Au, & Bowden, 2000). Një formë e stresit që vazhdimisht përjetohet nga nxënësit është stresi në lidhje me shqetësimet për rezultate në mësim. “Stresi akademik është produkt i kombinimit të kërkesave akademike të lidhura që i tejkalojnë burimet adaptuese në dispozicion të një individi” (Wilks, 2008). Pra është një shqetësim që nuk duhet të merret si i mirëqenë, sepse kjo ndikon negativisht në përshtatjen e nxënësve. Përvoja e stresit në mesin e nxënësve dhe studentëve në universitete është konsideruar si normale, por “nëse stresi është i rëndë dhe / ose i zgjatur, ai mund të reduktojë arritjet akademike; të ndikojë në aftësinë e nxënësve dhe studentëve për të marrë pjesë dhe për të kontribuar në jetën e shkollës dhe për të rritur gjasat e abuzimit me substanca narkotike dhe sjellje të tjera të dëmshme” (Richlin - Klonsky & Hoe, 2003). Studimet flasin për shumë faktorë që kontribuojnë në nivelin e stresit si: çështjet e menaxhimit të kohës, vështirësitë financiare, ndërveprimi me mësuesit, qëllimet personale, aktivitetet sociale, mjedisi shkollor, mungesa e rrjeteve mbështetëse (Wilks, 2008), standardet e larta të prindërve, (Masih & Gulrez, 2006), pritjet e vetë nxënësit, pritjet e prindërve dhe pritjet e mësuesve (Ang & Huan, 2006). Gjithashtu janë të lidhur me stresin akademik faktorët e njohur si: ngarkesa mësimore, performanca në punën akademike, vështirësitë akademike, pritjet e anëtarëve të familjes / prindërit, (Agolla & Ongori, 2009). Në lidhje me stresin akademik në mesin e nxënësve ka kohë që janë bërë hulumtime dhe studiuesit kanë identifikuar stresorët që ndikojnë në të si: detyrat e tepërta, konkurrenca me nxënësit e tjerë, dështimet, marrëdhëniet e varfra me nxënësit e tjerë apo mësuesit, familjen apo problemet në shtëpi. Nxënësit shprehin se u duhet të kryejnë shumë punë brenda një kohe të shkurtër për të patur një performancë të mirë akademike, por kjo nuk iu lë shumë kohë për të shijuar jetën e tyre sociale. Ky studim shqyrton përjetimin e stresit akademik të nxënësve të tre shkollave publike në Vlorë nën ndikimin e faktorëve: Mbingarkesa, Vetëmanaxhimi, Mjedisi i klasës, Rezultatet dhe Pritshmëritë e prindërve.

Hipotezat e Studimit:

H₁: Faktorët e evidentuar në studim ndikojnë në rritjen e nivelit të stresit akademik të nxënësve.

III. METODOLOGJIA

Instrumenti i studimit: Zhvillimi i instrumentit të studimit për të matur shqetësimet e nxënësve adoleshentë u realizua nëpërmjet një procedure të strukturuar hap pas hapi: duke filluar me rishikimin e literaturës lidhur me stresin akademik që nxënësit përjetojnë. Hapi i dytë i zhvillimit të instrumentit u pasua nga intervista me fokus-grupe të nxënësve. Pas analizave dhe mendimit të nxënësve u hartua një pyetësor i cili përfshiu 50 pyetje për stresin akademik.

Seksioni i parë: Nxënësve u kërkohet të raportojnë gjininë dhe shkollën ku studiojnë.

Seksioni i dytë: Nxënësve iu kërkohet të raportojnë nivelin e stresit akademik të përjetuar. Një shkallë me pesë pika të tipit Likert nga 1 (Kurrë) 2 (Pothuajse kurrë) 3 (Ndonjëherë) 4 (Pothuajse shpesh) 5 (Shumë

shpesh) u përdor nga studiuesit për të matur nivelin e stresit të përjetuar nga nxënësit gjatë këtij semestri shkollor.

Seksioni i tretë: Një Shkallë me pesë pika e tipit Likert nga 1(Aspak ndikim), 2(Pak ndikim), 3(Disi ndikim), 4(Shumë ndikim), 5(Jashtëzakonisht ndikim) e hartuar nga studiuesit iu kërkon respondentëve që të raportojnë mendimin e tyre për 47 pyetjet që përmban ky seksion i pyetësorit.

Pjesëmarrësit

Në këtë studim u përdor një përzgjedhje e kampionimit në mënyrë rastësore për të matur ndikimin e faktorëve stresant në nivelin e stresit akademik të nxënësve. Në studim u thirrën rreth 165 nxënës. 14 pyetësorë nuk ishin plotësuar saktë dhe u mendua nga studiuesit që të skualifikoheshin në këtë analizë. Kampioni i përdorur për këtë studim është 151 nxënës të cilëve iu është premtuar nga studiuesit e drejta e anonimitetit.

Profili respondentëve

Të anketuarit u përzgjedhën në mënyrë të rastësishme, pra u përzgjedh teknika Cluster Sampling (50.3%) e nxënësve ishin femra me një frekuencë shpërndarje (76) dhe (49.7%) e respondentëve ishin meshkuj me një frekuencë shpërndarje (75). Me një frekuencë shpërndarje 51 (33.8%) e respondentëve ishin nxënës të shkollës 9 vjeçare Marigo Posio, 60 (39.7%) e respondentëve ishin nxënës të shkollës 9 vjeçare Muço Delo dhe 40 (26.5%) ishin nxënës të shkollës 9 vjeçare Ismail Qemali.

IV. REZULTATET E STUDIMIT

Analiza statistikore

Paketa Statistikore e Shkencave Sociale (SPSS version 16 për Windows XP) u përdor nga studiuesit për të analizuar të dhënat e marra nga aplikimi i anketës i cili përdori si instrument një pyetësor të vetadministruar dhe të hartuar për të matur impaktin që kanë faktorët stresant në rritjen e nivelit të stresit akademik të nxënësve. Analiza faktoriale në këtë studim përdori Testin Bartlett i cili synon të zbulojë variablat që kanë lidhje midis tyre. Test Bartlett i këtij pyetësori është 3.622E3 i ngjashëm me vlerën e Chi-square. Nga (Tabela 1) shihet qartë se indeksi (Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) ($KMO = .802$) > 0.6 dhe Bartlett's Test of Sphericity e barabartë me Chi-Square tregon se ($Sig = .000$) pra ($p < .005$) verteton standartizmin e testit të përdorur për mbledhjen e të dhënave dhe se është statistikisht domethënëse. Analiza *Total Variance Explained* (Shpjegimi i Variancës Totale) nxorri 13 faktorë që kanë një lidhje të fuqishme korrelacioni >1 të cilët në analizën faktoriale duhen marrë në konsideratë. Në analizën faktoriale faktorët me koeficient korrelacioni nën 0.30 përjashtohen nga analiza e mëtejshme.

Tabela 1

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		.802
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	3.622E3
	df	1081
	Sig.	.000

Këto artikuj (variablat) e shkallës Likert janë kategorizuar pas analizës faktoriale në mënyrë specifike në pesë nën/shkallë që përfaqësojnë faktorët (komponentët) e identifikuar të stresit akademik:

- F1. Mbingarkesë (Kjo nënshkallë përmban 16 artikuj),
- F2. Vetëmanaxhim (Kjo nënshkallë përmban 12 artikuj),
- F3. Mjedisi i klasës (Kjo nënshkallë përmban 7 artikuj)
- F4. Rezultatet (Kjo nënshkallë përmban 7 artikuj)
- F5. Pritshmëritë e prindërve (Kjo nënshkallë përmban 5 artikuj)

Analiza e besueshmërisë

Studimi zbatoi testin e besueshmërisë së Chronbachut. Vlera e Cronbach's Alpha (Tabela 2) e Shkallës që mat besueshmërinë e Faktorit 1: Mbingarkesa ishte ($\alpha = 0.884$ (numri i variablave 16) duke treguar se konsistenca e brendshme e shkallës është e shkëlqyer. Kjo vërtetoi se besueshmëria e (F_1M) arriti nivelin e kërkuar nga standardet e vlerësimit.

Tabele 2

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
.884	16

Studimi zbatoi testin e besueshmërisë së Chronbachut. Vlera e Cronbach's Alpha (Tabela 3) e Shkallës që mat besueshmërinë e Faktorit 2: Vetëmanaxhimi ishte (α) = 0.854 (numri i variablave 12) duke treguar se konsistenca e brendshme e shkallës është e shkëlqyer. Kjo vërtetoi se besueshmëria e (F₂V) arriti nivelin e kërkuar nga standardet e vlerësimit.

Tabela 3
Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
.854	12

Studimi zbatoi testin e besueshmërisë së Chronbachut. Vlera e Cronbach's Alpha (Tabela 4) e Shkallës që mat besueshmërinë e Faktorit 3: Mjedisi i klasës ishte (α) = 0.775 (numri i variablave 7) duke treguar se konsistenca e brendshme e shkallës është e shkëlqyer. Kjo vërtetoi se besueshmëria e (F₃MK) arriti nivelin e kërkuar nga standardet e vlerësimit.

Tabela 4
Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
.775	7

Studimi zbatoi testin e besueshmërisë së Chronbachut. Vlera e Cronbach's Alpha (Tabela 5) e Shkallës që mat besueshmërinë e Faktorit 4: Rezultatet ishte (α) = 0.755 (numri i variablave 7) duke treguar se konsistenca e brendshme e shkallës është e shkëlqyer. Kjo vërtetoi se besueshmëria e (F₄R) arriti nivelin e kërkuar nga standardet e vlerësimit.

Tabela 5
Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
.755	7

Studimi zbatoi testin e besueshmërisë së Chronbachut. Vlera e Cronbach's Alpha (Tabela 6) e Shkallës që mat besueshmërinë e Faktorit 5: Pritshmëritë e prindërve ishte (α) = 0.679 (numri i variablave 5) duke treguar se konsistenca e brendshme e shkallës është e shkëlqyer. Kjo vërtetoi se besueshmëria e (F₅PP) arriti nivelin e kërkuar nga standardet e vlerësimit.

Tabela 6
Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
.679	5

Analiza e nivelit të stresit akademik të përjetuar

Analiza përshkruese e stresit akademik tregon se mesatarja (Mean = 2.5364), Gabimi i mesatares (S.E.M) = .07849 e papërfillshme. Std. Deviation (Devijimi standard) = .96454 i papërfillshëm për analizën statistikore të variablit. Statistika përshkruese e variablit të varur (SA) kolona (Valid Percent) na paraqet këto të dhëna stastikore (Tab. 7). Pra 70.2% e respondentëve nuk kanë përjetuar stres pothuajse kurrë dhe ndonjëherë.

Tabela 7
Nivelstresit

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Kurrë	28	18.5	18.5	18.5
Pothuajse kurrë	34	22.5	22.5	41.1
Ndonjëherë	72	47.7	47.7	88.7
Pothuajse shpesh	14	9.3	9.3	98.0
Shumë shpesh	3	2.0	2.0	100.0
Total	151	100.0	100.0	

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Analiza përshkruese e artikujve

Analiza përshkruese e artikujve të pesë nënshkallëve (Tabela 8) tregon se disa artikuj kanë një mesatare më të lartë se niveli i stresit akademik të përjetuar (Mean 2.5364).

Tabela 8

Nr	Faktoret akademikë	Mesatare
Var 16	Ndjej stres dhe ankth para fillimit të provimit sepse dua të dal mirë	3.1854
Var 17	Më shkakton stres mendimi nëse do ti marr të gjitha lëndët për shkak të vështirësisë që paragesin.	2.6159
Var 18	Ndihem shumë i stresuar, i vetmuar, i distancuar nga të tjerët dhe nuk marr pjesë në të gjitha aktivitetet, nëse nuk marr vlerësim pozitiv.	2.7219
Var 25	Nuk fle mjaftueshëm pasi shqetësohem për mësimet.	2.6225
Var 26	Rri zgjuar deri vonë përpara çdo lloj testimi (provimi) që kemi në shkollë.	2.6623
Var 35	Ethet e provimeve më shkaktojnë një gjendje emocionale të brendshme stresante.	2.8013
Var 45	Kur dua të studioj vetëm për vetëm shpesh herë ndodh që të bezdisem nga bisedat e të tjerëve.	2.6358
Var 46	Shokët e mi të klasës janë shumë të zhurmshëm gjatë mësimit dhe kjo ndikon në përqëndrimin tim në mësim.	2.9205

Analiza e Korrelacionit të produkt-momentit.

Ky studim për të provuar forcën e shoqërimit midis stresit akademik (Variabli i varur) dhe faktorëve që ndikojnë në rritjen e tij përdori Analizën Bivariate të korrelacionit të Produkt Momentit (Bivariate Correlations), duke vlerësuar koeficientin e korelacionit të produkt momentit (r Pearson). Koeficienti i korrelacionit që midis .210 ~ .302 dhe tregoi se ekziston një marrëdhënie domethënëse e moderuar midis faktorëve stresues të evidentuar në shkallën me 5 pika të tipit Likert dhe stresit akademik. Koeficienti i korrelacionit i produkt momentit midis Stresit akademik dhe 5 faktorëve arriti vlerat:

1. Stresi i përjetuar akademik dhe Faktori 1. Mbingarkesë $r = .210$ (i dobët). Sig (2- tailed) = .010 pra ($p < .05$). (Tab.9)

Tabela 9

Correlations

		Nivelstresit	F1MBINGARKESA
Nivelstresit	Pearson Correlation	1	.210**
	Sig. (2-tailed)		.010
	N	151	151
F1MBINGARKESA	Pearson Correlation	.210**	1
	Sig. (2-tailed)	.010	
	N	151	151

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

2. Stresi i përjetuar akademik dhe F2. Vetëmanaxhimi $r = -.037$ (i dobët). Sig (2- tailed) = .654 pra ($p > .05$). (Tab.10)

Tabela 10

Correlations

		Nivelstresit	F2VETMANAXHIMI
Nivelstresit	Pearson Correlation	1	-.037
	Sig. (2-tailed)		.654
	N	151	151
F2VETMANAXHIMI	Pearson Correlation	-.037	1
	Sig. (2-tailed)	.654	
	N	151	151

3. Stresi i përjetuar akademik dhe Faktori 3:Mjedisi i klasës: $r = .302$ (i moderuar). Sig (2- tailed) = .000 pra ($p < .05$). (Tab.11).

Tabela 11

Correlations

		Nivelstresit	F3MJEDISIKLASES
Nivelstresit	Pearson Correlation	1	.302**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	151	151
F3MJEDISIKLASES	Pearson Correlation	.302**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	151	151

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

4. Stresi i përjetuar akademik dhe Faktori 4: Rezultatet : $r = 0.221$ (i dobët). Sig (2- tailed) = .006 pra ($p < .05$). (Tab.12)

Tabela 12

Correlations

		Nivelstresit	F4REZULTATET
Nivelstresit	Pearson Correlation	1	.221**
	Sig. (2-tailed)		.006
	N	151	151
F4REZULTATET	Pearson Correlation	.221**	1
	Sig. (2-tailed)	.006	
	N	151	151

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

5. Stresi i përjetuar akademik dhe Pritshmëritë e prindërve: $r = .119$ (i dobët). Sig (2- tailed) = .146 pra ($p > .05$). (Tab.13).

Tabela 13

Correlations

		Nivelstresit	F5PRITSHMERITEPRINDE RVE
Nivelstresit	Pearson Correlation	1	.119
	Sig. (2-tailed)		.146
	N	151	151
F5PRITSHMERITEPRINDE RVE	Pearson Correlation	.119	1
	Sig. (2-tailed)	.146	
	N	151	151

V.DISKUTIMI

Nisur nga analiza përshkruese dhe statistikore e të dhënave në pajtim me testin e Cronbach's Alpha të besueshmërisë dhe vlefshmërisë të 5 nënshkallëve ku (α) > 0.6 arrijmë në konkluzionin se përshtatshmëria e instrumentit të hartuar nga studiuesit në besueshmërinë dhe vlefshmërinë e kërkesave të një studimi u arrit. Rezultatet statistikore të stresit akademik të përjetuar nga nxënësit shfaqën rezultate të kënaqshme. Pas analizës faktoriale Total Variance Explained (Shpjegimi i variancës totale), 13 faktorë u evidentuan si faktorë me lidhje korrelative të qëndrueshme dhe të fortë në shkallën e përdorur nga studiuesit. Studimi ynë gjeti gjithashtu se, faktotërë të tillë si: mosvlerësimi i duhur, ankthi para fillimit të provimit, ngarkesa e tepërt e testeve në provime, mosdhënia e notës së merituar në provime, pagjumësia, ethet e provimeve, ishin faktorë me një vlerë mesatare të përzgjedhur nga nxënësit (Mean) > 2.5364. Këta janë faktorët që kanë patur më tepër ndikim në rritjen e nivelit të stresit akademik të nxënësve.

Fakti që 70.2% e respondentëve nuk kanë përjetuar stres pothuajse kurrë dhe ndonjëherë, është domethënëse për të vërtetuar se nxënësit kanë përjetuar stres të moderuar. Analiza e korrelacionit bivariat tregoi se 3 faktorët me një koeficient korrelacioni më të lartë janë Faktori 3. $r = .302$ (i moderuar); Faktori 4: $r = 0.221$ (i dobët) dhe Faktori 1. $r = .210$ (i dobët). Por edhe dy faktorët e tjerë pavarësisht se fortësia e lidhjes dhe ndikimi që kanë patur mbi stresin e nxënësve është e dobët dhe jo domethënëse nuk duhen neglizhuar. Pavarësisht se marrëdhënia për të tre faktorët është midis (e dobët) dhe (e moderuar) është tregues që duhet vlerësuar nga mësuesit. Pra mësuesit duhet të përmirësojnë përmbajtjen cilësore të lëndëve, vlerësimin real të nxënësve dhe të ulin presionin ndaj nxënësve.

Rezultatet treguan se korrelacioni midis Stresit të përjetuar akademik të nxënësve dhe Faktorit 2. Vetëmanaxhimi ku ($r = -.037$; Sig (2- tailed) = .654 pra ($p > .05$) është një marrëdhënie jo domethënëse nga ana statistikore. Korrelacioni linear është negativ por statistikiqisht jo domethënëse. Pra nuk ka marrëdhënie

domethënëse statistikore midis faktorit Vetëmanaxhimi dhe nivelit të stresit akademik të nxënësve. Në lidhje me faktorin Pritshmëritë e prindërve rezultatet treguan se korrelacioni midis Stresit të përjetuar akademik të nxënësve dhe Faktorit 5. Pritshmëritë e prindërve ku $(r = .119$ (i dobët). Sig (2- tailed) = .146 pra $(p > .05)$ është një marrëdhënie jo domethënëse nga ana statistikore. Korrelacioni linear statistikisht është jo sinjifikant. Pra nuk ka marrëdhënie domethënëse statistikore midis faktorit Pritshmëritë e prindërve dhe stresit akademik të nxënësve. Pavarësisht se korrelacioni midis këtyre dy faktorëve është jo domethënës nga ana statistikore, përsëri duhet marrë në konsideratë nga stafet drejtuese dhe pedagogjike në shkolla dhe familja.

Këta faktorë duhen vlerësuar si nga vetë nxënësit në krijimin e raporteve ndërpersonale, ashtu edhe nga mësuesit në trajtimin e informacionit të përmbajtjes së lëndëve dhe lirimit të nxënësve nga ngarkesat e tepërta joefikase, ashtu edhe nga prindërit në kërkesat ndaj fëmijëve të tyre të cilat duhet të jenë të bazuara në mundësitë e fëmijës.

Pra H_0 në bazë të rezultateve të Koeficientit të korrelacionit Pearson për tre faktorët Mbingarkesë, Mjedisi i klasës dhe Rezultatet bie dhe studimi vërteton H_1 që ishte qëllimi i këtij studimi. Për dy faktorët e tjerë Vetëmanaxhimi dhe Pritshmëritë e prindërve H_0 nuk bie dhe hipoteza alternative nuk vërtetohet. Këto rezultate janë në përputhje me studimet e tjera të përmendura në seksionin e rishikimit të literaturës.

VI. PERFUNDIME DHE REKOMANDIME

Analiza statistikore e stresit akademik tek nxënësit e tre shkollave që morën pjesë në këtë studim pilot tregon se kur problemet e ndërlidhura të procesit mësimor dhe problemet e tjera që varen nga vetë nxënësit nëse nuk vlerësohen në kohë dhe me seriozitet do të hasen probleme tek nxënësit si: paaftësi në përshtatje, si dhe shfaqja e fenomeneve të trishtueshme dhe problematike fizike dhe mendore. Instrumenti i stresit akademik të këtij studimi përfshinte 50 pyetje që për arsye të analizës statistikore i grupuam në 5 faktorë. Shkalla pesë pikëshe Likert u përdor duke variuar nga 1 (Kurrë) në 5 (Shumë shpesh). Sa më të larta qenë pikët e një faktori aq më e lartë qe grada e stresit të përjetuar nga nxënësit nën ndikimin e prodhuar nga ky faktor.

Si përfundim do të konkludonim se: Nxënësit e tre shkollave publike gjatë semestrit pranverë 2016 kanë përjetuar nivel më pak se të moderuar të stresit akademik. Në përgjithësi, ne mund të konkludojmë se nxënësit kanë përjetuar stres në sezonin Pranverë 2016 në një nivel të mesëm 2.54 të dalë nga rezultati i përgjithshëm 5. Inventari i stresit akademik të këtij studimi u nda në pesë faktorë dhe me një total prej 47 pyetje (artikuj). Shkaqet e mundshme që u hasën në inventarin e stresit akademik të përpiluara në këtë studim qenë:

Shkaqet e mundshme që u hasën në inventarin e stresit akademik të përpiluara në këtë studim qenë paaftësia e nxënësve për të manaxhuar vetveten, pritshmëritë dhe zhgënjimi nga rezultatet në mësim. Në bazë të rezultateve të studimit është detyrë imediate e stafeve pedagogjike për të vlerësuar stresin akademik të nxënësve dhe për të ndihmuar në përmirësimin e cilësisë së jetës së nxënësve. Duke u nisur nga rezultatet e studimit gjithashtu do të sugjeronim stafit drejtues si dhe stafeve pedagogjike nëpër shkolla si dhe autoriteteve drejtuese të DAR -it përpilimin e planeve të aktiviteteve të përshtatshme ose programeve për nxënës të tilla si; organizimi i bisedimeve mbi motivimin, menaxhimin e kohës, aftësitë e studimit dhe ndoshta edhe tema për menaxhimin e stresit. Këto programe duhet të organizohen në vazhdimësi. Gjithashtu specialistët e Ministrisë së Arsimit dhe Sporteve duhet të angazhohen në hartimin e programeve mësimore që i përgjigjen zhvillimit të shoqërisë, teknologjisë dhe informacionit. Rritja cilësore e stafeve pedagogjike në shkolla. Nisur nga lidhja pozitive e korrelacionit arrijmë në konkluzionin se faktorët: Mbingarkesa, Mjedisi i klasës dhe Rezultatet janë faktorë që duhen vlerësuar.

Kufizimet

Ky studim mund të përdoret si bazë për eksplorim të mëtejshëm mbi ndikimet e nivelit të stresit në arritjet akademike të nxënësve. Përveç kësaj, faktorët e tjerë të mundshëm që mund të kontribuojnë në rritjen e nivelit të stresit por që nuk janë shqyrtuar në këtë studim të tillë si faktorët e ambientit, sfondi familjar, arritjet e mëparshme akademike të eksplorohe në tej nga studiuesit në të ardhmen. Kjo mund të ndihmojë për të gjetur marrëdhënie më të forta midis faktorëve stresant dhe stresit të nxënësve që ka impakt në performancën akademike të studentëve. Ndoshta kufizimi më i rëndësishëm i studimit është mospërfshirja edhe e faktorëve të tjerë që ndikojnë në nivelin e stresit akademik. Në të ardhmen duke shpresuar për një studim kërkimor më të avancuar mund të arrihen përfundime të përgjithshme në lidhje me faktorët e stresit që ndikojnë në nivelin e stresit dhe të arritjeve akademike të nxënësve. Një kufizim tjetër i këtij studimi është kampioni i vogël.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Abouserie, R. (1994). Sources and levels of stress in relation to locus of control and self-esteem in university students. Educational Psychology, 14(3), 323-330.
- [2] Ang, R. P. & Huan, V. S. (2006). Relationship between Academic Stress and Suicidal Ideation: Testing for Depression as a Mediator using Multiple Regression. Child Psychiatry and Human Development, 37(2), 133-143.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

- [3] Agolla, J. E. & Ongori, H. (2009). An Assessment of Academic Stress among Undergraduate Students: The Case of University of Botswana. *Educational Research and Review*, 4(2), 63-70. Available online at <http://www.academicjournals.org/ERR>
- [4] Britton, B.K., & Tesser, A. (1991). Effects of time-management practices on college grades. *Journal of Educational Psychology*, 83(3), 405-410.
- [5] Fairbrother K, Warn J (2003). Workplace Dimensions, Stress and Job Satisfaction, *J. Managerial Psychol.* 18(1): 8-21.
- [6] Goodman, E.D. (1993). How to handle the stress of being a student. *Imprint*, 40: 43.
- [7] Humphrey, J.H., Yow, D.A., & Bowden, W.W. (2000). *Stress in College Athletes: Causes, Consequences, Coping*. Binghamton, NY: The Haworth Half-Court Press. An imprint of the Haworth Press, Inc.
- [8] Masih, P. P. & Gulrez, N. K. (2006). Age and Gender Differences on Stress. In Husain, A. & Khan, M. I. (eds.). *Recent Trends in Human Stress Management* (97-104). New Delhi, India: Global Mission Publishing House. Khan, M. I. (eds.). *Recent Trends in Human Stress Management* (97-104). New Delhi, India: Global Mission Publishing House.
- [9] Misra, R., & McKean, M. (2000). COLLEGE STUDENTS' ACADEMIC STRESS AND ITS RELATION TO THEIR ANXIETY, TIME MANAGEMENT, AND LEISURE SATISFACTION. *American Journal of Health Studies*, 16(1). 41-45.
<http://www.biomedsearch.com/article/College-students-academic-stress-its/65640245.html>
- [10] Richlin-Klonsky, J. & Hoe, R. (2003). Sources and Levels of Stress among UCLA Students. *Student Affairs Briefing*, 2.
- [11] Stevenson A, Harper S (2006). Workplace stress and the student learning experience, *Qual. Assur. Educ.*, 14(2): 167-178.
- [12] Sax, L.J. (1997). Health trends among college freshmen. *Journal of American College Health*, 45(6), 252-262.
- [13] Wilks, S. E. (2008). Resilience amid academic stress: The moderating impact of social support among social work students. *Advances in Social Work*, 9(2), 106-125.
<http://advancesinsocialwork.iupui.edu/index.php/advancesinsocialwork/article/view/51/195>

AWAKENING THE AWARENESS OF CHILDREN ON PRESERVATION OF THE ENVIRONMENT THROUGH ART EDUCATION CLASSES IN LOWER GRADES OF PRIMARY SCHOOL

Daliborka Djerkovic, Msc

Pedagogical Faculty in Prizren with temporary placement in Leposavic, leladjerkovic@gmail.com

Aleksandar Vukanovic, Msc

PhD student at FUTURA Faculty for Applied Ecology Belgrade, corie.trebinje@gmail.com

Summary: Interconnecting esthetic and ecological education through realization of art classes with the goal of more successfully awakening the awareness among children about preserving the environment. Art classes have great potential and wide range of possibilities which are conditioned by the awareness of the teachers themselves, their will for additional engagement for teaching in nature, striving to design classes in nature, creativity in the era of using recyclable materials. Insisting on holistic approaches only accelerates mental growth of children, because in this period it is more suitable for them to connect more elements and observe them together, than extracting individual things. For children to adopt true values and develop behaviors based on these, it is necessary to give them the opportunity to think about these values, engage them in different ways, and finally chose.

Keywords: preserving the environment, art education, ecological awareness, ecological content

БУЂЕЊЕ СВЕСТИ КОД ДЕЦЕ О ОЧУВАЊУ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ КРОЗ ЧАСОВЕ ЛИКОВНЕ КУЛТУРЕ У МЛАЂИМ РАЗРЕДИМА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Мр Далиборка Ђерковић

Учитељском факултету у Призрену са привременим седиштем у Лепосавићу
leladjerkovic@gmail.com

Мр Александар Вукановић

ФУТУРА Факултет за примењену екологију Београд, corie.trebinje@gmail.com

Резиме: Прожимање естетског и еколошког васпитања кроз реализовање часова ликовне културе у циљу успешнијег буђења свести код деце о очувању животне околине. Сами часови ликовне културе располажу великим потенцијалом и широким спектром могућности који је условљен свешћу самих учитеља, наставника, њиховом вољом за додатним ангажовањем за извођење наставе у природи, трудом око осмишљавања наставе у природи, креативности у ери коришћења рециклажног материјала. Инсистирање на целовитим системима само убрзава ментални раст деце јер им у овом периоду много више одговара спој више елемената посматраних заједно него издвајање појединости. Да би деца усвајала истинске вредности и развила понашања заснована на њима, неопходно је да им се пружи прилика да о вредностима размишљају, на различите их начине ангажују и коначно одаберу.

Кључне речи: очување животне средине, ликовна култура, еколошка свест, еколошки садржаји

1. УВОД

Морална осјећања дужности и одговорности органски су повезани са осећањима везана за лепоту природе и света и снажно подстичу на активности очувања и оплемењивања човјекове природне средине у жељи да се супростави свему што је угрожава.

Треба радити на развијању високе мотивације ученика за усвајање еколошких знања и вредности. Еколошки садржаји су у великој мери занимљиви и тичу се сваког појединца и друштва у целини. Због свог смисла, значаја, циљева и задатака еколошко васпитање схватамо као нераздвојни, саставни део и подручје општег васпитања и образовања а еколошку културу као део културе сваког појединца и друштва уопште.

У највећем броју образовних система процес учења и подучавања се заснива пре свега на ангажовању когнитивног аспекта личности. У последње две деценије дошло је до великих помака који су резултирали променама у процесу схватања учења и у развоју нових наставних метода. Један од таквих помака је теорија о вишеструкој интелигенцији харвардског професора Хауарда Гарднера. По Гарднеру, поред ове две врсте интелигенције, логичко-математичке и лингвистичке, постоји најмање још седам врста различитих интелигенција, које укључују, просторно-визуелну, музичку, телесну, интерперсоналну итд.

2. МОТИВИСАНОСТ И СПРЕМНОСТ ЗА РЕАЛИЗАЦИЈУ ЕКОЛОШКИХ САДРЖАЈА КРОЗ ЧАСОВЕ ЛИКОВНЕ КУЛТУРЕ У МЛАЂИМ РАЗРЕДИМА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Образовање треба бити отворено према променама које се дешавају у свету, треба конструирати пратити дешавања и мора дати свој одговор на нове изазове. Развијање еколошке свести код младих је предуслов активнијег бављења екологијом у будућности јер живјети у здравој и незагађеној средини једно је од основних људских права.

Треба навести учитеље, наставнике да размишљају о начинима подучавања који могу да задовоље потребе деце са различитим врстама интелигенције и интересовањима и тако свој деци олакшају процес учења. Направљен је велики број истраживања чији резултати указују на то да деца постижу много већи успех у учењу када се садржаји који се уче обрађују на начине који ангажују различите врсте интелигенције. Кроз песму и покрет, цртеж и боју, глуму, шематске приказе, логичку анализу, поезију итд.

У колико су наставници свесни и мотивисани да код деце буде свест о очувању животне средине, часови ликовне културе пружају потенцијал за деловање, да се до те свести дође на јако занимљив и креативан начин

Јасно је да ови циљеви буђења свести о заштити животне средине кроз часове ликовне културе, изискују додатну креативност учитеља и наставника. Креативност је могућност и начин да се настави процес у свим видовима, сегментима и фазама учини плодотворнијим. Креативно ангажовање ученика, наставника у настави, чини наставни процес дидактички богатијим, занимљивијим и динамичнијим а у педагошком смислу потпунијим.

Програм ликовне културе даје сваком наставнику слободу, могућност да испољи креативност, да проналази одговарајуће облике, методе и средства за реализацију. Један од најважнијих ставки која је битна за наставника ликовне културе је да схвати, колико је битно да идентификује садржај полазећи од опажања околине. Најбоље је учење од природе, посматрање, опажање и уочавање непоновљивости природе, из чега ће и произаћи потреба за очувањем природе.

Еколошки покрети и научници веома убедљиво упозоравају да се природна равнотежа нарушава, да се природни ресурси неконтролисано користе, да је угрожена природна човјекова околина, његово здравље, опстанак и развој.

Експерти за образовање верују да младе генерације благовремено, систематски и свеобухватно треба едуковати о проблемима са којима ће се суочавати и свет и појединци.

Долазимо до тога да се сагледа озбиљност схватања, упозорења експерата о заштити животне средине. Буђењем свести о очувању животне средине се отпочиње од раног детињства па је од велике важности да се спроводи и кроз реализацију часова у школи. Веома су значајна настојања да се очува природна средина и да се млади еколошки едукују.

3. ЕКОЛОШКИ САДРЖАЈИ У НАСТАВИ ЛИКОВНЕ КУЛТУРЕ

Естетско образовање у комбинацији са еколошким васпитањем кроз часове ликовне културе пружа неограничене могућности да код дјете развија знање о природи, иницијативност, креативност, машту, оригиналност и инвентивност, ученици овладавају вештинама и навикама „еколошко-естетског“ освајања, изражавања и обликовања неког новог света са здравом природом пуном лепоте.

Садржаји естетског васпитања тесно су повезани са садржајима и задацима других подручја васпитања. Развијање осећања сопствене дужности и одговорности, као и активног делатног односа према заштити и унапређењу животне средине, централни је задатак еколошког васпитања.

Да би деца усвајала истинске вредности и развила понашања заснована на њима, неопходно је да им се пружи прилика да о вредностима размишљају, разговарају, на различите их начине ангажују коначно одаберу.

Циљ васпитно-образовног рада у настави ликовне културе јесте да се подстиче учениково стваралачко мишљење и дјеловање у складу са демократским опредјељењем друштва и карактером овог наставног предмета.

У самом Наставном плану и програму за ликовну културу, недовољно је тематских садржаја који директно упућују на заштиту животне средине. Међутим, сами циљеви и задаци наставе ликовне културе упућују на то да се многе теме могу искористити за реализовање наставе у природи и да се могу осмислити коришћењем рециклажног материјала.

Креативно-стваралачке активности на часовима ликовне културе који се одржавају у природи, пружају ученицима могућност повезивања са природом. У тим активностима, ученици усавршавају способности посматрања, анализирања, закључивања и процењивања. Добију и прилику да себе промовишу кроз примењену уметност од материјала из природе или рециклажног материјала.

Комбинација естетског васпитања са еколошким васпитањем кроз реализовање часова ликовне културе, укључује разноврсне начине истраживања правих животних вредности. Уочавање нових појмова, размишљање, креирање и подучавање социјалним вештинама, комбиновани су са уметничким изражавањем: покретом, певањем, вежбама замишљања.

4. НАСТАВА У ПРИРОДИ И РЕЦИКЛАЖНИ МАТЕРИЈАЛ

Одвести дете у природу представља праву животну вредност на једноставан начин. Дете се не развија само учећи речи, већ стицањем искуства. Од непроцењиве је вредности дете у интеракцији са природом. Деца се охрабрују да размишљају о вредностима и да их доживе креативно кроз уметност. Деца цртају и стварају на тему мира, очувања природе, биљке, животиње и на тај начин изражавају спремност на сарадњу.

Настава у природи деци омогућава поступно нови амбијент. Амбијент који инспирише стваралаштво. Једна од најбитнијих карактеристика савремене васпитне комуникације *јесте васпитање стваралаштвом и за стваралаштво* (подвукао Б. Јовановић). Отвара могућности да дјеца са учитељима, наставницима размишљају о томе у каквој би средини жељели да раде, стварају, уче вештине, креативно размишљају и креативно се изражавају. У процесу мотивисања ученика за рад, учитељ, наставник ће моћи да води разговор о предвиђеним садржајима (ликовни садржаји о очувању животне средине) чиме ће створити услове, а ослањајући се на знања ученика стечена у другим областима, да сваки ученик пронађе своју тему за рад. Ученик добија прилику да у већој мјери буде субјект који бира различите задатке и путеве његовог решавања. Самим тим учитељ, наставник стимулише интелектуални развој као битну основу стваралачког мишљења и креативног рада. Настава у природи је креативнија, занимљивија и мање стереотипна и формалистичка. Сам амбијент омогућава слободнију комуникацију и креативног рада ученика и наставника емпатију, поверење, кооперативни однос између ученика и наставника као и између самих ученика. Извођењем активности у природном амбијенту, код ученика, између осталог треба да:

- подстакне способност практичног запажања у њиховој животној средини, и препознавања елемената савладаних током градива;
- омогући развијање истраживачког духа и жеље за откривањем мало запаженог свијета;
- помогне у доживљавању непосредног окружења и бризи за заједничку животну средину;
- прошири знање из домена њихових личних интересовања (Вукановић А., 2011)

За наставнике који су спремни да дају допринос очувању животне средине кроз своју наставу, било би повољно да сваке године сачињавају нови годишњи и оперативни план рада, чиме ће и доказати своју креативност у стварању услова за ученичку креативност у природи и у коришћењу рециклажних материјала. Прве интервенције за коришћење рециклажног материјала су од великог значаја и само инсистирање наставника посебно према деци која су навикнута на коришћење искључиво школских материјала.

Изражавајући и развијајући естетске способности ученици изражавају своју личност, своје виђење света, потврђују своју аутентичност, јачају овај духовни и морални интегритет, оплеменењују себе и своју средину.

5. МЕТОДЕ И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ овога истраживања је анализа доприноса предмета Ликовна култура у млађим разредима основне школе развоју еколошке свести ученика.

На основу овако формулисаног циља, можемо утврдити задатке нашег истраживања:

1. Утврдити ставове наставника о мотивисаности и спремности за реализацију еколошких садржаја
2. Утврдити ставове наставника о заступљености садржаја еколошког васпитања и образовања у НПП и уџбеницима Ликовне културе
3. Утврдити ставове наставника о томе да ли реализују наставу Ликовне културе у природи и колико користе рециклазне материјале као средство за рад

За ово истраживање одабран је узорак од 100 наставника основних школа на територији општине: Нови Пазар, Рашка и Краљево. Реч је о намерном узорку.

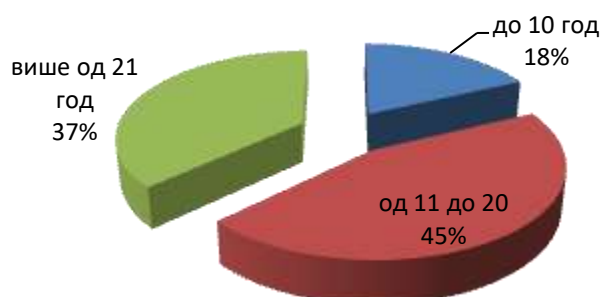
У истраживачком пројекту, једна од независних варијабли је пол наставника. У приказаном графикону можемо уочити да је у овом истраживачком пројекту учествовало 40% наставника мушког пола и 60% наставника женског пола (Графикон 1). У узорку је у већем проценту била заступљена женска популација.

Графикон 1. Структура узорка према полу испитаника

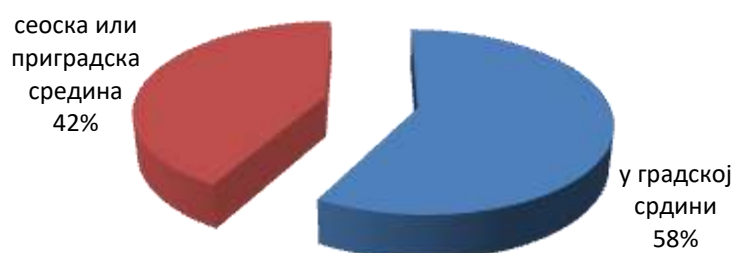
На основу приказаног Графикона 2, може се видети да највећи број испитаника има радни стаж од 10 до 20 година, односно, 45% од укупног броја испитаника. Следе наставници који имају радни стаж преко 20 година, чинећи 37% од укупног броја испитаника и процентуално најмањи број испитаника са радним стажом до 10 година. Они чине укупно 18% од укупног броја испитаника.

Графикон 2. Структура узорка према годинама радног стажа

На основу приказаног Графикона 3, може се видети да највећи број испитаника ради у градској средини, односно, 58% од укупног броја испитаника. 42% испитаника од укупног броја испитаника наставу обавља у сеоским или приградским насељима.

Графикон 3. Структура узорка према мјесту извођења наставе

Мотивисаности и спремности наставника за реализацију еколошких садржаја

1. Табела 1. Ставови наставника о мотивисаности и спремности за реализацију еколошких садржаја

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Тврдње	Потпуно нетачно	Углавном нетачно	Нисам сигуран	Углавном тачно	Потпуно тачно	Н	АС	СД
Често сам иницијатор и организатор еколошких активности	1 1.0%	2 2.0%	10 10.0%	46 46.0%	41 41.0%	10 0	4.2 4	0.79
Радо прихватам и обављам активности у вези заштите природе	1 1.0%	5 5.0%	15 15.0%	49 49.0%	30 30.0%	10 0	4.0 2	0.86
Сматрам да сам образован за реализацију еколошких садржаја	0 0%	2 2.0%	13 13.0%	40 40.0%	45 45.0%	10 0	4.2 3	0.75
Мотивисан сам и заинтересован за реализацију садржаја еколошког образовања	0 0%	1 1.0%	11 11.0%	45 45.0%	43 43.0%	10 0	4.3 0	0.70
Редовно се информишем о важности очувања животне средине	0 0%	0 0%	8 8.0%	36 36.0%	56 56.0%	10 0	4.4 8	0.64
Укључен сам у рад еколошке секције у својој школи	33 33.0 %	34 34.0 %	19 19.0%	8 8.0%	6 6.0%	10 0	2.2 0	1.16

Из табеле 1. може се уочити да на тврдњу из скале процене за наставнике, Често сам иницијатор и организатор еколошких активности, 41 наставник (41.0%) сматра да се потпуно слаже са наведеном тврдњом, 46 (46.0%) углавном се слажу са тврдњом, 10 наставника (10.0%) није сигурна у ову тврдњу, 2 (2.0%) се углавном не слаже са овом тврдњом, док 1 (1.0%) наставник сматра да се у потпуности не слаже са тврдњом.

На тврдњу из скале процене, Радо прихватам и обављам активности у вези заштите природе, највећи број наставника, 49 (49.0%) сматра да се углавном слажу са овом тврдњом, 30 (30.0%) да се у потпуности слажу са тврдњом, 15 (15.0%) наставника није сигурна у ову тврдњу, 2 (2.0%) се углавном не слаже са овом тврдњом, док 1 (1.0%) наставник сматра да се у потпуности не слаже са тврдњом.

На тврдњу из скале процене Сматрам да сам образован за реализацију еколошких садржаја, 40 наставника (40.0%) сматра да је то потпуно тачно, док 45 (45.0%) наставника сматра да је то углавном тачно. Изражена несигурност уочена је код 13 (13.0%) наставника. Међутим, 2 (2.0%) наставника се углавном не слажу са овом тврдњом.

Следеће питање у оквиру ове скале је имало за циљ утврђивање тренутног стања које се односи на то да ли су испитаници Мотивисани и заинтересовани за реализацију садржаја еколошког образовања. На основу приказаних резултата, уочава се да највећи број 45 (45.0%) испитаника углавном мотивисано и заинтересовано за реализацију садржаја еколошког образовања, док је 43 (43.0%) наставника увек мотивисано и заинтересовано за реализацију садржаја еколошког образовања. Изражена несигурност уочена је код 11 (11.0%) наставника. Међутим, 1 (1.0%) наставник се у потпуности не слаже са овом тврдњом.

На тврдњу из скале процене Редовно се информишем о важности очувања животне средине највећи број наставника, 56 (56.0%) сматра да се у потпуности слажу са овом тврдњом, 36 (36.0%) да се углавном слажу са тврдњом, док 8 (8.0%) наставника није сигурна у ову тврдњу.

На тврдњу из скале процене Укључен сам у рад еколошке секције у својој школи, 34 (34.0%) углавном се не слажу са овом тврдњом, 33 (33.0%) се у потпуности не слажу са овом тврдњом, док 19 (19.0%) наставника није сигурна у ову тврдњу. Међутим, 6 (6.0%) сматра да се у потпуности слажу са овом тврдњом, 8 (8.0%) да се углавном слажу са тврдњом.

Табела 2. Ставови наставника о мотивисаности и спремности за реализацију еколошких садржаја

Тврдње	χ^2	df	P
Често сам иницијатор и организатор еколошких активности	95.100	4	0.000
Радо прихватам и обављам активности у вези заштите природе	77.600	4	0.000
Сматрам да сам образован за реализацију садржаја еколошког образовања	51.920	3	0.000

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Мотивисан сам и заинтересован за реализацију садржаја еколошког образовања	59.840	3	0.000
Редовно се информишем о важности очувања животне средине	34.880	2	0.000
Укључен сам у рад еколошке секције у својој школи	35.300	4	0.000

Табела 2. показује да се израчунавањем хи квадрата дошло до сазнања да за свих шест тврдњи постоји статистичка разлика у ставовима наставника о мотивисаности и спремности за реализацију еколошких садржаја. На основу свега изнесеног може се закључити да је прва специфична хипотеза која каже: Претпоставља се да су наставници мотивисани и спремни за реализацију еколошких садржаја, у потпуности потврђена.

Садржаји еколошког васпитања и образовања заступљени су у НПП и уџбеницима Ликовне културе

Табела 3. Испитивање да ли наставници сматрају да су са садржаји еколошког васпитања и образовања заступљени су у НПП и уџбеницима Ликовне културе

Тврдње	Потпуно нетачно	Углавном нетачно	Нисам сигуран	Углавном тачно	Потпуно тачно	Н	АС	СД
У НПП за Ликовну културу су јасно дефинисани циљеви еколошког васпитања и образовања	2	6	8	46	38	100	4.12	0.94
	2.0%	6.0%	8.0%	46.0%	38.0%			
НПП омогућује да се реализују садржаји о заштити животне средине	3	16	28	27	26	100	3.57	1.13
	3.0%	16.0%	28.0%	27.0%	26.0%			
НПП препоручује наставна средства, природни материјал и материјали за рециклажу	2	4	14	42	38	100	4.10	0.93
	2.0%	4.0%	14.0%	42.0%	38.0%			
У уџбеницима ликовне културе су заступљени садржаји који говоре о заштити животне средине	2	3	21	34	40	100	4.07	0.96
	2.0%	3.0%	21.0%	34.0%	40.0%			
Уџбеници Ликовне културе су богати илустрацијама који указују на здраву животну средину	2	4	15	46	33	100	4.04	0.91
	2.0%	4.0%	15.0%	46.0%	33.0%			
Приручници за наставнике јасно упућују наставнике на реализацију садржаја еколошког образовања	29	28	21	15	7	100	2.43	1.25
	29.0%	28.0%	21.0%	15.0%	7.0%			

Из табеле 3. може се уочити да на тврдњу из скале процене за наставнике, У НПП за Ликовну културу су јасно дефинисани циљеви еколошког васпитања и образовања, 46 наставника (46.0%) сматра да се углавном слажу са наведеним, 38 (38.0%) наставника сматра да се у потпуности слажу са тврдњом, 8 наставника (8.0%) није сигурна у ову тврдњу. Међутим, 2 наставника је истакло да се у потпуности не слажу са тврдњом, док се 6 (6.0%) углавном не слажу са тврдњом.

На тврдњу из скале процене, НПП омогућује да се реализују садржаји о заштити животне средине, 26 наставника (26.0%) се у потпуности слажу са тврдњом, 27 (27.0%) се углавном слажу са датом тврдњом. Међутим, 28 (28.0%) наставника није сигурно, док, 16 (16.0%) наставника сматра да је тврдња углавном нетачна, док 2 (2.0%) наставника сматра да је тврдња потпуно нетачна.

На тврдњу из скале процене НПП препоручује наставна средства, природни материјал и материјали за рециклажу, 42 наставника (42.0%) сматрају да се углавном слажу са овом тврдњом, док 38 (38.0%) наставника сматра да се у потпуности слажу са овом тврдњом. Изражена несигурност уочена је код 14 (14.0%) наставника. Међутим, 4 (4.0%) наставника сматра да је тврдња углавном нетачна, док 2 (2.0%)

наставника сматрају да је тврдња потпуно нетачна.

Следеће питање у оквиру ове скале је имало за циљ да утврди колико су наставници задовољни са заступљеношћу садржаја који говоре о заштити животне средине у уџбеницима ликовне културе. На основу приказаних резултата, уочава се да 40 наставника (40.0%) сматра да се у потпуности слажу са овом тврдњом, док 34 (34.0%) наставника сматра да се углавном слажу са овом тврдњом. Изражена несигурност уочена је код 21 (21.0%) наставника. Међутим, 3 (3.0%) наставника сматра да је тврдња углавном нетачна, док 2 (2%) наставника сматрају да је тврдња потпуно нетачна.

На тврдњу из скале процене Уџбеници Ликовне културе су богати илустрацијама који указују на здраву животну средину, 46 наставника (46.0%) се углавном слаже са датом тврдњом, 33 (33.0%) се у потпуности слаже. Међутим, 15 (15.0%) наставника није сигурно у наведену тврдњу. 4 (4.0%) наставника сматра да је тврдња углавном нетачна, док 2 (2.0%) наставника сматра да је тврдња потпуно нетачна.

На тврдњу из скале процене Приручници за наставнике јасно упућују наставнике на реализацију садржаја еколошког образовања, 28 наставника (28.0%) сматра да се углавном не слаже са овом тврдњом, док 29 (29.0%) наставника се у потпуности не слаже са овом тврдњом. Изражена несигурност уочена је код 21 (21.0%) наставника. Међутим, 15 (15.0%) наставника сматра да је тврдња углавном тачна, док 7 (7.0%) наставника сматрају да је тврдња потпуно тачна.

Табела 4. Ставови наставника о томе да ли су садржаји еколошког васпитања и образовања заступљени су у НПП и уџбеницима Ликовне културе

Тврдње	χ^2	df	P
У НПП за Ликовну културу су јасно дефинисани циљеви еколошког васпитања и образовања	83.200	4	0.000
НПП омогућује да се реализују садржаји о заштити животне средине	22.700	4	0.000
НПП препоручује наставна средства, природни материјал и материјали за рециклажу	71.200	4	0.000
У уџбеницима ликовне културе су заступљени садржаји који говоре о заштити животне средине	60.500	4	0.000
Уџбеници Ликовне културе су богати илустрацијама који указују на здраву животну средину	72.500	4	0.000
Приручници за наставнике јасно упућују наставнике на реализацију садржаја еколошког образовања	17.000	4	0.000

На основу података приказаних у табели 4. може се констатовати да на основу хи квадрата за свих шест тврдњи постоји статистичка разлика у одговорима наставника о томе да ли су садржаји еколошког васпитања и образовања заступљени су у НПП и уџбеницима Ликовне културе. На основу свега изнешеног може се закључити да је друга специфична хипотеза која каже: Претпоставља се да су садржаји еколошког образовања и васпитања заступљени у НПП и у уџбеницима Ликовне културе, у потпуности потврђена.

Реализација наставе Ликовне културе у природи и коришћење рециклажног материјала

Табела 5. Ставови наставника о томе да ли остварују наставу Ликовне културе у природи и колико користе рециклазне материјале као средство за рад

Тврдње	Потпуно нетачно	Углавном нетачно	Нисам сигуран	Углавном тачно	Потпуно тачно	N	АС	сд
Често са ученицима боравим у природи при реализација часова Ликовне културе	0	6	14	39	41	100	4.15	0.88
	0%	6.0%	14.0%	39.0%	41.0%			
У природи налазим мотивацију за рад	5	11	20	45	19	100	3.62	1.07
	5.0%	11.0%	20.0%	45.0%	19.0%			

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

На часу често користим материјале из природе	1 1.0%	2 2.0%	9 9.0%	57 57.0%	31 31.0%	100	4.15	0.74
Често ученицима задајем за задаћу да сакупљају материјал из природе који ћемо користити у раду	1 1.0%	6 6.0%	10 10.0%	50 50.0%	33 33.0%	100	4.08	0.87
На часу користим рециклажни материјал као наставно средство	1 1.0%	12 12.0%	20 20.0%	43 43.0%	24 24.0%	100	3.77	0.98
Често ученике упућујем на сакупљање и коришћење рециклажног материјала	0 0%	0 0%	6 6.0%	39 39.0%	55 55.0%	100	4.49	0.61
Часови у природи нису најадекватнији на реализацију наставе ликовне културе	38 38.0%	32 32.0%	18 18.0%	8 8.0%	4 4.0%	100	2.08	1.12

Из табеле 5. може се приметити да на тврдњу из скале процене за наставнике, Често са ученицима боравим у природи при реализација часова Ликовне културе, 41 наставник (41.0%) сматра да се у потпуности слаже са наведеним, 39 (39.0%) наставника сматра да се углавном слажу са тврдњом, 14 наставника (14.0%) није сигурна у ову тврдњу. Међутим, 6 (6.0%) наставника је истакло да се углавном не слажу са тврдњом.

На тврдњу из скале процене, У природи налазим мотивацију за рад, 45 наставника (45.0%) сматра да им је природа мотивација за рад, док 19 (19.0%) сматра да им је природа увјек мотивација за рад. Међутим, 20 (20.0%) наставника није сигурно у томе колико им је природа мотивација за реализацију наставних јединки. 11 (11.0%) наставника сматра да је тврдња углавном нетачна, док 5 (5.0%) наставника сматра да је тврдња потпуно нетачна.

На тврдњу из скале процене, Често ученицима задајем за задаћу да сакупљају материјал из природе који ћемо користити у раду, 57 наставника (57.0%) сматра да се углавном слажу са овом тврдњом, док 31 (31.0%) наставник сматра да се у потпуности слаже са овом тврдњом. Изражена несигурност уочена је код 9 (9.0%) наставника. Међутим, 2 (2.0%) наставника сматра да је тврдња углавном нетачна, док 1 (1.0%) наставник сматра да је тврдња потпуно нетачна.

На тврдњу из скале процене На часу користим рециклажни материјал као наставно средство, 50 наставника (50.0%) углавном користе на часу рециклажни материјал, 33 (33.0%) увек користи рециклажни материјал. Међутим, 10 (10.0%) наставника није сигурно у наведену тврдњу. 6 (6.0%) наставника сматра да углавном не користе рециклажне материјале на часу, док 1 (1.0%) наставник уопште не користи рециклажни материјал.

Следеће питање у оквиру ове скале је имало за циљ да утврди тренутно стање које се односи на то да ли испитаници Често упућују ученике на сакупљање и коришћење рециклажног материјала. На основу приказаних резултата, уочава се да 24 (24.0%) наставника често упућује ученике на сакупљање и коришћење рециклажног материјала, док 43 (43.0%) наставника сматра да углавном упућује ученике на сакупљање и коришћење рециклажног материјала. Изражена несигурност уочена је код 20 (20.0%) наставника. Међутим, 12 (12.0%) наставника сматра да углавном не упућује ученике на сакупљање и коришћење рециклажног материјала, док 1 (1.0%) наставник сматра да уопште не упућује ученике на сакупљање и коришћење рециклажног материјала.

Табела 6. Ставови наставника о томе да ли остварују наставу Ликовне културе у природи и колико користе рециклажне материјале као средство за рад

Тврдње	χ^2	df	P
Често са ученицима боравим у природи при реализација часова Ликовне културе	37.360	3	0.000
У природи налазим мотивацију за рад	46.600	4	0.000
На часу често користим материјале из природе	114.800	4	0.000
Често ученицима задајем за задаћу да сакупљају материјал из природе који ћемо користити у раду	86.300	4	0.000
На часу користим рециклажни материјал као наставно средство	48.500	4	0.000

Често ученике упућујем на сакупљање и коришћење рециклажног материјала	37.460	2	0.000
Часови у природи нису најадекватнији на реализацију наставе ликовне културе	43.600	4	0.000

Табела 6. приказује да на основу хи квадрата за свих седам тврдњи постоји статистичка разлика у одговорима наставника о томе да ли остварују наставу Ликовне културе у природи и колико користе рециклажне материјале као средство за рад

Препоставља се да наставници остварују наставу Ликовне културе у природи и да користе рециклажне материјале као средство за рад, у потпуности потврђена.

С обзиром да су наше све три претпоставке потврђене можемо да дођемо до закључка да је велики допринос наставе Ликовне култура развоју еколошке свести ученика у нижим разредима основне школе.

6. ЗАКЉУЧАК

Пјаже каже да дете у свом периоду може да савлада и примењује логичко правило на класе, серије и бројеве, али само онда када су му пред очима конкретни предмети и када те конкретне предмете може да замисли.

Коменски је у свом делу *Свет у сликама* тражио да настава обухвата цели свет по природним и логичким срединама које је он разврстао у оквиру 151 теме (на пример: небо, ваздух, вода, земља, облаци итд). Мисао Коменског заиста усмерава да се наставна грађа концентрише по природним и логичким целинама, да се садржаји повезују са природом.

За наставнике који су спремни да дају допринос очувању животне средине кроз своју наставу, било би повољно да сваке године сачињавају нови годишњи и оперативни план рада, чиме ће и доказати своју креативност у стварању услова за ученичку креативност у природи и у коришћењу рециклажних материјала.

Истраживањем улоге наставе Ликовне култура развоју еколошке свести ученика у нижим разредима основне школе дошли смо до задовољавајућих резултата. На основу приказаних табела можемо увидети да је мишљење наставника потврдило и наше претпоставке о великом доприносу предмета Ликовна култура у млађим разредима основне школе развоју еколошке свести ученика. Наставника су се изјаснили да су веома мотивисаности и спремности за реализацију еколошких садржаја. Такође, истакли су заступљености садржаја еколошког васпитања и образовања у НПП Ликовне културе, са посебним освртом на садржаје у уџбеницима Ликовне културе за млађе разреде основне школе.

Велика већина наставника се изјаснила да реализују наставу Ликовне културе у природи, и на тај начин доприноси изграђивању правилне еколошке свести ученика. Наставници у свом раду користе рециклажне материјале као средство за рад. Већина наставника подстиче ученике да у свом раду сакупљају и употребљавају рециклажне материјале. Зато се са сигурношћу може тврдити да настава Ликовне културе у млађим разредима основне школе пружа велике могућности за развијање еколошке свести ученика.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Сузић, Ненад (2010): Психолошке и педагошке радионце, Психополис институт, Нови Сад
- [2] Вилотијевић, Нада (2006): Интегративна настава природе и друштва, Школска књига, Београд
- [3] Шефер, Јасмина (2005): Креативне активности у тематској настави, Институт за педагошка истраживања, Београд
- [4] Јовановић, Бранко (2004): Школа и васпитање, Учитељски факултет у Јагодини, Јагодина
- [5] Пеић, Матко (1978): Приступ ликовном дјелу, Школска књига, Загреб
- [6] Tilman Dajana, Hsu Dajana (2007) *Životne vrednosti*, Kreativni centar, Beograd
- [7] Ketlin Guld Landi (2007): *Zainteresujte đake za učenje*, Kreativni centar, Beograd
- [8] Foster, G., Savicki, E., Šejfer, H., Zelinski, V. (2007): *Mislim, dakle učim*, Kreativni centar, Beograd
- [9] Николић, Весна (2003): Образовање и заштита животне средине, Задужбина Андрејевић, Београд
- [10] Брун, Гордана (2001): Образовање и васпитање за опстанак, Задужбина Андрејевић, Београд
- [11] Вукановић, Александар (2011): Могућности коришћења природних добара за развој еколошке свјести, Нова школа бр 8, Педагошки факултет у Бијељини, Бијељина
- [12] Лихачев, Б.Т. (1997): Структура Екологической культуры личности и педагогические основы её формирования, у: *Экологическое образование*, „Горизонт”, Москва, стр.67.
- [13] Кундачина, Миленко (1998), Чиниоци еколошког васпитања и образовања ученика, Учитељски факултет у Ужицу, Ужице

GAME BASED MODELS FOR INTELLECTUAL AND PERSONAL DEVELOPMENT OF A CHILD

Rumyana Papancheva
Krasimira Dimitrova
Daniela Zaberska
Margarita Terzieva
Krasimir Nikolov
Zlatka Dimitrova
Dechko Ignatov
Iliyana Pencheva

University "Prof. Dr Asen Zlatarov", Burgas, Bulgaria, papancheva@dgklaz.net

Abstract: The paper presents a theoretical framework of a system of didactic games for pedagogical interaction in kindergarten. The system responds to the challenges in front of the contemporary educational system. Nowadays children live in new conditions dictated by new technologies and instant access to information of any kind. Among key personal skills for successful realization in life are analytical, creative and critical thinking, team working and multicultural tolerance. And the formation of all of them should start at early ages. In general, the educational system is very conservative and resistant to changes. We could outline routine and stereotyped work at all levels – from single teacher to entire institutional departments.

The article outlines main problems of the modern kindergarten and a model of pedagogical interaction is described. Within this model a conceptual framework of system of didactic games is described as structure and content. Game based activities put an emphasis on variety of organizational forms of work, the use of interactive methods, the integration of modern technologies and educational software. At the core is the game as natural form of interaction at kindergarten.

Keywords: digital generation, game based model, organizational forms, interdisciplinary approach, technology integrated teaching and learning, interactivity.

ИГРОВИ МОДЕЛИ ЗА ИНТЕЛЕКТУАЛНО И ЛИЧНОСТНО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО

Румяна Папанчева
Красимира Димитрова
Даниела Заберска
Маргарита Терзиева
Красимир Николов
Златка Димитрова
Дечко Игнатов
Илияна Пенчева

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас, България, papancheva@dgklaz.net

Абстракт: Статията представя теоретичен модел за игрово педагогическо взаимодействие в детската градина, съобразен с предизвикателствата, пред които е поставена образователната система в наши дни. Съвременните деца се развиват в нови условия, продиктувани от напредъка на технологиите, достъпа до информация, нуждата от качества на личността като аналитично, творческо и критично мислене, екипност и мултикултурна толерантност. Образователната система навсякъде по света е сред най-бавно променящите се. За нея са типични рутината, стереотипите на работа, консерватизъм от институционално до личностно ниво.

В статията се очертават проблемите на съвременната детска градина и се предлага модел на педагогическо взаимодействие с акценти, поставени върху съчетаването на различни организационни форми на работа, използване на интерактивни методи, интегриране на съвременни технологии, работа с образователен софтуер. В основата на модела е игровото взаимодействие и създаването на динамична среда, поставяща децата в активна позиция.

Ключови думи: дигитално поколение, игрови модел, организационни форми, интердисциплинарен подход, интегриране на технологии, интерактивност.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Образователно-възпитателният процес в детската градина се определя от комплексен пакет от фактори, свързани както с педагогическата наука, така и с нуждите, и с очакванията на обществото към определен времеви период. В условията на изключително динамично обществено развитие, свързано с огромни информационни потоци, нови технологии и мултикултурно общуване, е от ключово значение качеството на знания и личностните умения на всеки един индивид. Като първа обществена институция в живота на детето, детската градина носи и огромна отговорност за формиране на стартов пакет знания, умения и отношения. Българската образователна система може да се похвали с добре развита предучилищна педагогика с богата история и постигнати резултати, което освен гордост е и отговорност на учени, педагози и образователни лидери. Съвременното общество има нужда от личности с аналитичен ум, комуникативни възможности и екипни умения. Следователно детската градина трябва да предложи образователно-възпитателен процес, насочен към формиране на знания, критично и творческо мислене, комуникативни и екипни умения. Реализирането на такъв процес изисква адекватни методите на работа, съобразени с особеностите на дигиталното поколение.

Изключително важно е езиковото развитие на малките деца и връзката му с обучението в училище. Езиковото развитие на детето е умение, което е предвестник на уменията му за критично мислене и се появява още през първите години от живота [2]. Осигуряването на качествено предучилищно образование е гаранция за успешното развитие на личността. Ключови фактори са интерактивността, екипността и творческото мислене. Това определя нуждата от създаване на динамична среда за работа, т. нар. динамична класна стая/група, в която учителят да може да сменя дейности и методи на работа според конкретната ситуация. Системата на детската градина е изградена на три нива – смислово, личностно и дейностно [1]. Последното ниво поставя въпроса „Как?“ – как да се формира детето като субект на дейността и отношенията в групата. Отговорът на този въпрос е „чрез игра“ и се определя от факта, че играта е централен феномен на детството.

Връзката университет – практика е определяща за реализирането на студентите. Важно е в университета да се градят специалисти, познаващи най-новите педагогически теории, можещи да работят с нови технологии – информационни, организационни, методически и др. Качеството на преподаване в университета е тясно свързано с качеството на преподавателския състав и средата на работа. Научното и кариерно развитие на преподавателите педагози изисква реализиране на мащабни педагогически изследвания, в които да участват учени и студенти с разнообразна квалификация и интереси. Работата на големи колективи има потенциал за постигане на конкретни цели и задачи, както и за формулиране на нови за бъдещи проекти и продукти за реалната практика.

Настоящата статия представя теоретична рамка на игрови модел за интелектуално и личностно развитие на детето в детската градина. Моделът е разработка на колектив учени, специалисти в методиката на обучение по математика, български език и литература, музика, физическа култура и изобразително изкуство. Заложената научно-практическа работа е пример за реализиране на потенциала на университета в реално приложение на знания и умения в практиката.

2. КОНЦЕПТУАЛНА РАМКА

Деца, постъпващи в детската градина, се раждат във високотехнологичен свят, който е естествената среда за тяхното развитие и ги определя като дигитално поколение. Характерни за това поколение са многоканалността на възприятията, динамиката на мисленето, предпочитанието към груповата и екипната форма на работа, липсата на страх при досег с нова технология, визуално-кинетичен стил на учене и др. Спецификата на поколението се определя от много фактори, сред които са средата, в която се ражда, както и нуждите на обществото, в което се отглежда и развива. Колкото по-динамични са промените в обществото, толкова по-динамични са и промените в поколенията, което изисква и съответна промяна в детската градина като първа институция, поемаща индивида [3].

Особеностите на поколението и средата налагат промяна на моделите на работа в детската градина. Традиционната фронтална форма на педагогическо взаимодействие на педагога с групата става все по-неефективна и неприложима. Алтернативата е в прилагането на интерактивни методи, поставянето на екипни и творчески задачи, построени в цялостна система, базирана на динамична промяна на педагогически подходи и използване на разнообразни форми на организация на работата.

Играта като метод на работа е доказала своята приложимост и качества. Новият поглед към метода е включването на съвременни технологии, поставянето на детето в активна позиция, използването на екипна организационна форма и справянето с казуси, изискващи критично и творческо

мислене. Това поставя необходимостта от разработване на нови игрови модели, обезпечаване на игровия парк в детската градина, разработване на методически материали и придружаваща процеса квалификация на педагогическите кадри за работа с тях. Динамиката в общественото развитие и науката води до изменения в средата и методите на работа в цялата образователна система и в частност – в детската градина.

Системата от дидактични игри, предмет на разработката от екипа, има за цел да обезпечи нов модел на педагогическо взаимодействие в съвременната детска градина. Моделът се базира на тематично разработени модули на дневно педагогическо взаимодействие. Целта е да се съчетае нормативно заложената образователна рамка на работа по ситуации по образователни направления с редуване на игрови дейности, екипни и творчески задачи, фронтална и индивидуална работа, така че детето да преминава между ситуацияите и темите с усещането за участие в поредица от дейности с игрови характер, които провокират желание за учене и активно участие в образователно-възпитателния процес.

Представеното в статията педагогическо изследване има следните параметри като цели и задачи:

Цел: Разработване на система от игрови модели за интелектуално и личностно развитие на децата и приложението им в образователно-възпитателния процес в детската градина.

Задачи:

1. Да се разработят игрови модели по конкретни предметни области с богати междупредметни връзки.
2. Да се разработят игрови модели, подпомагащи прехода детска градина – начално училище с акцент върху систематизиране и надграждане на вече формирани знания и умения.
3. Да се разработят игрови модели за формиране на личностни качества и умения – екипност, комуникативност, толерантност и др.
4. В разработената система да се интегрират съвременни педагогически подходи и организация на работа.
5. Да се разработят игрови модели за работа в богата на технологии среда – интерактивни софтуерни и хардуерни технологии, програмируеми играчки – за систематизиране и постигане на трайност на знанията за интелектуално и личностно развитие на децата.

Системата от дидактични игри е структурирана в три модула:

- модул 1 – „Знания и умения“;
- модул 2 – „Готовност за училище“;
- модул 3 – „Меки умения“.

В модул „Знания и умения“ е предвидено разработване на игрови модели с цел формиране на знания по конкретна предметна област при реализиране на богати междупредметни връзки и трансфер на знания с други предметни области. Разделите от системата към модул „Знания и умения“ са:

- „Математика“;
- „Български език и литература“;
- „Околен свят“;
- „Изобразително изкуство“;
- „Музика“;
- „Физическа култура“.

Игровите модели от Модул 2 са насочени към проследяване и систематизиране на знанията и уменията на децата и реализирането на диагностика за готовността им за училище чрез нетрадиционен игрови подход. Дидактичните игри от този модул са насочени към децата от четвърта подготвителна група и се базират на нормативно формулираните очаквани резултати по образователни направления и ядра.

Игровите модели по Модул 3 са с акцент върху т. нар. „меки умения“. Целта е развиване на личностни качества: умения за работа в екип, толерантност и взаимодействие в мултикултурна среда, формиране на критично, творческо и аналитично мислене у детето и др. Формирането на „меки умения“ трябва да започва от най-ранна възраст. Тяхно усвояване е от ключово значение за успешното развитие на детето в следващите образователни степени до реализирането му в живота както на професионално, така и на личностно ниво.

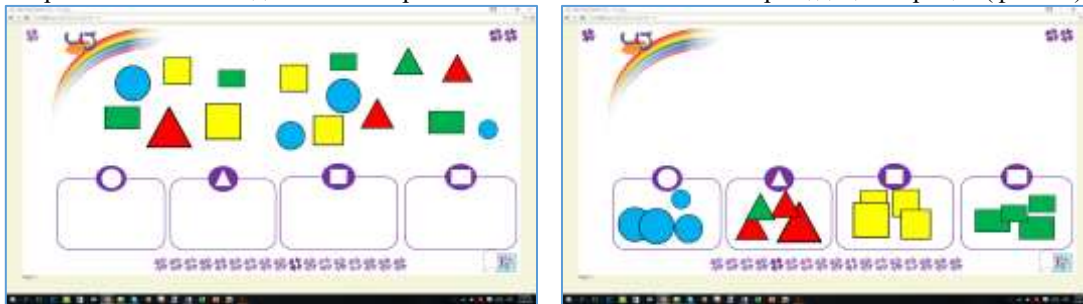
Разработването на методически указания и дидактични ресурси към игровите модули и е ключов фактор за тяхното реализиране в практиката. Методическите указания са насочени към учителя и съдържат както кратка теоретична обосновка, така и точни и ясни указания за методика на работа с моделите. Разработването на методика и конкретни дидактични ресурси е и предпоставка за създаване в бъдеще на реални образователни продукти с възможност за пазарна реализация.

Всички игрови модели следват общи принципи – интерактивност, използване на нови технологии, алтернативна организация на работа и др., водещи до поставяне на детето в активна позиция.

Мотивацията и активната позиция на детето са от определящо значение за ефективността на образователно-възпитателния процес. Към съвременните деца се подхожда по нов начин. Отношението между учители, родители и деца все повече се превръща в партньорство, което вече не се структурира чрез предварително зададени норми и послушно изпълнение, а чрез обясняване и разискване. Ако по-рано децата са били възпитавани в послушание, то днес самостоятелността и собствените им решения стоят на преден план.

Ключов фактор за разчупване на стереотипа на фронталната работа на педагога с групата е създаването на технологично богата среда и квалифицирането на учителите за работа в нея. През последните години се забелязва интензивно интегриране на технологии в детската градина. От използването на PowerPoint презентации се премина към работа с интерактивни дъски. Най-новите тенденции са насочени към съчетаването на мултимедийна презентация с работа на децата с образователен софтуер, като за целта се използват индивидуални таблети. С инструментите на средата децата могат да местят картинки, да оградят групи от предмети, да проследяват път в лабиринт, да възпроизвеждат звукова и видеоинформация (фиг. 1).

Изключително ефективно е използването и на програмируеми играчки. Децата предпочитат електронни игри, които реагират на техните команди. С помощта на управляеми играчки се развива алгоритмичното мислене по естествен начин. При грешно подадена команда играчката извършва грешна последователност от движения. Детето коригира своите действия и задава нова команда. В този процес на взаимодействие между него и играчката липсва негативната реакция на възрастния, която не винаги има градивно и развиващо въздействие върху детската личност. Формирането или затвърдяването на знания чрез използване на дигитални играчки е забавен и силно мотивиращ децата процес (фиг. 2а).

Фигура 1. Групиране на геометрични фигури по видове. Задача за изпълнение на таблет или интерактивен дисплей.

Фигура 2. (а) Използване на управляема пчела Bee Bot в ситуация по математика 4 група.
(б) Екипна работа по темата „Домашни любимци“ в 4 група

Екипната организация на работа поставя пред учителите огромни предизвикателства – липсата на опит, големият брой групи (обикновено броят на децата в една група е 25-30), липсата на готови дидактични материали и учебни ресурси, разработени специално за екипна организация на образователни дейности. Но екипната организация на работа дава възможност за формиране на важни личностни качества, изграждане на умения за лидерство и диалог, реализиране на трансфер на знания и проява на критично и творческо мислене. В хода на екипните игри децата учат едно от друго. Те комуникират помежду си на разбираем и ефективен език (фиг. 2б).

3. ПРИМЕРНИ ИГРИ

Системата от дидактични игри включва описания на игри с акцент конкретно образователно направление и дава възможност на детския учител да избере игрови модел според темата на ситуацията, сезона или поставените образователни и възпитателни цели на работата. В таблица 1 са дадени няколко

примерни описание на игри, които могат да се реализират, както са предложени, или след адаптация и корекция от учителя.

Таблица 1. Примерни игрови модели по различни образователни направления

Изобразително изкуство	Цапането разрешено! Рисуване с длани – творческа игра Работи се с темперни бои, хартиени чинии, рисувателна хартия, четки. Децата правят отпечатък или отпечатъци от дланта си, потопена в разредената боя, върху хартията. След това дорисуват с четка детайли и допълнителни фигури. Задачата се реализира в игрови формат, като учителят разделя групата на екипи и подготвя картон на екипа с очертан силует на предмет, примерно на дърво. Децата използват описаната техника и заедно създават есенен пейзаж.
	Есенна гора – Ошибана Целта на играта е създаване на животни чрез апликация със сухи цветя. Децата самостоятелно определят какви образи ще сътворят, като комбинират листа с различна форма и цвят. Работи се с цветни листи, хербаризирани листа и цветя, безцветно лепило, четки, ножици, флумастери. Задачата се реализира в игров формат, като учителят поставя проектна работа – използвайки описаната техника, децата заедно трябва да създадат свой детски есенен зоопарк.
Български език и литература	Трудолюбивата Пепеляшка Отборът на „пепеляшките“ е на едната линия – на старт, а срещу него е отборът на мащехите. Пепеляшките трябва да съберат 5 предмета – отпадъци в кофа с помощта на метлата. Подават събраното на мащехата, която отново го разхвърля за следващия участник в отбора на „пепеляшките“. Победител е отборът, който пръв приключва участие. [4]
Музика	„Момче и момиче“ – муз. М. Шоселова, текст М. Дългъчева Диалогична песен със съвременно рап звучене. Предполага изпълнение по роли – момчета и момичета, които изискват пресъздаване на съответен характер – мъжествен и женствен. Допринася за възпитаване на полово идентичност на децата. Може да се представи като надпяване и надиграване между групите.

4. ПЕРСПЕКТИВИ

Приложението на модела в практиката ще даде тласък за постепенна промяна в стереотипите на работа на детския учител в посока създаване на динамична работна среда и богати интердисциплинарни връзки. Моделът открива възможности за разработване на нова система за организация на образователно-възпитателния процес в детската градина, която да позволи създаването на иновативни детски градини – структура, заложен в новия Закон за предучилищно и училищно образование в България, влязъл в сила от 1.8.2016г.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Димитров, Д. К. Обогастващото педагогическо взаимодействие предучилищна възраст. София: "Изкуства", 2012
- [2] МОН. (2013). Национална стратегия за насърчаване и повишаване на грамотността (2014-2020).
- [3] Румяна Папанчева, К. Д. Концептуална рамка на съвременната детска градина – технологии, методика и управление. Образование и технологии, 504-508, 2015
- [4] Терзиева, М. Приказният персонаж и преоткриването на потенциала му в руската педагогическа мисъл. – Девета научно-практическа конференция по предучилищно възпитание „Водим бъдещето за ръка – заедно с нашите деца“. Сборник доклади. Пазарджик, 2016, с. 187-188

COMPETENCE AND INTUITION IN LITERARY TEXT INTERPRETATION

Sonya Aleksandrova, Ph.D

Plovdiv University „Paisii Hilendarski“, Republic of Bulgaria, sonyakrasi@gmail.com

Fani Boykova, Ph.D

Plovdiv University „Paisii Hilendarski“, Republic of Bulgaria, faniboykova@abv.bg

Abstract: This article aims to provide the theoretical basis for addressing the question of manifestation of competency and intuition in literary text interpretation in Bulgarian language and literature education in Bulgarian secondary education. The presented theoretical concepts form the basis for our motivation to move towards conducting a case study in real school conditions. We explain our rationale for choosing a literary text excerpt from the compulsory curriculum as an exercise as it enables observation of a possible manifestation of intuition in understanding and retrieval of information in the context of culturological oriented communicative teaching. Based on the analysis and conclusions at a later stage of the study we will propose a possible model for literary text analysis optimization.

Keywords: communicative competence, intuition, literary text, Bulgarian language, literature education

КОМПЕТЕНТНОСТЬ И ИНТУИЦИЯ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

д-р Соня Александрова

Пловдивский университет им. Паисия Хилендарского, Болгария, sonyakrasi@gmail.com

д-р Фани Бойкова

Пловдивский университет им. Паисия Хилендарского, Болгария, faniboykova@abv.bg

Резюме: Цель статьи – представить теоретические основания для рассматривания проблемы проявления компетентности и интуиции в интерпретации художественного текста в обучении болгарскому языку и литературе на гимназиальной ступени среднего образования в Болгарии. Изложенные теоретические концепции являются основой нашей мотивации для ориентации в проведении практического исследования в реальных условиях школы. Обосновываем свой выбор – предложить ученикам просмотреть и проанализировать отрывок художественного произведения из списка обязательной школьной программы, что дает возможность наблюдать за проявлением интуиции в понимании и извлечении информации в контексте культурологически-ориентированного коммуникативного обучения. На основе сделанных анализов и выводов уже на следующем этапе исследования предложим возможную модель оптимизации работы при анализе литературного текста.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, интуиция, литературный текст, болгарский язык, литературное образование

1. ВВЕДЕНИЕ

Разрабатывание проблем интуиции и компетентности в исследовательском поле проекта „Лингвистическая интуиция и лингвистическая компетентность в современном мультикультурном мире – языковые, литературные и образовательные аспекты“ имеет целью ориентирование тематики в контексте коммуникативной направленности современного обучения. Цель проекта – в исследовании учеников с 5 по 12 класс связать изучение интуиции и компетентности с приобретением умений для уместного использования речевых моделей, адекватных контексту в многообразных коммуникативных ситуациях в условиях развивающегося информационного общества и экономики знаний (knowledge economy).

Разные аспекты коммуникативной компетентности – лингвистические, социолингвистические, дискурсивные, стратегические, прагматические и т.д. – являются предметом исследования и обсуждения на научных форумах, в проектах, публикациях, но впервые их ставят в контекст столь всеохватывающей методологической основы, путем интеграции наук о языке, литературе, методике, изучения взаимоотношения между интуицией и компетентностью, в поисках основания для моделирования коммуникативного поведения в функциональном, социокультурном, прагматическом, когнитивном плане.

И в настоящем исследовании одна из наших целей – это найти проявления интуиции в процессе обучения литературе на последней ступени среднего образования. На следующем этапе наших изучений мы

намерены выработать вариантную модель оптимизации работы при анализе литературного текста в связи с приложением интуиции.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

Поэтому мы подготовили тест, который будет предложен учащимся в 9, 10 и 11 классах, с отрывком из романа Мопассана „Милый друг“, изучаемого в обязательной программе по болгарскому языку и литературе для 10 класса. Замысел подобной попытки – это проверка, как обучаемые интерпретируют: незнакомый художественный текст – в 9 классе, актуальный текст – в 10 классе и уже пройденный – в 11 классе. Допустимо предположить, что в последнем случае ученики будут анализировать фрагмент Мопассана как знакомый и понятный, так как их ввели в контекст произведения и в биографию автора в процессе преподавания, а также они рассматривали и другие произведения французской литературы XIX века и имели возможность укрепить и осмыслить эту информацию. Для большинства школьников в 9 классе отрывок, контекст и писатель будут полностью незнакомыми, несмотря на то, что есть вероятность, чтобы некоторые из них читали роман или проявляли индивидуальный интерес к французской прозе соответствующего периода, но подобные случаи окажутся исключением, а не представительной выборкой. В то время как для учащихся 10 класса тест содержит синхронный обучению материал, и мы сможем анализировать степень его понимания и усвоения в самом процессе преподавания, исключив момент закрепления знаний.

Подготовленный тест включает одиннадцать вопросов, из них основной корпус ориентирован на проверку умений открывать и объяснять основные литературные понятия, такие как жанр, персонаж, мотивация, характеристика героя. Среди вопросов есть два, которые предполагают не столь готовый ответ на основе усвоенных знаний, но индивидуальный творческий подход – это озаглавить отрывок и выразить свой взгляд на связь между описанием внешнего вида и эмоционального состояния персонажа. Именно эти вопросы дают возможность ученику развернуть свою собственную точку зрения на интерпретированный текст и проявить интуицию в понимании и извлечении информации в контексте культурологически-ориентированного коммуникативного обучения. Однако и остальные, привидно ограничивающие свободу ответа вопросы, сводя ее к выбору одного правильного среди нескольких неправильных вариантов или к эксцерпции подходящих примеров, тоже могут, хотя в меньшей мере, „пропустить“ интуитивные находки.

Решение предложить художественный отрывок, кроме указанной цели, а именно поиски проявлений интуиции в обучении литературе, мотивировано и философией Анри Бергсона, который утверждает, что искусство направлено на уничтожение практически полезного и общепринятого, предоставляя нам таким образом более непосредственный взгляд на реальность, лишив ее и ошибочно истолкованных фактов, и предпоставленных наукой утверждений. Таким образом, элиминируя конвенциональное и облегчающее жизнь, искусство выявляет перед нами саму действительность, чье сознательное, упорное и длительное наблюдение могло бы отключить интуитивный момент. В соответствии с указанным мы нашли, что интерпретация фрагмента произведения искусства даст нам с большой долей вероятности доступ к наблюдению за проявлениями интуиции.

О языковой интуиции существует множество исследований, но так как мы работаем с художественным текстом и следовательно с проявлением „литературной интуиции“, мы исходим из понимания интуиции Бергсоном, который судит о ней не как об иррациональной способности, а как о „симпатии, с чьей помощью мы переносимся во внутренний мир предмета, чтобы отождествиться с уникальным и, следовательно, невыразимым в нем“⁷⁰. По Бергсону, интуиция является функцией мышления, это некое внутреннее знание духа самого себя и одновременно знание существенного в материи. Следовательно, интуиция не обладает магическими измерениями, и ее достигают с помощью материальных знаний. Несмотря на то, что она не является продуктом методов анализа, как и синтеза, и начинается с отрицания уже общепринятых знаний и убеждений, интуиция появляется благодаря длительному наблюдению над действительностью, собиранию большого количества эмпирических данных и накоплению опыта на научной основе, но прежде всего - с помощью авторефлексии духа. Разумеется, необходимо уточнить, что для французского философа интуиция постепенно превратилась в один из элементов его метода, который играет роль и окончания рассуждения, и отправной точки философских поисков⁷¹. Сам Бергсон объясняет, что для того, чтобы поймать интуицию, у нас есть только два средства выражения – понятие и образ, но особенно трудно объяснить интуицию словами, так как мысль накладывает на язык автоматизм и готовые идеи, которые превращаются в очень сложное для

⁷⁰Бергсон, А. *Интуиция и интеллект*. София, Лик, с. 8, (1997). Все наши идеи об интуиции придерживаются взглядов Бергсона, изложенных в этом издании.

⁷¹Виейар-Барон, Ж.-Л. *Бергсон*, Враца, Одри, с. 105-106, (2004).

преодоления препятствие перед свободой разума. Поэтому философ призывает к возвращению к непосредственным данным сознания и к последовательному разрушению иллюзий и заблуждений в науке и готовых утверждений здравого разума.

Когда Бергсон рассуждает над способностью человека понимать и интерпретировать слово, он утверждает, что его понимание „является одновременно актом восприятия и припоминания, который предполагает узнаваемую схему, сопровождающую это слово“⁷². То есть, можно сказать, что настоящее понимание – это движение, подобное блужданию среди восприятий и образов, а также среди их значений, но это не значит пойти от образов, чтобы дойти до их значения, а напротив. Понимать не равняется интерпретации заранее данных образов, по мысли Бергсона, процесс совершается наоборот – интерпретация – это реконструкция, возможная только, когда мы движемся в направлении от мыслей к словам. Подобная идея предполагает, что образ, не являющийся обязательно визуальным, не мыслится как застывшее изображение, а как переменная, которую уточняют в процессе заучивания и которая одновременно руководит этим процессом.

Если согласится с Бергсоном в том, что для того, чтобы начать понимать, новое человеческое сознание сделало все возможное, чтобы свести его к знакомому, тогда очень интересно, как в процессе приобретения знаний может работать интуиция, которая в нашем понимании исходит из внимательной обсервации наличных данных и фактов, но интерпретирует их индивидуально из глубины личностного понимания их, элиминируя частью или полностью общепринятые идеи. Открытие такого подхода в осмыслении и усвоении информации учащимися предоставит интересную точку зрения на возможности преподавания, а также на критерии оценки приобретенных знаний. Кроме того, такой подход может способствовать восприятию материала во время учебного процесса и даст возможность раскрыть различные подступы к путям представления и анализа обязательной эмпирии по литературе.

Независимо от того, что на первый взгляд идея Бергсона о знании, которое порывает с полезным и конвенциональным в практике, чтобы достичь абсолютного, выглядит как противопоставление современной образовательной концепции о максимальной функциональности выученного, их совмещение придаст иной ракурс на процесс обучения. Это позволит глубоко анализировать культурологический и коммуникативный пласт умений учащихся, приобретенных в среднем образовании по предмету „Болгарский язык и литература“. Кроме того, предоставит возможность наблюдать объединение идей и образов в одну точку – именно это специфическая характеристика успеха в запоминании, как утверждает Бергсон, а говоря словами Гадамера⁷³, – это слияние горизонтов автора и читателя, слияние горизонтов прошедшего, когда создан текст, и настоящего, когда мы встречаемся с посланием автора.

Основания для такого направления исследований даст нам установка Гадамера⁷⁴, что слияние горизонтов осуществляется через язык как код культуры. Как отмечает Гадамер, любое понимание имеет языковой характер, так как человек создает мир вокруг себя через язык, а интерпретация текста основывается на диалоге, который протекает между прошедшим и настоящим. Понимание текста открыто, так как его смысл актуализируется в каждой ситуации встречи между текстом и читателем. Оно основывается на процессах декодирования смысла, на эмпатии, на интуиции, на способности перенестись в мир другого, на признании его самостоятельности и уникальности. Автор пишет о своем воображаемом читателе, который откроет книгу не только, чтобы расширить свои знания о мире, но и в ожидании эстетического удовольствия.

Мы разделяем мнение В. Маровской⁷⁵, что язык существует, чтобы реферировать мир и распространять эту информацию в человеческом коллективе. Это суждение дает основание исследователю обобщить, что язык имеет две основные функции – референтивную и коммуникативную. Эти две функции в основе читательского восприятия. Формирование умений понимать и интерпретировать художественный текст способствует – созданию у обучаемых полноценной коммуникативной компетентности, – воспитанию понимания культурных традиций, – установлению ценностной системы, которая выстраивает основы культурной самоидентификации, толерантности и диалогичности.

Встреча с текстом является специфической формой общения между автором и читателем, в которой есть дистанция – временная и культурная. Восприятие текста основывается и на индивидуальной точке

⁷² Бергсон, А. Ibidem, с. 56.

⁷³ Гадамер, Х.-Г. *Истина и метод: Основы философской герменевтики*. Пер. с нем./Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова, Москва, Прогресс, с. 361-363, (1988).

⁷⁴ Гадамер, Х.-Г. Ibidem, с. 442-444.

⁷⁵ Маровска, В. *Грамматическите признаци определеност и относителност и пространствено-времетра локализация на изказването*. Автореферат на дисертация за придобиване научната степен доктор на науките. Пловдив, с.11-12, (2011).

зрения на понятия, выражающие разные отношения и оппозиции: здесь – там; теперь – когда-то; мы – вы и т.д. В исследовании об особенностях „говорящего человека“ К. Илиева и Р. Ницолова⁷⁶ отмечают, что участники в коммуникации ситуируют мир в связи со своим расположением в нем; что каждый, кто говорит (а письменный текст является специфической формой говора), считает себя главным ориентиром в пространстве, центром мира, с точки зрения которого определяет местоположение предметов, о которых он говорит. Мы считаем перспективным при анализе художественного текста работать над такими задачами, как: определять место, на котором протекает речевое общение в наблюдаемом тексте; найти лексикальные и художественные средства, используемые автором в воссоздании представлений о времени и месте, с определенной целью информативности и воздействия. Углубленный анализ прагматического характера стоит в основе создания собственных умений осмысливать, извлекать познание из художественного текста, что должно превратиться в фундамент для развития индивидуальных коммуникативно-речевых умений.

Интенциональный характер слов предпоставляет возможность выражаться, осмысливать, описывать мир, свои чувства и эмоции, добиваться целей в любом житейском действии и деле. Слова создают действительность для каждого из нас, так как словами мы обмениваемся сообщениями, подталкиваем к действиям, но и наша внутренняя речь, которая не утихает, описывает наши наблюдения, эмоции, чувства, выстраивает умственные модели наших будущих действий, планирует стратегию для них, дает неограниченный полет воображению. Язык создает речевые продукты – тексты, путем специфического комбинирования необходимых для реализации успешной коммуникации информационно насыщенных элементов из определенной культурной среды, а текст, со своей стороны, реализует в практике общения индивидуальную коммуникативную компетентность своего создателя.

Восприятие текста основано на т. н. культурном фоне, являющемся разным для каждого, так как находится в прямой связи с тем, что случилось с личностью, что она узнала, осмыслила до встречи с текстом. Осмысление текста – это процесс, который зависит от индивидуального культурного опыта личности, как подчеркивает Ст. Димитрова⁷⁷, семантическая структура текста не равнозначна для создателя и воспринимающего, который через логические и психологические операции практически обрабатывает речь автора. На процесс восприятия оказывает влияние исторический, культурный, экономический, социальный контекст, в котором автор создает свой текст сообразно со своим культурным фоном. Современное обучение, являющееся по мнению Д. Веселинова неизменной частью этномаркированной историко-культурной концептосферы, акцентирует на культурологический контекст, который превосходит рамки классической коммуникативной модели, что открывает культурологические измерения для изучения языков⁷⁸. Язык не изучают самоцельно, как знание определенной структуры, изучение языка через ситуативность связывается функционально с разными социокультурными контекстами. Овладение языком открывает широкие перспективы перед ознакомлением с миром, так как создает модель понимания и приложения взаимодействия между языковой системой и контекстом ситуативно обусловленных речевых реализаций; передает и создает опыт. Язык является универсальным кодом для овладения культурой, а обучение языку, как утверждает А. Петров⁷⁹ – это обучение культуре, так как обучающийся – человек, действующий через язык с двумя основными целями: воспринимать, осмысливать и понимать мир; преобразовывать мир.

Условием для осуществления встречи адресанта и адресата, автора и читателя, обмена информацией, порождения эмоций, принятия решений для следующих вербальных и невербальных действий является общая основа их культурного фона: языковая, информационная, эмотивная. Эмотивная имеет особое значение для общения с художественным текстом. Наши исследовательские поиски направлены на оформление модели осмысления прагматических характеристик текста, включающих особенности хронотопа (когда, где, при каких обстоятельствах и т.д.), т. е. дискурсивной специфики коммуникативной ситуации.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Художественный текст отличается потенциально продуктивной характеристикой быть социокультурно неограниченным как: возможность представлять бесконечное разнообразие человеческих

⁷⁶ Ницолова, Р; Илиева, К. *Ние, говорещите хора*. София, с.16, (1995).

⁷⁷ Димитрова, Ст. Проблеми на значението и текстови категории, *Лингвистична относителност*. София, АИ „Марин Дринов“, с.14, (1995).

⁷⁸ Веселинов, Д. Чуждоезиковото обучение – нови изследователски ракурси. *Чуждоезиково обучение*, № 1, с. 7 – 8, (2012).

⁷⁹ Петров, А. Обучението по български език – обучение по култура (Опит за футурологичен анализ). *LiterNet*, 03. 07. 2002: <http://litenet.bg/publish/apetrov/kultura.htm>

взаимоотношений и действий; вставлять, в зависимости от развития сюжета, фабулы и образов, тексты из разнообразных социокультурных сфер – медийной, деловой, научной, бытовой; представлять образцы общественно приемлемых или неприемлемых форм общения. Наблюдение и анализ художественного текста помогают обучающимся не только приобрести компетентность в языковых единицах, которые его создают, но и усваивать представленные в тексте разнообразные модели речевого поведения в разных социокультурных контекстах. Особенность художественного текста – его способность воссоздавать вторичную реальность и „вовлекать“ в эмпатию. В процессе обучения болгарскому языку и литературе художественный текст нагружен двойной функцией – быть средством для иллюстрирования языкового употребления и помогать литературному анализу, обогащать стилистически коммуникативноречевые умения обучаемых. Наш подход к организации апробации идей основывается на современных педагогических целях, тесно связанных с основными умениями, которыми должна владеть личность: это коммуникативность; критическое мышление; информационная культура; стремление к саморазвитию (обучение через всю жизнь); социальная ответственность.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] А. Бергсон, *Интуиция и интеллект*. София, Лик, 1997.
- [2] А. Петров, Обучението по български език – обучение по култура (Опит за футурологичен анализ). *Български език и литература*, № 2-3, 2001; *LiterNet*, <http://litternet.bg/publish/apetrov/kultura.htm>, 03. 07. 2002.
- [3] В. Маровска, *Граматическите признаци определеност и относителност и пространствено-времевата локализация на изказването*. Автореферат на дисертация за придобиване научната степен доктор на науките. Пловдив, 2011.
- [4] Д. Веселинов, Чуждоезиковото обучение – нови изследователски ракурси. *Чуждоезиково обучение*, № 1, 7-8, 2012.
- [5] Ж-Л. Виейар-Барон, *Бергсон*, Враца, Одри, 2004.
- [6] Р. Ницолова, К. Илиева, *Ние, говорещите хора*. София, 1995.
- [7] Ст. Димитрова, Проблеми на значението и текстови категории. *Лингвистична относителност*, София: АИ „Марин Дринов“, 9-46, 1995.
- [8] Х-Г. Гадамер, *Истина и метод: Основы философской герменевтики*. Пер. с нем./Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова, Москва, Прогресс, 1988.

SYMPTOMS OF DYSCALCULIA

Lilyana Chobanova, Ph.D

Plovdiv University "Paisii Hilehdarski" – Plovdiv, Republic of Bulgaria lili_iv_4@abv.bg

Abstract: the difficulties by learning the mathematical operations belong to the most complicated specific operations of the learning abilities. It is not obligatory to have both learning disabilities and mental disorder. This kind of difficulties are typical for people who are mentally saved and the problems are connected with using the figurative language used for coding and decoding the basic mathematical operations.

In the specific literature symptoms of dyscalculia are combines in different view sights. This are: classification of the difficulties by learning the different mathematical operations, children with dyslectic disturbances; classification of the difficulties by learning the mathematical operations, children with dyslexia.

Keywords: dyscalculia, dyslexia, mathematic operations, education, symptom;

СИМПТОМИ НА ДИСКАЛКУЛИЯТА

Д-р Лиляна Чобанова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски” – Пловдив, Република България
lili_iv_4@abv.bg

Резюме: Наличието на проблеми при овладяването на математическите операции може да се отнесе към най-сложните специфични нарушения на способността за обучение, още повече, че слухово-възприемащите и вербалните навици са в пределите на нормата. Не е задължително да има едновременно с това и нарушение на общите умствени функции. Това са специфични нарушения на математическите способности при добро интелектуално развитие, проявяващо се даже при изпълняването на прости задачи. В основата на проявите на дискалкулията като специфично нарушение при формирането на аритметичните навици е овладеният не в достатъчна степен фигуративен език, с помощта на който се **кодират** и **декодират** основните математически понятия и операции.

В специализираната литература симптомите на дискалкулията се описват различни гледни точки. Това са: класификация на трудностите при овладяването на математическите операции при децата с дислектични нарушения; класификация на трудностите при овладяването на математическите операции при децата без дислектични нарушения; класификация на трудностите при овладяването на математическите операции и свързаните с тях видове дискалкулия; класификация на трудностите при овладяването на математическите операции с оглед на различните етапи на обучение.

Ключови думи: дискалкулия, дислексия, математически операции, обучение, симптоми;

1. УВОД

Дискалкулията (лат. dis —отделяне, calculia — смятане) се определя патологично затруднение и недоразвитие на математическите способности, необходими за разбиране, овладяване и изпълняване на математическата проблематика (запомняне на цифрите и означаваните с тях числа; овладяване на основните символи и аритметичните операции събиране, изваждане, умножение и делене – необходими **за кодирането и декодирането** при извършването на математическите операции). Не е задължително да има едновременно с това и нарушение на общите умствени функции. Това са специфични нарушения на математическите способности при добро интелектуално развитие, проявяващо се даже при изпълняването на прости задачи. Честотата на разпространение сред децата от училищна възраст е около 5%. Дискалкулията се среща еднакво често при представителите на двата пола. Наличието на проблеми при овладяването на математическите операции може да се отнесе към най-сложните специфични нарушения на способността за обучение, още повече, че слухово-възприемащите и вербалните навици са в пределите на нормата.

2. КЛАСИФИКАЦИЯ НА СИМПТОМИТЕ НА ДИСКАЛКУЛИЯТА

2.1 КЛАСИФИКАЦИЯ НА ТРУДНОСТИТЕ ПРИ ОВЛАДЯВАНЕТО НА МАТЕМАТИЧЕСКИТЕ ОПЕРАЦИИ ПРИ ДЕЦАТА С ДИСЛЕКТИЧНИ НАРУШЕНИЯ.

Трудностите при овладяването на математиката при децата с дислексия са свързани основно както с проблеми от езиково естество, така и със зрително-пространствения дефицит и дефицита на паметта. Тези деца често показват правилен развой при оперативното и математическото разбиране, но

техните трудности са описвани като процедурен тип (*зрително-пространен, вербален, лексикален, графичен*).

А). Трудности при овладяването на числата и системата на числата, а именно:

- Пресмятане на обектите. Необходими са инструкции, отнасящи се до смятането;
- Преобразуване на числата и запаметяване на операциите. Особено трудно е разбирането на структурата на числовата система, осмислянето на зависимостите между числата от **1** до **100**, обратното броене. Децата не могат да откриват съответните числови думи, а при преминаването на десетиците се нуждаят от помощ.
- Разбиране на позиционна система. Преди всичко им е трудно да разберат факта, че при числата е важна позицията на цифрата, а не големината, например: **99** е по-голямо от **1000**;
- Разбиране на десетичните дробни - децата имат трудности при приемане на факта, че **1/20** е по-малко от **2**;

Б). Трудности при овладяването на математическите операции, а именно:

- Събиране и разделяне на числата децата прилагат несъвършени стратегии за смятане на пръсти;
- Овладяване наум на операции за смятане с оглед на отслабналото протичане на умствените процеси при децата с дислексия числовите факти се трупат бавно, трудно се запомнят и припомнят. Те предпочитат да извършат някои дейности отново, докато при повечето деца те са автоматизирани;
- Запомняне на принципите за изпълнение на изчисленията редът на изпълненията при изчисленията представлява трудност поради отслабналата оперативна памет;
- Писмени изчисления - децата срещат трудности при записване на действията;
- Разчитане на числата от тетрадата и записването им с помощта на калкулатор изисква трансформация, която може да представлява трудност по повод на дефицит на зрително-пространствените функции.

В). Трудности при разрешаването на текстови задачи, а именно:

- Декодирание и разбиране на текста се наблюдават проблеми;
- Разпознаването на понятията и терминологията, което се среща в задачата за децата с дислексия с фонологични и морфологични нарушения, може да бъде трудно овладяването на математическия език;
- Оценяване и подаване на приблизителна стойност на резултата, без да се смята, където се изискват способности за оценяване на големината, свързани с понятието за числото, при децата с дислексия е слабо овладяна.

Г). Трудности при овладяването на лексиката, назоваваща понятията за време, големина, форма, за пространствена ориентация, а именно:

- Овладяване на единиците за време (познаване на часовника, на часа, дните на седмицата, месеците, части на денонощието); при овладяване на хронологията на датите;
- Определяне на посоките „ляво – дясно”, на посоките на света; Относно разположението в пространството трудностите произтичат от зрително-пространствения дефицит. Те не са характерни за всички деца с дислексия, но ако се срещат, то те имат сериозни проблеми с геометрията;
- Овладяване на лексиката, свързана с назоваването на мерки, големина, форма, обем;
- Разчитане на чертежи, графики и диаграми.

Д). Трудности при подреждането на данните, а именно:

- При използване на диаграми, скали, графики; [<http://edu.com.pl/artykuly/d202.php>]

2.2. КЛАСИФИКАЦИЯ НА ТРУДНОСТИТЕ ПРИ ОВЛАДЯВАНЕТО НА МАТЕМАТИЧЕСКИТЕ ОПЕРАЦИИ ПРИ ДЕЦАТА БЕЗ ДИСЛЕКТИЧНИ НАРУШЕНИЯ.

Децата, при които се наблюдават само трудности по математика, се различават от децата, при които има сериозни нарушения, свързани с дислексията и дискалкулията. За разлика от децата с нарушения при четенето при децата с така наречената чиста дискалкулия езиковите и слуховите способности остават в границите на нормата. В трудностите при изучаването на математиката се разкриват големи разлики, проявяващи в това, че детето може да среща отделни изолирани трудности при умножаването и запомнянето на числовите факти, а в същото време няма проблеми при изпълняването на други аритметични задачи. Посочените по-долу трудности нямат дислектичен характер.

А). Трудности при овладяването на числата и системата на числата, а именно:

- Разпознаване на числовите знаци;
- Непознаване на състава на числата и трудностите при усвояването на правилата за образуване на числата;
- Възпроизвеждане на естествения ред на числата и определяне на мястото на дадено число сред останалите;

- Разбиране на математическия език;
- Разбиране на понятието за число;
- Неправилно назоваване на числата;
- Непознаване на графичната структура на цифрите и тяхното изписване;
- Записване и разчитане на числата с голям брой нули;
- Разчитане на еднакво изглеждащите числа (**6 и 9; 3 и 8**);
- Допускане на грешки, представляващи реверсия (бъркане на **6 и 9**), инверсия (**89 и 98**), пропускане и разместване на цифри;
- Четене на многоцифрените числа, особено когато в тях се съдържа нула: **2003; 5600; 12034**;
- Грешно записване на числа, съдържащи повече от една цифра: разместване на реда на цифрите в записаното число; разделяне на числото на съставните части (записаното число **5683** се записва като **5000, 600, 80, 3**); *деветнадесет (19)* се записва с **9** в началото като **91** (детето пише най-напред това, което чува; тук в сила е **локативният принцип** на построяване на числата от **11** до **19**: *един на десет, две на десет, три на десет* и т.н.);

Б). Трудности при изпълнението на математическите операции, а именно:

- Мисловните операции, които имат конкретен характер и се осъществяват на равнището на конкретно-образното мислене;
- Неспособност бързо да се разпознава броят на предметите в ползрението - детето не може да разбере какъв е броят на **3** книги на масата, докато не ги преброи една по една;
- Овластяване на изчисляването, представляващо елементарно преброяване на обектите;
- Непознаване на елементарните аритметични действия събиране и изваждане, най-вече при преминаване през десетицата;
- Непознаване на таблицата за умножение и делене;
- Смятане и изпълнение на аритметични задачи както писмено, така и наум;
- Обратно броене: например, през **3**, като се започне от **50**;
- Изпълняване на по-сложни логически задачи, изискващи абстрактно мислене и включващи познания по алгебра, геометрия, тригонометрия и физика;

В). Трудности при овладяването на лексиката, назоваваща понятията за време, големина, форма, за пространствена ориентация, а именно:

- Осмисляне на левия и десния компонент на числото, значението на нулата;
 - Правилното разполагане на цифрите в колони;
 - Разбиране и овладяване на математическите принципи и правила;
 - Използване на понятията, свързани с времето и единиците за неговото измерване (*година, месец, седмица, ден, час, минута, секунда*);
 - Използване на понятията, свързани с мерните единици за разстояние (*километър, метър, сантиметър, милиметър*);
 - Използване на понятията, свързани с мерните единици за тежест (*тон, килограм, грам*);
 - Разкриване на математическото съдържание на схеми и картинки, които водят към правилния отговор;
 - Рисуване на плоски фигури и пространствени тела;
 - Сравняване на фигурите и техните части: големина, разположение, пропорции, височина;
 - Използване на пари;
 - Ориентация върху листа хартия: грешно определяне на страните „ляво – дясно“;
 - Овластяване на правилата и реда по време на игрите и забавленията;
 - Дезориентацията по време на игрите, засягащи реда на участие на всяко дете;
 - При музикалното обучение – проблеми при разчитането на нотите.
- [Pawliszko R.; Wiśniewska B.]

2.3. КЛАСИФИКАЦИЯ НА ТРУДНОСТИТЕ ПРИ ОВЛАДЯВАНЕТО НА МАТЕМАТИЧЕСКИТЕ ОПЕРАЦИИ И СВЪРЗАНИТЕ С ТЯХ ВИДОВЕ ДИСКАЛКУЛИЯ.

С класификацията на **Ладислав Кошч (Ladislav Košč)** се свързват следните симптоми на *дискалкулията*:

- а). Детето не може да класифицира геометрическите фигури по цвят, форма, големина – това води до *вербална, дислектична и графична дискалкулия*;
- б). Детето не разбира начините на увеличаване или намаляване на числата – това води до *оперативна дискалкулия*;

- в). Детето не познава състава на числото от две по-малки съставлящи, не познава цифрите, не може да намери мястото на числото сред останалите естествени числа, да назове предходното или следходното число – това води до *графическа, дислектична и оперативна дискалкулция*;
- г). Детето не умее да се ориентира в пространството или върху повърхността на масата или тетрадката – води до възникването на *практогностична, вербална и графична дискалкулция*;
- д). Детето не умее да оперира с математическите знаци – това води до *оперативна, дислектична и графична дискалкулция*
- [Меркульева В. А. 2013]

2.4. КЛАСИФИКАЦИЯ НА ТРУДНОСТИТЕ ПРИ ОВЛАДЯВАНЕТО НА МАТЕМАТИЧЕСКИТЕ ОПЕРАЦИИ ОТ ДЕЦАТА С ОГЛЕД НА РАЗЛИЧНИТЕ ЕТАПИ НА ОБУЧЕНИЕ.

Полският психолог **Тадеуш Вика (Tadeusz Wyka)** предлага разпределение на трудностите, проявяващи се при обучението по математика, характерни за съответния етап на обучение.

❖ На етапа на началното образование при учениците се наблюдават :

- Трудности при преброяването на обектите;
- Трудности при преработването на числовите данни;
- Трудности при преработването наум на математическите операции;
- Проблеми с овладяването на структурата на числовата система;
- Трудности при разбирането на идеите на позиционната система;
- Проблеми с броенето напред и обратно;
- Слабо равнище на овладяването на дробите;
- Проблеми със събирането и разделянето на числата;
- Ниско равнище на ученето наум;
- Трудности при писменото решаване на задачи;
- Ниско равнище на четене с разбиране на текстови задачи;
- Трудности при разбирането на математическите понятия, които се срещат в текстовите задачи;
- Трудности при разбирането на абстрактната математическа лексика;
- Проблеми при изпълнението на операциите, необходими за разрешаването на задачите;
- Интуитивен стремеж за улесняване на записването (вместо **150** ученикът пише **15**);
- Трудности с ориентацията във времето и с познаването на часовника, както и овладяване на названията на частите на денонощието;
- Неправилна ориентация по отношение на частите на тялото;
- Трудности при определянето на разположението на предметите в пространството;
- Проблеми с възпроизвеждането на формите на фигурите;
- Трудности при разчитането на диаграми, схеми и т.н.

❖ На етапа IV – VI клас при учениците се наблюдават:

- Липса на трайни познания за всички числа: ученикът може да прочете всички цифри, но не умее да ги напише или умее да ги напише, но не умее да ги прочете;
- Трудности при използването на големи числа (съдържащи десетици и стотици, които с оглед на възрастта ученикът трябва да владее);
- Смесване на цифрите с еднаква форма (**6 – 9, 3 – 8**);
- Допускане на грешки в задачите, които изискват използване на числата с цифрата **0**;
- Трудности при сравняването на симетрично еднаквите цифри (**17 – 71, 18 – 81**);
- Трудности при сравняването на числата, ако числото съдържа по-големи цифри (**189, ... 200**);
- Писане на числото според първата чута цифра (ученикът пише **17** като **70**);
- Трудности при изпълняването на аритметичните задачи, предвидени по програма за неговото равнище;
- Основните числови операции не са затвърдени в достатъчна степен;
- Проблеми при използването на дроби;
- Трудности в пресмятанията (ученикът неправилно добавя едноцифрени числа, има проблеми с преминаването на десетката, проблеми с използването на **0**, проблеми с пренасянето на числата, неправилно смятане на дадените числа, използване на неправилните числа);
- Проблеми при писменото решаване на задачите (ученикът най-напред смята големите числа, забравя сумите и повтаря действието, започва от пресмятането на десетиците);
- Трудности с умножаването (ученикът има проблеми с нулата в множителя или множимото; допуска грешки при пренасянето, прибавянето на частичните резултати, грешки резултатите при умножаването на числата с повече места, изпуска цифрите, допуска грешки при частичните резултати);

- Проблеми с деленето: ученикът има проблеми с определянето на остатък, с използването на нула в делителя или делимото (смята встрани, за да получи делителя, извежда делителя от един случай), допуска грешки при подписването на частичните изводи.
 - ❖ На гимназиален етап се наблюдават:
- Неправилно прилагане на главните и малките букви при записването на единиците и символите, например: **10 MG- 10 mG- 10 mg** вместо **10 mg**, **7 PH- 7 ph** вместо **7 pH**, **24 KWh** вместо **24 kWh**, **1003 HPA** вместо **1003 hPa**;
- Огледално записване на цифрите и буквите, например: **6** вместо **9** или обратно; **153 + 16 = 196** вместо **153 + 16 = 169**;
- Хаотично записване на математическите операции, например записване на дейности в различни места от пространството, предназначено за смятане;
- Грешки при изписването на горните и долните индекси, например: **5 + x2 = 21** вместо **5 + x² = 21**, **11 m2** вместо **11 m²**, **24OC** вместо **24 °C**;
- Грешно разполагане на запетаята в десетичните числа, например: **0,0154 - 0,0152 = 00,002** вместо **0,0154 - 0,0152 = 0,0002**;
- Пропускане на цифри при записването на числа с много цифри и числа с голям брой нули, например: **678 x 100000 = 678000** вместо **678 x 100000 = 67800000**;
- Грешки при преписването;
- Използване смятането на пръсти, особено в случаите, когато задачата може да се реши наум или писмено; [Tadeusz Wyka].

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В основата на проявите на дискалкулията като специфично нарушение при формирането на аритметичните навици е овладеният не в достатъчна степен фигуративен език, с помощта на който се **кодира**т и **декодира**т основните математически понятия и операции. Дискалкулията обединява съвкупността от изчислителни операции и трудности, които се свеждат до неразбиране на смисъла на числата, на техния състав, на съотношението „*число – цифра*”.

При дискалкулията се наблюдават трайни нарушения на всички математически дейности и изрази. Това са най-вече трудности при овладяването на таблицата за умножение, на математическите понятия и термини, при **кодирането** на числата и математическите дейности чрез фигуративния език, представен от графичните знаци (цифрите) и математическите символи.

Откриването на симптомите е от особена важност, тъй като всички посочени трудности се отразяват при **кодирането** и **декодирането** на фигуративния език при дискалкулията и свързаната с тези процеси корекционна дейност.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] В. А. Меркульева , Коррекционная работа по профилактике дискалкулии у детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи посредством развития психических процессов., Логопедия, № 11, с. 7 – 15, 2013.
- [2] R. Pawliszko, Dyskalkulia – problemy w uczeniu się matematyki. [www. edukacja. edux.pl]
- [3] B. Wiśniewska, Dyskalkulia – trudności w uczeniu się matematyki, PWN, 2007.
- [4] T. Wyka. Dyskalkulia rozwojowa [pppdrezdenko.pl/index].
- [5]. [<http://edu.com.pl/artykuly/d202.php>]

PUBLIC LIBRARIES AND READING IN BERAT-ALBANIA

Marela Guga Ph.D

Public Libraries "Vexhi Buharaja" Berat, Albania marela.guga@yahoo.com

Fatinda Shkurti Ph.D

University "Ismael Qemali", Vlorë, Albania fshkurti@yahoo.com

Abstract: Albania moved from the model of libraries with extreme restrictions to the provision of information and the use of certain categories of literature, to removal of restrictive barriers moving towards complete freedom to readers and digitization of librarian bankroll.

Theoretical framework- Public libraries with books made of paper and their buildings in the country are today not considered as rudimentary elements, but they continue to serve the community as updated library, are safe spaces for lending of books and access to sources of information. The move towards open funding, flexibility in delivery service and forms of receiving information, crossing national and cultural borders. Every day individuals can consume information regardless of where it is located and digitization of library fund is one of the challenges of public libraries today. Everywhere in the world, libraries are involved in debates and discussions on the role and function of around 315,000 public libraries. Such questions are raised: Will the digital age led to the closure of libraries? Do we still need public libraries in the digital age? Should public libraries in Albania be structured? Answering these questions and redefining their mission to provide access to new technologies, will be the objective of our study.

Methods - Data were used from the observation made in the public library of Berat, which was chosen as an analytical frame.

Conclusions - The relationship of youth with book is accompanied by a gradual distancing from libraries and bookstores. Leaders of these institutions believe that increasing the interest in this category of readers should be accompanied by structural improvements and establishing a connection between the digital and physical field. In Albania these require not only time, but also a high financial cost.

Keywords: public library, the digital age, information

BIBLIOTEKA PUBLIKE DHE LEXIMI NË BERAT -SHQIPËRI

Dr.Marela Guga

Biblioteka Publike "Vexhi Buharaja", Berat, Shqipëri marela.guga@yahoo.com

Dr.Fatinda Shkurti

Universiteti "Ismael Qemali", Vlorë, Shqipëri fshkurti@yahoo.com

Permbledhje: Shqipëria kaloi nga modeli i bibliotekave me kufizime të skajshme në sigurimin e informacionit dhe shfrytëzimin e disa kategorive të literaturës, në heqjen e barrierave kufizuese duke shkuar drejt lirisë së plotë për lexuesit dhe dixhitalizimit të fondit bibliotekar.

Kuadri teorik- Bibliotekat publike me librat prej letre dhe ndërtesat e tyre në Shqipëri sot nuk konsiderohen elementë rudimentar, por vazhdojnë t'i shërbejnë komunitetit *si updated libraryn*, janë hapësira të sigurta për huadhënien e librave dhe qasje në burimet e informacionit. Kalimi drejt fondeve të hapura, fleksibiliteti në dhënien e shërbimeve dhe format e marrjes së informacionit, po kapërcejnë kufijtë kombëtar dhe kulturor. Çdo individë sot, mund të konsumojë informacion pavarësisht se ku ndodhet, dhe dixhitalizimi i fondit bibliotekar është ndër sfidat e bibliotekave publike sot. Kudo në botë, bibliotekat janë përfshirë në debate dhe diskutime mbi rolin dhe funksionin e rreth 315.000 bibliotekave publike. Pyetjet që shtrohen janë: A do të ndikoi moshë dixhitale në mbylljen e bibliotekave? A do të vazhdojmë të kemi ende nevojë për bibliotekat publike në epokën dixhitale? Po bibliotekat publike në Shqipëri a duhet të strukturohen? Përgjigjet e këtyre pyetjeve dhe ripërcaktimi i misionit të tyre për të siguruar qasje me teknologjitë e reja, do të jenë qëllimi ynë i studimit.

Metodat – Janë përdorur të dhëna nga vëzhgimi i bërë në bibliotekën publike Berat, e cila është zgjedhur si një kornizë analitike. Konkluzione - Raporti i të rinjve me librin prej kohësh po shoqërohet me një distancim gradual nga bibliotekat dhe libraritë. Drejtuesit e këtyre institucioneve mendojnë se rritja e interesit për këtë kategori lexuesish duhet të shoqërohet me përmirësime strukturore dhe vendosjen e një lidhje midis fushës dixhitale dhe asaj fizike. Në Shqipëri këto kërkojnë jo vetëm kohë, por edhe një kosto të lartë financiare.

Fjalët çelës: bibliotekë publike, epokë dixhitale, informacion

1. HYRJE

Me ndryshimet politike në Shqipëri u kalua nga censurimi i librit në liri informacioni, duke sjellë ndryshimin e misionit të bibliotekave. Bibliotekat në vendin tonë vazhdojnë të mbeten institucioni më i rëndësishëm për

komunitetin dhe jetën e tyre, duke ruajtur funksionin si trashëgimi historike e kulturore. Përdorimi nga të rinjtë i mediave sociale, dëshira për të dëgjuar muzikë, parë televizor ose filma, ka zbehur disi rolin e bibliotekave. Interneti e ka bërë shumë më të lehtë kërkimin, mundësinë për të gjetur informacion, duke reflektuar rënie të numrit të vizitorëve në bibliotekë dhe krizën e këtij institucioni. Qëllimi i këtij punimi është të përcaktojë rolin dhe parashtrijë perspektivën e bibliotekave në epokën dixhitale.

2. METODOLOGJIA

Milleniumi teknologjik i ka afruar më shumë njerëzit me leximin e librave dhe gazetave online, në vend të një libri apo gazete letër. Kjo po i orienton drejtuesit e bibliotekave në ripërcaktimin e misionit të tyre, për të siguruar një qasje midis fushës dixhitale dhe fizike. Punimi ynë do të mbështetet mbi analizën e disa aspekteve si; numrit të ekzemplarëve që futen çdo vit në bibliotekë, funksionimi dhe marrëdhëniet e bibliotekës me lexuesin dhe katalogimi dixhital i informacionit bibliotekar. Burimet kryesore mbi të cilën është trajtuar ky punim janë; hulumtimi i realizuar në bibliotekën publike Berat dhe konsultimi me studimet e bera nga Pew Research Center dhe Shoqata Amerikane e Bibliotekave.

3. VËSHTRIM HISTORIK MBI BIBLIOTEKËN DERI NË FILLIM TË VITEVE 1990

Në Shqipëri institucionet bibliotekare janë relativisht të reja, ndërsa tradita bibliotekare është mjaft e vjetër me dinamikë dhe ndërsjellje kulturore. Në të kaluarën, biblioteka, kishin institucionet fetare dhe familjet e medha shqiptare. Ismail Pashë Vlora (Velabishti) mendohet të ketë transferuar nga Vlora drejt Beratit, rreth 2000 dorëshkrime në pergamenë në gjuhët orientale, që lidheshin me shkencat, vizatimet dhe tabelat astronomike. Me vrasjen e tij më 1771, biblioteka u grabit dhe u dogj. (Mehqemeja:76)

Mitropolitë dispononin biblioteka me libra të vyer. Kështu, mitropolia e Beratit kishte një fond me libra kulturi, kronikë të historianëve të njohur bizantinë, hormologji dhe katekizëm me dorëshkrime muzikore bizantine, dorëshkrime të vjetra, vepra arti mesjetar, dorëshkrime në pergamenë (lëkurë) dhe letër (prej kallami). Më 8 nëntor të vitit 1399 u personalizuan nga kjo bibliotekë 10 libra në pergamenë dhe 10 të tjerë në letër, të cilët janë nga Anastasi (pergamen), Zonara (e veshur me lëkurë të kuqe), Antiohu dhe Efremi. (gaz. Kushtrimi:2)

Biblioteka ka pasur edhe pranë myftinive, medreseve dhe teqeve. Librat në këto biblioteka ishin në gjuhët arabe, perse dhe turke. Bibliotekat e tyre kishin koleksione kuranesh, akte gjykatore, sixhilade dhe regjistra kadastralë. Pra mund t'i quajmë një atelje informacioni, vend letrar dhe kulturor me vlera për nga cilësia e librave që mbartnin. Funksioni i këtyre bibliotekave ndërlihej me misionin e bashkësive fetare. Evlia Çelebi kur vizitoi qytetin e Beratit në vitin 1672 dhe 1673 gjeti njerëz mjaft të ditur. "...Në Berat gjenden të gjithë, esnafë dhe njerëz me arsim. Nga ky qytet kanë dalë vezirë, njerëz të lartë dhe dijetarë të urtë.... Njerëz që bisedojnë me njeri-tjetrin dhe zhvillojnë tema mbi dijet fetare, shkencore e poezinë. Këtu gjenden shumë oratorë, autorë që flasin e shkruajnë nga të gjitha çështjet shkencore..." (Samimi:134)

Në fillim të shek. XX, bibliotekat pësuan dëme. Rebelizmi i vitit 1914 nuk kurseu as edhe librat. Koleksione me vlera shkencore u dogjën. Në teqenë e Sheh Hasanit në Berat, u dogj biblioteka e familjes së Kurt Pashës me një koleksion prej 200 librash të vyer, vepra të lidhura me kapakë lëkure e metal. Sipas kryepeshkopit të Beratit Anthim Aleksidhi, njëri prej tyre mendohet se peshonte deri në 10 kg. Aty ndodhej fermi i shkruar në pllakë bakri dhënë korporatave të Beratit nga sulltan Mehmet Fatiu për faljen nga taksat, qytetarve të qytetit të fortifikuar dhe dorëshkrimi mbi historinë e letërsisë shqipe, i shkruar në shqip me gërma arabe nga Nesim bej Përmeti. Fondi në këtë bibliotekë, sipas të dhënave gojore, duhet të ketë qënë rreth 600-700 libra. (Guga:58)

Në mesin e viteve '40 të shek. XX, bibliotekat u krijuan nga grumbullimi i librave të bibliotekave private. Edhe më pas, ato funksionuan si institucione që grumbullonin, ruanin dhe përpunonin libra e botime, për t'i shfrytëzuar lexuesi e studiuesi. U kopjuan modelet e bibliotekave të Europës Lindore, me kufizime të skajshme në sigurimin e informacionit dhe lejonin shfrytëzimin të disa kategorive të literaturës. Ndryshimet demokratike të viteve '90, u shoqëruan me ndryshime edhe në politikat e bibliotekave. U hoqën barrierat kufizuese dhe çdo qytetar kishte akses të plotë mbi çdo lloj libri. Bibliotekat publike në Shqipëri, vazhdojnë të mbështeten mbi informacionin dhe dijen. Kjo e fundit, është faktor vendimtar konkurrenës në shoqërinë e informacionit.

Ndryshe nga bibliotekat në botë, të cilat të ofrojnë programe karriere, burime punësimi, programe për fillimin e një biznesi të ri dhe projekte me nxënës të shkollave të mesme. Ndërsa në Shqipëri, bibliotekat nuk mund t'i ofrojnë vizitorit materiale në formë dixhitale, nxënësit nuk mund të gjejnë në internet letërsinë artistike, pjesë e programeve mësimore, nuk ofrohen programe mbi përdorimin e teknologjive. Pra, ne jemi, shumë larg asaj ç'ka bibliotekat lokale në Amerikë dhe në vendet Perëndimore ofrojnë për të gjithë grupmoshat. Për këtë arsye, mënyra se si kemi filluar ta trajtojmë informacionin, po merr dhe do të marrë rëndësi përherë e më të madhe, ndërkohë që revolucioni dixhital ndikon mbi punën dhe jetën tonë të përditshme.

4 . MARRËDHËNIA ME BIBLIOTEKËN

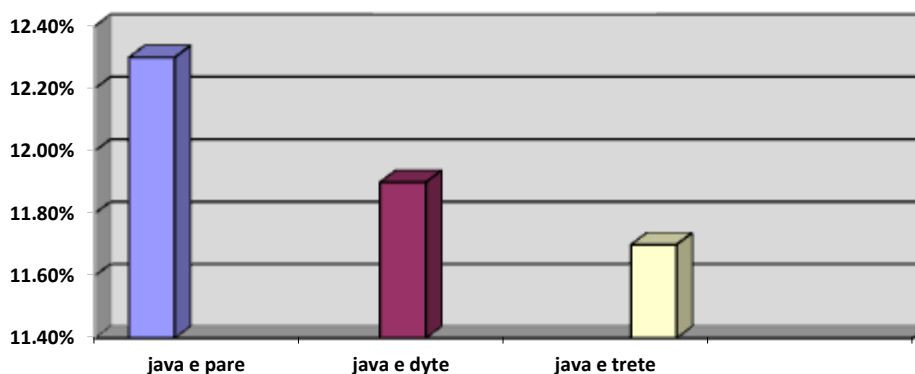
Biblioteka është një kontribues me impakt social në shoqëri. Sot, në epokën dixhitale, vihet re rënie të numrit të përdoruesve të objekteve fizike të bibliotekës. Numri i atyre që vizitojnë ndërtesën e bibliotekës, ka një trend në rënie, ndërsa numri i përdoruesve të bibliotekës elektronike, shënon trend pozitiv dhe në rritje.

Fëmijët e grupmoshës 7-13 vjeç, janë vizitorët më të rregulltë, përdoruesit më korrektë dhe që kanë një marrëdhënie të afërt dhe afatgjatë me bibliotekën. Por numri i vizitorëve të kësaj grupmoshe në raport me numrin e shkollave dhe numrin e fëmijëve që kanë Bashkia e Madhe në Berat, ka rënie. Fëmijët e zonave rurale, përbëjnë dhe numrin më të vogël të lexuesve të kartelizuar të bibliotekës. Kjo lidhet me faktorë të ndryshëm si: rajonizimi, mosha e vogël për të ardhur vetëm në bibliotekë, interesi i ulët i prindërve, kërkesat e shkollave etj.

Si kornizë analitike kemi marrë bibliotekën publike Berat, gjatë periudhës Qershor-Gusht 2015, në tre sektorët e saj. Për fëmijët, kjo periudhë, përkonte me përfundimin e shkollës dhe fillimin e pushimeve. Në muajin qershor u vu re një rritje me 18.3% të numrit të kartelave të hapura për herë të pare. Ndërsa në korrik u regjistruan 4% më pak, por kemi rritje të përdoruesve të librit. Gjatë muajit gusht, u ul në 3.9% anëtarësimet e reja, por vazhdon të rritet me 0.8% numri i lexuesve, krahasuar me muajin qershor. Përdoruesit ishin fëmijë që vinin kryesisht nga shkollat publike.

Në sektorin e librit shqip, anëtarësimet e reja gjatë muajit qershor u rritën me 11.7% .Trendi i anëtarësime nga 7.6% vjen duke u ulur në dy muajt e tjerë, që lidhet me përfundimin e procesit mësimor, mungesën teksteve letrare, për nevojat e tyre mësimore, vështirësitë për huazime, përdorimi i teknologjisë, sinjalit Wi-Fi , printera 3-D dhe mungesa e takimeve dhe ngjarjeve që lidhen me të mësuarin. Grafiku në fig.1 tregon rënien e numrit të atyre që përdorin objektet fizike të bibliotekës nga java në javë.

Figurë nr.1 Paraqitja javore e lexuesve të rinj gjatë muajit qershor 2015

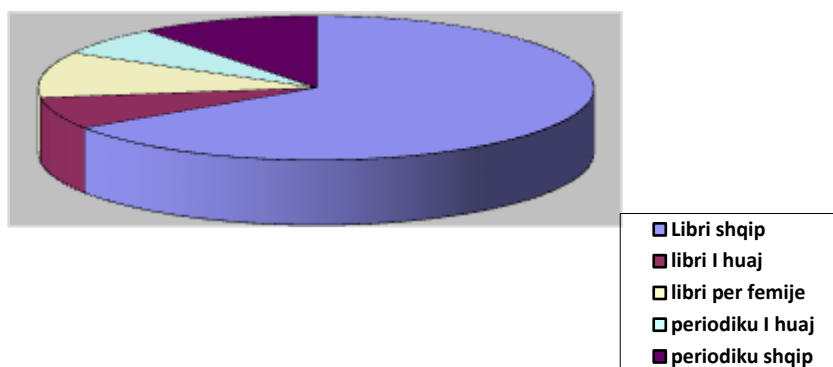

Burimi: Biblioteka publike “Vexhi Buharaja” Berat

Kur është fjala për tipologjinë e përdoruesve të bibliotekës, me shumë dominojnë gratë, fëmijët dhe nxënësit e shkollave të mesme e studentët. Bibliotekat publike vizitohen çdo ditë, kryesisht nga të papunë, pensionistë, ata të cilët nuk kanë qasje në internet dhe lexuesit e periodikut, qytetarë me të ardhura më të pakta dhe që nuk mund të blejnë librat e rinj, shumë më pak nga emigrantët. Përdoruesit permanentë të librit janë kryesisht banorë urbanë dhe më pak nga zonat rurale. Femrat janë frekuentueset dhe përdorueset më të mëdha të librit, krahasuar me meshkujt, për nevojat e tyre arsimore dhe të familjes së tyre. Gjatë vëzhgimit të realizuar në muajin korrik 2015, konstatuam se 79% e vizitorëve në bibliotekë ishin femra dhe 21% ishin meshkuj. Edhe gjatë muajit gusht dominonin vizitorët femra, megjithëse numri i përgjithshëm i përdoruesve u ul me 3%. Kjo rënie lidhet me pushimet verore.

Numri i vizitorëve në sektorin e librit të huaj dhe periodikut, është relativisht i ulët krahasuar me përdoruesit e librit shqip dhe për fëmijë. Përdoruesit e librit të huaj janë kryesisht studentë dhe nxënës të shkollave të mesme. Gjatë vitit 2013 numri i vizitorëve ishte 0.45% më pak se në vitin 2011. Mendojmë se arsyhet janë; mungesa e titujve të rinj, rënia e interesit për librin e huaj nga të rinjtë dhe mundësitë e bibliotekës online, mungesa e programeve nxitëse dhe aktiviteteve ndërkulturore, mungesa logjistike etj. Shumica e të rinjve e dinë se ku është biblioteka e tyre lokale, por nuk janë të informuar çfarë shërbimesh ajo ofron.

Figura 2 Gjendja fizike e bibliotekës gjatë vitit 2015

Burimi: Biblioteka publike “Vexhi Buharaja” Berat

5. BIBLIOTEKAT NË UDHËKRYQ?

Raporti i të rinjve me librin prej kohësh po shoqërohet me një distancim gradual nga bibliotekat dhe libraritë. E njëjta gjë po ndodh edhe me të rriturit, të cilët po i afrohen më shumë pajisjes me ekran të vogël. “Unë konsultohem me shërbimet e lajmeve dhe bibliotekën në internet pothuajse çdo javë. Ajo më ndihmon në përgatitjen e pasqyrave publike të kishës sonë ...”, shprehet një peshkop i një kishe në Nigeri. Për drejtuesit e këtyre institucioneve rritja e interesit për këtë kategori lexuesish, duhet të shoqërohet domosdoshmërisht me futjen e teknologjisë dixhitale. Një trend, është dhe qasja e burimeve të bibliotekës në celular, sepse leximi dixhital e bën më të lehtë publikimin dhe shpërndarjen e materialeve. “Biblioteka Globethics.net në internet, më ndihmon shumë për të patur qasje në një sasi të pabesueshme të artikujve dhe të librave, shkruan një lexues dixhital. Ndërsa një i ri thotë se, “nuk mund të përballojë të blejë libra që më duhen urgjentisht për mësimin tim në lëndën e etikës”. Pyetja që shtrohet kudo në botë është, a janë bibliotekat publike sot në udhëkryq? Po në Shqipëri çfarë po ndodh me to? Në të vertetë, në vendin tonë, bibliotekat po përballen me vështirësi të mëdha që lidhen:

Së pari, me mungesën e investimeve infrastrukturore dhe të përshtatjes me vizionin e bibliotekave në botë.

Së dyti, me zgjerimin e gamës së funksioneve që biblioteka duhet të ofrojë. Publiku është i interesuar për shërbime të reja dhe mendon se bibliotekat janë të rëndësishme për komunitetin. Ato kanë një ndikim socio-psikologjik në shoqërinë e së ardhmes.

Së treti, me mungesën e specialistëve të kualifikuar, por dhe me largime të personelit të specializuar.

Së katërti, me mungesën e dixhitalizimit të librave antikuarë, gazetave dhe revistave.

Së pesti, me një buxhet të vogël në dispozicion të objekteve bibliotekare. Në vitin 2015 krahasuar me vitin 2014, fondi për librin shqip u ul me 29% , ndërsa numri i librave për fëmijë u rrit me 12% krahasuar me një vit më parë. Gjendjen fizike të librit në pesë vitet e fundit e japin tabelat nr. 3 dhe 4.

Tabela nr.3 Gjendja fizike e librit për fëmijë

Viti	2010	2011	2012	2014	2015
Copë	284	312	117	227	258
Tituj	59	31	46	80	106

Tabela nr.4 Gjendja fizike e librit shqip

Viti	2010	2011	2012	2014	2015
Copë	310	172	273	452	325
Tituj	70	104	83	211	88

Burimi: Biblioteka publike “Vexhi Buharaja” Berat

Bibliotekat kudo në botë janë goditur nga rryma kryq. Ndërsa më pare, shikoheshin si burime të rëndësishme për gjetjen e informacioneve për gjithë kategorinë e studentëve, mësuesve, personelit shëndetësor dhe për kërkimin shkencor, sot kemi rënie të interesit për librin fizik, që lidhet me gjetjen e burimeve online dhe numrin në rënie të atyre që merren me studime të mirëfillta shkencore. Sot bibliotekat publike ofrojnë më pak vepra të reja studimore. Përveç Bibliotekës Kombëtare në asnjë bibliotekë lokale nuk ekziston detyrimi ndaj botuesve apo studiuesve që mbrojnë teza doktorale të depozitojnë një kopje në bibliotekën e tyre lokale.

Një pjesë e popullsisë e vlerëson rolin e bibliotekës si institucione të rëndësishme për komunitetin dhe jetën e tyre, të tjerë mendojnë se mbyllja e bibliotekave lokale do të ndikojë negativisht në komunitetin e tyre, pavarësisht kësaj, numri i vizitorëve në biblioteka krahasuar me numrin e popullsisë mbetet i ulët. Në bibliotekën e Beratit para viteve '90 numri i vizitorëve ditor shkonte rreth 300 ndërsa sot në 100 lexues. Kjo shpjegohet me përdorimin e pajisjeve të lëvizshme dorë dhe ekraneve të vogla celulare, mungesës së logjistikës dhe numrit të ekzemplarëve që hyjnë çdo vit në fond. Bibliotekat duhet të vlerësohen jo nga koleksionet e tyre fizike, por sa janë dixhitalizuar koleksionet e saj. Ndaj lind domosdoshmëri mbështetja që institucionet lokale dhe qendrore duhet t'i japin bibliotekës për hapësira dhe programe të reja si; programe kompjuteri, karriere, burime pune, pjesëmarrje në ngjarje dhe takime që lidhen me të mësuarit në formë dixhitale ose në internet, programe për fillimin e një biznesi të ri etj.

Bibliotekat vazhdojnë të ruajnë funksionin e tyre si trashëgimi historike e kulturore që kanë qasje në materiale dhe burime dokumentare si dhe për promovimin e librave dhe autorëve të rinj. Ndaj sot pyetjet e kyçe janë: Çfarë duhet të ndodhë me librat? Çfarë duhet të ndodhë me ndërtesat? Bibliotekat duhet "patjetër" të kenë hapësira të rehatshme për të lexuar, punuar dhe të jenë vende relaksuese? Sepse ato ende perceptohen në mendjet e njerëzve si vend i rëndësishëm i ngrohtë, mikpritës, si vende për nxitjen e leximit. Hapësirat argetuese që kanë sot të rinjtë, po zbehin rolin e bibliotekave publike. Pothuajse të gjitha grupmoshat bien dakort se interneti e bën shumë më të lehtë kërkimin dhe mundësinë për të gjetur informacion.

Por sot, bibliotekat publike shikohen një pikë kthese në aspektin shoqëror dhe social. Shkuarja drejt bibliotekave me fonde të hapura, lejon çdo individ të konsumojë informacion pavarësisht se ku ndodhen, dhe kjo është ndër sfidat më të mëdha të bibliotekave publike sot. Me futjen e teknologjive të reja, kanë ndryshuar disa nga zakonet tona të leximit. Por, nevoja jonë për të, për hapësira të përbashkëta komunitare, për të kërkuar dhe marrë informacion, po ndryshon me shpejtësi. Për të mbijetuar bibliotekat duhet të ofrojnë jo vetëm libra, por dhe shërbime të reja. Ajo krahas "vizitorëve të rregullt" të bibliotekës "tradicionale" të cilët marrin libra, revista dhe e konsiderojnë një ambient të qetë leximi, duhet t'i përgjigjen ndryshimeve të shpejta në mënyrën se si njerëzit të jetojnë jetën e tyre.

Në vende të ndryshme kemi qasje të ndryshme për bibliotekat, por të gjitha bibliotekat kanë të njëjtën sfidë. Ballkani ka një popullsi që shkon rreth 162 milion njerëz. Ka një shkallë të lartë të varfërisë dhe analfabetizmit sidomos në zonat rurale. Sipas Bankës Botërore 43% e popullsisë së përgjithshme të rriturve është analfabet, me një numër disproporcional në aspektin gjinor.

Edhe pse në Shqipëri propagandohet mosha dixhitale, depërtimi i internetit mbulon vetëm 22 % të vendit, 10 % më pak se mesatarja globale. (<https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/why-still-need-public-libraries-digital-age>) Sfidat e bibliotekave sipas themeluesit të bibliotekës publike dixhitale të Amerikës, Dan Cohen është një lidhje midis fushës digjitale dhe fizike.

Sot edhe në Mbretërinë e Bashkuar, Amerikë, por edhe në Shqipëri, shpenzimet publike po ulen dhe numri i vizitorëve po ulet, sistemi tradicional i funksionimit të bibliotekave dhe roli i bibliotekave publike në shërbim të komunitetit dhe si konkretisht duhet të jetë biblioteka e së ardhmes, është pjeë e diskutimeve të forumeve shkencore. Biblioteka duhet të krijojë ambientë fizik, një hapësirë virtuale, si dhe një koleksion të përditësuar fizik të librave, CD dhe DVD. Biblioteka jonë e re do t'i ofrojë përdoruesve të librit, hapësira kulturore dhe sociale, ku njerëzit mund të vijnë së bashku për të parë teatër apo një film, për të zhvilluar seminare, takime, biseda me autorët e librave, promovime dhe ngjarje të modës. Sot ne duhet të mendojmë se si bibliotekat mund të përmbushin më mirë nevojat e qytetarëve të saj, dhe të mos ndikoi mosha dixhitale nëzbehjen e këtij institucioni të dijes.

6. BIBLIOTEKA NË MOSHËN DIXHITALE

Leximet elektronike kanë sjellë lehtësira, por kanë larguar të rinjtë nga biblioteka dhe kanë ndryshuar marrëdhënien e të rinjve me librin fizik. Sot me të drejtë shtrohet pyetja nëse përhapja e pajisjeve me ekran të vogël të lëvizshëm, tabletave, do t'i arrijë të ardhmen librit, si objekt i dëshirës. Një trend global reflektohet edhe në bibliotekat tona, të cilat kanë më pak frekuentues dhe më shumë njerëz që i janë drejtuar librave dhe gazetave online në vend të atyre letër. Megjithatë, ende ndihet nevoja për shërbime bibliotekare. Nëse njerëzit do të donin zhvillimin teknologjik më shumë sesa librin, atëherë bibliotekat duhet të përgjigjeshin se, kjo do të thotë se ne duhet të mbyllem dyqanet dhe blejmë çdo gjë online. (<https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/why-still-need-public-libraries-digital-age>)

Biblioteka e Beratit, pjesë e rrjetit të 30 bibliotekave publike në Shqipëri, po bashkëpunon me Institutin e Shkencës dhe të Informacionit në Slloveni dhe specialistë nga Kosova, për të realizuar katalogimin e informacionit bibliotekar, terminologjinë, në menyrë që materialet të jenë të përdorshme jo vetëm në Shqipëri, por në të gjitha vendet shqipfolëse, shkëmbimin e lirë të regjistrimeve (të të dhënave) bibliografike që krijohen në sistemet kombëtare bibliotekare të informacionit në Bosnjë dhe Hercegovinë, Mal të Zi, Maqedoni, Slloveni dhe Serbi. Bashkëpunimi i bibliotekës Berat me rrjetin *COBISS.net*, po ndihmon në futjen të bibliografive personale të kërkuesve shkencorë në sistemin e informacionit online. Ky rrjet ka realizuar nga viti 2003 rreth 68.743 regjistrime bibliografike- kryesisht vepra në gjuhën shqipe dhe vepra të kërkuesve shkencorë shqiptarë në gjuhë të huaja, ndërsa biblioteka e Beratit rreth 400 monografi. ([www.Cobis. Net](http://www.Cobis.Net))

7. ROLET E PROPOZUARA PËR BIBLIOTEKAT

Dikur një bibliotekë pa libra ishte e pamendueshme. Tani duket pothuajse e pashmangshme. Pjesa më e madhe e diskutimeve kohët e fundit, janë në lidhje me rolin e bibliotekave dhe bibliotekarëve të drejtuar jo nga praktikat e hershme të bibliotekarisë, por më tepër nga zhvillimet e reja. Disa besojnë se bibliotekat duhet të zhvendosen në qendra të mësimi dhe të informacionit, ndërsa të tjerë këmbëngulin se ato duhet të ruajnë rolin e tyre si vend fizik për katalogimin dhe huadhënien e librave dhe burim të gjetjes së teknologjisë së informacionit.

-Sot bibliotekat duhet të mbështesin zhvillimin e aftësive dhe rrugëve të reja të karrierës brenda stafit të bibliotekës.

-Bibliotekat që të jenë efektive në fushën e administrimit të të dhënave, do të duhet të punojnë në partneritet me organizatat dhe profesionistët e sferës së bibliotekës ose jashtë saj.

-Sot kërkohet që bibliotekat ose bibliotekarët të pozicionojnë veten si partnerë shkencor dhe profesional, bashkëpunëtor hulumtues. Ata duhet të jenë të aftë të ndihmojnë përdoruesit e librit për gjetjen e të dhënave të rëndësishme në hulumtimet e tyre shkencore. Në fakt, bibliotekat hulumtuese, ofrojnë një nga modelet më premtuese të financimit për të siguruar administrimin afatgjatë të arkivave me të dhëna shkencore. Jim Jacobs bibliotekar në Universitetin e Kalifornisë, San Diego, ka argumentuar se në të ardhmen të gjithë bibliotekarët mund të kenë një rol në ciklin e hulumtimit: "Ata, në një moment, do të jenë një model për shërbimet e bibliotekave në përgjithësi. Bibliotekat që merren me materiale dixhitale duhet të jenë më shumë një laborator sesa një depo, ose depo institucionale afatgjate të objekteve dixhitale pjesë e prodhimit shkencor që mund të jenë (të tilla si artikuj, raporte teknike, dhe teza).

- Bibliotekat duhet të shihen si institucione kulturore me një përgjegjësi profesionale, afatgjatë në administrimin e materialeve të dijetarëve. (<http://libraries.pewinternet.org/category/publications/>)

-E ardhmja e bibliotekave nuk duhet të vendoset nga studiuesit nostalgjike dhe bibliotekarët të cilët kërkojnë të ruajnë punën e tyre, por në dëgjesa publike me komunitetin. "Bibliotekarët, studiuesit, politikëbërësit, të gjithë duhet të jenë pjesë e këtij dialogu, por ajo duhet të përfshihet në kontekstin qytetare dhe jo institucional. Në Shqipëri të gjithë mendojnë "se duhet të ndryshojë vizioni i bibliotekave, por nuk e dimë se si." Biblioteka do të mbijetojë vetëm nëse komunitetet që ato i shërbejnë duan dhe kanë nevojë për to, shkruan Michael Agresta. (http://www.slate.com/articles/life/design/2014/04/the_future_of_the_library_how_they_ll_evolve_for_the_digital_age.html)

8. KONKLUZIONE

- Bibliotekat publike janë të rëndësishme për komunitetin, pasi ato nxisin dashurinë për librin dhe janë të vetmet institucione që ndihmojnë të gjejsh informacion në mungesë të burimeve alternative.
- Në Shqipëri, shumica e njerëzve vazhdojnë të mbeten të lidhur me këtë institucion. Shume prej tyre mendojnë se kanë përvoja pozitive me bibliotekën, të tjerë ende vazhdojnë të jenë përdorues të burimeve dhe materialeve të vjetra që ato disponojnë.
- Ashtu si shtëpitë botuese që për vite me rradhë kanë ndihmuar bibliotekat me libra, edhe kompanitë e teknologjisë duhet t'i mbështesin bibliotekat me pajisje leximi dixhitale, tableta dhe trajnime falas për stafin e bibliotekës. Me këtë mbështetje biblioteka jo vetëm që do të mbijetojë, por do të lulëzojë për të siguruar qasje të lirë në njohuri në epokën dixhitale.
- Ne duhet të promovojmë modelin dijetar-mjek si disa institucione sot në botë, duke strukturuar modelin e marrëdhënies bibliotekë-lexues.

9. SUGJERIME

- Politikat kulturore të institucioneve lokale dhe qendrore duhet të sigurojnë një përqasje më të mirë me perspektivat që duhet të udhëheqin bibliotekën. Vetëm ndërtimi i një godine, nuk është i mjaftueshëm për të garantuar vizitorë. Ne duhet të fusim programe inovative, huazime, ta shndërrojmë bibliotekën më shumë se magazinë dijesh, në forum kulturor, agorën e elitës intelektuale dhe qytetare, primatin e demokracisë, vendin ku fëmijët të mësojnë dhe argëtohen.

- Studiuesit duhet ta shohin bibliotekën si partner shkencor, ndërsa biblioteka duhet t'i përgjigjet me specialistë për role të tilla.
- Duhet të krijohet koleksioni fizik dhe ai dixhital i materialeve historike, koleksioneve private në albume, foto familjare, të cilat duhen për të ndihmuar komunitetin të njohë historinë e kulturën e tij.
- Duhet stimuluar vizitorët e bibliotekës nëpërmjet programeve të veçanta.

LITERATURA

- [1] Agresta, M. "Çfarë do të bëhet me Bibliotekën? Si do të zhvillohet si po shkohet drejt botës dixhitale. http://www.slate.com/articles/life/design/2014/04/the_future_of_the_library_how_they_ll_evolve_for_the_dixhit_age.html.
- [2] Gold, A. (2007). Bibliotekat dhe Sfida. Të dhëna roli dhe veprimet në Biblioteka . D-Lib Magazine, Shtator / Tetor 2007, Volume 13 Numri 9/10 ISSN 1082-9873.
- [3] Corral, Sh. (2014). Bibliotekat në kohën dixhitale. LIDA, 16-20 Jun, Zadar, Kroaci.
- [4] Guga, M. (2013). Njerëz me kontribute në historinë e Beratit, Albanian University Press, Tiranë.
- [5] Mehqemeja, A. (2013). Poetët beratas në shekuj, Botime Vllamasi, Tiranë.
- [6] Paterson, L. & Low, B. (2011). Student attitudes towards mobile library services for smartphones. Library Hi Tech, 29(3), 412– 423. doi:10.1108/07378831111174387
- [7] Samimi, V. (2000). Berati 300 vjet më parë, Botime "Dita 2000" Tiranë.

11. BURIME INTERNETI

www.Cobis.net

<http://ozk.unizd.hr/lida/>

<http://d-scholarship.pitt.edu/id/eprint/21994>

http://www.sconul.ac.uk/sites/default/files/documents/20_6.pdf

<http://www.sr.ithaka.org/research-publications/us-faculty-survey-2012>

<http://www.pewinternet.org/2016/04/07/how-people-view-libraries-as-part-of-community-educational-systems/>

<http://www.bcr.puglia.it/pem/bibliodocinn/doc/Bibliodocinn-Report-Biblioteche-albanesi-2006-shq.pdf>

Pse nuk kemi ende nevojë për bibliotekat publike në epokën dixhitale? marrë në <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/why-still-need-public-libraries-digital-age>

TEACHING STYLISTIC DEVICES THROUGH THE THEATRE OF ABSURD

Ardita Dylgjeri, MSc

“Aleksander Xhuvani” University, Elbasan, Albania arditadylgjeri@live.com

Abstract: The Theatre of Absurd was in many ways an unconscious movement. The term itself was not coined until 1960 by theatre critic Martin Esslin. Absurdist conventions can include language devoid of any real meaning (unintelligible, clipped, repetitive, clichés), plots that are circular instead of linear (appear to go nowhere), slapstick and vaudeville-type actions, characters that have little or no sense of time or place (they forget where they are, do not recall previous events the audience remembers, do not know what day it is etc), long moments of silence, slow paced sections juxtaposed with fast paced dialogue.

Teaching such stylistic techniques in a university stylistics class can become tiring, even frustrating at times as well as interesting and fascinating. Of course the first things to do are introducing and discussing with the students about existentialism, as the main philosophical source of these dramas and choosing one of the best representatives of this genre. Concerning the reasons provided above the drama I chose to analyze absurd stylistic techniques with my students is “Waiting for Godot”, by Samuel Becket.

Keywords: Theatre of Absurd, drama, Becket, stylistic devices, teaching.

INTRODUCTION

Waiting for Godot is an absurdist play by Samuel Beckett and it was first written in French version in 1949 and later has been translated in English by an Irish writer in 1954 (Hooti & Torkamaneh, 2011, pg. 42). There are many issues that can be raised in this play and it has been a study for many interested people in different fields for different reasons. What we are mostly interested in is the fact that through its analysis we may arrive at a better understanding and comprehension of elements and stylistics conventions of the Theatre of Absurd.

Moreover, as teachers we may be confronted with two types of teaching situations. Weaker students often struggle to understand the layers behind the surface with absurdist dramas and are sometimes bewildered at the non-realistic conventions unique to this form. On the other side, stronger students who love drama theory and class debates usually revel in the complexity of absurdism, from the philosophy of existentialism through to the reasoning behind strange characters and events in absurdist plays.

THE THEATRE OF ABSURD, ORIGIN, AND DEVELOPMENTS.

The very first thing to do when beginning a stylistics class in this topic is make the students search some theoretical information about what the theatre of absurd is, its main characteristics and developments in literature and elsewhere. Of course, the definition of the term “absurd” is very important in order to understand what is meant by the *Theatre and the Literature of the Absurd*. Both, the *Theatre and the Literature of the Absurd* have the idea that the human condition is essentially absurd and can only be presented in literature that is absurd, too. Their roots are in Expressionism, in Dadaism, in Surrealism and in the Stream of Consciousness Fiction.

Dadaism is a streaming in art and literature that appeared between 1910 and 1924 and regarded itself as anarchic and anti-bourgeois and its art should be anti-rationalist. It could also be seen as an anarchic counter attitude as a kind of protest against conventional art. The word “Dada” is actually French and refers to a toy of children. So, the term “Dada” is kind of imitating the childish sound “dadada”. That means, we are talking about an art that is like a newborn child. The centers of Dadaism are in Cologne, New York, Berlin, Vienna and Moscow.

A concrete definition of the term “absurd” is the following:

“Absurd is something that has no aim [...] When man is cut off from his religious, metaphysical and transcendental roots, he is lost. All his actions become senseless, absurd, useless, nipped in the bud.” (Speri, 2015, pg. 3)

In a definition in *Collins English Dictionary* it says:

ab·surd [ab-surd, -zurd] adjective, utterly or obviously senseless, illogical, or untrue; contrary to all reason or common sense; laughably foolish or false: an absurd explanation.

noun, the quality or condition of existing in a meaningless and irrational world.

As a result, one could say that “absurd” refers to human beings unable to find meaning in the universe.

One can't possibly teach theatre of the absurd without first teaching your students the notion of existentialism. This was the philosophical background to the types of plots, events, characters, themes and actions of many absurdist plays. But existentialism isn't exactly the easiest thing to teach to a 17 year-old student. An abridged version of the Albert Camus essay *The Myth of Sisyphus* is a good start. The central idea given there is that if man *does* have purpose in his life, he must make this purpose himself and control his own destiny through his

choices and actions, which may bring some degree of hope. Many characters in absurdist plays are examples of an existential existence and this is where students need to make very specific discoveries in plays studied in the drama classroom.

Existentialism refers to a particular view of the nature of man's existence. The existentialist believes that man starts life with nothing. His life is made up of acts; through the process of acting man becomes conscious of his original nothingness. By choosing to act, man passes into the arena of human responsibility which makes him the creator of his own existence. (Crawford, Hurst, & Lugerin, 2010, pg. 21)

“WAITING FOR GODOT” AND ELEMENTS OF THE THEATRE OF ABSURD

The plays of Samuel Beckett and other famous writers have been considered as the Theatre of Absurd for the way that they represent the world in front of the audience. It was a great success for those plays to be applauded from the audience even when they did not understand anything. Mostly, the plays of the Theatre of Absurd are concentrated in transmitting a world that is very difficult to be understood, but that has the chance to make us see the play until the end and mostly, to make us think more of our life (Esslin, 2015, pg. 1).

At a first glance, as what the students could easily notice, these plays show us a simple situation that makes us think that we can handle with this, but later it becomes more and more complex. Watching or reading a play like this, even if students do not understand it properly at first, creates a thought at their minds that everything will be discovered in the end and everything will have a real meaning. Most of the time, this thing never happens. Despite the complexity, there are also other elements that make up the Theatre of Absurd, such as black humor and nihilism that are very wide spread in those plays, especially in *Waiting for Godot*.

Plays like *Waiting for Godot* are a good example of "pure theatre" that proves us that the magic of the stage can truck us even outside the context of the play. They prove us that that many elements of our life like light and shadows, exits and entrances, contrast in voice, clothes, behavior and a lot of other things, can be laughter or more darken that they are and can take different color of the poetry. This is only one part of this kind of theatre that special plays have. The other thing that they convey, is an important content and meaning. Not all the plays do have a clear and simple meaning, but most of them are concerned with our everyday life and things surrounding us. As mentioned by Esslin. M, the authors that write this kind of plays know very well the importance of the problems that are considered in their plays and know how common they are for many people. All the plays that have this kind of content are considered as absurd. "Absurd is that which has no purpose, or goal, or objective", the definition given by Ionesco in a note on Kafka (Esslin, 1960, pg. 4).

According to the same author, *Waiting for Godot* is a good example of the Theater of Absurd in containing many features that it is about. To begin with the play that has a stunning history or experience and a strange or non-sense goings on. Also, there is not any name for the place and even the characters' names are not fully shown, we know them only as Didi and Gogo. They do not have any individuality and their way of action or their conversation makes them to change their nature during the play. This led them in creating humor at one hand, and to confuse us in being curious what is next, in the other hand (Esslin, 1960, pg. 3-4).

What is really impressing and raises the students` curiosity is the way that the strange behavior, conflicts, simple conversations, confusion, and everything else has been made an art. It is proved how the reality, the one inside us, can be put in a scene and make everyone who watches or reads it realize that this is what we all are in a certain moment of our life. Everything that happens in these kinds of plays needs our interpretation.

Even the characters are confused and confusing at the same time, because we do not know if they are relatives, friends or just two people that have been met together for the same reason, waiting for Godot. By analyzing and interpreting this drama, the students were left to the general idea that everything is absurd. Looking back at their real lives, they brought personal experiences and life events in which they could doubt about the existence of life, God, reality etc. They could illustrate it by the following mini dialogue between the characters:

BOY: What am I to tell Mr. Godot, Sir?

VLADIMIR: Tell him . . . (he hesitates) . . . tell him you saw me and that . . . (he hesitates) . . . that you saw me. (Pause. Vladimir advances, the Boy recoils. Vladimir halts, the Boy halts. With sudden violence.) You're sure you saw me, you won't come and tell me tomorrow that you never saw me! (Samuel, 1956, pg. 7)

Even with regard to the title *Waiting for Godot* we learn that "waiting" appears – but Godot never does. Thus, we talk about an unconventional handling of the title through which a disillusion is created. In short, one could say that the title is misleading the students. Vladimir and Estragon, as well as the audience are waiting for Godot to come. Godot exists in the minds of the characters and thus, he is definitely an important character although he never appears on stage. Concerning English language, Godot may bring to the minds of the students a longer version of God. That`s why they can correlate it with futility and misleading ideas about the existence of God.

"Nihilism means the destruction of Being, the Being of all beings, including that way of being which call human and consider to be our own" (Valentine, 2009, pg. 146). *Waiting for Godot* is a play when nihilism is very common in all the play. The two main characters, Estragon and Vladimir have a lack of meaning and

purpose in their life and in what they do. To kill the time they speak about things that have no meaning for them and for us also. They are depending on the figure of a person named Godot and think that he is the only one who has the power to change their life and what is more important, he is the one who can save them. It is the best example of nihilism when man waits a lot to give any meaning to his life, to comprehend his being, his emptiness and loneliness. Despite his effort to do this, he fails to do this even if he is a wise one, he fails to comprehend it. This emptiness is also shown by Beckett in the desert road that the play happens, with one tree and the absence of Godot.

ESTRAGON: Charming spot. (He turns, advances to front, halts facing auditorium.) Inspiring prospects. (He turns to Vladimir.) Let's go.

VLADIMIR: We can't.

ESTRAGON: Why not?

VLADIMIR: We're waiting for Godot (1, 7).

We know that our two characters are waiting for a man called Godot, but that is all we know and to be more specific even the characters do not know a lot for this man what can he do for them. They hardly know anything about each other too.

VLADIMIR: How do you mean tied?

ESTRAGON: Down.

VLADIMIR: But to whom? By whom?

ESTRAGON: To your man.

VLADIMIR: To Godot? Tied to Godot! What an idea! No question of it. (Pause.) For the moment.

ESTRAGON: His name is Godot?

VLADIMIR: I think so. (Samuel, 1956, pg. 16)

We were also focused on the organization of this drama into two acts, in which it seemed like the first act was a tragedy, whereas the second turned into a comedy. Different critics came into a certain conclusion for this drama be called a tragic – comedy:

... a play in which nothing happens, that yet keeps audiences glued to their seats. What's more, since the second act is a subtly different reprise of the first, he has written a play in which nothing happens, twice (Mercier, 1956).

The short talk of the characters, their nonsense actions while waiting, the reasons they do all these things, are comic elements when interpreted from the audience.

VLADIMIR: Hold that.

Estragon takes Vladimir's hat. Vladimir adjusts Lucky's hat on his head. Estragon puts on Vladimir's hat in place of his own which he hands to Vladimir. Vladimir takes Estragon's hat (Samuel, 1956, pg. 73)

CONCLUSIONS

In conclusion, what students should take into consideration when analyzing a piece of Theatre of Absurd is: Firstly, absurd in the context of absurdism can mean: without purpose, illogical, out of harmony, useless, devoid of reason, meaningless, hopeless, chaotic, lacking order and uncertain.

Secondly, there can be noticed how these conventions of absurdism are found within the interpretation and analysis of "Waiting for Godot" by Samuel Beckett, as one of the best representatives of this literary movement. The characters who inhabit the story, their dialogues or monologues, the vagueness, futility in their lives, meaningless existence and reality, as well as other stylistic techniques such as economical language being used, linear placement, absence of continuous movement, cycling endings where they began, etc were subject of our university class.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Crawford, J. L., Hurst, C., & Luger, M. (2010). *Acting in Person and in Style*. . Waveland Press.
- [2] Esslin, M. (1960). The theatre of the absurd. *The Tulane Drama Review* , 3-15.
- [3] Hooti, N., & Torkamaneh, P. (2011). Samuel Beckett's Waiting for Godot: A Postmodernist Study. *English Language and Literature Studies* , 1 (1), 40-49.
- [4] Mercier, V. (1956, February 18). On the plot of Samuel Beckett's play Waiting for Godot. *The Irish Times* .
- [5] Samuel, B. (1956). *Waiting for Godot*. London: Faber and Faber.
- [6] Speri, S. (2015). *Samuel Beckett's "Waiting for Godot" and the Theater of the Absurd: „Nothing is certain “—What makes Samuel Beckett's absurdist play to one of the most authentic representatives of the Theater of the Absurd?* GRIN Verlag.
- [7] Valentine, J. (2009). Nihilism and the Eschaton in samuel Beckett's Waiting for Godot. *Florida Philosophical Review* , 9 (2), 136-147.

THE GAME AS A TOOL OF LEARNING AND ENTERTAINMENT IN PRE – SCHOOL AGE

Valbona Keçi
valbonakeci@hotmail.it

Abstract: During early childhood we worry watching how children spend their time doing nothing of what we say, and just playing. Everywhere he is, in the house, in the kindergarten, in the garden, etc. The game is the most frequent activity in the life of children and it is often their “job” or their “work”. Sometimes the game is much more important than eating or even sleeping. In fact it differs from every other type of activity of the human being, because it is motivated in the inside, interactive, spontaneous, free, interesting, lovely, creative and full of imagination. Work as a game, and game as a work are important activities for children, because through them they get to know the outer world and start to show their inner world. Through the game, children can be someone in every place and at every time. Different searches have shown that the game is the essence of life for children, the most important base for their healthy development. Through the game, children learn for themselves and the surrounding environment, develop abilities and values which are important to live. It is work – game what gives children the opportunity to build a castle, to behave as in a real family, to imitate an animal, etc. starting from this idea, many actual educative practices have involved the game in their curriculum, evaluating it as an active form of learning of children that puts together the body, the mind and the soul. (Levy 1987)

Keywords: The game, Early childhood, Work, Kindergarten, Learning

Gjate femijerise se hershme ne shqetesohemi duke pare femijet se si e shpenzojne kohen e tij duke mos bere asgje sipas mendimit tone ,por thjesht duke luajtur ,kudo ku ai ndodhet ne shtepi ,ne klase ,ne oborr .Loja eshte veprimtaria me e rendesishme ne jeten e femijes .Ndonjehere loja eshte me e rendesishme se te ngrenit dhe gjumi .Ndonjehere loja eshte e lehte dhe zbavitese .Ka raste qe ajo eshte nje perpjekje e madhe per te fituar .Loja eshte (pune dhe detyre)per femijet .Puna si loje dhe loja si pune jane veprimtari te rendesishme per femijet ,sepse nepermjet tyre ata njohin me mire boten e jashtme dhe shfaqin me mire boten e brendshme .Nepermjet lojes femijet mund te jene dikushi ,ne cdo vend dhe ne cdo kohe .Eshte puna loje ,qe u jep femijeve mundesine per te ndertuar nje kala ,te sillen si nje familje e vertete ,te imitojne veprimet e nje hajduti apo shtrige ,te kuptojne c eshte e mira dhe c eshte e keqja ,te kuptojne cfare duhet bere dhe cfare jo .Loja si aktivitet me rendesi per femijen parashkollore ,po edhe per femije me ne moshe eshte nje shkolle e mire dhe vertet e drejte .Pikerisht per kete arsye ,loja ka rendesi te konsiderueshme per zhvillimin dhe begatimin e imagjines ,gje qe eshte pjese perberese e te menduarit dhe zhvillimit te njohjes ,e se bashku me kete ,eshte edhe kusht me rendesi per mesim dhe krijimtari .Loja gjithashtu eshte nje menyre e vecante per kapercimin e frikes ,per pervesimin e normave shoqerore ,perkatesisht per socializimin e tyre po edhe per manifestimin dhe kontrollin e ndijimeve .Duke luajtur ata fitojne edhe elemente te edukates ,mesojne perhere gjera te reja nxjerrin ne pah cilesi te karakterit ,perpiqen te imitojne punen e te rriturve ,forcojne ndjenjen e shoqerimit me grupin apo individin .Per shkak te rendesise se gjithanshme qe ka loja per zhvillimin e plote te femijes ,ajo eshte nje nder rruget me te begatshme per pergatitjen e tyre per nise ne shkolle ,por edhe per inkorporimin e tyre ne boten e te rriturve .Kjo menyre e te mesuarit te femijes permes lojes ,nuk e pengon ate por perkundrazi e motivon edhe me shume qe ta njoh boten qe e rrethon ,ti njoh aktivitetet e njerezore ,ta njoh vetveten dhe punet e ndryshme praktike .Loja nxit motivimin e brendshem te femijes dhe deshiren e tij per te mesuar .Parashkolloret qe nxiten nga deshira per te marre njohuri te reja me ane te lojes dhe jo duke i imponuar apo duke i shperblyer me stimuj te jashtem ,jane femije qe me deshiren ,kuriozitetin ,entuziazmin per te rene do te perballen me sfidat e shkolles e me pas me sfidat e jetes .Kopshti si institucion qe e ushtron veprimtarine e tij gjate femijerise se hershme ku loja eshte gjithmone e pranishme ne aktivitetet e femijeve duhet ta njoh mire lojen .Pikerisht me anen e lojes parashkolloret mund te rrisin deshiren per te mesuar dhe motivimin e brendshem .Per te pasur rezultatet qe presim ne perdorimin e lojes ne procesin e te nxenit ne kopsht eshte e rendesishme te njohim vete lojen si proces llojet e saj dhe menytrat e ndryshme te realizimit te saj ne sherbim te femijeve .Njohja e fazave te zhvillimit te femijes ne kete moshe me qellim evitimin e mbingarkeses dhe pershtatjen e procesit nevojave te femijes .Disa principe kryesore te zhvillimit te moshes parashkollore jane trajtuar nga Piazhe (Piaget),Vigotski (Vygotsky),dhe Eriksoni (Erikson),por edhe psikologe te tjere moderne te zhvillimit .Sipas Piazhes ,tek njeriu qe kur lind ,ka nje deshire te madhe per te kuptuar boten ku jeton dhe rolin e tij ne kete bote .Tek njeriu

ekziston deshira per te mesuar pasi ne natyren e njeriut njohja ka nje rol paresor .Piazhe e sheh njeriun si nje eksplorues i lindur dhe aktiv ne procesin e te nxenit .Ai shpreh idene se njeriu kalon pergjate stadeve te zhvillimit mendor dhe parashkolloret i perkasin stadit preoperacional .Stadi preoperacional nenkupton nje periudhe kur femijet kane arritur disa aftesi ,por jo te tjera .Femijet ne kete stad kane arritur aftesine e te folurit dhe tani deshirojne te komunikojne ,te bashkeveprojne me te tjeret e sidomos me bashkemoshataret e tyre .

Por pavaresisht se femijet arrijne te flasin ,femijet e perceptojne boten nga kendveshtrimi i tyre ,jo i te tjereve .Kjo ben qe femijet shpesh te kembengulin e te mos ndryshojne mendimet e menyren e te menduarit .Femijet nuk e kane arritur ende aftesine e konservimit ,aftesine qe i ndihmon femijet te kuptojne qe pavaresisht se forma e nje objekti ndryshon sasia eshte e njejte .Kjo eshte arsyeja qe femijet nuk jane fleksibel ne menyren e te menduarit .Sidoqofte ,ne kete periudhe femijet kane nje imagjinate teper te larte .Femijet pelqejne te lozin dhe lojerat e tyre shpesh perfshijne diellin ,lulet e simbole te tjera .Pikerisht deshira me e madhe e femijeve eshte te kuptojne e mesojne me anen e imagjinate .Keshtu qe prioritetet nuk i jepet asaj qe femijet akoma nuk kane arritur ne stadin ne te cilin jane ,por asaj qe femijet kane arritur e qe do tu duhet per te pervesuar aftesi te stadit tjetër .Sipas Piazhese ,femijet kane arritur te perdorin fjalet ,gjuhen por logjika eshte e ceket .Duke perdorur fjalet gjuhen ,imagjinate dhe lojen edukative ,femijet kuptojne me mire dhe zhvillojne logjiken e tyre .Femijet ne kete moshe pyesin shume pasi kane deshire te madhe per te njohur ,per te kuptuar e per te ditur .Prinderit dhe edukatoret nuk duhet te nenvleresojne pyetjet (pse)por ndermarin nje inisiativë intelektuale dhe duke iu pergjigjur pyetjes pse prindi edukatori perforcon inisiativen intelektuale.Perforcimi i kesaj inisiativë do te krijoj tek femijet motivim te brendshem ,spontan krijues dhe bashkepunues .Nje psikolog tjetër qe i jep shume rendesi zhvillimit te imagjinate tek parashkolloret eshte edhe Vigotski .Sipas tij me ane te lojrate te imagjinate femijet futen ne rolet e te tjereve ,psh ne rolin e nenes ,te vellait ,te motres dhe ne kete menyre femijet mundohen te kuptojne te tjeret te shoqerizohen me to dhe te kuptojne impulset e momentit .Vigotski i jep shume rendesi nderveprimi social .Ai mendon se femijet jane ne zonen e zhvillimit te perafert dhe nen mbikeqyerjen e nje kujdestari dhe nje te rrituri kane mundesi te arrijne aftesite qe kerkohen nga kujdestari ose i rrituri .Pikerisht nderveprimi social eshte shume i rendesishem prandaj duhet vene theksi tek lojerat ndervepruese ku femijet mesojne nga kujdestari dhe i rrituri dhe kjo rrit edhe motivimin e brendshem te tyre per te bashkepunuar me te tjeret dhe per ti ndihmuar ato .Nje psikolog tjetër zhvillimi Eriksoni ka folur per 8 stadet e zhvillimit ku po te ndalemi tek stadi i trete qe perputhet me moshen 3—5 vjec i cili eshte emertuar nga studiuesi si stadi i inisiativës kundrejt ndjenjave te fajit femijet bashkeveprojne me te tjeret dhe marrin inisiativa per te luajtur dhe per te krijuar qellime .Ky stad eshte nje stad shume i rendesishem per zhvillimin emocional te femijes dhe loja qe eshte ne shumicen e rasteve zgjedheje e pare per femijet duhet te perdoret nga edukatorja per te zhvilluar emocione pozitive tek femijet dhe per ti rritur dhe ushqyer ata pozitivisht nga ana emocionale .Studiues te shumte qe jane marre me zhvillimin femijes ne kete moshe kane evidentuar se femijet e kesaj moshe kane nje perqendrim te ulet dhe sipas studiuesit Pizzolongo (psikolog zhvillimi)—Femijet e quajne pune lojen e tyre „kur ata jane duke mesuar dhe duke lozur me gezimm ateherë kjo eshte nje pervojë pozitive dhe ata formojne nje qendrim pozitiv ndaj procesit te mesimit .Pikerisht per kete arsye kopshti eshte shume i rendesishem per te orientuar parashkolloret drejt kuriozitetit dhe kenaqesise qe perftohet nga te diturit ,njohjes dhe marrjes se njohurive te reja Me ane te lojes femijet do te zhvillojne aftesi qe do ti perdorin gjate viteve shkollore si aftesi te motorikes madhore dhe fine ,psh ushtrimi i femijeve per te pikturuar ,luajtur me plasteline ,perdorimi i gishtave per kryerjen e ketyre veprimtarime dhe kordinimi i tyre eshte aftesi shume e rendesishme qe i ndihmon shume ata per te shkruar kur te shkojne ne shkolle .Femijet perqendrohen dhe mesojne me mire kur ata levizin pra kur kryejne levizje motorike .

Ata mesojne rendesine e gjuhes kur kryejne lojra bashkepunuese .Kur edukatori krijon atmosfere loje ,ku femijet me deshire perserisin fjale te reja dhe duartrokasin njeri –tjetrin ,kjo atmosfere do ti ndihmoje ato te vleresojne me shume rolin e gjuhes ,te folurit Gjate kesaj kumtese ne po e perdorim shume termin loje por ne rrale te pare ne duhet te sqarojme se ceshte loja ,cilat jane elementet e perbashket te lojes se femijeve ,ku jane dallimet midis saj dhe lojes se te rriturve dhe pse themi qe ajo ka nje rendesi shume te madhe si mjet i pazevendesueshem te nxeni dhe zbavitje per femijet e kesaj grupmoshe .

CFARE ESHTË LOJA

Perkufizimet dhe interpretimet e termit loje jane te shumta dhe te gjera .Ato vijne nga fusha te tilla divergjente si „arsimi ,sporti ,biznesi ,psikologjia ,folklori ,shkencat ushtarake .Termi loje perdoret nga

te femijet e te rriturit ,per te treguar aktivitet krijues ,nga ushtaraket dhe biznesmenet ,perdoret per te treguar nje aktivitet te caktuar logjistik ,tregtar a financiar ,ndersa studiuesit e sjelljes e shohin si nje mjet kerkimi .Ne shume raste lojerat jane mjete autentike kulturore ,si shfaqje te sjelljes dhe si modele konceptuale per te analizuar sjelljet njerezore .Midis percaktimeve te siperme ,nuk vihet re ndonje unanimitet ne lidhje me vleresimin e lojes mbi te cilin te mund te ndertohej nje perkufizim i plote per te por mund te vecohen disa elemente te perbashketa ose karakteristika te lojes qe e bejne ate te dallueshme nga cdo aktivitet tjeter .

CILAT JANE KARAKTERISTIKAT E PERBASHKETA TE LOJES .

LOJA ESHTE AKTIVITET I MOTIVUAR SE BRENDSHMI .Fe mjet luajne si rezultat i disa ngasjeve te brendshme e jo nga ndikime te jashtme .Eshte pikerisht ky motiv i brendshem qe i shtyn ata ne loje dhe qe zgjat deshiren e tyre per te luajtur ,sa me te drejte te rriturit shpesh thone (femijet harrohen mbas lojes)

LOJA ESHTE NDERAKTIVE .Ne loje femija ndervepron me objekte ose me persona .Femija angazhohet ne loje ,duke ndikuar mbi objekte ose persona dhe ne te njejten kohe duke reaguuar ndaj ndryshimeve te tyre .Aktiviteti eshte reciprok pra eshte i ndersjellte ,femija ushtron ndikim mbi lodren apo shokun e lojes ,dhe per cdo ndryshim te objektit lodhje apo reagim te shokut te lojes ai pershtat veprimet e tij te metejshme .Ky reciprocitet veprimesh ,nuk mund te jete loje .Ne rastin kur nje femije veshtron ne menyre pasive (sheh televizor)ose degjon (psh degjon shpjegimin e mesueses) nuk eshte duke luajtur .

LOJA ESHTE NJE ZGJEDHJE E LIRE , SPONTANTE DHE JO E DETYRUAR .

Ne loje nje femije ben ate qe ai deshiron te beje dhe kjo deshire lind spontanisht .Aktiviteti zgjidhet nga vete femija dhe kryhet lirshem prej tij .Ne rastin kur nje femije pikturon dicka pa ju dhene mundesia te zgjedh ,por duke e detyruar nga te rriturit ,ai nuk eshte duke luajtur .Nje femije tjeter qe ka preferuar te luaje me blloqe dhe eshte duke i klasifikuar ato sipas formes dhe madhesise ,eshte duke luajtur ,pavaresisht se klasifikimi eshte nje aftesi pre-akademike .

LOJA ESHTE INTERESANTE DHE E KENAQSHME PER FEMIJET .

Kur luan femija perthithet i teri ne ate qe ben dhe merr kenaqesi nga aktiviteti qe kryen ,edhe pse ndonjehere manifestimi i jashtem i kesaj kenaqesie mund te ndryshoje ne lidhje me permbajtjen e lojes .Edhe ne rastet kur femija perjeton emocione negative si roli i nje njeriu te semure nga koka per femijen kjo loje eshte interesante dhe burim kenaqesie sepse femija e ndjen veten si personazh i nje historie .

LOJA ESHTE E HAPUR DERI NE FUND ,IMAGJINATIVE ,KRIJUESE DHE DIVERGENTE .

Nuk ka pergjigje te drejte apo te gabuar ne lojen e femijes .Ai e angazhon veten ne nje proces ku cdo gje qe ben eshte e pranueshme .Per kete arsye ,ne loje femija nuk ndihet i humbur ose i fituar ,apo me friken e ndeshkimit .Loja eshte i vetmi aktivitet ku femija mund ti ndryshoje ngjarjet dhe objektet e jetes reale ashtu si ai deshiron te jene ,keshtu nje hero eshte i pavdekshem edhe pse mund te jete vrare disa here ,nje shkop mund te behet aeroplan dhe nje gur mund te jete me xixa .Ne loje femijet krijojne jo vetem figura ,por edhe ambjente e mjete qe mbeshtesin vazhdimesine e lojes se tyre ne menyra nga me te ndryshmet .

LOJA ESHTE NJE VEPRIMTARI QE NUK SYNON NDONJE QELLIM TE CAKTUAR .

Ndryshe nga puna ,ku pervec kenaqesise ,ekziston edhe realizimi i ndonje qellimi ,p.sh. qellimi i sigurimit te ushqimit –ne loje nje qellim i tille mungon .Ajo cfare i terheq femijet ne loje eshte procesi i te berit dicka dhe jo rezultati .Ne menyre qe te realizohet lloji me themelor i te mesuarit ,loja e femijes duhet ti perfshije tere cilesite e mesiperme ,pra te jete ndervepruese ,spontante ,e lire ,interesante e kendshme ,krijuese dhe plot imagjinate.

Nje sere studimesh te sotme flasin qarte per vlerat e lojes ne zhvillimin konjitiv ,social ,fizik dhe emocional te femijes .Studimet dhe praktika e jetes kane vertetuar se loja eshte mjeti me i mire per zhvillimin fizik dhe psikik te femijes parashkollor .Ajo eshte forma me e pershtatshme per njohjen e femijes me realitetin objektiv ,me dukurite natyrore e shoqerore ne pershtatje me moshen .Loja ne forme te kuptueshme e zbavitese i njeh femijet me maredheniet shoqerore ,me normat ,kerkesat e rregullat ,duke sherbyer keshtu si shkolle e pare e pergatitjes shoqerore te femijes .Loja ne moshen parashkollore ndikon me teper se cdo gje tjeter ne zhvillimin e vecorive psikike te personalitetit ,ne pasurimin e botes shpirtore ,kalitjen e vullnetit ,zhvillimin e pavaresise ,inisiatives dhe besimit ne forcat e veta dhe sidomos per argetimin e femijeve .Loja i shkakton femijes ndjenja dhe gjendje emocionale pozitive ,gezim ,optimizem ,besim ne forcat e veta siguri ,humor te kendshem ,ndjenja te ngrohta shoqerie dhe miqesie solidariteti e ndihme ,ndjenja simpatie per bashkemoshataret dhe edukatoren .Ne moshen parashkollore femija merret me lojera nga me te ndryshmet si lojera levizore

,lojera krijuese ,lojera didaktike etj .Ne gjysmen e dyte te moshes parashkolllore loja me subjekt ,me role perben permbytjen kryesore te veprimtarise lodruese .Loja me subjekt eshte e pasur ,shume e gjere dhe me ndikim te fuqishem ne zhvillimin e personalitetit .Lojerat me menyren e saj zbavitese dhe ,disi te maskuar ,ushtron ndikim te pazevendesueshem ne zhvillimin e vecorive psikike individuale te personalitetit .Loja ofron shume mundesi per femijet qe te veprojne me objekte dhe te perjetoje ngjarje te ndryshme .

Ajo i jep femijeve nje repertor te gjere pervoje .Cdo lloj loje brenda apo jashte qofte ajo ,cdo pervoje loje me femijet e tjere ngre kuptimin mbi boten .Ajo kontribuon ne rritjen e te menduarit logjik te femijeve ,sepse per te ruajtur vazhdimesine e lojes ,me perjashtim te formave te thjeshta te saj ,nevojitet rregullisht planifikim ,imagine ,marrje vendimesh , vazhdim aktiviteti ,ndryshim planesh , zgjedhje midis opsioneve me te vlefshme ,adaptim me planet e femijeve te tjere .Kerkuesit e kane lidhur eksperiencen e lojes me nje varg te gjere funksionesh konjitive qe perfshijne ,perfitimin e koncepteve te reja ,te menduarin krijues ,aftesine per te perdorur mjete ,me zhvillimin e gjuhes , me zgjidhjen problemore .Loja quhet ndryshe edhe pune e femijeve bile sipas J .Levy 1978 ajo eshte ndoshta sjellja e vetme humane qe integron dhe balancon tere aspektet e funksionimit te organizmit njerezor pra LOJA BASHKON MENDJEN TRUPIN DHE SHPIRTIN .Si sjellje e motivuar se brendshmi ,loja mund te jete procesi me i rendesishem permes te cilit femijet mesojne te adaptohen me boten dhe behen me te maturuar .Ata ne kuadrin e lojes ,perpiqen te zgjidhin problemin e ndeshjes se aftesive ose ndryshe ,te mosperputhjes konjitive ,vete ose me ndihmen e te tjereve ,ne menyre te natyrshme ,pa u ndier te humbur perballe aftesive te femijeve te tjere .Loja eshte menyra me ane te se ciles femija kontrollon ambjentin .Loja shmang tensionin qe shoqeron nevojten per te mesuar .Studimet kane nxjerre ne pah se femijet qe angazhohen shume ne lojen social dramatike ,prien te mesojne me shpejt dhe me keqanesi gjuhen e folur dhe te shkruar (Pellegrini 1980).Kjo tregon se loja eshte mjedisi me i mire per femijet ,qe te avancojne aftesite gjuhesore .Loja u siguron femijeve mundesine per te shprehur veten si dhe per ta kuptuar ate .Femijet e angazhuar me shume ne lojen simbolike ,jane me te afte te permbajne emocionet ne situata te veshtira ,dhe kane nje tregues me te larte te kontrollit te impulseve emocionale .Nepermjet lojes femijet mund te kapercejne ankthet dhe te zgjidhe situatat konfliktore ,eksperiencat traumatike ,etj .Nje studim i vemendshem i lojes mund te coje ne perzgjedhjen e strategjive te mesimdhënies qe rrisin mundesite e te mesuarit te femijeve .Strategjite e mesimdhënies bazuara ne lojen e femijeve ,lehtesojne se tepermi te mesuarit e tyre .Kerkimet me te njohura ne kete fushe sugjerojne se sado qe lojrat te kene efekt argetues ,ato realizojne nje efekt edukues ,sepse nderkohe qe femijet luajne ,ata edhe mesojne ,dhe cfaredo qe ata mesojne dhe pervetsojne me kenaqesi .Pervojat edukative kane treguar se femijet me efektivitet nese materiali lendor ose konceptet e reja do te ofroheshin nepermjet lojes .Loja kontribuon ne rritjen e efektivitetit te punes se mesuesit ,ne lidhje me drejtimin e procesit te te mesuarit te femijeve ne grupin e tij .Problemet e motivimit te te mesuarit gjejne zgjidhje tek loja ,sepse ajo eshte nje veprimtari e motivuar se brendshmi .Kerkimet kane treguar se loja eshte esenca e jetes per femijet dhe eshte baze e rendesishme per zhvillimin e shendetshem te tyre .Nepermjet lojes ,femijet mesojne per vete dhe mjedisin qe i rrethon ,zhvillojne aftesi dhe vlera mjaft te rendesishme per jeten .Duke u bazuar ne shume praktika te sotme edukative e kane perfshire lojen kurrikulumin e tyre ,duke e vleresuar ate si nje forme aktive te te mesuarit te femijeve qe bashkon trupin ,mendjen dhe shpirtin .(LEVY 1987)Loja aktive eshte veprimtaria me genesore e femijeve te moshes parashkolllore .Ajo duhet tu mundesoje femijeve ti zhvillojne aftesite levizore dhe njohese ,si dhe per te bashkvepruar me bashke moshataret ,ti kultivojne shprehite shoqerore dhe aftesite sociale .Loja paraqet ne teresine e saj mundesi te pafundme per nderveprimin e femijeve me njerezit dhe objektet ,ne situata reale dhe imagjinare ,prandaj ajo duhet te jete veprimtaria baze ne kete moshe te femijerise .Loja eshte veprimtaria ne te cilen femija krijon ,shpik dhe enderron .

NEPERMJET LOJES FEMIJET MUNDEN .

- Te zhvillojne pervoja te cilat i ndihmojne ne kuptimin e botes qe i rrethon
- Te ndertojne ide ,koncepte ,te zhvillojne aftesi te ndryshme .
- Te mesojne sesi te kontrollojne sjelljen e tyre duke zbatuar rregullat e lojes .
- Te qendrojne vetem ,te bashkeveprojne me te tjeret dhe te shprehin ndjenjat e tyre .
- Te bejne gabime dhe te mesojne sesi ti korigojne ato .
- Te jene me krijues dhe me fantazi .
- Te komunikojne me te tjeret dhe te zgjidhin probleme gjate lojes ne bashkepunim .

Nuk duhet harruar qe ne kete moshe femijes i pelqen te luaje dhe duke luajtur ata mesojne te njohin dhe te eksplorojne boten Loja e zhvilluar nga femija ndikon drejteperdrejt ne inteligjencen e tij ,sepse

nepermjet saj femija femija perpiqet jo vetem te kuptoje informacionin qe merr ,por edhe ta lidhe kete informacion me ate qe te di .Prandaj verini femijet sa me shume ne loje qofshin keto si te udhehequra nga edukatori ose ne loje te lire sepse kjo do ti beje femijet me sociale me aktive dhe me te gatshem per tu perballuar me boten qe i rrethon dhe me aktive ne zbulimin e saj .

BIBLIOGRAFIA

- [1] “Femijet nen 6 vjeç” – Dr. Erlehta Mato – Shtepia Botuese “INFOBOTUES” Tirane 1997
- [2] “Pedagogjia Parashkollore”. – Dr. Asc. A. Veseli – “Universiteti Prishtines” Prishtine 1999
- [3] “Standartet e arsimit parashkollor”. – Tirane 2000
- [4] “Psikologjia e zhvillimit te femijes.” – Prof. Dr. Th. Karaj – Shtepia Botuese “EMAL” 2010
- [5] “Metodikat sipas fushave te zhvillimit. Per mesueset e A. Parashkollor.” – E. Cekani – Shtepia Botuese “Polis” Tirane 2012

“THE FALL” – AN EXAMPLE OF GAME-BASED MODEL FOR INTELLECTUAL AND PERSONAL DEVELOPMENT OF A CHILD AT KINDERGARTEN AGE

**Rumyana Papancheva,
Krasimira Dimitrova,
Daniela Zaberska,
Margarita Terzieva,
Krasimir Nikolov,
Zlatka Dimitrova,
Dechko Ignatov,
Iliyana Pencheva**

University “Prof. Dr Asen Zlatarov”, Burgas, Bulgaria, papancheva@dgklaz.net

Abstract: The paper presents an example of game-based model of pedagogical interaction at Kindergarten on the theme “The Fall”. Within the example knowledge from different area as Nature, Math, Language, Sport and Art are integrated. A day-designed structure and content of a teacher’s work is described and presented in details. In his/her work the preschool teacher use traditional didactic tools and contemporary hardware and software resources.

Key words: game-based model of work, organizational forms of teaching and working; daily based pedagogical interaction, interdisciplinary approach, technologies integration at kindergarten, interactivity.

ПРИМЕРЕН ИГРОВИ МОДЕЛ НА ТЕМА „ЕСЕН“ ЗА ИНТЕЛЕКТУАЛНО И ЛИЧНОСТНО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО В ДЕТСКАТА ГРАДИНА

**Румяна Папанчева,
Красимира Димитрова,
Даниела Заберска,
Маргарита Терзиева,
Красимир Николов,
Златка Димитрова,
Дечко Игнатов,
Илияна Пенчева**

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас, България, papancheva@dgklaz.net

Абстракт: В статията се представя примерен игрови модел за интегриране на знания от различни образователни направления. Включено е основно педагогическо съдържание от областите „Околен свят“, „Математика“, „Музика“ с реализиране на междупредметни връзки с Физическа култура и Изобразително изкуство. Даден е примерен дневен модел на работа по темата „Есен“. В игрите и педагогическото взаимодействие се използват дидактични материали и съвременни технически средства.

Ключови думи: игрови модел, организационни форми, дневно педагогическо взаимодействие, интердисциплинарен подход, интегриране на технологии, интерактивност.

ВЪВЕДЕНИЕ

Предучилищната възраст е уникална по своята същност. Това е времето, в което може да се гради новото и да се развива заложеното у детето, времето за стимулиране на интелектуалното му развитие. Предучилищната възраст е важен етап в развитието на детето и затова детската градина е фиксирана като първо стъпало в образователната „стълбица“. Това налага висока отговорност пред педагога. Той пръв повежда детето в заобикалящия го свят и му дава първите знания, умения, навици. Една от първите асоциации, която се поражда, когато чуем думите „детство“ и „дете“, е играта. Психолозите и педагозите вярват, че играта не е просто развлечение, а дейност, изключително важна за развитието. В играта, както и в живота, знанията, необходими за справяне в дадена ситуация, са от различни образователни области.

Това провокира нашия екип да насочи своите усилия към създаване на модел, който да послужи на педагога при реализиране на съвременно педагогическо взаимодействие в детската градина. В него са отчетени и заложили всички съвременни тенденции, необходими за формиране на уменията на 21. век у подрастващото поколение. Основни акценти при реализиране на модела са размишляване на границите

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

между отделните образователни направления, насищане на образователното пространство с игри и игрови сюжети, осигуряване на условия за трансфер на знания, интегриране на съвременни информационни технологии и средства при реализиране на педагогическото взаимодействие.

В предложения примерен модел е застъпено образователно съдържание по направленията „Околен свят“, „Математика“, „Музика“ с реализиране на междупредметни връзки с Физическа култура и Изобразително изкуство. Темата, около която се обединява реализацията на задачите по всяко от направленията, е есента – промените при растенията и животните, есенни плодове и зеленчуци, климатични особености, характерни цветове и др. Дадените примерни следват програмната система „Аз ще бъда ученик“ и съпътстващ я образователен софтуер, както и други методически разработки на Издателство „Изкуства“ [1, 2]. Целите и задачите по направления са дадени в таблица 1.

Таблица 1. Цели и задачи на педагогическото изследване

Образователно направление	Тема	Цели и задачи
Околен свят	Златна есен Плодородна есен	Запознаване с типичните промени, които настъпват в природата през есента (времето, обагряне на листата, листопад). Изграждане на представа за различните видове растения – дървета, храсти, треви и частите им. Развитие на умения за възприемане красотата на есенния пейзаж. Изграждане представи за есенен листопад и различните растителни видове. Осмисляне значението на изразите „златна есен“ и „плодородна есен“. Затвърдяване на представите на различните плодове и зеленчуци, характерни белези, съпоставяне.
Математика	Групиране на предмети Сериация на обекти по един признак	Групиране на обекти по един признак. Отделяне на част от групата по определен признак. Изключване на обект, който не притежава посочения за групиране признак. Сериация на част от групата по определен признак. Затвърдяване на групиране и редуване на обекти по цвят и големина в практическа ситуация.
Музика	Развиване на способност за разбиране на музикалното съдържание	Разучаване на песента „Есен“ от Петър Ступел. Изпълнение на музикални игри.

В рамките на описания модел се въвежда понятието дневно педагогическо взаимодействие (ДПВ). За целите на провеждания експеримент под ДПВ се разбира цялостната педагогическа организация за един ден между децата и педагога – педагогическо взаимодействие, образователни дейности, възпитателни дейности, игра, почивка. Идеята е в рамките на един ден всички дейности на децата да са тематично обвързани. Познавателните дейности са организирани около отделни сюжети и игри, без децата да осъзнават, че понятията, които формират, са от различни направления. Целта на така създадената организация на работа е да се усвоят умения за трансфер на знания между различните области на познание - едно от основните умения за 21. век.

За изпълнение на поставените цели и задачи се предлага следният примерен методически модел на работа по есенна тематика.

Въвеждането в темата за деня започва още от утринната гимнастика – допълнителна задължителна форма за стимулиране на двигателната активност с оздравителен ефект. Утринната гимнастика включва дихателни и изправителни упражнения, различни видове ходене, бягане с малка продължителност, общоразвиващи упражнения и подвижни игри [3]. Добре е утринната гимнастика да се проведе навън в двора на детската градина и децата да съберат окапали есенни листа. Примерен комплекс от общоразвиващи упражнения е представен в Приложение 1. Дозировка на упражненията: 7 – 8 пъти. Следва играта „Тунел от листа“. Децата са по двойки едно срещу друго с листенца в ръцете.

Образуват тунел. Първите деца от тунела се хващат за ръце и преминават заедно, като образуват букетче от листенцата, оставят ги на предварително определеното място и се хващат последни. Играта продължава, докато всички деца преминат и си приберат листата. Играе се с музикален съпровод.

МУЗИКАЛЕН УВОД В ТЕМАТА (5 МИН)

Родителите са донесли чушка, морков, лук, картоф. Всяко дете получава по един зеленчук. Актуализират се знанията по темата чрез подходяща песен, позната на децата, по която те играят. В хода на песента се разпределят групите по вид – на чушките, доматиите... След приключване на уводната част децата отиват поставят зеленчуците в отделни кошници. Използва се песента „Едно картофче“ – муз. К. Цибулка, т. Б. Гудев. Задачи: 1. Да се формира позитивно отношение към зеленчуците. 2. Да се затвърдят имената на зеленчуците. 3. Да се преживеят приятни емоции, свързани с певческа, двигателна, интелектуална активност. Чрез влизане в роли на зеленчуци (чушки, домати, моркови, лук и картофче), дядо и дете, децата си припомнят песента. Според текста излиза дядото, представя зеленчуците. Драматичното действие следва текста на песента. Показателите за преценка са: артистичност, точност на интонацията, изразителност на изпълнението.

ФРОНТАЛНА РАБОТА ПО ТЕМАТА ЗА ЕСЕНТА. АКТУАЛИЗИРАНЕ НА ЗНАНИЯ ЗА ПРОМЯНА В ПРИРОДАТА. АКЦЕНТ ВЪРХУ ЕСЕННИТЕ ЛИСТА, ЕСЕННИ ПЛОДОВЕ И ЗЕЛЕНЧУЦИ (15 МИН.)

С децата се провежда беседа, в която се припомня кой е настоящият сезон, какви промени настъпват в природата – метеорологични особености, растения, животни. Представят се пред децата листа на често срещани дървета (дъб, бук, явор), които имат характерна форма, и техните плодове. Коментира се какви плодове и зеленчуци зреят през есента. Обсъжда се облеклото на хората през есента.

На децата се предлага набор от упражнения за интерактивна дъска, в които те могат да затвърдят и приложат своите знания. В ситуацията се прави връзка със знания по Математика (сериация) и Български език (звукова култура). Развива се наблюдателност (кои предмети от първата илюстрация с кои от персонажите са свързани и др.), развива се моторика на ръката (дорисуване на листата на кестен и на дъб) (фиг. 1).

Фигура 1. Интерактивни упражнения – Околен свят

ИГРА „ЗЕЛЕНЧУК НАД ГЛАВА“ (15 МИН.)

В средата на занималнята се поставя голяма кошница или кош, пълен със зеленчуци (чушки, моркови, картофи, краставици, лук, зеле и др.). Децата се разделят на 6 групи, като се преброяват на чушки, домати, моркови, лук, картоф и зеле. Вече разделени на шест отбора, се построяват по един в колони. Първите играчи във всяка колона са на една ръка разстояние от кошницата. При сигнал на учителя - примерно „оранжев зеленчук“, първите деца намират морков и го предават над главите си на стоящия зад тях играч, той по същия начин го предава на следващите, и т.н. Когато последният играч от колоната получи моркова, той изтичва от дясната страна на своята колона, застава пръв и повдига високо зеленчука над главата. Прави се преценка за правилен избор, за прецизно и бързо предаване на зеленчука. Сигналите могат да бъдат разнообразни в зависимост от образователните задачи за затвърдяване. Примерни сигнали: един картоф; зеленчук, от който се плаче; един зелен и един червен зеленчук; зеленчук с некръгла форма и т.н.; „Не крои, не шие, а много ризи носи. Що е то?“, „Рибка зелена, с конец уловена. Що е то?“ Играта продължава дотогава, докато всички играчи преминат през

първото място в колоната. След приключване на играта на децата се поставя задача да поставят зеленчуците в два съда – зеленчуци с кръгла и некръгла форма. Извършва се групиране по форма.

ФРОНТАЛНА РАБОТА ПО МАТЕМАТИКА. ГРУПИРАНЕ И СЕРИАЦИЯ. (15 МИН.)

Фронталната работа се реализира с интерактивна дъска. Прави се връзка с темата за есента и промените при дърветата. Запомнят се названията на дървета, формата на листата им, вида на плода им. (фиг. 2)

Фигура 2. Интерактивни упражнения – Математика

ИНДИВИДУАЛНА РАБОТА В КНИГАТА НА ДЕТЕТО.

В книгата на детето са предвидени упражнения за развитие на моториката и за затвърдяване на усвоените знания. Прилага се индивидуален подход.

РИСУВАНЕ – ЕКИПНА ЗАДАЧА. КАРТИ ЦВЕТОВЕ (20 МИН.)

Дидактична игра „Кой има този цвят“ – посочва се определен цвят и децата определят предмети от есента с подобен цвят. Те се разделят на шест екипа. На всеки екип се предоставя работен лист, разграфен в 6 колони. Във всяка колона има индикация за цвят – жълто; оранжево; червено; виолетово; синьо; зелено. Задачата на децата е във всяка колона да нарисуват възможно най-много обекти, свързани с есента в съответния цвят – плодове, зеленчуци, листа, животни и др. След края на играта се отчитат характерът и броят на нарисованите предмети.

ПОДВИЖНА ИГРА „ЛИСТА И ВЯТЪР“

Ядро: Естествено приложна двигателна дейност. Задачи: 1. Разпръснато бягане. 2. Развиване издръжливост. 3. Внимателност и концентрация, ритмичност. На земята са разпръснати истински есенни листа или нарисувани и изрязани от децата. Децата се разделят на два отбора. При сигнал „вятър“ – децата танцуват, бягат разпръснато, въртят се; при сигнал „есенни листа“ трябва да съберат по възможно най-бързия начин листата от земята. Отборът, събрал повече листа, е победител. Варианти: Играта може да се играе и на подходяща музика (песен за есента); може да се преброят събраните листа, за да се оцени кой е отборът победител; може да се казва стихотворение за есента.

СЕРИАЦИЯ НА ЛИСТА. ФРОНТАЛНА РАБОТА НА УЧИТЕЛЯ.

Следващата дейност се използва за преход. Използват се листата, събрани от двора. Децата са седнали на килимчето. Учителят избира първоначално две различни листа и задава серията, която трябва да се подреди. Децата довършват серията. Премахва се към усложняване на серията – с три листа. Интересен вариант на задаване на серията е, когато три деца се помолят да изберат по едно листо. Децата се подреждат в редица. Следващото дете трябва да подбере подходящо листо, така че да се продължи серията. Играе се, докато има подходящи листа за изпълнение на серията.

ИНДИВИДУАЛНА РАБОТА С ТАБЛЕТИ.

Всяко дете разполага с индивидуален таблет. Учителят зарежда съответната задача на таблетите на децата. При желание той може да визуализира екрана на всяко дете на интерактивната дъска, да се проследи неговата работа, да се изкажат коментари и да се извършат определени корекции при нужда. Задачите на децата са свързани с базовите задачи, като са подчинени на есенната тематика: групиране на обекти по един признак, отделяне на част от групата по определен признак, изключване на обект, който

не притежава посочения за групиране признак, серияция на част от групата по определен признак, затвърдяване на групиране и редуване на обекти по цвят и големина.

МУЗИКАЛНО ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Използва се песента „Гостенка“ – муз. и аранжиратор Ал. Савелиев, т. А. Жекова. Целта е да се направи танц, който подхожда на песента. Задачи: Песента се възприема и се определя характерът на звученето на мелодията. Анализира се текстът и се провежда кратка беседа. Песента се прослушва отново със задача да импровизират подходящи движения. Предлага се да направят танц със солистка-есента.

Избира се танцувално и креативно момиче за ролята на есента. Останалите момичета влизат в ролята на есенни листа. Момчетата пеят и свирят на въображаеми цигулки. Есенните листа са наредени в полукръг. Полношват се нежно по метрума на песента. Есента ги обикаля зигзагообразно, докосвайки всяко листо по ръката или под ръката. На втория куплет листата правят кръг около есента. Танцуват на пръсти на фона на красивата балада. На последния куплет се обръщат с лице към центъра. Кръгът се свива и разширява. Есента се върти в центъра. При добра танцова култура може да импровизират движения, които съответстват на характера на музиката.

Представената до момента методическа организация включва времето от приемане на децата до 10:30 часа. През този период са реализирани различни игри, педагогическо взаимодействие, почивка. До този момент се извършва основната образователна дейност за деня.

След кратка закуска на децата се предлага да вземат участие в т. нар. целенасочена свободна игра. Педагогът е обособил предварително определени центрове, в които децата могат да вземат участие според своето желание. В тях са подготвени различни дейности, но свързани с тематиката до момента. Децата могат да се местят свободно между обособените центрове.

В следобедните часове дневното педагогическо взаимодействие продължава с темата за деня. Предвидени са две основни дейности, свързани с физическа култура и изобразително изкуство.

ФИЗИЧЕСКА КУЛТУРА.

Игра „Есенно пътешествие“

Необходими уреди и пособия: три гимнастически пейки, хартиени топчета - 50 бр., сини ленти или въжета, за очертаване на реката - 2 бр., плътни топки – 9 бр., кубчета - 30 бр., рингчета - 15 бр., обръчи - 9 бр., три обикновени кошчета за смет, конуси - 18-21 бр., подходящ музикален съпровод.

Условия на играта: Зад стартова линия са подредени успоредно трите пейки, децата са построени в три колони по един зад пейките. На разстояние от около 3-4 метра пред пейките са разпръснати хартиените топчета. Там са поставени и кошчетата, пред всяка група по едно. След това в колони се подреждат конусите на разстояние един метър един от друг, по 6-7 за група. На 10-12 метра след хартиените топчета са поставени очертаванията на „реката“, а непосредствено след нея са подредени останалите уреди – по 3 плътни топки, по 10 кубчета, по 5 рингчета и по три обръча.

Първа част на играта: предоставя се възможност на децата да обсъдят и решат какви ходови и бегови упражнения могат да изпълнят, движейки се около пейките на фона на предложения им музикален съпровод. В края на беговите упражнения децата се изтеглят при хартиените топчета. През интервал почивка учителят съобщава, че са достигнали до красива поляна, която обаче е замърсена от несъзнателни туристи. Всяка група получава задача да почисти поляната, като поставя събраните „отпадъци“ в собственото си кошче.

Втора част: „Прекоси реката“. На фона на подходящ музикален съпровод децата преминават в слаломни подскочни движения с ръце, поставени на раменете на предходното дете, в групова координация през конусите, и достигат до „реката“. Там ги очаква голяма изненада – „добрият вълк“ (дете с костюм или маска на вълк). Той казва на децата да не се страхуват от него, защото е добър и нещастен, тъй като си няма приятели сред вълците, тъй като не е лош като тях. Обича да играе, да пее и танцува, но най-много обича разходките в гората, макар че не знае името на нито едно дърво. Тогава учителката предлага на децата да помогнат на нещастния вълк, като му конструират по едно листо от дърво по избор от предметите които се намират на отсрещния бряг. За тази цел е необходимо да прекосят реката, да изградят брод, през който да може да преминава само по едно дете, да вземе по един предмет и да се върне обратно през брода. Играта приключва тогава, когато на отсрещния бряг не остане нито един предмет. Предоставя се време една минута на групите за обсъждане: какви видове дървета се наблюдават в гората, какво листо и от кой вид дърво ще покажат на Вълчо, как изглеждат листата на избраното дърво през есента, как ще прекосят реката. На разположение на групите са всички предмети и уреди в салона. След обсъждането се дава старт на играта.

ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО – „ДА СВЪРЖЕМ ТОЧКИТЕ“

Цели: Развиване координацията на ръката, упражнение за развиване преди обучението по писане.

Материали: Листи А4 с предварително отпечатана мрежа от точки, цветни моливи или флумастери.

Изпълнение: Децата гледат изходното изображение и посредством свързване на точките се стремят да получат същото, след това оцветяват или дорисуват.

Изображенията, които децата получават, наподобяват обекти, свързани с есента – есенни листа, плодове и зеленчуци.

В края на деня се обобщава наученото за есента, като децата свързват получените знания с реализираните многобройни дейности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Когато детето е въввлечено в ситуации, интересни и значими за него, то учи с желание и по своя инициатива влиза в предложените му дейности. Целта на предложения модел за работа в детската градина е да се използва естествената детска потребност от игра, като в нея се вплетат образователните, възпитателните и личностните задачи и качества, които педагогът се стреми да изгради у детската личност.

Предоставянето на подобни методически модели мотивира учителите да реализират в педагогическата си практика интердисциплинарни схеми, които провокират мисленето и въображението на децата, дават възможност за тясна връзка между знания и опит, предоставят примери за използване на технологиите при познавателния процес на най-малките.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Калева, Б. и колектив. Програмна система за детската градина „Аз ще бъда ученик“. София, Изкуства, 2012
- [2] Папанчева, Р. и колектив. Образователен пакет ИТИ-ДГ. София, Изкуства, 2015
- [3] НАРЕДБА № 5 от 03.06.2016 г. за предучилищното образование. // ДВ, бр. 46 от 17.06.2016 г., в сила от 01.08.2016 г.

TEACHING THE HISTORY OF THE REFORMS DURING THE ZOGIST PERIOD IN ALBANIAN SCHOOLS

Irigen Xhyra

“Mahmud e Ali Cungu” High School, Elbasan, Albania valmi2005@gmail.com

Abstract: Teaching history in Albanian schools is a challenging issue. As most of the Eastern countries, teaching history has been a matter of political interest and the indoctrination of the society is one of the most severe influences in post communist era. In a particular way, such indoctrination has still a stronghold in most of the Albanian society, which being deprived from alternative forms of information still has a skeptic approach to the info that differ by the ones served to them by their fathers. The communist regime at the end of the World War II had to annihilate even the tiniest shred of positive opinion towards the King of the Albanians, his highest majesty King Zog I. They used two important elements in their disposition, an anti-Zogist feeling already present, and the total control of the Albanian historiography. During the '90-s most of the historians tended to change their view but in response, the skeptic stance of the audience made it impossible to succeed to their intention. Actually, most of the Albanian audience has a political led point of view towards the zogist period. Thus, it becomes important to create a critic point of view of the pupils to this period. The reforms Zog I intended to implement appear to be, at least as claimed, western oriented and most important that aimed the progress of the Albanian society. The teaching process related to them has a major importance because it would be the first step to that part of the history that is politically sensible.

Keywords: history teaching, Albanian history, King Zog, Albanian Kingdom.

INTRODUCTION

During the next scholastic year Albanian History, curricula will be subject of a major reforming. Due to the past teaching history experiences, it is imperative to my colleagues and me to have the possibility to teach history with modern and entirely improved curricula. One of the main issues that has basic importance are the reforms, the Albanian society has passed through, with the strict condition to enable the students to create their own opinion, regardless the “ready to use opinions” of adult actors within the education system and outside it. Thus, it would enable the students to act as better citizens and conscientious for their achieved liberties. By realizing this, we shall have educated an active citizen who is eager to react to any kind of propaganda and manipulation. We shall consider the educating mission accomplished whenever, our students will be skeptic towards any easy solution, when their beliefs and/or political preferences will not be obstacles in their pursuit of liberty.

ZOG'S REFORMS IN THE OPTICS OF COMMUNIST PERIOD

Most of the issues related with the history of the Albanian people, and in a specific way, the history of the Albanian state are a matter of high sensibility in the Albanian history books. This high sensibility is related to the political beliefs of a person or a collectivity, or by the personal persecution real or presumed, or by personal gain either real or presumed. There is no need to mention the importance the communist regimes in the Balkans and in Eastern Europe. The importance the Party gave to such elements as education in a Marxist way or the strict control to the education system could be noted in the declaration of Enver Hoxha:

...But it is clear that our education system starting from today should start to proceed in the basis of the important reorganization of principles determined by our party... (Hoxha, 1979, p. 140)

During the ascend in power of the communist regime there were two real obstacles to the regime. The first one was to legitimate the cooperation with the Slavic originated powers and in the second hand was the way the Albanian state was building a European anti – communist identity during the Period of the Independence. The regime of Ahmed Zogu was the main target of the communist propaganda first because the orientation the Albanian society during the above-mentioned period was towards the most progressive ideologies at the due time. In such optics, the communists oriented towards the Soviets (Russians) way of perception and the presence (physic or the shadows) of the Yugoslav personnel in the entourage of the consiglieri of the dictator, were the elements the people should not discuss or even point at.

The regime was eager to promote the regime of Zog as an enemy to the peasantry that was reduced in misery, whose status was not more than that of a serf. Furthermore, the feudal establishment had no interest to pursue the right path towards the liberation of the peasantry from their position of serfdom.

What the historiography, ergo the authors of the history textbooks, intended to emphases was that the Albanian society during the Interwar period had neither the possibility nor the intention to change the situation. Those who intended to change the situation, to engage or sponsor the reforms that would facilitate the progress of the

“people” were considered as liberal – democrats, progressive or just democrats. In such way, the text books were eager to consider the “others” as reactionary etc.

The armed movement of 1924 was considered as a bourgeois-democratic revolution. The Government led by Noli declared a number of reforms but had time to realize none. Meanwhile the period that was in reality the one that was characterized by several reforms was the period when Zog practically ruled the country. But the reforms that Zog undertook were considered as mere and demagogical attempt to create the possibilities to get through the crisis (1965, p. 599). In the second edition the one of 1984 the historians added that the failure of the reform is to be related with the intentions of Fascist Italy (1984, p. 358). By doing such evaluation the historiography before 1990 claimed that the only effect the reform had was in the installation of the Albanian ethnic population forced to move from the ethnic Albanian regions in the kingdom of Yugoslavia and from Greece as well. At this point both editions have to agree with the reality. But still the Reform was not “democratic” (Buda, Frashëri, Stefanaq, & alt., 1965, p. 600; 1984, pp. 358-359), at this point the historians were forced to admit that it was predestinated to fail. However, as we are going to see further this point of view is not totally correct.

THE POST '90-S POINT OF VIEW.

After the '90-s the Albanian historiography acted in two different directions. Thus did even the history textbooks. The mainstream was of the same point of view that would be elaborated later upon the history textbooks on Balkans history. The idea was to lead to a rational reinterpretation of a certain phenomena, the same formula was proposed by F. Duka regarding national Histories in Balkans (Koulouri, 2002, p. 470). But there was a problem, the reforms that King Zog undertook suddenly were kept off the official curricula. So except for the textbook that was in use since 1996, and the one for the social profile in use not further 2009. By avoiding the discussion it appears you have solved the problem the teachers would have in the classroom.

During my first year of teaching (in a remote locality of Elbasan prefecture, while discussing the reforms undertaken during 1928 – 1939, the parents and part of the community claimed I was using my position to engage zogist propaganda, and the funniest was that I was engaging an atheist propaganda. To the second charge, I gladly responded it was true, because the education of the materialist point of view was one of the ideas the education system expected me to proliferate. This idea was based even in the consideration I expressed towards the decrees and the later laws about banishing of the Islamic robes for the women and especially for the law on the education and the implementation of such law especially during M. Frashëri cabinet. The interesting thing was that all the reforms except the Land reform are mentioned just in the pages but they were not expanded.

One of the most important reforms was the enactment and the implementation of the Civil Code. This code's importance was not related with the modernization and the orienting the laws towards the western societies. It was related directly with the gender issues, women emancipation and so on. The Albanian women, regarding this code had the opportunity to ask the divorce. During the discussions on this matter S. Vuçiterna, insisted that the code is not promoting the divorce, but is accepting the right to be divorced (1928, p. 6). The civil code demanded the equality among those who were getting married (art. 120 (Kodi Civil, 1928)). This simple phrase in the Albanian reality, where the traditional codes and the religious interferences in the social organizations were strong, are the foundations of the efforts to improve the women ability to represent themselves in the three powers of the State. The Ministry of Education during the monarchy made serious efforts to raise the identity of the women. Several organizations were founded, the activity of the princesses in this direction. Their public appearances were not just to fulfill their mansions. They had to serve as examples to the female subjects.

Teaching this part of history should be considered as teaching several truths. What the situation was and what the government aimed it to become, how the situation was projected during the communist era, and what is the point of view today. Such would make history more acceptable to the eyes of the public and will make it easier that a contested part of our history (Koulouri, 2002, p. 471).

The teacher is to explain the position of the women during the communist period. The comparison of such position in different periods can't be successful as long as the knowledge for such position is not present in the curricula and the total lack of prior knowledge on the zogist period.

To make such comparison it would be a good idea to use historic sources such as photos and other visual meanings to illustrate the reality. However, the discussion could be led in a wider plan. Therefore, a set of photos should show the situation of the women.

Another point of discussion should be the Land reform, which is mentioned before but the problem is that this reform is not presented as an economic reform (Korkuti, Thëngjilli, & Shpuza, 2006, p. 232) . In my point of view, it was far more than that.

The above-mentioned reform was in the same time of economic and social nature. During the '20-s and the '30-s Albania was the destination of those Albanians who lived in the lands outside the boundaries of “Shqipënië

independente (independent Albania)" as it was often cited in the documentation. To prove this we can offer some little evidence. So in 1939 it appear to have been installed 1888 families emigrants from Kosovo (Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2007, p. 299). Of which 465 families were installed only during 1935 – 1936 (A.Q.SH., 1936, p. 27), meanwhile 85 families of this category were installed during 1934 – 1935 only in Fieri region (A.Q.SH., 1935, p. 72). These families the most of the cases had no economic resources, thus the state had to: offer them shelter, food and transport to the final destination. Furthermore, the costs to produce the needed documents were zeroed by the government (A.Q.SH., 1932, pp. 63-64).

The reform aimed to change the structure of economic organization in Albania. This would be achieved by requiring new types of contracts between the peasant and the property owner, stimulating the market of the farms or that of the agrarian land. It was the duty of the General Directorate of the Land Reform to: register, define the limits of the properties, all the cartographic studies, to create of the cadastral registers of the entire kingdom, organize the urbanization plans of the new villages to be built etc. The Directorate had the obligation even to ensure that the peasants who were given land according the reform would send their children to the schools. The main tendency regarding the operation of this structure has always been to evaluate their operational abilities as non-fit to the duties it had to fulfill (Buda, Frashëri, Stefanaq, & alt., 1965, p. 601; Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2007, p. 299). Due to the situation of the Albanian finances at the time the reform was implemented the reform had even a social side. By offering the land to all those who had not any or not enough to survive, the government was enacting a massive social assistance program. Even those who had not the possibility to buy the land the "Type Contract" part of the law enabled the rent of the land at better conditions than at 1930, this contract abolished any kind of serfdom type obligation. (Kareco, 2013, pp. 181-182).

CONCLUSIONS

To offer the best solution, so that the opinions of the teachers or the surrounding adults will interfere the less possible to the ability of the pupils/students to create their own history curricula should:

1. Be as flexible as possible so that the teachers can introduce the more sources during the teaching process.
2. The **textbooks must** include or be associated with books/ information that is derived directly by archival evidence.
3. The teaching process should be based in strict achievement standards/achieved competences. Such standards/competences must be result of the widest discussion forums among teachers, academics and other groups of interest.
4. Teaching the zogist reforms **should, and must be more present in the History teaching curricula.**
5. The teacher's duty should not be to create the opinion for the student. He must act as the person who will enable the students to perform a autonomous pursue of the reality.
6. The pursue of truth must be considered a personal experience. Such experience must be oriented by the teacher whose role is to instruct their path but not to influence their arguments.

LITERATURE

- [1] A.Q.SH. (1935). *Korrespondencë*. Drejtorja e Përgjithshme e Reformës Agrare, F.273, D.201.
- [2] A.Q.SH. (1932). Drejtorja e Përgjithshme e Reformës Agrare, F.273, D.26.
- [3] A.Q.SH. (1936). *Raporte të ndryshme*. Drejtorja e Përgjithshme e Reformës Agrare, F.273, D.206.
- [4] Akademia e Shkencave e Shqipërisë. (2007). *Historia e popullit shqiptar. Vëllimi i Tretë. Periudha e Pavarësisë (28 Nëntor 1912-7 Prill 1939)* (Vol. 3). (K. Prifti, & G. Shpuza, Eds.) Tiranë: Botimet Toena.
- [5] Akademia e Shkencave tw RPS tw Shqipwrisw. (1984). *Historia e Shqipwrisw Vvllimi i Tretw (1912-1944)* (Vol. 3). (S. Pollo, K. Frashwri, K. BIHIKU, & M. ÇAMI, Eds.) Tiranw.
- [6] Buda, A., Frashëri, K., Stefanaq, P., & alt., e. (1965). *Historia e Shqipërisë. Vëllim i dytë*. Tiranë.
- [7] Drejtorja e Përgjithshme e Reformës Agrare. (1936). *Raporte të ndryshme*. AQSH, F.273, D.206.
- [8] Fletorja zyrtare. (1928, prill 19). *nr.41*.
- [9] Hoxha, E. (1979). *Për arsimin dhe edukatën*. Tiranë: Instituti i studimeve Marksiste-Leniniste.
- [10] Kareco, T. (2013). *Reforma Agrare Demokratike 1930. Bujqësia e Shqipërisë në vitet 1930-1938*. Tiranë: Botimet Ada.
- [11] *Kodi Civil*. (1928). Vlorë.
- [12] Korkuti, M., Thëngjilli, P., & Shpuza, G. e. (2006). *Historia 4. për shkollën e mesme të profilizuar profili shoqëror*. Tiranë: Shtëpia botuese Pegi.
- [13] Koulouri, C. (Ed.). (2002). *Clio in the Balkans: the politics of history education*. . Thessaloniki: Center for democracy and reconciliation in Southeast Europe, .

HEALTH FINANCIAL MANAGEMENT IN KOSOVO

Blerta Rugova MA

Kolegji FAMA – Prishtinë, Republic of Kosovo blertakllloqi@gmail.com

Abstract: Management as a specific field can be seen as very crucial concept in many different fields, such as economy, and also in the development of technology, health and social system. This is because the management function of the institution is required at any existing organization, in the decision-making, as well as in the coordination of various activities. A combination between the economic field, health and information technology creates a very open field and, in the recent years, it becomes more efficient functioning thereof. If we look at and analyze the main concepts of the success of an organization, there were be no doubt that the main responsibilities fall on the financial management. Depending on the performance developed by an organization, depending on the decisions taken by the management of that organization, we can understand its importance and function as a whole. This study analyzes the performance conducted by a ministry that manages the main health institutions in the country, considering that the country's health system is public, and also compares the performance distinguishing priority and neglect over the years. This study also shows that depending on the realized capital budget the performance of the institution in question increases or decreases. If the budget is spent to achieve effectiveness then we have a good performance, but if we have a drop in the use of budget then we have a poor performance.

Keywords: management, health, finance, budget

1. INTRODUCTION

Given that in the 60s the main and only goal of financial management has been providing the necessary finance to meet the objectives of the organization, today financial management plays a far greater role. It deals with the planning, acquisition and use of funds in order to increase the efficiency and value of the organization. In general, almost 32% of the expenditure comes from direct payments to individuals out of pocket and it always incites on the human health because incomes are generally not complete and sufficient at the same time. The country which spends most on health per person is the United States, with an amount of \$ 8,362, while the country which spends less is Eritrea with \$ 12 [1]. If we analyze the state expenses for health system to its citizens, the highest place is occupied by Luxemburg with a total of \$ 6,906 per person and the lowest place is occupied by Myanmar with a total of only \$ 2 [2] per person.

	Million EUR	EUR per inhabitant	PPS per inhabitant	% of GDP
Belgium	40 947	3 591	3 270	10.9
Bulgaria (*)	2 950	400	921	7.7
Czech Republic	11 346	1 080	1 592	7.4
Denmark	25 979	4 655	3 209	10.6
Germany	290 422	3 548	3 530	10.9
Estonia	1 011	763	1 080	5.8
Ireland				
Greece	17 708	1 582	1 791	9.2
Spain	94 267	2 013	2 132	9.2
France	226 776	3 473	3 175	11.2
Croatia	3 076	719	1 085	7.0
Italy				
Cyprus	1 287	1 492	1 579	7.3
Latvia (*)	1 077	508	788	6.0
Lithuania	2 097	598	1 193	6.4
Luxembourg	2 905	5 535	4 056	6.8
Hungary	7 491	754	1 370	7.7
Malta				
Netherlands	70 515	4 215	3 788	11.8
Austria	31 960	3 801	3 452	10.4
Poland	24 145	827	1 179	6.3
Portugal (*)	16 537	1 566	1 844	9.7
Romania	7 185	358	735	5.5
Slovenia (*)	3 090	1 505	1 772	8.6
Slovakia (*)	5 239	971	1 454	7.6
Finland	16 661	3 085	2 514	8.7
Sweden	36 971	3 899	2 868	9.1
United Kingdom				
Iceland	956	2 991	2 699	9.0
Norway	34 604	6 940	4 143	8.9
Switzerland	26 120	7 056	4 254	11.4
Australia (*)	94 235	4 218	2 929	8.6
Canada (*)	132 709	3 848	3 228	10.4
Japan (*)	424 288	3 320	2 617	10.0
New Zealand (*)	11 795	2 678	2 473	10.0
South Korea	64 023	1 280	1 586	7.3
United States	2 049 626	6 530	6 474	16.2

(*) 2011.

(*) 2010.

Source: Eurostat (online data code: hlth_sha_hf)

2. THE HEALTH SYSTEM IN KOSOVO

The health system and its financing currently under Article 38, until the start of the Fund, continues to be financed by resources provided by the Law on Health [3].

According to the Health Law (Law no. 04 / L-125), the financing of the health system in Kosovo is combined. It is done through the budget of the Republic of Kosovo adopted by the Assembly and the health insurance system, public and private.

According to Article 5 of the Law on Health Insurance, Health Insurance in the Republic of Kosovo will be organized and implemented health insurance mandatory and voluntary health insurance.

Compulsory health insurance includes basic health care services and provided only by the Fund. While citizens and all residents of the Republic of Kosovo, foreign workers in the Republic of Kosovo, as well as all others, are entitled to additional voluntary health insurance. Supplementary voluntary health insurance is realized through individual contract between voluntary insured and / or his appointed representative of the legal and private health insurance company, in accordance with the law.

According to Article 27, the Fund is a public institution of special interest, with legal autonomy of a legal person with rights, obligations, responsibility and special powers, to implement this law. The Fund Board, which is the highest decision-making body of the Fund and consists of eight (8) members.

3. BUDGET ANALYSIS FOR 2010-2014

In the Republic of Kosovo, in the past five years, the following categories have been continually financed: Wages and Salaries, Goods and expenses, utilities, subsidies and transfers, and capital investments.

Year	Financial categories	Initial budget	Final budget	spent amount	difference	budget execution in %	budget increase from previous year in Euro	budget increase from previous year in %
2010	wages and salaries	22,967,305	33,047,427	32,868,160	179,267	99%	x	x
	Goods and services	31,495,755	28,927,024	27,638,891	1,288,133	95%	x	x
	utilities	3,417,073	3,373,319	3,342,579	30,740	99%	x	x
	subventions and transfers	2,000,000	2,990,018	2,955,422	34,596	99%	x	x
	capital investment	10,945,059	9,231,199	7,999,286	1,231,913	87%	x	x
	Total	70,825,192	77,568,987	74,804,338	2,764,649	96%	x	x
2011	wages and salaries	35,760,151	39,105,198	38,827,166	278,032	99%	6,057,771	18.30%
	Goods and services	29,904,671	30,336,711	29,418,681	918,030	97%	1,409,687	4.90%
	utilities	3,514,073	3,299,157	3,292,171	6,986	99.80%	-74,162	-2.20%
	subventions and transfers	2,000,000	2,211,517	2,206,483	5,034	99.80%	-778,501	26%
	capital investment	7,900,334	7,963,138	6,158,817	1,804,321	77%	-1,268,061	-13.70%
	Total	79,079,229	82,915,721	79,903,318	3,012,403	96%	5,346,734	6.90%
2012	wages and salaries	39,722,448	42,700,138	42,527,654	172,484	99.60%	3,594,940	9.20%
	Goods and services	30,901,904	31,304,747	29,158,546	2,146,201	93%	968,036	3.20%
	utilities	3,514,073	3,937,672	3,871,170	66,502	98%	638,515	19.30%
	subventions and transfers	2,000,000	2,850,591	2,841,471	9,120	99.70%	639,074	28.90%
	capital investment	12,450,000	11,777,095	8,906,471	2,870,624	76%	3,813,957	47.90%
	Total	88,588,425	92,570,243	87,305,312	5,264,931	94%	9,654,522	11.60%
2013	wages and salaries	44,504,985	44,996,281	44,408,183	588,098	99%	2,296,143	5.40%
	Goods and services	42,488,799	40,587,024	38,332,671	2,254,353	94%	9,282,277	29.60%
	utilities	3,502,073	3,601,973	3,388,643	213,330	94%	-335,699	-8.50%
	subventions and transfers	3,000,000	4,775,563	4,763,602	11,961	99.70%	1,924,972	67.50%
	capital investment	13,300,000	14,982,056	8,628,310	6,353,746	58%	3,204,961	27.20%
	Total	106,795,857	108,942,897	99,521,409	9,421,488	91%	16,372,654	17.70%
2014	wages and salaries	45,033,968	52,972,895	52,854,734	118,161	99.80%	7,976,614	17.70%
	Goods and services	42,463,572	38,817,679	36,324,871	2,492,808	94%	-1,769,345	-4.40%
	utilities	4,506,216	3,871,169	3,739,731	131,438	97%	269,196	7.50%
	subventions and transfers	4,073,725	9,881,142	9,683,042	198,100	98%	5,105,579	10.70%
	capital investment	18,000,000	14,994,369	8,807,593	6,186,776	59%	12,313	0.08%
	Total	114,707,481	120,537,254	111,409,971	9,127,283	92%	11,594,357	10.60%

Table 1: Budget according to categories and its achievement for 2010-2014 in Euro

Elaborated table according to data collected from <http://www.oag-rks.org/sq/Raportet-e-Auditimit>

Category "wages and salaries"

Category concerned, throughout the period analyzed, is used in the average value of 99.28%; this is the category whose budget is utilized more efficiently in comparison with all other categories.

Category "goods and services"

Category concerned throughout the analyzed period, is used in the average value of 94.6%.

Category "utility"

Category concerned throughout the analyzed period, is used in the average value of 97.6%.

Category "subsidies and transfers"

Category concerned throughout the analyzed period, is used in the average value of 99.2%.

Category "capital investments"

Category concerned throughout the analyzed period, is used in the average value of 71.4%.

4. CONCLUSIONS

Conclusions that can be drawn from this work are:

- Failure to create and delay for a special fund health insurance in the country exacerbates the health care;
- Wage growth is always done by a decision of the Government for political campaign;
- The Ministry of Health in five years didn't have a stable performance, but throughout time encountered phases of decline and increase during the budget execution;
- Categories, whose budget is best utilized by the Ministry, are those of wages and salaries and subsidies and transfers;
- The category which is predominantly used is that of wages and salaries, while the category which is less used, in comparison to other categories, is capital investment.

BIBLIOGRAFY

- [1] <http://www.who.int/entity/mediacentre/factsheets/fs395/en/index.html> accessed on August 30,2016
- [2] <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs319/en/> accessed on August 30, 2016
- [3] <http://msh-ks.org/wp-content/uploads/2013/11/Ligji-per-shendetesi-2013.pdf> accessed on August 30, 2016
- [4] Baker, J.& Baker, R. 2009, *Health Care Finance*, Jones and Barlett Publishers., Massachusetts.
- [5] Berger, S. & Krueger, R. 2008, *Fundamentals of Health Care Financial Management*, Jossey-Bass, San Francisco.
- [6] Gapenski, L. 2006, *Understanding Healthcare Financial Management*, Aupha, Washington.
- [7] Burns N, Grove SK. 2005, *The Practice of Nursing Research: Conduct, Critique, and Utilization* (5th Ed.). St. Louis, Elsevier Saunders
- [8] Pradhan, S. 1996, "Evaluating Public Spending", *The World Bank Washington, D.C.*
- [9] Mary K. Taylor, 2007, " Mapping the literature of health care management", *J Med Libr Assoc*, 95(2), pp E-58
- [10] Hugh R. Waters, Jessica Hobart, Christopher B. Forrest, Karen Kinder Siemens, Patricia M. Pittman, Ananthram Murthy, Glenn Bruce Vanderver, Gerard F. Anderson and Laura L. Morlock, 2016 "Health Insurance Coverage in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges, *Health Affairs*, 27, no. 2 (2008): pp 478-486
- [11] Javier Elola, MD, Antonia Daponte, MD, MPH, and Vicente Navarro, MD, DMSA (1995) "Health Indicators and the Organization of Health Care Systems in Western Europe", *Am J Public Health*, Vol 85, no.10, pp 1-6
- [12] Jonnathan Schwabish dhe Courtney Griffith (2012) "The Budget and Economic Outlook", CBO Publications
- [13] Mustafa, I. 2008, *Menaxhmenti Financiar*, RIINVEST, Prishtinë
- [14] Tracy, B. 2014, *Menaxhimi*, Botime Damo, Prishtinë
- [15] Chila, J et al. (2004) *Health Planing gand Management*

HOSPITALITY OF THE STANDARDIZED PRODUCTS AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF TOURISM IN KOSOVO

Fatbardha Jashari

College "Buziness", Prishtina, Kosovo fatbardha58@hotmail.com

Abstract: Quality can mean different things for some shows customer satisfaction, some interpret as compliance with contract terms while others describe how compliance with relevant standards.

Many organizations focus on the dimension of product quality, but that the three dimensions are interrelated and interdependent, like the business, the product and the quality of organization, failure to meet one of the dimensions affecting the failure of another dimension. Veçntë attention should be paid to the quality plan, where as a first step to creating quality plan is to define the objectives of quality, where ISO 9000 defines quality as the target of "Something sought or aimed regarding quality". Objectives can be set for the functional unit, process or product.

Quality of tourism products is significantly different in substance from that of other economic activities. Service quality in the tourism sector means meeting the requirements of guests përkatësht tourists.

In contemporary terms of tourist activity, tourism enterprises emphasis on cost

tourism product quality. Herein lies the key to the success of any tourism entity, a permanent effort to compete in the ever fierce resort.

Need to have a quality tourist product as tourism enterprises vary forces managerial concept and use of new techniques, are at the center of their activities

product and service quality of the resort.

Total quality management put at the service of leading tourist company and the main purpose of this system is that the quality is not produced, but to run. This process is completely market-oriented, led by guests - tourist's.

Keywords: quality, product management

MIKËPRITJA E PRODUKTEVE TË STANDARDIZUARA FAKTOR I ZHVILLIMIT TË TURIZMIT NË KOSOVË

Fatbardha Jashari

Kolegjin "BZINESI", Prishtinë, Republika e Kosovë, fatbardha58@hotmail.com

Abstrakt: Cilësia mund të nënkuptoj gjëra ndryshme, për disa paraqet kënaqësinë e klientit, disa e interpretojnë si përputhshmëri me termat e kontratës derisa disa tjerë e përshkruajnë si përputhshmëri me standardet përkatëse.

Shumë organizata përqendrohen në dimensionin e cilësisë së produktit, por që të tri dimensionet janë të ndërlidhura njëra me tjetrën dhe të ndërvarura, si ai biznesor, i produktit dhe i cilësisë së organizatës, dështimi në përmbushjen e njërit nga dimensionet ndikon në dështimin e tjetrit dimension. Vëmendje e veçntë duhet kushtuar edhe Planit të cilësisë, ku si hap i parë për krijimin e Planit të cilësisë është definimi i objektivave të cilësisë, ku ISO 9000 e definon objektivin e cilësisë si "Diçka e kërkuar apo e synuar lidhur me cilësinë". Objektivat mund të vendosen për njësi funksionale, proces apo produkt.

Kualiteti i produkteve turistike në esencë dallon dukshëm nga ai i veprimtarive tjera ekonomike. Shërbimi kualitativ në sektorin e turizmit nënkupton plotësimin e kërkesave të mysafirëve përkatësht turistëve.

Në kushtet bashkëkohore të aktivitetit turistik, ndërmarrjet turistike theks të veçantë i kushtojnë kualitetit të prodhimit turistik. Këtu qëndron edhe çelësi i suksesit të çdo subjekti turistik, një përpjekje e përhershme për të konkurruar në tregun gjithnjë e më të ashpër turistik.

Nevoja për të pasur prodhim turistik sa më kualitativ detyron ndërmarrjet turistike të ndryshojnë konceptin menaxherial dhe të përdorin teknika të reja, duke vënë në qendër të aktiviteteve të tyre kualitetin e prodhimit dhe shërbimit turistik.

Menaxhimi i kualitetit të përgjithshëm vihet në shërbim të udhëheqjes së ndërmarrjes turistike dhe qëllimi kryesor i këtij sistemi është që kualiteti të mos prodhohet, por të drejtohet. Ky është proces krejtësisht i orientuar në treg, i udhëhequr nga mysafirët - turistët.

Fjalë kyçe: cilësia, produkti, menaxhimi

CILËSIA E PRODUKTEVE NË KOSOVË

Të gjitha produktet e konsumit, të cilat prodhohen në Kosovë, i nënshtrohen kontrollit të cilësisë në Agjencinë e Ushqimit dhe Veterinarisë, si dhe në Institutin Kombëtar të Shëndetësisë Publike të Kosovës. Kontrolli i cilësisë së produkteve vendore bëhet në mënyrë të duhur dhe sipas standardeve ndërkombëtare.

Prodhimet vendore përmbushin standardet ndërkombëtare të cilësisë për të dalë në treg dhe jo vetëm në tregun vendor, por edhe në atë ndërkombëtar.

Në Kosovë, sa i përket kontrollit të produkteve për konsum, është një nga kontrollet më të rrepta të prodhimit vendore dhe kjo është e pamëshirshme ndaj prodhuesve për të lënë hapësirë që të hedhin në treg produkte që nuk i plotësojnë kriteret minimale për konsum. Në Kosovë, sipas përfaqësuesve të bizneseve përveç kontrollimit të cilësisë që iu bëhet produkteve vendore, një kontroll i tillë iu bëhet edhe produkteve, të cilat importohen. Por, shqetësues, mbetet fakti se në tregun kosovar mund të ketë produkte tjera ushqimore, që hyjnë në mënyrë ilegale në Kosovë, e të cilat nuk i nënshtrohen kontrollit të cilësisë. Në anën tjetër, në bazë të përfaqësuesve të Odës Ekonomike të Kosovës, të cilët përfaqësojnë rreth 15 mijë biznese në Kosovë, asnjë produkt ushqimor i këtyre bizneseve nuk del në treg pa kontroll të cilësisë. Te pjesa e cilësisë së produkteve brenda vendit, në veçanti tek industria e ushqimit, çdo ditë e më shumë kemi standardizim dhe një kërkesë në rritje të ndërmarrjet tona prodhuese për certifikim dhe standardizim të produkteve, të cilat përdoren në tregun vendor, por edhe eksportohen jashtë vendit.

Ndryshe, përfaqësuesit e bizneseve thonë se bizneset kosovare tashmë janë vetëdijesuar se pa standardizim nuk mund të gjejnë vend as në tregun vendor dhe as në atë ndërkombëtar.

SHËRBIMI KUALITATIV FAKTOR I ZHVILLIMIT TË TURIZMIT

Shërbimi hotelier dhe ai turistik në përgjithësi nënkupton një numër të madh pjesëmarrësish nga veprimtari të ndryshme dhe shërbime në proces, si: prodhimi, plasman dhe konsumim.

Në të njëjtën kohë shërbimi hotelier nënkupton aktivitet të veçantë individual të ofrimit të shërbimit direkt. Shërbimi nënkupton llojllojshmërinë dhe kompleksitetin e zhvillimit të procesit të punës.

Kualiteti në turizëm ose më gjerësisht kualiteti në veprimtaritë shërbyese dallon nga ai i industrisë së prodhimit, dhe për fat të keq ajo gjithmonë barazohet me luksin dhe komoditetin e skajshëm.

Mysafiri ka kërkesa të ndryshme nga hoteli me tre, katër ose me pesë yje, nga restoranti i klasit të lartë dhe atij të rëndomtë, kështu që kualiteti në turizëm në përgjithësi nënkupton plotësimin e kërkesave dhe atë që zakonisht pritet nga mysafirët.

Në kushtet bashkëkohore të aktivitetit turistik, ndërmarrjet turistike theks të veçantë i kushtojnë kualitetit të prodhimit turistik.

Zhvillimi i shpejtë i standardit jetësor, shoqërisë së kompjuterizuar, globalizimi etj., ndryshojnë kërkesat dhe motivet turistike.

Por, një gjë mbetet e pandryshuar, përpjekja për të ofruar shërbim sa më kualitativ turistik, i cili do të plotësojë nevojat e turistit bashkëkohor.

Turizmi si një industri e madhe globale në mënyrë të pashmangshme është e drejtuar drejt miratimit të konceptit të cilësisë. Në këtë koncept, niveli i kënaqësisë së konsumatorëve është një kriter matës mbi cilësinë e produkteve dhe shërbimeve.

Standardizimi është një aktivitet i krijimit dhe ushtrimit të standardeve për të arritur rend dhe sukses në disa zona me shpenzime optimale dhe duke u kujdesur për funksionalitetin dhe sigurin. Ky aktivitet është proces vullnetar i zhvillimit të specifikimeve teknike të bazuara në konsensus mes të gjitha palëve të interesuara (duke përfshirë industrinë e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme, konsumatorët, sindikatat), organizatave jo-qeveritare mjedisore, autoritetet publike, etj.

ISO është përgjegjëse për zhvillimin dhe mbajtjen e portofolit të standardeve teknike ndërkombëtare. Për shembull ISO 9000 (Quality Management) dhe ISO 14000 (Menaxhimi Mjedisor) janë shërbime të standardeve të cilat duhet të miratohen në shumë sektorë, duke përfshirë turizmin për të përmirësuar cilësinë e ofrimit të shërbimeve⁸⁰.

Në këtë qasje sistematike drejt cilësisë, arsimi dhe trajnimi janë faktorët vendimtarë për futjen e tyre, si dhe zbatimin në praktikë në kompanitë.

Përmbytja e programit të trajnimit duhet të mundësojë personelit të ketë pamje të përgjithshme të sistemit të sigurisë, si funksioni mbi sigurinë e ushqimit, thelbin e pikave kritike të kontrollit dhe kufizimet kritike. Qëllimi

⁸⁰ Prof. Gabriela Rakichevikj, Prof. Simona Martinoska, Advances in hospitality and Tourism Marketing & management Conference, Contemporary issues of permanent education in tourism and hospitality in f.y.r. of Macedonia

i trajnimit kryesor është për të fituar njohuri për punonjësit për të kryer aktivitete të veçanta në kuadër të sistemit. Kjo mund të arrihet përmes procesit të jashtëm që do të thotë marrjen e njohurive nga ekspert të jashtëm. Për këtë qëllim programet e trajnimit janë adekuate për zhvillim, të cilat përfundojnë me fitimin e certifikimit të sigurisë ushqimore.

MBI ZHVILLIMIN E SHËRBIMIT TË HOTELIERISË

Në këtë vështrim duhet t'i theksojmë karakteristikat dhe vetitë specifike të shërbimit hotelier, turistik dhe si ai dallon nga veprimtaritë tjera ekonomike⁸¹, si:

- Prodhimi dhe konsumimi i shërbimit hotelier turistik bëhet në të njëjtën kohë, shërbimi nuk magazinohet,
- Potenciali njerëzor ka rol kryesor në procesin e dhënies së shërbimit,
- Shfrytëzuesi i shërbimit është pjesëmarrës në procesin e dhënies së shërbimit,
- Kualiteti i shërbimit është çështje subjektive,
- Shërbimi është i paprekshëm dhe krijon vështirësi në vlerësim të kualitetit,
- Shërbimi jo i mirë nuk mund të riprodhohet ose të kthehet,
- Shërbimi hotelier turistik nuk mund të magazinohet ose të ndërrohet.

Përveç këtyre, mund të veçojmë edhe disa karakteristika tjera, që janë gjithashtu të rëndësishme, në veçanti ajo e kontrollit të kualitetit, ruajtja, mbresat dhe emocionet e shfrytëzuesit të shërbimeve.

Si shërbimi është rezultat i shpirtit dhe i përvojës dhe për arsye që ajo nuk ka karakteristika fizike të prekshme, pas plasmanit, d.m.th. pasi që është dhënë si shërbim dhe është harxhuar menjëherë vendoset në memorien e shfrytëzuesit.

Dallimi esencial me prodhimin material, që gjithmonë është i prekshëm dhe i dukshëm, shërbimi duhet të jetë i përkryer që të mbesë sa më gjatë në memorien e konsumatorit. Kjo e bën që ai të shitet dhe të jetë i kërkuar.

Shërbimi hotelier turistik, është i përbërë nga shërbimet bazë dhe ato përcjellëse, siç janë dhomat, ushqimi, por edhe pritja, personeli, hapësira, qyteti etj., që duhet të jenë në harmoni me njëratjetrën.

Cilësia është një kategori e cila identifikon karakteristikat e produktit, me qëllim për të kënaqur nevojat e konsumatorëve. Sipas Kotler (1996) ka disa komponentë të cilësisë, një prej tyre është cilësi etike ose cilësia e besimit. Kjo nënkupton sigurimin e ushqimit dhe pijeve, si pjesë e industrisë së mikpritjes. Menuja etike, ku cilësia është e lidhur me saktësi me çështjet e sigurisë së ushqimit, kjo përfshin preardhjen e përbërësve, mënyrën e përgatitjes, sasinë, dhe përdorimin e emrave të markave. Disa prej tyre janë subjekte të legjislacionit, por të gjitha ata janë çështje e praktikës etike dhe sjelljes. Planifikuesit e menys janë të lidhur me etikën dhe rregulloret në mënyrë që të parandalohet mashtrimi i klientëve⁸².

Procesi i shërbimit hotelier prek të gjitha këto komponente dhe duhet të kemi parasysh se edhe ushqimi më i mirë, si shërbim që ofrohet në tërësi, mund të dëmtohet nga ndonjë detaj i vogël siç është p.sh., pritja e kamerierit, parking i pamjaftueshëm, qytetarë të pakujdesshëm, etj.

Pra, konsumatorë të kënaqur do të kemi vetëm atëherë kur të gjithë përbërësit e shërbimit hotelierturistik janë të kënaqur. Kualiteti i shërbimit hotelier do të matet vetëm pasi që ai të jetë i dhënë dhe gjithmonë në bazë të satisfaksionit të mysafirit. Shumë shërbime jomateriale siç janë: shfaqjet, shërbime konsultative, parukeri, etj., varen drejtëpërdrejtë nga mysafiri dhe kanë karakter të pastër subjektiv.

Oferta e shërbimit hotelier, duke pas parasysh këto specifika të prodhimit hotelier, gjithmonë në analizën e kualitetit hotelier, bazohet në kërkesat e mysafirëve dhe specifikat e dhënies së shërbimit.

Dhënia e shërbimeve nënkupton në masë të madhe komunikim me mysafirët. Kjo është edhe arsyeja kryesore që potencohet kënaqësia e mysafirit nga shërbimi dhe e njëjta mund të sigurohet vetëm mes bashkëpunimit dhe komunikimit të drejtuesve, të të punësuarve, resurseve materiale dhe strukturës kualitative të organizatës.

Theks të veçantë bie në personelin, dhe theksohet roli i tyre individual në kualitetin e shërbimit.

Kualiteti i dëshiruar do të arrihet atëherë kur të gjithë të punësuarit do të shohin në punën e tyre ndryshe dhe do të tentojnë ta përmirësojnë. Kjo do të ndikojë që shërbimi gjithmonë do të rritë cilësinë, duke ndjekur kërkesat dhe plotësimin e nevojës së mysafirit.

Kur bisedojmë për kualitet, në përgjithësi nënkuptojmë: kualitet individual, kualitet të ekipit, kualitet të prodhimit dhe shërbimeve, kualitet të procesit dhe ndërmarrjes. Për të përmirësuar kualitetin, rol të veçantë ka drejtimi i potencialit njerëzor dhe bashkëpunimi mes tyre.

⁸¹ Mr. Raman Ismaili, Mr. Arben Oda, Instituti për Studime i Shkencave Organizative- Aplikative "Pjetër Budi", LOGOS, fq 76

⁸² Dr. Simona MARTINOSKA, ETHICAL MENU QUALITY IN HOSPITALITY INDUSTRY, University "St. Kliment Ohridski" Bitola, fq 1

Në qoftë se dëshirojmë të kemi kualitet në punë në përgjithësi duhet të ndërrojmë konceptin e udhëheqjes individuale dhe të aplikojmë udhëheqje në ekip.

Kjo nënkupton që drejtuesi i ndërmarrjes i inkuadron punëtorët në procesin e marrjes së vendimeve, respekton mendimet e tyre për të arritur objektivat e paracaktuara, me këtë veprim ai motivon punëtorët të rrisin kualitetin dhe rezultatin e punës. Drejtimi i ndërmarrjes hoteliere do të jetë i suksesshëm në qoftë se punëtorët janë të informuar për atë se çka duhet të bëjnë, i lavdërojmë dhe i shpërblejmë për punën e bërë, punojmë si një ekip dhe pranojmë këshillat dhe vërejtjet e secilit.

Kualiteti i shërbimit do të rritet vetëm në këto raste:

- Drejtuesi është aktiv në procesin e rritjes së kualitetit,
- Rritet përgjegjësia dhe motivimi i bashkëpunëtorëve,
- Përmirësohet komunikimi në ndërmarrje,
- Drejtori gjithmonë thekson marrëveshjet e punës,
- Thekson arritjet në përputhje me projektin,
- Drejtori punon direkt në arritjen e kualitetit.

Drejtesi i ndërmarrjes duhet të thirret në “do ta bëjmë së bashku këtë” kundrejt “do ta bëni ashtu siç u kam urdhëruar”, kjo do të plotësojë kriteret e lartpërmendura.

Aftësimi dhe zhvillimi i punëtorëve përbën elementin kryesor në arritjen e kualitetit dhe luan rol të veçantë në ngritjen e çdo subjekti hotelier.

Prandaj, ndërmarrjet tona hoteliere në Kosovë duhet t’i kushtojnë vëmendje të veçantë aftësimit të potencialit njerëzor në ndërmarrjet e tyre.

Procesi i edukimit të personelit në ndërmarrjet e ndryshme bëhet në koordinim të politikës së punës, planifikimit për edukim dhe zhvillimit kadrovik. Ata organizohen sipas nevojës që buron nga vendi i punës dhe vlen për të gjitha nivelet e organizimit të ndërmarrjes.

Qëllimi i edukimit ose aftësimit të personelit për kualitet, është rritja e produktivitetit të punës dhe arritja e kualitetit të përsosur të prodhimit ose shërbimit, që do të mundësojë rritjen e fitimit dhe sigurisht paga më të larta për punëtorët.

Shtetet që kanë vendosur sistemin e kualitetit të shërbimeve shfrytëzojnë këto forma edukimi ose aftësimi të personelit: ligjërata, takime informative, seminare, aftësim praktik, ekskursione të ndryshme profesionale, prezantime, konsultime, etj.

MENAXHIMI I KUALITETIT TË PËRGJITHSHËM

Rëndësia për prodhim kualitativ në veprimin bashkëkohor është jetike për vetëfunksionimin dhe ekzistimin e të gjitha ndërmarrjeve ekonomike. Këtu nuk mund të anashkalohet as sektori i turizmit, ku konkurrenca është aq e theksuar dhe e pamëshirshme dhe ku kërkesat e tregut janë çdo ditë e më të mëdha. Prandaj, nevoja për të menaxhuar me kualitetin e përgjithshëm është e pashmangshme.

Qëllimi i vazhdueshëm për të avancuar kualitetin e prodhimit dhe shërbimit bëjnë të domosdoshëm drejtimin e gjithë faktorëve që kanë ndikim në të, duke e vënë në përdorim sistemin e menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm.

Qëllimi kryesor i këtij sistemi është që kualiteti të mos prodhohet, por të drejtohet. Për këtë arsye, menaxhimi i kualitetit të përgjithshëm është krejtësisht i orientuar në treg dhe e udhëhequr nga mysafirët - turistët, sepse procesi fillon dhe mbaron me ta.

Ky është një cikël i përbërë nga katër aktivitete kryesore, të cilat janë:

- Planifikimi i kualitetit,
- Realizimi i kualitetit,
- Vlerësimi i arritjeve dhe përmirësimi i tij, dhe
- Procesi (që gjithmonë përsëritet).

Vënia në përdorim e sistemit të menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm në sektorin e shërbimit dhe turizmit është shumë e rëndësishme, duke pas parasysh se çdo ndërmarrje hoteliere ka nevojë për të përmirësuar kualitetin e shërbimit.

Mirëpo, drejtimi i kualitetit në sektorin hotelier nuk nënkupton vetëm shërbime kualitative sa i përket dhomave, ushqimit, por edhe atij të dhënies së shërbimit, që e bën procesin edhe më të ndërlikuar.

Gjithë kjo sprovon ndërmarrjet hoteliere të zbulojë se me çfarë strukture organizative arrihen këto rezultate të dëshiruara si: fitimi, resurset njerëzore, partnerë të kënaqur, shoqëri të kënaqur, dhe ajo që është më me rëndësi në veprimtarinë hoteliere, mysafirë të kënaqur.

Kualiteti i shërbimit hotelier nënkupton punë të përkryer të mjeteve, të resurseve njerëzore, prodhimeve dhe shërbimeve, mënjanimin e gjithë pengesave dhe pakënaqësive të mysafirëve, sjelljeve ndërnjerëzore, besimi të

personeli, siguria e mysafirëve, respektimi i orarit, raport të drejtë mes çmimit dhe kualitetit të shërbimeve, informim i drejtë i mysafirëve, etj.

Problem kryesor në arritjen e kualitetit të shërbimit mund të jetë puna në ekip. Kjo nënkupton sqarim të personelit se çdo të thotë të shërbesh dhe sjellje e shërbimit, si mysafirëve nga jashtë dhe nga brenda, por edhe mes kolegëve të punës.

TEKNIKAT DHE METODAT E MENAXHIMIT TË KUALITETIT TË PËRGJITHSHËM

Kur kemi parasysh se shërbimet hotelerie janë jomateriale, të paprekshme, vlerësimi mbi kualitetin e tyre është i vështirë dhe relativ. Sensibilizimi i resurseve njerëzore ndihmon në zgjedhjen e këtij problemi edhe pse parciaisht.

Teknikat dhe metodat e menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm në veprimtarinë hoteliere mund të përmendim disa si⁸³:

- Marrja përsipër e përgjegjësiave për kualitet (kjo nënkupton zhvillim të kulturës organizative, dhe në këtë duhet të kyçet menaxhmenti i nivelit të lartë të ndërmarrje),
- Në qendër të vëmendjes të jetë kënaqësia e mysafirit (mysafirët gjithmonë preferojnë kualitet, dhe detyrë e ndërmarrjes hoteliere është t'i tejkalojë parashikimet e mysafirit),
- Kontroll të kulturës së ndërmarrjes (nga ana e menaxhmentit të lartë duhet të bëhet vlerësim mbi kulturën e ndërmarrjes dhe asaj që kërkon menaxhimi i kualitetit të përgjithshëm dhe në bazë të kësaj të bëhen korrigjime),
- Shkalla e përgjegjësiave individuale dhe atyre ekipore (procesi i menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm fillon nga poshtë - lartë dhe duhet edukuar personeli, që të ndikojë me autoritetin e tij në të mirë të ndërmarrjes hoteliere),
- Vëzhgim mbi plotësimin e kërkesave për kualitet (procesi menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm nënkupton aftësi për të vlerësuar përpjekjet për rritje të shërbimit individual, oferta, shkalla e kënaqësisë së mysafirit. Përmbledhja precize dhe e thjeshtë, si dhe analiza nga teknika e aplikuar do të mundësojë ndryshimet në organizatë).

Duhet theksuar se menaxhimi i kualitetit të përgjithshëm më shumë bazohet në zgjedhjet racionale të problemit sesa në analizat statistike.

Sot kualiteti definohet në dy aspekte, si mbi: prodhimin dhe shërbimin dhe në aspektin e konsumatorit. Gjithë këto veti dhe karakteristika të prodhimit dhe shërbimit janë të standardizuara. Klasifikimi i kualitetit është indikator i kategorizimit dhe nënkupton vetitë dhe karakteristikat e veçanta të një prodhimi ose shërbimi për një objekt të caktuar, p.sh. shërbimet në hotele të kategorisë së ndryshme.

Menaxhimi i kualitetit në veprimtari hoteliere është shumë i rëndësishëm kur kemi parasysh specifikat e prodhimit dhe shërbimit turistik. Kjo bëri që gjithë subjektet e sektorit turistik të inkorporojnë kontrollin e kualitetit, standarde dhe sistemin e drejtimit të kualitetit në procesin e dhënies së shërbimit.

Menaxhimin e kualitetit të përgjithshëm për herë të parë e kanë aplikuar hotelet e mëdha amerikane dhe arriten rezultate shumë të mira. Duke pasur parasysh karakteristikat e prodhimit/ shërbimit hotelier, që i përshkruam më lartë, rëndësia e kualitetit bie te ato që shërbejnë: personeli dhe menaxhmenti i hotelit.

Sipas standardeve vendosen edhe kriteret e kualitetit, kështu vendosen edhe kriteret e formimit të ekipit siç janë: aftësia, përvoja, sjellja, pamja fizike, etj.

Çdo detaj tjetër në procesin e punës është në përputhshmëri me standardet e vëna dhe sipas kësaj çdo i punësuar duhet të dijë qartë se çfarë, si, kur, për çfarë kohe dhe pse duhet të bëjë një veprim. Mbi të gjitha çdo kërkesë e bërë nga mysafiri është në plan të parë për t'u plotësuar. Parakushtet që duhet plotësuar për të siguruar kualitet dhe vendosjen e sistemit të drejtimit të kualitetit janë⁸⁴:

- Organizim të marketingut,
- Përgatitja e programeve për kualitet,
- Krijimi i logistikës,
- Riorganizimi i funksionimit të përgjithshëm, dhe
- Kompjuterizimi i punës.

⁸³ Mr. Raman Ismaili, Mr. Arben Oda, Instituti për Studime i Shkencave Organizative- Aplikative "Pjetër Budi", LOGOS, fq 79

⁸⁴ Mr. Raman Ismaili, Mr. Arben Oda, Instituti për Studime i Shkencave Organizative- Aplikative "Pjetër Budi", LOGOS, fq 80

Vëmendja e shërbimit hotelier gjithmonë përqendrohet te plotësimi i kërkesave të mysafirit, i cili vlerëson punën e personelit ose hotelit në tërësi. Mysafiri i pakënaqur shpesh nuk ankohet nga shërbimi, por problemën e zgjedh duke u larguar në ndonjë hotel tjetër. Prandaj, suksesi i ndonjë objekti turistik varet nga kualiteti i lartë i shërbimeve që ai ofron, ndërsa kjo do të arrihet vetëm atëherë kur personeli është i motivuar dhe profesionalisht i trajnuar. Kualiteti në ndërmarrje nënkupton kultivim të përhershëm, menaxhimi i kualitetit të përgjithshëm është koncept bashkëkohor i menaxhimit, që përfshin të gjithë pjesëmarrësit e veprimtarisë dhe gjithë nivelet menaxhuese. Qëllimi i menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm është që të arrijë kualitet të prodhimit dhe shërbimit me harxhime minimale, por që plotësojnë kërkesat e mysafirit, e që nënkupton bashkëpunim të përgjithshëm të të gjithë të punësuarve.

Si arrihet kjo në praktikë dhe cilët janë rreziqet që mbanë në vete ky proces?

Korniza e aplikimit të menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm në hoteleri është:

- Orientimi nga vlerat,
- Orientimi nga mysafiri,
- Orientimi nga personeli,
- Procesi dhe përbërje optimale,
- Kontrolli i kualitetit.

Sipas këtij koncepti, vëmendje të veçantë i kushtohet kualitetit të plotësimit të kërkesës dhe procesit, qëllimi kryesor i menaxhimit është përmirësimi i përhershëm i shërbimit.

Suksesi i menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm është gatishmëria e udhëheqjes së hotelit që kualitetin ta vendosë në qendër të të gjitha aktiviteteve, duke filluar edhe nga vetja. Aktiviteti i udhëheqjes si fillim duhet nisur me definimin e filozofisë dhe kulturës së kualitetit, në bashkëpunimin e projekteve për kualitet, si dhe në aftësimin e resurseve njerëzore për arritjen e kualitetit.

Me rëndësi të veçantë është kontakti direkt i udhëheqjes me mysafirët dhe punëtorët, për të marrë informacion të drejtë mbi mangësitë dhe mundësitë për të përmirësuar kualitetin e prodhimit dhe shërbimit. Siç thamë, mysafiri është ai që definon kualitetin, ndërsa paragjykimet mes udhëheqësit dhe mysafirit shpesh dallojnë.

Detyrë e menaxhimit të kualitetit të përgjithshëm është që ky dallim të eliminohet dhe kërkesat e mysafirit të jenë në qendër të të gjitha aktiviteteve. Në këtë sens duhet të shtrohet pyetja se çfarë nënkuptojnë mysafirët me kualitet të shërbimit dhe si mund t'i kuptojmë kërkesat e tyre?

Kriteret që përdorin ekspertët për të definuar kualitetin në të shumtën e rasteve janë⁸⁵:

- Kriteri material,
- Kriteri i përkushtimit dhe korrektësisë ,
- Kriteri i mirëkuptimit dhe ndjenjës së përbashkët me mysafirin (kujdes të veçantë për çdo mysafir),
- Njohje të profesionit,
- Gatishmëri për t'i dalë në ndihmë mysafirit.

Vëmendje të veçantë duhet t'i kushtohet kriterit të përkushtimit, që është me rëndësi të madhe për mysafirët. Për të kuptuar qëndrimin e mysafirëve për shërbimet e dhëna përdoret anketimi si instrument dhe shfrytëzohen të dhënat që janë të arkivuara si: kartoteka e mysafirëve, të dhënat personale për çdo mysafir, etj.

Sipas disa kërkimeve të bëra në shumë subjekte turistike, dalin dy dimensione që duhet t'u kushtohet vëmendje, si: dimensionin teknik dhe ai i qëndrimit të personelit ndaj mysafirit.

Me dimensionin teknik nënkuptohet, si: shërbimi i shpejtë dhe i sigurt, komunikimi, përgjigjet e mysafirit, mbikëqyrje të punës së përgjithshme.

Ndërsa, me dimensionin që nënkupton qëndrimin e personelit ndaj mysafirit, duhet të theksohen këto elemente: qasje pozitive ndaj punës, drejtimi me buzëqeshje, shprehje melodike, sjellje e mirë dhe taktike, thirrje të mysafirit në mbiemër, vëmendja ndaj mysafirit, gatishmëri të ndihmohet mysafiri, qasje aktive ndaj shitjes, aftësi për të zgjedhur problemet, etj.

Ndërmarrjet hoteliere në Kosovë duhet të kenë parasysh këto elemente dhe t'i vendosin në praktikë teknikat e kualitetit të shërbimit, me të cilat do të jenë konkurrese në tregun turistik.

REKOMANDIME

Qëllimi kryesor i këtij sistemi është orientimi kah tregu, duke nisur dhe mbaruar procesin me mysafirin - turistin. Ky koncept i ri menaxhial duhet të zbatohet edhe nga ndërmarrjet tona hoteliere gjë që do të ndihmojë në krijimin e fitimeve dhe përparësi në tregun e ashpër turistik.

⁸⁵ Mr. Raman Ismaili, Mr. Arben Oda, Instituti për Studime i Shkencave Organizative- Aplikative “Pjetër Budi”, LOGOS, fq 81

Prandaj, në fund, rekomandojmë që:

- Të formohet Agjencioni për menaxhimin e cilësisë në nivel vendi dhe çdo organizatë ta ket Departamentin e cilësisë, dhe njëkohësisht ky departament të mbikqyret nga Agjencioni, përkatësisht sipas nevojës të bëhen analizat e cilësisë paralel-në Agjencion dhe në departament,
- Të ngrisin në vazhdimësi aftësitë e stafit, përmes shkollimit përkatësisht trajnimeve.
- Çdo organizatë duhet ta ket strukturën organizative e cila do të definonte rolin, përgjegjësitë dhe autoritetin e secilit punonjës të ndërmarrjes.
- Të zbatojnë procedurë të veçantë, për kontroll të dokumentacionit sipas standardit, duke ja përshtatur nevojat e tyre, që do të mundësonte grumbullimin, selektimin, analizimin e të dhënave, etj. duke mundësuar përcjelljen e trendeve të zhvillimit.
- Menaxhmenti, bazuar në rolin që ka në ndërmarrje, procesin e marrjes së vendimeve ta bazojë në fakte e rezultate nga të dhënat e kontrollit dhe sipas një plani më parë të aprovuar.
- Të obligohet mirëmbajtja e infrastrukturës, mjedisit të punës, sigurinë në punë, etj. ku si rrjedhojë do të evitoheshin shpenzimet e panevojshme për riparim dhe mbulim të dëmeve të shkaktuara në personel, pajisje, mjedis të brendshëm dhe të jashtëm.
- Të obligohen organizatat (subjektet) për ta pasur planin e cilësisë në objektivat e tyre (varesisht nga niveli dhe afatet), planin e sigurimit të cilësisë, planin e kontrollit të cilësisë dhe procesin e realizimit.
- Të obligohen organizatat (subjektet) në krijimin e laboratoreve të brendshëm dhe njëkohësisht ato laboratore të jenë të akredituara.
- Të monitorojnë vazhdimisht kënaqësinë e klientëve, me këtë do të fitoheshin të dhëna të rëndësishme për performancën e ndërmarrjes dhe fushat që duhet përmirësuar.
- Të evidentohen produktet jociësore, të ndërmerren veprime korrigjuese dhe parandaluese në përmirësimin e cilësisë.
- Të obligohen kompanitë të nënshtrohen certifikimit sipas standardit ISO 9001.

REFERENCA

- [1] Venetike, dr. Nakuci, Menaxhimi i cilësisë, Tiranë 2009.
- [2] Kathryn M. Bartol & David C. Martin, Management, Irwin McGraw Hill, third Edition
- [3] Miladinovski, S., Simoncheska. L., Sovremeni metodi na upravuvawe, Fakultet za turizam i ugostitelstvo, Ohrid, 2007,
- [4] Mr. Raman Ismaili, Mr. Arben Oda, Instituti për Studime i Shkencave Organizative- Aplikative “Pjetër Budi”, LOGOS, fq 76
- [5] MARTINOSKA, dr. Simona, ETHICAL MENU QUALITY IN HOSPITALITY INDUSTRY, University "St. Kliment Ohridski" Bitola,
- [6] Prof. Gabriela Rakichevikj, Prof. Simona Martinoska, Advances in hospitality and Tourism Marketing & management Conference, Contemporary issues of permanent education in tourism and hospitality in f.y.r. of Macedonia,

THE ROLE OF THE LOGISTICS AND THE IMPACT OF THE SERVICES FOR A STABLE TOURISM

Neritan Turkeshi, Ph.D
Ajselj Jakupi, MSc

Abstract: The logistics and the services during the realization of the plan of the offer are the basics for promotional activities. How the logistics is organized, what are the tasks of the touristic management, from who the supplying merchandise can be ordered, which are the best known and most significant suppliers in the touristic logistics? The manner, the terms and the deadlines for paying the suppliers, the specific wishes and needs, the integral connection of all types of services, how to efficiently organize, implement, innovate and lift up the level of the services, to determine the critical periods from supplying point of view, what's the quality of the touristic services? What to do when all of this is different?

Keywords: logistics, services, tourism

УЛОГАТА НА ЛОГИСТИКАТА И ВЛИЈАНИЕТО НА УСЛУГИТЕ ЗА ЕДЕН СТАБИЛЕН ТУРИЗАМ

Доц. д-р Неритан Туркеши,
м-р Ајсели Јакупи

Резиме: Логистиката и услугите при реализација на планот на понудата се основа за промотивните активности. Како е организирана логистиката, кои се задачите на туристичкиот менаџмент, кај кого може да се нарача стока за снабдување, кои се најпознати и најзначајни добавувачи во туристичката логистика. Начинот, условите и роковите за плаќање на добавувачите, специфичните желби и потреби, интегралното поврзување на сите видови услуги, како ефикасно да се организира, реализира, иновира и подигне нивото на услугите, определувањето на критичните периоди од аспект на снабдувањето, каков е квалитетот на туристичките услуги. Што да се направи кога се ова е различно?

Клучни зборови: логистика, услуги, туризам

1. ОРГАНИЗИРАНА ЛОГИСТИКА (СНАБДУВАЊЕ) НА ТУРИСТИЧКОТО ПРЕТПРИЈАТИЕ

Организирањето снабдување на туристичките претпријатија бара обострано познавање како на трговската мрежа така и на угостителско-туристичките фирми што се наоѓаат на исто место, реон. Едните имаат потреба од прехранбени стоки и други материјали со кои ќе создаваат нов угостителски производ и ќе го понудат на туристичките потрошувачи, другите имаат на располагање стоки што треба да ги задоволат потребите на потрошувачите. Заедничките карактеристики на понудата и побарувачката бараат план за снабдување со стоки на туристи или претпријатија според карактерот на производот, меѓутоа се поставува барањето за соодветен квалитет и пристапност во цените.⁸⁶

Пристапот во снабдувањето, организираната логистика, соработката на трговската мрежа со угостителско-туристичките претпријатија како понудувачи и купувачи треба да ги поседува следните параметри како основа на заедничко партнерство за утврдување на:

1. Асортиман на производи и епроматеријали со кои располага трговската мрежа.
2. Цени и нивниот пристап на трговските стоки за исти и различни стоки со конкуренцијата.
3. Оддалеченост на просторот на трговските стоки од потрошувачот, како услов за намалување на транспортните трошоци.
4. Избор на најекономичен транспорт на трговските стоки од трговската мрежа до туристичкото претпријатие.
5. Амбулантно снабдување, временски распоред на доставата како услов за порационално, поекономично и со помало кало, снабдување што ќе ги намали залихите, складирањето и одвојувањето на паричните средства за непродуктивни трошоци.

⁸⁶ Д-р Мирко Трипуноски „Маркетинг во туризмот,, ФОН Универзитет, Скопје, 2007 година, страна 49.

6. Определување на суровински и други материјали што ќе одговарат на потребите на угостителско-туристичката фирма.

Анализата на заедничкото партнерство на организирана логистика, гледано од аспект на асортиманот на производи и репроматеријали со кои располага трговската мрежа како добавувач на материјални добра, зависи како ќе се одвива заедничкото партнерство помеѓу трговските претставници и угостителско-туристичкото стопанство. Од асортиманот, од спектарот на производи, нивниот квалитет, пакувањето, употребната вредност по етапи и можност за лесно чување и брзото подготвување зависи дали организацијата на снабдувањето ќе ги добие карактеристиките на квалитет, економичност, едноставност и применливост на логистиката како инструмент преку кој ќе се оствари профит за угостителскиот производ.

Ценовниот пристап во логистиката при снабдувањето во угостителско-туристичките фирми е следниот значаен аспект во кој се определува заедничкото партнерство на добавувачите и потрошувачите во остварување на долгорочноста и пристапот од ценовен аспект – соработка. Цените, нивната реалност во маржирањето, желбата за континуитет во работењето во кој би се сносел ризикот на двата партнера е услов во кој треба секој да вложува.

Оддалеченоста на просторот во кој се наоѓаат трговските стоки и репроматеријали од потрошувачот, како услов за намалување на транспортните трошоци, е следниот аспект кој бара од понудата блискост на стоката до потрошувачот, леснотија во транспортот, едноставност во пакувањето, избегнување на обемни пакувања и снабдување на стоки само по потреба и навреме нарачени што ќе ја означат карактеристиката на оддалеченоста во намалување на трошоците за транспорт.

Изборот на најекономичен транспорт е следниот аспект што им овозможува на партнерите во снабдувањето на фирмата со стоки и репроматеријали да ги намалат трошоците, да изберат со какво средство и во кое количество ќе се пренесува стоката, потрошувачката на гориво и зголемувањето на трошоците во калкулираната вредност на производот што треба да го плати туристичкиот потрошувач.

Последната и најважната карактеристика во организираната логистика е амбулантното снабдување, доставата според потреба – не според желби, во која трошоците во работењето се намалуваат, а квалитетот се зголемува. Со тоа се остварува очекуваниот приход, кој е резултат на заедничко партнерство на чинителите кои ја создаваат туристичката понуда, а со тоа ја зголемуваат туристичката потрошувачка.

2. ЗАДАЧИТЕ НА ТУРИСТИЧКИОТ МЕНАЏМЕНТ ВО ОРГАНИЗИРАНАТА ЛОГИСТИКА

Во спроведување на маркетинг концепцијата значајно место зазема задачата на туристичкиот менаџмент во организираната логистика на снабдување на фирмата со соодветни производи и репроматеријали кои ќе го етаблираат местото и улогата на менаџментот. За да се добие реална слика за потребите на стоки и репроматеријали преку кои ќе се утврди насоката на производствениот асортиман потребни се:

- ❖ точна информација за потребите, добиена на база потрошени јадења, пијалоци, колачи, шницли, и нивниот интензитет;
- ❖ директно наблудување на потрошувачката врз база на зачестеноста на побарувачката;
- ❖ организирање брифинг со подготвувачите на пијалоци и храна за квалитетот, набавката, калото и подложноста на расипување;
- ❖ побарувачката од специфичен карактер, како услов за зголемена вонпансионска потрошувачка;
- ❖ иновативен пристап на менаџерот во однос на логистиката во снабдување да оствари нов приод на процеси што ќе бидат во фаза на доработка, дефинализација и ќе користи помалку издатоци од дополнителните трошоци за подготовка, а воедно ќе предвиди нов квалитет и имиџ на еластична понуда и брза услуга.

Во угостителско-хотелската модификација и рационалниот пристап кон новото и прогресивноста, мошне бавно се прифаќа од вработените, меѓутоа менаџерите мораат да бидат и

иновативни и предводници за поквалитетна понуда за рационална и поевтина ценовна изразена потрошувачка.⁸⁷

Проучувањето и примената на логистика при снабдувањето мора да тргнува од мал примерок, бидејќи поедноставно е применлив и полесно прифатлив од извршителите на зададената задача, без вградување на непосредниот производител во валоризација на туристичкиот производ, без оглед на иновативните пристапи, производот ќе биде без душа и без препознатливи карактерни црти за кој кадрите во угостителството ќе бидат не како помодарство на бранот на менаџери туку како потреба од реален размер. Реалноста ја гледаме од аспект дека во фокус на влијание на менаџерите е жива материја во остварување на задоволување на потребите од угостителско-хотелски услуги кај туристичките потрошувачи и носители на туристичката понуда при реализирање на профитот. Од овој податок се отвара прашањето во организацијата на снабдувањето, а улогата на менаџментот да биде со повеќе различни концепти кои ќе овозможат брзо и едноставно реструктурирање на побарувачката од туристичката клиентела.

2.1. Улогата на најпознатите и најзначајните добавувачи и план на туристичката логистика

Улогата на логистиката во туристичкото стопанство е да изврши влијание врз добавувачите и центрите на одлучување во фирмите од кои угостителско-туристичката понуда се снабдува со потребните артикли неопходни за своето работење, притоа штитејќи ги своите интереси во остварување на набавките од една страна и од друга страна улогата на логистиката на познати и нови туроператори. Таквото влијание ја утврдува улогата при определувањето на најпознатите и најзначајни добавувачи.

Логистиката е преземање на само еден дел од интересот на економскиот систем што влијае во позитивна корелација со нивниот интерес на планот на туристичката определба. За логистиката е интересно масовноста при набавка, бидејќи, по правило, задоволувањето на потребите на снабдувачите и продавачите е категорија на меѓусебна поврзаност и меѓусебна исклучивост, која ги диференцира нивните интереси како дел од интересите на целината во понудата и побарувачката.⁸⁸

Во услови на нестабилен туристички пазар, лоши економски услови, намалена потрошувачка на туристички производи, непостоење можности за пазарно вреднување се отвора простор за намалено влијание на посредниците во туристичката логистика. Логистиката на туроператорите се определува за повисок профит од продажбата на обостран пазар. Продажбата на несигурни туристички дестинации, неосигурани туристички тури, несоодветен квалитет на храна и категоризација на хотел, загадена вода, недостаток на забава и рекреација се примери во кои туристичката логистика треба да ги анализира сите овие експерименти и да ги определи ефектите.

Планот на туристичката логистика мора да ги предвиди сите овие недостатоци, воедно надминувајќи го фактот дека во туризмот и неговото економизирање владеат експериментални решенија кои преку ноќ од нестимулативни стануваат респектабилни, од стимулативни стануваат респектабилни и обратно, зависно од кој правец и со какви содржини преовладеала логистиката во услови на непочитување на недоизграените законски решенија. Во ниту една ситуација што владее на туристичкиот пазар не е прецизно предвидено, туку експериментално применето на мала група, теориско-емпириско истражување што се базира на реалност во преземањето на соодветните решенија.⁸⁹

Меѓутоа, во еден недефиниран стопански туристичко-угостителски систем, без стратегија за сопствен развој, без определби за настап на странски пазар и слично, секое решение без постоење на пропишана регулатива станува експериментално и со голема доза на туристичка импровизација. Во вакви услови тешко се воведуваат нови и издржани сознанија без да се определи улогата на најпознати и најзначајни добавувачи на туристичката логистика, нивното влијание, соработката со домашното туристичко стопанство и определбата за заедничко дејствување во правец на остварување на повисок но заеднички профит од вложените средства, знаењето, активностите, трудот и умешноста во остварување на зацртаната цел, каде што заеднички ќе се согледаат елементите на новите квалитетни вредности на секоја програма за стабилен пораст и развој на националната економија, а во тој аспект и организираниот пристап и логистиката во туристичкото стопанство.

Определувањето, а воедно и воспоставувањето на планот на најпознати и најзначајни добавувачи во туристичката логистика бара пред воведувањето на која било мерка да се врши

⁸⁷ Бунц, М, „Пазарна економика и маркетинг на туризмот,,, ДЗС Лублјана, 1974, стр.57.

⁸⁸ Boone, L, E, D,L, „*Contemporary Marketing*”, Chicago: The Dryden Press, 1989, стр. 56.

⁸⁹ Dewit, C, Coffman, „*Marketing for a full house*”, Ithaca – NW: School of Hotel Administration, Cornell University, 1979.

претходно и аналогно симулирање на феномените на кои ќе се применува и да се лоцираат ограничувачките домени на тој зафат каде што нема да изостануваат ниту сознанија за резултатите кои треба да бидат верификувани со промената на тој метод во туристичкиот систем.⁹⁰

2.2. Начин, услови и рокови на плаќање на добавувачите – план на ликвидност

Начинот, условите и роковите за плаќање на добавувачите претставува план на ликвидност со кој туристичката пропаганда добива реални поткрепи во однос со потрошувачите во нивната сигурност за купениот туристички аранжман.

Нормалното одвивање на циклусот на пропаганда во туристичкото стопанство не зависи само од инсталираните капацитети, кадровската структура и природните карактеристики туку и од циркулацијата на стоково-паричните односи и ликвидноста на фирмата. Планот на ликвидноста претставува динамичен план на прилив и одлив на средствата на туристичките организации. Рамномерноста на приливот и одливот на средствата го условува начинот и роковите со кои се задолжува фирмата кон добавувачите на средствата што се неопходни за работа.

Одржувањето на ликвидноста претставува основно прашање на нејзиното работење, што од една страна е израз на економската сила и солвентноста, а од друга страна претставува финансиска дисциплина и брзина во циркулацијата на средствата. Постојаната ликвидност е бонитет на фирмата, бидејќи редовното подмирување на достасаните обврски во исто време значи и економично работење со расположливиот капитал. Неликвидноста во фирмата е знак на нарушена рамнотежа на средствата и изворите со што се нарушува финансиската стабилност во работењето. Планот на производство и финансискиот план се комплетира со планот на ликвидност. Пласманот е основниот предуслов за ликвидност на фирмата во што туристичката пропаганда го трасира патот на опстанокот и просперитетот на фирмата.⁹¹

3. ПСИХОЛОШКИОТ ПЛАН НА ТУРИСТИЧКАТА ПРОПАГАНДА

Специфичните желби и потреби на постојните и потенцијалните гости од една страна, содржината на пропагандната порака која тргнува од квалитето на објектот и услугите на туристичкото место од друга страна, во суштина, мораат да ги задоволат психолошките барања на туристичките потрошувачи во намерата на понудувачите. Комплексноста и начинот на комуницирање со купувачите бара од понудувачите психолошки план на туристичката пропаганда. Законот на равенство меѓу туристичката пропаганда како начин на комуницирање во игра ја вметнува психологијата во туристичката пропаганда која за цел ја има или ја носи туристичката порака со која го привлекува вниманието на туристичката маса. Со привлекување на вниманието на туристичката маса се перцепира содржината на туристичката пропаганда која треба да го определи своето централно место во менталниот состав на туристичкиот потрошувач како конкретен ангажман на туристичката маса, со цел да се вреже нивното внимание и што е можно подолго да се задржи како сериозна можност во која ќе се препознае секое туристичко место со своите сериозни намери од пропагандната порака.

Мотивирањето и мобилизирањето на специфичните желби и потреби на постојните и потенцијалните гости за одредена туристичка дестинација се компактниот приод на планот на туристичката пропаганда, како да се разбуди размислувањето во задоволување на туристичките потреби кај туристичките потрошувачи.⁹²

Познавањето на психолошките карактеристики на туристичките потрошувачи кои подолго или повеќепати престојувале на една туристичка дестинација во едно туристичко место, еден угостителски објект е основата во која планот на туристичката пропаганда ќе открие нови вредности за старите и познатите клиенти од повеќеслоен карактер, ценовен, образовен, културен, психооцијален и друг тип на понуда. Тоа е потребно за пропагандната порака да дејствува на личноста во целина во нејзината претпознатливост, но и врз нејзините мисли, чувства, ставови и интереси.

Дејствувањето на туристичката пропаганда мора да биде брзо, едноставно и концизно, за кусо време да побуди повеќе пориви кон познатото, но и нови желби за непознатото, кое во текот на

⁹⁰ Д-р Мирко Трипуноски „Маркетинг во туризмот“, ФОН Универзитет, Скопје, 2007 година, страна 55.

⁹¹ Исто...

⁹² Fisk, G, "Marketing-Systems: An Introductory Analysis, NY: arper and Row Pub, 1967.

престојот во туристичкото место може да го провери и да го промени. Тоа сериозно зависи од бројни фактори од внатрешен и надворешен карактер во препознавање на стварноста на вистинската порака, која остава впечаток на сериозни понудувачи со вистински вредности и компоненти што се опипливи и видливи во нивното преименување од рекреативно-забавниот, образовно-културниот до психоздравствениот ефект за време на престојот во туристичкото место.

Процесот на туристичката пропаганда како план на пренесување на пораката до туристичките потрошувачи има повеќе фази до нејзината конечна реализација, од приемот на пораката до донесување на одлуката за престој, па се до најзначајната фаза при реализацијата на донесената одлука и елементи што течат сукцесивно и многу стручно се преплетуваат во одлучувањето: како, со кого, со колку средства и на каква клима ќе бидат изложени остварувањата, дали влијаат при донесување на саканата одлука и сл. Претходните сознанија за туристичките потрошувачи, како и за тоа на кој начин сакаат да ја слушнат својата пропагандна порака за да ја потврдат сопствената одлука за престој во одредено туристичко место е значаен сегмент на психолошкиот план на туристичката пропаганда како мотивациски процес кој само ги форсира постигнатите и препознатливите вредности при донесување на дефинитивни и крајни одлуки. Ваквата порака дејствува благопријатно и очекувано на опоменувачкиот карактер, ја поттикнува фазата на договарање во семејството за тоа како ќе се користи годишниот одмор.

Дејствувањето на пропагандата оформена во пропагандната порака битно зависи од содржината, изгледот и начинот на пренесување на пораката до постојните и до идните потенцијални туристички потрошувачи.

Пристапот на туристичката пропаганда во планот на психолошкиот пристап може да дејствува поединечно, групно но и масовно. Употребата, начинот на користење на планот на пропагандната порака, зависи од нејзината содржина, од големината на понудата и од перцепцијата кон позната туристичка и потенцијална клиентела, во која специфичните желби и потреби ја определуваат целта и граничните можности на приманливоста на психопланот на туристичката пропаганда.

ЗАКЛУЧОК

Оддалеченоста на просторот во кој се наоѓаат трговските стоки и репроматеријали од потрошувачот, како услов за намалување на транспортните трошоци, е следниот аспект кој бара од понудата блискост на стоката до потрошувачот, леснотија во транспортот, едноставност во пакувањето, избегнување на обемни пакувања и снабдување на стоки само по потреба и навреме нарачени што ќе ја означат карактеристиката на оддалеченоста во намалување на трошоците за транспорт.

Изборот на најекономичен транспорт е следниот аспект што им овозможува на партнерите во снабдувањето на фирмата со стоки и репроматеријали да ги намалат трошоците, да изберат со какво средство и во кое количество ќе се пренесува стоката, потрошувачката на гориво и зголемувањето на трошоците во калкулираната вредност на производот што треба да го плати туристичкиот потрошувач.

Практичноста на современиот туристички менаџмент ја тресира иднината на туризмот и туристичкото стопанство во целина во корелација со организациите за туристичкото посредување. Вистинските постапки во изборот на специјализирани пропагандни пораки за избраните дестинации со соодветна рецептивна понуда бара софистициран пристап кон хотелскиот производ, со сите карактеристики за квалитетот, реномето, статусот, имиџот на организацијата, иновираноста и подигнување на новото на хотелскиот производ како услов за ефикасна туристичка пропаганда. Вклучувањето на хотелскиот производ во туристичкиот аранжман во најтесна мерка ја определува и ја условува пропагандната порака која треба интегрално да ги насочи пропагандните активности и на хотелската понуда низ целата дистрибутивна мрежа, како составен дел на туристичкото претставување, кое зависи од виталноста, одржливоста, квалитетот и животниот век на хотелскиот објект, како и од оној што го подготвува комплетниот туристички производ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Д-р Мирко Трипуноски „Маркетинг во туризмот,,“ ФОН Универзитет, Скопје, 2007 година.
2. Бунц, М, „Пазарна економика и маркетинг на туризмот,,“ ДЗС Лублјана, 1974.
3. Kotler, P., „Upravljanje marketingom“ 1, „Zagreb, Informator, 1988.
4. „Лексикон маркетинга,,“ Београд, Савремена администрација, 1977.
5. Др.Баки Колеџи и Др.Н.Туркешли, „Основи на менаџмент,,“ ФОН Универзитет, Скопје, 2009.
6. Федор, Роко, „Лексикон Маркетинга,,“ Београд, приредни преглед, 1977.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

7. Fisk, G, "Marketing-Systems: An Introductory Analysis, NY: Harper and Row Pub, 1967.
8. Д-р Неритан Туркешли, „Бренд менаџмент,,,“ ФОН Универзитет, Скопје, 2014 година.
9. Dewit, C, Coffman, "Marketing for a full house", Ithaca – NY: School of Hotel Administration, Cornell University, 1979.
10. Boone, L, E, D, L, "Contemporary Marketing", Chicago: The Dryden Press, 1989.

RATING AVERAGE ANNUAL RATE OF POPULATION GROWTH IN THE WORLD IN 2015

Tatjana Mirković, MSc

Serbia tatjana.mirkovic@visokaskola.edu.rs

Gordana Mrdak, Ph.D

College of Applied Professional Studies, Vranje, Serbia

Abstract: The paper applied two sampling plans: free sample and stratified sample. The application of these two plan aims to compare the obtained estimate and its variance to come to the conclusion that the plan gives better results, ie. the nearest value of the mid-year population growth rates in the world in 2015.

We defined the analysis in the annual rate of population growth in the world in 2015, when our population that consists of data for 213 countries. Based on these data samples were chosen using two sampling plan (Plan for the free sample and a plan for stratified random sample). The idea is to compare the results of applying two different sampling plans one of which is entirely based on a random selection of units in the sample, while the other includes a sample based on the formed strata units with similar characteristics.

The reason for choosing these two sampling plan lies in the characteristics of the population and theoretical assumptions. The free sample is the simplest sampling plan, but it is also the closest to the concept of a random sample in theoretical statistics. On the other hand stratified sample is quite complex sampling plan. Population in the annual rate of population growth is due to its characteristics suitable for the formation of the stratum, ie. to group the annual rate of population growth at different values growth rates. Also theoretical assumptions we support the fact that the evaluation date using the stratified sampling design to be closer to the values of the population in relation to the free sample, which will be shown works.

OCENA PROSECNE GODIŠNJE STOPE RASTA STANOVNIŠTVA U SVETU U 2015. GODINI

Tatjana Mirković, Mr

Visoka škola primenjenih strukovnih studija, Vranje, Serbia, tatjana.mirkovic@visokaskola.edu.rs

Gordana Mrdak, PhD

Visoka škola primenjenih strukovnih studija, Vranje, Serbia,

Apstrakt: U radu su primenjena dva plana uzorkovanja: prost slučajni uzorak i stratifikovani uzorak. Primena ova dva plana ima za cilj poređenje dobijenih ocena i njihovih varijansi kako bi došli do zaključka koji plan daje bolje rezultate, tj. najbliže vrednosti sredine godišnje stope rasta stanovništva u svetu u 2015. godini.

Opređelili smo se analizu godišnje stope rasta stanovništva u svetu u 2015. godini, pri tome našu populaciju čine podaci za 213 zemalja sveta. Na osnovu navedenih podataka formiraju se uzorci primenom dva plana uzorkovanja (plana za prost slučajni uzorak i plana za stratifikovani slučajni uzorak). Ideja je da uporedimo rezultate primene dva različita plana uzorkovanja od kojih se jedan u potpunosti zasniva na slučajnom izboru jedinica u uzorak, dok drugi podrazumeva izbor uzorka zasnovan na formiranim stratumima jedinica sa sličnim karakteristikama.

Razlog odabira ova dva plana uzorkovanja leži u karakteristikama populacije i teorijskim pretpostavkama. Naime, prost slučajni uzorak je najjednostavniji plan uzorkovanja, ali je istovremeno i najpribližniji pojmu slučajnog uzorka u teorijskoj statistici. Sa druge strane stratifikovani uzorak je dosta složeniji plan uzorkovanja. Populacija godišnje stope rasta stanovništva je zbog svojih karakteristika pogodna za formiranje stratum, tj. za grupisanje godišnje stope rasta stanovništva po različitim vrednostima stopa rasta. Takođe teorijske postavke nam govore u prilog tome da će ocene date primenom stratifikovanog plana uzorkovanja biti približnije vrednostima populacije u odnosu na prost slučajni uzorak, što će u radi i biti pokazano.

1. POPULACIJA

Konačna populacija je kolekcija od N jedinica koje se zovu elementi populacije (u našem primeru to je 213 jedinica). Zbog svog obima tabela sa podacima o godišnjoj stopi rasta stanovništva po zemljama u 2015. godini, prikazana je u prilogu ovog rada. Najmanja godišnja stopa rasta stanovništva je u Letoniji (negativna stopa rasta

1,60%), dok je najviša u Omanu (9,13 %). Prosečna godišnja stopa rasta stanovništva i varijansa za 213 zemalja sveta su:

$$\bar{Y} = \frac{y_1 + y_2 + \dots + y_N}{N} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N y_i = 1,36$$

$$s^2 = \frac{1}{N-1} \sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})^2 = 1,388$$

2. PROST SLUČAJAN UZORAK

Prost slučajni uzorak je najjednostavniji plan uzorka, koji, pre svega, ima teorijski značaj, jer su mnoge metode teorijske statistike koncipirane upravo na ovoj vrsti uzorka. Prost slučajni uzorak može biti prost slučajni uzorak sa ponavljanjem i prost slučajni uzorak bez ponavljanja. Za potrebe ovog rada koristimo prost slučajni uzorak bez ponavljanja. U pitanju je plan uzorka gde se n različitih jedinica uzorka bira na takav način da svaka moguća kombinacija od n jedinica ima istu verovatnoću da bude izabrana iz populacije. Jedinice se biraju jedna po jedna, pri čemu pre novog izbora nema vraćanja izabranih jedinica nazad u populaciju.⁹³

Iz tabele date u Prilogu formiraćemo prost slučajni uzorak bez ponavljanja za godišnju stopu rasta stanovništva u 2015. godini veličine 30 jedinica. U ovom slučaju frakcija uzorka je 14,08%. Uz pomoć Tablice slučajnih brojeva generisali smo sledeće redne brojeve za naš uzorak: 177, 54, 176, 205, 145, 162, 153, 83, 5, 149, 4, 196, 93, 20, 53, 35, 62, 174, 142, 111, 165, 13, 201, 17, 194, 135, 80, 87, 65, 134. Slučajne brojeve smo mogli generisati i u Excell-u korišćenjem opcije RAND.⁹⁴

Na ovaj način generisali smo prost slučajni uzorak bez ponavljanja koji je prikazan u Tabeli 1.

Tabela 1 – Prost slučajni uzorak bez ponavljanja

Generisani slučajni brojevi	Naziv zemlje	Godišnja stopa rasta stanovništva u 2012. godini	$(y - \bar{y})^2$
177	St. Kitts and Nevis	1.15	0.122085806
54	Djibouti	1.52	0.000600224
176	Spain	0.09	1.977228641
205	Uzbekistan	1.47	0.000692373
145	Oman	9.13	58.24718406
162	Sao Tome and Principe	2.65	1.324848215
153	Poland	0.02	2.183705218
83	Honduras	2.03	0.276872458
5	Andorra	0.63	0.750469604
149	Papua New Guinea	2.17	0.452426055
4	American Samoa	-0.26	3.113418313
196	Turkmenistan	1.29	0.044423331
93	Israel	1.81	0.097338086
20	Belize	2.43	0.865046319
53	Denmark	0.36	1.307123072
35	Canada	1.14	0.127238286
62	Estonia	-0.04	2.370711534
174	South Africa	1.18	0.0998034
142	Nigeria	2.79	1.657025059
111	Libya	0.84	0.43759866

⁹³ Petrović Lj. (2010) Teorijska statistika – teorija statističkog zaključivanja, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 5-6

⁹⁴ Levine, D. M. (2004). Statistics for managers using Microsoft Excel. Prentice-Hall, Inc.

165	Serbia	-0.48	3.925856873
13	Azerbaijan	1.35	0.023318086
201	United Arab Emirates	3.10	2.544168778
17	Barbados	0.50	0.996858914
194	Tunisia	0.97	0.284250306
135	Namibia	1.87	0.134142452
80	Guinea-Bissau	2.39	0.796744782
87	India	1.26	0.055809298
65	Fiji	0.78	0.514334381
134	Myanmar	0.85	0.423293278

Primenom prostog slučajnog uzorka bez ponavljanja dobijene su sledeće ocene:

$$\bar{y} = \frac{y_1 + \dots + y_n}{n} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^N y_i I_i = 1.50$$

$$s^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2 = 2.96363$$

$$V(\bar{y}) = E(\bar{y} - \bar{Y})^2 = \frac{s^2}{n} \frac{N-n}{N} = 0.044619$$

$$\hat{V}(\bar{y}) = \frac{s^2}{n} \frac{N-n}{N} = \frac{s^2}{n} (1-f) = 0.084093$$

Na osnovu ovako formiranog uzorka ocenjena prosečna godišnja stopa rasta stanovništva je 1,50% što je neznatno više od prosečne godišnje stope rasta stanovništva izračunatog na osnovu populacije (1,36%). Varijansa sredine uzorka je 0,044619 dok je njena ocenjena vrednost nešto veća 0,084093.

3. STRATIFIKOVANI UZORAK

U cilju povećanja preciznosti ocene, pristupili smo primeni plana zasnovanog na stratifikovanom uzorku. Povećanje preciznosti ocene pokušaćemo da postignemo stratifikacijom, tj. podelom populacije na delove (stratume). Osnovni cilj formiranja stratuma je da vrednosti posmatranog obeležja budu bliske kod elemenata iz istog stratuma, a značajno različite kod elemenata iz različitih stratuma. Jedini zahtev je da se svaki pojedinačni član populacije može svrstati u samo jedan stratum.⁹⁵

Prvo, kako bi izvršili stratifikaciju neophodno je da odaberemo kriterijum po kojem ćemo izvršiti grupisanje. Kako je naša populacija pogodna za grupisanje zemalja po različitim stopama rasta stanovništva napravićemo tabelu frekvenciju za određene intervale. Ovde se pre svega postavlja pitanje broja grupa, odnosno veličine grupnih intervala. Iz iskustva je poznato da veći broj grupnih intervala daje detaljniju informaciju o sastavu skupa, a da manji broj grupnih intervala bolje otkriva pravilnosti o ponašanju skupa. Rešenje ovog pitanja treba da zadovolji i zahtev informacije i zahtev preglednosti. Veličina grupnog određuje se ponekad na taj način sto se odredi broj grupa pomoću Sturges-ovog pravila:⁹⁶

$$K = 1 + 3.3 \log N$$

U našem primeru primenom ovog pravila bi trebali da imamo približno 9 grupa. Međutim odlučili smo se da napravimo veći broj grupa zbog detaljnije informacije o skupu i formulisanju preciznijih stratuma. Opređelili smo se da veličina intervala bude 0,5 i dobili smo sledeći raspored frekvencija prikazan u Tabeli 2.

U Tabeli 2. izvršenoj je i korenovanje frekvencija i njihovo kumulativno zbrajanje kako bi primenili Hodges-Dalenius pravilo.

Tabela 2 – Raspored frekvencija

Interval	f	\sqrt{f}	cum \sqrt{f}
[-2.0 ; -1.5]	1	1.00	1.00
[-1.5; -1.0]	1	1.00	2.00

⁹⁵ Newbold, P., Carlson W., Thorne, B., (2010). Statistika za poslovanje i ekonomiju, Mate, Zagreb, str. 770

⁹⁶ Žižić, M., Lovrić, M., Pavličić, D., (2005). Metodi statističke analize, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 17-18.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

[-1.0; -0.5]	2	1.41	3.41
[-0.5; 0.0]	18	4.24	7.66
[0.0; 0.5]	38	6.16	13.82
[0.5; 1.0]	31	5.57	19.39
[1.0; 1.5]	33	5.74	25.13
[1.5; 2.0]	31	5.57	30.70
[2.0; 2.5]	20	4.47	35.17
[2.5; 3.0]	25	5.00	40.17
[3.0; 3.5]	8	2.83	43.00
[3.5; 4.0]	2	1.41	44.42
[4.0; 4.5]	1	1.00	45.42
[4.5; 5.0]	0	0.00	45.42
[5.0; 5.5]	0	0.00	45.42
[5.5; 6.0]	0	0.00	45.42
[6.0; 6.5]	0	0.00	45.42
[6.5; 7.0]	0	0.00	45.42
[7.0; 7.5]	1	1.00	46.42
[7.5; 8.0]	0	0.00	46.42
[8.0; 8.5]	0	0.00	46.42
[8.5; 9.0]	0	0.00	46.42
[9.0; 9.5]	1	1.00	47.42
Σ	213	47.42	

Primenom Hodges-Dalenius-ovog pravila formiraćemo 5 stratuma za optimalan raspored u smislu Neymana. Zbir kumulativnih vrednosti 47,42 se deli sa 5, pa su tačke podele: 9,48; 18,96; 28,44 i 37,92. S obzirom da se kumulativne veličine u tabeli ne podudaraju sa izračunatim granicama stratuma, uzimaju se približne vrednosti pa dobijamo vrednosti predstavljene u Tabeli 3.

Tabela 3 – Granice stratuma

Stratum	granice	interval cum \sqrt{f}
1	[-0.5; 0.0]	7.66
2	[0.5; 1.0]	19.39
3	[1.5; 2.0]	30.70
4	[2.5; 3.0]	40.17
5	[9.0; 9.5]	47.42

U tabeli 4 su prikazani formirani stratumi iz populacije.

Tabela 4 – Stratumi iz populacije

stratum1	stratum 2	stratum 3	stratum	stratum 5
-1.60	0.01	1.03	2.03	3.04
-1.48	0.02	1.06	2.08	3.10
-0.73	0.07	1.07	2.13	3.12
-0.60	0.08	1.08	2.17	3.19
-0.48	0.09	1.08	2.17	3.19
-0.48	0.11	1.11	2.19	3.19
-0.32	0.11	1.12	2.19	3.28
-0.29	0.14	1.14	2.24	3.35
-0.28	0.16	1.15	2.29	3.84
-0.27	0.17	1.16	2.33	3.95
-0.26	0.18	1.17	2.39	4.30
-0.25	0.21	1.18	2.39	7.05
-0.20	0.22	1.19	2.43	9.13
-0.18	0.26	1.21	2.44	
-0.14	0.26	1.22	2.44	
-0.11	0.26	1.24	2.45	
-0.10	0.31	1.25	2.45	
-0.09	0.32	1.25	2.49	
-0.05	0.33	1.26	2.49	
-0.04	0.35	1.26	2.50	

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

-0.04	0.35	1.28	2.53
-0.03	0.36	1.29	2.54
	0.37	1.32	2.54
	0.37	1.32	2.56
	0.39	1.32	2.58
	0.39	1.35	2.60
	0.40	1.39	2.61
	0.40	1.40	2.65
	0.40	1.42	2.68
	0.42	1.43	2.70
	0.44	1.43	2.70
	0.45	1.46	2.73
	0.45	1.47	2.74
	0.46	1.52	2.77
	0.48	1.52	2.79
	0.49	1.52	2.80
	0.50	1.53	2.80
	0.50	1.54	2.86
	0.51	1.54	2.86
	0.53	1.55	2.86
	0.57	1.60	2.88
	0.63	1.60	2.92
	0.63	1.60	2.99
	0.63	1.64	3.00
	0.64	1.65	3.01
	0.66	1.66	
	0.71	1.66	
	0.72	1.68	
	0.73	1.69	
	0.73	1.70	
	0.74	1.72	
	0.74	1.72	
	0.75	1.76	
	0.78	1.81	
	0.78	1.87	
	0.78	1.88	
	0.84	1.89	
	0.85	1.89	
	0.85	1.90	
	0.85	1.91	
	0.86	1.92	
	0.86	1.93	
	0.87	1.97	
	0.88	1.99	
	0.89		
	0.90		
	0.90		
	0.96		
	0.97		

U sledećem koraku moramo da utvrdimo da li smo pravilno formirali stratume, tj. da li su oni homogeni. Iz tog razloga neophodno je da izračunamo varijansu unutar stratuma i varijansu između stratuma. U tabelama 5 i 6 predstavljena su izračunavanje podataka koji su nam neophodni za izračunavanje varijansi.

abela 5 – kvadrirano odstupanje od prosečne vrednosti stratuma

stratum 1	stratum 2	stratum 3	stratum 4	stratum 5
1.542780	0.245391527	0.193135992	0.284936624	1.195700
1.26550396	0.237886911	0.176926798	0.233696867	1.071131706
0.139746	0.193260506	0.171844912	0.181977496	1.015462734
0.055891432	0.184850395	0.160378171	0.150058432	0.891986272
0.014985	0.173172186	0.160334026	0.148249339	0.854301821
0.014732502	0.157917107	0.135679147	0.140239604	0.851359221
0.001746	0.156632839	0.131303162	0.133230376	0.713696251
0.005271494	0.13710951	0.118370095	0.10058078	0.608721619
0.006236	0.120823251	0.103509495	0.07118068	0.086795336
0.007877192	0.11749231	0.099711071	0.055161135	0.033572451
0.009123	0.110083061	0.093047652	0.029282905	0.023826154
0.012746584	0.091993602	0.08756675	0.02802088	8.535227422
0.023498	0.084169395	0.082976134	0.016879334	25.01954674
0.034056824	0.063361591	0.074972545	0.014682897	40.97082977
0.048002	0.062670338	0.069383297	0.014281736	
0.060373035	0.061037925	0.05881775	0.011564343	
0.070197	0.058833416	0.053665515	0.011259525	
0.07243807	0.0562339	0.052282734	0.004820134	
0.099097	0.053744348	0.046594671	0.004260596	
0.102584717	0.046712236	0.046759702	0.003721115	
0.105371	0.025132655	0.041456924	0.001141086	
0.110194839	0.023499305	0.036392594	0.000581333	
5.204431	0.019751404	0.026462369	0.000271053	
	0.018275124	0.025811957	7.761E-06	
	0.014763741	0.02354949	0.000373769	
	0.013798978	0.017609982	0.001769716	
	0.01309452	0.007272229	0.002404857	
	0.012097735	0.006603129	0.008284733	
	0.011073224	0.003988039	0.013967132	
	0.008208701	0.002307496	0.019338393	
	0.00456265	0.00238729	0.019625278	
	0.004085612	0.000592866	0.029720355	
	0.003483433	3.92557E-05	0.031118941	
	0.002331983	0.001871659	0.048818399	
	0.000797674	0.001980202	0.051644769	
	0.000518422	0.002016237	0.05353426	
	0.000194856	0.002280333	0.05629804	
	7.10349E-05	0.003108481	0.088674484	
	2.56125E-05	0.003740481	0.091833304	
	0.000578735	0.00319806	0.092782335	
	0.003106719	0.014026883	0.102150327	
	0.01472485	0.014210553	0.151115002	
	0.014750098	0.014395196	0.1806719	
	0.013302559	0.029900597	0.193543704	
	0.01661463	0.029138512	0.199181603	
	0.021205524	0.031879719	3.0600E-04	
	0.040319471	0.032620504		
	0.042300299	0.041913796		
	0.048174351	0.042071949		
	0.050059551	0.047303592		
	0.053569231	0.059234292		
	0.054661442	0.059737231		
	0.059622537	0.078524587		
	0.07072557	0.110217707		
	0.073504864	0.149192637		
	0.074433611	0.157940992		
	0.107904101	0.164361529		
	0.115185621	0.169188216		
	0.115476306	0.180418787		
	0.116255592	0.18675135		
	0.120199595	0.193741564		
	0.124242002	0.204865245		
	0.129627062	0.242922285		
	0.133667484	0.256215934		
	0.142877479	4.39019E-05		
	0.150735958			
	0.151390662			
	0.198867791			
	0.208710737			
	4.97718E-05			

Tabela 6 – Veličina stratuma, ukupne i prosečne vrednosti po stratumima i varijansa stratuma

	N _i		W _i		Y _i		\bar{y}_i		S ² _i	
Stratum 1	N ₁	22	W ₁	0.10328638	Y ₁	-8.02	\bar{y}_1	-0.36	S ² ₁	0.181163
Stratum 2	N ₂	69	W ₂	0.32394366	Y ₂	35.03	\bar{y}_2	0.51	S ² ₂	0.073194
Stratum 3	N ₃	64	W ₃	0.30046948	Y ₃	94.48	\bar{y}_3	1.48	S ² ₃	0.076986
Stratum 4	N ₄	45	W ₄	0.21126761	Y ₄	115.00	\bar{y}_4	2.56	S ² ₄	0.0695462
Stratum 5	N ₅	13	W ₅	0.06103286	Y ₅	53.72	\bar{y}_5	4.13	S ² ₅	3.414219

Na osnovu podataka iz prethodno datih tabela računamo varijansu unutar i između stratuma.

Varijansa unutar stratuma je

$$S_u^2 = \frac{1}{N-1} \sum_{h=1}^L (N_h - 1) S_h^2 = 0,271993$$

dok je varijansa između stratuma

$$S_f^2 = \frac{1}{N-1} \sum_{h=1}^L N_h (\bar{y}_h - \bar{y})^2 = 1,323839$$

Izračunali smo varijansu između stratum, koja iznosi 1,323839, kao i varijansu unutar stratum, koja je znatno manja i iznosi 0,271993, što govori u prilog činjenici da je stratifikacija dobro sprovedena.

Nakon toga što smo utvrdili da su stratumi dobro formirani prelazimo na formiranje stratifikovanog uzorka. Primenom Neyman-ovog rasporeda utvrđena je veličina uzorka u svakom stratumu.

$$n_h = n \frac{W_h S_h}{\sum_{h=1}^L W_h S_h} = n \frac{N_h S_h}{\sum_{h=1}^L N_h S_h}$$

Tabela 7 – Određivanje veličine uzorka

	S_i^2		S_i		W_i		$W * S$	Veličina uzorka (n)		
Stratum 1	S_1^2	0.181163	S_1	0.42563247	W_1	0.10328638	0.043962037	n_1	3.439360701	3
Stratum 2	S_2^2	0.073194	S_2	0.2705439	W_2	0.32394366	0.08764098	n_2	6.856573593	7
Stratum 3	S_3^2	0.076986	S_3	0.27746351	W_3	0.30046948	0.083369317	n_3	6.522380927	7
Stratum 4	S_4^2	0.0695462	S_4	0.26371614	W_4	0.21126761	0.055714678	n_4	4.358826054	4
Stratum 5	S_5^2	3.414219	S_5	1.84776054	W_5	0.06103286	0.11277411	n_5	8.822858724	9
							0.383461122			30

Kao i kod prostog slučajnog uzorka, odlučili smo se da veličina uzorka bude 30 jedinica. Kao što se vidi iz Tabele 7, u prvom stratumu uzorak će biti 3 jedinice, u drugom i trećem 7 jedinica, u četvrtom 4 jedinice i u petom 9 jedinica. U ovom radu za potrebe izbora uzorka iz svakog stratum koristili smo slučajan izbor tj. postupak koji karakteriše prost slučajan uzorak. Stoga plan uzorkovanja koji smo primenili u literaturi i praksi poznat je kao stratifikovan slučajan uzorak.⁹⁷

Na osnovu tablice slučajnih brojeva dobili smo sledeće brojeve:

Tabela 8 – Generisane vrednosti slučajnih brojeva za stratifikovani uzorak

Stratumi	Generisane vrednosti slučajnih brojeva								
stratum 1	4	2	10						
stratum 2	32	45	17	5	40	67	35		
stratum 3	26	20	14	49	45	28	16		
stratum 4	15	8	41	14					
stratum 5	9	2	5	3	6	11	1	13	8

Vrednosti jedinica koji sačinjavaju naš stratifikovani uzorak date su u tabeli 9.

Tabela 9 – Stratifikovani uzorak

stratum 1	stratum 2	stratum 3	stratum 4	stratum 5
-0.60	0.45	1.35	2.44	3.84
-1.48	0.64	1.26	2.24	3.10
-0.27	0.31	1.21	2.88	3.19
	0.09	1.69	2.44	3.12
	0.53	1.65		3.19
	0.90	1.40		4.30
	0.48	1.24		3.04

⁹⁷ Petrović, Lj., (2013), Teorija uzoraka i planiranje eksperimenata, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 48.

	9.13
	3.35

U nastavku ćemo izračunati ocenu sredine iz stratifikovanog uzorka, njenu varijansu i ocenu varijanse. Postupak izračunavanja je dat kroz Tabele 10 i 11, a zatim su dobijene vrednosti ubačene u odgovarajuće formule.

Tabela 10 – Kvadrirana odstupanja

stratum 1	stratum 2	stratum 3	stratum 4	stratum 5
$(y_{1i} - \bar{y}_1)^2$	$(y_{2i} - \bar{y}_2)^2$	$(y_{3i} - \bar{y}_3)^2$	$(y_{4i} - \bar{y}_4)^2$	$(y_{5i} - \bar{y}_5)^2$
0.035264	0.001650323	0.002618	0.003594	0.03720434
0.491042	0.152192376	0.018146	0.066353	0.87091585
0.263124	0.030195087	0.036971	0.143765	0.70332884
	0.154327193	0.082166	0.003797	0.82079161
	0.002242168	0.063621		0.70070481
	0.170272661	7.41E-08		0.07531112
	2.44875E-05	0.025918		0.98629804
				26.0478608
				0.458596
0.78943	0.510904294	0.229442	0.217509	30.7010114

Tabela 11 – Pomoćna tabela za izračunavanje sredine uzorka, varijanse i ocene varijanse

stratum i	\bar{y}_h	S_h^2	$N_h \bar{y}_h$	$N_h(N_h - n_h)S_h^2/n_h$	$N_h(N_h - n_h)S_h^2/n_h$
stratum 1	-0.78	0.39471514	-17.252447	25.2420447	54.9969764
stratum 2	0.49	0.08515072	33.5826708	44.7319903	52.0392517
stratum 3	1.40	0.03824026	89.5019663	40.120704	19.9286361
stratum 4	2.50	0.07250314	112.520093	32.0781848	33.4420741
stratum 5	4.03	3.83762642	52.3675593	19.7265987	22.1729526
			270.719843	161.899522	182.579891

Primenom formula dobijene su sledeće vrednosti:

$$\bar{y}_{st} = \frac{1}{N} \sum_{h=1}^L N_h \bar{y}_h = 1,28$$

$$V(\bar{y}_{st}) = \frac{1}{N^2} \sum_{h=1}^L N_h (N_h - n_h) \frac{S_h^2}{n_h} = 0,00356851$$

$$\hat{V}(\bar{y}_{st}) = \frac{1}{N^2} \sum_{h=1}^L N_h (N_h - n_h) \frac{s_h^2}{n_h} = 0,00402433$$

Primenom stratifikovanog slučajnog uzorka dobili smo da je prosečna godišnja stopa rasta stanovništva u uzorku 1,28% što je vrlo blizu prosečnoj godišnjoj stopi rasta stanovništva u populaciji (1,36%). Primetna je izuzetno mala razlika između varijanse i njene ocenjene vrednosti, ali i to da je ocena sredine dobijene primenom ovog plana uzorkovanja efikasnija i preciznija od rezultata dobijenih primenom prostog slučajnog uzorka bez ponavljanja

ZAKLJUČAK

Poređenjem dva plana uzorkovanja došli smo do sledećih rezultata. Stvarnoj vrednosti sredine obeležja populacije, tj. prosečnoj godišnjoj stopi rasta stanovništva u svetu u 2015. godini, u iznosu od 1,36%, približnija je vrednost dobijena na osnovu plana stratifikovanog slučajnog uzorka od 1,28%, nego vrednost dobijena primenom prostog slučajnog uzorka bez ponavljanja od 1,50%.

Uporedimo sada varijanse sredine uzorka. Kod prostog slučajnog uzorka bez ponavljanja varijansa sredine uzorka je 0,044619. To je znatno viša vrednost od iste dobijene primenom plana stratifikovanog slučajnog uzorka, gde varijansa prosečne godišnje stope rasta stanovništva u 2015. godini iznosi 0,00356851.

Na osnovu svega pomenutog, možemo zaključiti da smo superiornije rezultate sredine i varijanse obeležja populacije dobili primenom stratifikovanog slučajnog uzorka. Dakle, stratifikacija je bila opravdana, a na bazi poređenja varijansi između i unutar stratumata, zaključili smo da smo dobro definisali stratume.

LITERATURA

1. Levine, D. M. (2004). Statistics for managers using Microsoft Excel. Prentice-Hall, Inc
2. Newbold, P., Carlson W., Thorne, B., (2010). Statistika za poslovanje i ekonomiju, Mate, Zagreb.
3. Petrović Lj. (2010) Teorijska statistika – teorija statističkog zaključivanja, Ekonomski fakultet, Beograd.
4. Petrović Lj. (2011) Teorija verovatnoća, Ekonomski fakultet, Beograd.
5. Petrović Lj. (2013) Teorija uzoraka i planiranje eksperimenata, Ekonomski fakultet, Beograd.
6. Žižić, M., Lovrić, M., Pavličić, D., (2005). Metodi statističke analize, Ekonomski fakultet, Beograd.

Internet izvor:

World Bank, www.worldbank.org.

PRILOG

Godišnja stopa rasta stanovništva u 2015. godini po zemljama sveta

Rb.	Naziv zemlje	Stopa rasta stanovništva u 2015. godini
1	Afghanistan	2.44
2	Albania	0.26
3	Algeria	1.89
4	American Samoa	-0.26
5	Andorra	0.63
6	Angola	3.12
7	Antigua and Barbuda	1.03
8	Argentina	0.88
9	Armenia	0.17
10	Aruba	0.44
11	Australia	1.60
12	Austria	0.46
13	Azerbaijan	1.35
14	Bahamas, The	1.52
15	Bahrain	1.92
16	Bangladesh	1.19
17	Barbados	0.50
18	Belarus	-0.10
19	Belgium	0.85
20	Belize	2.43
21	Benin	2.73
22	Bermuda	0.37
23	Bhutan	1.68
24	Bolivia	1.65
25	Bosnia and Herzegovina	-0.14
26	Botswana	0.86
27	Brazil	0.87
28	Brunei Darussalam	1.40

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

29	Bulgaria	-0.60
30	Burkina Faso	2.86
31	Burundi	3.19
32	Cabo Verde	0.78
33	Cambodia	1.76
34	Cameroon	2.54
35	Canada	1.14
36	Cayman Islands	1.70
37	Central African Republic	1.99
38	Chad	3.00
39	Channel Islands	0.51
40	Chile	0.90
41	China	0.49
42	Colombia	1.32
43	Comoros	2.44
44	Congo, Dem. Rep.	2.74
45	Congo, Rep.	2.61
46	Costa Rica	1.42
47	Cote d'Ivoire	2.29
48	Croatia	-0.32
49	Cuba	-0.05
50	Curacao	0.73
51	Cyprus	1.11
52	Czech Republic	0.18
53	Denmark	0.36
54	Djibouti	1.52
55	Dominica	0.40
56	Dominican Republic	1.26
57	Ecuador	1.60
58	Egypt, Arab Rep.	1.66
59	El Salvador	0.66
60	Equatorial Guinea	2.80
61	Eritrea	3.28
62	Estonia	-0.04
63	Ethiopia	2.58
64	Faeroe Islands	-0.09
65	Fiji	0.78
66	Finland	0.48
67	France	0.50
68	French Polynesia	1.08
69	Gabon	2.39
70	Gambia, The	3.19
71	Georgia	0.63
72	Germany	0.11
73	Ghana	2.17
74	Greece	-0.18

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

75	Greenland	-0.11
76	Grenada	0.39
77	Guam	1.21
78	Guatemala	2.53
79	Guinea	2.56
80	Guinea-Bissau	2.39
81	Guyana	0.57
82	Haiti	1.39
83	Honduras	2.03
84	Hong Kong SAR, China	1.17
85	Hungary	-0.28
86	Iceland	0.35
87	India	1.26
88	Indonesia	1.25
89	Iran, Islamic Rep.	1.32
90	Iraq	2.54
91	Ireland	0.26
92	Isle of Man	0.74
93	Israel	1.81
94	Italy	0.32
95	Jamaica	0.21
96	Japan	-0.20
97	Jordan	2.19
98	Kazakhstan	1.43
99	Kenya	2.70
100	Kiribati	1.54
101	Korea, Dem. Rep.	0.53
102	Korea, Rep.	0.45
103	Kosovo	0.86
104	Kuwait	3.95
105	Kyrgyz Republic	1.22
106	Lao PDR	1.89
107	Latvia	-1.60
108	Lebanon	0.96
109	Lesotho	1.08
110	Liberia	2.68
111	Libya	0.84
112	Liechtenstein	0.73
113	Lithuania	-1.48
114	Luxembourg	2.49
115	Macao SAR, China	1.90
116	Macedonia, FYR	0.08
117	Madagascar	2.80
118	Malawi	2.86
119	Malaysia	1.66
120	Maldives	1.93

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

121	Mali	2.99
122	Malta	0.40
123	Marshall Islands	0.11
124	Mauritania	2.49
125	Mauritius	0.42
126	Mexico	1.24
127	Micronesia, Fed. Sts.	-0.03
128	Moldova	-0.04
129	Monaco	0.85
130	Mongolia	1.52
131	Montenegro	0.07
132	Morocco	1.43
133	Mozambique	2.50
134	Myanmar	0.85
135	Namibia	1.87
136	Nepal	1.16
137	Netherlands	0.45
138	New Caledonia	1.60
139	New Zealand	0.63
140	Nicaragua	1.46
141	Niger	3.84
142	Nigeria	2.79
143	Northern Mariana Islands	0.14
144	Norway	1.32
145	Oman	9.13
146	Pakistan	1.69
147	Palau	0.72
148	Panama	1.64
149	Papua New Guinea	2.17
150	Paraguay	1.72
151	Peru	1.25
152	Philippines	1.72
153	Poland	0.02
154	Portugal	-0.29
155	Puerto Rico	-0.73
156	Qatar	7.05
157	Romania	-0.27
158	Russian Federation	0.40
159	Rwanda	2.77
160	Samoa	0.78
161	San Marino	0.64
162	Sao Tome and Principe	2.65
163	Saudi Arabia	1.88
164	Senegal	2.92
165	Serbia	-0.48
166	Seychelles	0.39

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

167	Sierra Leone	1.91
168	Singapore	2.45
169	Sint Maarten (Dutch part)	1.55
170	Slovak Republic	0.22
171	Slovenia	0.26
172	Solomon Islands	2.13
173	Somalia	2.86
174	South Africa	1.18
175	South Sudan	4.30
176	Spain	0.09
177	St. Kitts and Nevis	1.15
178	St. Lucia	0.89
179	St. Martin (French part)	1.12
180	St. Vincent and the Grenadines	0.01
181	Sudan	2.08
182	Suriname	0.90
183	Swaziland	1.54
184	Sweden	0.71
185	Switzerland	1.07
186	Syrian Arab Republic	1.97
187	Tajikistan	2.45
188	Tanzania	3.04
189	Thailand	0.31
190	Timor-Leste	2.88
191	Togo	2.60
192	Tonga	0.37
193	Trinidad and Tobago	0.33
194	Tunisia	0.97
195	Turkey	1.28
196	Turkmenistan	1.29
197	Turks and Caicos Islands	2.19
198	Tuvalu	0.16
199	Uganda	3.35
200	Ukraine	-0.25
201	United Arab Emirates	3.10
202	United Kingdom	0.75
203	United States	0.74
204	Uruguay	0.35
205	Uzbekistan	1.47
206	Vanuatu	2.24
207	Venezuela, RB	1.53
208	Vietnam	1.06
209	Virgin Islands (U.S.)	-0.48
210	West Bank and Gaza	3.01
211	Yemen, Rep.	2.33
212	Zambia	3.19

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

213	Zimbabwe	2.70
-----	----------	------

Izvor: World Bank Indicators, dostupno na <http://data.worldbank.org/>

EFFECT OF AGE ON NURSING STUDENTS' SEXUAL CULTURE

Daniela Taneva,

Medical University – Plovdiv, Dept. Nursing Care, Faculty of Public Health, taneva.daniela@abv.bg

Abstract: Negative demographic changes in our country since 1990, related on one hand with the negative natural growth rate and with dynamically growing emigration of the population in younger age groups on the other put Bulgaria on one of the leading world firsts in the most unfavorable demographic status countries - demographic catastrophe.

One of the main factors influencing the demographic situation in our country is low sexual culture of young people. It causes a number of problems as one of the most serious is early initiation of sexual activity. The latter hides many dangers among which early pregnancies, occupying an important place, the vast majority of which "undesirable", and related medical and social problems.

The aim of the study, carried out in February 2016, is to reveal the relationship age – risks for undesirable pregnancy and the choice for solving this problem.

Keywords: students, nurses, sexual culture, undesirable pregnancy

ВЛИЯНИЕ НА ВЪЗРАСТТА ЗА СЕКСУАЛНА КУЛТУРА НА СТУДЕНТИТЕ МЕДИЦИНСКИ СЕСТРИ

Даниела Танева,

Медицински университет – Пловдив, Катедра „Сестрински грижи”, Факултет по обществено здраве, taneva.daniela@abv.bg

Резюме: Негативните демографски промени, настъпили в нашата страна след 1990 г. свързани от една страна с отрицателния естествен прирост, а от друга с динамично нарастващата емиграция на населението в младите възрастови групи поставиха България на едно от водещите първи места в света по най- неблагоприятен демографски статус страни – демографска катастрофа.

Един от основните фактори влияещи на демографското състояние в нашата страна е ниската сексуална култура на младите хора. Тя е причина за редица проблеми, като един от най-сериозните е ранното започване на полов живот. Последното крие множество опасности сред които важно място заемат ранните бременности, в огромната си част „нежелани“ и свързаните с тях медицински и социални проблеми.

Целта на проведеното през месец февруари 2016 година проучване е разкриване на зависимостта възраст - рисковете за настъпване на нежелана бременност и избора на решаване на този проблем.

Ключови думи: студенти, медицински сестри, сексуална култура, нежелана бременност

1. INTRODUCTION

Negative demographic changes in our country since 1990, related on one hand with the negative natural growth rate and with dynamically growing emigration of the population in younger age groups on the other put Bulgaria on one of the leading world firsts in the most unfavorable demographic status countries - demographic catastrophe.

One of the main factors influencing the demographic situation in our country is low sexual culture of young people. It causes a number of problems as one of the most serious is early initiation of sexual activity. The latter hides many dangers among which early pregnancies, occupying an important place, the vast majority of which "undesirable", and related medical and social problems.

The establishment of normal sexual culture is clearly dependent on the family, the school and the health service. Nurses have an essential role in the last factor and that determined the purpose of the present study.

2. AIM

One of the main aims of the study of the sexual culture and social behavior of the female students from Medical University – Plovdiv, carried out in February 2016, is to reveal the relationship age - risks for undesirable pregnancy and the choice for solving this problem.

3. MATERIALS AND METHODS

The study is carried out in February 2016 and spreads over first, second and third year nursing students. The units of observation, participated in the study are 209. Collection of primary information was conducted with

one of the basic methods of medical sociology - direct, group, anonymous questionnaire. When analyzing the resultant indications associated with unwanted pregnancy, factorial indications training, age, domicile and marital status are used. This study is devoted to the influence of the underlying factorial indication - age of participants and its impact on sexual culture.

4. RESULTS

The results obtained in this study gave a real possibility for revealing the level of sexual culture of the three years of study nursing students from Medical University – Plovdiv.

5. DISCUSSION

The age structure of the observed contingent shows that the majority of respondents are in the age group 20 - 24 years – $69,05\% \pm 3,39\%$. Participants at younger age group and those over 25 years are presented equally (see Fig. 1).

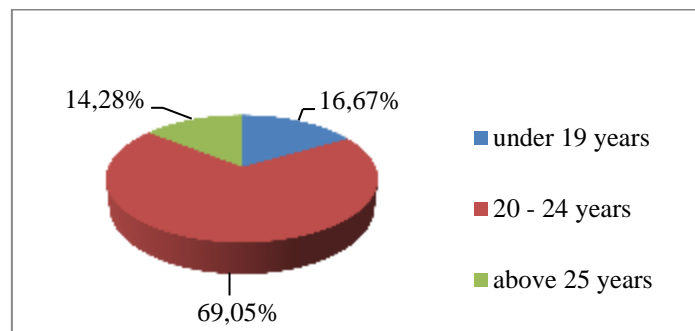

Fig. 1. Age structure of the participants

The participants were given the opportunity to identify risk factors, which are the cause of unwanted pregnancy.

Respondents indicated low sexual culture as the main reason for the occurrence of undesirable pregnancy – $82,69\% \pm 2,62\%$, factor on which to blame the family, the school and especially the health service.

Secondly students indicated "irregular use of contraceptives". $61,24\% \pm 3,37\%$ of respondents say they use contraceptives, and $38,76\% \pm 3,37\%$ do not use. A subgroup comparison conducted in different age groups confirms the alternative hypothesis defined by larger relative shares in all three age groups who gave positive responses – $p < 0,001$ (u-criterion value: age group under 19 years $u=2,23$; age group 20 – 24 years $u=3,37$ and age group above 25 years $u=2,39$).

Thirdly respondents put "full reliance on the partner". The non-parametric analysis held confirmed the null hypothesis, which means that the age structure of the contingent does not affect the structural distribution of "full reliance" and "mistrust" – $p > 0,05$ ($\chi^2=0,17$).

Respondents present equally on the issue of "sexual abuse" – $50,72\% \pm 3,46\%$ indicated that it influences as a risk factor and $49,28\% \pm 3,46\%$ – it has no effect. Calculated u-criterion for normal distribution shows that there are no statistically significant differences between the students in different age groups – $P < 0,05$ ($\chi^2=0,44$).

Calculated Student-Fisher t-criterion confirms the alternative hypothesis in four of the studied risk factors at level of significance 99,99%. Equally represented are only the relative shares of evaluations "influences" and "does not influence" of the factor "sexual abuse" and the analysis highlights the null hypothesis – $P > 0,05$ ($t = 0,29$) (see Fig. 2).

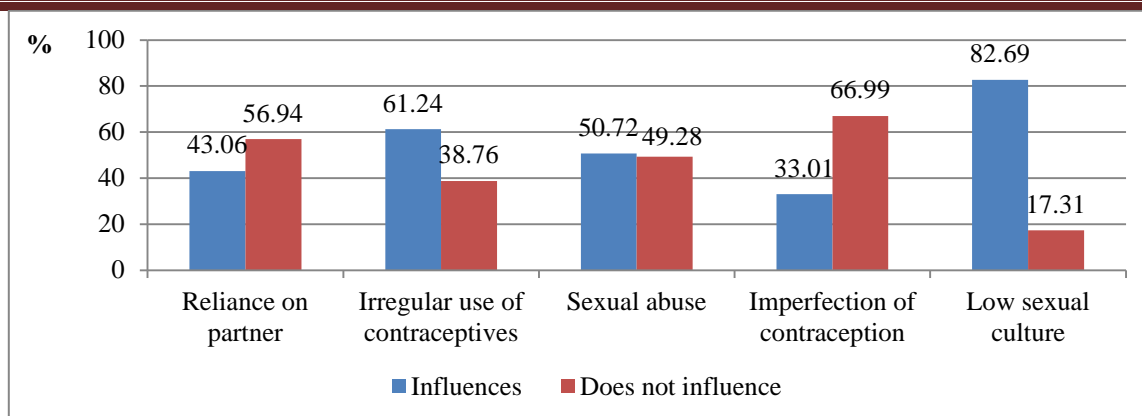

Fig. 2. Risk factors for undesirable pregnancy

As indicated "low sexual culture" is the main, basic risk factor for the occurrence of unwanted pregnancy. Majority of the respondents are aware of what is meant by the term "low sexual culture". These are $82,69\% \pm 2,62\%$ and the difference with those who do not know is statistically significant – $P < 0,001$ ($u = 17,61$). The alternative hypothesis is confirmed in three age groups – $P < 0,001$.

Knowledge of the health risks of unwanted pregnancies is essential for the integrity of the fight against them. The participants in the study were asked two questions: "Is abortion harmful for woman's health?" and "Is abortion harmful for woman's reproductive health?".

The majority of respondents indicated that abortion is harmful to health. The year of study of the students is a factor having a significant influence on their perception of the dangers of abortion for a woman's health. The percentage of those who said that abortion is harmful to health at first year students is 90,48%, and in the above courses share increases as in the second and third year it is 93,44%. The calculated Pearson criterion shows that there is no statistically significant difference in the internal structure of the distribution of students in years of study – $P > 0,05$ ($\chi^2 = 1,14$) (see Table 1).

But the comparison between positive and negative answers given by students in the three years confirms the alternative hypothesis – $P > 0,05$ – in first year u -criterion has a value of 17,91; in second and third year $u = 18,81$.

Table 1. Year and opinion about harmfulness of abortion

Is abortion harmful?	First year of study			Second year of study			Third year of study			Total		
	No	%	S _p	No	%	S _p	No	%	S _p	No	%	S _p
Yes	76	90,48	3,27	57	93,44	3,27	57	93,44	3,27	193	92,34	2,09
No	6	7,14	2,78	0	0	-	4	6,56	*	10	4,78	1,52
I don't know	2	2,38	*	4	6,56	1,02	0	0	-	6	2,87	2,87
Total	84	100,00	-	61	100,00		61	100,00	-	209	100,00	-

Note: * - a small number of cases

Unexpected answers were given by the married students – 12,00% indicated that abortion does not harm women's health, compared with unmarried women who turn out to be more prepared – $3,89\% \pm 1,46\%$. The small number of units of observation in the two groups who answered "not harmful" does not allow statistically significant evaluation.

The problem of "abortion and health" has been extended to the question "Is abortion harmful to woman's reproductive function?". The main group of students nurses are very well informed about the dangers of abortion – $90,95\% \pm 1,97\%$, only 7,14% do not know. The calculated u -criterion for normal distribution confirms the alternative hypothesis registered in terms of the dangers of abortion for women's reproductive function – $P < 0,001$ ($u = 31,02$).

6. FINDINGS AND CONCLUSION

1. Age is statistically significant and affects the structure of the factors determining the sexual culture of the nursing students.

2. Risks to the occurrence of unwanted pregnancy are: low sexual culture; irregular use of contraceptives and sexual abuse.

3. The majority of participants in the study indicated that abortion is harmful to health. Age, year of study and marital status have a statistically significant impact on knowledge about the dangers of abortion.

4. The majority of respondents indicated that abortion is harmful to the women's reproductive function.

5. The problem undesirable pregnancy - abortion on request is depending on age and year of study.

REFERENCES

- [1] Коцева Т., Костова Д., Фактори и тенденции в сексуалния дебют на младите хора. Население, 2003, 1-2, 68-81
- [2] Костова Д. Семейна форма и репродуктивна нагласа в България. Население, 2000, 1, 77-83
- [3] Филипов Д. Международно изследване „Раждаемост и семейство“, Население, 1999, 1-2, 69-78
- [4] Ячкова М. Аспекти на сексуалното поведение на младите хора в България. Население 2007, 1-2, 135-148
- [5] Albert B., Brown S., Flaming C. The sexual behavior of young adolescent. J. Am. Board of Fam Practice, 2003, 10, 96-103
- [6] Bancroft J. Promoting responsible sexual behavior sexual and Relat. Therapy, 2002, 17, 9-12
- [7] Cambel IM. et al. Barriers to fertility regulation: A Review of Literature. Stud. of Family Planning, 2006, 37, 2, 87-98
- [8] Christopherson TM, Jordan-Marsh M. Risk taking in adolescents Behavior, 2005, v. 29, 2, 79-93
- [9] Giami A. Sexual Health: The emergence, development and diversity of a concept, Annual Review Sex Res, 2002, 13, 1-35
- [10] Engle KL et al. Early adolescents cognitive susceptibility to initiating sexual intercourse Persp. On Sexual and Reproductive Health, 2006, 38, 97-1205
- [11] Phipps MG et al., Age group differences among pregnant adolescents: Sexual behavior Health habits and Contraceptive use. J. Pediatr Adolesc Gynecol, 2008, 21, 9-15
- [12] Димитров И. Основи на научните проучвания в медицината. Методика и методология, ИК-БАП 2007

COMMUNICATION AND ACCESS TO PRIMARY CARE PHYSICIAN TO PATIENTS WITH DIABETES, THEIR EDUCATION AND TREATMENT

Gordana Panova, Ph.D

Faculty of Medical Sciences, University of Goce Delchev, Stip

Victoria Jordanova

Abstract:Introduction: the number of diabetic patients is steadily increasing. Diabetes is a chronic disease which may cause a disturbance in the production of insulin by the β cells of the pancreas disorder or its utilization by the cells in the body.

Purpose: treatment of patients with diabetes by a family doctor, early diagnosis, early initiation of treatment, prevention of complications and providing debt and quality of life of these patients, despite chronic disease with which they live.

Materials and methods: The survey was conducted at the Clinical Hospital in Stip, and respondents were randomly patients who were hospitalized in its history of chronic diseases with a member of the types of diabetes. The process of interviewing the patients and gathering the results lasted for 2 months with only a few days did visit patients in order to leave room for a change of patients hospitalized in departments of clinical hospital.

Results: 50 participants were surveyed patients with diabetes. They were of different ages, different genders and different localities, 23 of them were men, 27 were women. 6 patients were type 1 diabetes and the remaining 44 patients had type 2 diabetes patients were aged 16 to 85 godini. Pacientite answered a questionnaire consisting of 15 questions.

Discussion: most patients well accept the disease and have confidence in their GP, 82% good deal from these 30% were initially scared but with the help of his family accepted reasonable condition.

Conclusion: Diabetes is a chronic disease that a decreasing nowadays. The number of patients each year is steadily increasing. The disease requires constant treatment and entering of changes in the lives of patients, particularly in nutrition and physical activity. In many patients the family doctors have a great and most important role in the treatment, prevention of complications and ensure a long and healthy life for patients.

Keywords: diabetes, family doctors, complications

КОМУНИКАЦИЈА И ПРИСТАП НА МАТИЧНИОТ ЛЕКАР КОН ПАЦИЕНТИТЕ СО ДИЈАБЕТЕС, НИВНА ЕДУКАЦИЈА И ТРЕТМАН

Гордана Панова

Факултет за медицински науки, Универзитет Гоце Делчев, Штип, Р. Македонија

Викторија Јорданова

Апстракт: Вовед: бројот на пациенти со дијабет постојано расте. Дијабетесот е хронично заболување кај кое причина може да биде нарушување во продукцијата на инсулин од страна на β клетките на панкреасот или нарушување во неговото искористување од страна на клетките во организмот.

Цел: третманот на пациентите со дијабет од страна на матичниот лекар, рана дијагноза, рано започнување со третман, превенција на компликации и обезбедување на долг и квалитетен живот на овие пациенти и покрај хроничната болест со која живеат.

Материјали и метод: Анкетата беше спроведена во клиничката болница во Штип, а анкетираниите лица се пациенти по случаен избор кои беа на болничко лекување и во својата историја на хронични болести имаа некој од типовите на дијабетес. Процесот на анкетање на пациенти и собирање на резултати траеше 2 месеци од кои само неколку дена се вршеше посета на пациентите со цел да се остави простор за промена на пациентите кои се на болничко лекување на одделенијата на клиничката болница.

Резултати: беа анкетирани 50 испитаници, пациенти со дијабетес. Сите тие беа на различна возраст, различен пол и различни населени места, од нив 23 беа мажи, 27 беа жени. 6 пациенти беа со дијабетес тип 1 а останатите 44 пациенти имаа дијабетес тип 2. Пациентите беа на возраст од 16 до 85 години. Пациентите одговараа на анкетен прашалник кој се состои од 15 прашања.

Дискусија: најголем дел од пациентите добро ја прифаќаат болеста и имаат доверба во својот матичен лекар, 82% се справуваат добро, од нив 30% на почетокот биле исплашени но со помош на својот матичен ја прифатиле разумно состојбата.

Заклучок:дијабетесот е хронично заболување кое зазема се поголем замав во денешно време. Бројот на пациенти од година во година постојано расте. Болеста бара постојан третман и внесување на промени во животот на пациентите особено во исхраната и физичката активност. Кај многу од пациентите матичните лекари имаат голема и најважна улога во процесот на третман, спречување на компликации и обезбедување на долг и здрав живот кај пациентите.

Клучни зборови:дијабетес,матичните лекари,компликации.

ВОВЕД

Бројот на пациенти со дијабет постојано расте. Дијабетесот е хронично заболување кај кое причина може да биде нарушување во продукцијата на инсулин од страна на β клетките на панкреасот или нарушување во неговото искористување од страна на клетките во организмот. Се разликуваат повеќе типови на дијабетес: тип 1, тип 2, гестациски итн. Болеста од зависност од типот и степенот се третира со орални хипогликемици или инсулин. Исто така е потребно промена во животниот стил на пациентите.

Матичните лекари се тие кои што учествуваат во дијагноза, третман едукација и следење на овие пациенти. Тоа е еден долг, комплициран, исцрпувачки процес како за пациентите така и за матичните лекари. Пациентите подлежат на голем број животни промени, редовна терапија, контроли, промени во исхраната, физичка активност. А матичните лекари се задолжени за следење, едукација и советување се за во врска со болеста и можните ризици и несакани ефекти кај пациентите. медицинската етика е наука која го изучува медицинскиот морал, и како таква има големо влијание и присутност во односот на лекарот кон своите пациенти. Особено кај хронични заболувања како што е и дијабетесот овие медицинско етички односи можат да наидат на многу проблеми, несогласувања и компликации кои можат да му наштетат на здравјето на пациентот.

Лекарот покрај своите дијагностички и тераписки вештини потребно е и да ги употреби своите техники и вештини на комуникација, едукација и следење со цел да биде разбран и кажаното да биде прифатено од страна на пациентите. Сите пациенти се различни, а матичните лекари се тие кои треба да препознаат за кој пациент колку време е потребно да се посвети, кој пристап треба да го примени и за која тема треба повеќе време да се издвои. Правилна комуникација и соодветен медицинско етички пристап е најлесна и најевтина метода за третирање на болестите и зачувување на здравјето на пациентите. Но исто така тоа е вештина која многу лекари не ја поседуваат. Зачестеноста на оваа болест во последните 20 години и значително зголемена. Значително расте бројот на заболени и на DM тип 1 и на DM тип 2. Но бројката на заболени со DM тип 2 е далеку поголема и побрзо расте а се смета дека причина за тоа е промената на начинот на живот, немањето на физичка активност, обезноста итн. Во 1985година бројот на заболени бил 30 милиони на светско ниво, во 2000година се зголемува на 177 милиони, во 2005 20.8 милиони а предвидувањата за 2030година се 360 милиони од светското население.Во Македонија се регистрирани околу 80 000 случаи на дијабетес со тенденција за брз раст на овој број во наредните години.Постојат три основни типа на дијабетес: Diabetes mellitus тип 1, Diabetes mellitus тип 2 и гестациски дијабет. Diabetes mellitus typ 1 уште се нарекува јувенилен дијабетес бидејќи се јавува во детска возраст и е инсулин-зависен дијабетес. Овој дијабетес е всушност автоимунa состојба. Телото ги напаѓа сопствените клетки создавајќи антители против нив во овој случај клетките на панкреасот. Клетките на панкреасот се оштетуваат и не се во состојба да лачат инсулин. Исто така причина може да биде и генетска предиспозиција. Односно β клетките се дефектни и не продуцираат инсулин. Неизбежен и неопходен третман за овој тип на дијабетес е инсулинот.

-Diabetes mellitus typ 2 е најчест тип на дијабетес во популацијата. Овој дијабетес е инсулино-независен дијабетес. Најчесто се јавува кај возрасни пациенти на возраст над 40 години. Но со се поголемата стапка на дебелина кај деца често се развива и во таа возраст. Овој тип на дијабетес е поблаг облик од тип 1. Многу често овој тип на дијабетес се открива случајно. Овде панкреасот продуцира одредена количина на инсулин, но или тој не е доволен за потребите на ткивата или ткивата развиваат резистенција кон инсулинот. Главни причини кои доведуваат до тоа се прекумерна телесна тежина и не доволна физичка активност.Третманот кај овој тип може да биде од физичка активност и внимателност во исхраната, лекови и инсулин.

-Гестациски дијабетес се јавува во тек на бременоста бидејќи бременоста во одреден степен доведува до инсулинска резистенција. Најчесто се дијагностицира во средина или при крај на бременост. И мора да се третира поради можни последици во растот и развојот на плодот. Постои ризик за развој на дијабетес тип 2 по бременоста. Со третман се започнува со планирање на оброци без прејадување и прекумерен внес на масти и калории, вежбање и активност, и доколку е потребно инсулин.

-Други форми на дијабетес се многу ретки и главно настануваат како резултат на болести на панкреасот, лекови, инфекции, оперативни зафати.

Основни симптоми на дијабетес се полидипсија (пиење на големи количини вода), полиурија (зачестено мокрење), полифагија (често јадење). Исто така може да бидат присутни и губење на тежина, чести инфекции, тешко зараснување на рани и сексуални дисфункции. Сериозноста на дијабетесот е всушност и во сериозните компликации кои настануваат од него.

Акутни компликации се хипогликемија, дијабетична кетоацидоза и хиперосмоларна дијабетична кома. Хипогликемија е намалување на нивото на шеќер во крвта кај мажи $<2.5\text{mmol/l}$ кај жени $<1.9\text{mmol/l}$ и кај деца $<2.2\text{mmol/l}$. најчести причини кои доведуваат до хипогликемија се физичка активност каде има продолжено време на трошење глукоза или неправилна исхрана или испуштање оброк и предозирање со инсулин. Се манифестира со тахикардија, профузно потење, мидријаза, бледило, ладни екстремитети, психоза, конвулзии, белодробен еден. Терапијата е со внес на храна богата со шеќер или во полош случај глукатон i.v. кетоацидозата е друга сериозна акутна компликација која се карактеризира со хипергликемија која не е екстремна, дехидратација и продукција на кетонски тела. Артериската $\text{pH}<7.30$ а $\text{HCO}_3<15\text{mmol/l}$. најчести причини може да бидат неоткриен дијабет, инфекции и неземање на инсулин. Се манифестира со хипотензија, тахикардија, дехидратација, зацрвенето лице, мочка со мирис на ацетон, губиток на тежина може да има и сопор и кома. Гликемија од $15\text{-}25\text{mmol/l}$ присутна е и хиперкетонемија и кетонурија. Се третира со инфузиона терапија, инсулинска терапија, електролитна терапија и лекување на коморбидитети. И хиперосмоларна дијабетична кома е поретка компликација кај која вредностите на глукоза во крв достигнуваат екстремни 30mmol/l . Се манифестира со хиперосмоларност и дехидратација. Се третира по принцип на рехидратација, корекција на хипергликемијата, корекција на диселектролитемија и корекција на преципитациони фактори. Хронични компликации се делат на микроваскуларни и макроваскуларни. Во микроваскуларни се очни компликации како ретинопатија со потенцијален губиток на вид, и макуларниот едем, потоа нефропатија која води до ренална инсуфициенција, и невропатија која може да е автономна и сензорна и моторна. Во макроваскуларни компликации се коронарна артериска болест, преиферна артериска болест и цереброваскуларна болест. Други хронични компликации се гастроинтестинални, генитоуринарни, дерматолошки, инфективни и др. Постојат неколку критериуми за дијагноза на ДМ, присуство на симптоми на дијабет и заедно со значително покачување на глукоза во плазмата постпрандијана односно рандом гликемија $>11.1\text{mmol/l}$, потоа кога во најмалку два наврати гликемија на гладно е повеќе од 7mmol/l во венозна плазма. Исто така за дијагноза на дијабетес се користи и мерење на HgbA1C тестот кој го покажува тримесечното ниво на шеќер во крвта. Дијагнозата се потврдува кога овој тест покажува $>6.5\%$ За гранични случаи за дефинитивна дијагноза е неопходен оралниот глукоза тест толеранс OGTT кој се изведува со 75гр. гликоза кај возрасни и 1.75гр/кг кај деца.

Терапијата на дијабетесот е комплексна и зависи од многу фактори. Може да се спроведе со промена на режимот на исхрана и начинот на живот со намалување на мастите и шеќерите а зголемување на физичка активност. Потоа може да биде со орална терапија која може да се применува само кај тип 2 дијабетес. Тоа се бигваниди(метформин),инхибитори на α гликозидаза(акарбоза), IV инхибитори на дипептил пептидаза, инсулински секретогоги, тиазолидинедиони. И парентерала терапија со инсулин која е доста комплексна. Постојат брзо делувачки, долгоделувачки и комбинирани форми на инсулин. Дијабетесот како хронична болест и терапијата која е неопходна и долготрајна имаат големо емоционално и социјално влијание врз пациентите и може да предизвика психосоцијални дисфункции како кај пациентите така и кај нивните семејства.

ЦЕЛ

Третманот на пациентите со дијабет од страна на матичниот лекар,рана дијагноза, рано започнување со третман, превенција на компликации и обезбедување на долг и квалитетен живот на овие пациенти и покрај хроничната болест со која живеат. Матичниот лекар следејќи ги медицинско-етичките начела на своите пациенти да им пружи соодветна грижа со која пациентите ќе бидат поддржани, мотивирани и задоволни од односот на својот лекар, ќе ја прифатат болеста и ќе направат се што е потребно да живеат квалитетен живот.Анкетниот прашалник беше спроведен кај случаен избор на пациенти и со следите прашања.Како пациентите ја прифаќаат болеста,колку матичниот лекар им помага на пациентите во прифаќање, третман на болеста и едукација за промена на начинот на живот,дали пациентите прават контролни тестови за гликемија и прегледи за рано откривање на апликациите,дали пациентите се задоволни од матичниот лекар и дали отворено разговараат со него за својата болест.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОД

Беа анкетирани **50 испитаници**, пациенти со дијабетес. Сите тие беа на различна возраст, различен пол и различни населени места,од нив 23 беа мажи, 27 беа жени. 6 пациенти беа со дијабетес тип 1 а останатите 44 пациенти имаа дијабетес тип 2. Пациентите беа на возраст од 16 до 85 години.Пациентите

одговараа на анкетен прашалник кој се состои од 15 прашања. Прашањата беа поделени во неколку групи: на дополнување, да-не прашања, и прашања со избор на еден од повеќе наведени одговори. Главно, прашањата беа фокусирани на тоа каков е односот на матичниот лекар кон овие пациенти во однос на дијагноза, третман, следење и едукација за дијабетесот како хронична болест. Анкетата беше спроведена во клиничката болница во Штип, а анкетираниите лица се пациенти кои беа на болничко лекување кои во својата историја на хронични болести имаа некој од типовите на дијабетес. Процесот на анкетање на пациенти и собирање на резултати траеше 2 месеци од кои само неколку дена се вршеше посета на пациентите со цел да се остави простор за промена на пациентите кои се на болничко лекување на одделенијата на клиничката болница.

РЕЗУЛТАТИ

1. Според година на раѓање пациентите ги поделивме на 8 групи. Пациенти родени во периодот 1930г – 1939г, од 1940г – 1949г, од 1950г – 1959г, од 1960г – 1969 г, од 1970г – 1979г, од 1980г – 1989г, од 1990г – 1999г, од 2000г – 2010г.

Табела 1: дистрибуција на пациентите според година на раѓање
Table 1: distribution of patients by year of birth

1930-1939г	1940-1949г	1950-1959г	1960-1969г	1970-1979г	198-1989г	1990-1999г	2000-2010г
3	8	11	34	3	3	2	1

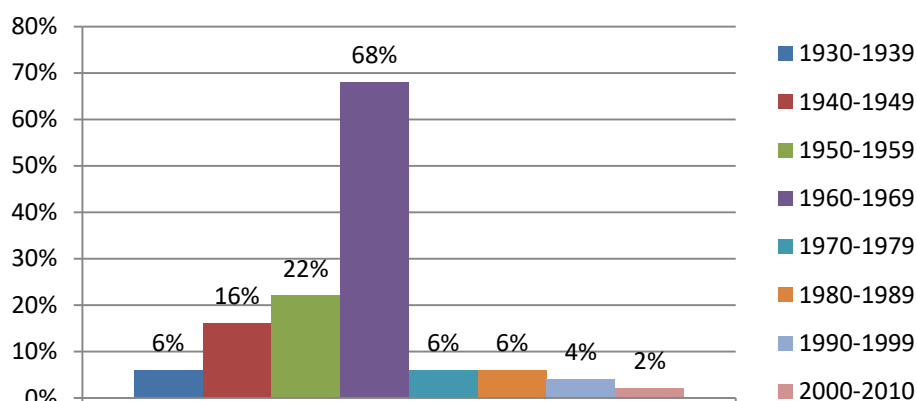

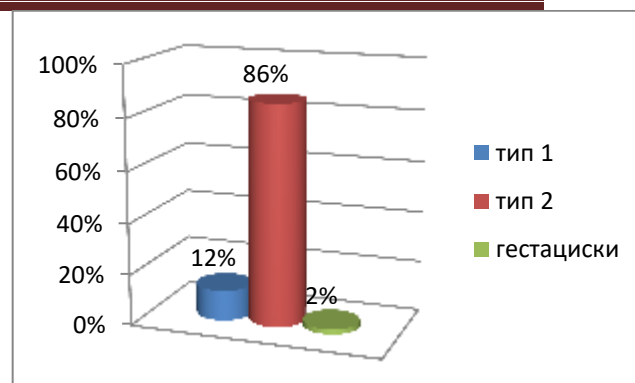
График 1: дистрибуција на пациентите според година на раѓање
Chart 1: distribution of patients by year of birth

Според добиените резултати најголем е бројот на пациенти со дијабетес помеѓу популацијата родени во период од 1960г до 1969г. односно 34 испитаници или 68% од испитаниците биле пациенти кои припаѓаат на оваа возрасна група.

2. Во однос на полот нема значителна разлика помеѓу бројот на мажи и бројот на жени заболени од дијабетес. 54% од испитаниците биле жени, додека 46% биле мажи.

3. Пациентите ги поделивме и според тоа кој тип на дијабетес го имаат. Дали се работи за тип 1, тип 2 или друг поредок тип на дијабетес.

Diabetes mellitus tip 1	Diabetes mellitus tip 2	Gestaciski diabetes
6	43	1

Најголем број на пациенти дури 43 односно 86% од испитаните, имаа тип 2 дијабетес. Додека со тип 1 дијабетес имавме само 6 испитаници односно 12%, и една пациентка 2% беше до гестациски дијабетес. 4. Според тоа со која терапија ја третираат болеста пациентите се поделени во 2 групи. Пациенти на таблетарна и пациенти на инсулинска терапија.

Табела 4: дистрибуција на пациенти според терапија
Table 4: distribution of patients by therapy

таблетарна	инсулинска
13	37

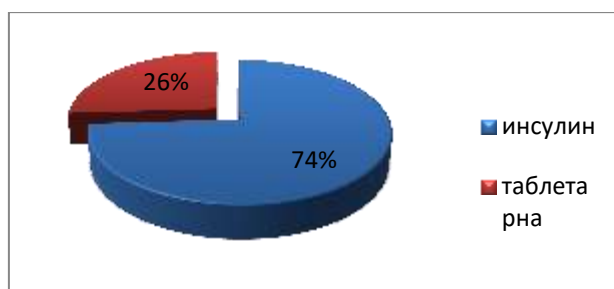

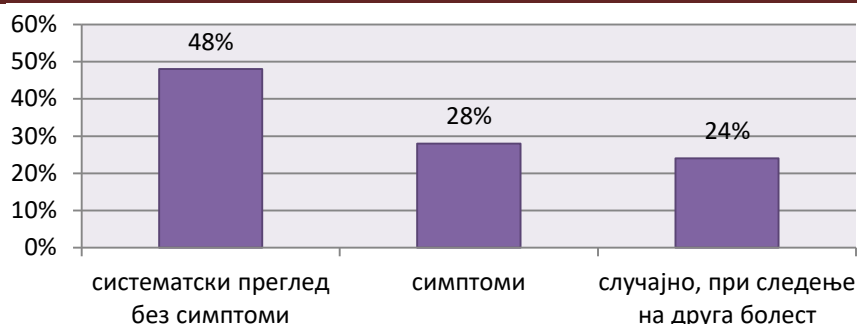
График 4: дистрибуција на пациенти според терапија

37 од испитаниците односно 74% се на инсулинска терапија, а само 13 пациенти односно 26% го третираат дијабетот со таблетарна терапија. Бројот на пациенти со инсулин е значително поголем. Причина за тоа може да биде и тоа што анкетата е спороведна во клиничка болница каде се лекуваат пациенти со посериозни заболувања и заболувања во понапредна фаза.

5. Пациентите одговараа на прашањето: како ви беше дијагностицирана болеста. Овој тип на прашање се одговара со избор од неколку понудени одговори.

Табела 5: дистрибуција според начинот на дијагноза
Table 5: distribution by way of diagnosis

Систематски преглед без симптоми	24
Симптоми	14
Случајно при следење на друга болест	12

Графикон 5: дистрибуција според начинот на дијагноза
Chart 5: distribution by way of diagnosis

На ова прашање најголем дел од пациентите 48% односно 24 испитаници одговориле дека дијагнозата им била поставена при правење на контролен систематски преглед. Што укажува дека матичниот лекар има добро влијание кај своите пациенти во поглед на превентивните систематски контролни прегледи. Пациенти кои побарале помош од како почувствувале симптоми се 14 на број, а при следење на некоја друга болест кај 12 пациенти е дијагностициран дијабетес.

6.Шестото прашање во анкетата беше: како пациентите ја прифатија болеста? Односно како тие реагираше на сопствената дијагноза

Табела 6: дистрибуција на пациенти според тоа како ја прифатиле болеста
Table 6: distribution of patients by how they accepted the disease

Лошо тоа е страшна болест	9
На почетокот тешко сега се справувам	15
Нормално, со третман има долг живот	26

52% или 26 испитаници одговориле дека нормално и смирено ја прифатиле болеста, и знаат дека со уреден живот и третман ќе живеат долго. Што укажува на добрата едукација од страна на матичниот лекар за и околу болеста. Пациенти кои на почетокот им било тешко но сега се справуваат се 15 односно 30%. И пациенти кои тешко ја прифаќаат и живеат со болеста е само 9 односно 18% од испитаниците.

7.Во однос на прашањето: кој најмногу ви помогна во прифаќање на болеста? Пациентите имаа можност од матичниот лекар, семејството, пријателите и колегите да ги степенуваат со броеви од 1 до 4.

Табела 7: дистрибуција на улогата на матичниот лекар во прифаќање на болеста
Table 7: distribution of family doctor's roll in acceptance of disease

Матичниот лекар на 1 место	33
Матичниот лекар на 2 место	14
Матичниот лекар на 3 место	3
Матичниот лекар на 4 место	0

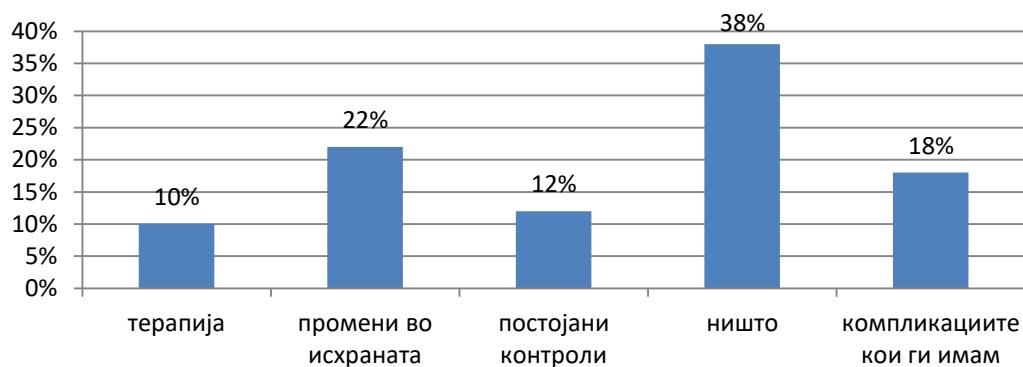
График 7: дистрибуција на улогата на матичниот лекар во прифаќање на болеста
Chart 7: distribution of family doctor's roll in acceptance of disease

Кај дури 33 пациенти матичниот лекар е на прво место и најмногу им помогнал во прифаќање на болеста. 14 пациенти го рангирале на второ место најчесто после семејството. И 3 пациенти помошта од матичниот лекар ја ставиле дури на трето место. Процентот на пациенти кои имаат најголема помош од матичниот лекар е 66%.

8. Испитаниците одговараа и на прашањето со што најмногу им е тешко во однос на болеста. Тие избираа некои од понудените одговори: терапија, промени во исхрана, постојаните контроли, ништо и компликациите кои ги имаат од болеста.

Табела 8: дистрибуција на потешкотиите од болеста
Table 8: distribution of difficulties from the disease

Терапија	5
Промени во исхраната	11
Постојаните контроли	6
Ништо	19
Компликациите кои ги имам	9

Одговорите на ова прашање се доста различни. Најголем број на испитаници 19, одговориле ништо, но сепак многу поголем е бројот на оние кои имаат некоја потешкотија во врска со болеста, останатите 31 испитаник се соочуваат со некоја потешкотија што носи самата болест.

9. На прашањето: дали и од кого добиваат совети за исхрана и физичка активност? Испитаниците избираа од неколку понудени одговори: не добивам, да од матичниот лекар, да од интернет, да од семејството и пријателите.

Табела 9: дистрибуција на изворот за совети кај пациентите
Table 9: distribution of sources for tips by patients

Не добивам	4
Да, од мојот матичен лекар	42
Да, од интернет	2
Да, од семејството и пријателите	2

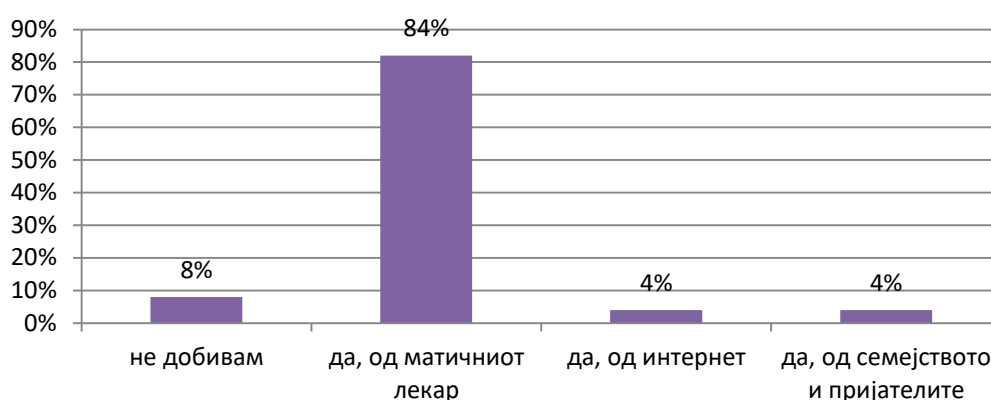

График 9: дистрибуција на изворот за совети кај пациентите
Chart 9: distribution of sources for tips by patients

На ова прашање испитаниците скоро и да биле едногласни со 84% односно 42ца испитаници се изјасниле дека матичниот лекар е тој кој им дава совети за исхрана и физичка активност. Што укажува дека матичните лекари се добри едукатори за промените во начинот на живот кај пациентите со дијабетес. По 2ца испитаници совети добивале од интернет и семејството и 4ца навеле дека не добиваат совети за исхрана и физичка активност.

10. Десетото прашање беше од типот да-не прашања. Пациентите одговараа дали редовно ја примаат терапијата за дијабетес.

Табела 10: дистрибуција на редовна терапија
Table 10: distribution of regular treatment

да	не
44	6

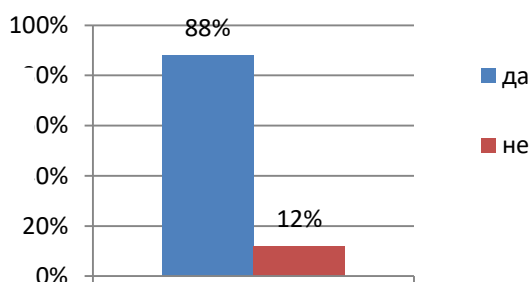

График 10: дистрибуција на редовна терапија
Chart 10: distribution of regular treatment

44 од пациентите својата терапија ја примаат редовно, додека само 6 од нив рекле дека не примаат терапија редовно. Процентот е 88% наспрема 12%.

11. На единаесетото прашање пациентите одговараа дали редовно прават контроли на крвен притисок, посета на интернист, невролог, офталмолог итн.

Табела 11: дистрибуција на редовни контроли
Table 11: distribution of regular chekups

да	не
30	20

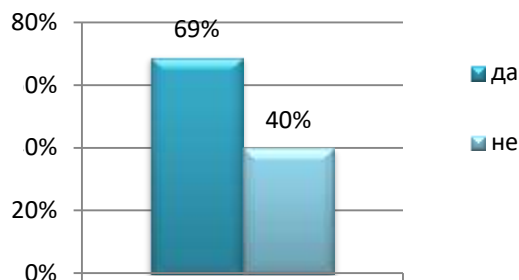

График 11: дистрибуција на редовна контроли
Chart 11: distribution of regular chekups

На ова прашање 30 пациенти одговориле со да, а дури 20 одговориле дека не прават редовни контроли. Доста голем е процентот дури 40% на пациенти кои не прават редовни контроли, што не е добро за текот и следењето на болеста.

12. Ова прашање се однесува на тоа дали пациентите знаат и мерат редовно гликемија. Испитаниците избираа од 3 можни одговори: да само кај матичниот лекар, не, да дома.

Табела 12: дистрибуција на пациенти кои редовно мерат гликемија
Table 12: distribution of patients that regular control glycemia

Да само кај матичен лекар	Не	Да дома
19	17	14

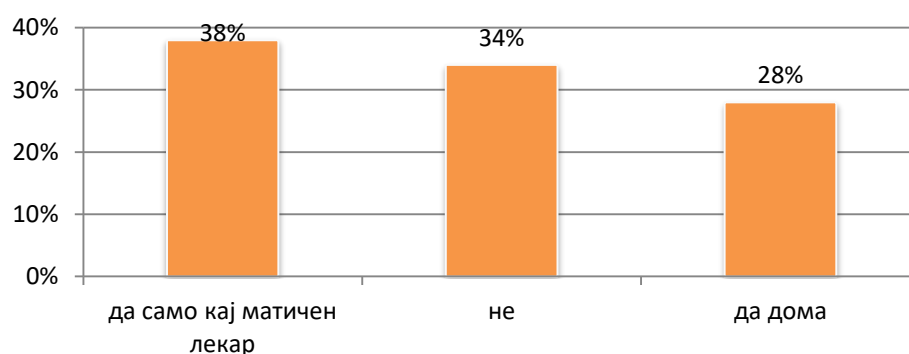

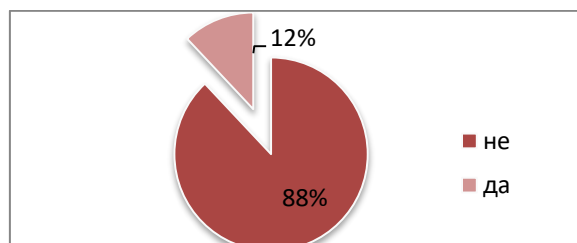
График 12: дистрибуција на пациенти кои редовно мерат гликемија
Chart 12: distribution of patients that regular control glycemia

Тука само 14 пациенти мерат гликемија во домашни услови, 19 кај својот матичен, и 17 воопшто не прават контролни гликемии. Бројката на пациенти кои не мерат гликемија е доста голема опфаќа дури 34%. Додека бројката на оние кои мерат дома, со гликомери е многу мала само 28%, што всушност би требало да биде со најголем процент.

13. На прашањето дали го имаат променето матичниот лекар од како им бил дијагностициран дијабетесот поради тоа што не биле задоволни од предходниот матичен пациентите одговориле:

Табела 13: дистрибуција на пациенти кои го промениле својот матичен лекар
Table 13: distribution of patients who have changed their family doctor

да	не
6	44

На ова прашање најголем дел од испитаниците одговориле со не, 44 пациенти односно 88%, додека со да одговориле само 6 испитаници односно 12%.

14. Претпоследното прашање за испитаниците беше: дали разговарате со вашиот матичен лекар за се во врска со вашата болест? Пациентите одговорија:

Табела 14: дистрибуција на пациенти кои разговараат за се со својот матичен лекар
Table 14: distribution of patients who talk about everything with their family doctor

Да постојано прашувам се што ме интересира	Не прашувам, се консултирам со семејството и интернет	Да, но не за се бидејќи ми е непријатно
27	10	13

54% од испитаниците разговараат отворено, додека 26% се срамот да прашуваат за се, а 20% од испитаниците воопшто не се консултираат со матичниот лекар. Тие информациите што ги сакаат ги бараат од семејството или интернет што што може да биде погрешно.

15. На петнаесетото прашање пациентите одговараа дали се задоволни од односот на нивниот матичен лекар и медицинскиот персонал во ординацијата кон нив.

Табела 15: дистрибуција на пациенти задоволни од својот матичен лекар
Table 15: distribution of patients who are contented from their family doctor

да	не	Да но понекогаш не ми обрнуваат доволно внимание
41	1	8

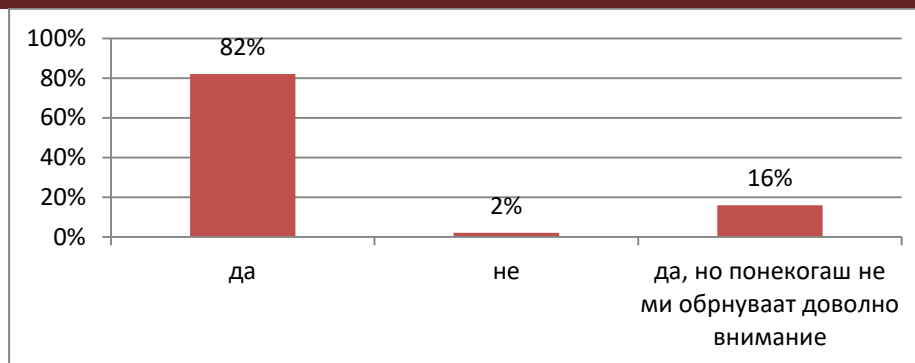

График 15: дистрибуција на пациенти задоволни од својот матичен лекар
Chart 15: distribution of patients who are contented from their family doctor

Најголем дел од пациентите се задоволни, дури 82% или 41 од испитаниците, додека не задоволен имаше само 1 пациент кој опфаќа само 2%. А пациенти кои мислат дека понекогаш не добиваат доволно внимание се 8 односно 16%.

6.ДИСКУСИЈА

Во однос на поставување на дијагнозата, и прифаќање на болеста од страна на пациентите анкетата дава добри резултати, најголем дел од пациентите добро ја прифаќаат болеста и имаат доверба во својот матичен лекар, 82% се справуваат добро, од нив 30% на почетокот биле исплашени но со помош на својот матичен ја прифатиле разумно состојбата. Сепак има потреба од дополнителна работа и труд бројот на незадоволни пациенти да се намали или да се сведи дури на 0.

Во однос на терапија има значителен успех бидејќи скоро сите пациенти ја примаат редовно својата терапија. Само 6 од пациентите не ја примаат редовно терапијата наспроти 44 пациенти кои тоа го прават редовно.

Во делот за едукација и совети за исхрана во најголем процент матичните лекари добро си ја вршат својата работа, но пропуст е тоа што кај многу пациенти тие промени претставуваат потешкотија. Би требало поголема посветеност во однос на отстранување на потешкотиите кај пациентите и тие промени да станат нивна рутина и да се извршуваат без тешкотии и притисок.

Големи пропуст има во вршењето на потребните контролни прегледи кај интернист, невролог, офталмолог итн. Дури 40% од пациентите рекле дека не ги прават потребните прегледи. Што може да доведе до развој на компликации кои може да доведат до инвалидност и кои ќе се дијагностицираат дури во некурабилна фаза.

Друг дел на кој треба матичните да обрнат поголемо внимание е едукација на пациентите во поглед на мерење и контрола на гликемија. Само 14 пациенти знаат да мерат и мерат гликемија во домашни услови со гликомери. 19 мерат гликемија само кај матичен, што би било еднаш месечно при нивна посета кај матичен лекар што исто не е доволно. А дури 17 воопшто не прават контрола на нивото на гликемија. Матичните лекари треба да поработат на едукација и обука на своите пациенти со дијабет за секојдневна контрола на гликемиските вредности во домашни услови што би дало добар увид за болеста за терапијата и успехот од терапија. Мерењето на гликемија во домашни услови со гликомери во денешно време е многу едноставно, достапно и ефтино што нема никакви пречки да не се спроведува.

Генерално од односот на матичниот лекар и целиот медицински тим во ординациите најголем дел од пациентите се задоволни, дури 82%. А 16% се пожалиле дека не добиваат доволно внимание. А 2% односно 1 пациент воопшто не е задоволен. Секаде па и кај нас потребен е стремеж кон подобро здравство, услуги и третман. Пациентите го заслужуваат најдоброто, а цел на здравствениот систем е да им го обезбеди. Идеално здравство би имале тогаш кога сите бројки на незадоволни пациенти, пациенти кои не вршат контролни прегледи, пациенти кои не примаат редовно терапија би бил 0. Но тоа никаде не е возможно затоа здравствениот систем и матичните лекари како значаен дел од него треба да се трудат и да дадат се од себе да ги намалат тие бројки колку што можат повеќе а бројот на задоволни и совесни пациенти да порасне. Во однос на дијабетот кој кај нас е во пораст, нашите лекари работат според сите свестски стандарди и препораки до толку колку што се нивните можности. А резултат на тоа е спречување на компликации и обезбедување на здрав и долг живот без попреченост на пациентите и покрај болеста со која живеат. Бројот на смртни случаи како резултат на дијабет односно компликации кои настанале од него се намалува.

7. ЗАКЛУЧОК

Дијабетесот е хронично заболување кое зазема се поголем замав во денешно време. Бројот на пациенти од година во година постојано расте. Болеста бара постојан третман и внесување на промени во животот на пациентите особено во исхраната и физичката активност. Кај многу од пациентите матичните лекари имаат голема и најважна улога во процесот на третман, спречување на компликации и обезбедување на долг и здрав живот кај пациентите. Со самото тоа лекарите се соочуваат со многу медицинско етички проблеми почнувајќи од дијагноза, третман, едукација па се до постојано континуирано следење. Од спроведената анкета резултатите не покажуваат голем успех во сите сегменти. Најголем пропуст и неуспех е делот на следење на пациентите. И тоа за потребата од спроведување на контролни прегледи и континуирано мерење на тензија и гликемија, со цел спречување на развој на компликации. Исто така голем е бројот на пациенти кои не знаат и не мерат гликемија во домашни услови со што и не ја контролираат гликемијата постојано и покрај големата достапност и едноставност на методата. Потоа и во делот на едукација каде најголем број од пациентите имаат одредена потешкотија дали со исхраната, терапијата или друго. За што матичните лекари треба да одвојат повеќе време и да пронајдат начин со кој таа потешкотија лесно ќе биде надмината. Во однос на дијагностицирањето и прифаќањето на болеста матичните лекари ја имаат довербата на пациентите, и при помош при прифаќање на болеста најголем дел ги ставиле на 1во место а останатиот дел на 2ро веднаш по семејството. Како и во делот на објаснување за каква болест се работи и како би имале пациентите здрав живот со соодветна терапија и режим и покрај дијабетесот. Висок е процентот на пациенти кои редовно примаат терапија, со што матичните лекари имаат успех во советите и едукација за потребата од редовно примање на терапија. Едукација и следење и покрај тоа што изгледаат најлесен дел од работата на матичните лекари, бараат најмногу вештини и техники и ја донесуваат до израз спремноста и подготвеноста на лекарот. Можеби и токму затоа најголемите пропусти на лекарите според анкетата се во тој дел.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Фаучи.Браунвалд.Хаспер.Хаузер.Џејмсон.Лонго.Лоскалцо -,Принципи на интерната медицина на Харисон“ –
2. Владимир Серафимоски и соработници, Интерна медицина.Скопје:Катедра по интерна медицина ;2003.
3. The Epidemiology of Diabetes Mellitus, 2nd Edition, by Jean Marie Ekeć , Marian Rewers, Rhys Williams, P. Zimmet
4. IDF Diabetes Atlas, 6th edition, International Diabetes Federation
5. Standards of Medical Care in Diabetes-2015, American Diabetes Association
6. Карпош Бошковски-Медицинска етика,УКИМ,Скопје
7. <http://www.webmd.com/diabetes/guide/types-of-diabetes-mellitus>
8. [http://www.msdmanuals.com/professional/endocrine-and-metabolic-disorders/diabetes-mellitus-and-disorders-of-carbohydrate-metabolism/diabetes-mellitus-\(dm\)](http://www.msdmanuals.com/professional/endocrine-and-metabolic-disorders/diabetes-mellitus-and-disorders-of-carbohydrate-metabolism/diabetes-mellitus-(dm))
9. <http://www.medicinenet.com/script/main/art.asp?articlekey=2974>
10. http://care.diabetesjournals.org/content/27/suppl_1/s5.full

CARE FOR THE ELDERLY PATIENTS - HEALTH AND ETHICAL ASPECTS

D. Bakova

Department of Health Care Management, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv,
Bulgaria desislavabakova@abv.bg

M. Semerdjieva

Department of Health Care Management, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv,
Bulgaria

P. Georeva

Health and Safety Services Ltd

Abstract: Introduction: The complexities of health and ethical issues and everyday conflicts by care for the elderly patients ask for a forum of discussion and the establishment of ethics consultation to facilitate sound decision-making, provide the staff with confidence in their ethical decisions and develop continuing educational programs in medical and nursing ethics.

The purpose of the present article is to give an account of several health and ethical aspects related to the care for the elderly patients.

Conclusion: It is important to start with an understanding of the specific characteristics of healthcare for the elderly patients as a key component of long-term care facilities. Sensibility for the context of the complex care of the elderly is needed to realize ethics consultations to the benefit of all concerned.

Keywords: health and ethical aspects, care, elderly patients

INTRODUCTION

Population aging is a significant current demographic trend and it has become a global issue in the 21st century. In the last 50 years the most rapid increase of the share of elderly people in the industrial countries has been reported [1,2]. It is expected that around 2020, about 25% of the world population will be older than 60 years of age and by 2050, this population will be rise in as much as 35%. For demographic and social purpose, the lower limit of old age is most commonly set at 60 or 65 years. The basic indicators determining the lower limit are the level of dependence on others, determined by range of physical and mental functions impairment in the majority of the population, and the common age of retirement [3].

Demographic changes exert influence on all spheres of social life. One of the main tasks of healthcare systems for the future is related to the care for the elderly. This care is connected with increase in the necessary resources chiefly for patients in advanced age. It is still unclear whether life extension means a prolonged period of time without health restrictions. Nevertheless, it is assumed that expenses for medical treatment and care would increase with age [4]. From the point of view of socio-demographic structural change the care for the elderly is part of the key challenges in the field of healthcare.

The purpose of the present article is to give an account of several health and ethical aspects related to the care for the elderly patients.

The main goals of public healthcare should be targeted at overcoming or decreasing the number of diseases with age, as well as building and maintaining a sustainable system supplying the necessary care and services for the elderly population. At the same time the development of suitable concepts for healthcare is necessary.

HEALTH ASPECTS IN CARE FOR THE ELDERLY PATIENTS

Ageing is not a disease but a physiological process which also passes through its stages of development [5]. Within the framework of the population of the elderly people and especially of older adults, processes of severe deformation of separate organs are differentiated. Usually physiological processes of ageing do not limit people of advanced age in coping with activities of daily life. Despite that they may lead to reduction in perception, endurance and speed of performing activities [6]. The following specific age characteristics play a vital role in medical services for the elderly people:

PHYSIOLOGICAL AGE CHANGES

The processes related to age may reduce the abilities for adaptation and reaction of the body to the changes in the environmental conditions or dysfunction. As a result, with age diseases occur in a different manner and the course of the disease is prolonged and accompanied by complications. One example is age-related changes of the sensory organs: the strength of vision, the sensitivity of the retina to light and the ability for adaptation to darkness are reduced with age [5,7]. The reduction of hearing, characteristic for ageing, is related to problems

with capturing high frequency tones. The sensations of thirst, satiation, pain and changes in temperature may also be reduced. Another example is the related with age changes in the functioning of certain organs: reduction of the kidney function, reduced hormonal secretion, reduced muscle mass, morphological changes of the immune system and central nervous system.

MULTIMORBIDITY

The possibility for presence of several diseases simultaneously increases with advanced age [8]. Quite commonly the symptoms do not manifest themselves clearly which could hinder diagnosing a specific disease. A particular danger with age occurs from the interactions between therapies and concomitant diseases. In addition to this, there is a risk of ignoring a socially significant disease and/or insufficient and inadequate treatment [9,10]. The effects of multimorbidity could be modified to enhance the role of carers, caregivers and patients [11].

FUNCTIONAL EFFECTS OF DISEASES

With advanced age many diseases become chronic and are only partially curable. Therefore, it is especially important for elderly people to preserve the functional ability for performing activities of daily living despite the disease. There are three categories for functional assessment. Basic activities of daily living (BADL) include abilities for self-service and mobility such as washing, dressing, eating etc. Instrumental Activities of Daily Living (IADL) describe abilities to perform some necessary daily activities in the household (for example cooking, taking medications or shopping). Advanced Activities of Daily Living (AADL) are differentiated daily activities in the context of education and socialization [4].

SIGNIFICANCE OF SOCIAL FACTORS

The social status of an elderly person is significant in two aspects. On the one hand, the need for help increases due to the functional deficits in the group of elderly people. On the other, the social structures are simultaneously dependent as well as the elderly person himself is dependent on the process of ageing. Social resources have protective effects on the physical and psychic health while social isolation is related to increased risk of impairment, hospitalization and death. We should distinguish between *social programme* which consist of family members, friends, acquaintances and neighbours and describes complex, respectively structural and quantitative aspects from *social support* which is supplied by the members of a social network and may include instrumental and emotional support. Social network and social support may also participate in undertaking certain duties in cases in which the elderly people are limited in their activities [12].

SIGNIFICANCE OF COGNITIVE AND EMOTIONAL FACTORS

Depression in advanced age is extremely significant not only because it manifests itself quite frequently but also due to the fact that depressive disorders are interrelated (correlate) with higher risk of other diseases and their progression [13]. In the group of above 65 years of age around 15% from those living in private households (personal homes) and 30-50% of institutionalized individuals (people who live in nursing homes) suffer from depressive symptoms [5]. With age the prevalence and incidence of dementing diseases increases dramatically [14]. Dementia in elderly patients leads to functional loss, increase in the need for help and care as well as increase in the risk of comorbidity. Due to cognitive and behavioural symptoms the description of the history of the disease is difficult [15]. The most common causes for dementia in advanced age are Alzheimer's disease (50-70% of cases), vascular dementia (25%) and Lewy body dementia (15%).

SIGNIFICANCE OF THE ENVIRONMENTAL FACTORS

The nature of the housing and living environment (lighting, railing, access for wheelchairs, appropriately equipped sanitary facilities, access to the home) exert influence on the possibilities of elderly adults to cope with everyday living. It has been proved in various studies that preventive measures targeted at reducing the obstacles of as the environment well as improving mobility and the general health condition may reduce falling and trauma related to them [16]. They include programmes for physical exercises which are targeted at increasing strength and improving balance [17], as well as home visits of occupational therapists with the aim of eliminating risks for falling in the domestic setting. Unsecured cables or carpets could cause falling. The environment also exerts influence on the nutritional status of an elderly man as well as on his/her psychological and emotional condition.

MULTIDIMENSIONALITY

L.Verbrugge and A. Jette explore the relationship between the various factors influencing the health of the elderly people (fig. 1). With a view to the complexity of health problems in advanced age multidimensional and interdisciplinary strategies are necessary to ensure quality treatment and care [18].

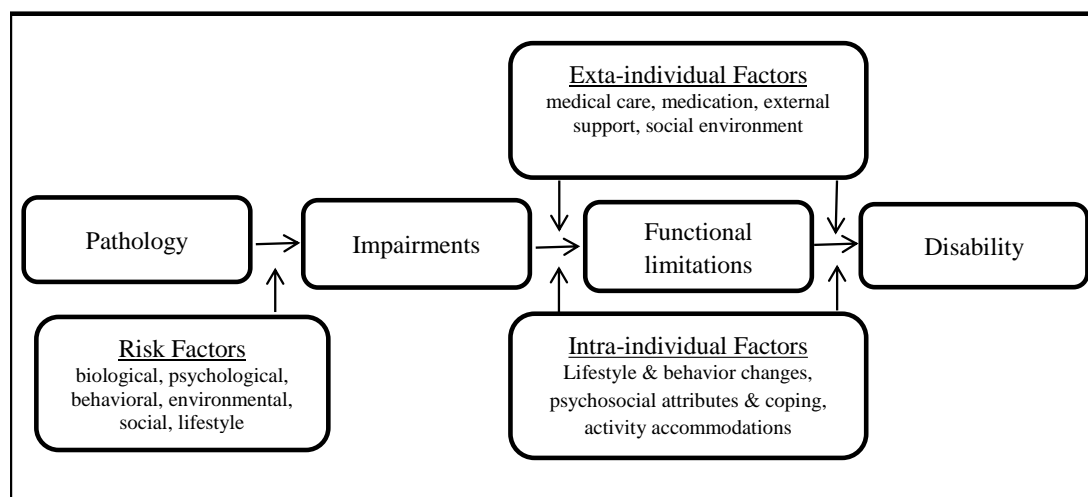

Fig. 1. A model of the Disablement Process [18]

ETHICAL ASPECTS IN CARE OF ELDERLY PATIENTS

The interaction of individual, social group and situational factors exert significant influence on the ethical behavior in contemporary healthcare. In modern medical practice a single most effective manner for coping with ethical problems does not exist. Adherence to the fundamental principles of medical ethics (respect for patient's autonomy, beneficence, nonmaleficence, justice) gives the participants in medical practice the opportunity to avoid the complexity of situations in medicine and prevent themselves from making mistakes which underlie most ethical problems in medical practice [19]. Contemporary medicine has changed far too much in comparison to the one in ancient times which makes traditional ethics, which is based on the trust to the doctor, insufficiently effective.

Treatment and care of elderly and persons dependent on care are connected with numerous challenges which are subject to different discussions on ensuring quality healthcare. Swiss Academy of Medical Sciences has adopted some basic guidelines and recommendations for vulnerable patient groups. The medical-ethical guideline "Treatment and care of elderly persons dependent on care" is directed at people who need care at home, at the hospital or nursing home [20]. In its establishment the basic assumption was that till the end of their lives these people have the right to appropriate treatment and care.

The guideline discusses the following topics:

- Decision-making processes (in presence or lack of ability for decision-making, consent of the elderly person with capacity, procedure for obtaining consent in the case of an elderly person who lacks capacity);
- Treatment and care (including health promotion and prevention; acute treatment; rehabilitation; palliative care);
- Dying and death (including dealing with a person's wish for assisted suicide);
- Documentation and data protection;
- Abuse and neglect;
- Admission to a long-term care institution [20].

In the light of these considerations that guideline makes clear that age and the need for care must not lead to the withholding of measures that are deemed necessary. It offers physicians, nursing staff and therapists help in making decisions in difficult situations. In the recommendations it points out the important requirements and conditions for the effective treatment and care of elderly persons dependent on care.

CONCLUSION

In contemporary healthcare the patient is an active factor in health promotion, in disease prevention, in the treatment and therapeutic relationships. The health education of the patient and his/her partnership with medical specialists is quite significant for achieving high efficiency of medical activities especially in the care for the elderly. The limitations on personal autonomy, which increase with advancing age and which disturb the balance between an individual's dependence and independence, should in no way affect his right to respect for dignity and autonomy. Therefore it is necessary to have binding decision-making procedures and structures, which make possible a decision-making process that takes into account the self-determination and the dignity of the elderly individual. In this connection special care must be taken to ensure that the elderly person is able to

express his wishes, that he has sufficient time for important decisions and that he can make decisions without being under pressure. In this group the skills of the medical specialists, which allow us to understand what the elderly patient really needs and what he/she wants, which activities are acceptable and beneficial for himself/herself are crucial. The problems are rather social and psychological and therefore the aim should be the improvement of the quality of life of the elderly.

REFERENCES

1. В. Михайлова-Алакиди. Съвременни измерения по проблемите на успешното остаряване. Издателство „Екс-прес“, Габрово, 2011.
2. U. Walter, N. Schneider, S. Bisson. Krankheitslast und Gesundheit im Alter. Bundesgesundheitsbl Gesundheitsforsch Gesundheitsschutz, 49, pp. 537–546, 2006.
3. World Population Ageing 1950 – 2050, United Nations, New York, 2002.
4. Y. Zeng, E.M.Crimmins, Y. Carrière, J.M. Robine. Longer Life and Healthy Aging. International Studies in Population. Springer, Heidelberg, 2007.
5. Р. Масалджиева. Нарушения на зрителноконструктивната способност при леко когнитивно нарушение и дементен синдром в късна възраст и тестът „Нарисувай човек“ като зрителноконструктивен тест. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“. Пловдив, 2009.
6. T. Nikolaus. Klinische Geriatrie. Berlin: Springer, 2005.
7. Р. Масалджиева. Клиническа релевантност на Benton Visual Retention Test при дементен синдром. Психосоматична медицина, 10, 1, pp. 29-33, 2002.
8. J. Y. Le Reste, P. Nabbe, H. Lingner, D. Kasuba Lazic, R. Assenova, M. Munoz, A. Sowinska, C. Lygidakis, C. Doerr, S. Czachowski, J. Valderas, B. Le Floch, J. Deriennic, T. Jan, E. Melot, P. Barraine, M. Odorico, C. Lietard, P. Van Royen, H. Van Marwijk, What research agenda could be generated from the European General Practice Research Network concept of Multimorbidity in Family Practice? BMC Family Practice 16(1):125, DOI: 10.1186/s12875-015-0337-3, 2015.
9. J. Hodek, A. Ruhe, W. Greiner. Gesundheitsbezogene Lebensqualität bei Multimorbidität im Alter. Bundesgesundheitsbl Gesundheitsforsch Gesundheitsschutz, 52, (12), pp. 1188–1201, 2009.
10. D. Nikolova - Mileva, M. Semerdjieva, G. Foreva, R. Asenova. GP's perception of multimorbidity in general practice. KNOWLEDGE - International Journal Scientific papers, Grafoprom – Bitola, IKM – Skopje, V13/3, pp. 319-322, 2016.
11. J. Y. Le Reste, P. Nabbe, D. Lazic, R. Assenova, H. Lingner, S. Czachowski, S. Argyriadou, A. Sowinska, C. Lygidakis, Ch. Doerr, A. Claveria, B. Le Floch, J. Derriennic, H. Van Marwijk & P. Van Royen. How do general practitioners recognize the definition of multimorbidity? A European qualitative study. European Journal of General Practice, Vol. 22 (3), DOI: 10.3109/13814788.2015.1136619, pp. 159-168, 2016.
12. T.E. Seeman, L.F. Berkman. Structural characteristics of social networks and their relationship with social support in the elderly: Who provides support. Social Science & Medicine, Volume 26, Issue 7, pp. 737-749, 1988.
13. Р. Масалджиева, П. Атанасова. Леко когнитивно нарушение – възможности и ограничения на психологичната оценка. Психосоматична медицина, 12, 1/2, pp. 104-121, 2004.
14. F. Höpflinger, V. Hugentobler. Familiäre, ambulante und stationäre Pflege im Alter – Perspektiven für die Schweiz, Buchreihe des Schweizerischen Gesundheitsobservatoriums, Verlag Hans Huber, Bern, 2005.
15. Р. Масалджиева, П. Атанасова. За някои от факторите на диагностичния процес във връзка с ранното откриване на дементния синдром. Психосоматична медицина, 14, 1, pp. 49-60, 2006.
16. Robert Koch-Institut (Hrsg). Gesundheit im Alter. Gesundheitsberichterstattung des Bundes Heft 10. Robert Koch-Institut, Berlin, 2002.
17. В. Михайлова-Алакиди. Здравословното остаряване – медико –етични и рехабилитационни аспекти. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“. Пловдив, 2008.
18. L.M. Verbrugge, A.M. Jette. The disablement process. Soc Sci Med, 38, pp. 1-14, 1994.
19. T. Beauchamp, J. Childress. Principles of Biomedical Ethics, 7th Edition. Oxford University Press, 2001.
20. Treatment and care of elderly persons dependent on care. Swiss Academic of Medical sciences, 2013.

STRESSORS AND THEIR IMPACT ON ADOLESCENTS IN CONTEMPORARY SOCIAL ENVIRONMENT

Todor Stoev

Medical University - Plovdiv, Bulgaria, Faculty "Public health and health management"

Kostadin Kanalev

Medical University - Plovdiv, Bulgaria, Faculty of Medicine

Summary: An attempt at a theoretical level by using systematic approach to derive possible negative influencing factors on mental state, motivation, behavior, health, and on the personal development of young people in modern social environment. It stresses that the effects depend to a large extent by biological and genetic definition individual differences. Many studies have shown a number of stressor effects at family, school, reference group.

Relations between the institutions, laws, rules, standards and controls for compliance often defines the behavior of adolescents.

Negative impacts in the social environment are many. They can not be completely eliminated, but it is necessary to realize their importance and the systematic and thorough to work at all levels to reduce them if we want to have physically and mentally healthy offspring.

Keywords: stressors, contemporary social environment, negative impacts behavior.

СТРЕСОГЕННИ ФАКТОРИ И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ ПОДРАСТВАЩИТЕ В СЪВРЕМЕННАТА СОЦИАЛНА СРЕДА

Т. Стоев

Медицински Университет - Пловдив, България, Факултет „Обществено здраве и здравен мениджмънт“

К. Каналев

Медицински Университет - Пловдив, България, Медицински факултет

Резюме: Прави се опит в теоретичен план чрез ползване на системният подход, да се изведат възможно негативно влияещите фактори върху психическото състояние, мотивацията, поведението, здравето и върху личностното развитие на подрастващите в съвременната социална среда. Подчертава се, че въздействията зависят в голяма степен и от биологичното и генетично определение индивидуални разлики. Много изследвания доказват, редица стресорни въздействия на равнище семейство, училище, референтна група.

Отношенията между институциите, законите, правилата, нормите и контрола за спазването им често определят поведението на подрастващите.

Негативните въздействия в социалната среда са много. Те не могат да бъдат напълно премахнати, но е необходимо да се осъзнае тяхното значение и системно и задълбочено да се работи на всички равнища за тяхното намаляване, ако искаме да имаме физически и психически здраво поколение.

Ключови думи: стресогенни фактори, съвременна социална среда, негативни последици, поведение.

Много често, когато се анализират факторите на въздействие върху подрастващите, се подхожда едностранчиво. Изследва се влиянието на един фактор, като се преувеличава неговата роля. Такъв аналитичен подход е допустим в случаите на задълбочено изследване само на един фактор от различен порядък. Използването на системният подход дава възможност да се определи структурата и силата на влиянието за даден период, а по този начин да се прогнозира промяната на състоянието и поведението на обектите на въздействие.

Ако личността на подрастващите се разглежда като основна система, може да се очертае влиянието на семейството, училището и приятелският кръг. Силното въздействие на фактори от този порядък са медиите, информацията по интернет, компютърните игри, законите и нормите на регулация, контрола, взаимодействието между институциите. В определени моменти тези фактори променят своята сила и изменят поведението на индивида. При продължителна или честа проява, промените стават необратими, създават се относително трайни личностни особености.

При опит да се очертаят негативно влияещите фактори на средно и висше равнище, те засягат голяма част от подрастващите.

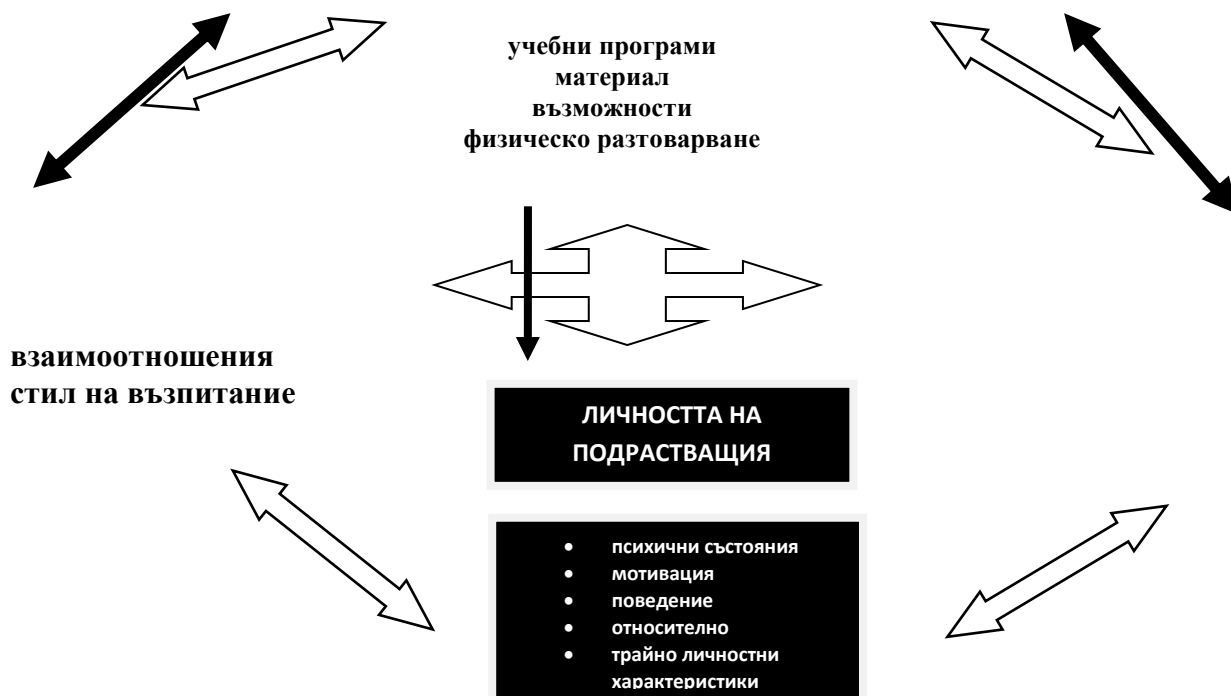
Първата среда в която попада детето е семейството. Взаимодействията в него и примера който дават родителите са основни фактори за неговото формиране. Взаимоотношенията и грижите на членовете на семейството създават увереност един за друг и сигурност у децата. Изискванията за спазване на правила и норми поставят основат на възпитанието и развитието. Семейството обаче е система от средно равнище, което се влияе от системи на по-висок ранг. Липсата на достатъчно средства за нормалното съществуване на членовете на семейството, влияят за определени взаимоотношения в него и създават негативни емоции и агресия които се отразяват на поведението на подрастващите.

Втората система на средно равнище, която има отношение е училището. Основни фактори на влияние в него са:

1. Индивидуалните характеристики и стил на работа на учителите които следва да имат положително отношение към обекта.
2. Учебните програми и материали трябва да се съобразяват с възрастовото развитие на подрастващите. Ако учебният материал е прекалено труден и обемист, и не е по-силите на учениците и това може да бъде пороци негативно отношение към него. Негативно стимулиращите забрани, негативни оценки и взаимоотношения пречи за изграждане на положителна мотивация и желание за себе доказване на подрастващите.
3. Ролята на третата система на средно равнище / референтната група /, често наричаме приятелски кръг. От една страна той задоволява важни потребности за общуване и за социална подкрепа особено в случаите при недостатъчна стимулация на другите две системи.
4. Към факторите които имат влияние на равнище общество отнасяме електронните и печатни средства за информация. Голяма част от получената информация, учениците получават по интернет. В същото време получената информация минаваща през много канали има за цел да се разминава съществено по своята положителна посока с целта на журналистиката където негативните новини в много случаи действат отрицателно върху поведението и развитието на подрастващите. На фиг.1 са показани отделните системи на въздействие върху подрастващите.

ОБЩЕСТВО

- електронни и печатни средства за информация
- взаимоотношения между институциите
- правила, норми, контрол и приоритети

Фиг.1 Системи на въздействия върху подрастващите

Важен е въпроса в тази атмосфера да формираме и опазим човешкото у децата. За това днес трябва да говорим за сложността на тези проблеми за да бъдат чути и надаваме се – разбрани. Иначе ще приличат на част от училищните учебници и ще споделят тяхната съдба. Нещо особено важно е, че насилието ражда насилие. Когато говорим за деца и юноши обаче, може би най-важна теза би била, че безсилието ражда агресия и безсилие. Безсилието да се противопоставим и да променим обстановката / семейство, учебници, комуникации и др. /, в тази възраст крещят към света да те забележи, да те чуе, да те признае, да се съобрази със теб. Този вик на помощ при децата особено в пубертета, когато психиката на децата е свързана и с пубертетното развитие. Много са факторите, но най-важните и непосредствени са два: - семейството и училището.

Сега в ерата на технологиите и комуникациите имаме нова и интересна ситуация – децата ни да учат без граници, да работят на компютър и с интернет, и да са широко осведомени по всички проблеми на съвремението. Невъзможно е да се използват старите методи които водят до избягване от часове, до получаване на двойки чрез които провокираме апатия и отчуждаване, които са основа на агресията.

На фона на безпаричието и търсене източници на доход, несигурността стъписва редица фактори с макросоциален характер.

Насилието пред деца и върху деца е силно психическо и емоционално въздействие, което в никакъв случай не се ръководи от родителите, но те са задължени чрез идеи и модели и подходи да се справят с възникналите ситуации.

Днешното семейство не прилича на вчерашното. В момента половината деца растат в непълни семейства, което ограничава родителския модел, контрол, общуване и пример. Вътрешният протест на децата се ражда още там и тогава, когато в семейството детето не намира грижа и подкрепа. Той по-късно прораста и от там става основа за насилие и агресия, често съпроводени от морално разрушаване на поведението и практиките.

Дефицитът на общуване и конфликтността в семейството са едни от най-преките и силни фактори подтикващи към агресия, насилие, злоупотреба с алкохол и наркотици. Такива ученици рушат, чупят, обиждат и живеят и растат в свят без любов.

В този омагьосан кръг се включва образователната система, в която старите правила са разрушени, а новите се създават по-метода на пробата и грешката. Такива деца раждат анархия, интелектуално насилие, и детето изпада в безпомощност.

В учебниците използвани преди 1944 г., детето ще разбере какво е лихва, теоретизирано, концептуализирано, онагледено, обективизирано и универсализиране на това понятие.

В дъното на веригата е учителят, който трябва да се справя с обема, с езика, със стила, с дисциплината в час. И с противоречивите изисквания. За това той трябва да бъде широко скроена личност респектираща обща култура, ако не разбира, че целта не е да напише двойката, а търпеливо детето да бъде изведено от нея.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Актуални проблеми при възпитанието на учениците в съвременното българско училище, СБУ, С, 2000
- [2] Мирчева М. – Тревожността на българската млада майка, МС, 2001
- [3] Хаджийски Ив. – Оптимистична теория на нашият народ, 1974
- [4] Ячкова М. – Семейството в България между 20 и 21 век, III, 2002

**PREVENTION, CARE AND TREATMENT OF PATIENTS WITH DIABETES IN
KRATOVO DURING THE 2012-2015**

Svetle Paunova

Gordana Panova

Faculty of Medical Sciences, University "Goce Delcev", Stip

Abstract: Introduction: Diabetes as physiological, pathological condition, which covers several biochemical disturbances in the body and is unable to iskorosti carbohydrates, sugars and starches that are stored in the body through diet and nutritional products. There are numerous groups and types of diabetes, depending on the extent of the outbreak, time characteristics.

Objective: to investigate and explain the phenomenon of the occurrence of diabetes in Kratovo, and be determined and the reasons of appearance, the presence of the same in terms of diabetics in Nor and contribute to the development of specialized programs for the prevention of the phenomenon.

Materials and Methods: used more empirical, methodological and research procedures, under which will be presented to relevant statistics, content analysis as a method of studying documents at the City Hospital in Kratovo.

Results: The number of diabetic patients in the period 2012-2015 of the Department of Internal Diseases in Kratovo year tends to increase. So in 2012 the number of patients who were hospitalized in 2015 in 77 patients while the lowest number of people hospitalized with diabetes Department of Internal Diseases in the municipality of Kratovo in 2012.

Discussion: The majority of complications in diabetic patients of the Department of Internal Diseases in Kratovo. The number of people with diabetes complications from the Department of Internal Diseases Kratovo 2012-2015 godina municipality is 165 people, while there were no complications 35 people.

Conclusion: to reduce the risk of diabetes should practice a healthy diet, regular physical activity, maintaining a normal body weight and avoiding tobacco use.

Keywords: diabetes, healthy eating, complications.

**ПРЕВЕНЦИЈА, НЕГА И ТРЕТМАН НА ПАЦИЕНТИ ЗАБОЛЕНИ ОД ДИЈАБЕТ
ВО ОПШТИНА КРАТОВО ВО ВРЕМЕ ОД 2012-2015**

Светле Паунова

Гордана Панова

Факултет за медицински науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип

Апстракт: Вовед: дијабетот како физиолошко-патолошка состојба, кој се однесува на повеќе биохемиски пореметувања во организмот и не е во состојба да ги искористи јаглените хидрати, шеќерот и скробот, кои се внесени во организмот преку исхраната и хранливите производи. постојат повеќе групи и типови на дијабетис, во зависност од степенот на појавата, временскиот карактеристики.

Цел: да се истражи и објасни феноменот на појава на дијабетот во Општина Кратово, и бидат утврдени и причините на појавата, како и застапеноста на истата во однос на дијабетичарите во Република Македонија и да се придонесе во развивањето на специјализирани програми за превенција на појавата.

Материјали и методи: користени се повеќе емпириски, методолошки и истражувачки постапки, според кои ќе бидат презентирани соодветни статистички податоци, анализа на содржина како метод на проучување на документи во Градската болницата во Кратово.

Резултати: Бројот на пациенти со дијабет во периодот 2012-2015 на Одделението за Интерни болести во општина Кратово година има тенденција на зголемување. Така во 2012 бројот на пациенти кој се хоспитализирани во 2015 година односно 77 пациенти додека најмал број на хоспитализирани лица со дијабет Одделението за Интерни болести во општина Кратово има во 2012 година.

Дискусија: Најголем број на компликации кај пациентите со дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово. Бројот на лица со компликации од дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово 2012-2015 година изнесува 165 лица додека без компликации имало 35 лица.

Заклучок: за намалување на ризикот од појава на дијабет треба да се практикува здрава исхрана, редовна физичка активност, одржување на нормална телесна тежина и избегнување на употреба на тутун.

Клучни зборови: дијабет, здрава исхрана, компликации.

BOBED

Во основа на болеста е пореметување во транспортот на гликоза од крвта во клетките во ткивата и органите.⁹⁸ Дијабет настанува кога во организмот го нема доволно хормонот - инсулин. За да може да работи нашиот организам, мора да обезбеди неопходна енергија. Организмот ја добива оваа енергија, така што храната која ја прима ја разградува до гликоза, која понатаму главно ја користи за енергија. Овие процеси се случуваат во цревата и во црниот дроб, а се потпомогнати со одредени ензими.⁹⁹ Околу 200 милиони луѓе во светот имаат дијабетес, а во Република Македонија околу 45 000 жители. Во развиените земји, со добра гликорегулација и отстранување на ризик-факторите, успеано е да се продолжи периодот на настанување на васкуларни компликации од дијабетесот. Во Република Македонија просечно време на траење на дијабетесот до настанување на васкуларни компликации е 9-10 години, што е прилично пократко од состојбата на развиените земји.¹⁰⁰ ¹⁰¹ Дијагнозата на дијабетес се базира на покачени нивоа на гликоза на гладно (плазма гликоза ≥ 7.0 mmol/L) или на ниво на гликоза мерена два часа по гликоза толеранс-тест (плазма гликоза ≥ 11.0 mmol/L) (табела 1). Гликоза во целокупна крв + околу 1 mmol/L = плазма или серумска гликоза. Пациенти со благо покачено ниво на гликоза на гладно сега се сметаат како посебна ризик-група. Нарушена гликозна толеранција (ИГТ) се однесува на нормални вредности на гликоза на гладно со покачени вредности по 2 часа (плазма гликоза ≥ 7.8 -11.0 mmol/L). Гликозилиран хемоглобин, HbA_{1c} одговара за мониторирање долготрајна гликемиска контрола кај луѓе со дијабетес; но со сегашните методи тестот не е доволно сензитивен за дијагностички цели. Ако пациентот не покажува знаци за тип 1 дијабетес (инсулин-зависен дијабетес ИДДМ) (полидипсија, полиурија, губење тежина, значајно покачени нивоа на гликоза во крвта и кетони во крвта и во урината) тој најверојатно има тип 2 дијабетес. Терминот тип 2 дијабетес (инсулин-независен дијабетес НИДДМ) обично се однесува на дијабетес дијагностициран по возраст од 35 години. Иако овие пациенти можат да преживеат без инсулин, тој често се препишува за да превенира оштетување на органите од хипергликемија.¹⁰²

ЦЕЛ

Основната цел на овој специјалистички труд, е да се истражи и објасни феноменот на појава на дијабетот Општина Кратово, со што ќе се добие јасна дискрипција на овој вид фizio-патолошка појава. На тој начин ќе бидат утврдени и причините на појавата, како и застапеноста на истата во однос на дијабетичарите во Република Македонија. Покрај тоа, една од целите на ова истражување е да се придонесе во развивањето на специјализирани програми за превенција на појавата. Исто така, трудот ќе претставува скромнен придонес кон научно-истражувачките напори за согледување на проблемот.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДИ

Појавата на дијабет, како и превенцијата, негата и третманот, ќе се стационара на реанализа за период од четири години, односно за периодот од 2012 – 2015 година на подрачјето на Општина Кратово. Бројот на дијабетичари во подрачјето на Општина Кратово е во постојан пораст. Современото, динамичко живеење предизвикува стресни состојби и растројства кај луѓето, кои водат кон појава на дијабетис; Причинско-последичната врска меѓу лошата исхрана во секојдневието и брзиот начин на живеење.

Користени се повеќе емпириски, методолошки и истражувачки постапки, според кои ќе бидат презентирани соодветни статистички податоци. Генерално, ќе бидат користени се повеќе истражувачки методи, преку кои ќе биде следена, проучувана и анализирана појавата на дијабетот, на подрачјето на Општина Кратово и на Републиката во целост.

Според ова ќе се користат следниве методи:

- *Анализа на содржина* како метод на проучување на документи, при нашето истражување, најчесто документи на медицинската установа, односно Градската болницата во Кратово, во поглед на анализа на податоците на овие документи. Пред се станува збор за анализа на билтени, извештаи, информации и прашалници за појавата на оваа физиолошко-патолошко пореметување на организмот.
- *Компаративна метода* преку која ќе се изврши споредба на податоци;

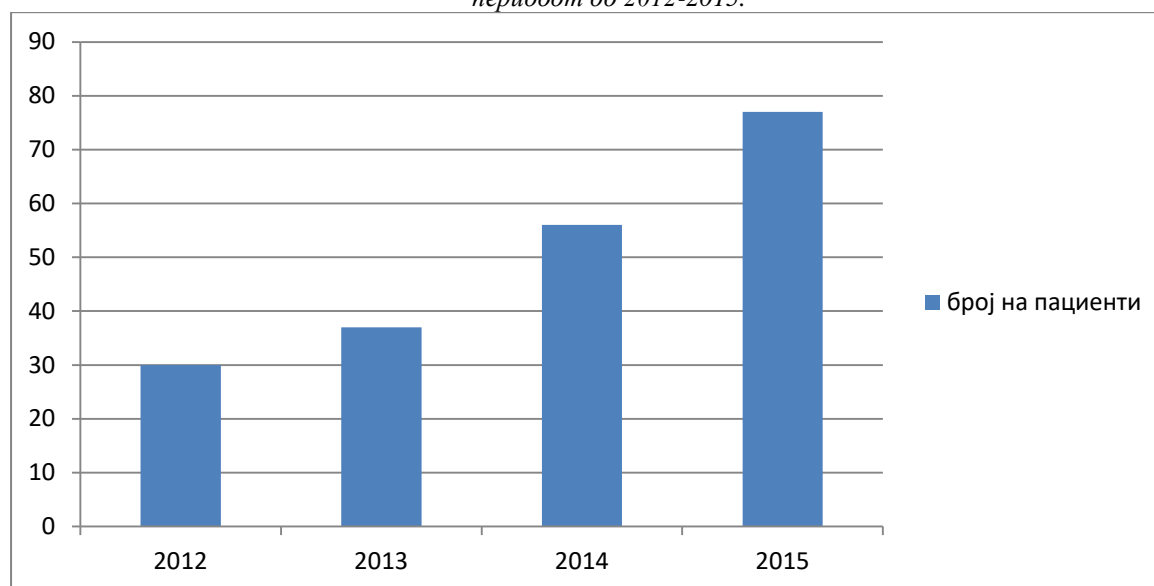
- Метод за статистичка обработка на податоци, што значи дека показателите од обработените документи ќе бидат претставени во табели и графикони, како основа за натамошната елаборација на информации.

РЕЗУЛТАТИ

Да се прикаже вкупниот број на лежечки пациенти заболени од дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015.

Период	Број на пациенти
2012	30
2013	37
2014	56
2015	77

Табела бр. 1 Број на пациенти со дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015.

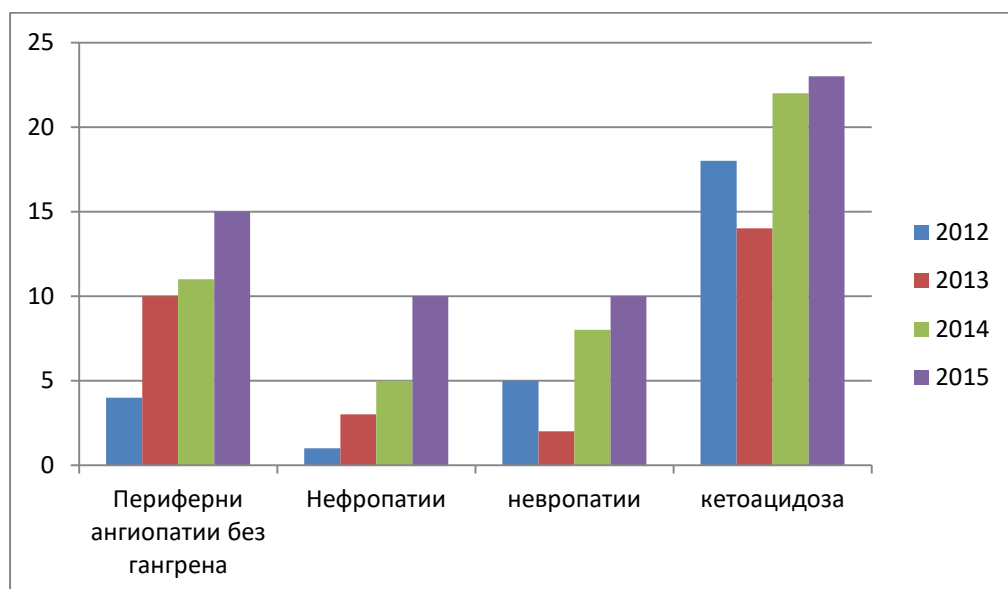

Графикон број 1. Број на пациенти со дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015.

Да се прикаже бројот на пациенти со дијабет, кај кои се појавиле компликации од дијабетот на Интерно одделение во општина Кратово во периодот од 2012-2015.

Вид на компликација	2012	2013	2014	2015
Периферни ангиопатии без гангрена	4	10	11	15
Нефропатии	1	3	5	10
Невропатии	5	2	8	10
Кетоацидоза	18	14	22	23

Табела бр. 2 Број на пациенти со дијабет кај кои се појавиле компликации на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015.

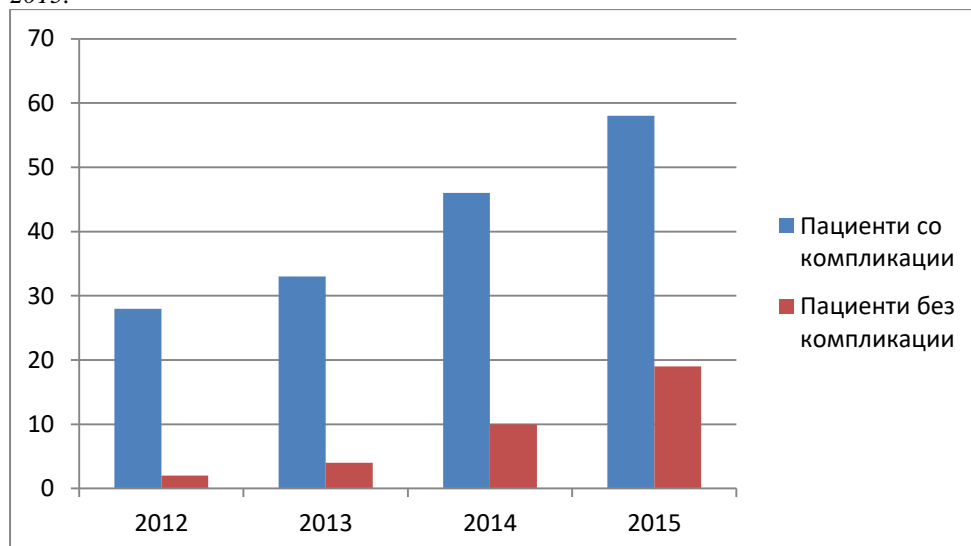

Графикон бр. 2 Број на пациенти со дијабет кај кои се појавиле компликации на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015.

Да се прикаже вкупниот број на пациенти со дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015, со компликации и без компликации.

Период	Пациенти со компликации	Пациенти без компликации
2012	28	2
2013	33	4
2014	46	10
2015	58	19
Вкупно	165	35

Табела бр. 3 Број на пациенти со дијабет кај кои се појавиле компликации и број на пациенти кои немало компликации на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015.

Графикон бр. 3 Број на пациенти со дијабет кај кои се појавиле компликации и број на пациенти кои немало компликации на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015.

ДИСКУСИЈА

Од табела број 1 можеме да го донесиме следниов заклучок: Бројот на пациенти со дијабет во периодот 2012-2015 на Одделението за Интерни болести во општина Кратово година има тенденција на зголемување. Така во 2012 бројот на пациенти кој се хоспитализирани во 2015 година односно 77 пациенти додека најмал број на хоспитализирани лица со дијабет Одделението за Интерни болести во општина Кратово има во 2012 година.

Од табела број 2 можеме да го донесиме следниов заклучок: веројатноста за појава на компликации кај лицата со дијабет е очигледна. Најголем број на компликации кај пациентите со дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово има во 2015 година односно вкупно 58, додека во 2012 бројот на компликации кај пациентите е најнизок. Како најчеста компликација кај овие лица се јавува Кетоацидозата додека најмалку застапени се нефропатиите.

Од табела број 3 можеме да го донесиме следниов заклучок: во периодот 2012 -2015 година бројот на лица со компликации до дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово изнесува 165 лица додека без компликации имало 35 лица.

ЗАКЛУЧОК

За намалување на ризикот од појава на дијабет треба да се практикува здрава исхрана (повеќе овошје и зеленчук, намалување на внес на шеќери и сатурирани масти), редовна физичка активност (најмалку 30 мин. на ден), одржување на нормална телесна тежина и избегнување на употреба на тутун. Со придржување до ова правило број на пациенти болни од дијабет би се намалил а со тоа би се намалиле и пациентите со дијабет на Одделението за Интерни болести во општина Кратово во периодот од 2012-2015

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- 1.IDF Diabetes Atlas, 6th edition, International Diabetes Federation
- 2.Standards of Medical Care in Diabetes-2015, American Diabetes Association
- 3.Ѓорѓев, Д., Кендровски, В., Ристовска, Г., Златанка Димитровска,З. (2008), „Хигиена на храна и исхрана“, Скопје.
- 4.Симиќ, Б. (1998). „Медицинска дијететика“, Београд.
- 5.Ѓорѓев, Д., Кендровски, В.,(2009) Архиви на јавното здравје. Институт за јавно здравје на Република Македонија, Скопје, вол.1, бр.1,.
- 6.Trajkovic, M. Miric, J. Baras, S. Siler: Analiza zivotnih namirnica, TMF, Beograd, 1983.
- 7.Cassidy SB, Allanson JE,,, Management of Genetic Syndromes“, A. John Wiley&Sons.
- 8.„Современа дијабетологија“ (за лица со дијабетес мелитус) – дополнето и преработено издание, Богоев М. (2008)
- 9.„Ургентни ендокринолошки и метаболни состојби“, Садикарио С. , Димитровски - 1998
- 10.„Diabetes Type 2“, Clinical Knowledge Summaries (2009)
- 11."Pancreatic extracts in the treatment of diabetes mellitus", Banting FG, Best CH, Collip JB, Campbell WR, Fletcher AA: 1922.
- 12.The Epidemiology of Diabetes Mellitus, 2nd Edition,by Jean Marie Ekoé , Marian Rewers, Rhys Williams, P. Zimmet
- 13.МИНИСТЕРСТВО ЗА ЗДРАВСТВО НА РМ., УПАТСТВА ЗА ПРАКТИКУВАЊЕ МЕДИЦИНА ЗАСНОВАНА НА ДОКАЗИ, ЕНДОКРИНОЛОГИЈА,
<http://mld.org.mk/wp-content/uploads/2011/08/Endokrinologija2.pdf>

CHANGES IN THE DEVELOPMENT, BEHAVIOR AND HEALTH STATUS OF CHILDREN ATTENDING NURSERIES THROUGH THE EYES OF THEIR PARENTS

G. Markova

'Nursing Surgical Care' Department, FHC, MU- Pleven, Bulgaria, markova_gergana@mail.bg

G. Petrova

'Nursing Care' Department, Faculty of Public Health, MU- Plovdiv, Bulgaria

gpetrova@meduniversity-plovdiv.bg

E. Dimitrova

'Therapeutic Nursing Care', Department, FHC, MU- Plevен, Bulgaria

nia62@abv.bg

Abstract: INTRODUCTION : The nurseries are separate organizational structures in which medical and other specialists perform breeding, upbringing and education of children from three months to three years. These facilities, except that they are created by the State to help parents in raising their children, are also an important link in the system of child health [acc. Art. 2. (1) of Decree № 26 of November 18, 2008 on the structure and activity of nurseries and nursery kitchen and health requirements for them] .

Aim: To analyse the view of the parents whose children are about to leave children's nurseries in the municipality of Plevен about the changes, such as : their health status, behavior and physical and neuro-psychological development

MATERIAL AND METHODS : Documentary method - a review of the legal framework of the Republic of Bulgaria on the structure and activity of nurseries. Sociological method - direct individual survey conducted among 60 parents of children who are about to leave the nurseries in the municipality of Plevен, due to the age of 3 years old. Statistical method - SPSS Statistics 19 and Excel for processing and analysis of information collected.

RESULTS AND DISCUSSION : The results obtained show a very high percentage - 86.66% (52) of respondents who define the change as significant. Big part of children absorb 11 out of 14 hygiene habit responsible for their health. Children massively master and perfect speech, motor, sensory and emotional skills typical for their age.

CONCLUSION : In conclusion we can say that cares taken for children in nurseries in the municipality of Plevен are professional and focused, leading to positive changes in their development, behavior and health status.

Keywords: Nurseries, hygienic habits, neuro- psychological development, behavior, health status

ПРОМЕНИ В РАЗВИТИЕТО, ПОВЕДЕНИЕТО И ЗДРАВНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ДЕЦА, ПОСЕЩАВАЛИ ДЕТСКИ ЯСЛИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ТЕХНИТЕ РОДИТЕЛИ

Г. Маркова

Катедра „Сестрински хирургични грижи“, ФЗГ, МУ-Плевен, България

markova_gergana@mail.bg

Г. Петрова

Катедра „Сестрински грижи“, Факултет Обществено здраве, МУ-Пловдив, България

gpetrova@meduniversity-plovdiv.bg

Е. Димитрова

Катедра „Сестрински терапевтични грижи“, ФЗГ, МУ-Плевен, България nia62@abv.bg

ВЪВЕДЕНИЕ: „Детските ясли са организационно обособени структури, в които медицински и други специалисти осъществяват **отглеждане, възпитание и обучение** на деца от тримесечна до тригодишна възраст. Тези заведения освен, че са създадени от държавата, за да са в помощ на родителите при отглеждането на децата им, са и важно звено в системата на детското здравеопазване [съгл. Чл. 2. (1) от Наредба № 26 от 18 ноември 2008 год. за устройството и дейността на детските ясли и детските кухни и здравните изисквания към тях].

ЦЕЛ: Да се проучи мнението на родители, чиито деца предстои да бъдат изписани от детски яслени

заведения в община Плевен относно промените настъпили в: здравното им състояние, поведението им и във физическото и нервно-психическото им развитие.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ: Документален метод – преглед на нормативната база на Република България относно устройството и дейността на детските ясли. Социологически метод – пряка индивидуална анкета, проведена сред 60 родители на деца, на които предстои да бъдат изписани от посещаваните детски яслени заведения на територията на община Плевен, поради навършване на 3 годишна възраст. Статистически метод - SPSS Statistics 19 и Excel за обработка и анализ на събраната информация.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ: От получените резултати се наблюдава много висок дял - 86,66% (52) на анкетираните, които определят промяната като съществена. Много голяма част от децата усвояват 11 от 14 посочени хигиенни навики отговорни за здравето им. Децата масово са усвоили и усъвършенствали говорните, двигателните, сетивните и емоционалните умения характерни за възрастта.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: В заключение можем да кажем, че действително полаганите грижи за децата отглеждани и възпитавани в детските ясли в община Плевен са професионални и целенасочени, водещи до положителни промени в развитието им, поведението им и здравното им състояние.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: Детски ясли, хигиенни навики, нервно-психическо развитие, поведение, здравно състояние

1. INTRODUCTION

Article 47, para.1 of the Constitution of the Republic of Bulgaria (2007) states: "The raising and upbringing of children to adulthood is a right and an obligation of their parents and shall be assisted by the state" [1]. Young parents in Bulgaria are supported by the state in raising their children through various practices. One of the most common is the placement of children in nurseries. According to Art. 2. (1) of Decree № 26 of November 18, 2008 on the structure and activity of creches and nursery kitchens and health requirements to them: " The creches are separate organizational structures in which medical and other specialists perform raising , upbringing and education of children from three months to three years [2]. These facilities, except that they were created by the State to help parents in raising their children, are an important link in the system of child health and the nature of its activities, they are health preventive and educational units providing care for children 3 months old until they reach the age of three years [5].

In nurseries in Bulgaria it's offered targeted professional care in relation to the upbringing of children in infancy. To Children is performed daily work in order to correct their physical and neuro- psychological development.

According to data provided in the press release of the National Statistics Institute creche facilities in the country to 2015 is 812 with 32 040 places in them. Comparing them with data on 2010 731 nursery crèche facilities with 28,139 seats, there is an increase of their number. Most likely the reason for this is the increased demand for services provided by this type of establishment. In 2015 creches in the cities are 682 with 29 657 places, while in villages - 130 to 2383 places. In a press release reported that the distribution of children raised in nurseries by age in 2015 remains unchanged. The largest proportion of children 2 years of age - 79.8%, while the lowest - children aged 1 year - 0.1%. At the end of 2015 coverage of children in nursery schools is 16.2 percent, and remained almost unchanged compared to the previous year. The scope of children two years of age is 38.3%, while children a year - 8.1% [3]. There is eight nurseries and 14 crèche groups in the kindergarten in Pleven municipality. There are a total of 859 children accommodated, including 534 in the private nurseries, while the remaining 325 children in the creche groups to Kindergarten [4].

2. AIM

To analyse the view of the parents whose children are about to leave children's nurseries in the municipality of Pleven about the changes, such as: their health status, behavior and physical and neuro- psychological development.

3. MATERIAL AND METHODS

Documentary method - a review of the legal framework of the Republic of Bulgaria on the structure and activity of nurseries. Sociological method - direct individual survey conducted among 60 parents of children who are about to leave the nurseries in the municipality of Pleven, due to the age of 3 years old. Statistical method - SPSS Statistics 19 and Excel for processing and analysis of information collected.

4. RESULTS AND DISCUSSION

In 2016 in the period from July to August , a survey was conducted on the basis of 60 parents about the period when three years old children leave the nursery during summer.

It aimed to establish what are the changes in their children in terms of their health status, behavior and physical and neuro- psychological development. To achieve the aim, a questionnaire containing 15 original questions was made, one of which is presented in tabular form and contains 28 indicators on the development of children in early childhood.

The results show that all respondents reported a positive change in behavior and development of children at the end of the period of raising and educating them in nurseries. Big part of them - 86.66% (52) determine the change as significant, while the remaining 13.33% (8) state the observed change is to some extent (Figure 1) .

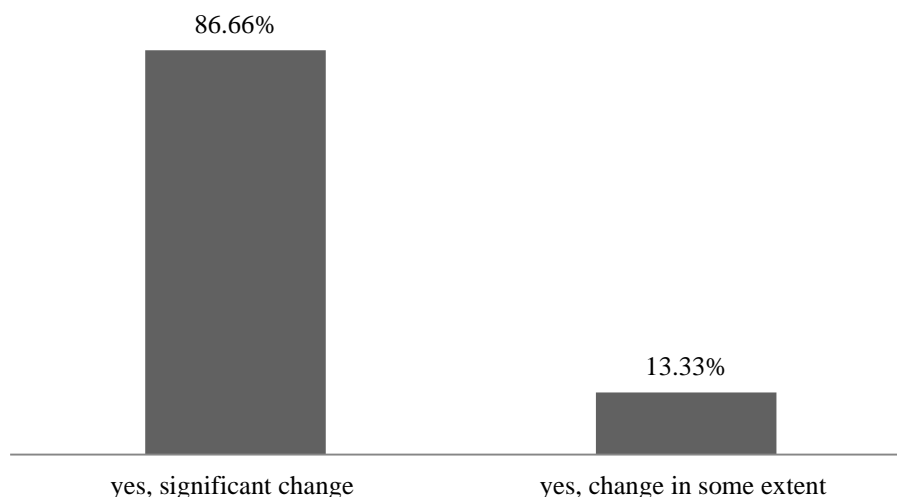

Figure 1. Assessment of the change in health status, behavior and development (physical and neuro- psychological) of children attending day care , according to their parents

Figure 2 shows graphically shares acquired by children during their stay in the nursery hygiene habits, according to their parents.

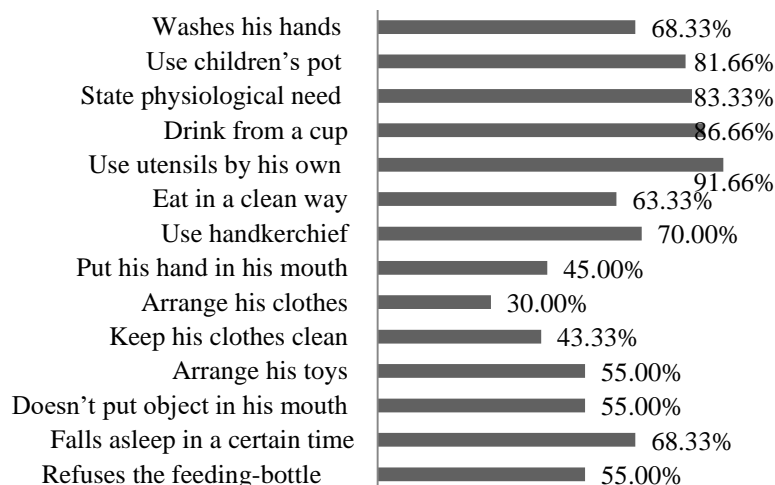

Figure 2. Hygiene habits learned during the stay of children in nurseries, according to their parents

It appears that most absorbing hygiene habit of the children according to their parents is teaching them to feed themselves with utensils 91.66% (55), followed by habit to drink from cup of 86.66% (52) to state their physiological need 83.33% (50) to use children's pot 81.66% (49) to use a handkerchief 70.00% (42) to wash their hands 68.33% (41) and so on. The total sum exceeds 100% because respondents could give more than one

indicator. Impressive is that 11 of the 14 listed hygienic habit responsible for the health of children in early childhood, according to respondents have been used in the vast majority of children in more than 50% of cases.

Figure 3 illustrates occurred, according to respondents changes in physical and neuro-psychological development of children after attending nursery schools in the municipality of Pleven. Surveyed have given more than one answer. Here, as in Figure 2 very high rates at individual indicators more than 75 percent in nine of the twelve listed. The high results received, both in terms of hygiene habits, and in terms of physical and neuro-psychological development attest to the continuity, orderliness and consistency in child care.

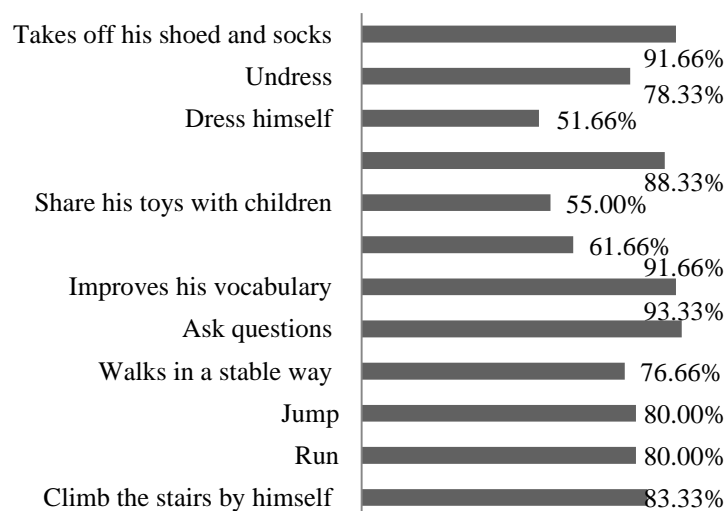

Figure 3. The changes in the neuro- psychological and physical condition of children after their stay in the nursery, according to their parents

Figure 4 reflects the changes occurring in health inconveniences of children after their stay in the nursery. 40 of all respondents answered the questions. Two groups with similar results are formed - one group has the opinion that their children get sick rarely 35.00% (21) and the other more often 31.66% (19). People defined children's health as fragile, believe that the main causes of frequent illness are: the weaker immunity in this age and contact with many children.

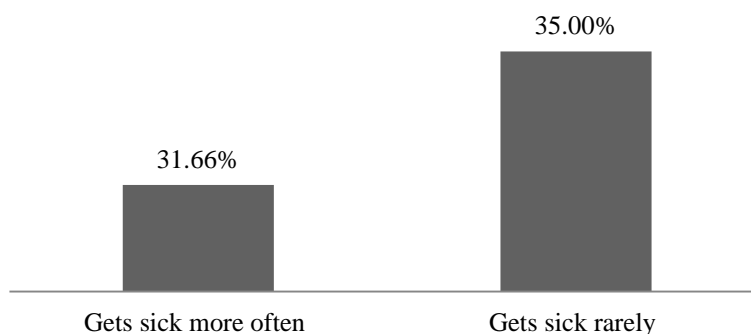

Figure 4. Changes in the health of children after their stay in the nursery, according to their parents

Respondents were able to make an assessment of feedback from medical staff and also the assessment of care undertaken their children in nurseries (Figure 5). The share of excellent assessment of both indicators is high - 61.42% (37) for feedback and 65.00% (39) - of care.

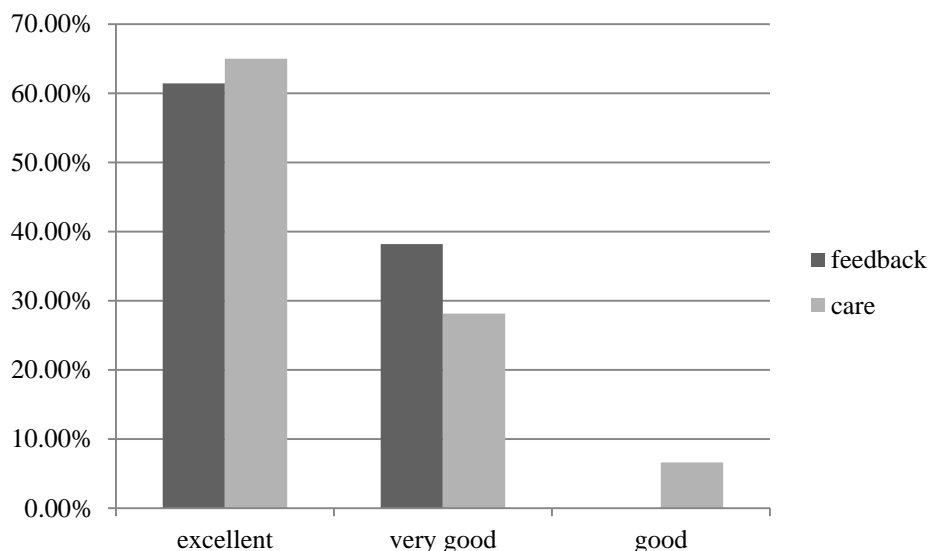

Figure 5. Evaluation of feedback from parents with medical staff and undertaken cares for their children, according to respondents

The high results are reflection of the excellent feedback between parents and staff (Figure 2 and Figure 3) in terms of positive changes in behavior and development of children. The high evaluation given is confirmed once again by the fact that all respondents - 98.33% (59) excluding one, would benefit again from the services of a particular kindergarten.

5. CONCLUSIONS

1. At the end of their stay in the nursery majority of children have mastered more than 10 basic hygiene habit responsible for their health.
 - 2 Children mastered massively speech, motor, sensory and emotional skills characteristic of their age.
 3. With regard to their health status it is difficult to conclude because of the received questionable results. One thing is certain in case of being in home sterile environment with many children combined with weak immunity observed in this age, it is a normal for a child to get sick more often.
 4. All parents reported positive changes in their children after their upbringing in nurseries .
- In conclusion we can say that actually care of children taken in nursery in the municipality of Pleven are professional and focused and lead to positive changes in their development , their behavior and their health status.

REFERENCES

- [1] Конституция на Република България, Обн., ДВ, бр.12 от 06.02.2007г извлечено на 20.01.2015 г от <http://www.parliament.bg/bg/const>
- [2] Министерство на Здравеопазването, НАРЕДБА № 26 ОТ 18 НОЕМВРИ 2008 Г. ЗА УСТРОЙСТВОТО И ДЕЙНОСТТА НА ДЕТСКИТЕ ЯСЛИ И ДЕТСКИТЕ КУХНИ И ЗДРАВНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ КЪМ ТЯХ, ИЗДАДЕНА ОТ МИНИСТЕРСТВО НА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО, обн. ДВ, бр. 103 от 2 Декември 2008г., извлечено на 10.10.2014 г от <http://www.mh.government.bg/bg/normativniaktove/naredbi/?page=38>
- [3] Национален статистически институт. Прессъобщение – Детски ясли през 2015 г., извлечено на 15.05.2016 г. от <http://www.nsi.bg/bg/content/14209>
- [4] Справка от РЗИ – Плевен, относно брой детски ясли, брой яслени групи и обхват на децата тях, на територията на община Плевен
- [5] Татъзов, Т., Въздействие чрез взаимодействие. Програма за възпитателна работа с деца до 3-годишна възраст, София, 1996 г., изд. „Даниела Убенова”, 64 с.

SPA TREATMENT – A NEW TREND IN HEALTH CARE

Nedyalka Boycheva

Medical University Plovdiv Faculty of Public Health ,Department of Nursing – Bulgaria,
neli_boicheva@abv.bg

Diruhi Amudzhiyan

Medical University, Plovdiv Faculty of Public Health, Department of Midwifery-Bulgaria,
dha62@abv.bg

Tzvetan Boychev

rehabilitation therapist, Plovdiv Bulgaria , ceco.b78@abv.bg

Abstract: The healthy way of life and the care for quality life and longevity have become a global focus everyone is striving after. People have become more health-conscious, more appreciative of their own health, and as a result, they have started taking better care of it. Natural resources our country is rich in are becoming increasingly popular and desirable for prophylaxis and health restoration. There has been a growing interest in the wider use of physical factors, especially natural ones, such as climate, mineral water, healing muds, medicinal clay and salts. All these are readily available, accessible, inexpensive, with proven physiological benefits and modes of action, without any side effects, if properly dosed and administered. The created specialized hospitals for rehabilitation therapy, as well as balneoclimatic SPA centres, provide excellent opportunities for the treatment of inflammatory and degenerative diseases of the joints, as well as of diseases of the central and peripheral nervous system.

Keywords: SPA treatment, mineral water, healing mud, medicinal clay, quality of life, health.

INTRODUCTION

Our dynamic way of life, stress, and all risk factors, lead to the deterioration of the quality of life of the average Bulgarian. Various statistical surveys show some alarming trends:

- ageing population
- increase in the incidence of disease
- unhealthy eating habits and malnutrition
- obesity
- sedentary way of life
- social isolation and losing touch with reality

All these trends have motivated people to evaluate their own health and take better care of it. Very often, for health restoration and prophylaxis, they turn to the natural resources our country is rich in.

PRESENTATION

The physical environment is an important factor for people's health. The use of the natural resources and riches of our country, transformed or created by man, lead to a certain strengthening of the body and improvement of the deteriorated health.

In Europe and in Bulgaria, where the population is ageing, people care about their health and look for a better-quality way of life. At the same time, young people can be divided into two groups – those who lead a sedentary life and tax their nervous systems at the expense of their physical activity, and those who exercise actively and, influenced by various fashionable trends, go to the other extreme and overstrain their organisms physically.

Yet, everyone strives after one and the same thing – improvement of the quality of life – which calls for prevention of health problems.

In recent years, there has been a growing interest in the use of physical factors, mostly natural ones, such as climate, mineral water, healing muds, medicinal clay and salts. People are turning to natural sources of health, which are readily available, accessible, inexpensive, with proven physiological benefits and modes of action, without any side effects, if properly dosed and administered.^{103/}

¹⁰³Marinkev M., Angelov Iv., Climatic and balneological factors in support of the health and longevity of the elderly. Physical Medicine, Rehabilitation & Health magazine, issue 3-4, 2008.

The term “balneology” comes from the Latin word **balneum** – bathing, and the Greek one –**logos** – science., that is, the science of bathing in mineral water. Balneotherapy is the use of mineral water for medicinal purposes.

Balneotherapy has been popular in Bulgaria since ancient times; it is connected with the worship of medicinal water and the medical practices and culture of the ancient people who used to live on our lands – the Thracians, the Slavs and the Ancient Bulgarians. The Thracians used to build nympheums where there performed special curative and healing rituals.

The Romans knew the power and significance of mineral water, and built numerous asclepeions. The soldiers in the Roman army restored their health and strength in the numerous spa centres with big mineral water pools and other facilities. In them, there were also massage rooms and gyms. In addition to being health centres, these places were also centres of cultural, social and political life. Ruins of such centres can still be seen today on the territory of our resorts: Hissar (ancient Augusta), Sapareva Banya (Germanea), Kyustendil (Pautalia), Sofia (Serdica), etc.

The Middle Ages were marked by the influence of the Ottoman Empire and the building of baths typical of that time (hammams). These were used by the population not only for hygienic but also for medicinal purposes.

At the end of the 19th century and in the 20th century, under the influence of West European culture, balneology rapidly developed in Bulgaria. New spa centres were built, as well as the infrastructure of the resorts. The first catalogue of mineral springs in Bulgaria was published. In 1948, the Central Institute of Resortology and Physiotherapy was founded. Based on the Russian, German and French schools, balneology and climatology developed on a scientific basis.¹⁰⁴

In the 60s of the 20th century, the Resort Administration was established; it gave rise to and managed the ‘Specialized hospitals for rehabilitation therapy – National complex’. These establishments were leaders in physical and rehabilitation medicine. They applied proven medical standards in combination with the available natural resources – climate, mineral water and clean air.

NATURAL RESOURCES

Bulgaria is a country rich in natural resources and beauty, with traditions in balneotherapy and climate-therapy. These are all factors that contribute to the restoration of health and the improvement of the quality of life, when used for prophylactic purposes.

In Bulgaria, there are approximately 130 mineral water deposits, with over 500 mineral springs that are being used with a flow rate of over 5000 l/sec. They are spread all over the country, and are located in environmentally clean regions. They are characterized by their depth, which protects them from anthropogenic pollution and the changes in the weather conditions, and this accounts for their physical and chemical properties and composition.

Most of the mineral springs in the country are warm or hot, with temperatures exceeding 40⁰ C . In Sapareva Banya, there is the only geyser on the Balkan Peninsula, with a temperature of the water of 103⁰ C. There are also some cold mineral water springs, with a temperature of below 20⁰ C.

In Bulgaria, mineral water is used for the following purposes:

- prevention of disease and prophylaxis of health;
- balneotherapy;
- drinking;
- geothermal energy.

The main diseases that can be treated in our balneological health centres and SPA centres are:

- Inflammatory and degenerative diseases of the joints, such as: rheumatoid arthritis, Bechterev’s disease, arthritis and arthrosis, post-fracture conditions.
- Diseases of the central and peripheral nervous system: radiculitis, neuritis, plexitis, discopathy, disc hernia.
- Functional diseases of the nervous system: neurosis.
- Skin diseases: psoriasis and psoriatic arthritis.
- Hypertension.

These diseases are all typical of our modern time, as they develop as a result of our frenetic and stressful way of life.

The main therapeutic methods we have at our disposal thanks to the natural riches of our country are:

- Balneotherapy – with rich mineral water pools, and different in composition mineral springs;

¹⁰⁴ Angelova T., Stoycheva M., Kaneva Ts., Balneology in Bulgaria – past, present and future. ‘Physical medicine, rehabilitation and health’ Magazine, issue 4, 2014.

- Thermal therapy – mud therapy (medicinal clay) that can be administered both outdoors and indoors; lye therapy; paraffin therapy; cryotherapy.
 - Heliotherapy – the use of the rays of the sun and an open-air mineral beach.
- In order to boost our health and improve the quality of our lives, we can combine therapy based on natural sources with other therapeutic methods, like: :
- Apparatus physiotherapy and laser therapy;.
 - Kinesitherapy – individual, group, underwater;
 - Massage – manual, mechanical and tangential massage.
 - Proper diet, in accordance with the disease.
- Given all the natural riches of our country, we can achieve excellent results which give people the opportunity to restore their health.

MINERAL WATERS

Mineral waters are special underground waters which have formed as a result of hydrological, geophysical and microbiological processes and conditions. They originate at a great depth underground under conditions of high temperature, under pressure and in the absence of air and light. These waters have higher content of mineral substances, medicinal gases, microelements, and are usually with temperatures exceeding 20⁰ C. These properties and characteristics distinguish them from drinking water.

Mineral waters are classified according to their composition, according to their mineralization, according to their biologically active microelements, according to the active reaction of pH, and according to their temperature.

When applied externally, in the form of baths, pools and dressings on the human body, mineral waters have an effect on the human body through various factors: chemical, thermal and mechanical.

The human skin is a sensory organ which receives, transmits and transforms the action of mineral water. It has been proven that minerals in ion state and medicinal gases, such as radon, iodine, bromine, iron, hydrogen sulphide, carbon dioxide, penetrate and pass through the intact, healthy human skin. Mineral water has an immunobiological and generally strengthening effect on the whole human body, as well as a specific medicinal effect on the respective morbidity. This specific impact can be antispastic, hypotensive, and anelgetic, as well as boosting the trophics of blood circulation.

During the balneotherapeutic procedure, the so called “salt mantle” is formed, that is, minerals in the form of ions are deposited on the skin and subcutaneously, and continue to have an effect on and to be resorbed in the next 24 hours, for up to two weeks. After the respective bath, the body should not be washed with tap water so that this so called “salt mantle” could be preserved for a longer period of time. During the bath, the secretory function of the skin is triggered, and toxins and waste products are driven out of the body. This effect is very important in the prophylaxis of people working with hazardous substances.

However, all balneotherapeutical procedures should be dosed moderately and individually, depending on the condition of the patient. Pools, baths and showers have to be prescribed very accurately. The number, duration, water temperature and frequency of the procedures depend on the type and stage of the disease, the properties of the mineral water, the general status of the organism, as well as on any other comorbidities.¹⁰⁵

When mineral water is consumed, due to the great resorption property of the mucosa of the gastro-intestinal tract, the mineral salts, medicinal gases and biologically active micro components are resorbed. The acidity, secretion and motorics of the stomach change. In addition, the pancreas secretion is stimulated and a beneficial effect on the intestines is exerted. The internal consumption of mineral water has a “flushing” and anti-inflammatory effect on the renal-urinary system and the gall and liver.

The consumption of mineral water facilitates the evacuation of stones and concrements from the kidneys, as well as of the toxic substances from the organism. The consumption of mineral water is most efficient when it is drunk from the spring itself. Then all the properties of the mineral water remain unchanged – both its chemical properties and its gas content.

The mineral water from the springs in Gorna Banya, Mihalkovo and Hissar is recommended for diseases of and problems with the renal-urinary system. The water from the springs in Narechen and Merichleri is beneficial in cases of diseases of the gastro-intestinal tract, whereas that in Merichleri, Gorna Banya and Momina Banya is strongly recommended for conditions of the gall and liver.

HEALING MUDS /MEDICINAL CLAY

Healing muds and medicinal clay constitute another invaluable natural resource of our country. Along the Black Sea coast, there are numerous limans with medicinal mud deposits, such as Tuzla, Shabla, Balchik. In

¹⁰⁵Ryazkova M., Kirova I., Physical Therapy – General and Specialized Part, ARSO Sofia 2002.

the central part of the country there are rich peateries in the town of Banya, near Karlovo; Marikostinovo, near Blagoevgrad; and in the Kyustendil area.

Mud therapy (peloidotherapy) is a method of naturopathy which used healing muds /medicinal clay/ for therapeutical purposes. Peloid (healing mud) comes from the Greek word of 'paleos', meaning mud, clay, soil. In our country, there are healing mud deposits of three types – liman, peat and spring healing muds. These healing muds are a natural product, formed in the course of many years, in natural conditions, facilitated by geological and biological processes, under the influence of various factors – soil, flora and fauna. In Bulgaria, there are deposits of spring healing muds in the village of Marikostinovo, Blagoevgrad Region, and Banya, Karlovo, as well as, mud volcanoes erupting healing mud in the village of Stransko, Haskovo Region.

The thermal properties of mud are of great importance for the healing effect, since mud emits the heat gradually and exerts a continuous effect. Peloidotherapy leads to an increase in the carbohydrate, protein and fat metabolism, as well as to a regulation of the metabolism of calcium and phosphorus, and contributes to the forming of callus after bone fractures. It improves the function of the peripheral nervous system and calms down the nerves. With continuous thermal action, the result is active hyperaemia, with the opening of new capillaries. There is an effect on local inflammatory processes, resorption and dispersing of pathological products. This results in alleviating pain, reducing swelling and enhancing tissue regeneration. Healing mud therapy leads to an increase in hemoglobin, erythrocyte and leukocyte levels.

Peloidotherapy also has a beneficial effect on primary sterility in women by boosting the ovarian endocrine function, and in men – it has a positive effect on diseases of the male reproductive organs.

In general healing mud applications, the whole body is covered in mud, avoiding the area of the heart. After the mud therapy procedure, the patient takes a hot shower or bath, but without using soap, so as not to wash out the mineral film on the skin. Some times mud therapy can be combined with solar therapy, the so called Egyptian method, thus combining two natural factors, which are really well tolerated by the human organism.

CONCLUSION

The founded Specialized hospitals for rehabilitation and physical therapy successfully treat diseases of the nervous system, bones and joints, by applying naturotherapy, using the natural resources of our country.

Balneoclimatic SPA centres provide procedures which boost the overall status of the body, enhance blood circulation and trophics, strengthen the blood vessels and help the organism get rid of toxins. On the other hand, combined helio and hydrotherapies provide the body with relaxation and rest. Our country has modern and renovated facilities which, together with the natural features and resources, and highly qualified specialists, serve as a sound foundation for the successful development of health tourism.

The combination of balneoclimatic therapy, kinesitherapy, and healthy nutrition, may lead to an improvement of the productive longevity and quality of life.

REFERENCE

- [1] Marinkev M., Angelov Iv., Climatic and balneological factors in support of the health and longevity of the elderly. Physical Medicine, Rehabilitation & Health magazine, issue 3-4, 2008.
- [2] Angelova T., Stoycheva M., Kaneva T., Balneology in Bulgaria – past present and future, Physical Medicine, Rehabilitation & Health magazine, issue 4, 2014
- [3] Ryazkova M., Kirova I., Physical therapy – general and specialized part. ARSO, Sofia, 2002.
- [4] Chobanyaneva I., Dimova A., Quality management in Health care, 2004.

CARE AND TREATMENT OF PATIENTS WITH RUPTURED ANEURYSM IN SPASM

Stefka Bojkik

Gordana Panova, Ph.D

Faculty of Medical Sciences University Goce Delcev, Stip, Macedonia

Abstract: Introduction: bleeding occurred in the subarachnoid space was significantly associated with high mortality and morbidity. About 20-30% die while coming to a medical facility in hospitalized patients mortality is about 40%. According to its origin endocranijalnite aneurysms can be congenital and acquired.

Objective: to show the incidence of ruptured intracranial aneurysms in RM Thus the Republic Makedinija there are about 200 new cases of ruptured aneurysms year (Pemova) or about 10 per 100,000 population per year.

Material and Methods: It is a longitudinal study from 2011-2015, which processed and statistically priazhani 75 patients treated in the neurosurgical clinic in Skopje.

Results: in the investigation included 75 patients of which 30, or 45% are men and 35 or 55% are women. In men 11 or 18% were localized to the anterior communicating artery. 8 or 12% of the posterior communicating artery. The media cerebral artery 3, or 1%. The artery perikaloza 2, or 0.60%. The vertebral bazilarniot basin 2, or 2.80%. In women 10 or 13% were localized to the anterior communicating artery. 12 or 15.70% of the posterior communicating artery. The artery cerebri media 5, or 1.90%. perikaloza of 1:40 or 4% and were verified vertebrobasilarniot basin 4 or 1.80%.

Discussion: the size and location of aneurysms are one of the key factors for their rupture. Aneurysms larger than 25mm OD at risk 6% rupture. According the reports concluded that aneurysms of vertebral-bazilarniot basin and the middle cerebral artery have the greatest opportunity for consequent bleeding. The situation in the admission of the patient is the best predictor of outcome. Mortality and morbidity is lower when performing the intervention in the first 72 hours. Re bleeding maximizes mortalitetor and morbidity, as the presence of intracerebral hematoma, intraventricular hematoma and hydrocephalus.

Conclusion: The consequences of vasospasm can be reduced by timely intrevencija and treatment.

The patient with the treatment of ruptured intracranial aneurysm should be exclusive and different for every patient and especially must be implemented fast and optimal diagnostics, rationally applied operational approach.

Keywords: intracranial aneurysm, hematoma and hydrocephalus.

НЕГА И ТРЕТМАН НА ПАЦИЕНТИ СО РУПТУРИРАНА АНЕУРИЗМА ВО СПАЗАМ

Стефка Бојкиќ

Гордана Панова

Факултет за Медицински науки-Универзитет,,Гоце Делчев“ Штип.Македонија

Апстракт: Вовед: Настанатото крварење во субарахноидалниот простор е сигнификантно поврзано со големиот морталитет и морбидитет. Околу 20-30% умираат додека да дојдат во медицинска установа, кај хоспитализираните болни морталитетот е околу 40%. Според своето настанување ендокранијалните анеуризми можат да бидат вродени и стекнати.

Цел: да се прикаже инциденцата на руптурирани интракранијални анеуризми во Р.М. Според тоа во Република Македонија има околу 200 нови случаи и на руптурирани анеуризми годишно (Пемов)или е околу 10 на 100.000 жители годишно.

Материјал и методи:се работи за лонгитудинална студија од 2011-2015 година во која се обработени и статистички приажани 75 пациенти третирани на неврохируршката клиника во Скопје.

Резултати:во испитувањето се вклучени 75 пациенти од кои 30, или 45% се мажи, а 35 или 55% се жени. Кај мажите 11, или 18% биле локализирани на артерија комуниканс anteriор. 8, или 12% на артерија комуниканс posteriор. На артерија церебри медија 3, или 1%. На артерија перикалоза 2, или 0.60%. На вертебро базиларниот слив 2, или 2.80%.Кај жените 10, или 13% биле локализирани на артерија комуниканс anteriор. 12, или 15.70% на артерија комуниканс posteriор. На артерија церебри медија 5, или 1.90%. на перикалоза 4 или 1.40%, а на вертебробазиларниот слив биле верифицирани 4 или 1.80%.

Дискусија:големината и локализацијата на анеуризмите се едни од битните фактори за нивна руптура. Анеуризмите поголеми од 25мм имаат ризик од 6% годишно за руптура. Према известувањата заклучено

е дека аневризмите на вертебро-базиларниот слив и средната мозочна артерија имаат најголема можност за консеквентно крварење. Состојбата при приемот на пациентот е најдобар предиктор за исходот. Вкупниот морталитет и морбидитет е помал при изведување на интервенцијата во првите 72 часа. Рекрварењето драстично го зголемува морталитетот и морбидитетот, како присуство на интрацеребрален хематом, интравентрикуларен хематом и хидроцефалус.

Заклучок: Последниците од вазоспазмот може да се намалат со навремена интервенција и третман. Третманот на пациентите со руптурирана интракранијална аневризма треба да биде ексклузивен и индивидуален за секој пациент посебно а мора да биде спроведена брза и оптимална дијагностика, рационално применет оперативен пристап.

Клучни зборови: интракранијална аневризма, хематом и хидроцефалус.

ВОВЕД

Зборот анеуризма потекнува од грчките зборови ана (попречно-спротивно) и euris (проширување.) Анеуризмалната субарахноидална хеморагија е најчесто поврзана со руптура на интракранијалните анеуризми. Настанот крварење во субарахноидалниот простор е сигнификантно поврзано со големиот морталитет и морбидитет. Околу 20-30% умираат додека да дојдат во медицинска установа, кај хоспитализираните болни морталитетот е околу 40%. Според своето настанување ендокранијалните анеуризми можат да бидат вродени и стекнати. Вродени анеуризми, по правило се сакуларните и најчести се од сите ендокранијални анеуризми. Според етиолошкиот фактор стекнатите можат да бидат атеросклеротични, дисекантни, микотични, трауматски, хипертензивни микроанеуризми. Според големината анеуризмите можат да бидат мали 5-10мм, средни 10-15мм, големи 15-25 и гигантски поголеми од >25мм. Субарахноидалната хеморагија при руптурирана аневризма се манифестира со следниве симптоми: Главоболка, ненадејна, силно изразена, фотофобија, повраќање, болка во вратот, менингизам, хипертензија, со и без невролошки дефицит, со и без испади на кранијални нерви, промена на свеста. Менингизмот, болка во вратот се јавува во над 60% од случаите.

ЦЕЛ

Да се прикаже инциденцата на руптурирани интракранијални анеуризми во Р.М. Според тоа во Република Македонија има околу 200 нови случаи и на руптурирани анеуризми годишно (Пемов) или е околу 10 на 100.000 жители годишно. Се проценува дека 5% од адултната популација во светот има една или повеќе мозочни анеуризми. Дрејк оценува дека само околу 17% од симптоматските анеуризми евентуално руптурираат. Најголема инциденца на церебралните анеуризми и се среќава во Јапонија и Финска. Земја на илјадници езера и илјадници анеуризми. Мултипли анеуризми се среќаваат меѓу 7-10%, а гигантски според Лонџон се помеѓу 5-8%.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДИ

Се работи за лонгитудинална студија од 2011-2015 година во која се обработени 75 пациенти третирани на неврохируршката клиника во Скопје. Пациентите при приемот беа евалуирани според скалата на Хант и Хес и дијагностицирани со КТ на мозок, ангиографија, и класична панангиографија по Селдингер. Во тек на лекувањето дел од пациентите беа оперирани во акутната фаза, во првите 72 часа или во одлошената фаза, 14 дена по прием. За време на лекувањето беше нострифициран настан на рекрварење, развојна фаза, вазоспазам и хидроцефалус. Исходот беше верифициран према Glasgow Outcome Scale на денот на отпуштање од клиниката. Анализа на податоците е изведена со статистички програм SPSS (Statistics 21.0). Применети се следниве методи: во анализата на сериите со атрибутивни белези (пол, возраст, локализација, состојба според Хант и Хес, вазоспазам, re-CAX, ГОС), одредувани се коефициенти на структура (%), податоците се и табелатно прикажани.

РЕЗУЛТАТИ

Во испитувањето се вклучени 75 пациенти од кои 30, или 45% се мажи, а 35 или 55% се жени. Кај мажите 11, или 18% биле локализиран на артерија комуниканс anteriор. 8, или 12% на артерија комуниканс posteriор. На артерија церебри медија 3, или 1%. На артерија перикалоза 2, или 0.60%. На вертебро базиларниот слив 2, или 2.80%. Кај жените 10, или 13% биле локализиран на артерија комуниканс anteriор. 12, или 15.70% на артерија комуниканс posteriор. На артерија церебри медија 5, или 1.90%. на перикалоза 4 или 1.40%, а на вертебробазиларниот слив биле верифицирани 4 или 1.80%. Од прикажаната дистрибуција на податоци во однос на полот на пациентите за Fisher's exact test нема сигнификантна разлика. Во однос на интрацеребрална хеморагија на интрацеребралните анеуризми спрема локализација се востановува дека од 21 пациенти со аневризма на артерија комуниканс anteriор само 3 имале интрацеребрална хеморагија, а 18, или 32% немале интрацеребрално крварење. Од 20

пациенти со аневрзми на артерија комуниканс постериор, само 2, или 10% имале интрацеребрална или субдурална хеморагија. Кај пациентите со локализација на аневрзмите на артерија церебри медија, 3ца имале интрацеребрална хеморагија, или 32%. Кај 6 пациенти кои имале аневрзма на артерија перикалоза интрацеребрална хеморагија била присутна кај 1 или 16%. Од 6 пациенти со аневрзми на вертебро-базиларниот систем, само 1 имал интрацеребрална хеморагија, или 16%. Во прикажана дистрибуција на податоци кои се однесуваат на интрацеребралната хеморагија во однос на локализацијата на руптурираните аневрзми, за Fisher's exact test постои значајна разлика. Податоци кои се однесуваат на вазоспазам во однос на интракранијални аневрзми. Во однос на интрацеребрална хеморагија на интрацеребралните аневрзми спрема локализација се востановува дека од 21 пациенти со аневрзма на артерија комуниканс антериор, 2ца пациенти или 9% имале вазоспазам. Од 20 пациенти со аневрзми на артерија комуниканс постериор, 1 пациент или 5.6% имал вазоспазам. Кај пациентите со локализација на аневрзмите на артерија церебри медија, од 8 пациенти, 1 имал вазоспазам или 12.8%. Кај 6 пациенти кои имале аневрзма на артерија перикалоза, 1 имал вазоспазам или 15%. Од 6 пациенти со аневрзми на вертебро-базиларниот систем, 1 имал вазоспазам, или 16%. Податоци кои се однесуваат на применетиот оперативен третман според Хант и Хес и исходот према Glasgow outcome scale.

Од 21 пациент или 18% кои биле примени како свесен, буден, контактибилен, добар исход имало кај 7 или 26%. Лесни потешкотии биле присутни кај 5 или 8%, тешки последици (потребна помош од друго лице) кај 4 пациенти или 6%, а кај 5 пациенти или 8% имало летален исход. Кај пациенти кои биле примени како сомнолентни со или без нев ролошки дефицит, биле примени 24 пациенти или 32%, добар исход имало кај 6 или 25%, со лесни потешкотии имало, 5 пациенти или 21%, со тешки последици (потребна помош од друго лице за извршување на секојдневните обврски) биле 4 пациенти или 18%, во вегетативна состојба биле 4 или 18% а кај 5 пациенти имало летален исход. Кај пациенти примени како сопорозни примени биле 8 пациенти или 12 %, со лесни последици биле 1 или 17%. 3 или 40% имале тешки последици, вегетативна состојба била забележана кај 1 пациент а летален исход кај 3 или 18%. Од прикажаната дистрибуција на податоци што се однесува на состојбата на прием према Хант&Хес градација према исходот на ГОС, постои значајна разлика Fisher's exact test 172, a p<0.01.

ДИСКУСИЈА

Големината и локализацијата на аневрзмите се едни од битните фактори за нивна руптура. Аневрзмите поголеми од 25мм имаат ризик од 6% годишно за руптура. Према известувањата заклучено е дека аневрзмите на вертебро-базиларниот слив и средната мозочна артерија имаат најголема можност за консеквентно крварење. Во однос на формата поголем ризик за крварење имаат полилобулираните аневрзми, за разлика од еднолобулираните (женскиот пол е повеќе склон кон формирање и руптура на аневрзми). Најголема преваленца на субарахноидалната хеморагија е меѓу 40-60 годишна возраст. Од егзогените фактори опишани се хипертензијата, кои влијаат врз растот и руптурата на веќе постоечките аневрзми. Основна цел на третманот на церебралните аневрзми е нивна оклузија (дефинитивна оклузија). Тоа може да се постигне со хируршки третман или ендоваскуларна коагулација. Многу фактори влијаат на изборот на модалитетот за третман како и на тајмонтог за оперативна интервенција. То се големината на аневрзмата, нејзината локализација, невролошките испади, состојбата на свест, евентуално присуство на интрацеребрален хематом или интравентрикуларна хеморагија.

ЗАКЛУЧОК

Предоперативниот скор и наодот на КТ имаат голема предиктивна вредност за квалитативниот исход од лекувањето (Хант & Хес, Фишер). Резултатите добиени од оваа студија укажуваат дека нема сигнификантна разлика меѓу раниот наспроти одложениот третман на оперираните пациенти. Состојбата при приемот на пациентот е најдобар предиктор за исходот. Вкупниот морталитет и морбидитет е помал при изведување на интервенцијата во првите 72 часа. Рекрварењето драстично го зголемува морталитетот и морбидитетот, како присуство на интрацеребрален хематом, интравентрикуларен хематом и хидроцефалус. Последиците од вазоспазмот може да се намалат со навремена интервенција и третман. Третманот на пациентите со руптурирана интракранијална аневрзма треба да биде ексклузивен и индивидуален за секој пациент посебно а мора да биде спроведена брза и оптимална дијагностика, рационално применет оперативен пристап.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bene V3RD, Mitchell P, Molyneux A, Renowden SA.-Endovascular coiling in 131 patients with low complication rate ustifies treating most unruptured intracranial aneurysms. Cent Eur Neurosurg. 2010 Feb. 71(1)-7
2. Awad A.=Current management of cerebral aneurysms, American Association of Neurological Surgeon

3. Chyatte D, Fode NC, Sund TM-Early versus late intracranial aneurysm surgery in subarachnoid hemorrhage, J Neurosurg. 1998; 69: 326-331
4. Gerakoska S. Ugrinoska Lj, Aleksovska M-Zavod za medicinska rehabilitacija Skopje, Osnovni principi vo rehabilitiranjeto na hemiplegii posle cerebrovaskularni zaboluvana, Jun ,Zbornik na abstrakti, 76
5. Greenberg MS.-Handbook of Neurosurgery, Syracuse, NY: Greenberg Graphics Inc; 1990: 129-583
6. Guglielmi G. Vinuela F. Sepetka I et al.-Electrothrombosis of saccular aneurysms via endovascular approach, I: electrochemical basis, technique and experimental results, J Neurosurg. 1991;75:1-7
7. Pemov P.-Bolesti na krvnite sadovi na mozokot, 2003, Skopje
8. Ugrinovki J et al.-Surgery of ruptured intracranial aneurysms. Factors influencing the outcome. In: Timing of Aneurysm Surgery. Walter de Gruyter Co. Berlin – New York, 1985.
9. Vrchakovski M.-Institut za Radiologija, Skopje-Radioloshka geometriska rekonstrukcija na mozocnite anevrizmi (RGR)

SPA TREATMENT – A NEW TREND IN HEALTH CARE

Nedyalka Boycheva

Medical University Plovdiv Faculty of Public Health ,Department of Nursing – Bulgaria,
neli_boicheva@abv.bg

Diruhi Amudzhiyan

Medical University, Plovdiv Faculty of Public Health, Department of Midwifery-Bulgaria,
dha62@abv.bg

Tzvetan Boychev

rehabilitation therapist, Plovdiv Bulgaria , ceco.b78@abv.bg

Abstract: The healthy way of life and the care for quality life and longevity have become a global focus everyone is striving after. People have become more health-conscious, more appreciative of their own health, and as a result, they have started taking better care of it. Natural resources our country is rich in are becoming increasingly popular and desirable for prophylaxis and health restoration. There has been a growing interest in the wider use of physical factors, especially natural ones, such as climate, mineral water, healing muds, medicinal clay and salts. All these are readily available, accessible, inexpensive, with proven physiological benefits and modes of action, without any side effects, if properly dosed and administered. The created specialized hospitals for rehabilitation therapy, as well as balneoclimatic SPA centres, provide excellent opportunities for the treatment of inflammatory and degenerative diseases of the joints, as well as of diseases of the central and peripheral nervous system.

Keywords: SPA treatment, mineral water, healing mud, medicinal clay, quality of life, health.

INTRODUCTION

Our dynamic way of life, stress, and all risk factors, lead to the deterioration of the quality of life of the average Bulgarian. Various statistical surveys show some alarming trends:

- ageing population
- increase in the incidence of disease
- unhealthy eating habits and malnutrition
- obesity
- sedentary way of life
- social isolation and losing touch with reality

All these trends have motivated people to evaluate their own health and take better care of it. Very often, for health restoration and prophylaxis, they turn to the natural resources our country is rich in.

PRESENTATION

The physical environment is an important factor for people's health. The use of the natural resources and riches of our country, transformed or created by man, lead to a certain strengthening of the body and improvement of the deteriorated health.

In Europe and in Bulgaria, where the population is ageing, people care about their health and look for a better-quality way of life. At the same time, young people can be divided into two groups – those who lead a sedentary life and tax their nervous systems at the expense of their physical activity, and those who exercise actively and, influenced by various fashionable trends, go to the other extreme and overstrain their organisms physically.

Yet, everyone strives after one and the same thing – improvement of the quality of life – which calls for prevention of health problems.

In recent years, there has been a growing interest in the use of physical factors, mostly natural ones, such as climate, mineral water, healing muds, medicinal clay and salts. People are turning to natural sources of health, which are readily available, accessible, inexpensive, with proven physiological benefits and modes of action, without any side effects, if properly dosed and administered.^{106/}

¹⁰⁶Marinkev M., Angelov Iv., Climatic and balneological factors in support of the health and longevity of the elderly. Physical Medicine, Rehabilitation & Health magazine, issue 3-4, 2008.

The term “balneology” comes from the Latin word **balneum** – bathing, and the Greek one –**logos** – science., that is, the science of bathing in mineral water. Balneotherapy is the use of mineral water for medicinal purposes.

Balneotherapy has been popular in Bulgaria since ancient times; it is connected with the worship of medicinal water and the medical practices and culture of the ancient people who used to live on our lands – the Thracians, the Slavs and the Ancient Bulgarians. The Thracians used to build nympheums where there performed special curative and healing rituals.

The Romans knew the power and significance of mineral water, and built numerous asclepeions. The soldiers in the Roman army restored their health and strength in the numerous spa centres with big mineral water pools and other facilities. In them, there were also massage rooms and gyms. In addition to being health centres, these places were also centres of cultural, social and political life. Ruins of such centres can still be seen today on the territory of our resorts: Hissar (ancient Augusta), Sapareva Banya (Germanea), Kyustendil (Pautalia), Sofia (Serdica), etc.

The Middle Ages were marked by the influence of the Ottoman Empire and the building of baths typical of that time (hammams). These were used by the population not only for hygienic but also for medicinal purposes.

At the end of the 19th century and in the 20th century, under the influence of West European culture, balneology rapidly developed in Bulgaria. New spa centres were built, as well as the infrastructure of the resorts. The first catalogue of mineral springs in Bulgaria was published. In 1948, the Central Institute of Resortology and Physiotherapy was founded. Based on the Russian, German and French schools, balneology and climatology developed on a scientific basis.^{107/}

In the 60s of the 20th century, the Resort Administration was established; it gave rise to and managed the ‘Specialized hospitals for rehabilitation therapy – National complex’. These establishments were leaders in physical and rehabilitation medicine. They applied proven medical standards in combination with the available natural resources – climate, mineral water and clean air.

NATURAL RESOURCES

Bulgaria is a country rich in natural resources and beauty, with traditions in balneotherapy and climate-therapy. These are all factors that contribute to the restoration of health and the improvement of the quality of life, when used for prophylactic purposes.

In Bulgaria, there are approximately 130 mineral water deposits, with over 500 mineral springs that are being used with a flow rate of over 5000 l/sec. They are spread all over the country, and are located in environmentally clean regions. They are characterized by their depth, which protects them from anthropogenic pollution and the changes in the weather conditions, and this accounts for their physical and chemical properties and composition.

Most of the mineral springs in the country are warm or hot, with temperatures exceeding 40⁰ C . In Sapareva Banya, there is the only geyser on the Balkan Peninsula, with a temperature of the water of 103⁰ C. There are also some cold mineral water springs, with a temperature of below 20⁰ C.

In Bulgaria, mineral water is used for the following purposes:

- prevention of disease and prophylaxis of health;
- balneotherapy;
- drinking;
- geothermal energy.

The main diseases that can be treated in our balneological health centres and SPA centres are:

- Inflammatory and degenerative diseases of the joints, such as: rheumatoid arthritis, Bechterev’s disease, arthritis and arthrosis, post-fracture conditions.
- Diseases of the central and peripheral nervous system: radiculitis, neuritis, plexitis, discopathy, disc hernia.
- Functional diseases of the nervous system: neurosis.
- Skin diseases: psoriasis and psoriatic arthritis.
- Hypertension.

These diseases are all typical of our modern time, as they develop as a result of our frenetic and stressful way of life.

The main therapeutic methods we have at our disposal thanks to the natural riches of our country are:

- Balneotherapy – with rich mineral water pools, and different in composition mineral springs;

¹⁰⁷ Angelova T., Stoycheva M., Kaneva Ts., Balneology in Bulgaria – past, present and future. ‘Physical medicine, rehabilitation and health’ Magazine, issue 4, 2014.

- Thermal therapy – mud therapy (medicinal clay) that can be administered both outdoors and indoors; lye therapy; paraffin therapy; cryotherapy.
 - Heliotherapy – the use of the rays of the sun and an open-air mineral beach.
- In order to boost our health and improve the quality of our lives, we can combine therapy based on natural sources with other therapeutic methods, like: :
- Apparatus physiotherapy and laser therapy;.
 - Kinesitherapy – individual, group, underwater;
 - Massage – manual, mechanical and tangential massage.
 - Proper diet, in accordance with the disease.
- Given all the natural riches of our country, we can achieve excellent results which give people the opportunity to restore their health.

MINERAL WATERS

Mineral waters are special underground waters which have formed as a result of hydrological, geophysical and microbiological processes and conditions. They originate at a great depth underground under conditions of high temperature, under pressure and in the absence of air and light. These waters have higher content of mineral substances, medicinal gases, microelements, and are usually with temperatures exceeding 20⁰ C. These properties and characteristics distinguish them from drinking water.

Mineral waters are classified according to their composition, according to their mineralization, according to their biologically active microelements, according to the active reaction of pH, and according to their temperature.

When applied externally, in the form of baths, pools and dressings on the human body, mineral waters have an effect on the human body through various factors: chemical, thermal and mechanical.

The human skin is a sensory organ which receives, transmits and transforms the action of mineral water. It has been proven that minerals in ion state and medicinal gases, such as radon, iodine, bromine, iron, hydrogen sulphide, carbon dioxide, penetrate and pass through the intact, healthy human skin. Mineral water has an immunobiological and generally strengthening effect on the whole human body, as well as a specific medicinal effect on the respective morbidity. This specific impact can be antispastic, hypotensive, and anelgetic, as well as boosting the trophics of blood circulation.

During the balneotherapeutic procedure, the so called “salt mantle” is formed, that is, minerals in the form of ions are deposited on the skin and subcutaneously, and continue to have an effect on and to be resorbed in the next 24 hours, for up to two weeks. After the respective bath, the body should not be washed with tap water so that this so called “salt mantle” could be preserved for a longer period of time. During the bath, the secretory function of the skin is triggered, and toxins and waste products are driven out of the body. This effect is very important in the prophylaxis of people working with hazardous substances.

However, all balneotherapeutical procedures should be dosed moderately and individually, depending on the condition of the patient. Pools, baths and showers have to be prescribed very accurately. The number, duration, water temperature and frequency of the procedures depend on the type and stage of the disease, the properties of the mineral water, the general status of the organism, as well as on any other comorbidities.¹⁰⁸

When mineral water is consumed, due to the great resorption property of the mucosa of the gastro-intestinal tract, the mineral salts, medicinal gases and biologically active micro components are resorbed. The acidity, secretion and motorics of the stomach change. In addition, the pancreas secretion is stimulated and a beneficial effect on the intestines is exerted. The internal consumption of mineral water has a “flushing” and anti-inflammatory effect on the renal-urinary system and the gall and liver.

The consumption of mineral water facilitates the evacuation of stones and concrements from the kidneys, as well as of the toxic substances from the organism. The consumption of mineral water is most efficient when it is drunk from the spring itself. Then all the properties of the mineral water remain unchanged – both its chemical properties and its gas content.

The mineral water from the springs in Gorna Banya, Mihalkovo and Hissar is recommended for diseases of and problems with the renal-urinary system. The water from the springs in Narechen and Merichleri is beneficial in cases of diseases of the gastro-intestinal tract, whereas that in Merichleri, Gorna Banya and Momina Banya is strongly recommended for conditions of the gall and liver.

HEALING MUDS /MEDICINAL CLAY

Healing muds and medicinal clay constitute another invaluable natural resource of our country. Along the Black Sea coast, there are numerous limans with medicinal mud deposits, such as Tuzla, Shabla, Balchik. In

¹⁰⁸Ryazkova M., Kirova I., Physical Therapy – General and Specialized Part, ARSO Sofia 2002.

the central part of the country there are rich peateries in the town of Banya, near Karlovo; Marikostinovo, near Blagoevgrad; and in the Kyustendil area.

Mud therapy (peloidotherapy) is a method of naturopathy which used healing muds /medicinal clay/ for therapeutical purposes. Peloid (healing mud) comes from the Greek word of 'paleos', meaning mud, clay, soil. In our country, there are healing mud deposits of three types – liman, peat and spring healing muds. These healing muds are a natural product, formed in the course of many years, in natural conditions, facilitated by geological and biological processes, under the influence of various factors – soil, flora and fauna. In Bulgaria, there are deposits of spring healing muds in the village of Marikostinovo, Blagoevgrad Region, and Banya, Karlovo, as well as, mud volcanoes erupting healing mud in the village of Stransko, Haskovo Region.

The thermal properties of mud are of great importance for the healing effect, since mud emits the heat gradually and exerts a continuous effect. Peloidotherapy leads to an increase in the carbohydrate, protein and fat metabolism, as well as to a regulation of the metabolism of calcium and phosphorus, and contributes to the forming of callus after bone fractures. It improves the function of the peripheral nervous system and calms down the nerves. With continuous thermal action, the result is active hyperaemia, with the opening of new capillaries. There is an effect on local inflammatory processes, resorption and dispersing of pathological products. This results in alleviating pain, reducing swelling and enhancing tissue regeneration. Healing mud therapy leads to an increase in hemoglobin, erythrocyte and leukocyte levels.

Peloidotherapy also has a beneficial effect on primary sterility in women by boosting the ovarian endocrine function, and in men – it has a positive effect on diseases of the male reproductive organs.

In general healing mud applications, the whole body is covered in mud, avoiding the area of the heart. After the mud therapy procedure, the patient takes a hot shower or bath, but without using soap, so as not to wash out the mineral film on the skin. Some times mud therapy can be combined with solar therapy, the so called Egyptian method, thus combining two natural factors, which are really well tolerated by the human organism.

CONCLUSION

The founded Specialized hospitals for rehabilitation and physical therapy successfully treat diseases of the nervous system, bones and joints, by applying naturotherapy, using the natural resources of our country.

Balneoclimatic SPA centres provide procedures which boost the overall status of the body, enhance blood circulation and trophics, strengthen the blood vessels and help the organism get rid of toxins. On the other hand, combined helio and hydrotherapies provide the body with relaxation and rest. Our country has modern and renovated facilities which, together with the natural features and resources, and highly qualified specialists, serve as a sound foundation for the successful development of health tourism.

The combination of balneoclimatic therapy, kinesitherapy, and healthy nutrition, may lead to an improvement of the productive longevity and quality of life.

REFERENCE

- [1] Marinkev M., Angelov Iv., Climatic and balneological factors in support of the health and longevity of the elderly. Physical Medicine, Rehabilitation & Health magazine, issue 3-4, 2008.
- [2] Angelova T., Stoycheva M., Kaneva T., Balneology in Bulgaria – past present and future, Physical Medicine, Rehabilitation & Health magazine, issue 4, 2014
- [3] Ryazkova M., Kirova I., Physical therapy – general and specialized part. ARSO, Sofia, 2002.
- [4] Chobanyaneva I., Dimova A., Quality management in Health care, 2004.

THE ROLE OF THE NURSES IN PREVENTION, TREATMENT AND CARE OF DECUBITUS WOUNDS THAT ARE PRESENT IN PATIENTS AT THE INTENSIVE CARE UNIT

Natasha Kanevche
Gordana Panova, Ph.D

University "Goce Delcev" – Faculty of Medicine Science, Stip, Macedonia

Abstract: Introduction: This is to present the role of the skin, mechanism of the occurrence of decubitus, the role of the nurse in care and treatment of decubitus.

Goals: One of the goals is to present the mechanism of the occurrence of decubitus in hospitalized patients. To present the role of the nurse in caring of patients with decubitus. To present the prevalence of hospitalized patients with different sex and age, decubitus stage, number of hospitalized days.

Material and method: The research is retrospective and includes a period at least of a year (2015). The analyzed patients are different age, sex, decubitus stage, number of hospitalized days, different location of decubitus and type of the treatment. Descriptive statistics is used for the data analysis with mean value and percent of presence.

Results: The research involves hospitalized patients getting decubitus while they were situated at the unit for intensive care within the JZU University Clinic for surgical diseases "Sv. Naum Ohridski – Skopje" during the year of 2015. The results are shown in tables and figures below.

Conclusion: From the obtained research can be concluded that the usage of different methods in the prevention and treatment of decubitus has success in patients in the intensive care unit. The nurse has an important role in the treatment of decubitus.

Key words: Wounds, Stasis, Ischemia, Infection, Necrosis

УЛОГАТА НА МЕДИЦИНСКАТА СЕСТРА ВО ПРЕВЕНЦИЈА, ТРЕТМАН И НЕГА НА ДЕКУБИТАЛНИ РАНИ КАЈ ПАЦИЕНТИТЕ ВО ЕДИНИЦИТЕ ЗА ИНТЕНЗИВНА НЕГА

Наташа Каневче
Гордана Панова

Универзитет "Гоце Делчев" – Штип, Факултет за медицински науки, Штип

Апстракт: Вовед: улогата на кожата, механизмот на настанување на декубитус, негата и улогата на медицинската сестра и начинот и превенција на лекување на истиот.

Цел: е да се прикаже механизмот на настанување на декубитус кај пациенти хоспитализирани во единиците за интензивно лекување, ЕИЛ. Да се прикаже улогата и негата на медицинската сестра врз пациенти кај кој дошло до настанување на декубитус. Да се прикаже застапеноста на хоспитализирани пациенти по пол и возраст, степен на декубитус, број на денови на хоспитализација.

Материјал и методи: Истражувањето е ретроспективно и опфаќа период од една календарска година, (2015). Пациентите се анализирани по возраст, пол, степен на декубитус, број на денови на хоспитализација, локализација на декубитус и начин на лекување. За анализа на податоците е употребена дескриптивна статистика со средна вредност и процент на застапеност.

Резултати: Истражувањето ги опфати пациентите кои беа хоспитализирани во текот на 2015 година, во стационарни болни од единиците за интензивно лекување, ЕИЛ при ЈЗУ Универзитетска клиника по хируршки болести "Св. Наум Охридски - Скопје" кај кои дојде до настанување на декубитус. Добиените резултати се прикажани табеларно и графички.

Заклучок: Од истражувањето може да се заклучи дека користењето на многубројните начини и методи во превенција и лекување на декубитус има голем успех кај пациентите во единиците за интензивно лекување, ЕИЛ. Улогата на медицинската сестра е од големо значење, бидејќи во поголем процент е намалена појавата на декубитус.

Клучни зборови: рани, предилекциски места, стаза, исхемија, инфекција, некроза

ВОВЕД

Уште од настанувањето на човештвото, присутни се неколку видови- степени на декубитални рани кај болни кои што подолго време биле во една принудна положба и при тоа се применувале различни

начини на лекување. Во Стара Персија се користеле разни видови на лековити тревы. Во Арабија се препорачувале хранителни подлоги за овие рани, и тоа мед, мувлосан леб, месо, бакар сулфат, цинк оксид и слично.

Хипократ (460-370 п.н.е.) констатирал дека овие рани настануваат заради парализа, дисфункција на мочниот меур и дебелото црево.

За време на ренесансата (16 век), Амброз Паре, член на француската армија, бербер-хирург и основач на хируршката пракса, пишувал во својата автобиографија за повредени француски аристократи во војната и настанувањето на декубитални рани. Тој го споменал дебридманот кој и тогаш не се разликувал многу од овој денешниот. Во 19 век, Жан-Мартин Шарко учел за настанувањето на декубитусот и ја поставил „невротрофната теорија“ за предизвикување на рани, а не „теоријата на притисок“ како што ние веруваме денес. Шарко образложил дека директно влијание врз појавата на декубиталните рани се оштетувањата на централниот нервен систем. Траги од појава на декубитус се воочени уште на Египетските мумии стари повеќе од 5000 илјади и за прв пат се опишани во Медицинската литература уште во 19 век. Старите Египќани користеле мед за лекување на овие декубитални рани. Во текот на XIX век, откривањето на бактериите од страна на Пастер и X-зраците, го смениле разбирањето на декубиталните рани кое владеело до тогаш. Дваесеттиот век, со воведување на нови антибиотици сосема го има сменето текот на третманот на декубиталните рани.

Декубитус претставува компликација која настанува кај болни со продолжена хоспитализација, болни со тешки заболувања, трауми, кои при што болните се принудени на подолготрајно лежење. Болните кои не се во можност да го спречат притисокот врз меките ткива со промена на положбата на телото, имаат ризик од појава на декубитус. Ваквите болни не се во состојба сами да се заштитат и да превенираат појава на декубитус. Неправилната и нередовната примена на туѓа помош и нега која им е неопходна за промена на положбата и одредени покрети на телото доведува до појава на рани (декубитус) на предилекциските места.

Инциденцата на декубитот е различна и на глобално ниво се движи од 1,4%-36,4%. Кај акутни трауматолошки болни 15%, невролошки болни 27% и кардиоваскуларни болни 41% [2]

Декубитите се најзастапени во болниците околу 60%, а потоа следуваат социјалните установи [старечки домови]. Во домашни услови поретко се јавува декубитус, поради тоа сите пациенти во болница од 9% до 30% развиваат декубитус [3].

Етиолошки фактори кои можат да доведат до појава на декубитус се [6]:

Егзогени- надворешни фактори. При долго лежење на тврд и непријатен душек, згужвана постелнина или лична облека, влажна постелнина настаната од телесни излучевини [гној, крв, пот], нестручно поставени имобилизациски сретства [гипс, завој, шини], контрактури на зглобовите.

Ендогени- внатрешни фактори. Кај терминални и хронични болести, како што се: шеќерната болест со пропратни периферни и ангиопатски промени, потхранетост, хипопротеинемијата и анемијата кои ја зголемуваат вулнерабилноста на кожата и го продолжуваат времето на зараснување на раните. Срцеви и бубрежни заболувања. Пареза или парализа, поради нечувствителност на одредени делови на телото. Во постоперативниот тек неможност или безволност на промена на положбата кај болниот. Бактериска контаминација поради неадекватна нега на кожата, доведува до развој на декубит и отежнато зараснување на истиот.

Клиничката слика на декубитот, најчесто доминира со регионална локална промена на телото на предилекциските места, кои се изложени на притисок на тврда, влажна или нерамна подлога [слабо развиено масно ткиво, сакрална регија, пети, рамени лопатки, ушни школки и сл [7]. Во зависност од степенот на оштетувањето на кожата декубитот се дели на четири стадиуми (Слика 1):

Прв степен- појава на црвенило со оток. Оваа состојба најчесто настанува поради повеќечасовно притискање на телото на исто место. На местото на притисокот болниот чувствува болка, чешкање или топлина. Нема рана, на притисок црвенилото не исчезнува, а температурата се разликува од температурата на околната кожа.

Тест со притискање со прст- зацрвенетиот дел од кожата после кратко и цврсто притискање со прстот не ја менува бојата во бела туку и понатаму останува црвена. Оттука може да се заклучи дека настанало оштетување со појава на **Dekubitus I stepen**. Во ваква состојба мора под итно да се превземат мерки и да се спречи понатамошно оштетување на кожата. **Втор степен-** настанува рана на површината на кожата и поткожното ткиво, слична на изгребаница или була. Во овој стадиум оштетувањето е со појава на рана, која треба сериозно да се свати и да се лекува. Во оваа фаза неопходна е професионална нега и лекување. **Трет степен-** појава на инфициран декубитус со цепови и апсцеси. Во овој стадиум доаѓа до појава на инфекција. Кожата се повеќе некротизира и станува многу сува. **Четврт степен-** оштетувањето се шири во длабоките сврзани слоеви на ткивото, а може да ги зафати и мускулите. Доаѓа до појава на длабоки чиреви, со потполно уништено мускулно ткиво и со видливи делови од коските. Се

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

карактеризира со инфекција како и појава на црни некротични маси до коска.Клиничката слика на декубитус е најприсутна кај болните со повреда на кичма, коматозни болни, потхранети болни, дијабетичари, невролошки болни, психијатриски болни и онколошки болни.[8]

Локализацијата на телото на кој може да се појави декубитот се различни. Постојат атипични и типични места за појава на декубит. Атипични места [нос, брада, чело, тил, граден кош, лакт, грб]. Декубитус најчесто настанува на крсниот дел, глутеуси, пети, и.т.н. Локализацијата на декубитот е најчесто во предел на коскените делови од телото, односно онаму каде коската лежи близу до површината на кожата и е притисната со тврда подлога [столица, креветски душек и.т.н].Предилекциски места се оние места кои се најчесто и временски најдолго изложени на притисок, што доведува до исхемија и појава на декубит (табела 1).

Табела 1. Делови на телото на кој може да настане декубит

Table 1. Parts of the body where can occur decubitus

ПОЛОЖБА НА ТЕЛОТО /Body position	РЕГИЈА / Region
НА ГРБ / On the back	тил, лопатки, лактови, сакрална регија, пети и прсти. / rear, blades, elbows, sacral region, heel and toes.
НА СТРАНА / On the side	Школка на увото, темпорален дел од главата, страничен дел од рамото, карлица, колк-трохантер, колено / ear, temporal part of the head, side of the shoulder, pelvis, hip, trochanter, knee.
СО СЕДЕЊЕ / With sitting	крстен предел, глутеуси, лактови,задан дел на петите, лопатките / baptized region, the buttock, elbow,rear toe, shoulder blade.
ДЕЛОВИ ОД ТЕЛОТО КАДЕ ПОСТОИ ДОДАТЕН ПРИТИСОК ОД ОПРЕМА ИЛИ ОБЛЕКА / Parts of the body where is additional pressure from the equipment or clothes	еластични завои и еластични чорапи, ендотрахеален тубус, катетри интравенски браунили, еластична облека / elastic bandages and elastic stockings,endotracheal tube, intravenous catheters Brownlee, elastic clothing.

Табела 2. НОРТОН СКАЛА

Table 2. NORTON SCALE

ФАКТОРИ / FACTORS	ОПИС СКАЛА / SCALING	БОДОВИ / POINTS
ФИЗИЧКА СОСТОЈБА / FISICAL CONDITION	Добро / good	4
	Средно / middle	3
	Лошо / bad	2
	Многу лошо / very bad	1
МЕНТАЛНА СОСТОЈБА / MENTAL CONDITION	Свесен / aware	4
	Активен / active	3
	Конфузен / confused	2
	Стопурозен / not aware	1
ДВИЖЕЊЕ И АКТИВНОСТИ / MOVING AND ACTIVITY	Самостално движење / Independently move	4
	Движење со помош / Movement with help	3
	Движење со количка / movement in a wheelchair	2

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

	Неподвижен во постела / motionless	1
ПОДВИЖНОСТ /	Потполна / totally	4
	Благо ограничена / slight limited	3
	Силно ограничена / very limited	2
	Неподвижен / motionless	1
ИНКОНТИНЕНЦИЈА / INCONTENTION	Не е присутна / Not present	4
	Повремена / temporary	3
	Урина / urine	2
	Урина и столица / urine and feces	1
ВКУПНО / TOTAL		

Истражувањата покажале, дека повеќето од декубитите настанале во првите три недели од приемот на пациентот во болница. Затоа според Американска агенција за здравствено испитување и квалитет, ACHPR се препорачува да се направи проценка на зачуваниот интегритет на кожата на следните интервали: по прием на пациентот во болница; кај акутни заболени пациенти - секои 48 часа или при промена на состојбата; кај хронични заболени пациенти - еднаш неделно во првите четири недели, потоа еднаш месечно или еднаш на секои четири месеци, или при настанување на секаков вид на промени на состојбата на пациентот. Како најчести компликации кои се јавуваат при настанување на декубитус се: инфекција, дехидратација, анемија, хидроелектролитен дисбаланс, зголемена загуба на протеини сепса – се јавува во 3 или 4 стадиум од појавување на улцерациите и стеомиелитис.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

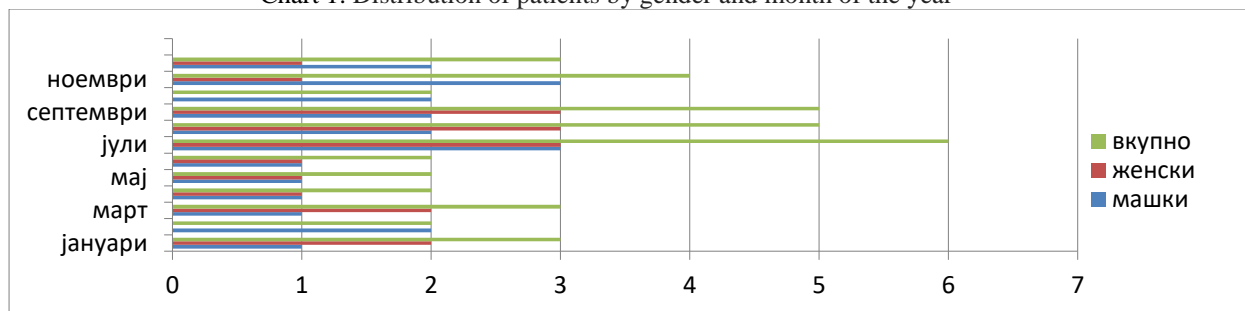
Истражувањето ги опфати пациентите кои беа хоспитализирани во текот на 2015 година, во стационарни болни од одделението ЕИЛ при ЈЗУ Универзитетска клиника по хируршки болести „Св. Наум Охридски - Скопје“ кај кои дојде до настанување на декубитус. Добиените резултати се прикажани тебеларно и графички.

Табела 4. Дистрибуција на пациенти по пол и месец во годината
Table 4. Distribution of patients by gender and month of the year

Месец /Months	Машки /Male	Женски /Female	Вкупно / Total
Јануари / January	1	2	3
Февруари / February	2	/	2
Март / March	1	2	3
Април / April	1	1	2
Мај / May	1	1	2
Јуни / June	1	1	2
Јули / July	3	3	6
Август / August	2	3	5
Септември / September	2	3	5
Октомври / October	2	/	2
Ноември / November	3	1	4
Декември / December	2	1	3
Вкупно / Total	21	18	39

Од табела 4 може да се заклучи дека во текот на 2015 година биле хоспитализирани вкупно 39 пациенти, од кои 21 мажи и 18 жени. Почесто појава на декубитус е во летниот и есенскиот период поради климатските услови.

Графикон 1 Дистрибуција на пациентите по пол и месец во годината
Chart 1. Distribution of patients by gender and month of the year

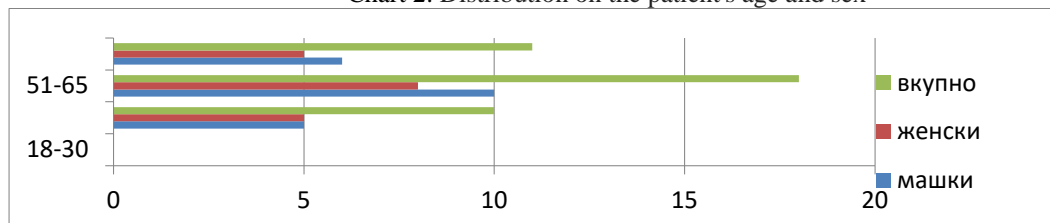
Од графиконот 1 може да се заклучи дека декубитите во летниот период биле почести кај жените, а во есенскиот период биле почести кај мажите.

Табела 5. Дистрибуција на пациентите по возраст и пол
Table 5. Distribution on the patient's age and sex

Возраст / Age	Машки / Male	Женски / Female	Вкупно / Total	%
18 - 30	/	/	/	/
31- 50	5	5	10	26 %
51 - 65	10	8	18	46%
Над / above 65	6	5	11	28%
Вкупно / total	21	18	39	100%

Од табела 5 може да се заклучи дека почеста појава на декубитус е кај групата пациенти од 51-65. Кај пациентите во оваа возраст се менува структурата на кожата кое е помалку еластично и регеративниот процес е намален

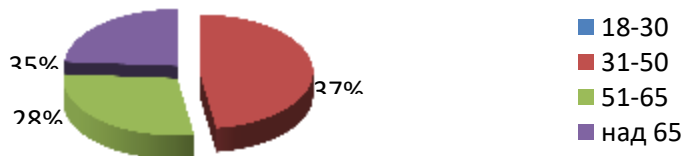
Графикон 2 Дистрибуција на пациенти по возраст и пол
Chart 2. Distribution on the patient's age and sex

Графикон 3. Процентуална дистрибуција на пациентите според возраста
Chart 3. Percentage distribution of patients by age

Од графикони 2 и 3 може да се заклучи, дека декубитите од 31-50 години подеднакво се застапени кај машката и женската популација, од 51-65 и над 65 год. почесто се застапени кај машката популација

Дистрибуција на пациенти по возраст и пол 2013год изразена во %

Табела 6. Фреквенција на пациентите по степен на декубитус
Table 6. Frequency of patients in order of decubitus

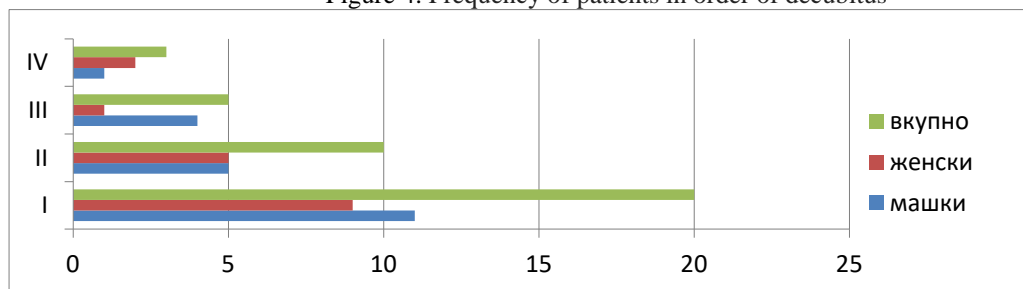
Степен на декубит	I степен	II степен	III степен	IV степен	вкупно

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

Машки	11	5	4	1	21
Женски	9	5	2	2	18
Вкупно	20	10	6	3	39

Од табелата бр 6. Можеме да се види дека нај зачестени се декубитите од прв степен, поради лесната општа состојба на пациентите врз кои може почесто да се извршуваат манипулации за превенција од појава на декубитус.

Графикон 4 Фреквенција на пациентите по степен на декубитус
Figure 4. Frequency of patients in order of decubitus

Графиконот 4, кој претставува приказ по степен на декубитус кај машката и женската популација, јасно ни прикажува дека машката популација е повеќе застапена.

Табела 7. Фреквенција на болни по број на болнички денови

Table 7. Frequency of sick number of hospital days

Месец	Машки	Женски	Болнички денови	
			М	Ж
Јануари.....3	1	2	13	29/12
Февруари.....2	2	/	25/22	/
Март.....3	1	2	7	14/9
Април.....2	1	1	16	22
Мај.....2	1	1	8	6
Јуни.....2	1	1	33	22
Јули.....5	3	3	45/52/13	6/56/15
Август.....3	2	3	16/24	15/35/18
Септември..4	2	3	64/17	46/46/28
Октомври....2	2	/	13/3	/
Ноември.....4	3	1	7/10/11	10
Декември....3	2	1	8/15	12
Вкупно	19	16	422	401

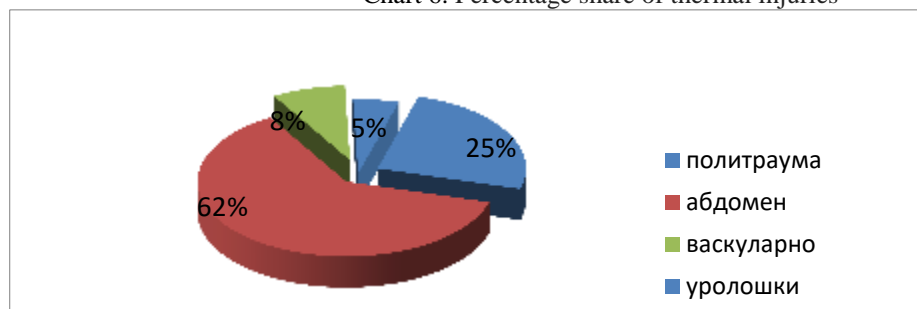
Од табела 7 може да се заклучи, дека декубитот е појава која и покрај третирањето на пациентите за превенција настанува поради намалениот имунитет, тежината на повреда поради која пациентот е

хоспитализиран, физичката активност за време на хоспитализацијата и др. фактори. Во прикажаните резултати просекот е 21 болнички ден.

Табела 8. Фреквенција на болни по системи
Table No 8. Frequency of patients in different departments

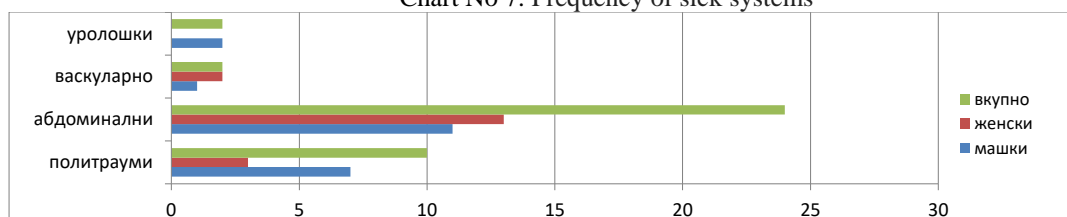
	Политрауми	Абдоминални	Васкуларни	Уролошки	Вкупно
Машки	7	11	1	2	21
Женски	3	13	2	/	18
Вкупно	10	24	3	2	39
%	25%	62%	8%	5%	100%

Графикон 6 Процентуална застапеност на термичките повреди
Chart 6. Percentage share of thermal injuries

Во табела 8 и графикон 6 се прикажани резултати според заболувањата по системи. Од истражувањето може да се види дека поголем процент е кај пациенти со абдоминални заболувања. Сето тоа се должи поради големата фреквенција на болни со абдоминални заболувања и како резултат на тежината на болеста.

Графикон бр 7. Фреквенција на болни по системи
Chart No 7. Frequency of sick systems

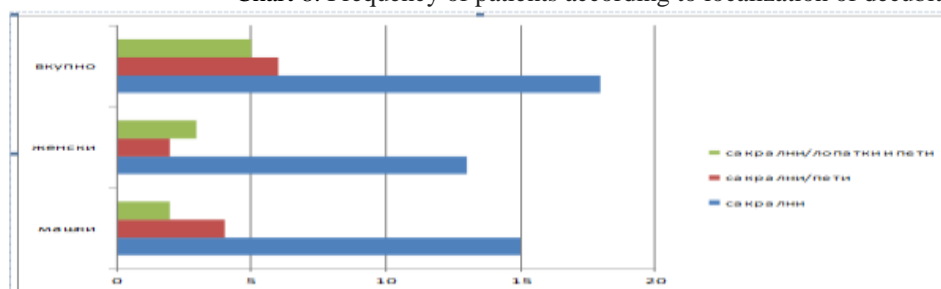
Од графикон 7 се гледа дека декубитите почесто се појавуваат кај жените со абдоминални заболувања.

Табела 9. Фреквенција на болни според локализација на декубитус
Table 9. Frequency of patients according to localization of decubitus

Декубит локализација според	Сакрална регија	Сакрална регија/пети	Сакрална регија/лопатки, пети и прсти	вкупно
Машки	15	4	2	21
Женски	13	2	3	18
Вкупно	28	6	5	39
%	72%	15%	13%	100%

Од табела 9 можеме да се заклучи дека најголем процент на појава на декубити е на сакралната регија која е најмногу изложена на притисок за време на хоспитализација на пациентите.

Графикон 8. Фреквенција на болни според локализација на декубитус
Chart 8. Frequency of patients according to localization of decubitus

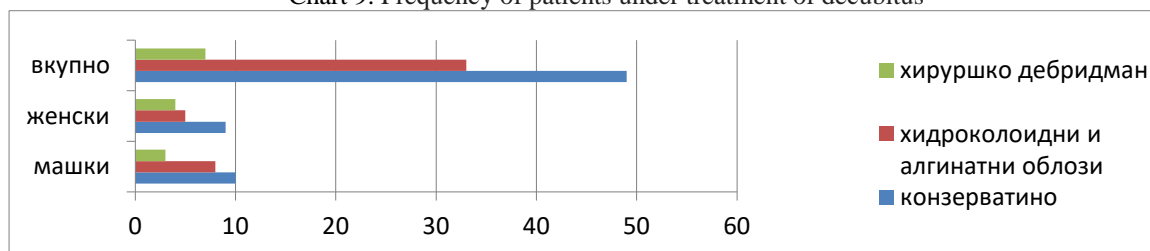
На графикон 8 е прикажана локализација на декубитус. Од тука може да се забележи дека декубитус во сите регии почесто настанува кај машката популација.

Табела 10. Фреквенција на болни според третман на декубитус
Table 10. Frequency of patients under treatment of decubitus

Декубит според локализација	Конзервативно	Хидроколоидни и алгинатни облозо	Хируршко/дебридман	вкупно
Машки	10	8	3	21
Женски	9	5	4	18
Вкупно	19	13	7	39
%	72%	15%	18%	100%

Од табела 10. и графикон 9 може да се заклучи дека лекувањето и превенцијата на декубит во најголем процент е конзервативен поради општата состојба на пациентите која дозволувала да се примени овој вид на третман.

Графикон 9 Фреквенција на болни според третман на декубитус
Chart 9. Frequency of patients under treatment of decubitus

Од резултатите прикажани на графикон 9 може да се констатира, дека конзервативното лекување е во поголем процент користено поради нискиот степен на декубитус кој настанал во текот на хоспитализацијата на пациентот во ЕИЛ.

ЗАКЛУЧОК

Пациентите сместени во единица за интензивно лекување имаат потреба од поголема здравствена заштита и здравствена нега. Кај овие пациенти поради нивната тешка општа и здравствена состојба, често настанува појава на декубитус и покрај стручната нега применета од страна на медицинскиот персонал. Медицинските сестри многу често применуваат мерки и методи за превенција од појава на декубитус. Од истражувањето може да се заклучи дека користењето на многубројните начини и методи во превенција и лекување на декубитус има голем успех кај пациентите во ЕИЛ. Улогата на медицинската сестра е од големо значење бидејќи во поголем процент е намалена појавата на декубитус.

ЛИТЕРАТУРА

1. Triller C. *Dekubitus - klasifikacije, ljestvice, problemi*. Acta medica Croatica, 2008; Vol. 62
2. Arnold MC. *Pressure ulcer prevention and management: the current evidence for care*. AACN Clin Issues 2003; 14: 411-25.
3. Dekubitusi Preuzeto; jul 2009.
4. Prevalenca i incidenca čireva izazvanih pritiskom u Americi Preuzeto; jul 2009.
5. Vlajić E. Dekubitus: procena, sprečavanje i lečenje. [1], 2008
6. Vlajić E. (2008) *Dekubitus: procena, sprečavanje i lečenje*. [2]

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

7. Hančević J. *Kronična rana*. Medicinski fakultet Osijek. Katedra za kirur- giju. 2003.
8. Lubomir Panajotović, Jefta Kozarski, S. Cvetanović, Igor Maljković, *Hirurško lečenje dekubitusa*VMA Beograd, Klinika za plastičnu hirurgiju i opekotine Timočki medicinski glasnik
9. Dekubitus-opšti pojmovi...etiologijaPreuzeto; jul 2009.
10. *Rane*: časopis Srpskog udruženja za lečenje rana, Glavni urednik Željko Kanjuh. – Vol. 3, br. 1 (mart 2009) – Beograd p. 5
11. Yannas IV, Orgil DP, Burke JF. *Template for skin regeneration*.Plast Reconstr Surg 2011; 127 (Suppl.): 60S.
12. Ko SH, Nauta A, Wang V i sur. The role of steam cells incutaneous wound healing: what do we really know? PlastReconstr Surg 2011; 127 (Suppl.):10S.
13. Walcott R, Dowd S. *The role of biofilms: are we hitting theright target?* Plast Reconstr Surg 2011; 127 (Suppl.): 28S.
14. Fan K, Tang J, Escaudon J, RS Kirsner. *State of the art intopical wound-healing products*. Plast Reconstr Surg2011;127 (Suppl.): 44S.
15. Hahm G, JJ Glaser, Elster EA. *Biomarkers to predict woundhealing: the future of complex war wound management*. Plast Reconstr Surg 2011; 127 (Suppl.): 21S.
16. Ennis WJ, Lee C, Plummer M, Meneses P. *Current statusof the use of modalities in wound care: electrical stimulationand ultrasound therapy*. Plast Reconstr Surg 2011;127 (Suppl.): 93S.

PROBLEM ALCOHOLISM IN ADOLESCENCE

Yordanka Tsokova

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, Department of Nursing Care, Faculty of Public Health, dani_tsokova@abv.bg

Daniela Taneva

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, Department of Nursing Care, Faculty of Public Health,

Angelina Kirkova-Bogdanova

Medical University – Plovdiv, Department of Medical Informatics, Biostatistics and Elearning, Faculty of Public Health

Abstract: Due to its spread in the world today alcoholism is a problem №1 among addicts. Alcoholism is not limited to a specific group of the population and is a problem for every social stratum and for each age group, except for children. It plays a major role in the genesis of mental disorders. Violence and crime are often associated with alcoholism. The personality of the teenagers is being formed under the influence of different social norms. Not all of them, however, have the same focus and express the main values of our society. What social norms are patterns of social behavior of the personality greatly depends on their interaction in the minds of the youth [3].

The aim of the study is to reveal the adolescents' attitudes to alcohol usage.

Materials and methods: A total of 100 students are investigated, 50 of whom are in eighth grade aged 14 -15 years and the remaining 50 are in 11th grade and are aged 17-18 years.

Results: Personality predisposition to alcohol abuse has no clear boundaries. The official statement is that no specific person is threatened or protected against abuse and dependence on alcohol, because personality is not the only factor. Adolescents have a higher positive attitude to alcohol than other drugs because negative consequences are not immediate and so clearly visible. Significant results for the limitation of alcoholism among adolescents can be expected only in the coordinated efforts of the family, the school and the individual, and the emphasis should be placed on the family and youth from childhood.

Keywords: adolescents, abuse, alcoholism, motives

ПРОБЛЕМЪТ АЛКОХОЛИЗЪМ В ЮНОШЕСКАТА ВЪЗРАСТ

Йорданка Цокова

Медицински университет-Пловдив, България, Катедра „Сестрински грижи”, Факултет по Обществено здраве, dani_tsokova@abv.bg

Данела Танева

Медицински университет-Пловдив, България, Катедра „Сестрински грижи”, Факултет по Обществено здраве

Ангелина Киркова-Богданова

Медицински университет-Пловдив, България, Катедра „Медицинска информатика, биостатистика и електронно обучение”, Факултет по Обществено здраве

Резюме: Поради своето разпространение в цял свят алкохолизмът днес е проблем №1 сред пристрастените. Алкохолизмът не се ограничава върху определена група от населението, а е проблем за всеки социален слой и за всяка възрастова група, с изключение на децата. Той играе основна роля в генезиса на психичните разстройства. Насилието и престъпността много често са свързани с алкохолизма. Личността на юношите се сформира под въздействие на различни социални норми. Далеч не всички от тях, обаче, имат еднаква насоченост и изразяват главните ценности на нашето общество. Какви социални норми стават мотиви за обществено поведение на личността в значителна степен зависи от тяхното взаимодействие в съзнанието на юношата. [3]

Целта на проучването е да се установят нагласите на юношите към употребата на алкохол.

Материал и методи: Изследвани са общо 100 ученика, 50 от които са в 8-ми клас на възраст 14 -15 години, а останалите 50 са в 11-ти клас и са на възраст 17-18 години.

Резултати: Личностовото предразположение към злоупотреба с алкохол няма ясни граници. Прието е официалното становище, че няма специфична личност застрашена, нито застрахована от злоупотреба и

зависимост от алкохол, защото личността не е единствения фактор. Юношите имат по-висока положителна нагласа към употребата на алкохол, отколкото към други наркотици поради факта, че негативните последици от това не са непосредствени и така ясно видими. Значими резултати за ограничаването на алкохолизма сред подрастващите могат да се очакват само при координираните усилия на семейството, училището и отделната личност, като акцентът трябва да бъде поставен върху семейството и подрастващите още в детско-юношеска възраст.

Ключови думи: Юноши, злоупотреба, алкохолизъм, мотиви.

1. INTRODUCTION

Due to its spread in the world today alcoholism is a problem №1 among addicts. Alcoholism is not limited to a specific group of the population and is a problem for every social stratum and for each age group, except for children, who can be significantly and sometimes incurably impaired by alcohol.

International studies attest to the fact that in various countries the number of alcoholics fluctuates from 1 to 10% of the working population. Statistics show that the number of people suffering from alcoholism increases from 3 to 4 times when consumption of alcohol per capita doubles. [7]

The literature indicates different classifications of the phenomena under consideration - alcoholism. The authors distinguish the following degrees of alcoholism:

1. Episodic drinking;
2. Alcohol abuse - frequent use of alcoholic beverages (from one to several times a week) or sometimes rare, but in significant amounts (more than 200 ml.), this step is called habitual drinking and can lead to alcoholism;

3. Alcoholism - chronic disease characterized by a pathologically (irresistible) attraction to spirits.

Three degrees of intoxication: light, medium and heavy are distinguished in determining the state of intoxication of a particular person. Surveys suggest that the clinical manifestation of degrees of intoxication significantly correlates with the content of alcohol in the blood. In light intoxication it corresponds to 1-2%, average - 3-4% in heavy - up to 6%. [7]

Alcoholism plays a major role in the genesis of mental disorders. It not only reduces intellectual ability, but changes character, modifies affectivity and leads to decay of personality. Violence and crime are often associated with alcoholism: 64% of murders, 58% of intentional fires, 29% of beatings, 22% of sexual crimes.

The biggest medical and social importance have disorders caused by abuse and dependence on nicotine and alcohol. These are the two most widely used drugs worldwide. Alcohol dependence is being created significantly more slowly than in other psychoactive substances. While heroin is able to do this for several weeks, alcohol succeeds for several years (3 to 5 for women and young people, from 7 to 15 in elderly). [8]

Negative health and social consequences of alcoholism occur much later - many years after the onset of alcohol abuse. Because of this their adverse impact on health and life of modern people is not always assessed because it is not so clearly visible. It is interesting that while illegal drugs such as marijuana, crack, cocaine, speed and heroin cause about 7,000 deaths annually in the US, the figure for alcohol and tobacco is 325,000 [10].

The formation of health culture and in particular a healthy lifestyle is closely associated with basic pedagogical processes such as health education, health upbringing, health enlightenment and health promotion. Increasing health awareness focuses on the importance and increase the frequency of major risk factors. [2] The unity of the requirements by the family and the school is important and essential condition for achieving good health education. This requires not only teachers but also parents to be aware of the methods and means of forming health habits and hygiene habits in adolescents [9].

Adolescence is characterized by a greater differentiation of emotional reactions and ways of expression of emotional states, as well as by an increased control and self-regulation. Teenage moods are far more stable and conscious of these of adolescents and comply with a significantly larger range of social conditions.

Expanding the circle of significant personal relationships that are always emotionally decorated is manifested in the development of so-called higher feelings. The utilization of a system of moral norms and principles becomes a complex range of moral feelings - a sense of duty to society and surrounding people, empathy, need of companionship and love, friendship, solidarity, moral and political feelings. [7]

Violation of accepted standards of behavior causes in adolescents guilt. The field of aesthetic feelings expands and gradually separates from the range of other experiences and find specific ways of expression and satisfaction. Adolescents become very sensitive to contrasts and strongly experience the transition from sublime to meanness and from tragic to comic. Intellectual and practical feelings differentiate. [3]

13-14 years old children already have an independent operational assessment reflecting their attitude towards themselves in this period. This self-assessment is based on comparison of their personal characteristics and behaviors and certain norms that are accepted by children as some common forms of personality and

behavior and serve as regulators of the behavior of adolescents. Self-assessment is based on both the attitude towards themselves and the large number of temporary situational self-assessments. [1]

The most important thing about adolescence is changing the criteria and perspective from outside to inside. The transition from self-esteem to general, overall assessment creates conditions for the formation of personal attitude towards oneself sufficiently independent of evaluations and attitudes of the surrounding people, private successes and failures and all kinds of situational influences.

Evaluation of separate qualities and characteristics of the personality plays a subordinate role, and the overall attitude towards oneself, self-acceptance, self-esteem turn leading. Namely in early adolescence - 15-17 years of age, on the base of developing own value system, self-oriented emotional attitude of values and emotions is formed, i.e. "operational self-esteem" based on personal beliefs, behaviors, views and performance. [1]

Value orientation is essential for the formation of personal motivation. Studies of the problem of alcoholism and drug addiction have shown that alcohol abuse in adolescents is based on six main reasons:

1. Suggestion related or not curiosity, pseudoobjective motives for self-examination of quantitative alcohol tolerance of the body of the "experimenter" and the nature of induced behaviors (aggressive or passive).
2. Need to react to a particular situation (a party with alcohol, "competition drinking" and others.).
3. The person's desire to establish or enhance status in a group of peers or friends.
4. The use of alcohol as a norm of belonging to a group.
5. The child's striving to overcome expected or momentary stress (coping with mental discomfort), by getting rid of social psychological inhibitions and trying to stimulate auto-aggression.
6. A form of protest against parents, teachers, friends (girlfriend/boyfriend), society and the state as a whole. [4]

2. AIM

The aim of the study is to reveal the adolescents' attitudes to alcohol usage.

3. MATERIALS AND METHODS

A total of 100 students are investigated, 50 of whom are in eighth grade aged 14 -15 years and the remaining 50 are in 11th grade and are aged 17-18 years. Gender distribution is as follows: 29 girls and 21 boys from eighth grade and respectively 25 girls and 25 boys from eleventh grade. There are no limitations by social and cultural status, psychological and health state. Sociological method, alternative and correlation analysis are used.

4. RESULTS

More and more young people understand that the topic "Addiction" can become a terrifying reality in their family and circle of friends. They have the desire and need to continuously receive additional information on prevention of alcoholism. A high percentage of respondents – 78% of 8th grade and 62% of 11th grade want such additional information. Young people who believe they are sufficiently informed are not many - 12% of 8th and 27% of 11th grade, as well as those who have no opinion – 10% of eighth and 11% of 11th grade. The results give reason to think about ensuring an effective prevention of drug addiction and alcoholism through a greater inclusion of interactive school programs. Fig.1.

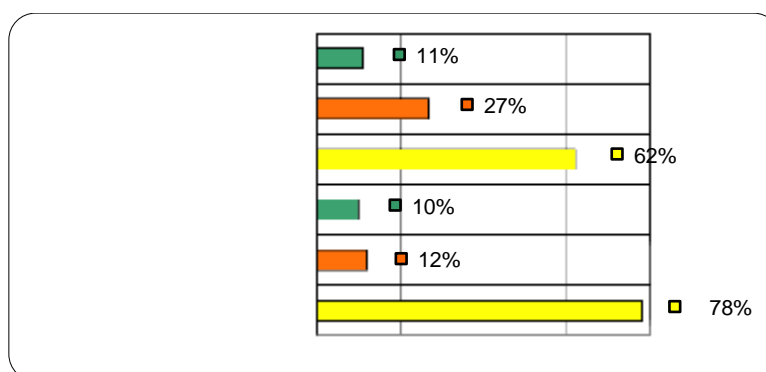

Fig. 1. Need of additional information about prevention of alcoholism

To the question "In your opinion should the alcohol be attributed to the group of drugs?", 89% of adolescents indicated that if there is no established addiction, alcohol should not be included in the group of

drugs, 6% are of the opinion that it should not be attributed, and 5% - that alcohol is in the group of drugs. The replies show that adolescents also think about the controversial issue - is alcohol a drug or not. They associate their attitude to alcohol with the term "social norm", i.e. to what extent it is normal to drink, and with the fact that alcohol is a legal drug permitted by law. Fig. 2.

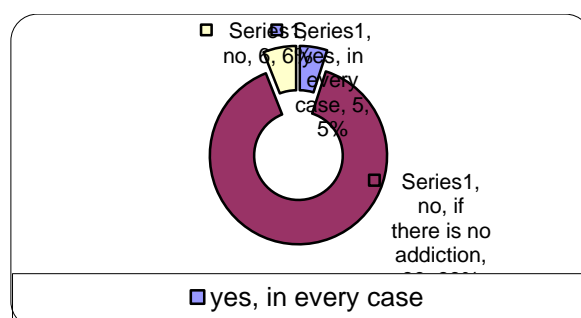

Fig. 2. Attribution of alcohol to the group of drugs.

In this study 39% of teenagers believe that the statement "Even if just once, you have to try everything - alcohol, cigarettes, drugs." is completely false, and 24% - that it is completely true, 23% believe it is only true for alcohol, 13% - have no opinion and only 1% believe that this statement applies to other drugs. But if we investigate separately the results of the sample of eighth graders and those of the sample of eleventh grade, interesting paradox emerges. While in eighth grade 50% are certain that this statement is completely false, in 11th grade this share is only 28%. While in eighth grade 18% responded that the statement is completely true, in 11th grade same think 30% and the percentage of these, who have no particular opinion on the issue increased from 12% to 14% from 8th to 11th grade. From the perspective of the theory it should be the opposite since value orientations in the field of social norms are formed at the end of 10th grade, but, to our opinion, this paradox can be explained by the fact that in a significant proportion of adolescents - 36 % there is no sustainable value orientation formed. Psychological mechanism of value choices and the necessary criteria for this is missing in these adolescents, they take contradictory positions, depending on the situation. Any changes relating to the orientation happen in learners mainly in puberty. Adolescence is defined as the period of attachment of basic psychological structures of the individual and the completion of formation of higher mental functions. [1]

To the question – "Should I try everything?", it is interesting to note the percentage of responses that the statement is true only for alcohol - a total of 23% and that it is true for other drugs - 1%. From 8th to 11th grade the percentage of respondents who agree with the view that the statement is true only for alcohol increased from 18% to 28%. The results obtained show a higher positive attitude towards the use of alcohol, due to the fact that the addiction to it is established for a significantly longer period of time than to other drugs and the negative health effects of alcohol abuse are observed significantly later than drug abuse. Fig.3.

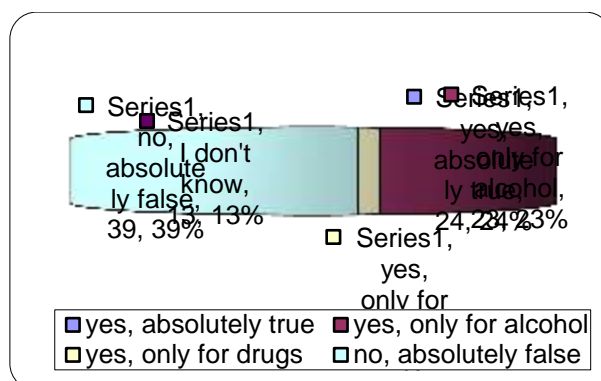

Fig. 3. Agreement with the statement "Even if once, one has to try everything – alcohol, cigarettes, drugs."

We asked the surveyed students the question "What can be a motive for you to take alcohol or a drug?" – 30% of surveyed students from eighth grade indicate curiosity, for 23% of them the reason is their wish to please their friends, that is to say be like them, 28% reported that the reason for taking a drug may be problems in the family, for 15% the cause could be problems in school. Only 4% of students did not specify reasons for an eventual drug use. The opinion of 28 students from 11th grade, i.e. 49% of respondents, is that their motive for

taking a drug might be pleasure, 24% would accept a drug because of problems at school and 20% - because of family problems, 7% - to please friends. The results show that the most common factors associated with experimentation with drugs are curiosity, pleasure and problems in the family and the school. Fig. 4.

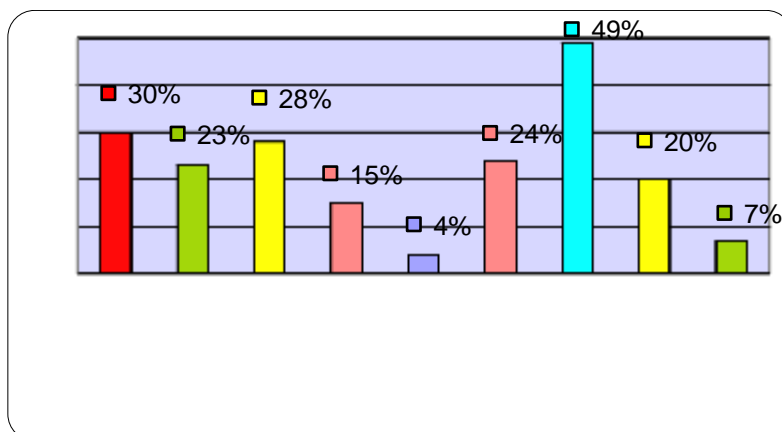

Fig. 4. Motives for acceptance of alcohol or a drug

5. FINDINGS

1. Data from literature and clinical practice show that the personality predisposition to drugs and alcohol abuse has no clear boundaries. An official statement is therefore accepted that no specific person is threatened or protected against abuse and drug addiction, because the person is not the only factor. The set of reasons a dependence on alcohol and drugs to occur is multi-factorial, and the reasons to start are strictly individual for each person.

2. The results of the study show that adolescents have a higher positive attitude to alcohol than to use of other drugs and this is due mostly to the fact that the negative consequences of alcohol abuse are not immediate and so clearly visible.

3. Motives for use of alcohol and drugs can be:

- for 8th graders – curiosity, to be liked by friends, problems in the family and the school;
- for 11th graders – pleasure, problems in the family and the school and for a very small part – to be liked by friends.

4. Significant results for the limitation of alcoholism among adolescents can be expected only in the coordinated efforts of the family, the school and the individual, and the emphasis should be placed on the family and youth from childhood.

6. CONCLUSION

Prevention of drug addiction and alcoholism is primarily a call to reflection. Reflect to survive and reflect to reach harmony with ourselves. Prophylactics start with each individual and it is a responsibility of each person. To this ascertainment belongs the willingness to get rid of delusion of absolute personal autonomy and to accept the idea of equivalent self-realization in common goal.

REFERENCES

- [1] Андреева А., Гуткина Н., Дубровина И., Круглов Б., Пахалвян В., Прихожан А., Снегирева Т., Толстыгх Н., Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту, Издательство „Педагогика”, Москва 1998г.
- [2] Бакова Д, Драгушева С. Промоция здоровья среди подростков – актуальные аспекты. Nowe horyzonty w edukac j i dzie c i, młodzięży i dorosłych. Monografia wieloautorska pod redakcją naukową Elżbiety Jaszczyszyn , Jolanty Szady-Borzyszkowskiej, Marianny Styszyńskiej, ISBN 978-83-941235-6-7, Siedlce, Polska ; 2016 : 11-19 .
- [3] Дубровинной И.В., Формирование личности старшеклассника, Издательство „Педагогика”, Москва, 1998г.
- [4] Петров Г., Детската престъпност, Издательство „Абагар”, Велико Търново, 1998г.
- [5] Попов Г., Дроги и превенция, Издателска къща „Стено”, Варна, 2002г.
- [6] Сенон Жан-Луи Д., Дрогите. Наркомани и зависимости, София, 2003г.
- [7] Силами Н., Речник по психология, Издательство „Ларус”, Плевен, 1996г.

[8] Станкушев Т., Наркомании –наръчник за родители, учители, психолози и лекари, Издателство „Медицина и физкултура”, София, 2003г.

[9] Торньова Б., Д. Шопов, Формиране на здравни навици и умения в контекста на семейните отношения. Сп. Управление и образование, том IV (3), Бургас, 2008г.

[10] Хостътлър Дж., Как да предпазим децата си от наркотиците и алкохола?, Издателство „Хейзъл”, София, 1995г.

STUDY BULGARIAN EATING DISORDERS LEVELS AMONG POPULATION (14-45 YEARS OF AGE) THROUGH THE SCOFF QUESTIONNAIRE

B. Tilov

Medical College, Plovdiv, Bulgaria, btlov@abv.bg

M. Semerdjieva

Department of Health Care Management, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv,

E. Raikova

Department of Health Care Management, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv,

D. Bakova

Department of Health Care Management, F

R. Masaldjieva

Department of Health Care Management, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv,

B. Torniova

Department of Health Care Management, Faculty of Public Health, Medical University – Plovdiv,

Abstract: Introduction: The study is part of a university project for tracking and establishing epidemiological levels of eating disorders among the Bulgarian population of 14 to 45 years of age, which group is defined as risk-prone. The **purpose** of this study was to investigate the levels of eating disorders through the SCOFF screening questionnaire. **Material and methods:** 2003 persons were interviewed, 8 questionnaires were annulled due to incorrect completion. The most numerous group was that of the adolescents aged 14 to 20 – 1335 respondents (66,8%), followed by the group of those 21 to 30 years of age – 471 respondents (23,6%), and the smallest group was of people aged 31 to 45 – 191 respondents (9,6%). Of all respondents, 1356 (67.8%) were women and 639 (32.2%) were men, at approximate ratio of 2:1, with significant difference in favor of women $P < 0.05$. **Results:** SCOFF questionnaire detected 34.3% individuals at high risk of eating disorders. Four major factorial features were classified – sex, age, BMI and seeking psychological or psychiatric help when needed, which established significant differences in the distribution of positive responses under the separate SCOFF items. **Conclusion:** The study and the results confirmed the pre-assigned tasks, demonstrating the importance of the overall project, which this study is a part of.

Keywords: SCOFF, eating disorders, anorexia, bulimia

ПРОУЧВАНЕ НИВАТА НА ХРАНИТЕЛНИ НАРУШЕНИЯ СРЕД БЪЛГАРСКА ПОПУЛАЦИЯ (14-45 Г.) ЧРЕЗ ВЪПРОСНИКА SCOFF

Б. ТИЛОВ

Медицински колеж, Пловдив, България

М. СЕМЕРДЖИЕВА

Катедра Управление на здравните грижи, Факултет по обществено здраве, Медицински университет - Пловдив България

Е. РАЙКОВА

Катедра Управление на здравните грижи, Факултет по обществено здраве, Медицински университет - Пловдив България

Д. БАКОВА

Катедра Управление на здравните грижи, Факултет по обществено здраве, Медицински университет - Пловдив България

Р. МАСАЛДЖИЕВА

Катедра Управление на здравните грижи, Факултет по обществено здраве, Медицински университет - Пловдив България

Б. ТОРНЬОВА

Катедра Управление на здравните грижи, Факултет по обществено здраве, Медицински университет - Пловдив България

Резюме: Въведение: Проучването е част от университетски проект за проследяване и установяване епидемиологичните нива на хранителните нарушения сред българска популация от 14 до 45 години, която е определена като рискова. **Цел** на настоящото проучване е да се изследват нивата на хранителни

нарушения, посредством скрининговият въпросник SCOFF. **Материал и методи:** Бяха анкетирани 2003 лица, от които 8 отпаднаха поради некоректно попълнени анкетни карти. Най-многобройна е групата на юношите между 14 и 20 години - 1335 (67,8%), следвана от групата между 21 и 30 години - 471 (23,6%) и най-малобройната е тази между 31 и 45 години - 191 (9,6%). От изследваните лица 1356 (67,8%) са жени и 639 (32,2%) са мъже, в приблизително съотношение 2:1, с малка разлика в полза на жените $P < 0,05$. **Резултати:** 34,3% от анкетираните са с висок риск от хранителни разстройства. Бяха класифицирани четири основни факториални признака - пол, възраст, Индекс на телесната маса (ИТМ) и търсене на психологична или психиатрична помощ при нужда, които обособиха значими разлики в разпределението на положителните отговори по отделните айтъми на SCOFF. **Заклучение:** Проучването и резултатите, потвърдиха предварително поставените задачи, демонстрирайки значимост за цялостния проект, към който е част и настоящото изследване.

Ключови думи: SCOFF, хранителни нарушения, анорексия, булимия

ВЪВЕДЕНИЕ

Данните за епидемиологията на хранителните разстройства в България са оскъдни/частични. Определянето на реалните епидемиологични нива е свързано с някои проблеми: прикриване на хранително нарушение (скрита болест), характерни особености на засегнатата група, липса на единен болничен регистър, даващ информация за най-тежко изявените форми на хранителни разстройства, липса на популационно епидемиологично изследване за най-рисковите групи (юноши, модели, спортисти, танцьори и други). Психиатричните епидемиологични нива изследващи болестта и заболяемостта по конкретни характеристики (възраст, пол, рискови фактори) на хранителните разстройства се събират главно от болнични регистри, ретроспективни и проспективни данни на заболяелите, както и изследвания на общата популация на определени рискови групи [1].

Хранителните разстройства засягат главно женския пол в юношеска възраст, бялата раса и по-високите социални слоеве в индустриално развитите страни. Средната възраст на протичането на анорексията е 17 години, с обособени два пика на 14 и 18 години (на булимията - между 15 и 30 години). Заболяването продължава средно около 3 години. Данните показват, че около 70 % от пациентите оздравяват, а при 15-20% се хронифицира в друго хранително разстройство [2,3]. Смъртността за анорексията по общи данни варира в диапазона между 0.5 и 22% от изследваната група [4], в повечето случаи първите 5 години [5,6]. До сега в България „не са провеждани репрезентативни методологично издържани епидемиологични проучвания за хранителните разстройства” [2].

Цел на настоящото проучване е да се изследват нивата на хранителни нарушения, посредством скрининговият въпросник SCOFF сред българска популация на възраст от 14 до 45 години, локализирана в Южен централен регион на България.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

Анкетирани бяха 2003 лица, от които 8 отпаднаха поради некоректно попълнени анкетни карти. Най-многобройна е групата на юношите между 14 и 20 годишните - 1335 (67,8%), следвана от групата от 21 до 30 години 471 (23,6%) изследвани лица и най-малобройната е между 31 и 45 години 191 лица (9,6%). От изследваните лица 1356 (67,8%) са жени и 639 (32,2%) са мъже, в приблизително съотношение 2:1, с малка разлика в полза на жените $P < 0,05$. За целите на проучването е използван инструментариумът SCOFF. Това е въпросник за скрининг на хранителни разстройства, разработен от J. Morgan и съавт., който съдържа пет кратки въпроса относно ключови аспекти на разстройства в храненето като повръщане, опасения за загуба на контрол над храненето, загуба на тегло, чувство на пълнота и доминиране на храната в живота [7]. За нуждите на изследването беше използван алтернативен и непараметричен анализ. Различията се приемат за статистически значими, когато превишават критична стойност на u за $\alpha = 0.05$. При статистическата компютърната обработка на събраните данни беше използвана програмата SPSS версия 17.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

От всички изследвани лица 685 ($34,3 \pm 1,07\%$) са дали два или повече положителни отговора на теста, което ги определя като индивиди, при които съществува повишен риск от хранителни разстройства. Въпросът с най-голям процент положителни отговори е четвърти, свързан с „чувството, че са дебели“ ($37,2 \pm 1,08$). Сравнително високи и без статистическа разлика са относителните дялове на положителните отговори на въпроси две, три и пет $P > 0,05$ (Табл.1.).

Табл. 1. Разпределение на позитивните отговори на SCOFF по въпроси

Въпроси	N	% ± Sp
Опитвате ли се да повръщате, когато преядете?	133	6,7± 0,56
Притеснявате ли се, че не можете да контролирате количеството на храната, която консумирате?	511	25,7±0,98
Отслабвали ли сте с повече от 5 кг. през последните три месеца?	490	24,6± 0,96
Чувствате ли се дебел/а, при положение, че другите Ви казват, че сте слаб/а?	740	37,2±1,08
Може ли да се каже, че храната доминира в живота Ви?	535	26,9± 0,99

Проучено бе влиянието върху резултатите от теста на редица факториални признаци като пол, възраст, Индекс на телесната маса (ИТМ), местоживеене, социален статус, националност, общо тегло, височина и търсене на психологична или психиатрична помощ поради някакъв повод. От направения анализ със сигнификантно значение се откриха четири фактора (Табл.2).

Табл.2. Разпределение на резултатите от SCOFF според значимите факториални признаци

Фактор	SCOFF тест (+) N (%)	SCOFF тест (-) N (%)	Общо N (%)	X2	P
Пол					
Мъже	141 (22,1)	498 (77,9)	639 (100)	79,15	<0,001
Жени	542 (40,0)	814 (60,0)	1356 (100)		
Възраст					
До 20 г.	492(36,9)	843 (63,1)	1335 (100)	12,9	<0,01
21-30 г.	131(27,8)	340 (72,2)	471 (100)		
31+ г.	62(32,5)	129 (67,5)	191(100)		
ИТМ					
Под норма	111 (27,3)	296 (72,7)	407 (100)	16,5	<0,001
Норма	527 (35,2)	970 (64,8)	1497 (100)		
Затлъстяване	32 (50,0)	32 (50,0)	64 (100)		
Търсене на психична/психиатрична помощ					
Да	81(43,8)	104 (56,2)	185 (100)	8,0	<0,01
Не	594 (33,4)	1184 (66,6)	1778 (100)		

Разпределението на положителните отговори по полова характеристика е представено в Таблица 3.

Установи се, че мъжете са дали значително по-голям процент нулеви отговори на SCOFF – 46,0% (приблизително половината от извадката на мъжете), а при жените те са едва 28,6%. Съществена разлика по пол има също така и при два и три положителни отговора $P<0,001$. Интересен факт, който пряко касае нашето изследване е реалното разпределение на положителните отговори от два до пет. Значителна част от жените (40,0%) са дали два и повече положителни отговора на теста, докато процентът при мъжете е 22,1%.

Табл.3. Разпределение по брой положителни отговорите от тест и полова характеристика

Пол	Брой положителни отговори на SCOFF						Общо % (N)
	0 % (N)	1 % (N)	2 % (N)	3 % (N)	4 % (N)	5 % (N)	
Жена	28,6% (388)	31,4% (426)	21,0% (285)	14,6% (198)	3,6% (49)	0,7% (10)	1356 (100)
Мъж	46,0% (294)	31,9% (204)	13,5% (86)	4,5% (29)	3,0% (19)	1,3% (7)	639 (100)
Общо	34,2% (682)	31,6% (630)	18,6% (371)	11,4% (227)	3,4% (68)	1,1% (17)	1995 (100)

На Таблица 4 е представено разпределението по брой положителни отговори и възрастовата характеристика.

Най-много нулеви отговори са дали възрастова група над 31 год. Съществена разлика по възраст бе установена и между процентите на два, три и четири положителни отговора $P<0,01$.

Прави впечатление, че при два положителни отговора, относителният дял на групата до 20 години ($19,4 \pm 1,08\%$) не се различава от този на групата над 31 години ($22,0 \pm 3,0\%$) $P > 0,05$. Най-висок брой положителни отговори на SCOFF са дали лицата до 20 г. и тези след 31 год., като разликата между тях е незначителна $P > 0,05$ (Табл.4).

Табл.4. Разпределение по брой положителни отговори от теста и възрастовата характеристика

Възраст	Брой положителни отговори на SCOFF						Общо
	0	1	2	3	4	5	
	% (N)	% (N)	% (N)	% (N)	% (N)	% (N)	% (N)
До 20 г.	32,3% (431)	30,9% (412)	19,4% (259)	12,3% (164)	4,1% (55)	1,0% (14)	1335 (100)
21-30 г.	36,3% (171)	35,9% (169)	15,1% (71)	10,4% (49)	1,7% (8)	0,6% (3)	471 (100)
31+ г.	41,4% (79)	26,2% (50)	22,0% (42)	7,9% (15)	2,6% (5)	- (0)	191 (100)
Общо	34,1% (681)	31,6% (631)	18,6% (372)	11,4% (228)	3,4% (68)	0,9% (17)	1997 (100)

Проучено бе влиянието на ИТМ като потенциален рисков фактор за хранителните разстройства. От изследваните 1968 лица с отклонения от нормалното телесно тегло са 471 ($23,9 \pm 0,96\%$), като под нормата са 407 ($20,7 \pm 0,91\%$), а със затлъстяване са 64 ($3,2 \pm 0,4\%$). Изследваните със затлъстяване имат по-голям процент положителни отговори на въпросника ($50,0\%$) спрямо другите две групи (Табл.2).

Намерена бе зависимост между разпределението на положителните отговори от SCOFF и търсенето на консултация с психолог или психиатър по даден повод. 9,4% от анкетираните са търсили психологическа или психиатрична помощ, като съществена разлика между двата пола не бе установена $P > 0,05$. Изследваните, потърсили специализирана помощ от психолог или психиатър имат по-голям брой положителни отговори на въпросите от SCOFF – $48,3\%$ (Табл.2).

ДИСКУСИЯ

От проведеното проучване, целящо да попълни липсващата епидемиологична информация за хранителните нарушения сред българската популация от 14-45 г., се установиха интересни зависимости. При проучването на проблема бяха намерени малък брой изследвания, които прилагат SCOFF за оценка на хранителни разстройства сред по широк възрастов диапазон [8,9]. Повечето от намерените статии прилагат въпросника в определени популации най-често на студенти или жени в млада възраст, което затрудни анализа на получените резултати.

От всички изследвани лица, $34,3\%$ са дали два или повече положителни отговора на теста, което ги определя като индивиди, при които съществува повишен риск от хранителни разстройства. Този риск е по-голям при жените – $79,4\%$ спрямо мъжете – $20,6\%$. Подобно е съотношението между двата пола в аналогично проучване на Solmi F. [10].

От направения анализ на влиянието на отделните факториални признаци върху отговорите от теста, открихме със сигнификантно значение пол, възраст, ИТМ и търсене на психологическа или психиатрична помощ при нужда.

Хранителните нарушения се срещат по-често при жените. Конкретно за настоящето проучване се установи висок процент на жени в риск – $40,0\%$, което надвишава нашите очаквания и е значително по-висок от друго подобно проучване на J. Reuton [11]. Въпреки, че в групата на мъжете този процент е по-нисък – $22,1\%$, то трябва да отбележим, че той също е нехарактерно висок за мъжката популация.

Възрастта също е водещ фактор по отношение разстройствата на храненето. Повечето литературни източници посочват възрастта до 20 години като рискова за развитието на хранителни нарушения [12,13]. От наличните данни (табл.2) се установи действително най-висок относителен дял на младежите до 20 години, дали два или повече положителни отговори на SCOFF. Не може да пренебрегнем факта, че и във възрастовата група над 31 години този процент е много висок, т.е. тази група също е рискова по отношение на хранителните разстройства. Този факт се потвърждава и от проучването на F. Solmi [10]. Друг важен момент е, че възрастовата група от 21 до 30 години се оформя като най-нерискова, спрямо другите групи.

Наднормено тегло често се асоциира с хранителни нарушения и липса на контрол в хрането [8,14,15]. Промяната в начина на хранене и прилагането на диети е характерно за хора с наднормено тегло или затлъстяване [16]. В настоящето проучване в тази категория попадат едва $3,2\%$, но много ясно е изразена зависимостта, че с най-висок брой положителни отговори на теста са точно тези хора (Табл.2).

Редица проучвания установяват зависимост между хранителните разстройства и наличието на някакъв психологически проблем [17,18,19]. Според резултатите от настоящето изследване около 44% от участниците, с психологически проблем, са склонни да развият хранително разстройство. Друга интересна зависимост е, че не бе намерена значима разлика в търсенето на такъв вид медицинска помощ

по пол $P > 0,05$. Това означава, че мъжката група също е склонна да търси психологична или психиатрична помощ при установяване на даден проблем.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Можем да кажем, че действително хранителните разстройства са по-често срещани при жените, но се наблюдава значително нарастване на тези нарушения и сред мъжете. Това означава, че те задължително трябва да бъдат включени като единици на наблюдение в бъдещите епидемиологични проучвания. По отношение на рисковата възраст на поява на тези разстройства бе потвърдено тяхното начало в юношеска възраст. Установено бе също така, че за рискова група може да смятаме и лицата над 31 години, които също демонстрират високи стойности на положителните отговори на въпросника SCOFF. Лицата с наднормено тегло и тези, потърсили психологична или психиатрична помощ също са с повишен риск за развитие на нарушение в храненето. Всички тези резултати ни дават основание да продължим и задълбочим проучванията по този проблем сред българската популация.

ЛИТЕРАТУРА

1. С. Бояджиева. *Нейно Величество Храноманията. Психични разстройства на храненето: анорексия и булимия нервоза*, 2000.
2. С. Бояджиева. *Нейно величество храноманията*, София, 2010.
3. D. Herzog, M. Keller, P. Labory. Outcome in anorexia nervosa and bulimia nervosa. A review of the literature. *Disease*, 176(3), pp. 1311-1343, 1988.
4. H.C. Steinhausen, C. Rauss-Mason, R. Seidel. A prospective fallow-up study in early onset eating disorders. In: *The course of eating disorders*, Berlin, pp. 108-117, 1992.
5. A. Crisp, J. Callender, C. Halek, L. Hsu. Long-term mortality in anorexia nervosa. A 20-year follow-up of the St.George's and Aberdeen cohorts. *Brit. J. Psychiatry*, 161, pp. 104-107, 1992.
6. S. Theander. Review: Outcome and prognosis in anorexia nervosa and bulimia. *J. psychiatr. Res.*, 19, pp. 493-508, 1985.
7. J.F. Morgan, F. Reid, J.H. Lacey. The SCOFF questionnaire: assessment of a new screening tool for eating disorders. *Br Med J*. 319, pp. 1467-8, 1999.
8. O. McBride, S. McManus, J. Thompson, R.L. Palmer, T. Brugha. Profiling disordered eating patterns and body mass index (BMI) in the English general population. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 48(5), pp. 783-93, 2012.
9. R.H. Striegel-Moore, D.L. Franko, E.L. Ach, S. Wonderlich, J.E. Mitchell, M. Zwaan, H Steiger. Epidemiology of eating disorders: an update. pp. 65-80, 2006.
10. F. Solmi. Eating disorders, behaviours and diagnoses: epidemiology and comorbidity in the general population. Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy (PhD) - University College London, 2014.
11. J.L. Peyton. Screening for eating disorders in primary care. Master's and Doctoral Projects. The University of Toledo, 2009.
12. D.S. Abebe, L. Lien, L. Torgersen, T. von Soest. Binge eating, purging and non-purging compensatory behaviours decrease from adolescence to adulthood: A population-based, longitudinal study. *BMC Public Health*, 12(32). doi:10.1186/1471-2458-12-32, 2012.
13. A.S. Dissing, N.H. Bak et al. Female medical students are estimated to have a higher risk for developing eating disorders than male medical students. *Dan MedBull*, 58(1): A4207, 2011.
14. B. Parry-Johnes, W. Parry-Johnes. In: *Eating disorders and obesity. A comprehensive handbook*. London, pp. 145-150, 1995.
15. H.M. Snoek, R.C.M.E. Engels, T. van Strien, R. Otten. Emotional, external and restrained eating behaviour and BMI trajectories in adolescence. *Appetite*; 67, pp. 81-87, 2013.
16. M. De Zwaan. Binge eating disorder and obesity. *International Journal of Obesity and Related Metabolic Disorders : Journal of the International Association for the Study of Obesity*, 25 (1), pp. 51-55, 2001.
17. D. Le Grange, S.A. Swanson, S.J. Crow, K.R. Merikangas. Eating disorder not otherwise specified presentation in the US population. *The International Journal of Eating Disorders*, 45(5), pp. 711-718, 2012.
18. J.M. Swinbourn. The co-morbidity of eating disorders and anxiety disorders - a review. *Eur Eat Disorders Rev*, 15, pp. 253-274, 2007.
19. E. Vardar. The Prevalence of Eating Disorders (EDs) and Comorbid Psychiatric Disorders in Adolescents - A Two-Stage Community-Based Study. *Turkish Journal of Psychiatry*, 22(4), pp. 205-212, 2011.

ROLE OF THE NURSE IN GYNECOLOGICAL ENDOSCOPIC OPERATIONS

Zoran Nikolovski,
Gligor Dimitrov,
PZU .Remedika Skopje
Gordana Panova

Faculty of Medical Sciences, University,, Goce Delcev", Stip, Macedonia

Apstrakt: Gynaecology is the branch of medicine that studies the disease and the treatment of the treatment of the female reproductive system (uterus, ovaries and vagina), and is responsible for the overall health of women. Translated from the Latin meaning "the science of women", as opposed to andrology, which deals with health issues specific to the male reproductive system. An important role in the development of this industry has medical prevention and education of women.

Aim: To explain the process of endoscopy and its application in gynecological operations, instruments - optical instruments (endoscopes) and maintenance (disinfection, sterilization) and instrumenting role in gynecological endoscopic surgery.

Materials and methods: In order to achieve this goal, used the descriptive and statistical data from the State Statistics Institute-Skopje and private hospitals Remedika in Skopje.

Results: In the first private hospital in Skopje Remedika endoscopy method to work from the very beginning of 2005g. In the first year was done 60 endoscopic procedures and their number increases every year in order to come to the number in 2015 of 480 endoscopic interventions.

Discussion: The endoscopic method in Macedonia started to work 1995Year and to the Department of Obstetrics Skopje in the first year is set by 170 endoscopic procedures while at the First Private Hospital Remedika Skopje endoscopy is done from the very beginning of 2005g. till today. U first year was done 60 endoscopic procedures and their number increases every year in order to come to the number in 2015 of 480 endoscopic interventions In operating rooms in Remedika work nurse 12 And all were finely dressed in instrumentation for these interventions.

Conclusion:Endoscopy is a simple procedure that allows the doctor to look inside the human body using an instrument called an endoscope. Endoscopy is constantly evolving and continuously improves the rear current year is robotic endoscopy so that nurse followed the progress of this process must constantly educate both through trade journals both elite and visiting centers that have experience in these procedures.

Keywords: endoscopy, laparoscopy, histereskopija, optical instruments.

INTRODUCTION

Gynecology is a branch of medicine that studies the disease and the treatment of treatment of the female reproductive system (uterus, ovaries and vagina), and is responsible for the overall health of women. Translated from the Latin meaning "the science of women", as opposed to andrology, which deals with health issues specific to the male reproductive system. An important role in the development of this industry has medical prevention and education of women. Diagnostics in gynecology is aimed at early detection and monitoring of certain diseases and changes. Standard diagnostic methods are: gynecological examination, ultrasound, vaginal and cervical smear, Pap test and colposcopy. Almost all modern gynecologists and obstetricians. In many areas, the specialties of gynecology and obstetrics overlap.

Examples of diseases to be treated gynecologists:

- pre-cancer and cancer of the reproductive organs, including the ovaries, fallopian tubes, uterus, cervix, vagina and vulva;
- urinary incontinence
- amenorrhea (absence of menstruation)
- dysmenorrhea (painful menstruation)
- infertility
- Menorrhagia (heavy menstrual periods); frequent indication for hysterectomy
- pelvic organ prolapse
- vaginal infections (vaginitis), cervix and uterus (including fungal, bacterial, viral and protozoal)
- Other vaginal diseases

Endoscopy means watching inside and typically refers to looking inside the body for medical reasons using an endoscope, the instrument used to examine the interior of a hollow organ or body cavity. Unlike most other medical devices for recording, the endoscope is inserted directly into the body. Endoscopy is a simple procedure

that allows the doctor to look inside the human body using an instrument called an endoscope. This type of operation is called "keyhole surgery", and usually leaves a few small scars on the outside.

OBJECTIVE

Explain the process of endoscopy and its application in gynecological operations. Explain tools - optical instruments (endoscopes) and maintenance (disinfection, sterilization). Explain the importance of the role nurse in gynecological endoscopic surgery.

MATERIALS AND METHODS

To achieve this goal, I used the descriptive statistics from the National Statistics Institute-Skopje and Skopje Remedika, private hospital. Displayed systematized and made the calls, and the obtained information drawn conclusions.

RESULTS

In the first private hospital in Skopje Remedika endoscopy method to work from the very beginning of 2005g. In the first year was done 60 endoscopic procedures and their number increases every year in order to come to the number in 2015 of 480 endoscopic interventions.

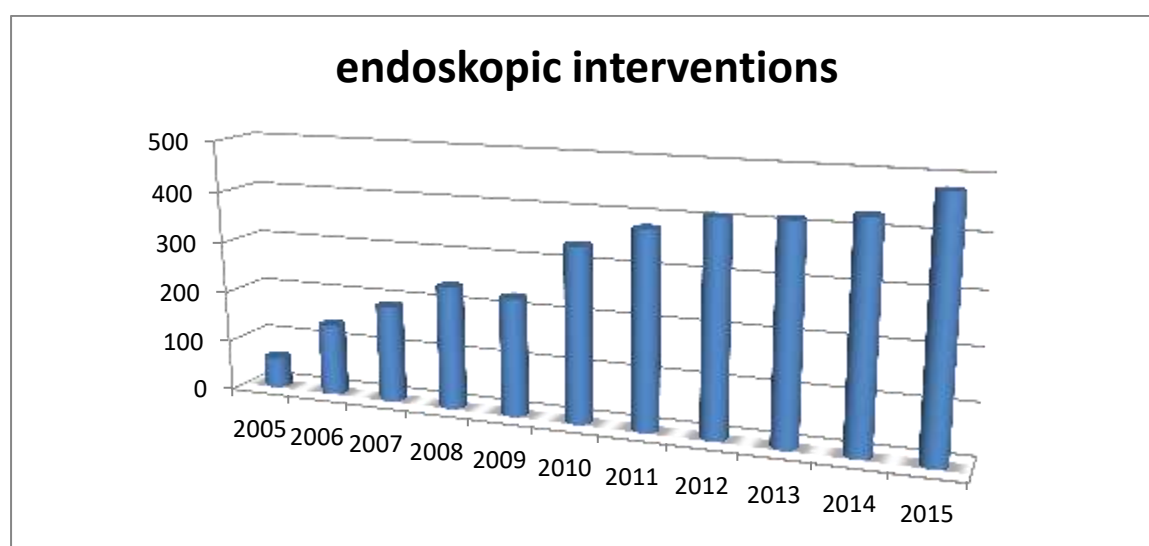

Figure 1. endoscopic interventions in PZU.Remedika 2005-2015

Discussion:Endoscopic gynecology began to work 1995god. in Macedonia and to the Department of Obstetrics Skopje in the first year is set by 170 endoscopic procedures while at the First Private Hospital Remedika Skopje endoscopy is done from the very beginning of 2005g. In the first year was done 60 endoscopic procedures and their number increases every year in order to come to the number in 2015 of 480 endoscopic interventions. Number endoscopic interventions is increasing for several reasons - the number of doctors who work endoscopy from year to year more and more increases . At the beginning of the endoscopy worked only one gynecologist and now eight gynecologist doing endoscopy, Also the increasingly patients through various sources like the media, Internet ... learn the advantages associated with endoscopic interventions but I insist that they are operated in this way, what matters is what is proving that the advantages associated with endoscopy as a small number of complications, reduced the number of hospital days, quick revitalization and return to daily activities, better visibility as camera system increases operational field on which it runs are all key to more and more work endoscopic surgery. It should emphasize that in some hospitals in Europe unless there is some contraindications for endoscopy, virtually all operations performed in this way. Role nurse-instrumentlist at all endoscopic intervention is not only participating in the operation, but it is necessary to know the whole apparatus, because the image is transferred to the monitor and the operator should have a clear picture throughout the entire operation. Also the instruments in these actions are very specific with a small lumen made of several parts and practical success of the operation depends largely on maintaining instruments .It must be noted that ligashur greatly facilitate this intervention and it should be noted that this type of intervention can be reported with robot technology. Unfortunately, in our country there is still no robot, because the camera itself is too expensive, but this is the future, especially in invasive laparoscopic

gynecology. In the operating rooms in Remedica work 12 nurse-instrumenting. And all were finely dressed in instrumentation for these interventions.

CONCLUSION

Endoscopy is a simple procedure that allows the doctor to look inside the human body using an instrument called an endoscope. Hysteroscopy and laparoscopy are minimally invasive operations that are used to monitor or diagnose diseases or to perform the operation.

Nurse has an important role in gynecological endoscopic surgery and must be mentally and physically ready to prepare materials, operating room and to assist with operational endeavor.

Instrument list for specific instruments used in these operating procedures must be great to know the procedures around the dismantling and cleaning of instruments and how their disinfection and sterilization. Endoscopy used optical instruments and cold light. Also the cautery and Ligasure which are extremely expensive so instrumenting role is enormous and about the persistence of all these instruments if properly used and maintained can be used for a long time, and thus to reduce price of all endoscopic procedures. Endoscopy is constantly evolving and constantly in progress, the next current year is robotic endoscopy so that instrument take followed this process progress must continually educate both through trade journals both elite and visiting centers that have experience in these procedures.

REFERENCES

- [1] Prof. Dr. Gligor Dimitrov, As. Dr. Andrijana Sterjovski - Aleksovska, Authorized lectures in gynecology, 2013
- [2] Mladenović D. et al., Obstetrics and Gynecology, Institute for Textbooks, Belgrade, 2008
- [3] Ristiku Lj., Practical Gynecology, Freemental, Belgrade, 2006
- [4] Berek and Novak, Gynecology, Tabernacle, 2011
- [5] Breathers and Krisman, clinical gynecologic oncology, Tabernacle, 2011
- [6] Cullen, Ultrasound in gynecology and akušerstvo, Tabernacle, 2011
- [7] Hoffman, Williams Gynecology 2nd ed., McGraw Hill, 2012
- [8] Johns Hopkins Manual of Gynecology and Obstetrics, Ars Lamina (Alamin)
- [9] Goldman and Ausiello, Cecil Medicine 23rd edition, Women's Health, Tabernacle

**TENDENCIES IN THE AGEING OF THE POPULATION - AVERAGE
EXPECTANCY OF THE FUTURE LIFE IN GOOD HEALTH - ETHICAL
DIMENSIONS**

Vanina Krasteva Mihaylova

PhD, Chief assistant Department of Healthcare Management, Faculty of Public Health, Medical
University, Plovdiv, Bulgaria;

Assoc. Prof. Department of Preventive Medicine, Faculty of Public Health, Sofia

vanina_delfi@abv.bg

Mariana Ivanova Liochkova

MD, PhD, Assoc. Prof. Department of Healthcare Management, Faculty of Public Health, Medical
University,

Dimitar Georgiev Shopov

MD, PhD Chief assistant Prof., Department of Social Medicine and Public Health, Faculty of Public
Health, Medical University-Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Ageing of the population on the Old continent can be attributed mainly to two major demographic tendencies – decrease in birth-rate and extension of the life expectancy. This process creates a fundamental problem of complex nature – social, economic, psychological, medical, etc.

Since the beginning of XXI century the population at an advanced age has definitely been differentiated into an independent subject – the society builds a bridge and adapts to it. Moreover, it is considered to be an essential fundament for the further prosperity of the mankind. In this sense the demographic strategies treating the problem acquire new meaning and optimistic attitude, turning the population-related failures and anxiety into challenges and advantage.

Keywords: ageing, demographic tendencies, quality of life

**ТЕНДЕНЦИИ В ОСТАРЯВАНЕ НА ПОПУЛАЦИЯТА - СРЕДНА
ПРОДЪЛЖИТЕЛНОСТ НА ПРЕДСТОЯЩИЯ ЖИВОТ В ДОБРО ЗДРАВЕ.
ЕТИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ**

Ванина Кръстева Михайлова

Катедра „Управление на здравните грижи“, Факултет по обществено здраве, Медицински
университет – Пловдив, България

Мариана Иванова Лъчкова

Катедра „Управление на здравните грижи“, Факултет по обществено здраве, Медицински
университет – Пловдив, България

Димитър Георгиев Шопов

Катедра „Социална медицина и обществено здраве“, Медицински университет – Пловдив,
България

Резюме: Застаряването на населението на Стария континент се дължи основно на две главни демографски тенденции – спада в раждаемостта и удължаването на средната продължителност на живота. Този процес създава фундаментален проблем от комплексен характер – социален, икономически, психологичен, медицински и пр.

Населението в напреднала възраст от началото на XXI век определено се обособява в независим субект – обществото хвърля мост и се приспособява към него. Нещо повече, възприема го като съществен фундамент за по-напреднал просперитет на човечеството. В този смисъл демографските стратегии, третиращи проблема, придобиват ново звучене и оптимистична насоченост, превръщайки популационните неблагоприятия и тревоги в предизвикателства и предимство.

Ключови думи: остаряване, демографски тенденции, качество на живот

Признаците за остаряването на една нация се изразяват с две основни промени в структурата на възрастово-половата пирамида: а) нарастване на броя на дълголетниците над 80 г.; б) увеличаване на женското население, а също дела на самотните хора. Последното явление е особено изразено поради нарастващия темп на преждевременната мъжка свръхсмъртност у нас. Основното предизвикателство, пред което се изправя обществото на XXI век е как да се поддържа качеството на живот на остаряващата

популация. Остаряването на индивида започва от 40-годишната му възраст. Постепенно здравната промоция, прилагана във втората половина от живота на човека, се превръща в основна тема на европейските и американски стратегии и структури в сферата на здравеопазването и социалната дейност.

Тенденциите към стареене и проблемите, предизвикани от него намират място в научната литература. Седма рамкова програма, и проектите, финансирани от нея, включват създаването на интегрални показатели, дискусии за същността и начините за събиране на първичната информация [1]. В докладите на СЗО за 2000 г. и 2001 г. се въвежда измерителя HALE (Health-adjusted life Expectancy), т.е. СППЖ в добро здраве – информативен индикатор, свързващ продължителността на живота с неговото качество. Сред 13 страни от Централна и Източна Европа в икономически преход, България се нарежда в призовата тройка (на III място) по този показател – 65,85 г. за жените и 61,0 г. за мъжете, т.е. 10 страни след нас имат по-неблагоприятна стойност, като изгубените години на добро здраве (средно и в проценти) от този политико-географски регион са най-малко за хората от нашата страна (6,3 г. за мъжете и 9,2 г. за жените). В сравнение с развитите страни с пазарна икономика, оглавявани по този чувствителен показател (HALE) от Швейцария, Швеция и Гърция, ние обаче изоставаме чувствително. Фактът, че тези страни имат и по-висок процент население над 65 г., и в същото време са с по-благоприятни показатели на общата и по-възрастовата смъртност, а също СППЖ на доживелите 65 г., според нас косвено свидетелства за резерви и по отношение на средната продължителност на предстоящия живот в добро качество. В подкрепа на това предположение привеждаме виждането за т.нар. “компресия на заболяемостта”, т.е. съкращаване в максимална степен годините на нарушено физическо и психическо здраве преди смъртта [2,3]. Подобни компресивни ефекти върху заболяемостта в третата фаза от живота на човека бе потвърдена от лонгитудинални проучвания на авторите Manton, Corder и Stalard (1999) [4]. Това според тях се постига, като до т.нар. медицинска стратегия, насочена към удължаване на СППЖ (“add years to life” – по СЗО, 2001) [5] се прибави втора стратегия – за подобряване и освобождаване на по-голяма част от предстоящия живот от физически и психически отклонения и нарушения (“add life to years” – по СЗО, 2000-2001) [5].

Така съпоставката на реалните резултати за заболявания от ССЗ на над 64-годишните лица са с 15% по-ниски от екстраполираните прогностични данни. Подобна стратегия на компресия на заболяемостта се оказва възможна посредством мерки и мероприятия на популационно равнище, така и на високорискови стратегии, насочени към групите на възрастните индивиди [6]. Остава да се уточнят и изградят промотивни модели и да се определят двигателите и носителите, съответно структурите за провеждане на тези дейности [7,8,9,10].

Правителствата на повечето страни не са подготвени в достатъчна степен за регресивната структура на населението. Липсата на подготовка според някои автори [11,12] се илюстрира от всички страни, където има добре развита педиатрия, но само във Великобритания съществува добре развита гериатрия. Водещи учени в тази сфера са на мнение, че обществата трябва да се променят като раждаемостта се понижи, а продължителността на живота се продължи [12,24]. Чрез дебат за възрастта, проведен от учени от Великобритания, започва основен процес за опит за постигане на тази промяна, като се счита, че в него ще бъде въвлечена около 80% от популацията. Изследователите R.Doll и R. Peto, (1994) [13], и T. Kirkwood, S. Wolf (1995) [14] изтъкват, че смъртта е неизбежна, но болестта не е. Целта на науката и медицината според тях е по-малко удължаване на живота и повече намаляване броя на годините, които хората прекарват в болест или зависимост. Индивидите с по-висок социален статус и образователно ниво, непушачите, поддържащите физическа активност изглеждат изживяват допълнителните си години живот предимно здравословно. Здравословното остаряване ще бъде много трудно достижимо за хората по света, живеещи в бедност и лоши битови условия. Според проведено здравно интервю от С. Баев (1996) [15], здравното състояние на населението у нас във възрастовата група 65-75 г. в 71,8% е влошено, а при над 75 г. – в 79,5%, т.е. в 4/5 от населението.

Очевидно, подобряването на здравето промотира остаряване на популацията. По-трудно установимо обаче е влиянието на остаряването върху здравето на популацията. Остаряването предоставя възможността за по-дълготрайно излагане на индивида на въздействието на рисковите фактори. Индиректно остаряването на населението предоставя също неблагоприятно въздействие върху здравето на популацията изобщо, ако обществото не разпределя ресурсите честно и ефективно, така че децата и възрастните да не получават това, от което се нуждаят.

Съгласно Бинсток [16] не съществува пропорционална връзка между процента на възрастните хора, и относителния дял на брутният вътрешен продукт, посветен на здравните грижи. Административните разходи, печалби и системата на доставки на здравни услуги и социалния ангажимент към здравните грижи са между факторите, които са причина за това несъответствие.

В плана за действие към Националната здравна стратегия за периода 2014-2020 г. възрастните хора са отнесени към групата с неблагоприятно положение, изискващи намаляване на факторите на риска. Остаряващата популация изисква разумни отговори. Промените в държавните политики са неизбежни, тъй като страните се приближават към структурата на настъпилия XXI в. Ситуациите, пред които различните страни се изправят, са толкова разнообразни, че няма единна стратегия, която би била еднакво подходяща за всички страни членки на ЕС и извън него. Първата и основна стъпка според Kaim Cauttle и J. Kaythley (1975) [17] се свежда до промоция на позитивната роля на възрастните лица, т.е. като на хора с права, а не като на проблем.

Някои етични акценти. Често по-дългият живот се постига с цената на големи страдания, болести и много финансови средства. Затова търсенето на баланс между предимствата и недостатъците на новите медицински технологии е важен приоритет на съвременната здравна политика.

Наблюдава се засилваща се тревожност за бъдещето на медицината пред лицето на остаряващото население. Появата на силно движение за самоопределение на пациента в този смисъл и за справедлива медицина формира важен ракурс за развитие на индивидите вкл. възрастните. Във връзка с повишаване на СППЖ възниква риторичния, но нравствен въпрос: "Наистина ли медицината трябва да бъде враг на стареенето и смъртта?" [18]. Поставя се дилемата, трябва ли медицината да счита за свой обект тревожността във всекидневния живот включително на възрастния, а също екзистенциалните, психологичните и душевните проблеми в процеса на стареенето и умирането.

Здравето на отделния пациент, включително стареещ и стар е централно в световната етична практика на медицината. Тя се стреми към интегритет, хармония и цялост на тялото и духа. Тя утвърждава достойнството на индивида, в частност на възрастния.

В съвременната българска научна литература не срещнахме, а в чуждестранната откъслечно [19,20] анализиран и синтезиран проблема за етичните измерения на психо-емоционалното благополучие като съществена предпоставка за здравословно остаряване. Потребностите на възрастните индивиди, предимно в социален и икономически план, с отчитане на някои етични аспекти, са проучени от А. Велкова (2001) [21]. Специално внимание обръща Т. Стоев (2003) [22] на поведението и отношението на близките към възрастните хора, настанени в старчески дом и в семейна обстановка. Следхоспитализационните здравни потребности на лицата над 65 годишна възраст са разгледани концептуално от Л. Георгиева, като се акцентира ролята на Първичната медицинска помощ в лицето на ОПЛ и се обосновават оперативните аспекти [23].

ЛИТЕРАТУРА

1. Б. Давидов. Измерване на здравето – Теории, Практики, Дискусии. Ак. Изд. "Проф. Дринов", София, с.34, 2011.
2. JF. Fries. Physical activity, the compression of morbidity and the health of the elderly. J R Soc Med. 89: pp. 64-8, 1996.
3. U. Geppert, F. Halisch & E.A. Hany. Stability and change of personality in very old age: traits, motives and control. Cognition, Motivation, and Affect: Their Interdependance and Interrelations. 9th International Conference on Motivation (Workshop on Achievement and Task Motivation (WATM) / EARLI-SIG: Motivation and Emotion), Lisbon, Portugal, 2004.
4. K.G. Manton, L. Corder., E. Stallard. Chronic disability trends in elderly United States populations. 1982-1994, Proc. Natl. Acad Sc; USA, 8, 1997.
5. The World health report. 2001, WHO, Geneva, 2001-2000.
6. WHO Regional Office for Europe Health Evidence Network, Prevention, Risk factors, Old age and Health care, September, 2003.
7. В. Борисов, К. Шопова. Концепция за промоция на здравето – същност и развитие - В. Ново обществено здравеопазване, С., Акваграфикс – ООД, , с. 470 – 471, 1998.
8. М. Лъчкова. Мениджмънтът в здравната промоция – критерии за организиране поведение и оценка на превантивните програми, В: Ново обществено здравеопазване С., Акваграфикс – ООД, с. 482 – 487, 1998.
9. В. Михайлова-Алакиди. Здравословното остаряване - медико-етични и рехабилитационни аспекти: Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен "Доктор". МУ, ФОЗ – Пловдив, 2008.
10. D. Bakova, N. Mateva, B. Tornyova. Contemporary approaches for rehabilitation in chronic disease patients. KNOWLEDGE - International Journal Scientific and Applicative papers, Grafoprom – Bitola, IKM – Skopje, ISSN 1857-92, V10/1, pp. 432-435, 2015.
11. S. Greengross, E. Murphy. "Looking the health of older people. A world new Oxford university press; pp.417-430, 1991.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

12. H.G.Koenig, D.B.Larson, S.S. Larson. Religion and coping with serious medical illness *Ann Pharmacother* (United States), 35(3), pp.352 – 9, 2001.
13. R.Doll, Peto, K.Wheatley, R.Gray, I.Sutherland. Mortality in relation to smoking: 40 years' observations on male British doctors. *BMJ*; 309, pp. 901-11, 1994.
14. TBL. Kirkwood, SP.Wolff . The biological basis of ageing. *Age Aging*; 24, pp. 167-71, 1995.
15. С. Баев. Здравно състояние на населението В: Статистика Национален статистически институт, 3, с. 6 -10, 1997.
16. R.N. Butler, M. L. Levis. Aging and mental health: positive, psychosocial and biomedical approaches. 3rd. St. Lois: Mosby, 2002.
17. P. Kaim –Candle, J .Keithly, A. Mullender., “Aspects of Aging: Perspectives on later life”, Whiting and Birth, pp.178, 2003.
18. D.Callahan. “Setting limits: Medical care in an aging society” *Journal of Medical ethics*, 17, 2, pp.112-114, 1991.
19. M.Lagergren, L.Fratiglioni, I.R. Hallberg et al. A longitudinal study integrating population, care and social services data. The Swedish National study on Aging and Care (SNAG), *Aging Clin Exp Res* (Italy), 16 (2), pp.158-68, 2004.
20. J.S.Seneri, J. Sesok. Years of potential life lost and valued years potential life lost in assisting premature mortality in Slovenia, *Croat Med J (Croatia)*; 43 (4), pp. 304-12, 2002.
21. А.Велкова. „Здравни и социални проблеми на старите хора, живеещи сами в селата” Автореферат на дисертация за присъждане на научно-образователна степен „Доктор” - Плевен, 2001.
22. Т. Стоев. Социални потребности на възрастните хора и кадрови ресурси за тяхното задоволяване. Автореферат за получаване на научна степен “Доктор”, В.Търново, pp. 22 – 43, 2003.
23. Л.Георгиева. Здравни потребности на лицата на възраст 65 и повече години след активно стационарно лечение. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен “доктор”. МУ, ФОЗ-Варна, 2009.
24. E.Grundy. The health and health care of older adults in England and Wales, 1941 –1994. In: J.Charlton, M. Murfphy. *The Health of Adult Britain 1941 – 1994*. London:Office for National Statistics: pp. 182 – 203, 1997.

TELEMEDICINE: THEN AND NOW

Marina Jovanovic Milenkovic Ph.D,

University of Belgrade, Faculty organization sciences, Belgrade, Serbia, marinaj@fon.bg.ac.rs,

Jovanka Vukmirovic Ph.D,

University of Belgrade, Faculty organization sciences, Belgrade, Serbia,

vukmirovic.jovanka@fon.bg.ac.rs

Dejan Milenkovic Ph.D,

Serbian Armed Forces General Staff, Belgrade, Serbia, dejan.milenkovic@vs.rs

Aleksandra Vukmirovic,

Belgrade business school, Belgrade, Serbia, aleksandra.vukmirovic@bbs.edu.rs

Abstract: Changes are happening everywhere, and the need to confront them is constant. There are many different Telemedicine has emerged in the early 20th century. However, its development and implementation historically proved to be a good technology with a positive effect on the health status of patients, but with high costs. This paper presents a brief history of the events that led to the development of telemedicine. With the introduction of information - communication technologies and the advent of the Internet, telemedicine services will become available to citizens in more and more countries. Their significance is most evident in remote and less developed regions, as to quality diagnostics, remote monitoring. The paper gives a brief overview of the application of telemedicine services in the countries of Europe with an emphasis on the Republic of Serbia.

Keywords: Informational - Communication technology, telemedicine, patients, telemedicine services

ТЕЛЕМЕДИЦИНА: НЕКАД И САД

Marina Jovanovic Milenkovic Ph.D,

University of Belgrade, Faculty organization sciences, Belgrade, Serbia, marinaj@fon.bg.ac.rs,

Jovanka Vukmirovic Ph.D,

University of Belgrade, Faculty organization sciences, Belgrade, Serbia,

vukmirovic.jovanka@fon.bg.ac.rs

Dejan Milenkovic Ph.D,

Serbian Armed Forces General Staff, Belgrade, Serbia, dejan.milenkovic@vs.rs

Aleksandra Vukmirovic,

Belgrade business school, Belgrade, Serbia, aleksandra.vukmirovic@bbs.edu.rs

Резиме: Телемедицина се као област јавила почетком 20. века. Међутим њен развој и примена се кроз историју показала као добра технологија са позитивним ефектом на здравствено стање пацијената, међутим са великим трошковима. У раду је приказана кратка историја догађаја која су довела до развоја телемедицине. Са увођењем информационо – комуникационих технологија и са појавом Интернета, телемедицински сервиси постају доступни становништву у све више земаља. Њихова значајност се најбоље уочава у удаљеним и слабије развијеним регионима, јер се омогућава квалитетна дијагностика, надзор на даљину. Рад даје кратак преглед примене телемедицинских сервиса у земљама Европе са акцентом на Републику Србију.

Кључне речи: Информационо – комуникационе технологије, телемедицина, пацијент, телемедицинске услуге

1. УВОД

Савремено пословање у свим сферама пословања захтева примену информационо - комуникационих технологија. Њихова примена се пренела и на здравствени систем. Почетак примене ИКТ у здравственом систему везује се за подршку административним пословима и пословима статистичког извештавања (анализа стања здравствене заштите, пословни процеси здравствених установа и други подаци разних истраживачких процеса од интереса за здравствени систем и здравље уопште), док је примена информационих технологија у делокругу подршке основној здравственој делатности била у знатном кашњењу. Технологија која се користила у здравству временом се мењала и пролазила кроз различите фазе. То се огледало и у развоју телемедицине.

2. ИСТОРИЈА РАЗВОЈА ТЕЛЕМЕДИЦИНЕ

Историја развоја телемедицине у директној је вези са историјом проналазака из области телекомуникација и развоја информационих технологија. Тако се развој телемедицине може еволутивно посматрати кроз три периода:

Први период – развој телекомуникација (с краја 19. до средине 20. века), који су обележили увођење електричне телеграфије, проналазак телефона, откриће преноса радио сигнала, почетак емитовања телевизијског сигнала, као и двосмерне телевизијске везе.

Други период – развој дигитализације (друга половина 20. века), који су обележили дигитализација телекомуникација и развој сателитских телекомуникација.

Трећи период – развој Информационих и мобилних технологија (од краја 20. века до данас)

Наговештаји примене телемедицине се виде још 1924. године када је у часопису *Radio News*, дата фотомонтажа која приказује лекара како са екрана додатог уз радио-пријемник посматра пацијента. Илустратор је, очигледно, имао велику моћ предвиђања јер је те године Зворикин тек пронашао иконоскоп, а почетак емитовања телевизијског сигнала је забележен пет година касније, 1929. године [1].

Прве телеконсултације остварене су 1950. године између психијатријских болница које су биле удаљене више од 150 километара. Касније 1960. године, лекари из Канаде су преносили радиолошке слике, ради утврђивања прецизне дијагнозе. Поред радиологије, дерматологија такође бележи свој развој, па су за преглед слика коришћени монохроматски монитори, а телеконсултације су се одвијале путем интерактивних аудио-видео система [2]. Кардиохирург Мајкл ДеБејки је био пионир на пољу телемедицинске кардиохирургије. Он је обавио операцију на срцу у Сједињеним Америчким државама 1965. године, а путем сателита се преносио уживо поступак из болници у Женеви [2] [3].

Током 60-их година прошлог века, Национална агенција за Аеронаутику и Свемирску администрацију NASA, имала је главну улогу у развоју телемедицине. Саставни део пројекта био је да астронаути шаљу своје физиолошке налазе назад на Земљу. Исте године, Америчка здравствена служба и NASA, почели су путем сателита да остварују комуникацију са становништвом које живи у индијанским резерватима у Аризони [2] [3]. Пружена им је здравствена услуга тако што су примењивали мобилне сале са ЕКГ-ом и рендгеном. Након тога 1967. године, успостављена је аудио веза између аеродрома у Бостону и опште болнице у Масачусетсу. Седамдесетих година се први пут спомиње могућност коришћења екрана у боји, тј. примена теледерматологије за лечење кожних инфекција на летовима у свемиру. Тадашња школа медицине у Мајамију је омогућила примену телемедицине за затворенике (*prison telemedicine*) и то углавном у Сједињеним Америчким Државама. Она се показала као веома ефикасна, јер постоје затвори који се налазе на великим удаљеностима чиме се штеди на превозу лекара специјалисте или затвореника од једног затвора до другог.

Мајо клиника је 1986. године почела да примењује двосмерни програм који се односио на пружање логистичке подршке лекарима који су се налазили на удаљеним локацијама. Веза је остварена путем сателита, а била је повезана између Мајо кампа у Аризони, Минесоти и Рочестору.

Прва држава у Европи која је почетком 1990. године почела са увођењем телемедицине је Норвешка. Она је увела телемедицину из два разлога: први разлог је што популација Норвешке живи на удаљеним локацијама од урбаних градова, а други је што специјалисти не желе да раде у руралним срединама. У почетку су то биле видео конференције између лекара специјалисте из Универзитетске болнице и лекара опште праксе из руралне средине. Телеконсултације су се одвијале за кардиологију, радиологију, патологију, дерматологију, психијатрију и оториноларингологију. Разлози за успешну реализацију телемедицине у Норвешкој су [4]: Успостављање квалитетних дијагноза путем телеконсултација; Пацијент се осећа сигурно са медицинским саветима у кућној околини; и Телемедицина је ефикасна и смањени су трошкови транспорта пацијената до лекара.

Током 1996. године у Норвешкој су путем телеконсултација обављене консултације специјалиста по следећем [4]: Психолошке – 21%; Хитни случајеви – 16%; Кардиологија – 12%; Дерматологија – 11%; и Хирургија – 8%.

Након Норвешке, дошло је до развоја пројеката телемедицине у Великој Британији, Француској, Аустралији, Америци, Новом Зеланду и Хонг Конгу. Међутим, телемедицина се није у потпуности примењивала, јер су се трошкови примене технологија у медицинске сврхе показали изузетно високим. То је био довољан разлог да се тих година обустави такав начин пружања здравствених услуга. Са појавом Интернета дошло је до значајних промена у примени телемедицине. Интернет је омогућио напредак у дигитализацији. Данашње телекомуникације омогућиле су пренос информација о пацијентима према лекарима и обрнуто, као и пренос информација између лекара. Оне се преносе брже него икада, са сталном тенденцијом раста брзине, квалитета и спектра сервиса. Исте мреже обезбеђују приступ електронском картону пацијената или медицинским библиотекама, комуникацију између специјалиста пружајући приступ стандардизованим медицинским информацијама.

Са Интернетом, телемедицински сервиси постају доступни становништву у све више земаља. Њихова значајност се најбоље уочава у удаљеним и слабије развијеним регионима, јер се омогућава квалитетна дијагностика, надзор на даљину. Развој иновативних технологија се наставља, а сваки развој изискује и материјална улагања. Следећи корак свакако јесте примена виртуелне реалности у медицинске сврхе, али тренутно само на нивоу иновативних пројеката.

2.1. Фактори развоја телемедицине

Телемедицина и њена примена се није развијала подједнако истим темпом у свим државама. Различитост је условљена нивоима развијености држава. Развијеније државе су се сусретале са следећим проблемима:

Дошло је до повећања броја становништва старије доби;

Повећали су се трошкови примене технологија за пружање медицинских услуга;

Повећана су очекивања пацијената;

Учестале економске и социјалне промене.

Ови проблеми су довели до неједнакости у пружању здравствених услуга. Владе држава су покушале да реше овај проблем на два начина: кроз повећање пореза и повећање трошкова пружања здравствених услуга. С обзиром на сложеност и осетљивост проблема, једино решење које се намеће је да се кроз разне телемедицинске сервисе утиче на смањење трошкова. Кључни фактори који су помогли развоју телемедицине су [5]: Проширен приступ здравственим сервисима; Здравствена заштита за становништво које стално путује; Примена у војне сврхе; Теле-кућна нега; Редукција трошкова; ржишни развој; Здравствена политика и стратегија.

3. РАЗВОЈ ТЕЛЕМЕДИЦИНСКИХ УСЛУГА

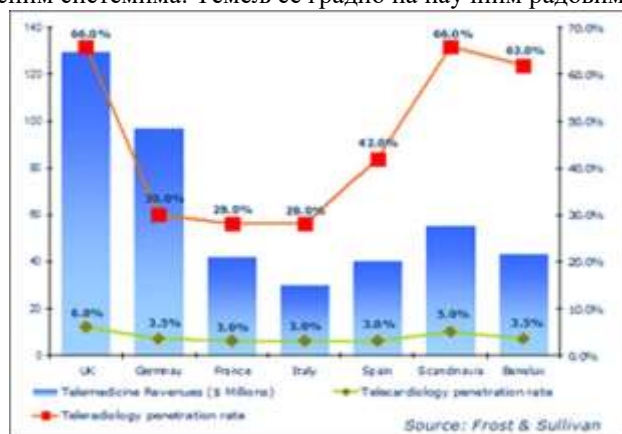
3.1. Телемедицина у Европи

Према истраживању које је рађено 2013. године примена телемедицине и њених сервиса повећава се сваке године [6]. Истраживање се односило на сагледавање параметара који утичу на примену телемедицине. Временски период који је сагледаван је од 2005. до 2013. године. На основу добијених података урађена је пројекција примене телемедицине до 2030. године, где се уочава тренд раста примене телемедицине. Процењује се да ће у наредном периоду све већи број лекара све више примењивати телемедицину и њене сервисе у пружању здравствених услуга (Слика 1).

Према истраживању које је рађено за Европу [7,8] телемедицина се највише примењује у Великој Британији, на другом месту је Немачка, а затим следе Скандинавске земље. Телерадиологија је највише примењује у Великој Британији и Скандинавским земљама - 66%, док се сервис телекардиологије највише користе у Великој Британији 6%.

3.2. Телемедицина у Републици Србији

Почетак развоја телемедицине у Републици Србији је отпочео 90-тих година. Тадашњи основни циљ је био покретање домаћих потенцијала да се расположивим снагама крене у развој и примену информатике у здравственим системима. Темелј се градио на научним радовима еминентних научника.

Слика 1. Примена телемедицине у земљама Европе [7]

Први пројекат је започет у оквиру Телемедицинског центра у Београду, на Војномедицинској академији (ВМА), на Институту за патологију и судску медицину. Са тим пројектом започета је дигитализација библиотеке класичних стаклених слајдова. Успостављена је стална телепатолошка веза

између Војне болнице и Института за патологију Медицинског факултета у Нишу и ВМА у Београду, 1997. године [9]. Тим пројектом покренута је примене телемедицинског сервиса који се односио на узимање узорка у току операције у Нишу, а слао се у Београд на утврђивање дијагнозе. Иако је постојала скромна технологија, та телемедицинска веза се показала сигурном. Од тада је функционисала стална веза са Нишом, при чему је ВМА остварила још неколико експерименталних веза са другим медицинским центрима: у Подгорици, Сремској Каменици, са КБЦ Бежанијска Коса, где је вршен пренос радиолошких слика, поред дигитализованих микроскопских слика.

Последњих година, у Србији се ради на успостављању система електронског здравственог картона и увођењу здравствених картица [10, 11]. У болницама се примењују телеконсултације између лекара који се налазе на различитим географским локацијама. У већини случајева се телеконсултације примењују у области кардиологије. Са великом пажњом се ради на опремању возила Хитне помоћи са адекватним апаратима као и омогућавање преноса података из кола у Хитну службу болнице. У Београду, возила Хитне помоћи су опремљена савременим апаратима за пренос ЕКГ сигнала. Ови апарати омогућавају да се ЕКГ запис преноси директно у централу Хитне помоћи без обзира да ли је запис урађен у стану пацијента, на јавном месту или у колима хитне помоћи. Запис се преноси путем GSM-а (*Global System for Mobile Communications*) на сервер, одакле је доступан за преглед и анализу више лекара. На тај начин, лекари телеконсултацијама могу да укажу лекару који је поред пацијента како да на најбољи могући начин пружи прву помоћ пацијенту. Тиме се постиже виши квалитет пружања услуге и прецизнија дијагноза. Поред тога, и тим лекара који се налази у болници где се пацијент смешта је већ припремљен на здравствено стање пацијента и могу брже и адекватније да пруже даљу медицинску помоћ [12, 13].

У априлу 2016. године организован је акредитован курс под називом "ОРЛ хирургија уживо - *online*" у организацији Клинике за оториноларингологију ВМА [14]. Полазници су имали прилику да прате уживо путем Интернета различите савремене хируршке технике из области оториноларингологије извођене у операционој сали ВМА., помоћу *Big Blue Button* софтвера за учење на даљину, а са *MedApp Moodle* едукативне платформе. Поред укључивања на едукативну аудио или видео линком, полазници су имали могућност да приступе директној комуникацији са оператером, да постављају питања аудио линком или путем порука у реланом времену, као и могућност међусобне комуникације као и комуникација са модераторима курса. Модератор курса је професор др Mihael Podvines који је приступио из Базела, а на питања путем порука одговарали су лекари са Клинике за ОРЛ (Слика 2) [14].

На почетку курса одржано је предавање о едукацији путем Интернета као најсавременијој методи учења на даљину које пружа импресивне могућности. Организацијом оваког курса у којем се по први пут у региону ОРЛ хирургија преноси уживо путем Интернета је свакако пројекат који поставља нови стандард у Србији. Захваљујући савременој технологији сви заинтересовани су могли да приступе едукативним програмима овог типа са различитих локација. На тај начин је потврђено да више нема потребе да се путује у друге земље како би се виделе одређене хируршке операције јер приступ операцијама путем Интернета доводи до значајних уштеда.

Слика 2. ОРЛ хирургија уживо - *online* [14]

4. ЗАКЉУЧАК

Телемедицина свој почетак бележи у 20. веку са појавом првих телеконсултација. Почела је са применом у руралним деловима Норвешке, Америке, Велике Британије, Француске итд. Међутим, телемедицина се није у потпуности примењивала, јер су се трошкови примене технологија у медицинске сврхе показали изузетно високим. То је био довољан разлог да се тих година обустави такав начин пружања здравствених услуга. Са појавом Интернета дошло је до значајних промена у примени телемедицине. Интернет је омогућио напредак у дигитализацији. Данашње телекомуникације омогућиле су пренос информација о пацијентима према лекарима и обрнуто, као и пренос информација између лекара. Оне се преносе брже него икада, с сталном тенденцијом раста брзине, квалитета и спектра

сервиса. Рад даје преглед примене телемедицинских услуга некада и сад са освртом на европске земље са акцентом на Републику Србију.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Reljin B, Čučuz V., *Projekat telepatološke mreže*. XXV Simpozijum o novim tehnologijama u poštanskom i telekomunikacionom saobraćaju. PosTel 2007. Beograd, 2007.
- [2] Brown, N. *Telemedicine Coming of Age*. Telemedicine Information Exchange. 1996 Retrieved from http://tie.telemed.org/articles/article.asp?path=telemed101&article=tmcoming_nb_tie96.xml Ekeland A.G.
- [3] Bowes A. & Flottorp S., *Methodologies for assessing telemedicine: a systematic review of reviews*. International Journal of Medical Informatics 81 (1), (2012) 1–11.
- [4] Darkins A. W., Cary M. A., (2000). Telemedicine and Telehealth - Principles, Policies, Performance, and Pitfalls. Springer, ISBN 0-8261-1302-8.
- [5] Norris A.C., *Essentials of telemedicine and telecare*. John Wiley & Sons. New York. (2001). ISBN 0-471-53151-0
- [6] UCLA *Pilot program study finds pediatric obesity patients like telehealth services*. Los Angeles. University of California, (2013).
- [7] Kamsu-Foguem B., Tiako F.P., Fotso P. L. & Foguem C. *Modeling for effective collaboration in telemedicine*, Telematics and Informatics 32, (2015), 776-786
- [8] Somsainathan. C.K., *Telemedicine: The Inevitable Component of Modern Healthcare*, Medical devices, Frost & Sullivan. 4(2) (2011).
- [9] Milosavljević I., Spasić P., et al. *Centar za telemikroskopsku dijagnostiku u Zavodu za patologiju i sudsku medicinu VMA*. Acta Medica Medianae XXXVI. 1. 5-12 (1997)
- [10] Jovanović Milenković M., Jeremić V. & Martić M., *Sustainable Development in the e-Health Sector of the European Union*. Journal of environmental protection and ecology. 15(1), (2014), 248-256
- [11] Jovanović Milenković M., Milenković D. & Jeremić V., *Introduction and Implementation of Electronic Health Card*. In Maja Levi Jaksic, Sladjana Barjaktarovic, Milan Martic (Eds) Innovative Management and Firm Performance- An Interdisciplinary Approach and Cases. 444-464, ISBN 978-1-137-40220-2 (2014).
- [12] Milenković D., Jovanović Milenković M., Vujin V., Aleksić A., Radojičić Z., (2012), *Electronic health system: Development and implementation into the health system of the Republic of Serbia*, Vojnosanitetski Pregled: Military Medical and Pharmaceutical Journal of Serbia, 69 (10), 2012, pp. 880-891, DOI: 10.2298/VSP101125021M
- [13] Reljin I. i Gavrovska A., *Telemedicina*. Akademska misao. Beograd. ISBN 978-86-7466-458-2, (2013).
- [14] The Military Medical Academy, *First ENT Surgery Live via the Internet Held at MMA*, (2016), Retrieved from <http://www.vma.mod.gov.rs/eng/>

**INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES FOR DISABLED
PEOPLE**

Angelina Kirkova-Bogdanova

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, Department of Medical Informatics, Biostatistics
and E-learning, Faculty of Public Health, angelina.kirkova@abv.bg

Daniela Taneva

Medical University – Plovdiv, Department of Nursing Care, Faculty of Public Health

Yordanka Tsokova

Medical University – Plovdiv, Department of Nursing Care, Faculty of Public Health

Abstract: The rapid development of information and communication technology / ICT / in recent decades changed our habits and skills for search, retrieval, processing and presenting data and information in different formats. And if most people use ICT for work or entertainment is easy and convenient, people with various types and degrees of disabilities may have difficulty in working with a computer. Modern democratic societies do not tolerate discrimination of people with disabilities, and create favorable conditions for their full integration. Large companies respect the principles of universal design in the development of hardware and software, according to which products must be designed to be used by people with the widest possible range of physical, sensory and cognitive abilities. Modern operation systems have built-in capabilities to ensure the smooth operation of as many people with different characteristics as possible. These settings are available in each installation of the operation system, not ordered or paid extra, unlike assistive technologies. The variety of assistive tools and services developed with modern digital technologies to help people with various disabilities is huge. Some assistive technologies that facilitate working with a computer, processing of information in electronic formats and Internet access are reviewed by type of disability.

Keywords: information and communication technologies, disabled people

**ИНФОРМАЦИОННИ И КОМУНИКАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ
ЗА ХОРАТА С УВРЕЖДЕНИЯ**

Ангелина Киркова-Богданова

Медицински колеж – Пловдив, България, Катедра „Медицинска информатика, биостатистика и
електронно обучение”, Факултет по Обществено здраве,

Даниела Танева

Медицински колеж – Пловдив, България, Катедра „Сестрински грижи”, Факултет по
Обществено здраве

Йорданка Цокова

Медицински колеж – Пловдив, България, Катедра „Сестрински грижи”, Факултет по
Обществено здраве

Резюме: Бързото развитие на информационните и комуникационните технологии /ИКТ/ през последните десетилетия промени уменията и навиците ни за търсене, извличане, обработване и презентиране на данни и информация в различни формати. И ако за повечето хора използването на ИКТ за работа или забавление е лесно и удобно, хората с различни видове и степени на увреждания могат да срещнат затруднения в работата с компютър. Съвременните демократични общества не толерират дискриминацията на хората с увреждания, а създават благоприятни условия за тяхното пълноценно интегриране. Големите компании спазват принципите на универсалния дизайн в разработването на хардуер и софтуер, според които продуктите трябва да са проектирани и създадени така, че да се използват от хора с възможно най-широк обхват от физически, сетивни и познавателни способности. Съвременните операционни системи имат вградени възможности за осигуряване на безпроблемна работа от възможно най-много хора с различни характеристики и особености. Тези настройки се предлагат във всяка една инсталация на операционната система, не се поръчват или заплащат допълнително, за разлика от асистивните технологии. Разнообразието от асистивни средства и услуги в помощ на хората с различни увреждания, разработени със съвременни цифрови технологии е огромно. Разгледани са някои асистивни технологии, които улесняват работата с компютър, боравенето с информация в електронни формати и достъпа до интернет според вида на увреждането.

Ключови думи: информационни и комуникационни технологии, хора с увреждания

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Бързото развитие на информационните и комуникационните технологии /ИКТ/ през последните десетилетия промени уменията и навиците ни за търсене, извличане, обработване и презентирание на данни и информация в различни формати. Сърфирането в интернет, достъпът до огромни библиотеки от уютата на дома, мобилната комуникация с образ и звук, изпращането на мигновени съобщения, гледането на филми или друго избрано мултимедийно съдържание в удобно за нас време, писането на електронен текст, четенето на книги в електронни формати са обичайни ежедневни дейности днес. И ако за повечето хора използването на ИКТ за работа или забавление е лесно и удобно, хората с различни видове и степени на увреждания могат да срещнат затруднения в работата с компютър. Съвременните демократични общества не толерират дискриминацията на хората с увреждания, а създават благоприятни условия за тяхното пълноценно интегриране. Според чл. 9 т.2 на Конвенцията за правата на хората с увреждания¹⁰⁹, държавите – страни по Конвенцията предприемат мерки за: „...

ж) подпомагане достъпа на хората с увреждания до нови информационни и комуникационни технологии и системи, включително интернет;

з) способстване още в ранен етап за проектирането, разработването, производството и разпространението на финансово достъпни информационни и комуникационни технологии, за да бъдат достъпни за хора с увреждания при минимална себестойност.”

За очертаване на конкретни мерки за изпълнение на чл. 21 “Свобода на изразяване и на мнение, свобода до достъпа до информация” на Конвенцията, Министерство на образованието на Р България разработи Концепция „Създаване на условия за информационна достъпност, съобразена с вида на уврежданията“ с основна цел „... създаване на условия за извършването на промени в нормативната уредба в областта на свободата на изразяване, свободата на мнение и свободата на достъпа до информация, насочени към осигуряване на хората с увреждания на възможността да търсят, получават и споделят информация наравно с останалите членове на обществото и към използването по най-добър начин на новите технологии с цел увеличаване на независимостта и взаимодействията на хората с увреждания във всички сфери на живота.“ [1]

Използването на компютри и технологии от хора със затруднено виждане, слух, говор, когнитивни проблеми или двигателни затруднения не е невъзможно. Големите компании спазват принципите на универсалния дизайн в разработването на хардуер и софтуер, според които продуктите трябва да са проектирани и създадени така, че да се използват от хора с възможно най-широк обхват от физически, сетивни и познавателни способности. Вместо допълнително да се създават приложения, които да позволят ефективното използване на компютъра от хора в неравностойно положение, стандартните инсталационни пакети включват допълнителни настройки за улеснение на хора с увреждания. По този начин се увеличава достъпността до технологиите от много по-широка публика.

2. ДОСТЪПНОСТ В ПРОДУКТИТЕ НА МАЙКРОСОФТ

Още през 1992 г. компанията започва активно да насърчава и подпомага фирми за асистивни технологии да създават продукти работещи под операционната система Windows. През същата година Майкрософт разработват първия пакет за достъпност *Access Pack for Microsoft Windows NT* за графична операционна система. През 1995 г. компанията публично декларира ангажираност към този проблем и обявява политика за достъпност. Паралелно с това неимоверно увеличават усилията и дейностите си в тази насока. През същата година на пазара излиза Windows 95 със за първи път вградени в операционната система функции за достъпност, а не както до тогава – отделни приставки /add-ons/, които изискват допълнителна инсталация. През 2004 Майкрософт получава наградата „Инвеститор в човешки капитал” на Българския форум на бизнес лидерите. [2]

Функциите за достъпност на Windows 10 се активират с натискането на бутон в десния долен ъгъл на стартиращия екран. С тяхна помощ изображението на екрана може да стане по-видимо или компютърът да се използва без екран. Може да се настрои за използване без мишка или без клавиатура. Дори е възможно компютърът да се управлява само с глас. Операционната система може да предложи подходящи настройки на потребителя, ако посочи вида и степента на увреждането си /Функция *Let Windows suggest settings*/. Това са вградени възможности за настройки за осигуряване на безпроблемна работа с операционната система Windows 10 от възможно най-много хора с различни характеристики и

¹⁰⁹ Конвенция за правата на хората с увреждания, ратифицирана със закон, приет от 41-ото НС на 26.01.2012 г. - ДВ, бр. 12 от 10.02.2012 г. Издадена от Министерството на труда и социалната политика, обн., ДВ, бр. 37 от 15.05.2012 г., в сила от 21.04.2012 г.

особености. Тези настройки се предлагат във всяка една инсталация на операционната система, не се поръчват или заплащат допълнително, за разлика от асистивните технологии.

3. АСИСТИВНИ ТЕХНОЛОГИИ

Доскоро доминираше медицинският модел за уврежданията и асистивните технологии се разглеждаха като разширение на рехабилитационния процес. Но времената и гледните точки се променят и днес социалното включване на хората с физически или познавателни проблеми е водещо в създаването на законови и нормативни уредби. В светлината на вече широко разпространения социален модел за уврежданията, ролята на асистивните технологии е да благоприятстват социалното приобщаване на хората с проблеми [3].

Според дефиницията на СЗО, асистивните устройства и технологии */assistive devices and technologies/* са тези, чието главно предназначение е да поддържат или подобряват функционирането и независимостта на индивида с увреждания, за да улеснят ежедневието му и да повишат цялостното благосъстояние. Също така могат да помогнат в превенцията на инвалидизацията и вторичните здравни състояния. Примери за асистивни средства и технологии са инвалидни колички, протези, помощни средства при слухови увреждания, помощни средства при зрителни увреждания, както и специализиран компютърен софтуер и хардуер, които повишават способностите за движение, слушане, гледане или общуване [4].

Разработени са и се предлагат на пазара наистина изумителни високотехнологични асистивни средства, например домашен помощник със система за контрол на обкръжението, който позволява на човек с ограничени или липсващи движения на ръцете да прави всичко в средата си самостоятелно, включително да използва пълната функционалност на таблет или смартфон с ОС Андроид. Управлява се чрез натискане на бутон, вдишване и издишване в специална лула, завъртане на глава, повдигане на вежда или друго леко движение, дори управление на джойстик с брада. Към комплекта е включена мишка със 100% визуално управление, сърфирането в мрежата е напълно достъпно. Устройството е компактно и може да се ползва в инвалидна количка и в леглото [5]. Друг пример е технологията за управление с поглед. Използва се камера, която следи движението на зениците и отчита къде гледат. Така става възможно очите да управляват показалец, да избират опции и да въвеждат от виртуална клавиатура от екрана. Системите за управление с поглед първоначално са разработени за съвсем различна цел – от години се използват от уеб дизайнерите, за да проследят как хората реагират на уеб страниците, рекламите и други сложни изображения. Тази и други подобни технологии променят предназначението си поради огромния натиск в ИТ сектора да се осигури използваемост на системите от всички хора [6].

Европейската комисия финансира проекти, които използват възможностите на информационните технологии за подобряване на качеството на живот на възрастните и хората с увреждания. Разработени по проект I2HOME решения предлагат потребителски интерфейс, който може едновременно да обслужва и управлява различни устройства и услуги като климатични инсталации и вентилаци, готварски, перални и съдомиялни машини и осветление. Изследователите, работещи по проекта са приспособили технологии за достъп, например дистанционно управление, към нуждите на незрящи хора, хора с познавателни увреждания, болни от Алцхаймер и възрастни хора. Тези технологии осигуряват по-голяма самостоятелност на хора с когнитивни затруднения, като напомнят за ежедневни дейности. За лица със слабо зрение визуалните менюта се заместват от специален интерфейс. Друг финансиран от ЕС проект BrainAble подпомага хората с увреждания, като подобрява прякото и непрякото боравене с уреди с помощта на датчици, измерващи мозъчната активност в ситуации на отегчение, объркване, отчаяние или информационно претоварване [7].

Разнообразието от асистивни средства и услуги в помощ на хората с различни увреждания, разработени със съвременни цифрови технологии е огромно. Тук ще разгледаме някои от тези устройства и услуги, които улесняват работата с компютър, боравенето с информация в електронни формати и достъпа до интернет, според вида на увреждането.

4. АСИСТИВНИ ТЕХНОЛОГИИ ЗА ХОРА СЪС ЗРИТЕЛНИ УВРЕЖДАНЯ

Увеличители и екранни четци: Специален софтуер, който увеличава без замъгляване и с висок контраст екрана или чете съдържанието. Функциите се превключват алтернативно лесно, като така потребителят може да отморява очите си, докато слуша съдържанието на мейли, документи и уебстраници. Благодарение на тях хиляди хора не са изолирани от виртуалния свят.

Четци на печатни документи: Чрез камера и специален софтуер печатният текст се трансформира в изображение на екрана. Автоматично разпознава езика, на който е написан текста и изчита съдържанието с мъжки или женски глас. Електронните четци на някои производители

разпознават до 150 езика и диалекта. Тези устройства правят достъпни книги, списания, бизнес документи и други различни печатни материали до трудно виждащи или слепи хора.

Брайлови дисплеи: Устройства, които посредством пинове, управлявани от сигналите от компютъра преобразуват съдържанието на екрана в брайлов текст. Поставят се под клавиатурата.

Брайлови клавиатури: Чрез тях слепият потребител въвежда брайлови символи, които се преобразуват и изобразяват на екрана в нормален вид. Потребителите, които владеят въвеждане на текст по десетопръстната система по БДС могат да ползват обикновена клавиатура.

Брайлов принтер: Устройство за релефен печат, което разпечатва информацията от компютъра в брайлови символи. Информацията може да е сканирана или генерирана с текстов редактор, а специална програма я превежда в брайлов код.

5. АСИСТИВНИ ТЕХНОЛОГИИ ЗА ХОРА СЪС СЛУХОВИ И/ИЛИ ГОВОРНИ УВРЕЖДЕНИЯ

За глухи или слабо чуващи хора е разработен софтуер, който превежда в реално време говор в текст; говор или текст във език на жестовете, представен с видео; говор или текст в глас, генериран от компютъра. Ползвателят отговаря чрез клавиатурата с текст, който може да бъде изчетен от машинния глас. Тази технология дава на крайния потребител възможност за ефективна комуникация и равен достъп до акустична информация. Подобрява качеството на живот като повишава независимостта и увереността в себе си [8].

Софтуерът, предназначен за хора с речеви затруднения превръща текст в гласово съобщение. Гласът може да бъде автентичен или машинен, а стремежът на разработчиците е аудиосъобщението да е максимално реалистично, живо и изразително [9].

6. АСИСТИВНИ ТЕХНОЛОГИИ ЗА ХОРА С ДВИГАТЕЛНИ ЗАТРУДНЕНИЯ

Различни устройства и програми за хора, които не могат да управляват входящи периферни устройства с ръце, например:

Безжична мишка, управлявана с поглед: Транслира естествените движения на главата в пропорционални движения на показалеца на екрана. Има безжичен оптичен датчик проследяващ малка цел, която потребителят носи на челото, очилата или дори на шапката си. Предлага управление без ръце на компютър, таблет, смартфон или устройство за генериране на реч. Точността ѝ дава възможност на ползвателя да изпълнява сложни задачи, като рисуване/чертане, редактиране на изображения, графичен дизайн или работа с CAD система¹¹⁰. Свързва се чрез USB порт и не изисква специален софтуер. Изборът и натискането на бутон се осъществява чрез адаптиран суич /превключвател/ или софтуер, симулиращ бутони на мишка. Използвана с адаптирана виртуална клавиатура, дава възможност за достъп до пълната функционалност на стандартна клавиатура и мишка [10].

Джойстик, управляван с брада: За хора, които трудно движат ръцете си, но имат запазени движения на врата и координират добре главата си. Използва се предимно за управление на инвалидна количка, но може да се включва и в порт за мишка и да управлява показалец на екрана. Друг вариант е джойстикът да се управлява с крака.

Трекбол: Неподвижно устройство с въртяща се топка. Използва се вместо мишка и не е предназначено само за хора с увреждания. Удобно е за потребители, които трудно движат ръце, но имат запазени фини движения на китката и пръстите.

Адаптирани суичове

Лула: Леко вдишване или издишване в тръбичка е лесен начин за управление на устройства, които се активират с натискане на бутони – компютри, таблети, мобилни телефони, дистанционни устройства, устройства за синтезиране на реч. Възпроизвежда натискане на бутоните на мишка, работа с джойстик, генерира символи от клавиатура [11].

Бутон: Голям ярък бутон, който изисква минимално усилие за натискане от произволен функциониращ мускул. Произвежда звук при натискане и има различни варианти за монтаж [12].

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] Министерство на образованието и науката на РБългария, [Онлайн]. Available: file:///C:/Users/user/Downloads/2.Koncepcija_I_chlen21.pdf. [Отваряно на 7 юли 2016].

¹¹⁰ CAD (Computer Aided Design) – Система за автоматизирано проектиране

- [2] Microsoft Corp, „History of Microsoft Commitment to Accessibility. Microsoft Accessibility.,“ 2015. [Онлайн]. Available: <https://www.microsoft.com/enable/microsoft/history.aspx>. [Отваряно на 11 юни 2016].
- [3] М. Hersh и М. Johnson, Ред., Assisitive Technology for Visually Impaired and Blind People, Glasgow: Springer, 2008.
- [4] WHO, 2016. [Онлайн]. Available: <http://www.who.int/disabilities/technology/en/>. [Отваряно на 29 юни 2016].
- [5] Broadened Horizons, [Онлайн]. Available: <http://www.broadenedhorizons.com/housemate>. [Отваряно на 30 юни 2016].
- [6] J. Lamb, „Improve usability with assistive technology,“ *ComputerWeekly.com*, 2008.
- [7] 2011. [Онлайн]. Available: https://www.google.bg/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwi7xsKL_dnNAhWF3SwKHTyQDEwQFggfMAA&url=http%3A%2F%2Feuropa.eu%2Frapid%2Fpress-release_IP-11-11_bg.doc&usg=AFQjCNE7CXXRd0EkXNUnGPH946vY0kFICw&sig2=bVzGEAE-leRtlMoJRRROMZg. [Отваряно на 4 юли 2016].
- [8] Interactive Solutions, Inc., [Онлайн]. Available: <http://www.icommunicator.com/productinfo/index.html>. [Отваряно на 29 юни 2016].
- [9] [Онлайн]. Available: <http://www.acapela-group.com/>. [Отваряно на 29 юни 2016].
- [10] Origin Instruments, 2016. [Онлайн]. Available: <http://www.orin.com/access/headmouse/>. [Отваряно на 7 юли 2016].
- [11] Origin Instruments, 2016. [Онлайн]. Available: http://www.orin.com/access/sip_puff/. [Отваряно на 7 юли 2016].
- [12] 2016. [Онлайн]. Available: <http://www.orin.com/access/orby/>. [Отваряно на 7 юли 2016].

MANAGEMENT OF GEOMEDICAL TOURISM

Krassimira Staneva, Ph.D

University of Forestry- Sofia, Republic of Bulgaria, bagg.ks@gmail.com

Abstract: A special innovative tourism product including medical rehabilitation in forest environment, healthy walking, Geo Wellness /eco SPA and additional touristic services under medical control are presented. The key elements for creation of Geomedical destinations as duration of destination, seasonal conditionality, Geo medical information/ clients' health risk information, accessibility to the site, logistic information, accommodation information- wild and traditional type, recreation services information and additional touristic services information are described. The management of Geomedical tourism is connecting to logic framework, including an analysis of client's interest, resources potential and additional touristic services; planning with identification of target groups, touristic routes and touristic benefits; marketing-description of generating market and market allocation chart. The core of creation is Geomedical environmental assessment. Some management problems were outlined- management of HR, contractors and touristic infrastructures. The creation of market strategy has to be in line with brand positioning and product's positioning strategy including implementation of HSE certification.

Keywords: management, Geomedical tourism, HR, marketing, HSE certification

МЕНИДЖМЪНТ НА ГЕОМЕДИЦИНСКИЯ ТУРИЗЪМ

Доц. д-р Красимира Станева

Лесотехнически университет, София, bagg.ks@gmail.com

Абстракт: Представя се иновативен специализиран туристически продукт, който включва медицинска рехабилитация в природна среда, здравословно ходене, Geo Wellness, еко SPA и допълнителни туристически услуги, провеждани под медицински контрол. Основните елементи, необходими за разработване на такава дестинация като продължителност, сезонна предопределеност, геомедицинска информация за здравословния риск, достъпност до средата, данни за типа на базата за нощуване, рекреационните и допълнителните туристически услуги, които се предлагат на туристите са описани. Мениджмънтът на геомедицинския туризъм е свързан с логическа рамка, която включва анализ на средата и ресурсния потенциал, планиране на дейностите с идентификация на целевите групи туристи, маршрутите и ползите за участващите страни и маркетингова позиционираща стратегия. Същността на продукта е геомедицинската оценка на средата и изработване на индивидуален рекреационен план за клиентите. Разгледани са някои проблеми, свързани с организирането и предлагането на туристическия продукт, като са предложени решения, свързани с управление на персонала, контракторите и въвеждането на стандарти за HSE.

INTRODUCTION

Geomedical tourism is complicated system of different services of tourism, medical rehabilitation and entertainment's areas [1] The complex consists of tourism destination modeling, health tourism in natural environment, individual medical rehabilitation, geomedical assessment of outdoor and indoor environment, additional touristic services from alternative tourism range, tourist animation and Wellbeing industry elements: Geo Wellness, eco SPA [2], Wellment services [3], healing food and individual management of leisure time.

Geomedical recreation is balanced process joined clients to maintain their physical, psychoemotional and social function.

The core of Geomedical tourism is to consider the destination as a whole and general living system having its specific and distinguishing features that make it unique compared to the other rest. Geomedical tourism use interdisciplinary database from different areas of knowledge: Geosciences, Geomedicine (in sensu stricto), Landscape architecture, Climatology, Biodiversity, Medical rehabilitation, Public health, Management of tourism (fig. 1).

Fig. 1 Geomedical tourism and Interdisciplinary database

The Geomedical recreation is balanced process joined clients to maintain their physical, psychoemotional and social function. As an element of Wellbeing has a positive impact on people it could be brought to the special place in health prevention and quality of life [4]. On the basis of existing experience [5, 6, 1P, 2P, 3P] a new recreation geomedical concept is presented. It is aligned multi-dimensional model aimed at influencing the physical, spiritual, emotional and mental health. Based on a holistic approach integrating body and soul, geomedical touristic culture can describe as a special approach for improving of quality of life of population.

METHODS OF INVESTIGATIONS

- References review
- Comparing touristic products to geomedical tourism services
- Market research and assessment;
- Studying environmental and geological conditions
- Evaluation of prerequisites for development of Geomedical tourism destination;
- Developing/modeling of geomedical tourism destinations.

RESULTS AND DISCUSSION

Comparing Geomedical tourism to other touristic services as medical tourism, health tourism [7] and Forest medicine, we obtained the clear differences: the presented innovative product is aimed at a wide range of people which need to improve their quality of life. The main techniques are a combination of medical care and typical travel services. This is the main advantage of new touristic product. On the other hand, in Japan, the forest bathing trip, called "Shinrinyoku" with natural 2-3 days aromatherapy is the focus of Forest medicine [8, 9]. Obviously geomedical tourism contents similar elements of mentioned types of tourism, but it is combined touristic product of fascinated landscape, medical care/rehabilitation, health food and very new geomedical healing culture. In additional, our product is suitable for children with special education needs [10].

"Health tourism is more encompassing. Aside from medical tourism, it refers to people traveling to other countries for preventive and rehabilitative care. In fact, all forms of proactive and reactive healthcare including wellness initiatives are part of health tourism" [7].

- **Market's assessment**

The changes of healthcare globally are challenges for healthcare tourism development. Tourists' needs motivate the professionals to create suitable and attractive health care services.

The main generating market for Balkan countries 2015-2016 (fig.2). Challenges after some political, economic and natural crisis provoked all professionals to manage very new tourism product with respect to changed clients' interests, needs and possibility to invest in their health.

Fig. 2 Main generating tourism market for Balkan countries 2015-2016 (according to Bulgarian Association of Geomedicine and Geotherapy data)

More of Balkan respondents, joined to “KTIA_AIK_12-1-2013-004 Balkan Wellbeing Concept” prefer mountains, forests and natural treatment for remediation (fig.3). A good climate and thermal baths give them better treatment conditions.

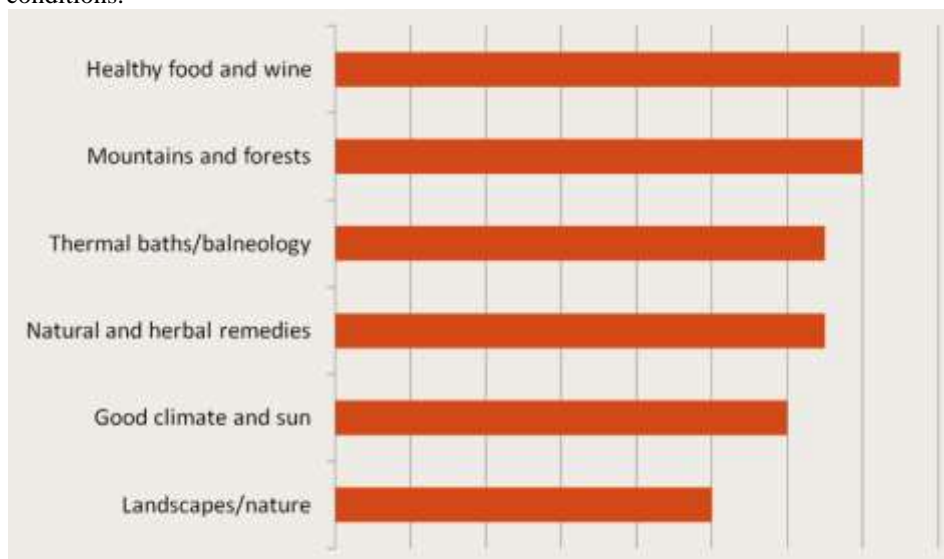

Fig. 3 Europa Tourism Market Allocation Chart (according to Wellbeing Concept 2013-2015)

Prerequisites for development of Geomedical touristic destination

The suitable combination between landscape, attractive geological view, mineral waters and heritage is the basement for geomедical destination development. There are touristic recourses which we can describe as main preconditions for development of successful geomедical tourism. (fig. 4). Specific integrity of medical rehabilitation and touristic services is main principle of the modeling. The complex interaction of different kind services aiming to recreation on body and psycho emotional level of clients obtain the synergy of each structural elements of geomедical tourism architectonics.

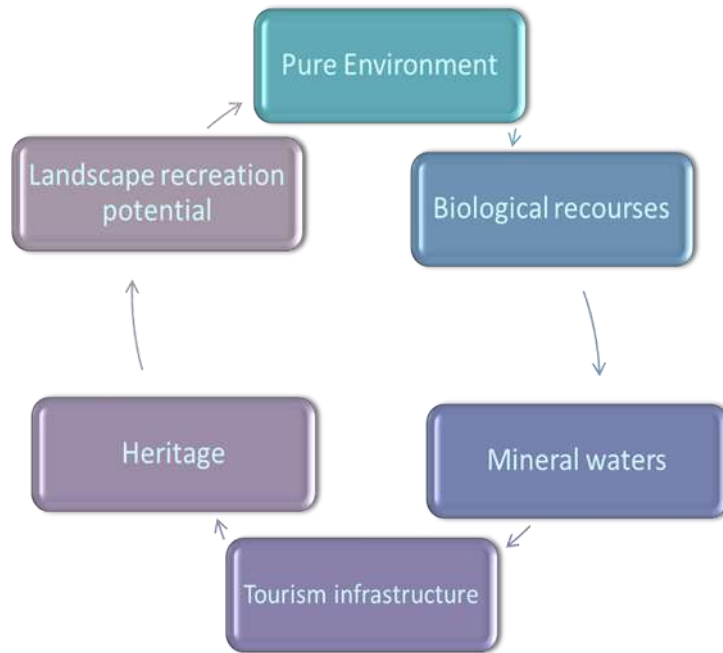

Fig. 4 Some preconditions for development of geomedical tourism destinations

But some outlined benefits of outdoor recreation including geopathic stress analysis and Applied Kinesiology test (AK) [1-5] can use as an additional key for Geomedical tourism destination's creation.

The core of preliminary research for creation of Geomedical tourism destination is a geomedical environment assessment. Resumed our experience (2007-2016), [10] we choose the following elements for those evaluation:

- Climate;
- Landscape recreation assessment;
- Environment assessment;
- Geopathic stress evaluation;
- Biological resources- herbs, woods, lichens;
- Geological places assessment
- Biomedical assessment of natural resources;
- Psycho emotional assessment of mountain environment;
- Wellbeing effect

Management of Geomedical tourism destinations (GMT)

Sequence of organizing elements Steps of modeling

The steps of modeling include some different types of analysis and evaluation of obtained results as analysis of clients' interests and resources in generally. When we try to describe the modeling process, we have to focus on "analysis of clients' profile, environmental resources, touristic infrastructure, touristic facilities and an additional helpful touristic information" (fig.5) .

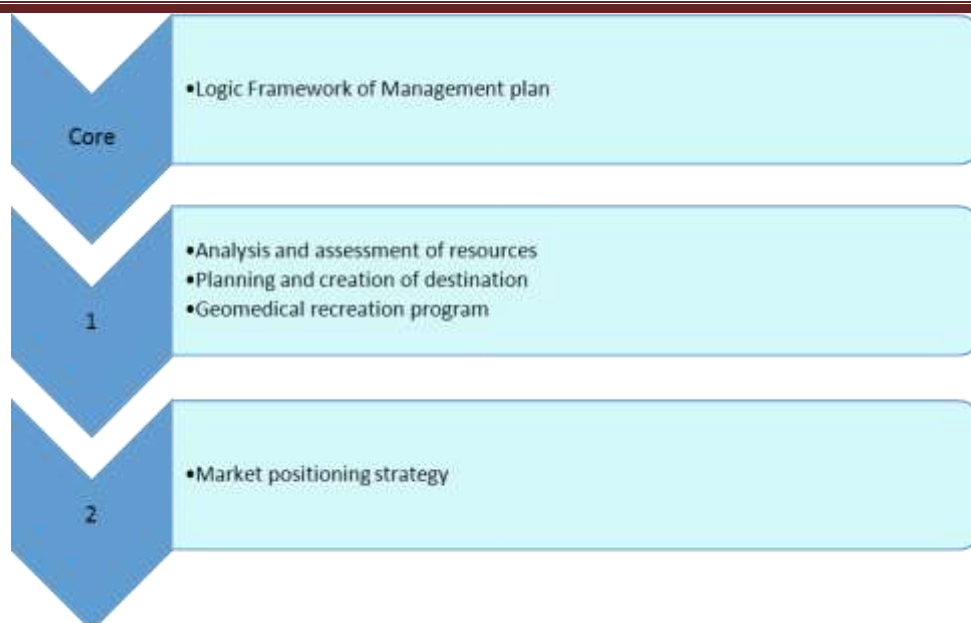

Fig. 5 Logic framework of modeling

Next step of creation is “Planning of GMT destination”. Our attention is in line with identification of touristic routes, target groups, offered services-basic and additional, clients’ and touristic company’s benefits. An individual rehabilitation/SPA program is the key of working with clients. Our attention is directed to the physical condition of each client and its specific needs and expectations for treatment. To achieve the Wellbeing effect we focus on additional tourism services as eco SPA, cultural events, healthy food, green energy relax, attractions and creation tourism. Special attention we paid on “geopathic stress free zone”[11] for touristic infrastructure and environment also. Some of Bulgarian hotels obtained the certificate for healing outdoor and indoor environment.

The Geomedical program depends on client’s interests, physical conditions and motivation for outdoor recreation. The focus of geomedical recreational programs is leisure activities outdoor. The geomedical programs are planned and organized according client’s health condition and interests to develop better social skills and new relationships with other people for stress’s reducing.

The third step of modeling is “Management of advertising program, positioning and branding”. We need to obtain the synergy effect of every construction elements as:

- Creation of promotional materials. Vision (logo)
- Maintaining of advertising environment
- Management of commercial interests
- Management of social importance of Geo medical tourism
- Creation of multi-functional impact on tourists

Comparing this step of the three most significant actions of destination modelling, we can make a list with attributes of management. The relationship between Geomedical and Forest tourism was explored by our research: healthy treatment in forest environment. But the big advances of new Geomedical tourism product is its special focus on combination/mix of different healing activities under medical control in line with an individual physiological condition of clients (fig. 5).

An identification of some management problems

The more often problems are in line with management of personnel. The lack of professional expertise, work experience, motivation and team’s Wellbeing culture are real prerequisites for lack of success. Using group interventions for basic recreation, we can lost the individual client’s-trainer connection. A detailed overview of physical condition and additional information about client’s interests can be gathered in very basic recreation level to ignore negative outcomes.

The implementation of HSE assessment risk analysis and ergonomic audit of work environment according to ISO standards was described as main solution for solving the problems. As additional solutions we outlined the management of HR, contractors and touristic infrastructure.

CONCLUSION

The core of Geomedical Tourism is to consider the destination as a whole and general living system having its specific and distinguishing features that make it unique compared to the other rest. The holistic approach of Geomedical tourism based on synergy of different areas of knowledge. Geomedical recreation consists various specific techniques for recreation practice as well as interdisciplinary methods. Applying the "holistic model of health (from "patient" to "partner") as well as greater emphasis on quality of life as the unifying focus for all health and human services professionals" [12], geomedical tourism is a new approach in the area of public health and tourism also.

Resuming our experience and client's feedback we can conclude that Geomedical product is a highly efficient "anti-stress" product and effective for different target groups. It is a successful element of Wellbeing tourism with special focus on natural recreation of clients' health condition and improving of their quality of life [13].

REFERENCES

- [1]. Станева, К.. Основи на SPA и балнеотуризма. ISBN 978-619-160-202-5. Авангард Прима, 2013.
- [2]. Станева, К., Е. Маринов, В. Тодоров. Съвременни тенденции за развитие на Гео уелнес и Еко Спа туризма в България. Сборник научни трудове на Годишната университетска научна конференция в Националния военен университет "Васил Левски", ISSN 1314-1937, 20-26. Изд. Комплекс на НВУ „В. Левски“, 2013.
- [3]. Станева, К., С. Балтова, Ч. Георгиев, Е. Маринов, 2015. Wellment туристически услуги в България. Езотерични туристически дестинации в Родопите. НВУ, ISSN 1314-1937 (под печат). Изд. Комплекс на НВУ „В. Левски“, 2015.
- [4]. Станева, К. Мениджмънт на уелнес туризма и качество на живот. Науч. конф. с международно участие Знанието-традиции, иновации, перспективи, Бургас, т. III, 369-374. ISBN 978-954-9370-97-3, 369-374, 2013.
- [5]. Staneva, K. Geomedical Tourism- the beginning and new sollutions. Balkan Wellbeing 2 International workshop in Budapest, 2014 . <http://www.metropolitan.hu/en/about-us/160/balkan-wellbeing.html>
- [6]. Staneva, K. Implementation of Forestry medicine in tourism, GMR., 29-35, 2015.
- [7]. Russ, Alan. The Coming Boom In Health Tourism, 2016.
[www.fl12.orbes.co\[12\].m/sites/russalanprince/2016/05/02/the-coming-boom-in-health-tourism/#5f36e7133024](http://www.fl12.orbes.co[12].m/sites/russalanprince/2016/05/02/the-coming-boom-in-health-tourism/#5f36e7133024).
- [8]. Lee J. , Park B J. , Tsunetsugu Y. , Ohira T. , Kagawa T. , Miyazaki Y. Effect of forest bathing on physiological and psychological responses in young Japanese male subjects. Public Health. ;125(2):93-100, 2011.
- [9]. Li Q. Effect of forest bathing trips on human immune function. Environ Health Prev. Med. 15(1):9-17, 2010.
- [10]. Маринов, Е., К. Станева. Ерготерапевтични стратегии при деца с координационни нарушения разстройства на развитието. НВУ ISSN 1314-1937 (под печат) Изд. Комплекс на НВУ „В. Левски“, с. 18 – 23; ISBN 1314-1937, 2014.
- [11]. Станева, К., Ем. Маринов, М. Маринов. Скрининг на геопатогенни зони –възможности и решения за неутрализирането им. Сп. ГМР, 7, 32-35, 2015.
- [12]. Shank, J., C. Coyle. Therapeutic Recreation in Health Promotion and Rehabilitation, Venture Publishing, Inc., 2002.
- [13]. Станева, К., Е. Маринов. Концептуален модел за устойчиво развитие на Wellbeing и Medical SPA в България, използвайки геомедицински индикатори. Тракийски университет, Мед. Колеж, 301-306., 2014.

Projects sources:

- 1 P. KTIA_AIK_12-1-2013-004, financed by Research and Technology Innovation Fund). Budapest, Hungary, 2013 – 2015
- 2 P. Project "Our students - healthy by geomedical tourism",financed by Bulgarian Association of Geomedicine and Geotherapy, 2010-2014. <http://www.medicalgeology.org/pages/public/imga/Bulgaria.html>
- 3 P. Project "Our students - healthy by geomedical tourism",financed by Bulgarian Association of Geomedicine and Geotherapy, 2010-2014. <http://www.medicalgeology.org/pages/public/imga/Bulgaria.html>

ENGLISH FOR MEDICAL STUDENTS: THE IMPORTANCE OF DEVELOPING CREATIVE ACTIVITIES

Lela Ivanovska, MA

Faculty of *Information and Communication Technologies*, Bitola, Republic of Macedonia
lela_bt@yahoo.com

Abstract: The teaching of English for Specific Purposes (ESP) has since the 1960s and been a lively stimulating part of English Language Teaching (ELT). It has been generally acknowledged that, while remaining a part of ELT, ESP has developed its own procedures, such as needs analysis, its own materials and its own teaching methodology. The emphasis in the definition of ESP has been on how ESP teaching develops procedures appropriate to learners whose main purpose is learning English for a purpose other than just learning the language system. That purpose may be educational, or may be professional, and ESP seeks its justification on how well it prepares learners to fulfill the purposes required of them. ESP has seemed to shy away from developing an elaborate theory based on a theory of learning preferring rather to see its successes in terms of learning outcomes, and the quality of teaching materials. **English for Medical Purposes provides medical students with the basic vocabulary they need in the very beginning of their medical study, to give them an introduction to the English medical terminology of medicine.** Medical terminology is the basic part in the learning of medical English. The main goal is to teach basic medical terms in the specific context so that students are adequately prepared for their future profession. But how can the process of teaching and learning English for medical purposes be made more interesting and creative? The process of teaching and learning English can be focused mainly on typical grammar and vocabulary necessary for students to understand materials in English concerning their speciality. We try to shift the paradigm to a more communicatively oriented teaching and learning so that science and art are blended in a way that motivates the new generation of learners. The aim of this paper is to share just a few activities that help students to be creative and involve them in a more artistic implementation of their knowledge and skills of the English language.

Keywords: teaching, creative, activities, medical, students

1. INTRODUCTION

Linguists' acknowledgement of the importance of English language learners' purposes and needs with respect to the learning process has led to the development of the field of study known as English for Specific Purposes (ESP). Teachers and researchers dealing with ESP are interested in the peculiarities of the English language determined by the profession or branch of science where the language learners will function as second language users.

Foreign Language Teachers for Specific Purposes have a lot in common with teachers of general foreign language. For both it is necessary to consider linguistic development and teaching theories, to have insights in contemporary ideas regarding their own position and role as well as the position and role of foreign language learners in education and to face new technologies offered as an aid to improve their methodology. This paper aims to discuss some basic concepts of the 'English for Specific Purposes' (ESP) approach to language teaching and to share just a few activities we have worked on successfully with the future medical professionals from Higher Medical School, Bitola, Macedonia.

2. WHAT IS ESP?

The teaching of English for Specific Purposes (ESP) has since the 1960s and been a lively stimulating part of English Language Teaching (ELT). It has been generally acknowledged that, while remaining a part of ELT, ESP has developed its own procedures, such as needs analysis, its own materials and its own teaching methodology. Pauline C. Robinson (1989) describes ESP as a type of ELT (English Language Teaching) and defines it as: "Goal oriented language learning." (Robinson, Pauline C. ed. Hywel Coleman, 1989, p 398) that means student has a specific goal that is going to be attained. Hutchinson and Waters (1992) emphasize ESP to be an approach not product that means language learning not language use is highlighted. They draw the attention to a 'learning centered approach' "in which all decisions as to content and method are based on the learner's reason for learning". (Hutchinson and Waters, 1992, p 19).

ESP students are usually adults who already have some acquaintance with English and are learning the language in order to communicate a set of professional skills and to perform particular job-related functions. An ESP program is therefore built on an assessment of purposes and needs and the functions for which English is required. ESP concentrates more on language in context than on teaching grammar and language structures. The ESP focal point is that English is not taught as a subject separated from the students' real world (or wishes);

instead, it is integrated into a subject matter area important to the learners. ESP combines subject matter and English language teaching. Such a combination is highly motivating because students are able to apply what they learn in their English classes to their main field of study, whether it be accounting, business management, economics, computer science or tourism. Being able to use the vocabulary and structures that they learn in a meaningful context reinforces what is taught and increases their motivation. The students' abilities in their subject-matter fields, in turn, improve their ability to acquire English. Subject-matter knowledge gives them the context they need to understand the English of the classroom. In the ESP class, students are shown how the subject-matter content is expressed in English. The teacher can make the most of the students' knowledge of the subject matter, thus helping them learn English faster. The term "specific" in ESP refers to the specific purpose for learning English. Students approach the study of English through a field that is already known and relevant to them. This means that they are able to use what they learn in the ESP classroom right away in their work and studies. The ESP approach enhances the relevance of what the students are learning and enables them to use the English they know to learn even more English, since their interest in their field will motivate them to interact with speakers and texts. ESP assesses needs and integrates motivation, subject matter and content for the teaching of relevant skills.

English for Medical Purposes provides medical students with the basic vocabulary they need in the very beginning of their medical study, to give them an introduction to the English medical terminology of medicine. Medical terminology is the basic part in the learning of medical English and the main goal is to teach basic medical terms in the specific context so that students are adequately prepared for their future profession. But how can the process of teaching and learning English for medical purposes be made more interesting and creative? The process of teaching and learning English can be focused mainly on typical grammar and vocabulary necessary for students to understand materials in English concerning their speciality.

3.CLASSROOM ACTIVITIES

ESP teaching materials are likely to be more productive when they pay attention to both language usage and language use. According to Widdowson(1978), the former demonstrates the language user's knowledge of linguistic rules, whereas language use manifests the language user's ability to communicate effectively. Language use is thus connected with what has been defined as strategic competence: "the ability to transmit information to a listener and correctly interpret information received" together with the ability "to deal with problems which may arise in the transmission of this information" (Tarone and Yule, 1989: 103).

Good material should help teacher in organizing the course or what is more it can function as an introduction into the new learning techniques, and support teachers and learners in the process of learning. Materials are also a kind of teacher reflection, "they should truly reflect what you think and feel about the learning process". (Hutchinson and Waters, 1992, p 107).

Text as a learning material can be used for learning and practicing wide range of skills. In ESP course it can be source for new vocabulary, communicative or reading skills. To make working with a text as much effective as possible it is necessary to involve all students' skills. Concerning the ESP activities it is necessary to keep in mind the context that should be consistent with studying subject matter. Creating a positive learning atmosphere in the classroom is a primary step for achieving setting objectives and goals. It makes teaching and learning more pleasant for both sides of the process, for a teacher and a learner, and it supports students in their work. Creating a positive learning atmosphere is closely linked with motivation. Motivation is also an important and a necessary part of students' work that affects their future success or failure. It is a kind of inner motor that encourages us to do our best to achieve a satisfactory goal in our activity. Harmer describes motivation as "some kind of internal drive that encourages somebody to pursue a course of action" (Harmer, 1991, p14). The role of motivation during each activity is inevitable. Students should be motivated as much as possible to enjoy the activity and achieve its real aim.

Higher Medical School in Bitola, Macedonia offers an elective course in English for obstetrics, radiologists, physiotherapists, nurses to students of midwifery. Foreign language teaching at Higher Medical School takes place primarily in the first year. Students also have a 30 contact hour module of English in their first semester. They are about a hundred in number each year with different level of language proficiency and are usually divided into two groups. They have two contact hours of English per week. That is why we rely on a homework written assignment to allow them to study individually and do some integrated skills preparation autonomously.

For several years now we have been developing materials and expertise that is relevant and meets the needs of these students. The process of teaching and learning English can be focused mainly on typical grammar and vocabulary necessary for students to understand materials in English concerning their speciality. We try to shift the paradigm to a more communicatively oriented teaching and learning. Teachers of English are lucky in that

the context of globalisation generally enhances most students' desire for improving their English language knowledge and skills.

Here are a few activities that help students to be creative and involve them in a more artistic implementation of their knowledge and skills of the English language.

An Activity Related to Listening and Speaking

One of the students who has a very good pronunciation read the text aloud about a case of acute myocardial infarction. Then students are asked to perform the following activity: Imagine that you are giving a report on a case of acute myocardial infarction to the doctor on duty. Make a note of what you are going to report using the following phrase and words: restless, throw open windows, be frightened, have bowel movements, abdominal pain, rapid pulse, low blood pressure, have a crushing chest pain, radiate. Then in pairs compare your story and point out the differences.

The patient typically complains of a sudden crushing, severe, viselike pain in the substernal region which may radiate into the left and sometimes into the right arm and up the sides of the neck. At other times it may stimulate indigestion, or a gall bladder attack, with abdominal pain. The patient often becomes restless, gets up and paces about the room throws open the windows, or has a sudden urge to have bowel movements. He often feels that he is dying and his skin becomes ashen and clammy.

In essence this activity provides further reinforcement of useful vocabulary and structures.

An Activity Related to Reading and Speaking

The task may be formulated like this:

Read the short description and describe the beginning of Bentley's heart attack in your own words. Say what you would do if you saw a man fall down and supposed it was the beginning of a heart attack.

Bentley felt a gnawing pain deep within his chest and an oppressive sensation of strong pressure, or squeeze, beneath his breast bone. It was the beginning of a heart attack. The first thing Bentley did was lie down on the floor. "I felt as if I could just lie down and stretch. It would go away." He remembers. When that didn't help, he went outside and walked around by this time he was heaving trouble getting his breath. The pain was also more intensive and spreading to his shoulders. Just as legs gave way and he slumped slowly on the floor, his gaughter saw him and called a doctor.

When students read this short description they give a brief oral account using words as oppressive sensation, squeeze, different intensity of pain as gnawing pain, intensive pain, sharp pain. Since students come from different learning backgrounds, these activities help the group feel more motivated and start using the language more creatively, producing their own short descriptions, each student performing at her/his own level of proficiency.

An Activity: Making a power point presentation

Students work individually, the presentations imply the development of a variety of skills such as doing research, judicious use of materials available on the internet, selecting, organizing, summarizing and then creating and designing a presentation. Typical topics that students tend to investigate in the field have been: Poisoning, Blood pressure, Hospital infections, The structure of human body, etc. The presentations are then performed before the whole group thus allowing students to learn from each other, extend their vocabulary, enjoy their oral skills and computer competence.

4.CONCLUSION

To sum up, teaching creatively and meeting the needs of the new generation of students inspire and allow them to be imaginative, creative and be able to communicate with patients and medical colleagues, from history-taking and examination to diagnosis and treatment.

REFERENCES

- [1] Harmer, Jeremy. The Practice of English Language Teaching. London: Longman, 1991
- [2] Hutchinson, T. & Waters, A. English for Specific Purposes: A learner-centered approach. Cambridge University Press, 1987
- [3] Robinson, Pauline C, ed. Hywel Coleman. Working with Language: A Multidisciplinary Consideration of Language Use in Work Contexts. New York: Mouton de Gruyter, 1989. 1 May 2007
- [4] Tarone E., G. Yule, Focus on the Language Learner. Approaches to Identifying and Meeting the Needs of Second Language Learners, OUP, 1989
- [5] Tom Hutchinson and Alan Waters, ESP Cambridge University Press, 1987.5
- [6] Widdowson H. G., Teaching Language as Communication, OUP, 1978

**NEW EFFICIENT METHOD OF APPROXIMATION OF IDEAL FUNCTIONS
WITH RECTANGULAR SHAPES**

Peter Apostolov, ScD,

South-West University, „Neofit Rilski“, Blagoevgrad, Bulgaria , p_apostolov@abv.bg

Alexey Stefanov, PhD,

South-West University, „Neofit Rilski“, Blagoevgrad, Bulgaria , astef@abv.bg

Ludmila Taneva, PhD,

South-West University, „Neofit Rilski“, Blagoevgrad, Bulgaria , Lusy_t@yahoo.com

Uliana Pascaleva, PhD,

South-West University, „Neofit Rilski“, Blagoevgrad, Bulgaria , paskaleva_6@swu.bg

"Although this may seem a paradox, all exact science is dominated by the idea of approximation. When a man tells you that he knows the exact truth about anything, you are safe in inferring that he is an inexact man" - Bertrand Russell in "The Scientific Outlook" (1931).

Abstract: Fundamental part of the work of any communication device, such as radio, television, mobile phone, etc., is the signal filtration—Filtration is the process of separation of the signals that carry the needed information, from other signals, noise, etc. This is necessary for the proper operation of the communication device. The filters synthesis is a mathematical problem for an approximation of the ideal filter response. This is an ideal function, comprising rectangular shape. The ideal function cannot be realized because it contradicts the basic physical principles. For this reason it is replaced by another, which can be realized by the existing technical devices. In many filter synthesis problems the approximating function is polynomial. The goal is to define a low degree polynomial, that approximates the ideal function with high precision (minimal error). This paper describes a new mathematical method in the approximation theory. The proposed method is named „compressed cosines“. The method is applicable in the communication technologies. The method uses Remez' exchange algorithm, which has fast convergence and low computational complexity. As a result, an optimal third degree trigonometric polynomial is defined. The proposed polynomial meets the requirements of the approximation theory: approximation of the ideal filter function with high precision (minimal error). The described properties are proved by comparison with Chebyshev polynomials. In the approximation theory such polynomial of 4-th degree (practically 3-th degree) with better approximating properties is not known. The proposed polynomial is successfully applied for digital FIR filters and antenna arrays design.

Keywords: Approximation methods, Ideal functions, Polynomial approximation

1. INTRODUCTION

It is hard to imagine how the world would look without modern communication devices. In recent decades, they have changed our notions of space and time. The developments in this technical field have made the transmission or reception of audio and video information possible anywhere on the Earth.

The basis of the work of any communication device such as radio, television, mobile phone, etc. is the signal filtration. The effect of the filtration consists of the separation of the signals that contain the necessary information. All other signals are disturbing to the operation of the communication device.

2. THEORETICAL BASIS

In Fig. 1 is shown the fundamental technical characteristic of a low-pass filter. The function defines the filter attenuation depending on the normalized frequency x . This is an ideal function with rectangular shape with two areas: pass band and stop band. In the pass band the attenuation of the signals, with frequencies lower than cut-off frequency $x_c = 0.5$ is 0. In the stop band, the attenuation is at least a positive number M .

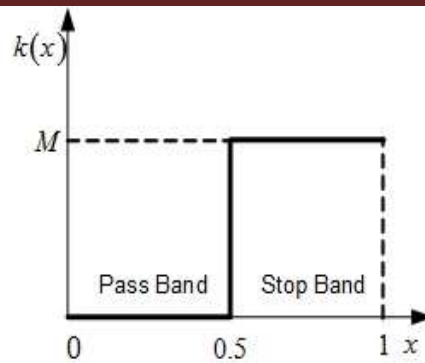

Fig. 1. Ideal function of filtration

The goal is to achieve the attenuation closest to zero in the pass band, and greatest possible M , which means greater attenuation of the disturbing signals. In practice such function cannot be realized. There is no such filter that simultaneously has the attenuation 0 and M for x_c , because it contradicts the basic physical principles. Therefore, the ideal function is replaced by others with similar shape. The mathematical operation is called approximation [1]. Most often the approximating function is a polynomial of degree n . The higher the degree of the polynomial, the steeper and closer to the ideal value characteristic is at point x_c . Unfortunately the value of the degree n is directly related to the number of filter elements, so that it is limited by practical considerations. From above discussion, we can conclude that to obtain an efficient filter, close to the ideal one, a polynomial of low power n , which very accurately approximates (with the smallest error ε) the ideal function, is required. There are many such approximations: with degree function, Legendre polynomials, Bessel's functions, elliptical functions, etc.

One of the best approximations is obtained with polynomials of the famous Russian mathematician P. L. Chebyshev [2]. They obtained very good quality filters, which determine their wide application in practice. Chebyshev polynomials possess a remarkable property. In the interval $[-1, 1]$, their graph is equiripple, with equal values $\pm\varepsilon$ and beyond - is growing rapidly. Fig. 2 shows a graph of 9-th degree Chebyshev polynomial.

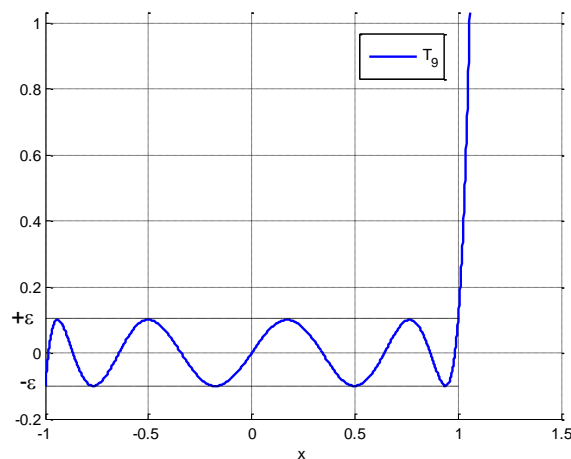

Fig. 2. Chebyshev polynomial $n = 9$

Note that the oscillations do not have the same period in the x axis. They compress at both the ends of the definition range. The mathematical expression of the polynomial is

$$T_n(x) = \varepsilon \cos(n \arccos x), \quad x \in [-1, 1]. \quad (1)$$

The oscillation pattern in the interval $[-1, 1]$ is determined by the function $\arccos(x)$, which “modulates” the function $\cos(\cdot)$, as shown in Fig. 3.

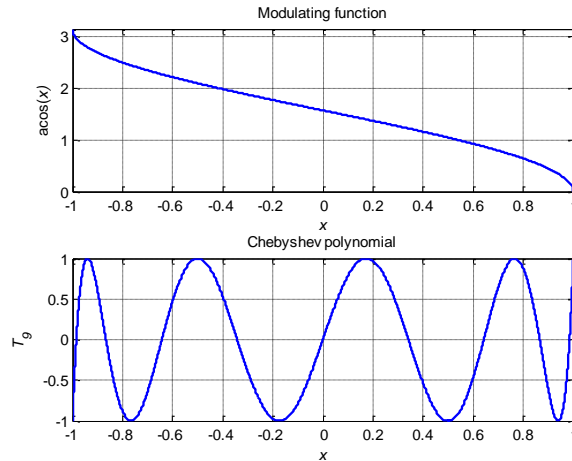

Fig. 3. Modulating function $\arccos(x)$ and Chebyshev polynomial

When the slope of the graph has a high gradient, oscillations are compressed, and define the Chebyshev polynomial growth outside of the considered interval. In Fig. 4, the graphs of Chebyshev polynomials from 4-th to 9-th degrees are shown, where it is seen that increasing the degree n leads to increasing the graph slopes for $x > 1$.

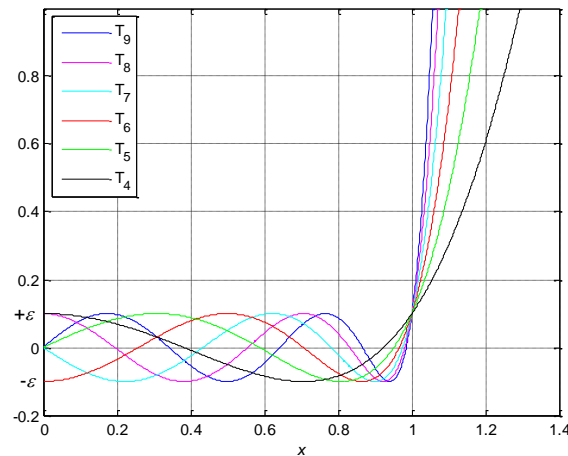

Fig. 4. Chebyshev polynomials

3. APPROXIMATION METHOD WITH COMPRESSED COSINES

It is logical to assume that if another modulating function with inverse slope is applied to $\arccos(x)$ and higher gradient of the graph, a polynomial with higher oscillations compression and greater slope will be obtained. Such properties possess the basis function defined in [3]:

$$y(x) = \cos(n\varphi(x)); \quad (2)$$

The cosine comprises modulating function

$$\varphi(x) = -\frac{\pi}{2} [\operatorname{erf}(\beta(2x-1)) + 1], \quad x \in [0, 1]. \quad (3)$$

where $\operatorname{erf}(\cdot)$ is the Gaussian integral error function. This is the function with S – shaped graph. The modulating function comprises the parameter β . Changing the parameter sets the slope of the modulating function, and the oscillations compression, as shown in Fig. 5.

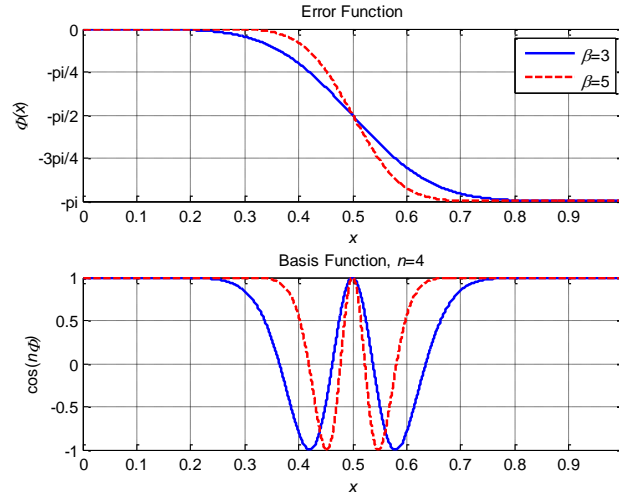

Fig. 5. Modulating function $\varphi(x)$ and basis function $\cos(n\varphi(x))$, $n = 4$

The approximating polynomial is calculated by the basis function with an iterative procedure – Remez' algorithm [4]. Concerning with the specific requirements of the algorithm, the degree of the polynomial n is an even number. As a result, a polynomial P_n is obtained, which has the same properties as those of Chebyshev, but by low degree, and has very high slope, which depends on the parameter β . The polynomial analytical expression is

$$P_n(x) = \sum_{k=1}^{n+1} b_k \cos[(k-1)\varphi(x)], \quad (4)$$

where b_k are the polynomial coefficients. Fig. 6 shows the graph of polynomial P_4 with the lowest possible (four) degree with parameter $\beta = 19.4923$. In the same figure is shown a comparison with 4-th to 9-th degree Chebyshev polynomials.

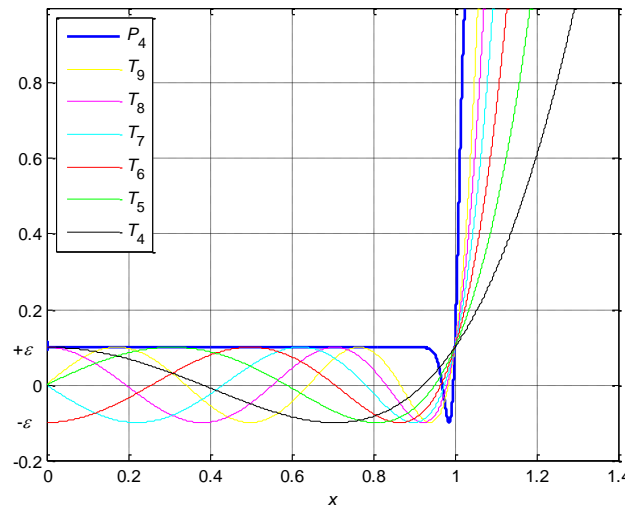

Fig. 6. Comparison of P_4 with Chebyshev polynomials

The polynomial coefficients are as follows: $b_1 = 0.5$; $b_2 = -0.624$; $b_3 = 0$; $b_4 = 0.224$; $b_5 = 0$. Note that the coefficient $b_5 = 0$. This means that practically, the approximation polynomial is of third degree. In this regard, the polynomial becomes

$$P_3 = 0.5 - 0.624 \cos \varphi(x) + 0.224 \cos(3\varphi(x)). \quad (5)$$

The number $\varepsilon = 0.1$ shows the approximation error from the ideal function along y-axis. The graph slope of the P_4 polynomial for argument $x = 1$ is 89.095° and Chebyshev 9-th degree polynomial is 82.96° . To achieve the

slope of the polynomial P_4 , a Chebyshev polynomial of 17-th degree is needed. This result evidently shows the advantages of the new approximating polynomial P_n . In Fig. 7, is shown approximation of the ideal function with polynomial P_4 .

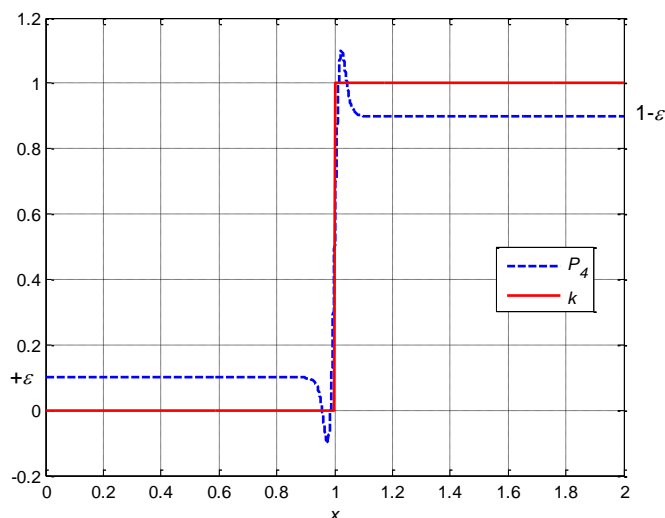

Fig. 7. Approximation with 4-th degree polynomial, $M = 1$, $\varepsilon = 0.1$

As is ~~above~~ mentioned above, the increase of the parameter β value leads to increase of the slope, while the error ε decreases. When the parameter $\beta = \infty$, the polynomial graph coincides with the ideal function rectangular shape. Of course, this is impossible in reality.

4. CONCLUSION

With the proposed trigonometric polynomial of 4-th degree, approximation with high precision (smallest error ε) can be made. The low polynomial degree suggests low computational complexity. In the approximation theory similar polynomial of 4-th degree (practically 3-th degree) with better approximating properties is not known. The polynomial P_4 is successfully applied for digital FIR filters and antenna arrays design.

REFERENCES

- Abramowitz, M. and Stegun, I. A. Handbook of Mathematical Functions, Dover Publications, New York, 1965.
- Akhiezer, N. I. Theory of Approximation. Translated by Charles J. Hyman, Frederick Ungar Publishing, New York, 1956.
- Apostolov, P. S. Approximations with compressed cosines and their applications. Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2012.
- Remez, E. Ya. *Fundamentals of numerical methods for Chebyshev approximations*, "Naukova Dumka", Kiev, 1969.

ENDANGERING THE SAFETY OF HIGH DAMS

Mile Rakić, Ph.D

Institute of Political Studies, Belgrade, rakicmile@hotmail.com

Zlatan Filipović, Ph.D

College of Professional Studies of Criminal Justice and Security, Nis zlatanf123@hotmail.com

Abstract: Huge water reservoirs behind high dams have huge potential energy. Her sudden release, in case of dam failure, jeopardizes downstream area, a devastating effect leads to disaster in the area of flood wave, often with serious losses of human life and significant material damage. Even though the reliability of its exploitation is reduced, it may badly affect the vital social interests or lead to environmental problems in wider environment.
Keywords: endangering, security, high dams, water reservoirs

UGROŽAVANJE SIGURNOSTI VISOKIH BRANA

Dr Mile Rakić

Institut za političke studije, Beograd rakicmile@hotmail.com

Dr Zlatan Filipović

Visoka škola strukovnih studija za kriminalistiku i bezbednost, Niš, zlatanf123@hotmail.com

Sažetak: Velike vodene akumulacije iza visokih brana poseduju ogromnu potencijalnu energiju. Njeno naglo oslobađanje, u slučaju rušenja brane, ugrožava nizvodno područje, a razarujuće delovanje dovodi do katastrofe u zoni prostiranja poplavnog talasa, često uz ozbiljne gubitke ljudskih života i velike materijalne štete. Čak i ako je samo pouzdanost njene eksploatacije umanjena, može štetno uticati na vitalne društvene interese ili dovesti do ekoloških problema u širem okruženju.

Ključne reči: ugrožavanje, sigurnost, visoke brane, vodene akumulacije

1. UVODNA RAZMATRANJA

Nasilje je verni pratilac razvoja čovečanstva od njegovog postanka. Uočava se da su štetne posledice nasilja prema čoveku i društvenoj zajednici, od strane prirode, danas mnogo manje od posledica nasilja prouzrokovanih namernim ili nenamernim delovanjem čoveka. Umesto da se nasilje i štetni efekti nastali uticajem čoveka smanjuju usled sticanja novih civilizacijskih tekovina i uspostavljanja novih odnosa među ljudima i državama na svim nivoima, nasilje, čini se, sve više dobija na značaju zbog mogućnosti nastanka nesagledivih posledica. U radu se analiziraju mogućnosti i posledice nastanka ugrožavanja iz sfere tehničko-tehnoloških izvora ugrožavanja nastalih namernim delovanjem čoveka. Iako nije bilo moguće za svaku branu dobiti sve potrebne podatke izvršena je analiza uzroka rušenja istih i analogno tim posledicama se pokušalo ukazati na mogućnost nastanka posledica po čoveka i društvenu zajednicu u uslovima "prekompozicije sveta" i destabilizacije bezbednosti pojedinih regiona. Tim pre, "što poreklo nasilja i danas predstavlja veliku nepoznanicu i svojevrstan problem otvoren za dalja naučna istraživanja i traganja za konačnim odgovorom za njegovom etimologijom". (Rakić M., Jovašević D., 2009. str.28). Zbog toga "ovakvo ugrožavanje je u korelaciji sa drugim savremenim izvorima i oblicima ugrožavanja bezbednosti čoveka i društva. (Rakić M., Jovašević D., 2007. str.37) pre svega iz sfere društveno-ekonomskih izvora ugrožavanja. Tako npr. savremena migraciona kriza na Balkan i Evropsku uniju nesumnjivo može dovesti do destabilizacije njihove bezbednosti kroz više oblika ugrožavanja. Nema sumnje da među pristiglim emigrantima ne mogu da se infiltriraju dobro obučeni islamisti koji su prošli kroz "krizna žarišta". Njihovim raspoređivanjem na različitim teritorijama (tzv. spavači), blizu objekata od posebnog značaja, među koje spadaju i visoke brane, mogu predstavljati veliku pretnju po bezbednost istih. Ovo tim pre jer analize dosadašnjih rušenja visokih brana ukazuju na činjenicu da je upravo delatnost čoveka najčešći uzrok nastanka katastrofičnih situacija na branama. Za obučene islamiste, ali i druge teroriste, visoke brane mogle bi predstavljati unosnu metu čijim uništavanjem bi na relativno jednostavan način mogli da ostvare neke od svojih ciljeva. Dakle, "nema sumnje da i na početku Dvadesetprvoga veka jedno od (naj)značajnijih i (naj)aktuelnijih pitanja neće predstavljati bezbednost države i njenih građana". (Rakić M., Vejnović D., 2013. Str.39). Ovo iz više razloga a među njima su: posledice rušenja brana su najčešće ogromne u smislu nastanka štete; visoke brane najčešće nisu obezbeđenje u potrebnoj meri; do visoke brane mogu doći bez oružja zbog čega se teško otkrivaju njihove namere; rasprostranjenost visokih brana u gotovo svim evropskim državama itd. U smislu motivacije rušenja visokih brana, isti mogu biti u funkciji promene demografske strukture (uništavanje drugih naroda ili pripadnika druge vere jer se najčešće radi o masovnim stradanjima;

rušenje visokih brana izaziva dodatno finansijsko naprezanje države i ugrožavanje njene ekonomske bezbednosti; nemoguće je i veoma teško identifikovati stvarnog naručioca rušenja; grade im se objekti u određenoj državi finansirani od strane Saudijske Arabije, SAD i dr država; rušenje visokih brana izaziva dodatno naprezanje države u zaštiti drugih strateških objekata; rušenje takvog značajnog objekta nesumnjivo bi dovelo do porasta rejtinga onih koji su rušenje izazvali među sopstvenim simpatizerima, a svakako bi izazvalo moralnu satisfakciju kod samih aktera; pri rušenju brana nije nužno da akter strada; uspešno izvedeno rušenje brane bi izazvalo porast ugleda aktera rušenja, a moglo bi dovesti do međusobnog nadmetanja među grupama; efekti rušenja se najčešće poredi sa efektima upotrebe pojedinih oružja za masovno uništavanje, često je uzrok rušenja brane teško otkriti jer uništavanje ne mora da se vrši samo eksplozivom i npr. za kratko vreme itd. Velike vodene akumulacije iza visokih brana poseduju ogromnu potencijalnu energiju. Njeno naglo oslobađanje, u slučaju rušenja brane, ugrožava nizvodno područje, a razarajuće dejstvo dovodi do katastrofe u zoni prostiranja poplavnog talasa, često uz ozbiljne gubitke ljudskih života i velike materijalne štete. Čak i ako je samo pouzdanost njene eksploatacije umanjena, može štetno uticati na vitalne društvene interese ili dovesti do ekoloških problema u široj okolini. Međutim, "ispoljavanje ugrožavanja bezbednosti se danas vrši u različitim sferama ljudskog života. Najčešće se spominje oblast culture, politike, religije, ideologije, međunarodnih odnosa i demografskog razvoja" (Rakić M., Vejnović D., 2015.str.66), u smislu realnih pretnji i ugrožavanja bezbednosti dok na ugrožavanje vitalnih objekata u državi poput elektrana, nasipa itd. gotovo da nema ni sentencijalnih osvrta.

2.POSLEDICE RUŠENJA BRANA

2.1.Poplave u miru

"Nesumnjivo je da se elementarne nepogode mogu veštački izazivati. Osnovna karakteristika izazivanja i upravljanja prirodnim nepogodama i krizama je realizacija određenih vidova određene vrste prikrivenih operacija i akcija u jednom specifičnom i karakterističnom slučaju delovanja na prirodu. Veštačkim delovanjem na prirodu, prouzrokuju se prirodne promene, a time i prirodne reakcije usled kojih dolazi do elementarnih nepogoda velikih razmera i njihovog prerastanja u katastrofe. (Ljubo Pejanović, Mile Rakić, Miodrag Komarčević 2015.str.279)

Katastrofalne posledice su redovna pojava rušenja i probijanja brana veštačkih jezera. Kad brane popuste, iz jezera naglo, kao lavina, krene ogromna količina vode, koja se ponekad kreće brzinom i nekoliko desetina km/čas. U vidu vodenog zida, visokog po nekoliko desetina metara, uništava i ruši sve pred sobom i ostavlja za sobom naslage mulja, ruševine i ljudske žrtve. Od lučnih brana izgrađenih do 1965 oko 1% njih je pretrpilo rušenje, dok su se na još 2% od izgrađenih lučnih brana desile havarije koje su mogle dovesti do rušenja da nisu blagovremeno preduzete preventivne mjere. Ovi procenti su oko dva puta veći nego kod gravitacionih betonskih brana. Nekoliko desetina po zlu poznatih slučajeva su ozbiljna opomena za korisnike visokih brana:

Marib brana (istočni Jemen, VI vek, verovatno 575. godine). Stari grad Marib leži u ravnici u istočnom Jemenu, u pustinji Mafazet Saihad. Strateški položaj i važna ulogu u istoriji stekao je, jer je kontrolisao drevne puteve tamjana. U šestom veku pre nove ere, stara Marib brana je izgrađena, blokirajući Vadi Adana korita. Vadi Adana je stecište najvećeg broja vadi u Jemenu, što je najbolje mesto za branu. Ruševine i njena dobro planirana distribucija u tom drevnom periodu su iznenađenje za savremene inženjere. Bezvodna zona postala je plodna preko ovog izvanrednog sistema za navodnjavanje - ne samo u poljoprivredi, već i u karavanskoj trgovini, tamjanom, začinima i zlatom. U VI veku Nove ere, velika Marib brana srušila se pod katastrofalnim poplavama. Incident se verovatno dogodio neposredno pre pojave islama. Kur'an opisuje slom Marib brane kao kaznu Božiju. To je bila 18 metara visoka, 700 metara duga, a 20 metara debela kamena brana. Površina jezera iza brane se procenjuje da je bila oko 8 kvadratnih kilometara sa kapacitetom od oko 55 miliona kubnih metara. Nova Marib brana sagrađena je 1980 nekoliko stotina metara iznad lokaciji stare brane. Ona je izgrađena u Vadi Adani, sa kapacitetom za skladištenje vode od 400 miliona kubnih metara. Šeik Zajed bin Sultan Aal Nahijan, predsednik Ujedinjenih Arapskih Emirata, finansirao je sa US \$ 80 miliona ovaj projekat, ali puni potencijal brane nije realizovan jer kanali za navodnjavanje nisu izgrađeni.

Pantano de Puentes, Mostovi močvare (Lorca, Španija, 30. aprila 1802). Jedna od najvećih tragedija u istoriji Španije. Za manje od sat vremena, u nedelju 30. aprila 1802. godine, u tri sata popodne, voda je uništila gotovo u potpunosti San Kristobal de Lorka ostavivši 608 mrtvih (mada se procenjuje da je broj bio veći), 1.800 uništenih kuća, a materijalni gubici iznose 22 miliona reala. Godinu dana ranije, tokom izgradnje je nekoliko nedostataka zabeleženo, ali Jeronimo de Lara i Antonio Robles-Vives, prvenstveno odgovorni za izgradnju, ignorisali su negativne izveštaje nekih arhitekata i inženjera o opasnosti izgradnje brane u pešćanom prostoru.

Dale Dike - Dolina nasip (South Yorkshire, Velika Britanija, 11.03.1864.godine) brana dužine 380 m, visine 29 m, širina krune 3,7 m, a osnove 150 m, izgrađena 1858. godine radi snabdevanja vodom Šefilda. Brana je izgrađena od glinenog jezgra sa uzvodnim i nizvodnim delovima od škriljaca i lomljenog kamena iskopanog

iz rezervoara. Rezervoar je napunjen 11.marta 1864.godine. Na nizvodnom delu se pojavila pukotina i brana se srušila. Poplavni talas od 1.200 m³/s sručio se na Šefild brzinom od 30 km/čas. Tom prilikom 250 ljudi je izgubilo živote, a potpuno je srušeno 800 kuća. Jezgro brane je bilo isuviše tanko, nasip izveden bez dovoljno nabijanja i od pogrešnog materijala, a preliv nedovoljnog kapaciteta. Posle ovog incidenta u parlamentu je usvojen zakon da brane budu podložne čestoj, dovoljnoj i regularnoj inspekciji.

Saud Fork - Južna račva (South Fork, SAD, 31.maj 1889.godine) nasuta brana na Apalačkim planinama u državi Pensilvaniji izgrađena je 1853.godine, a namenjena za obezbeđenje vode za kanalski sistem između Pitsburga i Filadelfije. Izgradnja železničke pruge dovela je do neekonomičnosti kanalskog sistema i prodaje brane železnici Pensilvanije. Do proboja brane došlo je 1862.godine, pa je ispražnjena držana oko 20 godina, da bi bila prodana lovačkom i ribarskom klubu. Prilikom popravke brane, centralni deo je snižen za 0.9 m, radi obezbeđenja širine za prolaz vozila preko brane, ali je tako smanjena zaštitna visina brane sa 3 m na 2.1 m, smanjujući kapacitet preliva.

Kako je 30. i 31. maja 1889.godine područje zahvaćeno obilnim padavinama, brana se srušila zbog neodgovarajućeg preliva i preliivanja preko brane. Akumulacija od oko 20 miliona tona vode je ispražnjena za 45 minuta sa maksimalnim protokom između 6000 i 8500 m³/s. Poplavni talas se sručio na grad Johnstown udaljen dvadesetak kilometara uzrokujući gubitak 2.200 ljudskih života i veliku materijalnu štetu.

Walnut Grove brana (22. februar 1890 Wickenburg, Arizona, United States), je izgrađena da obezbedi vodu za navodnjavanje i rudarsku industriju. Visoka je bila 110 metra, 400 metara duga, imala osnovu širine 140 m, a širina vrha 10 m, i preliv od 5 do 20 metara. Jezero je 2,5 milja dugo jedan kilometar široko površine preko 1.000 hektara, prosečne dubine od 60 metara. Zbog neadekvatnog kapaciteta preliva i loše konstrukcije, u vreme kiša i topljenja snega, dan pre proboja, voda u jezeru je rasla oko 45 cm po satu.

22. februara 1890. godine brana je popustila i jezero je isušeno za jedan do dva sata. Voda se sjurila niz Box Canion, uski i strmi kanjon. Oko 30 milja nizvodno vodeni talas visine više desetina metara zapljusnuo je Vickenburg. Potop je izazvao preko 150 smrtnih slučajeva i uništavanje imovine.

Buzej (Francuska, 1895.godine) brana izvedena 1878.godine. 1884.godine, a pri nivou 2,7 m manjem od maksimalnog nivoa brana je pukla. Brana je ispražnjena i izvršene su popravke. Kada je rezervoar ponovo napunjen, brana je držala samo nekoliko nedelja, kada je dostignut maksimalan nivo, brana je pukla horizontalno u dužini od 250 metara i visine 10 m od krune brane. Tom prilikom je 150 ljudi izgubilo živote.

McDonalds brana (Austin, Teksas, 7. april 1900 – SAD). Dvodnevna oluja na području između Lubbocka i Amarilla napunila je reke Kolorado, Brazos i Guadalupe.

McDonalds brana na reci Kolorado popustila je, a vodena bujica je ubila desetine ljudi, čak i cele porodice.

Gleno (Italija, 01.12.1923.godine) brana na reci Gleno u Valle di Scalve, severna provincija Bergamo u Italiji, izvedena kao gravitaciona brana, od 1916. do 1923.godine izgrađena kao višelučna brana na tom temelju, bez obezbeđenja smanjenja uzgona. Pritisak uzgona bio je dovoljan da rezultanta sila bude van temelja i dovede do klizanja. Zbog uzgona, klizanja i smicanja, brana se srušila 01.12.1923.godine u 06.30 h, odnevi 356 ljudskih života u selu Bueggio koje je prvo poplavljeno. Za nekoliko minuta 4,5 miliona kubnih metara vode sa 1.535 m nadmorske visine sjurilo se do jezera Iseo na 186 metara iznad nivoa mora.

Manitou dam (Manitou Springs, Colorado, jun 1924, SAD) kao rezultat hidroloških ali strukturnih nedostataka je privremeno blokirao reku Kolorado.

Sent Frensis (SAD, 12.03.1928.godine) zakrivljena gravitaciona brana, visine 60 m, izgrađena je 1926.godine. Procurivanje kroz oporce primećeno je 1927.godine, a brana se srušila, bez nagoveštaja, 12.03.1928.godine. Betonska konstrukcija se srušila, a blokovi betona teški hiljadama tona odneti su vodenom masom kilometrima nizvodno u kanjon. Rezervoar zapremine 46,9 miliona m³ bio je u vreme rušenja pun. Poplavni talas odneo je 500 ljudskih života, a materijalna šteta procenjena je na više od 10 miliona ondašnjih dolara. Istražna komisija koja je ispitala uzroke rušenja utvrdila je da je građevina kvalitetno izgrađena, a da je osnovni uzrok rušenja desni bok brane koji se oslanjao na konglomeratu škriljastih stena niske čvrstoće, čak i u suvom stanju, a koji se raspada samo 15 minuta posle potapanja u vodu. U sušnim uslovima konglomerat se ponaša kao stena, ali potopljen u vodu brzo se raspada i lako lomi.

Kaskada (Australija, 04.04.1929.godine) brana od kamenog nabačaja obložena betonom izgrađena je od 1924. do 1926. godine. Kameni nabačaj je bio od komada granita teških od 3 do 5 tona. U oktobru 1926.godine došlo je do preliivanja preko i kroz kameni nabačaj nizvodnog lica. Naredne godine je, takođe, došlo do preliivanja. 04. aprila 1929.godine u 16.30 časova brana se srušila, odnoseći 14 ljudskih života. Prethodnog dana registrovane su padavine od 400 do 500 mm. Rušenju brane je prethodio dolazak dva velika talasa visine oko 1,5 m. Smatra se da su ovi talasi prešli preko preliiva udarajući u kameni nabačaj dovoljnom snagom da se pomere blokovi, posle čega je došlo do rušenja brane. Uzrok rušenja brane je: neodgovarajući preliv i preliivanje preko kamenog nabačaja. Obližnja brana Frome pretrpela je oštećenja, ali se nije srušila, jer je imala manje slivno područje

Eildon (Australija, april 1929.godine) zemljana brana visine 43 m, fundirana na metamorfnj steni sa pešćarima i škriljcima skoro vertikalnog pada, a pravca pružanja dijagonalno po brani. Centralno jezgro je od armiranog betona sa glinenim zidom od ilovače prosečne širine 9m. Izgradnja brane trajala je 12 godina. Rezervoar je napunjen, a oktobra 1928.godine dolazi do preliivanja brane (debljina prelivnog mlaza 1,3 m). Do aprila 1929.godine, zbog velikih potreba za vodom, nivo vode u akumulaciji pao je za 16 m, kada je, bez upozorenja, došlo do naglog sleganja kamenog nabačaja na uzvodnom delu brane, tako da je betonsko jezgro brane ogoljeno na dužini od 367 metara i na dubini od 8 m. Izloženi deo zida se na vrhu savio za 1,4 m. U deset narednih godina pomeranje je bilo neznatno (oko 50 mm), a izvršeni su sanacioni radovi. Do sleganja je došlo zbog neodgovarajućeg projekta, neodgovarajućih materijala i zbog naglog pražnjenja akumulacije.

Donja brana Svir (SSSR, 1935.godine) visine 28 m, srušila se u toku gradnje. Jezgro je bilo od glinovitog materijala. Nizvodni deo je izveden od nabijenog materijala uz polivanje vodom, a uzvodni deo je izgrađen bez nabijanja.

Brane izgrađene od homogenog materijala podložne su likvifikaciji u slučaju dinamičkog opterećenja, što je dokazano rušenjem više brana izgrađenih hidrauličkim nasipanjem, a koje su izložene zemljotresima. Uzrok rušenja Donje brane Svir je likvefakcija izazvana obližnjim miniranjima.

Vega de Tera (španija, 09.01.1959.godine) olakšana gravitaciona brana visoka 33,5 metara, na reci Teri, u provinciji Zamora, izgrađena je na nadmorskoj visini od 1.500 m, tokom 1954. do 1956. godine. U naredne dve godine izvršeno je injektiranje između blokova. Brana se srušila zbog klizanja i odrona zemljišta na kojem je brana izgrađena 09.januara 1959.godine. Akumulacija je bila na maksimalnom nivou samo nekoliko dana. Mikro seizmički udar je registrovan u mestu Coimbra (Portugalija) istovremeno sa rušenjem brane. Oko 8 milijardi m³ vode izlilo se, a vodeni talas visine 6 m sručio se na selo Ribadelago, udaljeno 8 km. Naneta je ogromna materijalna šteta, a stradalo je oko 1.200 ljudi. Katastrofa širih razmera izbegnuta je prihvatanjem poplavnog talasa u jezero Ribadelago.

Malpaset (Malpaset, Francuska, 02.12.1959. godine), betonska lučna brana, dvostruko zakrivljena, visine 60m, dužine u kruni 220 m, izgrađena samo pet godina ranije na reci Reyran, departman Var, na Azurnoj obali. Debljina brane u kruni iznosila je 1,5 m, a u osnovi 6,76 m. Beton je bio visokog kvaliteta, čvrstoće na pritisak od 32 do 54 Mpa, elastičnosti od 21 do 29h10³ Mpa. Brana se srušila zbog neispravnog fundiranja brane, izazvavši teške posledice u varošici Frežis koja se nalazi 18 km nizvodno od brane. Tektonska greška je najverovatniji uzrok nesreće. Voda prikupljena ispod zida brane je procurivala kroz stene. Eksplozija tokom izgradnje autoputa je (najverovatnije) izazvala pomeranje baze brane. Između 19. novembra i 2. decembra bilo je 50 cm padavina, a 13 cm u 24 časa pre probijanja. Nivo vode u brani bio je samo 28cm od ivice. Rukovaoč brane je želeo da otvori ventile pražnjenja, ali su vlasti odbile, tvrdeći da je gradilište autoputa u opasnosti od poplava voda. Samo nekoliko sati pre probijanja brane, u 18:00 časova, ventili su otvoreni, ali sa ispusnom stopom od 40 m³ / s, što nije bilo dovoljno da se isprazni rezervoar. Brana je srušena u 21.13 h, a samo je nekoliko blokova ostalo na desnoj obali. Vodeni talas visine 40 metara i brzine oko 70 km na sat zbrisao je dva sela: Malpaset i Bozon, a dvadesetak minuta kasnije taj talas visine oko 3 m stiže u Frežis i uništava puteve i prugu, veliki broj stambenih zgrada i nekoliko mostova, pre konačnog stizanja u more. Živote u poplavnom talasu je izgubilo oko 500 stanovnika Frežisa. Nalazi istraživanja ukazuju da je brana bila dobro projektovana i da nije bila prenapregnuta. Na levoj obali je postojala kontinualna pukotina, paralelna slojevima škriljaca, kao i pukotina koja je izbijala na teren nizvodno od brane. Ove su se pukotine presecale ispod oslonca, obrazujući stenski klin sa strmim nagibom prema reci. Na brani nisu vršena sistematska osmatranja niti merenja u cilju kontrole. Osmatranje brane je vršeno samo povremeno, u velikim vremenskim intervalima, a obrada podataka trajala je veoma dugo. Uz to, osmatranje je vršeno grubim geodetskim metodama. Da je na brani vršeno uobičajeno osmatranje, opasnost od rušenja bi bila pravavremeno uočena, tim pre što je dva do tri dana pre rušenja brane opaženo prodiranje vode kroz stene nizvodno od brane. Prva faza loma mogla je trajati danima, možda i nedeljama, a druga faza je bila nagli lom cele brane u roku od nekoliko sekundi, sa osnovnim uzrokom rušenja: geološki rasedi, neodgovarajući istražni radovi i nestabilnost oslonca.

Oros (Brazil, mart 1960.godine) brana čiji je poplavni talas usmrtio oko 50 ljudi, a oko 100.000 ljudi je evakuisano. Izlilo se oko 730 miliona m³ vode, sa maksimalnim protokom od 9.600 m³/s. Poplavni talas u reci Jaguabar dostigao je Atlantski okean, udaljen oko 340 km, za 4 dana, pri čemu je maksimalni poplavni talas stigao 2,5 dana kasnije, a kraj poplavnog talasa posle 13 dana.

Šefild (SAD) nasuta brana sagrađena 1917.godine kod Santa Barbare, Kalifornija, visine 8 m, primer katastrofalnog rušenja brane zbog klizanja kao posledice zemljotresa jačine 6,3 stepena Rihterove skale. Brana je izvedena od prašinastog peska i peskovite prašine, sa uzvodnom kosinom prekrivenom blanketom gline debljine 1 do 2 m, ukopane u stenu kao zaptivni rov. Preko gline je izgrađen sloj betona debljine 12,5 cm. Pre zemljotresa primećeno je procurivanje ispod nožice brane. Maksimalno ubrzanje tla bilo je 0,15 g, a trajanje jakih potresa od 15 do 18 sekundi, pri frekvenciji od 3 herca. Uzrok rušenja je: likvefakcija do koje je došlo u donjem delu, materijal i zemljotres.

Frejli (Peru, 13.04.1961.godine) tanka lučna brana visine 70 m pretrpela je izvesna oštećenja u zemljotresu 01.januara 1960.godine u vidu naprslina na brani i lomove u optočnom tunelu na levom boku. Kako je brana delimično i neadekvatno sanirana (izvedeni su nagnuti kontrafori od levog do osnove desnog oporca, injektiranje tla i drenaža bokova), 13.aprila 1961. godine došlo je do ozbiljnog incidenta.

Baldnjn Hill - SAD 1963 Rušenje visoke brane sa katastrofalnim posledicama.

Vajont (Italija, 09.10. 1963.godine) , druga po visini brana u svetu, visoka 265,5 m, dužina u kruni 190,5 m, debljine u kruni 3,4 m, a u osnovi 22,7 m. Klizanje terena iznad leve obale zapaženo je 1960. i 1961.godine i osmatrano je. Oktobra 1963.godine klizanje od 30 cm nedeljno preobratilo se u naglo kretanje od 25 m/s. Kada se sa brda Monte Tok u kanjon-akumulaciju širine 90 m obrušilo oko 250 miliona m³ stenske mase, došlo je do preliivanja preko brane 260 metara visokog vodenog talasa koji je izazvao strahovita pustošenja. Najviše je nastradalih bilo u mestu Longarone , koje je nepuna dva kilometra nizvodno od brane. Od stotinak viših zgrada, čitavo je ostalo samo četiri. Osim ogromne materijalne štete od poplavnog talasa stradalo je oko 4.400 ljudi. Na svom putu kroz dolinu reke Pijave u koju se uliva rečica Vajont, vodena stihija je usmrtila još oko 500 ljudi i uništila sela \rivalta, Fas, Montigali, Gadisolo i Kastelovako.Lučna brana je praktično ostala neoštećena.

Vraca (Bugarska, 01.05.1966.godine), nasuta zemljana brana visine 30 metara, zapremina akumulacije oko milion m³ vode, srušila se usled preliivanja. Brana je primala talog iz flotacije rudnika u neposrednoj blizini. Zbog pritiska taloga iznad kote uspora, došlo je do preliivanja i rušenja brane, a poplavni talas vode i mulja visine od 8 do 14 metara usmrtio je 96 ljudi i srušio preko 150 zgrada.

Morvel 2 (Australija, decembar 1968.godine) rezervoar vode vatrogasne službe je napunjen u decembru 1968.godine, radi obezbeđenja vode u sušnom periodu. Već u toku prve dve nedelje došlo je do procurivanja intenziteta oko 430 litara u minuti, kroz rupe prečnika oko 0,3 m na uzvodnoj kosini nasipa. Mada je i uzvodni deo brane bio nabijen po standardnom optimumu, ispitivanja su pokazala da je tlo disperzivno i da treba biti nabijeno u uslovima vlažnosti bliskoj uslovima upotrebe. Suša prethodne dve godine dovela je do isušivanja materijala da je bilo teško postići željeni sadržaj vlažnosti. Okolnosti koje su uticale na rušenje bile su: procurivanje, suv materijal, kao rezultat dvogodišnje suše i disperzivna priroda materijala.

San Fernando (SAD, 09.02.1971.godine) Donja brana, nasuta brana izgrađena od 1912. do 1915.godine, a kasnije nadvišavana do visine od 44 m i dužine u kruni od 663 m. U suštini ona je hidraulički izvedena mešavina nabačenog i valjanog nasipa, fundirana na aluvijumu sa tri zaptivna rova do osnovne stene. Zemljotres koji je zadesio Kaliforniju 09.02.1971. godine, intenziteta 6,6 stepeni Rihterove skale, izazvao je skliznuće u akumulaciju oko 60.000 m³ nasipa u dužini od 550 m. Jedna kula temeljnog ispusta pukla je u najužem delu, a deo 7 m iznad temelja se srušio. Druga kula nije pretrpela značajna oštećenja. Zemljotres i likvefakcija doveli su do rušenja brane, u momentu kada je nivo akumulacije bio 11 m ispod normanog nivoa, prouzrokujući gubitak 64 ljudskih života. Da je zemljotres trajao još nekoliko sekundi, verovatno bi doveo do rušenja Gornje brane San Fernando, slične konstrukcije, koja je slegla 1 m vertikalno i pomerila se 1,5 m nizvodno. Rušenje ove brane dovelo bi do izlivanja vode u donji rezervoar i katastrofe širokih razmera.

Bufalo krik - Bivolji potok (SAD, 26.02.1972.godine) jalovište u istoimenom rudarskom mestu opomena je za nestručno izrađeno jalovište, a 125 ljudi je izgubilo živote, dok je oko 4.000 ostalo bez krova nad glavom.Odlaganje jalovine (niskokvalitetni ugalj, škriljci, pešćar i dr.)je započelo 1947.godine. Kako je visina jalovišta rasla, do 1960. godine dostigla visinu od 45 m i dužinu 365 m. Rudarska kompanija je tada odlučila da prečisti otpadnu vodu iz rudnika i da je ispusti u prostor iza jalovišta, procurivanjem kroz jalovište, izbijajući na nizvodno lice. Daljom preradom uglja, jalovina je postala nepropustljiva, stvarajući veliko jezero. Napravljeni su nasipi uzvodno od prvobitnog jalovišta da bi se omogućilo dalje odlaganje jalovine. 26. februara između 6 i 8 časova, posle tri dana jakih kiša, nivo vode jalovišta se popeo preko krune nasipa. Krana je erodirana, došlo je do obrušavanja materijala na nizvodno lice i likvefakcije ostatka brane. Prelivena je i srušena i druga brana, a kada je voda došla do zapaljane jalovine, izazvala je eksploziju i rušenje prvobitnog jalovišta.

Debeli lug (SFR Jugoslavija, januar 1974.godine) brana akumulacionog jezera za taloženje flotacijske jalovine rudnika bakra u Majdanpeku popustila je pod pritiskom velike količine vode. Voda sa jalovinom otekla je u Pek uzvodno od sela Debeli lug kroz pećinu Valja Fundata, prethodno poplavivši preko 100 kuća. Naneta je ogromna šteta sa višegodišnjim posledicama. Obale i korito Peka prekriveni su srebrnastosivom masom debljine nekoliko desetina santimetara, uz potpun pomor ribe. Za regeneraciju i oživljavanje flore i faune je bilo potrebno više od 20 godina.

Bankiao (Kina, provincija Henan, 1975. godine) je izazvala više žrtava nego bilo koja druga brana u istoriji. Katastrofa je odnela 171.000 ljudi a 11 miliona ljudi je izgubilo svoje domove.

Teton (SAD,05.06.1976.godine) brana na reci Sneik. Izuzetan primer dobro dokumentovanog rušenja nasute brane usled nekontrolisanog procurivanja. Za samo nekoliko sati iz akumulacije je isteklo oko 100 miliona m³ vode, a iz tela brane je erodirano 3 miliona m³ materijala. Mada je rušenje očekivano, posledice su bile nesagledive i procenjena šteta je veća od milijarde dolara. I veća rušenja od brane Teton nisu toliko

poznata, jer je ova brana poznata po tome što je poplavni talas nastao njenim rušenjem dobro i svestrano registrovan, snimljen i dokumentovan, a dokumentacija je poslužila za proveru raznih računskih modela (kao i deset godina kasnije srušen zagat brane Auburn).

Maču 2 (Indija, 1979.godine) prelivanjem brane poginulo je 1540 ljudi, a oko 150.000 je ostalo bez krova nad glavom.

Srebrenica (SFRJ, 15.09.1982.godine) brana Energoinvestovog rudnika olova i cinka popustila je i otpadne vode iz deponije flotacije rudnika preko potoka Saska dospele su u Drinu. Voda je promenila boju u srebrnastu, a ogromne količine olovno-cinkanog mulja izazvale su pomor ribe, čije je meso i godinu dana posle incidenta sadržavalo olovo i cink znatno iznad dozvoljenih granica.

Stava (Italija, 19.07.1985.godine) brana u Dolomitima kod grada Trento, koja je izgrađena 1963.godine kao nasuta brana na jalovištu za potrebe fabrike za prečišćavanje fluorita, srušila se zbog velikih količina vode usled obilnih kiša. Vodena stihija (za oko 20 sekundi) sa 250 hiljada m³ vode i mulja uništila je tri hotela i više desetina zgrada, a živote je izgubilo više od 250 ljudi, uglavnom dece na letovanju. Ovaj događaj je inicirao analizu uzroka i posledica rušenja brana na jalovištima u svetskim razmerama.

Auburn (SAD, 18.02.1986.godine) lučno-gravitaciona brana na reci Auburn, pritoke Američke reke i reke Sacramento u Kaliforniji visine 200 m, akumulacije zapremine 120 miliona m³, izgrađena 1975.godine, srušila se zbog preliivanja velike vode. Veliko nevreme koje je sredinom februara zahvatilo Kaliforniju izazvalo je velike vode koje su premašile kapacitet zagata brane Auburn. Sigurnosni glineni ekran je preliiven ujutru u 06.30 časova, a njegovo erodiranje je trajalo do 15 časova (8,5 sati). Osoblje Biroa za spasavanje snimalo je video kamerom i fotoaparatom ceo tok preliivanja i rušenja, pa je prikupljeno mnogo izvanredno zanačajnih informacija za teoriju i praksu dinamike erozionog procesa. Po završetku erozije, sva voda iz akumulacije istekla je u kratkom periodu u obližnju nizvodnu akumulaciju Folsom, na Američkoj reci, iz koje je blagovremeno ispuštena voda i rezervisan dopunski prostor od 130 miliona m³ za prijem poplavnog talasa. Snimljeni događaj poslužio je za proveru korelacionih zavisnosti od kojih je najznačajniji da nema potpunih i trenutnih proloma nasutih brana. Šteta u nizvodnom području procenjena je na oko 50 miliona dolara, a bila bi neuporedivo veća da poplavni talas nije zaustavljen nizvodnom branom Folsom.

Šaška reka (SR Jugoslavija, maj 1996.godine), havarija jalovišta rudnika bakra u Majdanpeku na Šaškoj reci (pritoci Porečke reke, koja se kod Donjeg Milanovca uliva u Dunav), imala je ozbiljne ekološke posledice - trajno zagađenje Šaške i Porečke reke i na duži rok ugroženo vodosnabdevanje Donjeg Milanovca.

Otpadna voda flotacije ostala je najvećim delom u jezeru, dok se izlila samo kišnica.

Aurul (Rumunija, 30.januar 2000.godine), havarija brane jalovišta rudnika zlata Aurul, u blizini grada Baja Mare, kada je 50 do 100 tona cijanida dospelo u Tisu i Dunav, sa nesagledivim posledicama po živi kklus ovih vodotoka. Zaštitna brana je popustila usled velike količine vode nastale topljenjem snega. Pomor ribe i divljači (srne, fazani, golubovi, zečevi...) i trovanje oranica okarakterisalo je ovaj incident kao najveću ekološku katastrofu u Evropi posle havarije nuklearne centrale u Černobilu.

Brama Delton (Viskonsin, SAD, 09.jun 2008. godine) je izgrađena 1927.godine na Dell Creek kod ušća u reku Visconsin da privuče turiste. Brana visoka 9 m, duga oko 300 m koštala je oko 600.000 dolara. Na jezeru su napravljena i odmarališta koja su donosila milijardu dolara od turizma. U jutarnjim časovima 09.juna 2008.godine, zbog obilnih kiša (preko 300mm) jezerska voda je prelila preko brane i napravila prevlaku, pa je voda počela da puni reku Visconsin udaljenu nekoliko stotina metara. Bujica je odnela nekoliko kuća, a od jezera je ostalo samo blato. Velika akcija dala je rezultat, pa je sa rekonstrukcijom brane započeto odmah. Već 5. decembra brana je završena, a sredinom jula 2009.godine je formirano jezero dubine 12 metara i izvršeno je poribljavanje.

Brana na reci Koshi (Nepal, avgust 2008.godine) u blizini nepalsko-indijske granice. Istočni nasip je popustio, posle obilnih kiša, a rezultat poplave je oko 100.000 ljudi bez krova nad glavom u Nepalu i oko milion u Indiji.

Brana Gintung (predgrađe Cirendea, distrikt Tangerang, Indonezija, 27.mart 2009.godine). Branu Gintung od nabijene zemlje visine 16 metara sagradile su holandske kolonijalne vlasti 1933.godine radi navodnjavanja pirinčanih polja. Kasnije je namenjana urbanom razvoju. Rezervoar je posedovao oko 2 miliona kubnih metara vode.

U noći između 26 i 27. marta 2009. godine, posle obilnih kiša, došlo je do punjenja jezera i preliivanja brane, zbog nedovoljnih ispusta. Oko ponoći rukovodac brane je pokušao sirenom da uzbuni lokalno stanovništvo. Oko 2 sata posle ponoći je došlo do preliiva brane i stvaranja breše u širini od oko 70 m. Poplavni talas je u gradu Cirendeau ubio 99 ljudi dok se 5 vodi kao nestali.

Brana Algodoes (Cocal, država Piauí, severoistočni Brazil, 27. maj 2009.godine) izgrađena je 2005.godine sa rezervoarom od 52 miliona kubnih metara vode. Posle obilnih kiša koje su cele nedelje zahvatile to područje, brana je popustila u dužini od 50 m, ostavljajući grad Cocal sa oko 30.000 stanovnika pod vodom.

Najmanje 6 ljudi se udavilo, a preko 500 kuća je uništeno i dosta puteva. Prekid električne energije trajao je nekoliko dana.

Brana Kyzyl-Agash (kod sela Kyzyl-Agash, pokrajina Almati, Kazahstan, 11.marta 2010.godine). Posle obilnih kiša i naglog otopljanja, brana je popustila i poplavni talas visine oko 2 m zahvatio je selo Kyzyl-Agash usmrivši nekoliko desetina ljudi, povređujući nekoliko stotina, a više hiljada je raseljeno. Porušen je most na glavnom autoputu koji povezuje Almati sa gradom Ust-Kamenogorsk u blizini granice sa Rusijom. Opozicija je tvrdila da je broj žrtava neuporedivo veći. Osim vojnih jedinica, u pomoć je poslato i preko 600 radnika hitne pomoći, otvorena je poljska bolnica, a više hiljada izbeglica je smešteno u šatore i prihvatne centre. Vlada je obezbedila preko 4 miliona dolara kao pomoć ljudima pogođenim katastrofom.

Brana Hope Mills (North Carolina, USA, jun 2010. godine) gravitaciona brana visine 10 m i dužine 230 m brana na Little Rockfish Creek kod grada Hope Mills, Severna Karolina, SAD. Brana je izgrađena 1839.godine za snabdevanje vodom četiri pogona za preradu pamuka. Imala je nekoliko havarija i rekonstrukcija, počev od 1923.godine, 1999.godine posle obilnih kiša i uragana Flojd, a u maju 2003.godine havarija je dovela do evakuacije 1.600 ljudi i štete od oko 2,5 miliona dolara. Izgradnja je počela 2007.godine, a brana je puštena u eksploataciju 2008.godine. Izgradnja je koštala oko 10 miliona dolara, a vlasnik je grad Hope Mills. Kapacitet jezera je oko milion m³ vode, površine oko 100 hektara.

Krimsk (Rusija, 07. jul 2012.godine) otvaranje brane na veštačkom jezeru Neberdžajevsko uz obilne kiše (280 mm u toku noći između petka 06.jula i subote 07.jula) dovelo je do poplavnog talasa koji je odneo 159 života.

Poplavni talas formirao se neverovatnom brzinom. U toku noći, između petka i subote, na ceo kraj se sručila obilna kiša (280 mm padavina je normalna količina za nekoliko meseci). Zvaničnici na brani na veštačkom jezeru Neberdžajevsko, zbog opasnosti po branu, dozvolili su otvaranje brane na veštačkom jezeru. Uz obilne kiše, to je bilo dovoljno za katastrofu u gradu Krimsku sa 57.000 stanovnika (Krasnodarski region).

Nivo vode je narastao do 7 m za samo desetak minuta. Voda je počela da nadire u dva sata posle ponoći. Većina od 159 žrtava se udavila, zatečeni na spavanju. Još nekoliko desetina ljudi se vode kao nestali, a preko 500 ljudi je povređeno.

Nedeljama posle tog događaja pojavili su se komentari u novinama da je gradić Krimsk svesno žrtvovan da bi se spasli mnogo veći gradovi, Gelendžik i Novorosijsk, koji bi bili ugroženi da je došlo do pucanja brane.

3. POPLAVE U RATU

Poplave u ratu nastaju namernim rušenjem nasipa i brana, najčešće da bi se zaustavio protivnik, ili uništilo njegovo ljudstvo i tehnika. Za vreme građanskog rata u španiji, u decembru 1938 godine, pokušano je rušenje 40 m visoke betonske gravitacione brane Ordunate, kod grada Bilbaoa. U galeriju brane stavljeno je 15 tona eksploziva koji je aktiviran, ali brana nije srušena. Kinezi su, da bi zaustavili prodor japanaca, 1938.godine, probili nasip u Kini druge po veličini reke Hoang Ho (Žuta reka), kod sela Hua-Janga, skrenuli tok reke prema jugoistoku da bi je spojili sa rekom Huaj-Ho u rejonu Feng-Taja i poplavili 810.000 hektara izuzetno plodne zemlje. Tada se utopilo oko 890.000 ljudi, a 12,5 miliona je ostalo bez kuća. Od 1947. Do 1950. Godine izgrađen je visoki kameni nasip dug oko 1000 km i reka je vraćena u staro korito. Holandski plan odbrane od Nemačke u periodu pred Drugi svetski rat, predviđao je plavljenje zemljišta probijanjem nasipa na rekama, što nije realizovano zbog uticaja pete kolone, brzog prodora oklopno-mehanizovanih snaga Nemaca i odsustva otpora holandske armije. Takozvana " Holandska tvrđava " predstavljala je poslednje položaje za odbranu glavnih industrijskih i demografskih centara (Amsterdam, Roterdam, Hag), a zasnovana je na sistemu veštačkog plavljenja zemljišta u kombinaciji sa mitraljeskim i protivtenkovskim bunkerima za odbranu prelaza. NJu su činile Nova i Južna vodena linija (Nova od Mojdena do Gorinhema i Južna od Gorinhema do donjeg toka Meze) i delom nedovršeni forovi Amsterdamske pojasne tvrđave. U septembru 1941.godine, Crvena armija je, povlačeći se pod borbom, a da bi usporila prodor Nemaca, srušila branu Dnjeprges. Oko 90 tona eksploziva smešteno je i aktivirano u inspekcionalnoj galeriji brane, koji je razorio gornji deo brane na dužini od 200 m. Poplava je dostigla maksimalnu vrednost od 36.000 m³/s, znatno više od procenjene velike vode na profilu brane. Nemci su, krajem Drugog svetskog rata, pri povlačenju iz Holandije, da bi zaustavili ili usporili prodor saveznika, probili nasipe poldera u pokrajini Zeland i tako poplavili velike pomorske zemljišne komplekse uz granicu sa Belgijom. Jedan od najpoznatijih slučajeva namernog rušenja brana u ratnim uslovima je bombardovanje engleskog ratnog vazduhoplovstva tri nemačke visoke brane (Mena, Eder i Sart) u noći između 16. i 17. marta 1943.godine. Korišćene su posebno za tu priliku konstruisane i isprobane mine koje su iz aviona ispuštane na površinu jezera, odskakale od nje i aktivirale se tek po udaru u telo brane. Jedna od pogođenih brana na reci Meni, desnoj pritoci reke Rur, u pokrajini Vestfaliji, je gravitaciona brana visine 40,3 m, dužine u kruni 650 m, širine u kruni 7,9 m, u osnovi 34,2m. Zapremina jezera iznosila je u trenutku rušenja 135 miliona m³ vode, a bombardovanjem je formirana trenutna breša širine oko 70 metara kroz koju je voda isticala stvarajući nizvodno od brane poplavni talas katastrofalnih razmera. Zapremina poplavnog talasa iznosila je 110

miliona m³. Protok u profilu brane spao je za prvih 11 sati sa početnih 8800 m³/s na 550m³/s. Brzina kretanja čela talasa iznosila je od 7,36 m/s na telu brane, do 1,45 m/s na ušću reke Rur u Rajnu, oko 150 km nizvodno od brane. Tu je nivo vode porastao za oko 4 m, nekih 24 časa posle rušenja. Proboj na brani Meni bio je trapeznog oblika širine 70 m u osnovi i visine 22 m (proboj je iste godine zatvoren). Proboj na brani Eder bio je polukružan, prečnika 50 m.

Sorpe, nasuta brana visine 69 m, izgrađena 1935 godine sa betonskim jezgrom, u bombardovanju 1944.godine je probijena na dva mesta. Nivo akumulacije je snižen i brana je bila u eksploataciji do 1956.godine sa minimalnim popravkama. Sanirana je 1962.godine injektiranjem 4350 tona cementa, 1700 tona gline i dosta sintetičkih materijala. Pokušaj izazivanja poplavnog talasa i rušenja brane "Višegrad" 11.04.1992. godine i brane "Peruća" 28.januara 1993.godine, ne samo kod nas, već i u svetu, nametnuli su potrebu da se posveti veća pažnja i preduzmu mere koje će smanjiti rizik oštećenja ili rušenja brana u ratnim uslovima ili u terorističkim akcijama. Ovo je sasvim razumljivo, jer su ovo prve aktivnosti od sličnih aktivnosti u Drugom svetskom ratu. Međunarodna zajednica još uvek nije uspjela da uspostavi mehanizme kojima bi stavila veto na korišćenje brana kao oružja u ratnim sukobima (kao ni korišćenje bojnih otrova i drugog oružja masovnog uništavanja, korišćenje nagaznih mina itd.). Događanja na pomenutim branama mogu da posluže za razmišljanja o mogućim scenarijima za rušenje ili oštećenje brana koje će za posledicu imati katastrofalne ljudske i druge žrtve, ili o merama koje se mogu preduzeti da bi se izbegle posledice ili svele na najmanju moguću meru. Posledice pokušaja korišćenja brana u vojne svrhe, za svaki objekat pojedinačno, daju se uz opis osnovnih karakteristika objekta, akumulacije i nizvodne doline, opis aktivnosti na brani koje je trebalo da izazovu katastrofalna razaranja i opis preduzetih mera. Informacije za pokušaje rušenja brane "Višegrad" i "Peruća" su do sada veoma šturo objavljene.

Gravitaciona brana "Višegrad" je jedna od stepenica na reci Drini. Brana je završena 1989. god. i poslednji je objekat izgrađen na Drini. Nalazi se 256 km od ušća Drine u reku Savu i 57 km uzvodno od brane "Bajina Bašta". Brana je visine 54 m, sa akumulacijom od 161 milion m³. ^etiri temeljna ispusta i dva prelivna polja na desnoj strani brane služe za evakuaciju velikih voda (slika u prilogu). Mašinska zgrada je locirana uz preliv i slapište. U okviru tehničke dokumentacije za HE "Višegrad" određene su i hidrauličke posledice u slučaju rušenja brane i utvrđene mere zaštite nizvodnih područja prema važećem Uputstvu. Da bi se sprečile katastrofalne posledice duž reke Drine, posebno u njenom donjem delu (nizvodno od brane "Zvornik" i na delu ušća reke Drine u Savu), usvojeni su određeni operativni planovi. Planovi su utvrđeni za prirodne velike vode i poplave izazvane rušenjem svake od brana na reci Drini i njenim pritokama. Osnovni koncept ovih planova bazira na pretpražnjenju akumulacija u zavisnosti od kapaciteta evakuacionih organa, uslova funkcionisanja hidromehaničke opreme i mogućih posledica nizvodno. Posebna pažnja posvećena je činjenici da su brane izgrađene u različitim periodima i da zbog različitih pogonskih karakteristika i drugih faktora nije moguće obezbediti koordinaciju režima rada (npr. propusna moć evakuacionih organa je različita, različito je vreme podizanja ustava, postoje različita lokalna ograničenja itd.). Od momenta kada je branu "Višegrad" zaposela teroristička grupa (9. aprila 1992. god.) započete su pripreme za zaštitu doline reke Drine nizvodno od brane. Pretnje vođe grupe da će uništiti branu samo su ubrzale aktivnosti vezane za implementaciju operativnog plana. Bilo je očigledno da teroristička grupa nema nameru da sruši branu, već samo da izazove katastrofalne posledice nizvodno naglim otvaranjem evakuacionih organa na brani "Višegrad". Računalo se da će ovako izazvan talas u uslovima nailaska na punu akumulaciju brane "Bajina Bašta" izazvati njeno preliivanje ili parcijalno rušenje. Da bi se izbegla realizacija ovog scenarija odgovorni tim na brani "Bajina Bašta" usvojio je plan pražnjenja akumulacije. Odluka je doneta na bazi poznatih posledica u dolini nizvodno i potreba za proizvodnjom električne energije. Koordiniranim aktivnostima stručnog i pogonskog osoblja na brani, akumulacija je delimično ispražnjena i kao takva bila je spremna da ublaži poplavni talas koji bi nastao na uzvodnoj brani "Višegrad". Pokušaj da se izazovu katastrofalne posledice otvaranjem svih evakuacionih organa na brani "Višegrad", koji je izveden 11.04.1992. god., je propao. U uslovima kada teroristička grupa nije više mogla da zadrži objekat vojnom silom počelo je otvaranje ustava na temeljnim ispustima i ustava na prelivima da bi se izazvao maksimalni proticaj od 11.000 m³/s. Otvaranjem četiri temeljna ispusta ostvaren je proticaj u nizvodnom koritu od 5.000m³/s. Međutim, kada je započeto otvaranje ustava na prelivima došlo je do blokiranja prve ustave. Ovo je razlog da je ostvaren ukupan proticaj od 6.300 m³/s. Tako je izbegnuta katastrofa grada Višegrada i starog Višegradskog mosta koji bi bili na direktnom udaru poplavnog talasa. Na sreću nedostatak vremena za realizaciju planova i zatvaranje svih ustava nakon jednog sata i deset minuta su lokalizovali posledice tako da su štete nanete samo objektima lociranim nizvodno od brane uz obale reke Drine.

Brana "Peruća" je nasuta brana izgrađena 1960.godine na reci Cetini, u gornjem toku, 14 km uzvodno od grada Sinja, sa ciljem izravnavanja vode Cetine do ušća u Jadransko more i za korišćenje njenog hidroenergetskog potencijala.

Visine je 65 metara, sa akumulacijom od 541 milion m³ pri maksimalnoj koti akumulacije. Evakuacija velikih voda se vrši preko preliiva sa ustavom, lociranog na levoj obali brane, i kroz temeljne ispuste Mašinska zgrada i

razvodno postrojenje smešteni su nizvodno od brane. Na ovoj brani 28. januara 1993. godine, u prelomnim trenucima ratnih sukoba na širem području oko brane, aktiviran je eksploziv u kontrolnoj galeriji brane. Ovim činom brana je postala oružje u ratnom sukobu, oružje koje je moglo, pored ostalog, da ugrozi i dvadeset hiljada stanovnika u dolini nizvodno. Međutim, na sreću, iako teško oštećena brana je zadržala 470 miliona m³ vode koliko je u tom trenutku bilo u akumulaciji. Eksploziv koji je aktiviran na pet mesta, izazvao je značajna oštećenja (kratere na mestima eksplozije, pukotine u telu brane, kompletno rušenje desnog bočnog zida itd). S obzirom da su vojne formacije koje su aktivirale eksploziv napustile branu, stručne ekipe su mogle da pristupe brani istoga dana (približno deset sati nakon eksplozije). One su sagledale stanje i preduzele prve mere za sprečavanje katastrofalnih posledica. Kako su ovom činu prethodile pretnje da će brana biti uništena, ekipe su raspolagale dokumentacijom kojim su obuhvaćene i mere zaštite. Mada je voda iz akumulacije pretila da ugrozi branu za vreme primene usvojenih mera (od otvaranja temeljnih ispusta do zatvaranja breši), situacija je bila pod kontrolom. Stručnost i iskustvo ekipa koje su bile angažovane na spašavanju brane bili su od primarnog značaja. Adekvatna procena rizika od rušenja oštećene brane omogućila je da se preduzmu mere za popravku iste i da se posledice u dolini nizvodno svedu na najmanju moguću meru. Mada je situacija na brani "Peruća" u prvim trenucima mogla da se oceni kao izuzetno dramatična, nije oglašena uzbuna za opštu evakuaciju stanovništva u dolini reke Cetine. Evakuisano je samo stanovništvo koje je živelo neposredno uz reku s tim što su, na bazi utvrđenih hidrauličkih posledica, u slučaju rušenja brane bili pripremljeni i planovi za evakuaciju celokupno ugroženog stanovništva. Brana "Peruća", mada veoma oštećena, zahvaljujući brzim i adekvatnim merama je spašena, a što je najvažnije spašene su hiljade i hiljade ljudskih života.

4. MERE ZA SMANJENJE RIZIKA OD RUŠENJA BRANA

Statističke analize pokazuju da je procenat srušenih brana, u odnosu na izgrađene, u prethodnih 40 godina znatno manji nego ranije, što jasno ukazuje na efekte primene novih znanja i tehnologija, uvedenih standarda i regulative u oblasti projektovanja, izgradnje i održavanja brana. Istraživanja neposrednih uzroka rušenja brana su bila od izuzetnog značaja za utvrđivanje mehanizama rušenja brana, za unapređenje kriterijuma projektovanja brana, standarda kontrole kvaliteta konstrukcije, metodologije za praćenje bezbednosti brana i za preduzimanje preventivnih mera za sprečavanje preliivanja i rušenja brana. Naučna dostignuća koja se odnose na: razvoj i unapređenje matematičkih modela za analizu stabilnosti brana za najsloženija dinamička opterećenja; uvođenje sofisticiranih projektnih kriterijuma i procedura; primenu visokih tehnologija izgradnje; primenu materijala sa poboljšanim karakteristikama; primenu savremenih monitoring sistema radi blagovremene detekcije opasnosti; razvoj i unapređenje modela za utvrđivanje hidrauličkih posledica rušenja brana itd. omogućavaju da se stvore uslovi za radikalno smanjenje rizika od eventualnog rušenja brana, a time i potencijalnih šteta u području nizvodno od brane. Ta dostignuća u oblasti projektovanja i gradnje brana, kao i novi pristup u upravljanju bezbednosti brana, nameću potrebu za revizijom ili izradom nove tehničke regulative u ovoj oblasti. Ovo posebno potencira činjenica da se sve više grade visoke brane sa velikim akumulacionim prostorima u dolinama koje su, s obzirom na priraštaj stanovništva i postojeću infrastrukturu, najčešće gusto naseljene. Istraživanja i primena novih znanja, radi povećanja sigurnosti brana i zaštite potencijalno ugroženog stanovništva, zahtevaju i određena finansijska sredstva. Korisnici brana po pravilu preuveličavaju ova sredstva i pokušavaju da neophodne aktivnosti svedu na minimum. Ova činjenica utiče na prisutan trend da se i dalje moraju preduzimati mere na smanjenju rizika od rušenja brana i sprovođenju mera zaštite stanovnika ako se rizik ne može izbeći. Razvijene zemlje sveta ulažu velike napore u ovom pravcu, dok većina zemalja u razvoju ili zemlje koje imaju ozbiljne ekonomske teškoće to ne mogu. Ovu konstataciju ne treba prihvatiti kao generalnu, jer još uvek i u razvijenim zemljama sveta ima brana koje ne ispunjavaju savremene kriterijume bezbednosti brana, u kojima se projektuju i grade brane koriste i manjkavosti ili nedorečenosti važeće regulative i uputstava da bi smanjili troškove gradnje ili redukovale aktivnosti čija je svrha zaštita stanovništva.

Dva osnovna zadatka koja se moraju zakonski regulisati su: preduzimanje mera za smanjenje rizika od neposrednog rušenja brane i preduzimanje mera da se spreče ili ublaže posledice usled preliivanja i rušenja. Za realizaciju ovih zadataka neophodna je izrada operativnih planova za slučaj opasnosti. U svetu je sve prisutniji koncept klasifikacije brana prema stepenu potencijalne opasnosti za nizvodno područje. Ovo znači da operativni planovi u okviru kojih se sprovode mere zaštite zavise od potencijalnih šteta, prvenstveno ugrožavanja života ljudi. Drugi sličan pristup je utvrđivanje zona opasnosti i u zavisnosti od stepena opasnosti uvođenje mera zaštite i to od zabrane izgradnje objekata u najugroženijim zonama do izrade planova za zaštitu stanovništva u zonama u kojima se ista može obezbediti. Mere zaštite stanovništva mogu biti efikasne samo ukoliko postoje operativni planovi za slučaj opasnosti i ukoliko je stanovništvo pripremljeno da u skladu sa utvrđenim planom deluje. Osnova za utvrđivanje ugroženih zona su hidraulički proračuni rušenja brana za moguće scenarije rušenja, početne i granične uslove u akumulaciji i rečnoj dolini nizvodno od brane.

Brojna istraživanja (eksperimentalna i teorijska), ispitivanja na fizičkim modelima, razvijeni matematički modeli (jednodimenzionalni i dvodimenzionalni), kao i raspoloživi podaci o propagaciji poplavnih talasa nakon

rušenja više brana u svetu, omogućili su da se hidrauličke analize sprovede sa sve većom tačnošću, a time obezbede i preduslovi za sprovođenje mera za zaštitu stanovništva.

Terorizam, sa svojim kriminalnim aktivnostima, predstavljao je, a sve više i danas predstavlja jedan od najznačajnijih problema kako nacionalnim državama tako i međunarodnoj zajednici u celini. Terorističkim kriminalitetom se ugrožavaju (Rakić M.2007.) svi segmenti države i društva, a naročito pravni bezbednosni sistemi država, bezbednost građana, imovine i privreda države. Međutim, terorizam i teroristički kriminalitet kao oblik organizovanog i politički motivisanog nasilja, nezavisno od svojih ciljeva, sve više ugrožava bezbednost (shvaćenu u njenom najširem pojmovnom određenju) nacionalnih država, njenih građana i njihovih vrednosti. Terorizam već duže predstavlja pretnju svetskom miru i bezbednosti velikog broja država, međutim, u poslednje vreme se sve više internacionalizuje kao fenomen i problem celokupne međunarodne zajednice. Danas, naročito države Evrope se suočavaju sa problemom migranata koji „predstavlja još jedan bezbednosni rizik a koji je u vezi sa ubrzanom i pojačanom kriminalizacijom svih sfera života evropskih država, a što se može preneti i na sferu ugrožavanja i objekata od strateškog značaja za državu ili širi region“ (Rakić M. Jovašević D.2011str.31-32). Teroristi, organizovane kriminalne grupe i dobro obučeni, među izbeglicama infiltrirani ekstremisti, imaju slične osobine i zajednički su motivisani, zbog čega se udružuju, koordiniraju i pomažu kako bi ostvarili zajedničke interese na političkom i kriminalnom planu. U većini država još uvek nisu našli adekvatne mere i metode za sprečavanje i suzbijanje terorizma i organizovanog kriminaliteta, a imigranti i danas predstavljaju bezbednosni izazov za mnoge države Evrope zbog čega ova problematika egzistira u mnogim državama, a to, objektivno rečeno, predstavlja veliku opasnost po njihovu bezbednost, njihov ekonomski i pravni sistem i uopšte opstanak određenog društva, odnosno države. U tom smislu nedvosmisleno i hitno je potrebno iznalaženje novih i savremenijih metoda delovanja država, odnosno njihovih subjekata bezbednosti, kako na nacionalnom tako i na međudržavnom nivou, u zaštiti i objekata od vitalnog značaja. Takođe, „bez postojanja bezbednosne preventive nemoguće je pravovremeno uočavanje, preveniranje i otklanjanje naročito latentnih oblika i vrsta ugrožavanja bezbednosti. Zbog nepostojanja bezbednosne preventive često nije moguće ostvarivati i adekvatnu bezbednosnu saradnju sa drugim državama“. (Rakić M. 2006.,str 105).

ZAKLJUČAK

U poslednjih dvadesetak godina postignuti su uočljivi rezultati na povećanju bezbednosti visokih brana i kvalitativnom napretku u smanjenju rizika od rušenja istih koji se, pre svega, ogleda u naučnim dostignućima kroz primenu materijala sa poboljšanim karakteristikama u gradnji visokih brana, primenu visokih tehnologija izgradnje visokih brana, primenu savremenih sistema za detekciju opasnosti i rizika rušenja, razvoj i unapređenje softvera i hardvera za utvrđivanje hidrauličkih posledica rušenja brana. Objektivno rečeno, smanjuje se mogućnost rušenja visokih brana i pored mnogo mogućnosti i razloga koji mogu doprineti i dovesti do rušenja istih, a među najvažnije se ubraja ljudska nemarnost i namera čoveka, kao pojedinca ili grupe, da uništi branu. Međutim, pored tih saznanja do naših dana relativno se malo učinilo na otklanjanju opasnosti rušenja brana kao posledica namernog delovanja terorističkih ili kriminalnih grupa, odnosno na njihovoj fizičkoj zaštiti. U nekim državama čak ne postoji ni projekcija ugrožavanja brana od npr. terorista, ali ni metodologija upravljanja u nastaloj katastrofi usled njihovog rušenja. Zaštitu brana najčešće vrše subjekti bezbednosti koji ni približno nisu osposobljeni, obučeni i opremljeni za svoj posao, a uvid u planove njihovog funkcionisanja i delovanja u određenim kriznim situacijama nije moguć jer isti ne postoje. Dakle, neki (važni) propusti, manjkavosti i nedostaci neophodni za ostvarivanje stabilne bezbednosti, naročito kada se ovo odnosi na tzv. spoljno (fizičko) obezbeđenje, nisu otklonjeni, tako da bezbednost mnogih visokih brana nije na željenom nivou što treba imati u vidu u uslovima kad se naglo uvećava populacija imigranata među kojima nesumnjivo ima ekstremista sa različitim ciljevima ili zadacima.

LITERATURA

- [1] Filipović Zlatan: "Upravljanje rizikom od rušenja brana i zaštita potencijalno ugroženog stanovništva", FCO, Beograd, 2004.
- [2] Muškatirović mr. Jelisaveta, dipl. inž. : "Prilog za unapređenje regulative za zaštitu stanovništva potencijalno ugroženog od rušenja brana" Institut za vodoprivredu "Jaroslav Černi", Beograd, 1999.
- [3] Pejanović Ljubo, Rakić Mile, Komarčević Miodrag, Zbornik radova "Dani kriznog upravljanja", Veleučilište Velika Gorica, 2015.str.278-279
- [4] Rakić Mile, Bezbednosna preventive, IPS, Beograd, 2006.str. 105
- [5] Rakić Mile, Dragan Jovašević, Izazovi demokratije – bezbednosno-politički i pravni aspekti, Institut za političke studije, Beograd, 2011. str.31-32
- [6] Rakić Mile, Dragan Jovašević, Terorizam, Institut za političke studije, Beograd, 2007. str.37.
- [7] Rakić Mile, Jovašević Dragan, Nasilje I demokratija, Institut za političke studije, Beograd, 2009., str.28

- [8] Rakić Mile, Vejnović Duško, Ugrožavanje Sistema nacionalne nezbednosti Republike Srbije i Republike Srpske, EDC, Banja Luka, 2013, str.39.
- [9] Rakić Mile.Vejnović Duško, Izgradnja kapaciteta bezbednosti demokratske države, EDC, Banja Luka, 2013., str.66
- [10] Tehnička enciklopedija, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1986
- [11] Uputstvo o izradi dokumentacije za određivanje posledica usled iznenadnog rušenja ili prelivanja visokih brana, Savezni komitet za poljoprivredu, Beograd, 1975.

EXPERIMENTAL STUDY OF USING THE K-NEAREST NEIGHBOUR CLASSIFIER WITH FILTER METHODS

Jasmina Đ. Novaković

Belgrade business school – Belgrade, jnovakovic@sbb.rs

Alempije Veljović

Faculty of Technical Sciences – Čačak alempije.veljovic@ftn.kg.ac.rs,

Marina Lakčević

Elementary School „Vuk Karadžić“ – Belgrade lakcevicmarina@gmail.com

Jasmina Aleksić

Elementary School „Dragojlo Dudić“ – Belgrade jasmina.aleksic11@gmail.com

Abstract: In this study we experimentally research the performance of the k-nearest neighbors classifier with filter methods. The k-nearest neighbor is a common classification method. It has been widely used in many fields because of the implementation simplicity, the clarity of theory and the excellent classification performance. So, learning from the idea of reduced dimension of data which use the k-nearest neighbors classifier, this paper adopts filter methods and applies it to various data sets. Experiment shows that it is possible to improve the classification accuracy of the k-nearest neighbors classifier, using the filter methods for reducing the dimensionality of the data.

Keywords: classification accuracy, dimension reduction, IBk, k-nearest-neighbor, standard deviation

1. INTRODUCTION

Many database applications such as image, time series and scientist databases, manipulate high dimensional data. In these applications, one of the most frequently used and yet expensive operations is to find objects in the high-dimensional database that are similar to a given query object. K-nearest neighbor search is an essential requirement in such cases.

K-nearest neighbor is a non-parametric lazy learning algorithm. Being a non-parametric algorithm it does not make any assumptions on the underlying data distribution. This is a key advantage because majority of the practical data does not obey theoretical assumptions made and this is where non-parametric algorithms like k-nearest neighbor come to the rescue. K-nearest neighbor is also a lazy algorithm this implies that it does not use the training data points to do any generalization. As a result, the training phase is pretty fast. Lack of generalization means that k-nearest neighbor keeps all the training data. K-nearest neighbor makes decision based on the entire training data set.

To improve classification accuracy of k-nearest neighbor researches implemented various feature selection methods. Feature selection is a problem that has to be addressed in many areas, especially in artificial intelligence. The main issues in developing feature selection techniques are choosing a small feature set in order to reduce the cost and running time of a given system, as well as achieving an acceptably high recognition rate. This has led to the development of a variety of techniques for selecting an optimal subset of features from a larger set of possible features. Algorithms for feature selection may be divided into filters [2, 8], wrappers and embedded approaches [1]. Filters methods evaluate quality of selected features, independently from the classification algorithm; wrapper methods require application of a classifier to evaluate this quality, while embedded methods perform feature selection during learning of optimal parameters.

In this paper, we used k-nearest neighbor algorithm, one of the most fundamental and simple classification algorithm. The main aim of this paper was to experimentally verify the impact of filter methods on classification accuracy of k-nearest neighbor algorithm.

For this purpose we have organized the paper in the following way. In the second part of this paper we present k-nearest neighbor algorithm, in the third part of the paper we present description of data sets. The fourth part of the paper describes the methodology of experimental research. In the fifth part of the paper we will try to solve the problem using k-nearest neighbor algorithm as supervised learning algorithm. To achieve greater forecasting accuracy and decision-making we use filter method for reducing the dimensionality of data. Also, in the fifth section we present the results of experimental study, we have collected during the survey. In the last part of the paper, we discuss the obtained results and give directions for further research.

2. K-NEAREST NEIGHBOURS CLASSIFICATION ALGORITHM

The k-nearest neighbor classification is one of the most fundamental and simple classification methods and should be one of the first choices for a classification study when there is little or no prior knowledge about

the distribution of the data [7]. This classification was developed from the need to perform discriminant analysis when reliable parametric estimates of probability densities are unknown or difficult to determine.

The k-nearest neighbors algorithm is a non-parametric method used for classification and regression in machine learning. In classification, the input consists of the k closest training examples in the feature space and the output is a class membership. An object is classified by a majority vote of its neighbors, with the object being assigned to the class most common among its k nearest neighbors. In the k-nearest neighbors algorithm k is a positive integer, typically small.

The k-nearest neighbors algorithm is a type of instance-based learning, where the function is only approximated locally and all computation is deferred until classification. This algorithm can be useful to assign weight to the contributions of the neighbors, so that the nearer neighbors contribute more to the average than the more distant ones. For instance, a common weighting scheme consists in giving each neighbor a weight of $1/d$, where d is the distance to the neighbor. The neighbors are taken from a set of objects for which the class is known. A weakness of the k-nearest neighbors algorithm is that it is sensitive to the local structure of the data.

In the k-nearest neighbors algorithm the training examples are vectors in a multidimensional feature space, each with a class label. In the training phase, k is a user-defined constant, and an unlabeled vector is classified by assigning the label which is most frequent among the k training samples nearest to that query point.

The k-nearest-neighbor classifier is commonly based on the Euclidean distance between a test sample and the specified training samples. Also, another metric can be used, such as the overlap metric (or Hamming distance), Mahalanobis, City block, Minkowski, Chebychev, Cosine, Correlation, Jaccard and Spearman.

A problem of the basic "majority voting" classification occurs when the class distribution is skewed. Instances of a more frequent class tend to dominate the prediction of the new instance, since they tend to be common among the k nearest neighbors due to their large number. This problem can be overcome is to weigh the classification, taking into account the distance from the test point to each of its k nearest neighbors. It means that the class of each of the k nearest points is multiplied by a weight proportional to the inverse of the distance from that point to the test point.

The classification accuracy of the k-nearest neighbor algorithm can be severely degraded by the presence of noisy or irrelevant features, or if the feature scales are not consistent with their importance. Researchers have invested a lot of effort into selecting or scaling features to improve classification accuracy.

The performance of the k-nearest neighbor classifier is mainly determined by the choice of k and the distance metric applied [4, 6, 5]. The estimate is affected by the sensitivity of the selection of the neighborhood size k . If k is very small, the local estimate tends to be very poor owing to the data sparseness and the noisy, ambiguous or mislabeled points. In order to further smooth the estimate, we can increase k and take into account a large region around the query. Unfortunately, a large value of k easily makes the estimate over smoothing and the classification performance degrades with the introduction of the outliers from other classes. The pseudo code for k-nearest neighbor algorithm is presented on Fig. 1.

```
for all the unknown samples UnSample(i)
    for all the known samples Sample(j)
        compute the distance between UnSamples(i) and Sample(j)
    end for
    find the  $k$  smallest distances
    locate the corresponding samples Sample(j1),...,Sample(jk)
    assign UnSample(i) to the class which appears more frequently
end for
```

Fig. 1. The k-nearest neighbor algorithm [9]

3. UCI BENCHMARK CORPUS

Eighteen data sets were used for tests, taken from University of California, Irvine (UCI) repository of machine learning databases [3] to compare results of classification accuracy with the k-nearest neighbor algorithm. Test data sets are: breast cancer (*bc*), credit approval (*ca*), Statlog german credit data (*cg*), cardiography (*ct*), hepatitis (*he*), liver (*li*), lung cancer (*lc*), mammographic mass (*mm*), monk problems (monk1 (*m1*), monk2 (*m2*), monk3 (*m3*)), mushrooms (*mu*), Parkinson (*pa*), Pima Indians diabetes (*pi*), image segmentation (*se*), soybean (*so*), Statlog heart (*sh*) and congressional voting records (*vo*). We provide the details for the benchmark data sets in Table 1.

Table 1. UCI data sets

Data set	Attributes			Number of classes
	Total	Categorical	Numerical	
bc	9	9	0	2
ca	15	9	6	2
cg	20	13	7	2
ct	23	0	23	3
he	19	13	6	2
li	6	0	6	2
lc	56	0	56	3
ma	5	0	5	2
m1	6	6	0	2
m2	6	6	0	2
m3	6	6	0	2
mu	22	22	0	2
Pa	23	0	23	2
Pi	8	0	8	2
Se	19	0	19	7
So	35	35	0	19
Sh	13	3	10	2
Vo	16	16	0	2

There are 15 data sets that are real, which means that they are obtained by collecting data from real systems that exist. Three data sets *m1*, *m2* and *m3* are artificial data sets, which means that the data were not collected from the real system, but the data were created by researchers for research purposes. The observed data sets are data sets with a very large number of attributes, as well as those sets that have a small number of attributes (Table 1), which is good from the standpoint of research. Also, there are data sets that contain only categorical or numerical attributes, as well as data sets which contain both categorical and numerical attributes. Only two data sets have a greater number of classes, *se* with 7 classes, and *so* with 19 classes. The reason for this is the fact that in most problems of classification existing instances sort in two, possibly three classes, and rarely in a larger number of classes.

4. EXPERIMENTS RESEARCH

In this experiment WEKA (Waikato Environment for Knowledge Analysis) tools for data preparation and research are used. In WEKA implementation the k-nearest neighbor algorithm it's called IBk (instance-bases learning with parameter *k*) and it's in the lazy class folder. In our experimental studies we used the classification accuracy as a measure of the quality of the model. Cross-validation was used in our experimental study, because the procedure gives stable quality evaluation. The advantage of this method is that each of the *n* steps of cross validation using a large amount of data in their training and all available instances at one time was used to test. In research we take the value of *n* is 10.

We used filter methods to reduce the dimensionality of data. In experiment is selected solution with the number of attributes that will be used further in the study, which gives the highest classification accuracy. Our results provide the accuracy that is obtained as the average of ten repetitions each time with a 10-fold cross-validation.

Also, we used Paired t-test, where the level of significance was set to a value of 0.05. If we have a simultaneous determination of classification accuracy for different data sets with two methods to determine whether the value obtained by different methods differs significantly we use Paired t-test. The tables for the classification accuracy present "+" and "-" to indicate that a statistically better (+) or worse (-) results. In these tables of classification accuracy "+" indicates a significantly higher value for classification accuracy, while "-" indicates a significantly lower value for classification accuracy.

Whenever we compare two or more algorithms, we give a table of classification accuracy. Comparison is such that the second algorithm is an algorithm in which pre-selection attributes were performed, and the first algorithm is a standard algorithm without pre-selection of attributes.

Filter methods work independently of classification algorithms. The attribute value is estimated by analyzing the general characteristics of the data from the learning set. We use the following filter methods for ranking attributes that are statistically and entropy-based, and show good performance in various domains: Information Gain (IG), Gain Ratio (GR), Symmetrical Uncertainty (SU), Relief-F (RF), One-R (OR) and Chi-Squared (CS). These methods rank attributes for each data sets. Considering that method of ranking attributes ranks all the attributes in the order of their importance for classification problem, these methods do not perform automatic reduction of the number of attributes. To realize the reduction of the number of attributes, there are two possibilities: (1) the use of a threshold, or (2) the use of an appropriate number of attributes for each data sets and each of the filter methods. We used the second possibility in our research.

Figure 2 show the number of attributes in the original data set and the optimal number of attributes obtained by filter methods. In ten data sets (*bc, ca, he, lc, ma, m3, mu, pi, sh* and *vo*), exactly half or more than half methods reduced the number of attributes in half. The greatest benefit of reducing the dimensionality of the data set has *lc*, with 56 attributes; filter methods have selected a small number of attributes, even less than one-sixth, for each method, except GR method. All filter methods for data set *ca* show that the most significant two attributes for the given classification problem, and that other attributes do not affect the achievement of greater reliability of the classification. All filter methods for *he* data set with 19 attributes, show that the most important attribute are 6 for studied phenomenon. All filter methods for the artificial data set *m3*, show that there are only two significant attributes for the given classification problem. Filter methods for *pi* data set, show that 4 attributes are important for the classification problem, and for *vo* data set 5 attributes are important.

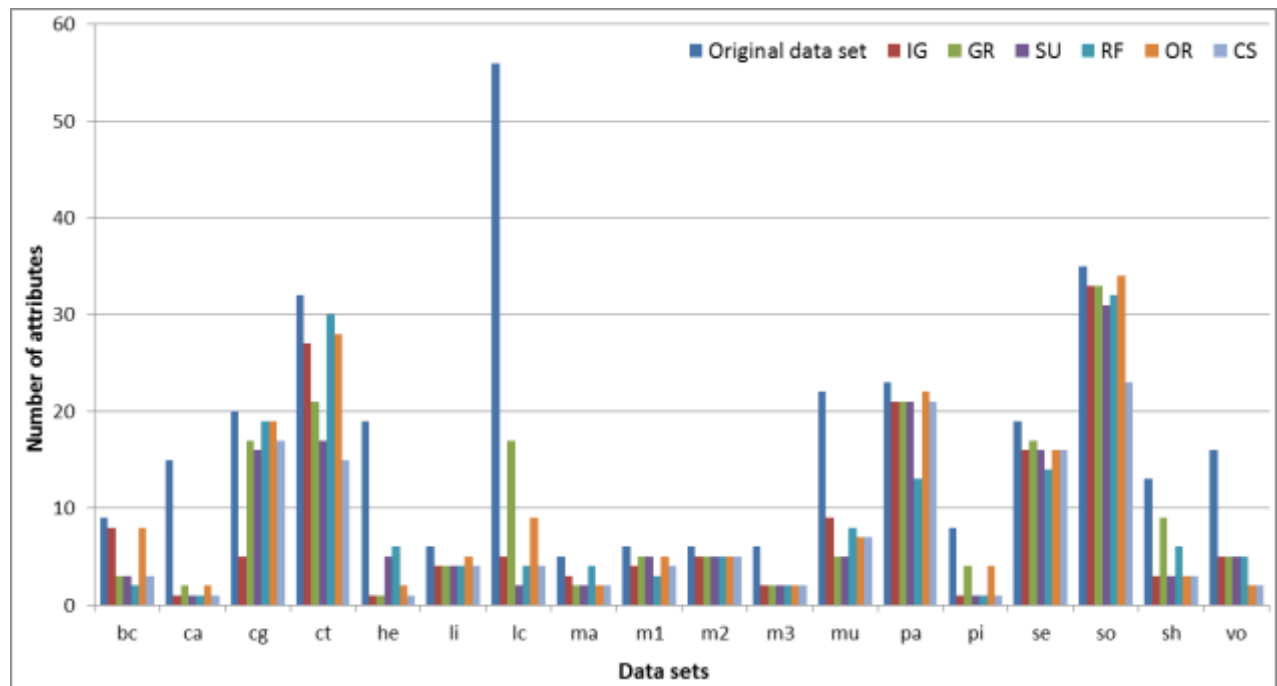

Fig. 2. Filter methods and number of attributes

Classification accuracy of IBk checked, for optimal number of selected attributes for each data sets and filter methods. The text below presents the obtained results. It should be noted that different scales are shown in the figures for the absolute classification accuracy in order to better determine the differences that exist among the results.

5. EXPERIMENTAL RESULTS AND DISCUSSION

For each set of data and filter methods and selected the optimal number of attributes, we checked the accuracy of the classification algorithm using IBk. Table 2. shows the accuracy of the classification for IBk to the original data sets and the reduced data sets, obtained after applying the filter methods.

We can see that in the six data sets (*ca, ma, m2, m3, se* and *vo*) we have the results for at least one of filter methods that are statistically better than the base classifier. In none data set, we have significantly worse

data for all filter methods, which means that we can always choose the method for a given data set which has statistically better results, or results that approximate the original data set. In three data sets: *ca*, *m3* and *vo* all the applied filter methods provide statistically better results than the base classifier.

We get the absolute difference in the accuracy of the classification algorithm IBk on a basic data set and IBk algorithm with filter methods. The applied filter method IG in almost two thirds of data sets (11 sets) showed the same or better results than IBk algorithm on the basic data sets.

GR filter method in more than half of data sets (10 data sets) showed the same or better results than IBk algorithm on the basic data sets. Also, as with the IG method, in 5 data sets, the results were statistically better.

The applied filter method SU in more than half the data sets (10 data sets) showed the same or better results than IBk algorithm on the basic data sets. In the 5 data sets the results were statistically better. RF filter method in two-thirds of the data sets (12 data sets) showed the same or better results than IBk algorithm on the basic data sets. In the 3 data sets, the results were statistically better.

OR filter method in almost two thirds of the data sets (11 data sets) showed the same or better results than IBk algorithm on the basic data sets, and for the 6 data sets, the results were statistically better. The applied filter method CS in almost two thirds of the data sets (11 data sets) showed the same or better results than IBk algorithm on the basic data sets, and for the 5 data sets, the results were statistically better.

Using IBK classifier, we can conclude that the RF filter method in most cases led to statistically better results on the analyzed data sets.

The standard deviation in statistics is an absolute measure of dispersion in the basic data set, which tells us how much the average set of elements deviate from the arithmetic mean of data set. The lowest possible value of the standard deviation is 0, when all the results in the distribution are the same. This measure is sensitive to extreme values, because it is based on distance of the individual results from the arithmetic mean.

The value of the standard deviation is $s \in [0, +\infty)$. In this experimental study, as a measure of variability, which provides information about the various discrepancies in the statistical gathering, we used the standard

$$s = \sqrt{\frac{\sum(\bar{x} - x_i)^2}{n - 1}}$$

deviation. The standard deviation is given by the following expression:

The algorithm that produces a similar result, in all cases, i.e., the value of the standard deviation is the minimum is good. Table 3 shows the standard deviation of the accuracy of the classification algorithm IBk with filter methods.

From the table it can be seen that the standard deviations in general do not differ a lot between the standard algorithm and algorithms that use pre-selection of attributes, except the case of *m1* data set. For *m1* data set for all filter methods we obtain great value for the standard deviation, except for the filter method RF.

We get the absolute difference in the values of the standard deviation for the accuracy of IBk classification algorithm for the original and the reduced data set with filter methods. If the values on figures approximates to zero, standard deviation is not much different, and if it deviates more from scratch, in a positive and negative direction, it is a major discrepancy between the standard deviation. The least variation in the standard deviation from the original data set shows the RF method, which is in some data sets managed to reduce, and in some increase the standard deviation.

6. CONCLUSION AND FUTURE WORK

We can conclude that it is possible to improve the classification accuracy of IBk algorithm, using the filter methods for reducing the dimensionality of the data. To prove this, we implemented and empirically tested filter methods for reducing the dimensionality of the data. Experimental results show that the methods applied effectively contribute to the detection and elimination of irrelevant, redundant data and noise in the data. In many cases the filter methods select relevant attributes and contribute to the greater classification accuracy.

In further research it would be interesting to apply other techniques to solve the problem of dimensionality reduction of data, such as wrapper methods and extraction of attributes and analyze and compare the effects of their implementation on IBk algorithm. These techniques could also improve the performance of IBk algorithm.

REFERENCES

- [1] Das, S. Filters, wrappers and a boosting-based hybrid for feature selection, In Proceedings of the Eighteenth International Conference on Machine Learning, 2001.
- [2] Fayyad, U.M., Irani K.B.. The attribute selection problem in decision tree generation, In AAAI-92, Proceedings of the Ninth National Conference on Artificial Intelligence, AAAI Press/The MIT Press, 1992, 104–110.

- [3] Frank, A., Asuncion A. UCI Machine learning repository [<http://archive.ics.uci.edu/ml>], Irvine, CA: University of California, School of Information and Computer Science, 2010.
- [4] Gil-Garcia, R., Pons-Porrata, A. A New Nearest Neighbor Rule for Text Categorization, Lecture Notes in Computer Science 4225, Springer, New York, 814 – 823, 2006.
- [5] Gou, J., Du, L. Zhang, Y., Xiong, T. A New Distance-weighted k-nearest Neighbor Classifier, Journal of Information & Computational Science, 9(6): 1429-1436, 2012.
- [6] Guo, G., Wang, H., Bell, D., Bi, Y., Greer, K. Using KNN Model for Automatic Text Categorization, Soft Computing – A Fusion of Foundations, Methodologies and Applications 10(5): 423 – 430, 2006.
- [7] Hall, P., Park, B.U., Samworth, R.J. Choice of neighbor order in nearest-neighbor classification, the Annals of Statistics, 36(5):2135-2152, 2008.
- [8] Liu H., Setiono R. A probabilistic approach to feature selection - a filter solution, In L. Saitta, editor, Proceedings of International Conference on Machine Learning (ICML-96), July 3-6, 1996, Bari, Italy, 1996, San Francisco: Morgan Kaufmann Publishers, CA, 319–327.
- [9] Sadegh Bafandeh Imandoust, Mohammad Bolandraftar. Application of K-Nearest Neighbor (KNN) Approach for Predicting Economic Events: Theoretical Background, Int. Journal of Engineering Research and Application, Vol. 3, Issue 5, Sep-Oct 2013, pp.605-610

MODELING OF MECHANICAL PARTS IN AUTODESK INVENTOR

Nebojsa J. Dimitrijevic, PhD

College of Applied Professional Studies Vranje, Serbia, nebojsa.j.dimitrijevic@gmail.com

Branislav B. Dimitrijević, BSc

College of Applied Professional Studies Vranje, Serbia, b.dimitrijevicvr@gmail.com

Abstract: Modelling expresses our ability to think and imagine, that we use symbols and languages, to communicate, that we generalizations based on the experience, that we are faced with the unexpected. It enables us to observe patterns. to assess and anticipate, to manage the processes and structures, that expose the meaning and goal. That is why, modeling is most often seen as the most important conceptual tool that is available to man. In the broadest sense, the modeling represents a cost-effective use of something (model) instead of something else (real system) in order to arrive at a certain knowledge. The result of modeling is the model. The model has been simplified and idealized picture of reality. It allows to face the real world (system) in a simplified manner, avoiding the complexity and irreversibility, as well as all the dangers that may arise from the experiment above the real system. The goal of the model is to shape the visible, often formal way, what is essential for the understanding of some aspects of its structure or behavior. Computer modeling is a discipline that studies the methods of constructing geometric and natural form with resources of computer graphics. The practical use of these methods primarily takes place through an interactive dialogue constructor-designer with the computer.

Keywords: Modeling, Autodesk INVENTOR

MODELIRANJE MAŠINSKIH DELOVA U AUTODESK INVENTORU

Nebojsa J. Dimitrijevic, PhD

College of Applied Professional Studies Vranje, Serbia, nebojsa.j.dimitrijevic@gmail.com

Branislav B. Dimitrijević, BSc

College of Applied Professional Studies Vranje, Serbia, b.dimitrijevicvr@gmail.com

Apstrakt: Modeliranje izražava našu sposobnost da mislimo i zamišljamo, da koristimo simbole i jezike, da komuniciramo, da vršimo generalizacije na osnovu iskustva, da se suočavamo sa neočekivanim. Ono nam omogućava da uočavamo obrasce, da procenjujemo i predviđamo, da upravljamo procesima i objektima, da izložimo značenje i cilj. Upravo zato, modeliranje se najčešće posmatra kao najznačajnije konceptualno sredstvo koje čoveku stoji na raspolaganju. U najširem smislu, modeliranje predstavlja isplativo korišćenje nečeg (modela) umesto nečeg drugog (realni sistem) sa ciljem da se dođe do određenog saznanja. Rezultat modeliranja je model. Model je uprošćena i idealizovana slika realnosti. On omogućava da se suočimo sa realnim svetom (sistemom) na pojednostavljen način, izbegavajući njegovu kompleksnost i ireverzibilnost, kao i sve opasnosti koje mogu proistići iz eksperimenta nad samim realnim sistemom. Cilj modela je da uobliči na vidljiv, često formalan način, ono što je suštinsko za razumevanje nekog aspekta njegove strukture ili ponašanja. Računarsko modeliranje je disciplina koja proučava metode konstruisanja geometrijskih i prirodnih formi sredstvima računarske grafike. Praktična upotreba ovih metoda uglavnom se odvija kroz interaktivni dijalog konstruktora-dizajnera sa računarom.

Ključne reči: Modeliranje, Autodesk INVENTOR

1. PROCES PROJEKTOVANJA (CAD SISTEM)

Proces projektovanja predstavlja nalaženje naučnog opravdanog tehničkog rešenja koje se praktično može realizovati, a da pri tome zadovolje i ekonomski kriterijumi. U užem smislu, projektovanje predstavlja definisanje tehničkog rešenja sa funkcionalnog, sadržajnog i konstruktivnog aspekta.

Projektovanje pomoću računara (CAD – Computer Aided Design) se primenjuju prilikom rešavanja različitih istraživačko-razvojnih i industrijskih problema. Danas postoji veliki broj kvalitetnih softverskih paketa koji se koriste za implementaciju CAD sistema. Njihova osnovna karakteristika je da se zasnivaju na jedinstvenim baznim principima uz napomenu da se pojedina rešenja odlikuju i izvesnim specifičnostima.

Savremeni sistemi najčešće implementiraju prostorno (3D) modeliranje proizvoda i procesa. Na automatizaciju ovih procesa najznačajniji uticaj su imali primena računara i naučne discipline kao što su teorija

organizacije i teorija sistema, matematički i informatički koncepti kao što su teorija relacija, objektno orijentisani programski sistemi i slično.

CAD sistemi predstavljaju skup softverskih alata koji omogućavaju razvoj konstrukcije proizvoda. Ovaj razvoja se zasniva na automatskom izvođenju konstruktorskih operacija kao što su iscrtavanje linija, rad sa bazama standardnih elemenata i blokovima, modifikacija crteža, formiranje tela, rad u slojevima, precizno određivanje tačaka, dimenzionisanje i slično.

CRTANJE I MODELIRANJE

Jedan od glavnih uslova za dobru produktivnost i efikasnost je dobro razvijena jednostavnosti. To je omogućeno primenom savremenih CAD sistema kojima se integrišu svi inženjerski aspekti u razvoju, proizvodnji, upotrebi i kreiranju proizvoda.

U mašinskoj industriji oduvek je praćen kako razvoj proizvodnje, tako i softvera. Stoga, može se zaključiti da se primenom CAD/CAM sistema može automatizovati veliki broj aktivnosti i raznorodnih proizvodnih funkcija. Osnovni doprinos rada je u ilustrativnim prikazima primene inteligentne funkcije prepoznavanja modelskih formi, i slično.

Za projektovanje potrebno je imati teoretska znanja, iskustvo i dobro poznavati struku. Kvalitetnim oblikovanjem modela se može uštedeti, kako na vremenu tako i na novčanim sredstvima. Ovakve uštede su posledica dobre pripreme.

Inventor je računarski paket koji uveliko olakšava posao projektovanja složenih modela, ali ima i mogućnosti kao što su modelovanje kalupa, zavarenih spojeva, zupčaničkih prenosa. Prednost mu je jednostavnost i mogućnost stvaranja sopstvenog asortimana elemenata koji se koriste.

Osim samog modeliranja, ovaj posao se može upotpuniti sa modulima pa se u tu svrhu mogu koristiti moduli ili kompletni računarski softveri predviđeni za odrađivanje takvih poslova. Takođe je moguće vršiti optimizaciju resursa sa svrhom smanjenja troškova.

2. AUTODESK INVENTOR

Autodesk Inventor je softverski proizvod firme Autodesk koja je poznata i po svom programu AutoCAD. Inventor je namenjen pre svega potrebama projektovanja u oblasti mašinstva. Za razliku od AutoCAD-a, Inventor je program za parametarsko, zapreminsko (solid) modeliranje mašinskih delova i sklopova. Parametarsko modeliranje omogućava da se geometrijski model može opisati skupom geometrijskih i dimenzionih parametara. Parametri predstavljaju promenljive veličine i svojim trenutnim vrednostima potpuno opisuju geometriju dela. Geometrijski parametri su geometrijska ograničenja na modelu: paralelnost, normalnost i tako dalje, a dimenzioni parametri su dimenzije modela: dužine, prečnici, radijusi, uglovi i tako dalje.

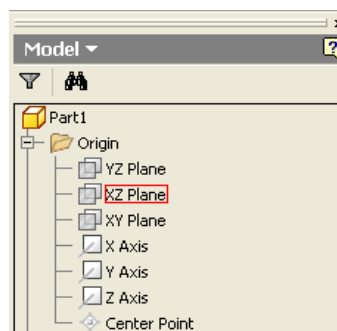
3. KREIRANJE MAŠINSKOG DELA

3.1 Pokretanje Autodesk Inventora

Pokrenuti program Autodesk Inventor: pomoću ikonice na Desktopu ili u **Start** meniju – **All Programs / Autodesk / Autodesk Inventor**. Nakon pokretanja programa pojavljuje se standardna Autodesk Inventor radna površina. Na kartici **Get Started** na palati alata **Launch**, selektovati komandu **New**. U okviru za dijalog **Create New File** (slika 3.1) selektovati ikonicu sa nazivom **Standard(mm).ipt** a zatim kliknuti na dugme **Create**.

Slika 3.1

Slika 3.2

3.2 Kreiranje prvog (osnovnog) geometrijskog oblika

Selektovanje radne ravni kao ravni za crtanje komandom Create 2D Sketch

Na kartici **Model** (slika 3.3) na paleti **Sketch**, jednom klikom levim tasterom miša selektovati komandu **Create 2D Sketch**. U području statusne linije prikazana je poruka „Select plane to create sketch or an existing

to edit”. U prozoru **Model** (slika 3.2) pomeriti kursor na **XZ Plane** i kliknuti jednom levim tasterom miša na istu.

Slika 3.3

Projektovanje geometrije komandom Project Geometry

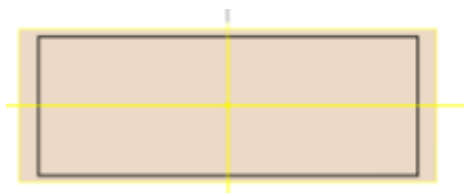
Na kartici **Sketch** (slika 3.4) na paleti **Draw** kliknuti jednom levim tasterom miša na komandu **Project Geometry**. Ova komanda omogućava projektovanje postojećih oblika na aktivnu ravan skiciranja. U prozoru **Model**, pomeriti kursor na **X Axis** i **Z Axis** i kliknuti jednom levim tasterom miša na iste.

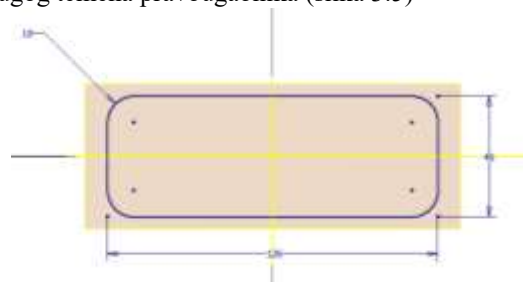
Slika 3.4

Kreiranje pravougaonika komandom Rectangle Two Point

Na kartici **Sketch** na paleti alata **Draw** kliknuti levim tasterom miša na komandu **Rectangle**. Sa padajućeg menija selektovati komandu **Rectangle Two Point**. U području statusne linije prikazana je poruka „Select first corner“. Kliknuti jednom levim tasterom miša u područje za crtanje i tako zadati položaj prvog temena pravougaonika. U području statusne linije prikazana je poruka „Select opposite corner“. Kliknuti jednom levim tasterom miša u područje za crtanje i tako zadati položaj drugog temena pravougaonika (slika 3.5)

Slika 3.5

Slika 3.6

Kotiranje komandom Dimension

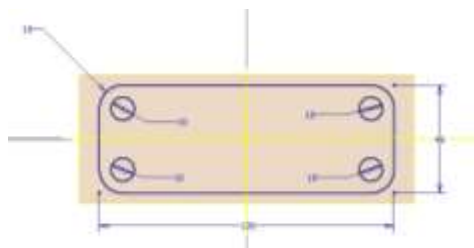
Komandom **Dimension** kotirati skicu. Kliknuti levim tasterom miša na donju horizontalnu liniju pravougaonika i na taj način je selektovati. Pomeriti kursor ispod selektovane linije a zatim kliknuti jednom levim tasterom miša i tako zadati položaj kote (slika 3.6).

Zaobljavanje temena pravougaonika komandom Fillet

Komanda **Fillet** omogućava zaobljavanje temena na geometrijskim oblicima. Pojavljuje se u okviru za dijalog **2D Fillet** u kome je potrebno u polje za unos zadati brojčanu vrednost poluprečnika zaobljenja.

Kreiranje krugova komandom Circle Center Point

Komanda **Circle Center Point** omogućava crtanje kruga pomoću centra i tačke na krugu. U području statusne linije prikazana je poruka „Select center of circle,„. Nacrtati četiri kruga kao što je prikazano na slici 3.7.

Slika 3.7

Slika 3.8

Kreiranje prvog geometrijskog oblika komandom Extrude

Na kartici **Model** na paleti alata **Create** kliknuti jednom levim tasterom miša na komandu **Extrude**. U okviru za dijalog **Extrude** aktivna je kartica **Shape**. U polje **Extents** selektovana je opcija **Distance**. U polje za unos uneti 8 za veličinu izvlačenja, nakon toga selektovati smer izvlačenja, slika 3.8. Skica se automatski selektuje kao profil za izvlačenje zato što je to jedina mogućnost izbora.

3.3 Kreiranje drugog geometrijskog oblika

Na kartici **Model** na paleti **Sketch**, jednom klikom levim tasterom miša selektovati komandu **Create 2D Sketch**. Pomeranjem kursora unutar prozora **Model** pomeriti kursor na radnu ravan **XY Plane**.

Aktiviranje žičanog modela komandom Wireframe

Na kartici **View** na paleti alata **Appearance**, slika 3.9, na padajućoj listi **Visual Style** kliknuti levim tasterom miša na komandu **Wireframe**.

Slika 3.9

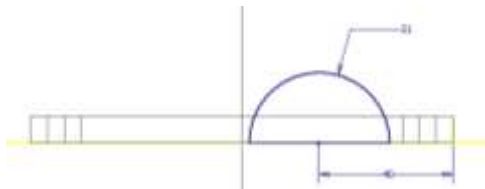
Kreiranje kružnog luka komandom Arc Center Point

Komandom **Arc Center Point** nacrtati kružni luk. Komandom **Dimension** kotorati kružni luk, slika 3.10.

Formiranje zatvorene konture komandom Line

Komandom **Line** nacrtati liniji tako da se formira zatvorena kontura.

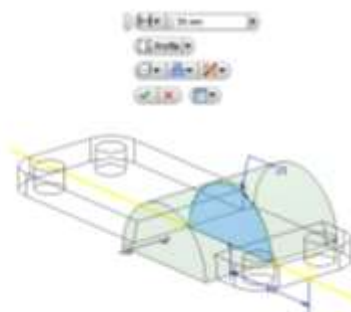
Za završetak skice selektovati levim tasterom miša komandu **Finish Sketch**.

Slika 3.10

Slika 3.11

Kreiranje drugog izvučenog oblika komandom Extrude

Aktivirati komandu **Extrude**. U polje **Extents** u okviru za dijalog **Extrude** selektovana je opcija **Distance**. U polje za unos uneti 56 za veličinu izvlačenja, nakon toga selektovati smer izvlačenja, slika 3.11. Selektovati profil izvlačenja.

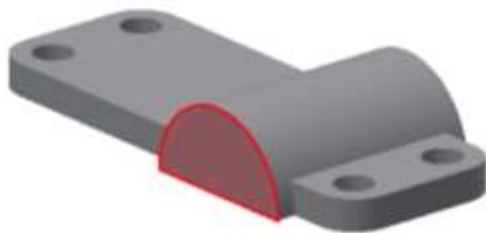
Aktiviranje osenčanog prikaza modela komandom Shaded

Na kartici **View** na paleti alata **Appearance**, na padajućoj listi **Visual Style** kliknuti levim tasterom miša na komandu **Shaded**.

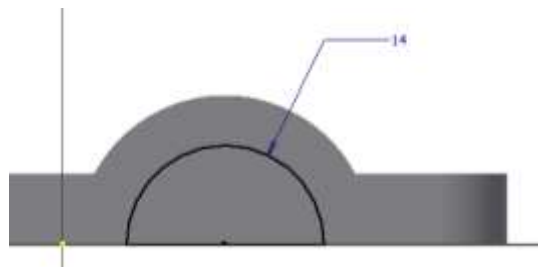
3.4 Kreiranje trećeg geometrijskog oblika – kružnog isečka

Selektovanje površine na modelu kao ravni skiciranja

Na kartici **Model**, na paleti **Sketch** jednom klikom miša selektivati komandu **Create 2D Sketch**. Selektovati osnovu drugog izvučenog oblika (slika 3.12).

Slika 3.12

Slika 3.13

Kreiranje kružnog luka komandom Arc Center Point

Komandom **Arc Center Point** nacrtati kružni luk. Komandom **Dimension** kotirati kružni luk (slika 3.13).

Formiranje zatvorene konture komandom Line

Komandom **Line** kreirati zatvorenu konturu. Za završetak skice selektovati levim tasterom miša komandu **Finish Sketch**.

Isecanje trećeg geometrijskog oblika komandom Extrude – opcija Cut

Na kartici **Model** na paleti alata **Create** kliknuti levim tasterom miša na komadnu **Extrude**. Za dobijanje oblika koji će biti isečen iz postojećeg geometrijskog oblika, na paleti operacija aktivirati opciju **Cut**. U području **Extents** iz padajuće liste selektovati opciju **All**. Selektovati profil za isecanje (slika 3.14).

Slika 3.14

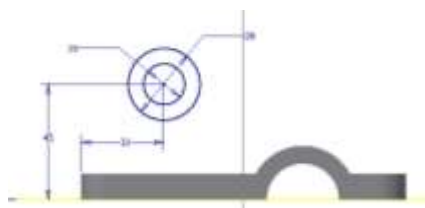
3.5 Kreiranje četvrtog geometrijskog oblika

Selektovanje ravni skiciranja

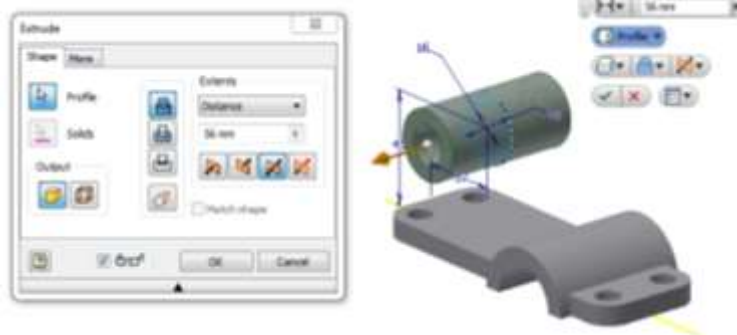
Na kartici **Model**, na paleti **Sketch** jednom klikom miša selektivati komandu **Create 2D Sketch**. Selektovati **XY ravni** kao ravni za crtanje.

Kreiranje kružnog prstena komandom Circle Center Point

Komandom **Circle Center Point** nacrtati kružni prsten. Komandom **Dimension** kotirati nacrtani kružni prsten, slika 3.15. Za završetak skice selektovati levim tasterom miša komandu **Finish Sketch**.

Slika 3.15

Slika 3.16

Kreiranje četvrtog geometrijskog oblika komandom Extrude

Aktivirati komandu **Extrude**. U polje **Extents** u okviru za dijalog **Extrude** selektovana je opcija **Distance**. U polje za unos uneti 56 za veličinu izvlačenja, nakon toga selektovati smer izvlačenja, slika 3.16. Selektovati kružni prsten kao profil za izvlačenje.

3.6 Kreiranje petog geometrijskog oblika – rebara

Selektovanje površine na modelu kao ravni skiciranja

Na kartici **Model**, na paleti **Sketch** jednom klikom miša selektivati komandu **Create 2D Sketch**. Selektovati bočnu površinu na prvom izvučenom obliku kao ravan skiciranja.

Slika 3.17

Kreiranje linija komandom Line

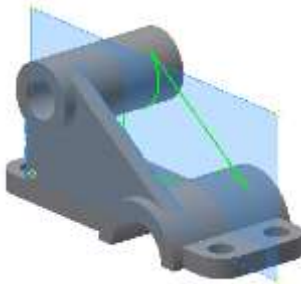
Komandom **Line** nacrtati jednu vertikalnu i jednu kosu liniju, slika 3.17. Za završetak skice selektovati levim tasterom miša komandu **Finish Sketch**.

Kreiranje rebra komandom Rib

Selektovati komandu **Rib**. Ova komanda omogućava kreiranje rebara. Izabrati opcija **Parallel to Sketch Plane**. U polju za unos **Thickness** zadati debljinu rebra 7 mm, slika 3.18. Selektovati dve prethodno nacrtane linije. Kliknuti na dugme **OK**.

Kopiranje rebra komandom Mirror

Komanda **Mirror** omogućava kreiranje oglednih likova geometrijskih oblika u odnosu na definisanu ravan. U okviru za dijalog **Mirror** aktivna je ikonica **Feature**. U polju **Model** selektovati rebro **Rib1**. U okviru za dijalog **Mirror** aktivna je ikonica **Mirror Plane**. Selektovati **XY plane**, slika 3.19. Rezultujući geometrijski oblik je prikazan na slici 3.20.

Slika 3.19

Slika 3.20

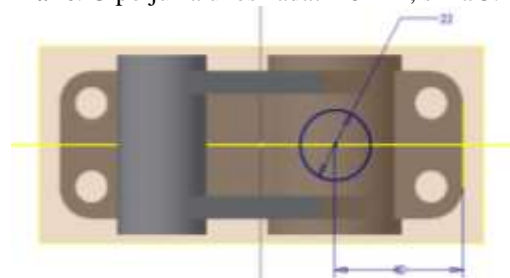
3.7 Kreiranje šestog geometrijskog oblika

Kreiranje pomoćne radne ravni komandom Plane

Komandom **Plane / Offset from Plane** kreirati ravan na rastojanju 28 mm od donje osnove mašinskog dela. Aktivirati komandu **Offset from Plane**. Selektovati **XZ Plane**. U polju za unos zadati 28 mm, slika 3.21.

Slika 3.21

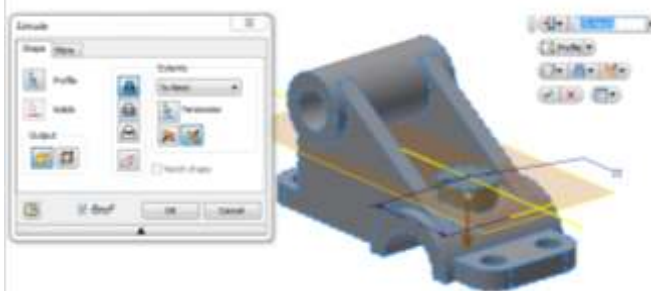
Slika 3.22

Na kartici **Model**, na paleti **Sketch** jednom klikom miša selektivati komandu **Create 2D Sketch**. Selektovati **WorkPlane1** kao ravan skiciranja.

Na kartici **Sketch**, na paleti alata **Draw**, kliknuti levim tasterom miša na komandu **Project Geometry**. Projektovati X osu.

Komandom **Circle / Circle Center Point** nacrtati krug. Komandom **Dimension** zadati prečnik kruga, slika 3.22.

Aktivirati komandu **Extrude**. U polje **Extents** u okviru za dijalog **Extrude** selektovati opciju **To Next**. Selektovati krug kao profil za izvlačenje, slika 3.23.

Slika 3.23

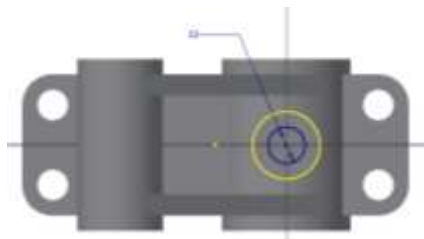
3.8 Kreiranje sedmog geometrijskog oblika

Na kartici **Model**, na paleti **Sketch** jednom klikom miša selektivati komandu **Create 2D Sketch**. Selektovanje osnovu prethodnog geometrijskog oblika kao ravan skiciranja.

Komandom **Circle Center Point** nacrtati krug a komandom **Dimension** zadati prečnik kruga, slika 3.24. Za završetak skice selektovati levim tasterom miša komandu **Finish Sketch**.

Kreiranje sedmog geometrijskog oblika komandom Extrude – opcija Cut

Na kartici **Model** na paleti alata **Create** kliknuti levim tasterom miša na komandu **Extrude**. Za dobijanje oblika koji će biti isečen iz postojećeg geometrijskog oblika, na paleti operacija aktivirati opciju **Cut**. U području **Extents** iz padajuće liste selektovati opciju **All**, slika 3.25. Selektovati prethodno nacrtani krug kao profil za isecanje.

Slika 3.24

Slika 3.25

3.9 Kreiranje osmog geometrijskog oblika

Kreiranje zaobljenja na modelu komandom Fillet

Na kartici **Model**, na paleti alata **Modify**, kliknuti jednom levim tasterom miša na komandu **Fillet**. U okviru za dijalog **Fillet** aktivna je ikonica **Edge Fillet**. Zadati radijus zaobljenja 2 mm, slika 3.26. Selektovati ivice koje se zaobljuju. Konačan izgled mašinskog dela dat je na slici 3.27.

Slika 3.26

Slika 3.27

4. ZAKLJUČAK

Savremeni CAD programski paketi poseduju posebne module za skiciranje osnovnih ideja konstruktora, koje se tokom rada mogu lako menjati i doradivati. Projektant nije od samog početka opterećen dimenzijama proizvoda, već stvaranjem njegovog oblika, a tek nakon toga uvodi dimenziona i ostala funkcionalna ograničenja koja odlikuju dati proizvod. Dakle, suština pristupa i postupaka razvoja proizvoda i procesa pomoću računara ogleda se u stvaranju modela. Model je računarska predstava (reprezentacija) realnog proizvoda ili procesa

Modeliranje se zasniva na formiranju, stvaranju konačnog oblika konstrukcije od takozvanih "čvrstih zapremina materijala". U postupku modeliranja geometrijski model predstavlja osnovu za dalju primenu,

upotrebu i manipulacije. Sam geometrijski model nastaje od elementarnih geometrijskih tela i entiteta, odnosno od takozvanih geometrijskih formi (engleski “features”). Zapravo, geometrijske forme formiraju pojedinačne delove konstrukcije, tj. mašinske elemente.

LITERATURA

- N. J. Dimitrijević, Z. V. Janić, N. V. Janić, Zbirka zadataka iz CAD-a (Autodesk Inventor), Visoka škola primenjenih strukovnih studija, Vranje, 2012.
- G. Devedžić, CAD/CAM tehnologije, Mašinski fakultet, Kragujevac, 2009.
- N. Dimitrijević, Z. Janjić, N. Janjić, D. Nikolić, Modelovanje simetričnih geometrijskih oblika i konstrukciona geometrija u Autodesk Inventoru, XXXV konferencija “Poslovnih komunikacija i proizvodnog inženjerstva”, Jun 01–02, Vrnjačka Banja, Srbija, str. 49–57, 2012.
- N. Dimitrijević, N. Janjić, Z. Janjić, D. Nikolić, Kreiranje šablona crteža i radioničkog crteža, definisanje okvira i zaglavlja, asocijativna funkcionalnost u Autodesk Inventoru, XXXV konferencija “Poslovnih komunikacija i proizvodnog inženjerstva”, Jun 01–02, Vrnjačka Banja, Srbija, str. 39–48, 2012.
- N. Dimitrijević, Janjić N., Janjić Z., D. Nikolić, Modelovanje sklopa, primena ograničenja na delove sklopa, promena dizajna komponenata sklopa i eksplodovan prikaz sklopa u Autodesk Inventoru, Tehnička dijagnostika 1–2, str. 94–99, 2012.
- N. Dimitrijević, D. Nikolić, N. Janjić, Upotreba BORN tehnike za kreiranje geometrijskih oblika u Autodesk Inventoru, Menadžment znanja 1–2, str. 37–45, 2011.
- N. Dimitrijević, D. Nikolić, N. Janjić, Generisanje radioničkog crteža i asocijativna funkcionalnost u Autodesk Inventoru, Menadžment znanja 3–4, str. 10–17, 2011.
- Shih R., Autodesk Inventor – Parametrijsko modeliranje, Svetlost Čačak, 2007.

BASIS OF MAXIMUM QUALITATIVE UTILIZED SAWING IN CUTTING BEECH

Damjan Stanojevic, Ph.D
College of Applied Professional Studies, Vranje

Abstract: Wood as a material is very suitable for indoor and outdoor decoration. It is easily shaped with a relatively low energy consumption. It has a low acoustic, thermal and electrical conductivity, but high resistance to chemicals.

In our country, the industrial character has about 20 tree species, of which more importance has only a few of them. The most important domestic tree species are: beech, oak, spruce, fir and pine.

Sawmill industry is one of the most important industries in many countries around the world. It is especially developed in countries that are rich in forests. Very often, this industry serves as a support for exports, and consequently revenue source of funds. There are two ways in which we can place the wood on the market as a finished product or as a subject for further processing (semi-finished or intermediate product).

Keywords: Beech, sawmill, maximum qualitative utilization.

OSNOVA PILJENJA MAKSIMALNOG KVALITATIVNOG ISKORIŠĆENJA PRI REZANJU BUKOVINE

Damjan Stanojevic, Ph.D
Visoka škola primenjenih strukovnih studija, Vranje

Apstrakt: Drvo kao materijal veoma je pogodno za unutrašnju i spoljašnju dekoraciju. Ono se lako oblikuje uz relativno malu potrošnju energije. Ima nisku zvučnu, toplotnu i električnu provodljivost, a visoku otpornost na hemijske supstance.

U našoj zemlji industrijski značaj ima oko 20 vrsta drveća, od kojih veći značaj ima samo nekoliko njih. U najznačajnije domaće vrste drveća spadaju: hrast, smrča, jela i bor.

Pilanska industrija jedna je od važnijih privrednih grana u mnogim zemljama širom sveta. Posebno je razvijena u zemljama koje su bogate šumom. Vrlo često ova industrija služi kao oslonac izvoza, a samim tim i izvor prihoda materijalnih sredstava. Postoje dva načina kojim možemo drvo plasirati na tržište, kao gotov proizvod ili kao predmet za dalju obradu (poluproizvod ili polufabrikat).

Glavne reči: bukva, Pilanska industrija

1. UVOD

Drvo kao materijal veoma je pogodno za unutrašnju i spoljašnju dekoraciju. Ono se lako oblikuje uz relativno malu potrošnju energije. Ima nisku zvučnu, toplotnu i električnu provodljivost, a visoku otpornost na hemijske supstance.

U našoj zemlji industrijski značaj ima oko 20 vrsta drveća, od kojih veći značaj ima samo nekoliko njih. U najznačajnije domaće vrste drveća spadaju: bukva, hrast, smrča, jela i bor.

Pilanska industrija jedna je od važnijih privrednih grana u mnogim zemljama širom sveta. Posebno je razvijena u zemljama koje su bogate šumom. Vrlo često ova industrija služi kao oslonac izvoza, a samim tim i izvor prihoda materijalnih sredstava. Postoje dva načina kojim možemo drvo plasirati na tržište, kao gotov proizvod ili kao predmet za dalju obradu (poluproizvod ili polufabrikat).

Budući da je bukva naša najkomercijalnija vrsta drveta, tj. najviše se upotrebljava i ima veliko polje upotrebe (koristi se za proizvodnju parketa, nameštaja, furnira, lameliranog drveta, šper-ploča itd.). Zahvaljujući toj činjenici, u ovom završnom radu obrađen je postupak razrezivanja bukovih trupaca prema osnovi piljenja maksimalnog kvalitativnog iskorišćenja.

U ovom radu upoznaćemo se sa fazama kroz koje bukva prolazi da bi se došlo do željenog sortimenta. Da li će to biti daska, fosna, greda, gredica, prag ili pak neki od finalnih proizvoda, to zavisi od potreba.

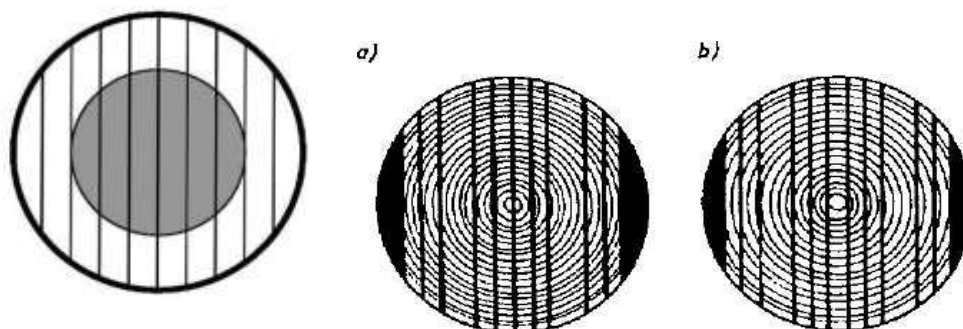
2. NAČINI PRIMARNOG PILJENJA U PILANI

U pilani se na primarnim mašinama ispile trupci prema određenim načinima primarnog piljenja.

Osnovni načini primarnog piljenja su:

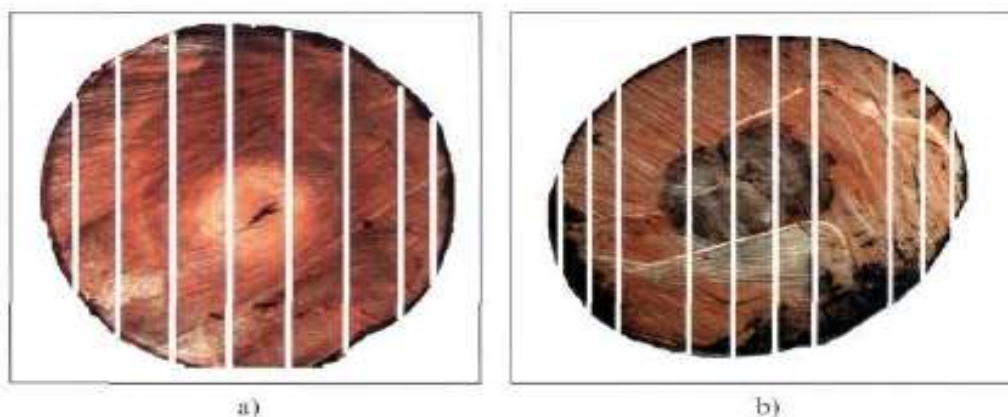
- Piljenje skroz,
- piljenje prizmiranjem,
- kružno individualno piljenje.

1. Piljenje skroz vrši se na taj način što se trupac propili u jednom prolazu na gateru ili u više prolaza na tračnoj pili. Sortimenti dobijeni ovom osnovom piljenja nisu istih širina, i nisu okrajčeni. Osnova piljenja za rezanje skroz (na oštro) data je na slici 14.

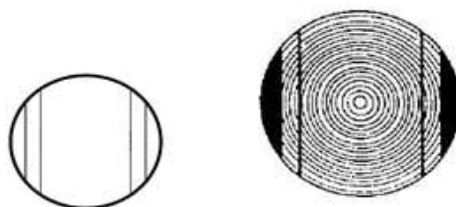
Slika 1: Osnova piljenja za rezanje skroz

Na slici 2 dat je primer piljenja bukovine pri rezanju skroz. Slika pod a) nam pokazuje rezanje bukovine bez lažne srčevine, a slika pod b) rezanje bukovine sa lažnom srčevinom

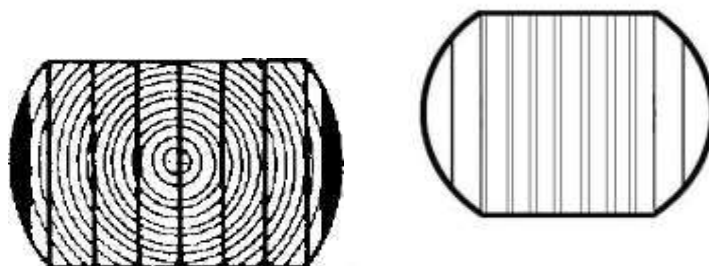

Slika 2: Osnova piljenja za rezanje skroz pri piljenju bukovine

2. Piljenje prizmiranjem vrši se na taj način što se trupac propili u prvom prolazu tako da se prvo izradi građa sa bokova trupaca, a iz sredine se izradi prizma koja se u drugom prolazu propili u sortimente određenih debljina. U prvom prolazu se dobija neokrajčena građa nejednake širine, a u drugom prolazu se dobija okrajčena građa jednake širine. Na slici 16 prikazana je osnova piljenja za rezanje prizmiranjem.

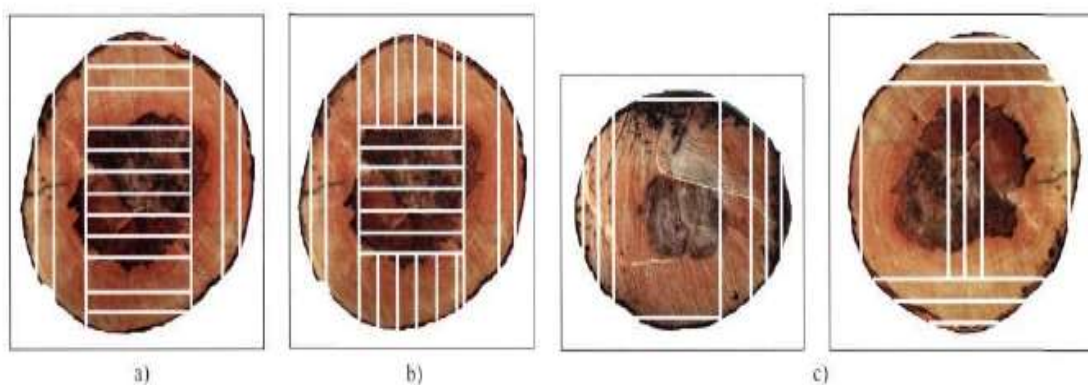

Slika 3: Rezanje prizmiranjem 1 prolaz

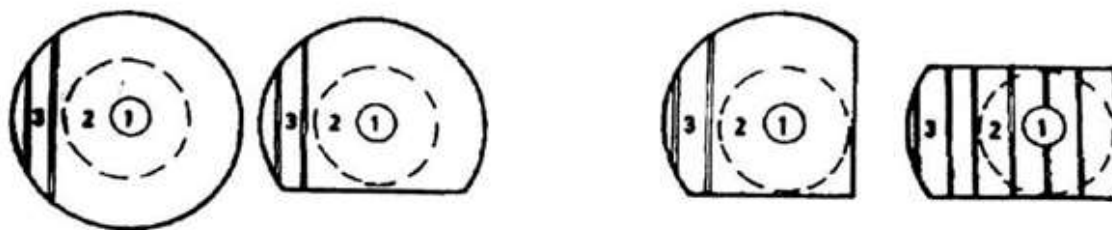
Slika 3: Rezanje prizmiranjem 2.prolaz

Na slici 4 data su četiri primera osnove piljenja za rezanje prizmiranjem pri tehnološkom procesu prerade bukovine na pilanama pri preradi bukovine

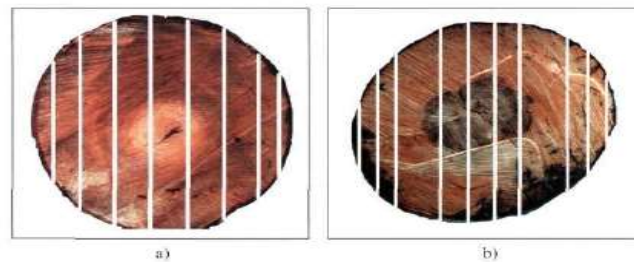

Slika 4: Primeri osnove piljenja za rezanje prizmiranjem

3. Kružno individualno piljenje vrši se na taj način što se prerađuje trupac po zonama kvaliteta na tračnoj pili trupčari, pileći sortiment po sortiment sve dok se ne dođe do nekvalitetne zone. Kvalitetna zona je prikazana na sledećim slikama, dok su brojevima označene zone kvaliteta (slika 5).

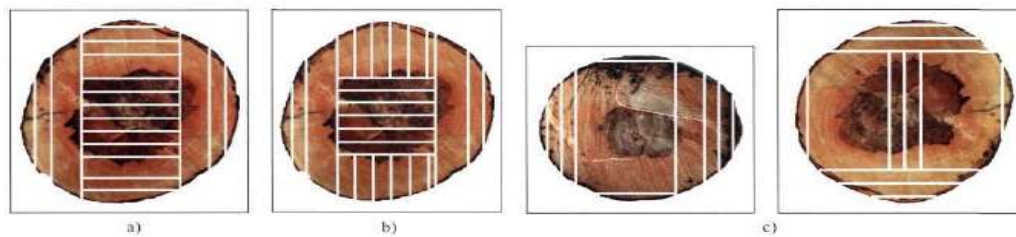
Slika 5: Kružno individualno piljenje

Slika 12. Primjer piljenja bukavih trupaca u cijelo: a) bez nepravne srži, b) sa nepravom srži
Figure 12. Example of live sawing beech sawmilling logs: a) without fault heart, b) with fault heart

ga iz trupea prvo se ispili prizma, čija visina odgovara visini praga. Pri raspiljivanju prizme iz središnjeg dijela ispili se prag prema slici (sl. 13c). Ako raspoložemo

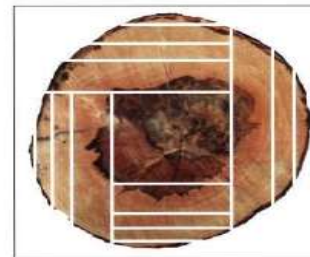
s trupcima čije dimenzije i karakteristike kakvoće odgovaraju izradbi dvaju pragova dva se praga pile prema slici (sl. 13c).

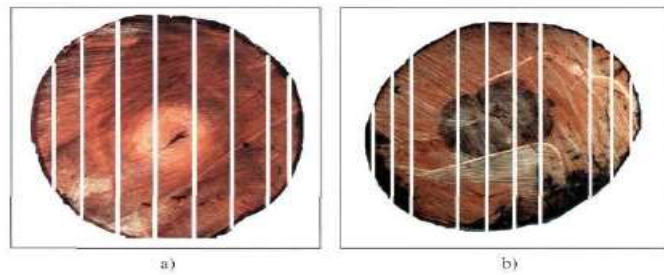
Slika 13. Piljenje bukavih trupaca prizmiranjem: a) obično (tangencijalno), b) radijalno, c) primjeri izrade pragova (samac i dvojak)
Figure 13. Example of cant sawing beech sawmilling logs: a) common (tangential), b) radial, c) sawing of railway sleepers (one and two railway sleepers)

Kružni način piljenja bukavine pogodan je za raspiljivanje debelih trupaca (promjera 60 cm i više) s velikom nepravom srži. Piljenje se obavlja tračnim pilama. S piljenjem se započinje s jedne strane, a zatim se ostatak trupca u svakom od iduća tri položaja raspili u piljenice prema slici (sl. 14). Središnji, najlošiji dio može se ostaviti u obliku grede ili se raspili u sračanice.

Za raspiljivanje bukavih piljenica koriste se uobičajeni načini piljenja kao i za druge tvrde vrste drva. Dio pilana potiče iz tradicionalne pilanske obradbe koristi poprečno – podužni način piljenja (sl. 9). Dobar dio pilana, poglavito onih s novijom tehnologijom obavlja pak obradbu piljenica podužno – poprečnim načinom piljenja uz djelomično optimiranje proizvodnog procesa računalom (sl. 11).

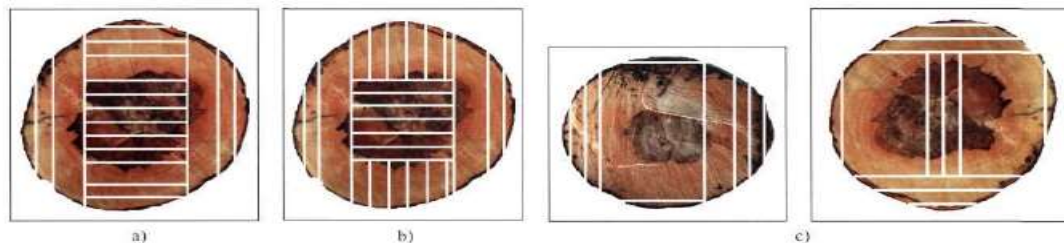
Slika 14. Primjer piljenja bukavih trupaca kružnim načinom piljenja
Figure 14. Example of round sawing beech sawmilling logs

Slika 12. Primjer piljenja bukovih trupaca u cijelo: a) bez nepravne srži, b) sa nepravom srži
Figure 12. Example of live sawing beech sawmilling logs: a) without fault heart, b) with fault heart

ga iz trupea prvo se ispili prizma, čija visina odgovara visini praga. Pri raspiljivanju prizme iz središnjeg dijela ispili se prag prema slici (sl. 13c). Ako raspolažemo

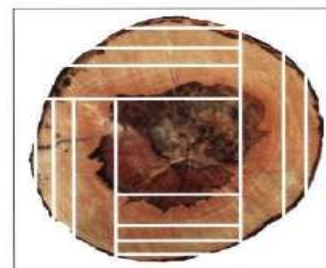
s trupcima čije dimenzije i karakteristike kakvoće odgovaraju izradbi dvaju pragova dva se praga pile prema slici (sl. 13c).

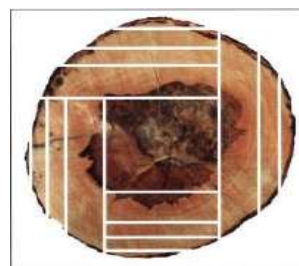
Slika 13. Piljenje bukovih trupaca prizmiranjem: a) obično (tangencijalno), b) radijalno, c) primjeri izrade pragova (samac i dvojak)
Figure 13. Example of cant sawing beech sawmilling logs: a) common (tangential), b) radial, c) saving of railway sleepers (one and two railway sleepers)

Kružni način piljenja bukovine pogodan je za raspiljivanje debelih trupaca (promjera 60 cm i više) s velikom nepravom srži. Piljenje se obavlja tračnim pilama. S piljenjem se započinje s jedne strane, a zatim se ostatak trupea u svakom od iduća tri položaja raspili u piljenice prema slici (sl. 14). Središnji, najlošiji dio može se ostaviti u obliku grede ili se raspili u sračanice.

Za raspiljivanje bukovih piljenica koriste se uobičajeni načini piljenja kao i za druge tvrde vrste drva. Dio pilana potiče iz tradicionalne pilanske obradbe koristi poprečno – podužni način piljenja (sl. 9). Dobar dio pilana, poglavito onih s novijom tehnologijom obavlja pak obradbu piljenica podužno – poprečnim načinom piljenja uz djelomično optimiranje proizvodnog procesa računalom (sl. 11).

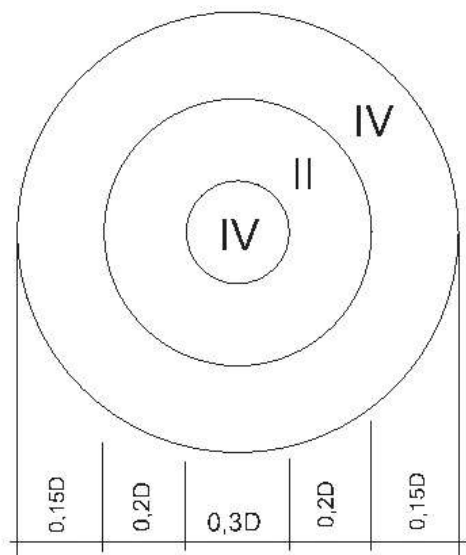
Slika 14. Primjer piljenja bukovih trupaca kružnim načinom piljenja
Figure 14. Example of round sawing beech sawmilling logs

Slika 6: Primer osnove piljenja kružnog individualnog piljenja pri preradi bukovine

3. PRIMER IZRADE OSNOVE PILJENJA MAKSIMALNOG KVALITATIVNOG ISKORIŠĆENJA

Dati su bukovi trupci dužine 6m, prečnika na tanjem kraju 56 cm, pada prečnika 1cm/m, sa kvalitetnim zonama i rasporedom klasa kao što je prikazano na slici:

Odrediti osnovu piljenja maksimalnog kvalitativnog iskorišćenja.

Nominalna debljina (mm)	Debljina daske sa pridom (mm)
18	18,9
24	25,2
28	29,4
38	39,9
48	50,4

- ✓ Širina nominalne zone

$$An = \sqrt{D^2 - b_{\min}^2} = 553,66mm$$

Cene: - čista polučista – 650 din
 - daske 2. klase - 550 din
 - daske 4. klase - 400 din

- ✓ Koeficijent vrednosti sortimenta 2. klase

$$k_2 = \frac{550}{650} = 0,846$$

- ✓ Koeficijent vrednosti sortimenta 4. klase

$$k_4 = \frac{400}{650} = 0,615$$

- ✓ Osnova piljenja za prvi i drugi prolaz
1/18, 4/24, 2/28, 1/130, 2/28, 4/24, 1/18
- ✓ Širina zauzete zone

$$A_z = 136,5 + 4 * 29,4 + 8 * 25,2 + 2 * 28,9 + 14 * 3$$

$$A_z = 541,5mm$$

Redni broj	Klasa	Broj komada	Deblji na daske	Ležište	Širina u sirovom stanju	Širina u prosušenom stanju	Zapremina	Koef. vrednosti	
			a	l	bs	bp	Vi	Ki	Vi*Ki
			mm	mm	mm	mm	m3		
1	4	1	130	/	136,5	130	0,1014	0,615	0,0624
2	2	2	28	201,3	336,3663	320,3489	0,1076	0,846	0,0911
3	2	2	28	266,1	287,8451	274,1382	0,0921	0,846	0,0780
4	2	2	24	322,5	222,8402	212,2288	0,0611	0,846	0,0233
5	2	2	24	378,9	100,4927	95,70737	0,0275	0,846	0,0233
6	4	4	28	201,3	90,10131	85,81077	0,0676	0,615	0,0355
7	4	4	28	266,1	99,44649	94,71094	0,0636	0,615	0,0391
8	4	4	24	322,5	114,487	109,0352	0,0628	0,615	0,0386
9	4	4	24	378,9	152,93	145,6476	0,0839	0,615	0,0516
10	4	2	24	441,3	344,7525	328,3357	0,0946	0,615	0,0582
11	4	2	24	497,7	256,6996	244,4759	0,0704	0,615	0,0433
12	4	2	18	541,5	142,7507	135,953	0,0294	0,615	0,0181
13	2	4	28	/	136,5	130	0,0874	0,846	0,0739
14	2	2	24	/	136,5	130	0,0374	0,846	0,0317
15	4	6	24	/	136,5	130	0,1123	0,615	0,0691
16	4	2	18	/	136,5	130	0,0281	0,615	0,0173
Suma							1,1174		0,7826

- ✓ Koeficijent vrednosti osnove piljenja

$$k_v = \frac{\sum k_i \cdot V_i}{\sum V_i} = \frac{0,7826}{1,1174} = 0,700429$$

- ✓ Procenat iskorišćenja trupca

$$P_i = \frac{\sum V_d}{V_t} \cdot 100 = \frac{1,1174}{1,64} \cdot 100 = 68,117\%$$

4. ZAKLJUČAK

U ovom radu mogli smo da se upoznamo sa tehnološkim procesom prerade bukovog drveta na pilanama. Najpre smo krenuli sa izlaganjem o samoj bukvi kao drvnoj vrsti i njenim osobinama, a zatim je predstavljen i proces prerade bukovog drveta koji uključuje sve faze rezanja.

Zatim su dati osnovni podaci o tehnološkom procesu na pilanama kao i osnovni podaci o mašinama i alatima koji se nalaze na pilanama. Obradeni su gateri, tračne pile trupčare, kratilice, banseci i sl. Takođe sam izložio osnovne podatke o načinima piljenja, kako za rezanje skroz, rezanje prizmiranjem tako i za kružno individualno piljenje kao osnovnim vidovima prerade bukovine.

Na kraju, dat je i jedan primer izračunavanja maksimalnog kvalitativnog iskorišćenja pri raspiljivanju bukovih trupaca određenog prečnika.

LITERATURA

- [1] Николић, М., Прерада дрвета на пиланама ", Шумарски факултет Универзитета у Београду
- [2] Јевтић, П., Примарна прерада дрвета, ВШПСС Врање
- [3] Kršljak, B. (1996): Mašine i alati za obradu drveta I, Beograd
- [4] Kršljak, B. (2000): Mašine i alati za obradu drveta III, Beograd
- [5] Goglia, V. (1994): Strojevi i alati za obradu drva I dio, Šumarski fakultet Zagreb
- [6] Lovrić, A. (2008): Uticaj osnova piljenja na iskorišćenje jelove oblovine. Magistarski rad, Šumarski fakultet, Beograd.
- [7] Popadić, R. (2006): Uticaj osnova primarnog piljenja na iskorišćenje bukove oblovine i sortimentnu strukturu rezane građe. Magistarski rad, Šumarski fakultet, Beograd
- [8] Šoškić, B., Lovrić, A., Popadić, R. (2008): Uticaj kvaliteta trupaca na kvantitativno iskorišćenje jelove oblovine pri jednofaznom tehnološkom postupku pilanske prerade. Prerada drveta br. 21-22, Šumarski fakultet, Beograd, str. 5-8.
- [9] Šoškić, B., Popadić, R. (2003): Izbor tehnoloških postupaka pri namenskoj pilanskoj preradi drveta. Prerada drveta, br. 2, godina I, Beograd, str. 11-19.
- [10] Šoškić, B., Milić, G. (2005): Uticaj kvaliteta bukovih trupaca na iskorišćenje pri pilanskoj preradi. Prerada drveta, br. 12, Beograd, str. 15-22.
- [11] Šoškić, B., Todorović, N., Popović, Z. (2004.): Prerada bukovog drveta na pilanama – prilog istraživanju kvantitativnog i kvalitativnog iskorišćenja bukovine u pilanskoj preradi. Prerada drveta, br. 7-8, Beograd, str. 11-16.

FACTORS FOR ABSORPTION OF IONS AND CONTENTS OF MINERAL ELEMENTS IN PLANTS

Petar Petrov

MIT University, Faculty of Environmental Resources Management – Skopje
petrovpetar2012@gmail.com

Abstract: The issue of plant nutrition is ancient and a great deal of attention is dedicated thereto. Numerous scientific research studies have been conducted in natural and artificial controlled agro-ecological conditions for the purpose of solving the problem with the mechanism for absorption of ions and contents of minerals in plants. The results obtained have represented a basis for establishing number of theories with immense practical and scientific significance. However, many of these theories are still subject to research studies and represent great challenges in the field of science. The present paper indicates the factors that have greater influence over the absorption of minerals in plants, such as: temperature, light, pH, properties of the nutrition solution, ratio of ions present, ion antagonism, phylogenetic development. In average, dry plant tissues have the following elementary composition: carbon 45%, oxygen 42%, hydrogen 6.5 %, nitrogen 1.5 % and minerals (ash) 5%.

Keywords: mineral elements, factors for absorption, ion antagonism, phylogenetic development

ФАКТОРИ ЗА УСВОЈУВАЊЕ НА ЈОНИ И СОДРЖИНА НА МИНЕРАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ ВО РАСТЕНИЈАТА

Петар Петров

МИТ Универзитет, Факултет за менаџмент на еколошки ресурси - Скопје
petrovpetar2012@gmail.com

Абстракт : Проблемот со минералната исхрана на растенијата е многу стар и уште од најрани времиња му се придава големо внимание. За решавање на проблемот со механизмот на усвојување на јоните и содржината на минералните материи во растенијата, спроведени се многу научни истражувања во природни и вештачки контролирани агро-еколошки услови. Врз основа на добиените резултати поставени се многу теоретски основи кои имаат големо практично и научно значење, но и голем дел од овие основи се сеуште предмет на изучување и предизвик во науката. Во овој труд презентирани се факторите кои имаат позначајно влијание врз усвојувањето на минералните материи од страна на растенијата, а тоа се: влијание на температура, влијание на светлината, pH, својствата на хранливиот раствор, влијание на односот на јоните, антагонизам на јоните, филогенетски развој.

Во просек, сувите растителни ткива го имаат следниот елементарен состав : јаглерод 45%, кислород 42%, водород 6,5 %, азот 1,5 % и минерални материи (пепел) 5% .

Клучни зборови: минерални материи, фактори за усвојување, антагонизам на јони, филогенетски развој

1. ВОВЕД

Проблемот со минералната исхрана на растенијата е многу стар и уште од најрани времиња му се обраќа големо внимание. Со развојот на науката, а особено на хемијата и физиката, овој проблем се попрецизно се решава, иако за жал и денес многу прашања од физиологијата на минералната исхрана на растенијата не се во целост одговорени, особено оние кои се однесуваат на механизмот на усвојувањето на јоните.

За решавање на проблемот со механизмот на усвојување на јоните и содржината на минералните материи во растенијата, спроведени се многу научни истражувања. Овие истражувања се спроведени во природни и вештачки контролирани агро-еколошки услови. Врз основа на добиените резултати поставени се многу теоретски основи кои имаат големо практично и научно значење, но и голем дел од овие основи се сеуште предмет на изучување и предизвик во науката.

За да се добие одредена претстава за количината на потребите на растенијата од минерални елементи, потребно е најпрво да се познава составот на минералните материи во растенијата. Во просек, сувите растителни ткива го имаат следниот елементарен состав : јаглерод 45%, кислород 42%, водород 6,5 %, азот 1,5 % и минерални материи (пепел) 5% (Трпески, 1998).

Од ова може да се заклучи дека содржината на органските елементи (јаглерод, кислород, водород, и азот) изнесува околу 95% , а остатокот од околу 5 % припаѓа на минералните материи (пепел). Овој сооднос е многу непостојан и варира зависно од многу услови и фактори.

2. СОДРЖИНА НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ ВО РАСТЕНИЈАТА

За растење и развој на растенијата неопходно е присуство на биогени елементи. Афтотрофните растенија овие биогени елементи ги усвојуваат од околната средина во вид на јаглероден диоксид, вода, органски молекули во многу мали количини и минерални материи.

Минералните материи имаат повеќекратна улога во животот на растенијата. Можат да учествуваат во изградбата на органската материја, во создавањето на осмотски потенцијал во клетките, да катализираат одредени биохемиски процеси и др. Благодарение на ова минералните материи посредно или непосредно влегуваат или учествуваат во сите животни процеси на растенијата, поради што се нивен неопходен составен дел.

До сега во растителните ткива е утврдено присуство на околу 70 елементи. Во просек, сувите растителни ткива го имаат следниот елементарен состав : јаглерод 45%, кислород 42%, водород 6,5 %, азот 1,5 % и минерални материи (пепел) 5% .

Од ова може да се заклучи дека содржината на органските елементи (C, O, H и N) изнесува околу 95% , а остатокот од околу 5 % припаѓа на минералните материи (пепел). Овој сооднос е многу непостојан и варира зависно од многу услови и фактори.

Утврдено е дека постојат две групи на елементи: неопходни хранливи елементи и корисни хранливи елементи.

До оваа констатација дојдено е по основа на тоа како растението се развива ако одреден елемент е присутен во хранливиот раствор, а како ако истиот е изоставен од хранливиот растворот. При ова определување треба да се земе во предвид содржината на одреден елемент како резерва во ендоспермот или котиледонот, т.е. во плодот, како и потребата на различни растителни видови за поедини елементи.

За неопходни елементи се сметаат оние елементи без кои растението не може да го помине својот животен циклус. Во оваа група елементи спаѓаат : C, O, H, N, P, K, Ca, Mg, S, Fe, Mn, Cu, B, Zn, Mo и Co. Корисни елементи се оние без кои растението може да расте и да се развива, а нивното присуство стимулативно делува врз растението. Во оваа група спаѓаат : Na, Cl, Si и др.

Оваа класификација на елементите е многу условна. Имајќи ја во предвид специфичната улога на хлорот во процесот на фотосинтеза, овој елемент би требало да се категоризира во групата на неопходни елементи. Натриумот кај некои растителни видови, изразито влијае врз зголемувањето на приносот и растењето на растението.

Сите елементи во растителните ткива не се застапени во исти концентрации, па затоа елементите во исхраната на растенијата подлежат на уште една класификација и тоа :

- Макробиогенини елементи, во кои спаѓаат : C, O, H, N, P, K, Ca, Mg и S;
- Микробиогени елементи : Fe, Mn, Cu, B, Zn, Mo и Co.

Нивната количинска застапеност во растението не суди и за нивното значење за растението. Треба да се истакне дека не смее да се сфати дека макроелементите, иако се застапени во поголеми концентрации од микроелементите, се и позначајни во физиологијата на исхраната на растенијата.

Таб. 1 Концентрација на неопходни елементи во растителниот материјал (Stout, 1961)

Елемент	Хемиски симбол	Атомска маса	Концентрација во сувата материја		Релативен бр.атоми во однос на Мо
			mol/g	%	
Молибден	Mo	95.95	0.001	0.10	1
Бакар	Cu	63.54	0.10	6.00	100
Цинк	Zn	65.38	0.30	20.00	300
Манган	Mn	54.94	1.00	50.00	1000
Железо	Fe	55.85	2.00	100.00	2000
Бор	B	10.82	2.00	20.00	2000
Хлор	Cl	35.46	3.00	100.00	3000
Сулфур	S	32.07	30.00	0.10	30000
Фосфор	P	30.98	60.00	0.20	60000
Магнезиум	Mg	24.32	80.00	0.20	80000
Калциум	Ca	40.08	125.00	0.50	125000
Калиум	K	39.10	250.00	1.00	250000
Азот	N	14.01	1000.00	1.50	1000000
Кислород	O	16.00	30000.00	45.00	30000000
Јаглерод	C	12.01	40000.00	45.00	40000000
Водород	H	1.01	60000.00	6.00	60000000

Различни растителни органи содржат различни количини на минерални материи. Најчесто минералните материи најмногу се застапени во листовите, а значително е помала содржината во другите органи.

Најмала содржина на минерални материи кај зеленчуковите растителни видови има во плодот, а највисока во дрвенестиот дел од стеблото. Исто така и староста на растението, односно поедините органи, влијае врз содржината на минерални материи. Младите растенија и органи во принцип секогаш содржат повеќе минералните материи во однос на постарите. Покрај тоа и условите на одгледување, како што се: минерална исхрана, плодност на почвата, влажност на почвата и воздухот, осветленост на растението и др., значително влијаат врз содржината на минералните материи.

Таб. 2 Содржина на вкупни минерални материи и некои елементи во различни растителни видови (Рубин, 1976)

Растителен вид	% Пепел	% на елемент во пепел					
		K ₂ O	CaO	MgO	P ₂ O ₅	SO ₃	SiO ₃
Пченица (зрно)	2.1	30.5	2.8	12.0	48.9	1.3	1.5
Тутун (лист)	17.2	29.1	36.0	7.4	4.7	6.1	5.8
Компир (кртола)	3.8	60.1	2.6	4.9	16.9	6.5	2.0
Рен (корен)	8.5	39.0	10.1	3.7	10.4	24.7	7.2
Јачмен (цело раст.)	6.5	25.4	5.8	3.0	10.3	2.9	42.08
Црвена детелина	6.9	32.3	34.9	10.9	9.6	3.2	2.7

3. ФАКТОРИ ЗА УСВОЈУВАЊЕ НА МИНЕРАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ

Исхраната на секое растение е сложен агротехнички процес, кој може да се окарактеризира со следните показатели :

- Концентрација на одреден елемент на единица сува материја;
- Концентрација на одреден елемент по единица растение, орган или ткиво или вкупна содржина на минерални материи;
- Изнесување на хранливи елементи по единица површина и принос;
- Однос на елементи усвоени од страна на растението.

Врз вредноста на горенаведените показатели влијаат низа фактори, како што се : влијание на температура, влијание на светлината, рН, својствата на хранливиот раствор, влијание на односот на јоните, антагонизам на јоните, филогенетски развој и др.

3.1. ВЛИЈАНИЕ НА ТЕМПЕРАТУРАТА ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Температурата како еколошки фактор влијае врз сите физиолошко- биохемиски процеси кај растенијата, па така и врз усвојувањето на јоните, односно врз ефектот на минералните губрива.

Утврдено е дека при температура од 3-6°C се усвојуваат јони по следниот редослед : N (NO₃) > P> K> Ca> S, а при температура од 10-12°C: P> K> N (NO₃)> Ca> S (Sarić, 1991).

Апсорпцијата на јони достигнува максимум при температура од 15-25 °C, меѓутоа истата варира во зависност од природата на јоните. При температура од 25 °C апсорпцијата на јони е во однос на температурата од 13 °C е за неколку пати поголема и тоа : 3-4 пати за K и NH₄, 14 пати за NO₃, 4 пати за P₂O₅, а иста е за Ca и Mg (Sarić, 1991).

Усвојувањето на јони во зависност од температурата покажува дека, како почетната фаза на усвојувањето, така и движењето на минералните материи во коренот и надземните органи се во директна зависност од температурата.

Влијанието на температурата се согледува во тоа што таа ги забрзува хемиските процеси, а со тоа и создавањето на нови соединенија со усвоените елементи и материи кои се наоѓаат во клетката, а на тој начин и брзо се ослободуваат слободни места на кои се апсорбираат материи од околниот хранлив раствор.

Покрај усвојувањето на поедини јони исто така температурата игра и голема улога во метаболизмот на јоните. Во зависност од температурата, метаболизмот на азот е со различен интензитет. Пример при Q₁₀ усвојувањето на N изнесува 2,2 додека истовремено при Q₁₀ вклучувањето на N во протеините достигнува и до 2,9 т.е. осетливоста на вклучувањето на азотот во протеините при ниски температури е значително повисока во однос на процесот на неговото усвојување. Вградувањето на азотот во аминокиселини при ниски температури е различно. Температурниот коефициент за овој процес за аминокиселини изнесува 2,1 (а за усвојување 2,2), меѓутоа Q₁₀ за поедини аминокиселини е следниот : глутаминска киселина 2,9> валин 2,5> аспарагинска киселина и глицин 2,1> аспарагин и глутамин 1,8> анилин 1,4. Редоследот Q₁₀ за поедини аминокиселини и амиди може да послужи како индикатор за оцена на условите за протеосинтеза, бидејќи акцепторно- донаторната улога која го осигурува и усвојувањето и преместувањето на аминокиселините во оптимални или нивни блиски услови, го исполнува глутаминската киселина, додека при ниски температури анилин и амиди (Sarić, 1991).

И метаболизмот на фосфор во голема мера зависи од температурните услови. Утврдено е дека при ниски температури брзината на усвојувањето на фосфорот е значително намалена.

При разгледувањето на влијанието на температурата врз усвојувањето на минералните материи, треба да се земе во предвид дека голем број од елементите во растението се наоѓаат во јонска состојба (Ca, Na, K и др.), така што нивното усвојување и метаболизам зависи од многу други фактори, како што се: дишење и транспирација, а познато е дека интензитетот на овие процеси се зголемува со порастот на температурата. Со зголемување на интензитетот на дишењето се зголемува и содржината на органски киселини.

3.2. ВЛИЈАНИЕ НА СВЕТЛИНАТА ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Светлината како еколошки фактор има големо влијание врз усвојувањето на јоните. Во досегашните истражувања проучувано е влијанието на различен интензитет на осветлување врз усвојувањето на јоните. За жал овие истражувања се извршени во услови на мал интензитет на осветлување. Скоро во сите вакви истражувања констатирано е дека со зголемување на интензитетот на осветлувањето се зголемува и усвојувањето на јоните.

Таб. 3 Влијание на интензитетот на осветлување врз усвојувањето на одредени јони во mg кај пченката (Petrović, 1973)

Интензитет на осветлување (luxa)	Надземни органи				Корен			
	N	P	K	Ca	N	P	K	Ca
8500	7,77	1,78	8,41	1,19	5,64	1,00	3,84	0,61
17000	22,20	4,63	20,45	3,25	9,69	1,46	3,96	0,98
25000	26,58	7,18	31,50	4,45	5,70	1,40	5,56	0,98

При овие истражувања треба да се земе фактот дека интензитетот на осветлување во природни услови достигнува и до 120000 luxa.

И составот на светлосниот спектар има одредено влијание врз усвојувањето на јоните. Утврдено е дека азотот најмногу се усвојува при плави светлосни зраци, фосфор и калиум при жолто- портокалови и калциум при виолетови зраци.

3.3. ВЛИЈАНИЕ НА pH ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Постојат многу податоци за влијанието на pH реакцијата на средината врз усвојувањето на јоните. Оптималната pH вредност на почвата за одгледување на растенијата најчесто зависи од почвената структура и варира од pH= 3-10. Високата концентрација на водородни јони потпомага ослободување на разни катјони, како што се : K^+ , Mg^{2+} , Ca^{2+} , Mn^{2+} , Cu^{2+} и Al^{3+} од почвените минерали.

Растворливоста на соли, карбонати, сулфати и фосфати е повисока при кисела pH вредност, додека усвојувањето на јони е најинтензивно при неутрална pH реакција.

Според некои истражувања за влијанието на pH реакцијата врз усвојувањето на јоните, утврдено е дека усвојувањето е најинтензивно при следните pH вредности: N= 5.5-8.0, P= 5.0-6.0, K_2O = 4.5- 9.0, S= 5.0-9.0, Ca= 6.0-9.0, Mg= 4.5-7.0, а додека микроментите со исклучок на B поинтензивно се усвојуваат при кисела pH реакција (Трпески, 1998).

3.4. ВЛИЈАНИЕ НА СВОЈСТВАТА И КОНЦЕНТРАЦИЈАТА НА ХРАНЛИВИОТ РАСТВОР ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Познато е дека растенијата хранливите елементи од околната средина не ги усвојуваат во ист однос и количина во која се наоѓаат во самата средина, него во односи кои се специфични за поедини растителни видови. Овој феномен е многу специфичен и најчесто се зема како еден од показателите за објаснување на механизмот на усвојувањето на јоните. Голем број научници приоѓаат на теоретско решавање на овој проблем. На основа на „ коефициентот на комбинирање“ заклучено е дека приносот расте со зголемување на дозите на ѓубрива. Веер утврдил дека постои одреден однос помеѓу сумата на усвоени катјони и ањони и овој однос е означен како Беарова константа.

$$\text{Беарова константа} = \frac{K + Ca + Mg + Na}{N + P + S + Cl}$$

Од Беаровата константа произлегува дека при зголемено усвојување на катјони се зголемува и усвојувањето на ањони.

Врз основа на многуте спроведени биолошки опити, Веер констатирал дека: врз синтезата на органски материи и приносот позитивно влијание има зголеменото усвојување и содржината на поедини јони до одредена граница, а потоа настанува депресивно дејство.

Растенијата јоните од хранливиот раствор ги усвојуваат спротивно од градиентот на нивната концентрација. Количинскиот однос на поедини јони во хранливиот раствор многу силно влијае и на усвојувањето и на содржината на одредени јони во растението. Утврдено е дека намалена содржина на калиум во хранливиот раствор, допринесува за зголемена содржина на азот во растението. Исто така намалена содржина на азот во хранливиот раствор доведува до зголемена содржина на фосфор во растението. Количината и односот на поедини јони влијае врз физиолошко- биохемиските процеси кои доведуваат до намалена или зголемена отпорност кон ниски и високи температури, болести и други физиолошки нарушувања.

Постојат многу резултати кои досега не се доволно разјаснети во врска со влијанието на концентрацијата на хранливиот раствор врз усвојувањето и содржината на минерални материи во растенијата. Причината за тоа е што на усвојувањето на јоните од раствор со разни концентрации можат да влијаат и низа други фактори во текот на истражувањето. Во поголем број случаи утврдено е дека продуктивноста на растението се намалува во не оптимални концентрации. Концентрацијата на елементите има три максимума и тоа : при оптимална доза, при голем недостаток и при вишок од испитувани елементи, додека количината на синтетизираната органска материја има само еден максимум и тоа при оптимална концентрација на елементи во супстратот. Со зголемување на количините на дефицитарните елементи, појавата синергизам преминува во антагонизам и обратно. Утврдено е дека при помала концентрација на растворот, усвојувањето на јоните е поголемо.

3.5. ВЛИЈАНИЕ НА ОДНОСОТ И АНТАГОНИЗМОТ НА ЈОНИ ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Како наједноставен пример за согледување на влијанието на односот на јони врз усвојувањето на минералните материи може да се земе различен однос на К и Са кои имаат различно влијание врз нивното усвојување. При зголемен однос на К, се зголемува усвојувањето на К, а спротивно на тоа се намалува усвојувањето на Са. При екстремно висок однос на К: Са, калциумот не се усвојува и најчесто се издвојува од растворот. Усвојувањето не зависи само од односот, него и од потребата и подвижноста во растението.

Треба да се истакне дека одредени хранливи елементи кои се усвојуваат во првиот период од растот и развојот на растението, благодарјќи на својата особина, непречено да кружат во биохемиско-физиолошките процеси во растението, покасно можат да се користат во сите животни процеси. Оваа појава се нарекува реутилизација. Овој феномен најизразито се манифестира кај N, P, K и Mg.

За нормален раст и развој на растението потребно е хранливиот раствор да биде составен од повеќе соли. Доколку растворот е составен само од една сол, во тој случај истата ќе делува токсично. Таков е примерот со раствор од NaCl или CaCl₂. во случај да растворот содржи само една сол NaCl или CaCl₂ истата сол ќе делува токсично врз растението и растението нема да се развива, но доколку двата раствора се помешаат растението ќе може да расте и да се развива.

Појавата при која одредени соли вршат детоксикација на други соли се нарекува антагонизам.

Антагонизмот на јоните е условен од повеќе фактори. Во голем број случаи антагонизмот зависи и од растителниот вид. Заемното дејство на јоните може да се манифестира и врз усвојувањето на поедини јони. Антагонизмот најчесто се објаснува со особините на колоидите на протоплазмата

Таб. 4 Најчести антагонистички парови (Sarić, 1991)

Катјони	Катјони	Анијони
Mg- Na	Ca- Ba	Cl- Br
Mg- Ca	Ca- Li	Cl- NO ₃
Mg- K	Ca- Sr	Cl- SO ₄
Mg- Mn	Ca- Na	Cl- SeO ₄
K- Na	Ca- Mg	Cl- PO ₄
K- NH ₄	Ca- NH ₄	NO ₃ - PO ₄
K- Rb	Ca- K	NO ₃ - SO ₄
Fe- Mn	Na- Ba	F- Cl

Таб. 5 Специфично влијание на вишок елементи врз содржината на други елементи во растението (Sarić, 1991)

Елемент во вишок	Вид на влијание :	
	Позитивно- зголемена	Негативно- намалена

	концентрација за > 15%	концентрација за >15%
N	/	Mg, Co, Mo, B
P	/	N, Ca, Mg, Co, B
K	Mo	N,P,Ca,Mg, Cu, Zn, Mn, Co
Mg	/	P, K, Ca, Mn, Co, B
Cu	Mg, Co, Mn	Mo
Zn	Ca, Mg, Co	/
Mn	K, Zn, Co	Mg, Mo
B	Cu	/

3.6. ВЛИЈАНИЕ НА АЕРАЦИЈАТА И ТРАНСПИРАЦИЈАТА ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Во врска со влијанието на аерацијата на растворот врз усвојувањето и содржината на минерални материи во растението, слободно може да се каже дека доколку аерацијата е подобра, дотолку е зголемено и усвојувањето на хранливите материи. Проблемот со аерацијата е условен со температурниот режим. При зголемена температура потребна е почеста аерација на хранливиот раствор. Овој проблем со влијанието на аерацијата исто така е условен и од метаболизмот на дишењето, односно од неговите фактори.

Мислењата за влијанието на транспирацијата врз усвојувањето на јоните се многу противречени. Според една група на автори утврдено е дека со зголемување на транспирацијата се зголемува и усвојувањето на јоните, додека друга група на автори сметаат дека нема поврзаност помеѓу интензитетот на транспирацијата и усвојувањето на јоните.

Таб. 6 Усвојување на вода и јони од страна на растението во тек на 96 часа (Sarić, 1991)

Влажност на воздух	Група растенија	Усвојување во m/ekv				Усвоено вода во ml
		P	Ca	Na	K	
Ниска	A	13.6	25.0	41.4	35.6	330
Висока	A	9.6	13.0	41.8	52.8	165
Ниска	B	11.2	27.0	46.8	56.4	325
Висока	B	8.6	15.0	41.0	27.8	150

Од напред изнесените податоци може да се заклучи дека не постои голема зависност помеѓу усвојувањето на водата и голем број на елементи. Ова може да се согледа и со примерот за усвојувањето на фосфор. Ако во почвениот раствор имаме концентрација на H_3PO_4 од 1mg/l, тогаш за да се усвои 1kg H_3PO_4 потребно е растението да прими околу 1000 l вода.

3.7. ВЛИЈАНИЕ НА РИЗОСФЕРНАТА МИКРОФЛОРА ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Коренот во почвата е опкружен со голем број микроорганизми, а составот на микрофлората зависи од растението домаќин и природата на кореновите секрети. Од кореновите излучувања во прв ред треба да се спомене H_2CO_3 , чија што концентрација е многу висока. Коренот ослободува и други органски киселини како што се : јаболчна, мравја, килибарна и винска, а во многу мали количини ослободува и H_3PO_4 . Покрај киселините коренот ослободува и минерални материи (N, P, K, Ca и др.), витамини (биотин, тиамин, пиридоксин, рибофлавин и др.), ензими (амилаза, инвертаза, липаза), шеќери и аминокиселини. Количината на излучувањата расте со зголемување на кореновиот систем, што влијае и на промената и составот на ризосферната микрофлора.

Во тек на животната активност на микроорганизмите, тие користат соединенија кои не се достапни за растенијата, претворајќи ги во лесно достапни, исто така и издвојуваат и органски материи од типот на ауксини кои вршат стимулација на физиолошката активност на коренот.

Легуминозните бактерии продираат низ кореновите влакненца, размножувајќи се и формирајќи симбиотска зона која врши фиксација на азотот од воздухот.

Постојат и друга група бактерии како *azotobacter* кои не продираат во коренот, но почвата во кореновата зона ја збогатуваат со азот и ослободуваат стимулатори на растот.

Групата на микроорганизми фосфоминерализатори ја потпомагаат минерализацијата на органските форми на фосфор до H_3PO_4 . Освен бактериите во ризосферата на кореновиот систем се наоѓаат и некои габи кои играат голема улога во усвојувањето на материите. Особено овие габи се од значење за повеќегодишните растенија. Таква габа е *микориза*, која во зависност од продирањето на клетките во кортексот разликуваме:

- ектомикориза која врши интерцелуларна инфекција;
- ендомикориза, со интерцелуларна инфекција;

в) комбинација помеѓу екто и ендомикориза.

Големо влијание микоризите имаат во усвојувањето на фосфорот од почвениот раствор.

3.8. ВЛИЈАНИЕ НА ОНТОГЕНЕТСКИОТ РАЗВОЈ НА РАСТЕНИЕТО ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Утврдено е дека усвојувањето и содржината на поедини јони не е иста во сите фази од онтогенетскиот развој на растението. Скоро сите растенија во почетокот на својот раст и развој имаат најголем интензитет на усвојување на N, P, K, додека содржината на Ca, Mg и другите елементи се зголемува во покасните фази од развојот на растението.

При следење на овие промени треба да се земе во предвид и онтогенетскиот развој не само на целото растение, туку и на поедини органи. Така на пр. концентрацијата на азот секогаш е највисока во најмладите листови, за разлика од постарите, па спрема тоа дистрибуцијата на разни органи е различна.

Најчесто N, P, K, S и Fe се акумулираат во младите листови, потоа во постарите, па гранките и на крај најмалку во стеблото, додека Ca и Na повеќе ги има во постарите делови. Меѓутоа вкупната содржина на сите елементи во растението најголема е во најстарите органи.

Таб. 7 Концентрација на поедини хранливи елементи во пченица при различна старост (Čurić, 1966)

Етапа на онтогенеза	Старост во денови	Хранливи елементи во mg/%					Хранливи елементи во %		Маса на раст. во g
		P	K	Ca	S	Fe	Na	N	
I	29	134.09	154.89	17.96	13.95	2.71	-	3.84	0.58
II	39	86.93	164.31	21.17	10.43	2.62	1.96	3.47	1.70
III	46	76.68	153.70	28.79	7.92	1.58	0.87	3.98	1.74
IV	53	79.96	119.41	25.49	6.67	1.02	0.78	3.76	2.34
V-VI	60	65.11	112.26	33.82	-	1.04	0.72	3.29	4.87
VI	69	55.70	113.35	27.82	5.26	0.68	0.64	2.93	5.43
VII	76	44.10	95.05	34.91	4.37	0.86	0.76	2.96	5.89
Класење	85	42.89	90.86	26.40	3.79	0.63	0.61	2.69	7.29
Млеч. зрелост	93	33.42	46.69	16.43	1.88	0.56	0.61	2.27	7.37
Восочна зр.	105	21.14	45.53	11.74	1.55	0.71	0.63	2.31	7.13

Секогаш треба да се земаат во предвид овие карактеристики при рационалното и ефективно спроведување на минералната исхрана.

3.9. ВЛИЈАНИЕ НА ХЕТЕРОГЕНОСТА НА ТКИВА, КЛЕТКА И СУБЦЕЛУЛАРНИ ЕДИНИЦИ ВРЗ УСВОЈУВАЊЕТО НА МИНЕРАЛНИ МАТЕРИИ

Хемискиот состав на растението не се разликува само во текот на онтогенетскиот развој, него постои и голема разлика во содржината на поедини јони во зависност од поедини органи (корен, стебло, лист, плод), одредени органи (листови со различна старост), како и одредени делови од органот.

Хемиската хетерогеност особено е важно да се познава при утврдувањето на симптомите од вишок или недостаток на одредени елементи.

Со научни истражувања утврдено е дека меристемските ткива се знатно побогати со N, P, K, во однос на Ca и Na. Некои јони се наоѓаат во вакуолата (K, Ca и др.), додека други јони се присутни во цитоплазмата. Според тоа постои и разлика во содржината на одредени јони во јадрото, митохондриите и хлоропластите.

Таб. 9 Концентрација на минерални елементи во лист (L) и хлоропласти (HL) кај пченка во зависност од количината на минерални елементи во mg/g сува материја (Repka, 1986)

Вар.	N		P		K		Ca		Mg		Сума	
	L	HL	L	HL	L	HL	L	HL	L	HL	L	HL
NPК	44.3	49.6	3.2	4.7	34.0	37.0	12.4	7.8	3.2	4.1	97.1	103.2
PK	13.1	27.8	6.1	7.5	69.8	39.0	10.8	3.6	4.1	7.8	103.9	95.7
NK	34.7	35.5	1.3	1.7	44.4	36.9	10.0	0.3	3.9	4.2	94.3	88.6
NP	46.3	57.6	5.4	6.5	6.9	8.0	12.6	3.3	10.0	9.2	81.2	94.6

Од наведените резултати може да се заклучи дека при оптимална исхрана кај пченката, концентрацијата на N, P, K и Mg е значително повисока во хлоропластите во односот на лисното ткиво.

4. ЗАКЛУЧОК

Врз основа на напред изнесените теоретски основи, може да се заклучи дека:

- Сите претходно изнесени фактори било да се абиотички или биотички имаат влијание врз интензитетот на усвојувањето и содржината на минерални материи во растенијата;

- Усвојувањето на јони во зависност од температурата и светлината покажува дека, како почетната фаза на усвојувањето, така и движењето на минералните материи во коренот и надземните делови на растението се во директна зависност од температурата и светлината;
- Растворливоста на соли, карбонати, сулфати и фосфати е повисока при кисела рН реакција, додека усвојувањето на јони е најинтензивно при неутрална рН реакција;
- Својствата и концентрацијата на хранливиот раствор имаат позитивно влијание врз синтезата на органска материја и приносот до одредена граница, а потоа настанува депресивно дејство;
- Антагонизмот на јоните има големо влијание врз усвојувањето на поедини јони, а тоа најчесто се објаснува со особените на колоидите на протоплазмата;
- Онтогенетскиот развој на растенијата има големо влијание врз усвојувањето и содржината на минерални материи во растенијата бидејќи разни елементи играат важни физиолошко- биохемиски улоги во различни етапи од развојот на растението.
- Сите напред изнесени фактори имаат големо значење како научно, така и практично при утврдување на дози и начини на губрење. Секако ефектот од наведените фактори е многу комплексен и тешко е да се издвои нивното влијание само на усвојувањето на јоните од другите физиолошко- биохемиски процеси кои се одвиваат во растението.

5. КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] Видоја Трпески (1997), *Агрохемија со физиологија и исхрана на растенијата*, Земјоделски факултет, Скопје,
- [2] Miloje Sarić, Borivoj Krstić, Zivko Stanković (1991), *Fiziologija biljaka*, Nauka, Beograd,
- [3] Petrović, N. (1973), Odnos između različitih hibrida kukuruza prema intenzitetu osvetljenosti i mineralnoj ishrani, Magisterski rad, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad,
- [4] Repka, J. (1986), Funkcija mineralnych živin u regulácii foto-syntézy a rastu rastlin, VEDA, Bratislava, s. 185,
- [5] Рубин, А. Б. (1976), *Курс физиологии растений*, Вишняя школа, Москва,
- [6] Stout, P. R (1961), Micronutrient need for plant growth, Proc. Hinth. Amm. Calif. Fertilizer, Cong. 21-23,
- [7] Čurić, R. (1966), Proučavaje dinamike usvajanja, kretanja i nakupljanja hranljivih elemenata N, P, K, Ca, S, Fe i Na u toku porasta i razvića pšenice, Arhiv za poljoprivredne nauke, 65-100

**BIOLOGICAL DIVERSITY IN PROTECTED AREAS IN THE REPUBLIC OF
MACEDONIA**

Vesna Markoska

MIT University Skopje - Faculty of Environmental Resources Management
vesnemarkoska@yahoo.com,

Vlado Velkoski

MIT University Skopje - Faculty of Environmental Resources Management
vlado_velko@hotmail.com

Abstract: The basic goal of this paper is to show to give an overview of the wealth of Macedonia with biodiversity ecosystem types, types, habitats, communities and species that make Macedonia the top of the list of countries with significant biodiversity in Europe. In Macedonia are shaped more types of ecosystems: water, coastal grassland, hilly, steppe, forest and mountain ecosystems. Also registered more than 260 plant communities with a predominance of grass, forest ecosystems and planning. Species diversity is shown with over 16,000 taxa of fungi flora and fauna. It is particularly important that in Macedonia there are more than 900 endemic species of which 850 are endemic Macedonian

Keywords: Biological diversity, endemic species, ecosystem.

**БИОЛОШКА РАЗНОВИДНОСТ ВО ЗАШТИТЕНИТЕ ПОДРАЧЈА ВО
Р.МАКЕДОНИЈА**

Весна Маркоска,

МИТ Универзитет – Скопје, Факултет за Менаџмент на Еколошки Ресурси
vesnemarkoska@yahoo.com,

Владо Велкоски

МИТ Универзитет – Скопје, Факултет за Менаџмент на Еколошки Ресурси
vlado_velko@hotmail.com

Резиме: Основна цел на овој труд е да се даде еден приказ на богатството на Р.Македонија со биолошка разновидност со типови екосистеми, типови, станишта заедници и видови, кои ја стават Македонија на самиот врв на листата на земји со значаен биодиверзитет во Европа. Во Р.Македонија се оформени повеќе типови екосистеми: водни, крајбрежни тревести, брдски, степолики, шумски и планински екосистеми. Исто така регистрирани се над 260 растителни заедници со доминација на тревести, шумски и планински екосистеми. Видовиот биодиверзитет е претставен со над 16.000 таксони од дивата флора фунгија и фауна. Посебно е значајно што во Македонија егзистираат над 900 ендемични видови од кои 850 се македонски ендеми.

Клучни зборови : Биолошка разновидност, ендемични видови, екосистеми.

1. ВОВЕД

На територијата на Македонија издвоени се два биогеографски региони:Континентален и алпски и еден подрегион субмедитерански. Во зависност од лоцираноста и надморската височина, издвоени се осум климатски вегетациски климатски зони.

Во субмедитеранскиот појас се издвоени две подрачја субмедитеранско подрачје (50-500мнв)со површина 800.000 ha и континентално субмедитеранско подрачје (501-600)мнв со површина 97.000ha. што претставува една третина или 35%. Во континенталниот појас претставува повеќе од една третина или 35%.Основни компоненти на биодиверзитетот во Република Македонија се издвоени согласно со меѓународните критериуми на конвенцијата за биодиверзитет (Рио 1992).Состојбата од зачувуваноста се анализирани од експерти, во рамките на проектот изготвување на национална студија за биодиверзитет.

На територијата на Македонија се издвоени шест типови на екосистеми:

Водни екосистеми, крајбрежни, тревни степолики, шумски планински.

Кај водните екосистеми доминантни се речните кои имаат оформено четири главно речни сливови :Вардарски,Струмички, Црнодримски и Слив на Биначка Морава. Потоа следуваат Езерските Екосливови кај кои се издвојуваат трите таксонски природни езера: Охридско,Дојранско и Преспанско. Посебно се значајни високопланински езера наЈакупица,Пелистер, Шар Планина, и Јабланица. Бројно се намалени блатните и мучуришните мучуриштата (сочувани со рецентни форми од Катлановско Блато,

Моноспитовско блато, Студенчишко блато, Стенско блато, Езерани. како и темпорални води и тресишта. Крајбрежните екосистемски типови, (тресте, песочни, карпести, шумски појаси) се сочувани во вид на фрагменти покрај поголемите, реки, природни езера, акумулации и блатата. На нив се надоврзуваат тресте екосистеми и вегетациски појаси. Посебен тип на екосистем претставува степоликата лоцирана во средното повардарие (Пепелиште и Криволак)

2. ШУМСКИ ЕКОСИСТЕМИ

Шумските екосистеми се најзастапени. Тие се разликуваат со деградирани шуми (светли шуми и шикари). Планинските екосистемски типови се најстабилни. Тие се надоврзуваат на шумските екосистеми зафаќајќи ги подрачјата на суб-алпскиот и алпскиот појас. Посебно се издвоени екосистемски комплекси како планински венци (Осоговски планини, Малешевски планини, Беласица; Кожув, Ниџе, Баба планина, Галичица, Јабланица, Дешат, Кораб, Бистра, Јакупица, скопска Црна Гора, Шар планина. Типови станишта (хабитати) Со досегашните истражувања, извршени во рамките на проектите CORINE, биотопи, Каталог на водни станишта Емералд мрежа и ПЕЕН на територијата на република Македонија идентификувани се 32 типа на живеалишта.

3. ВЕГЕТАЦИСКИ ЗАЕДНИЦИ

Бројот на **вегетациските заедници** во Македонија е голем, над 270 заедници. Доминираат шумските дрвенести заедници со над 55%, а потоа следуваат тревестите заедници, езерските и речните вегетациски заедници, додека најмали површини зафаќаат блатните заедници и темпоралните заедници. Со извршената анализа на структурата на шумските заедници констатирано е дека доминираат заедниците на прнар и бел габер (35%), потоа следи заедницата на дабот благун и белиот габер (27,5%), заедницата на дабот горун (13,5%), па горската букова заедница (10,6%), подгорската букова заедница (9,7%) и заедницата од петоигличест бор-молика, смрча и муника (3,8%). Водните вегетациски заедници се застапени кај протечните и стоечките води. Посебно се значајни флотантните и субмерзните растителни заедници во трите природни езера. Блатните растителни заедници се сочувани во вид на фрагменти кај поголемите блатата и мочуришта. Посебно се значајни 13 блатни растителни заедници во кои доминираат рогозот, трската, јункосот и други видови. Видов деверзитет го сочинуваат над 16.000 видови групирани во некулку групи: бактерии, алги, лишаи, габи, мовови, виши растенија безрбетни и рбетни животни, од кои над 850 се ендемични видови.

Табела 1. Таксономска група

Таксономска група	број на видови	ендеми
Флора		
алги	2170	196
лишаи	354	-
габи	1253	-
мовови	398	2
папрати	45	1
ликоподиумови растенија	6	-
членестостеблени растенија	7	-
голосемени растенија	18	-
скриеносемени растенија	3200	114
Вкупно:	7451	313

Кај флорадиверзитетот (над 7400 видови) доминираат вишите растенија (над 3500 видови), потоа се алгите 2170 видови, габите (1253 видови), мововите околу 400 вида и лишаите (354 вида). Останатите групи се застапени со мал број на видови. Исто така посебно се издвоени природните живеалишта на диви растителни видови. Тоа се 14 локалитети со вкупна површина од 2645 ha. Кај нив претежно се застапени заштитени видови од дендрофлората (најмногу бор, ела, смреката, бука, див костен, платан и др.

Табела 2. Таксономска група

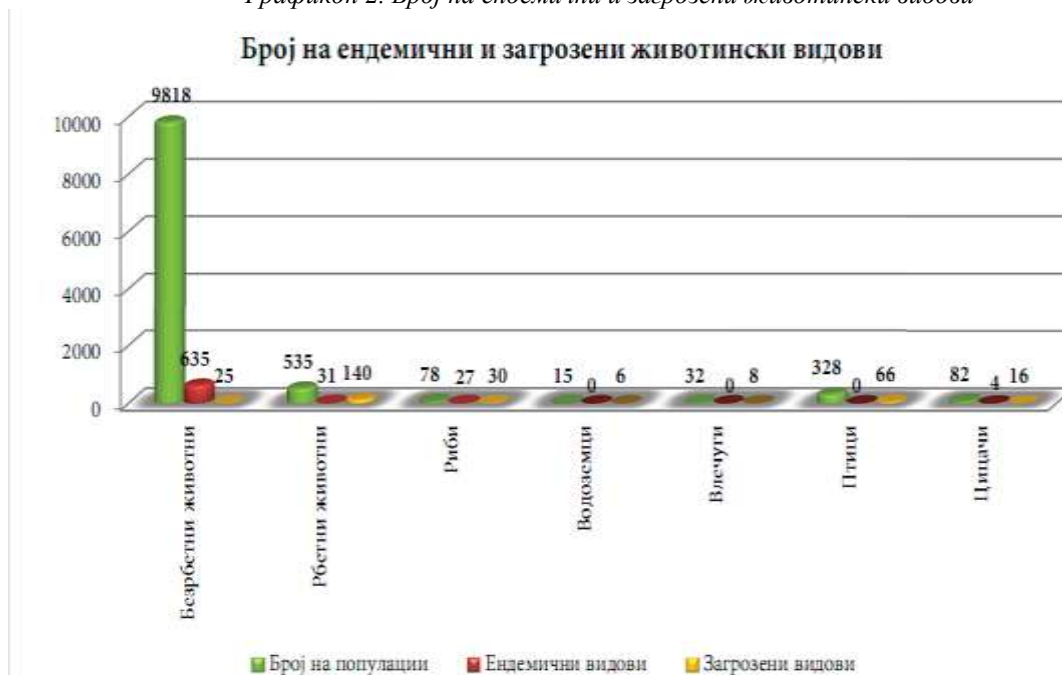
Таксономска група	број на видови	ендеми
Фауна		
протозои	113	32
сунѓери	10	6
сплескани црви	85	35
нематоди	553	-
ротифери	269	-
прстенести црви	186	48
копривкари	2	-
врвчари	1	-
мекотели	366	131
членконоги	8234	383
Рбетници (хордати)	535	30
Вкупно:	10353	664
Севкупно (флора и фауна):	17604	977

Графикон 1. Број на ендемични и загрозени диви растителни видови

Кај фаунистичкиот девирзитет (10353 вида) доминираа безрбетните животни(9819) видови од кои најбројни се членконогите (8234) вида, нематодите (523) вида, и мекотелите (366)вида додека рбетните животни се застапени со (535) вида. Кај нив најбројна е групата на птиците(320 вида и 20 подвида, потоа се цицачи (82)вида риба, (58) афтохтони видови, влекачи 32 вида и 8 подвида, и водоземци 15 вида и 2 подвида. Кај нив најбројна е групата на птиците(320 вида и 20 подвида, потоа се цицачи (82)вида риба, (58) афтохтони видови, влекачи 32 вида и 8 подвида, и водоземци 15 вида и 2 подвида.

Графикон 2. Број на ендемични и загрозени животински видови

4. ГЛАВНИ ЗАКОНИ ЗА ОПСТАНОК НА ЕКОСИСТЕМИТЕ ХАБИТИТЕ И ДИВИТЕ ВИДОВИ.

Врз основа на направените проценки(во рамки на направени повеќе проекти и студии издвоени се повеќе причини за загрозување на биодиверзитетот во Македонија. Тоа се загубите на природни екосистеми и природни живеалишта поради нивна модификација и фрагментација. Притоа најголеми промени се забележани кај водните станишта (природни езера, блата и мучуришта, но и кај оделни делници кај поголемите реки. Битно се изменети и тревните екосистеми од кои поголем дел кај рамничарските предели дел се претворени во обработливи површини. Клучни сектори кои негативно влијаат врз биодиверзитетот, најбројни според интезитетот се:

Земјоделството, кое имаше битно влијание врз биолошката разновидност во македонија повтората светска војна, вклучувајќи го исушувањето на мучуриштата, земјоделската експанзија која опфати широки размери и подоцнежното опаѓање на селата.

Рибарството, прекумерниот лов предизвика сериозни закани за рибниот деверзитетот особено во Мкедонија.

Собраќајниот сектор, особено неговото влијание врз фрагментацијата на стаништата.

Енергетскиот сектор, како причинител на загадувањето, како и со изградба на хидроелектричните центри и далноводи.

Индустријата и рударството главно преку нивното влијание преку загадување на почвата, воздухот, водата имаа значителна улога на заканите на големи површини во Македонија. Туризмот како главно влијанијасе поврзани со изградба на нелегални туристички објекти, несоодветна инфраструктура на повеќето хотели и одморалишта и несовесното однесување на туристите.

Изградба и градежништво, како резултат на пренамена на земјиште, разорување и уништување на стаништата, нарушување на животинските популации, како и загадување што произлегува од несоодветното постапување со произлезениот отпад.

5.ЗАКЛУЧОК

Како заклучок можеме да донесеме дека Р.Македонија избобилува со биолошка разновидност и истата треба да се одржува, бидејќи спага во категорија на засгнатост и загрозеност. Неконтролираните активности на антропогениот фактор негативно се одразиле и се уште влијаат на опстанокот на екосистеми, типовите станишта и посебно врз популациите и распространетоста на дивите видови.

Покрај деградациите на просторот и вегетација загрозувањата се условени и од прекумерното користење на биоресурсите, најчесто за комерцијални цели. Со тоа голем број на афтохтони лековити растенија на

самоникни габи се со статус на засегнатост а некои видови се загрозени(орхидеи, салепи, мечкино уво гороцвет, слатка папрат, вргани смрчки.

Кај животинските видови засегнати се афтохтоните и посебно ендемичните видови риба (поточка, пастрмка, пелистерска пастрмка, пелагониска, преспанска пастрмка белвица, преспанска мрена, преспанско грунче, додека преспанскиот крап е критично загрозен.

Сите овие закани за биодиверзитетот, базичните причини за нив е дејство на економските сектори имаа дополнително негативно влијание на тоа од климатски промени. Поточно тие ја нарушуваат способноста на природните екосистеми, заедници и видови да се адаптираат на климатските промени, или да се преместуваат во просторот со цел да ги избегнаат негативните влијанија од климатските промени. Исто така се критично загрозени поточниот и езерскиот рак и македонскиот мрmoreц. Поради нелегално собирање засегнати се популациите на копнени полжави(шумски, лозов, грневиден полжав,копнените желки(полска и ридска желка), водни желки и поскокот додека е загрозен опстанокот на остроглавата желка. Поради нелегален лов засегнати се над 60 видови птици, а се загрозени 6 видови птици (орли и мршојадци). Од цицачите загрозени се лилјациите, рисот, видрата, и јазовецот

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Милто Мулев, Заштита на животната средина, Универзитет “Св Кирил и методиј”, Природно математички факултет, Институт за биологија, 1997
- [2] Милто Мулев, Еколошки лексикон, Универзитет “Св Кирил и методиј”, Природно математички факултет, Институт за биологија, 2006
- [3] Мицевски К., Матовски В, Флора на Македонија (МАНУ), Скопје
- [4] Драган Колчаковски, Биогеографија, “Св Кирил и методиј”, Природно математички факултет, Скопје, 1997

LANDSLIDE RELATED REHABILITATION AND PROTECTION MEASURES

Tode Kasapinov

MIT University, Faculty of ecological resources management, Skopje Macedonia,
tode.kasapinov@gmail.com

Blagica Cekova Ph.D

MIT University, Faculty of ecological resources management, Skopje Macedonia,
cekovab@yahoo.com

Erhan Mustafa

Abstract: A landslide is a phenomenon that occurs within a process of sliding i.e. movement of huge soil masses downward slopes of hills, mountains, and riverbanks. The sliding process may appear as natural or as technogenic (artificial or anthropogenic), the latter being caused by human activity. Sliding itself may affect all types of stones yet is most often and predominant with soil materials.

The crucial point with landslide investigation is the accurate establishment of the sliding-affected surface as this governs the selection of rehabilitation measures. In most cases, this is a clearly expressed surface or zone along which main mass movement and dishaping tend to appear. Proper determining of all required parameters related to landslides as well as adequate designing of protection and rehabilitation measures require that numerous parameters be specified, in particular: geological composition, landslide position regarding the relief, landslide surface character, landslide size i.e. landslide surface area and volume, landslide thickness, landslide movement speed, type(s) of material(s) affected by landsliding etc.. Possible geological engineering measures to introduce for the purpose of rehabilitation after landsliding include geometry modifications along the slope or inclination, drainage, supporting structure development, and internally reinforced inclination development. According to the time when rehabilitation measures are to be effected, there can be preventive and acute rehabilitation measures. Landslides are capable of being the cause of numerous various impacts over the terrain itself, over the landscape or over developed structures, a fact which adds considerable complexity to tasks related to landslide investigation, rehabilitation, and monitoring.

Keywords: landslides, landsliding process, rehabilitation and protective measures.

САНАЦИЈА И ЗАШТИТА НА СВЛЕЧИШТА

Тодe Касапинов

МИТ Универзитет, Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, Скопје, Македонија
tode.kasapinov@gmail.com

Благица Цекова

МИТ Универзитет, Факултет за менаџмент на еколошки ресурси, Скопје, Македонија,
cekovab@yahoo.com

Ерхан Мустафа

Резиме: Свлечиште е појава која настанува со процес на свлекување, односно процес на движење на големи земјини маси по падините на ридско планинските региони или бреговите на реките. Процесот на свлекување може да биде природен или техноген (вештачки или антропоген) процес, кога е предизвикан со дејноста на човекот. Со свлекувањето можат да бидат опфатени сите видови карпи, но најчесто и најзастапено е кај почвените материјали.

При истражување на свлециштата најзначајно е прецизно да се дефинира површината на свлекување, бидејќи од таму зависи изборот на санационите мерки. Таа е најчесто јасно изразена површина или зона по која настануваат главните поместувања и деформации на масите. За правилно дефинирање на сите потребни параметри кај свлециштата и за соодветно проектирање на мерките за заштита и санација е потребно дефинирање на голем број параметри и тоа: геолошката градба, положба на свлециштата во однос на релјефот, карактерот на површината на свлекувањето, големината на свлециштето односно негова површина и волумен, дебелината, брзината на движење, типот на материјал зафатен со свлекување и др. Геотехниката како можни мерки за санација кај свлецишта ги користи: промена на геометрија на падината или косината, дренирање, потпорни градби и внатрешно зајакнати косини. Според времето на изведување на мерките, постојат два вида на санација: превентивни и акутни мерки за санација.

Свлечиштата може да предизвикаат голем број различни влијанија врз теренот, околината и објектите, од што произлегува тежината на задачите при нивно истражување, санирање и набљудување.

Клучни зборови: свлечишта, процес на свлекување, санација и мерки за заштита.

1. ВОВЕД

Под свлечишта се подразбира појава која настанува со процес на свлекување. Свлечиштето може да биде природен или техноген процес, кога е предизвикан со дејноста на човекот. Со свлекување можат да бидат опфатени сите видови карпи, но најчесто и најзастапено е кај почвените материјали. Движењето на тие маси кај свлечиштата се одвива релативно бавно. Кога свлечиштата се активираат и пристигнат до коритото на поројниот тек, претставуваат објект на многу активно поткопување и губење на поткрепата, поради што се забрзува процесот на лизгање. Свлечиштата се многу големи изворишта на ерозивен материјал и постојано го збогатуваат поројното корито со нанос.

При истражувањето на свлечиштата најзначајно е прецизно да се дефинира површината на свлекување бидејќи понатаму од тоа многу зависи изборот на санкционите мерки.

2. ФАКТОРИ ЗА ПОЈАВА НА СВЛЕЧИШТАТА

За покренување на земјишните маси пресудно влијание имаат следниве фактори:

1. Распаѓање на карпите
2. Дејствување на силите на земјината тежа
3. Дејството на површинските и подземните води
4. Земјотреси и останати надворешни сили.

3. КАРАКТЕРИСТИКИ НА СВЛЕЧИШТАТА

За разлика од одроните свлечиштата ги имаат следните карактеристики:

1. Маса во движење, која глобално претставува компактен и поврзан дел од теренот
2. Поседуваат рамнина на лизгање од која зависи рамнотежата на земјината маса
3. Движењето е бавно и често со краткотрајни или долготрајни прекини
4. Движењето на масата е во вид на лизгање и ретко се јавува тркалање и превртување на поедини парчиња.

4. СОСТАВ НА СВЛЕЧИШТАТА

Основни елементи на свлечиштата се:

1. Чело (круна)
2. Главна челна пукнатина
3. Врв
4. Глава на свлечиштето
5. Секундарна пукнатина
6. Тело (сомачен дел) на свлечиштето
7. Јазик на свлечиштето
8. Крај на свлечиштето (ножица)
9. Зона на ножица или стапало (дно) на свлечиштето
10. Површина (зона) на свлекување
11. Дно (подина) на површината на свлекување
12. Разделна површина на свлекување
13. Подвижен материјал
14. Зона на пренесување на материјалот
15. Зона на акумулација
16. Зона на слегување на материјалот
17. Поместена маса
18. Акумулиран материјал
19. Криала (бокови) на свлечиштето
20. Првобитна површина на теренот.

5. ВИДОВИ НА СВЛЕЧИШТА

Во зависност од критериумите, постојат повеќе поделби на свлечиштата. Ако, како основен критериум се земе дебелината на телото на свлечиштето сите свлечишта може да се подредат во неколку групи:

1. Површински свлечишта кај кои рамнината на лизгање се наоѓа на длабочина од 0,1 м
2. Плитки свлечишта-рамнината на лизгање е на длабочина до 5,0 м

3. Длабоки свлечишта-дебелината на телото на свлечиштето е до 20 м
4. Многу длабоки свлечишта
5. Делапсивни свлечишта
6. Детрузивни свлечишта.

6. УСЛОВИ ЗА ПОЈАВА НА СВЛЕЧИШТА

За појава и развој на свлечиштата неопходно е да се исполнат одредени услови од релејфски, климатски, педолошки, геолошки и хидролошки карактер. На различни локалитети и при различни услови, овие природни фактори се јавуваат во најразлични комбинации. За појава на свлечиште неопходно е да се исполнат следниве услови:

- теренски услови
- геоморфолошки процеси
- физички процеси
- геоморфолошки процеси.

7. ПРИЧИНИ ЗА ПОЈАВА НА СВЛЕЧИШТА

За појава и развој на свлечиште освен одредени услови кои треба да се исполнат потребно е да постојат и причини за нарушување на постојаната рамнотежа. Нарушувањето на рамнотежата на теренот и почетокот на лизгање се одвиваат под дејство на три групи на процеси.

- Во **првата група** спаѓаат дејства и процеси со кои се менуваат надворешниот облик и димензиите на падината:

- поткопување на ножиците на падините под дејство на протечните води или ударот на брановите
- засеци на падини при изградба на патишта, железнички пруги, канали итн
- изградба на насипи на падини при што се нарушува постојната рамнотежа
- губење на потпирачот во ножиците на падините воспоставен од страна на хидростатичкиот притисок на акумулирани води, во услови кога доаѓа до брзо празнење на акумулациите и снижување на нивото на водата, со што се губи хидростатичкиот притисок.

- Во **втората група** спаѓаат процеси кои не предизвикуваат надворешни туку внатрешни нарушувања, поради што се нарушува воспоставената рамнотежа:

- хидродинамички притисок на водата која се филтрира низ телото на свлечиштето
- хидростатички притисок на водата која се наоѓа во пукнатините, празнините и порите на карпите
- динамичко оптоварување на падините од земјотреси, користење на експлозиви при градба на сообраќајници и други објекти, рудници и сл.

- Во **третата група** спаѓаат промените кои настануваат во внатрешната градба и составот на карпите, поради што во одреден момент доаѓа до лизгање на теренот:

- распаѓање на карпите
- промена на конзистенцијата на теренот поради влажнење кое го предизвикуваат подземните и површинските води
- промивање и расквасување на теренот под дејство на мали водни текови.

8. ПОПОЛЗИНИ

Поползините обично претставуваат поголеми движења на земјини маси низ стрмни падини. Најчеста причина за нивна појава е нарушувањето на поткрепата односно на ножицата на која земјината маса се потпирала. Нарушувањата обично ги предизвикуваат поплавните води во коритата на водотеците кои ја поткопуваат или придвижуваат и однесуваат поткрепата или го промиваат и однесуваат растреситиот наносен или земјишен слој од кој е изградена ножицата. Најчесто падините на кои настануваат поползините се многу стрмни и движењето на земјишните маси низ падината се одвива исклучиво под дејство на гравитацијата.

9. ОДРОНИ

Одроните претставуваат движење на земјишните маси како и кај поползините и главно се јавуваат на бреговите од природните водотеци. Тие се со помал обем од поползините и главна причина за нивната појава е нарушувањето на рамнотежата на карпата или слојот на кој земјишните маси биле наслонети. Кај одроните многу е редок случајот движењето на земјишните маси да е потпомогнато од водонепропустлив приповршински глинен слој. Најчесто се јавуваат во конкавни кривини и меандри во природните корита на водотеците.

10. СОЛИФУКЦИИ

Под солифукција се подразбираат мали движења на земјишта при што постои одредена рамнина на лизгање. Зафаќаат мали површини со кружна или полигонална форма со пречник од неколку метри. Обично се јавуваат на ливади и пасишта а поретко на плитки и шумски земјишта. Најчесто се појавуваат во пролет во услови на бавно топење на снегот. Површинските води од стопениот снег се инфилтрираат низ површинските хоризонти на земјиштето се додека не најдат на водонепропустливи и погодни места каде што се собираат и врши расквасување на земјиштето и тоа одоздола па нагоре. Констатирано е дека лизгањето на земјиштето настанува поради смрзнувањето на површинските подземни води. Расквасениот слој на земјиште, со жолтеникава боја се лизга по заледената површина. Оваа појава обично се одвива во пролет. Тоа значи за нивната појава од големо значење се промените на температурите на површинскиот слој на земјиштето, поради што се наречени термогени урвини или солифукции. Во стручната литература поимот солифукција обично се поерзува со поларните предели и високите планински масиви.

11. РАСПАДНИНИ

Распаднините или осулините се процеси кои се карактеристични за високите планински масиви. Под дејство на процесите на физичко и хемиско распаѓање на карпите се формира распаднатата маса од крупни и ситни парчиња на карпи, при што вегетација обично нема. Оваа појава е условена од карактеристиките на геолошката подлога. Во услови на поотпорна геолошка подлога распаднатата маса се јавува на мали површини и бидејќи се тие без вегетативна покривка, на падините и даваат изглед на дамкавост. Кога таквите површини се наоѓаат на многу стрмни падини и над водотеци се нарекуваат сипаници. Како резултат на дејството на протечните води на водотекот на нивните подложни карпи, сипаниците со текот на времето можат да се претворат во одрони и поползини. Точилата претставуваат жлебове и надолжни вдлабнатини низ кои се движи распаднат материјал. Распаднатиот материјал под дејство на гравитационите сили на ерозија се движи кон подножјето на падините.

12. САНАЦИЈА НА СВЛЕЧИШТА СО ПОМОШ НА ЗАТВОРЕН КАНАЛ

Овој начин на санација се применува, доколку претходните начини не се применливи. Претходно се пресметува големината на протечниот профил низ кој треба да протече максималната вода на водотекот. Избраниот облик на каналот се гради во коритото на водотекот, на делот покрај нестабилната односно клизната падина, брег. Затворениот канал треба да е подолг од должината на движечката нестабилна падина. Каналот може да се гради на самото место од камен во цементен малтер или бетон. Ваков канал може да се изгради и од армиран бетон. По изградба на каналот, земјиштето на свлечиштето ќе го покрие каналот и ќе дојде до стабилизација на свлечиштето. Каналот треба да се гради што поблиску до стабилниот брег. На горниот дел од каналот треба да се остават што повеќе отвори за исцедување на водата од брегот, а на извесни растојанија треба да се остават отвори за набљудување на протекот на вода низ затворениот канал.

13. БИОЛОШКИ РАБОТИ И МЕРКИ ЗА САНАЦИЈА НА СВЛЕЧИШТА

На необраснати и падини во лизгање треба да се изврши тампонирање на сите пукнатини на свлечиштето. Од депресиите, браздите и каналите, треба да се одведе сета вода, а потоа да се изврши биолошко третирање на свлечиштето со грмушкеста и тревна вегетација. Приоритет при биолошката санација на свлечиштата имаат видовите со поголема евапотранспирациона способност, бидејќи тие се потрошувачи на значителни количества вода од површинските слоеви на земјиштето. Високата вегетација за санација на свлечишта не се применува, поради нивната голема тежина, бидејќи со нивното присуство се зголемува масата на земјишниот слој кој се лизга и се забрзува процесот на лизгање.

14. ВИДОВИ МЕРКИ И РАБОТИ ЗА ЗАШТИТА ОД ЛАВИНИ

Мерките и работите за заштита од лавини можат да се поделат во две групи:

А. Работи за заштита на објекти од лавини и

Б. Мерки и работи за спречување на нивната појава.

Првата група работи и мерки имаат задача да извршат непосредна заштита на стопански и други објекти, додека вторите се насочени кон спречување на појава од лавини. Поради акутноста на проблемите, односно неопходноста од заштита на објектите, вообичаено е прво да се изведуваат работите од првата група а мерките и работите кои обезбедуваат трајно решавање на проблемот односно втора група следуваат во втората фаза.

- Работи за заштита на објекти од лавини

Во оваа група на работи спаѓаат инженерско технички градби кои имаат задача да ја поделат лавинската маса и да ја насочат во два различни правци со што објектот се штити од непосреден удар на лавината или целата лавина да се насочи во посакуван правец и да се спроведе надвор одлокацијата на објектот кој е предмет на заштита.

- Заштитен сид

За насочување на лавините во посакуваниот правец, надвор од зоната на објектот или објектите кои се штитат, се градат заштитени сидови или насипи кои во однос на правецот на движење на лавината се поставуваат косо. Аголот помеѓу правецот на лавината и осовината на сидот, зависи од масата и структурата на снежната лавина, брзината на лавината и карактеристиките на површината на сидот. Колку е поголема брзината на лавината, нејзината маса и зафатнината, толку аголот треба да биде помал, односно поостар. Во спротивно лавината може да го прескокне сидот и да го загрози објектот.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] Трендафилов Александар – Ерозија и поројни водотеци - Скопје, Шумарски факултет 2002 година
- [2] Трендафилов Александар - Состојба на ерозивноста во сливот на река Сатеска
- [3] Милорад Јовановски, Наум Гапковски, Игор Пешевски, Биљана Аболмасов – Инженерска геологија – Скопје, Градежен факултет 2012 година

AIR QUALITY IN THE VRANJE CITY, SERBIA, IN JANUARY 2016

Gordana Bogdanović, Ph.D

College of Applied Professional Studies, Vranje, Republic of Serbia, gordanabd@gmail.com

Tijana Micić, MSc

Abstract: Aero-pollution is defined as presence of impurities (toxic and non-toxic) in the atmosphere that can be naturally occurred or caused by human activity. Aero-pollutants can be present in the various forms from gaseous, vaporizing to form of dust, smoke and fog or as ingredients coming from the natural sources. The main air pollutants are: nitrogen oxides, sulfur dioxide, carbon monoxide, carbon dioxide, particulate solids, volatile organic substances and toxic substances.

In order to monitor degree of air pollution in the Vranje city in January 2016, emission measurements of the main parameters as sulfur dioxide, soot, nitrogen oxides and aero sediments had been carried out. Air quality control in the Vranje city has been performed at two sites, in the Institute for Public Health and Elementary School "Svetozar Marković".

The results of the emission measurements have shown that air pollution in January 2016 was caused by a higher concentration of sulfur dioxide and soot. Since it occurs during the heating season, it is result of fossil fuel combustion in furnaces, which are used for space heating, as well as from vehicle exhaust gases. Implementation of measures to protect and improve air quality in the city, as natural values, presents a human's common interest.

Keywords: atmosphere, air pollution, measurement points, sulfur dioxide, soot.

KVALITET VAZDUHA NA TERITORIJI GRADA VRANJA U JANUARU 2016. GODINE

Gordana Bogdanović

Visoka škola primenjenih strukovnih studija, Vranje, Republika Srbija, gordanabd@gmail.com

Tijana Micić

Rezime: Aerozagađenje predstavlja prisustvo primesa (toksičnih i netoksičnih) u atmosferi, koje su nastale prirodnim putem ili ljudskom aktivnošću. Aerozagađivači su dospeli u atmosferu u vidu gasova, pare, prašine, dima, magle ili kao primese iz prirodnih izvora. Zagađivači vazduha su: azotni oksidi, sumpor-dioksid, ugljen-monoksid, ugljen-dioksid, čestice čvrstih materija, isparljive organske supstance i toksične supstance.

U cilju praćenja stepena zagađenosti vazduha u Gradu Vranju tokom januara 2016. godine vršena su merenja imisionih koncentracija određenih parametara aeroxagađenja i to: sumpor-dioksida, čađi, azotnih oksida i aerosedimenata. Kontrola kvaliteta vazduha na teritoriji Grada Vranja vrši se na dva merna mesta, i to u Zavodu za javno zdravlje Vranje i Osnovnoj školi "Svetozar Marković".

Rezultati merenja imisionih koncentracija pokazala su da je zagađenost vazduha u januaru 2016. godine, bila je uslovljena samo povećanim sadržajem sumpor-dioksida i čađi, u vreme sezone loženja, tj. u zimskim mesecima, kao posledica sagorevanja fosilnih goriva u ložištima koja se koriste za zagrevanje prostorija, kao i od izduvnih gasova motornih vozila. Sprovođenje mera zaštite i poboljšanja kvaliteta vazduha kao prirodne vrednosti su za čoveka od opšteg interesa.

Ključne reči: atmosfera, aeroxagađenje, merna mesta, sumpor-dioksid, čađ.

UVOD

Vazdušni omotač, koji obavlja Zemlju i zajedno sa njom učestvuje u njenim kretanjima, naziva se atmosfera. Ona štiti Zemlju od prevelikog zagrevanja, u toku dana i prevelikog hlađenja tokom noći. Da nema atmosfere, dnevna kolebanja temperature na Zemlji, bila bi velika, ne bi bilo vode, a samim tim ni života. Vazduh predstavlja smešu gasova, koju čini pretežno azot i kiseonik. U sastavu vazduha, u ukupnoj zapremini vazduha, azot i kiseonik čine oko 99%, argon 0,9% i ugljen – dioksid 0,03%, dok su u malim količinama, zastupljeni argon, ugljen-dioksid i drugi retki gasovi (kripton, ksenon, neon, helijum, ozon, radon i dr).

Pod aeroxagađenjem podrazumeva se prisustvo primesa (toksičnih i netoksičnih), koje su nastale ljudskom proizvodnom delatnošću, a dospale su u atmosferu u vidu gasova, pare, prašine, dima, magle ili kao primese iz prirodnih izvora. Zagađivači vazduha su: azotni oksidi, sumpor-dioksid, ugljen – monoksid, ugljen-dioksid, čestice čvrstih materija, isparljive organske supstance i toksične supstance. Neki zagađivači vazduha izazivaju promene u ekosistemu, kao što su kisele kiše i klimatske promene. Glavni izvori zagađenja vazduha su procesi

sagorevanja uglja i nafte u elektranama, toplanama i individualnim kućnim ložištima, procesi u industrijskim postrojenjima (naftna, hemijska, metalurška, prehrambena), izduvni gasovi saobraćajnih vozila i teških mašina, procesi na deponijama otpada i smeća, itd.

Na kvalitet vazduha na jednom području, pored koncentracije zagađujućih materija iz izvora zagađenja i udaljenosti izvora, veliki uticaj imaju i meteorološki elementi: stanje vazdušnog pritiska, pravac i brzina vetra, vrtložna strujanja, odsustvo vetra, vlažnost vazduha, prisustvo magle, količina padavina, temperatura vazduha i temperaturne inverzije.

Cilj kontrole kvaliteta vazduha je utvrđivanje izvora zagađenja, utvrđivanje stepena zagađenja, utvrđivanje kretanja zagađenosti vazduha u toku godine, procena opterećenosti pojedinih lokacija, utvrđivanje kritičnih situacija u cilju upozorenja javnosti, utvrđivanje mera zaštite.

MATERIJAL I METODE RADA

U cilju praćenja stepena zagađenosti vazduha u Gradu Vranju vršena su merenja imisionih koncentracija određenih parametara aerozagađenja i to: sumpor-dioksida, čađi, azotnih oksida i aerosedimenata.

Analize zagađujućih materija (sumpor-dioksida, čađi i azotnih oksida) rađene su po standardnim metodama u akreditovanoj laboratoriji Zavoda za javno zdravlje u Vranju, prema standardima SRPS ISO/IEC 17025.

Pri izboru mernih mesta vodilo se računa o rasporedu i vrsti izvora zagađivanja, gustine naseljenosti, orografije terena i meteoroloških uslova. Kontrola kvaliteta vazduha na teritoriji Grada Vranja vrši se na dva merna mesta. Jedno merno mesto se nalazi u Zavodu za javno zdravlje Vranje u Vranju u blizini centra grada kako bi rezultati reprezentovali kvalitet vazduha uglavnom od uticaja saobraćaja i dve gradske kotlarnice J.P. "Novi dom" Vranje. Drugo merno mesto je u krugu Osnovne škole "Svetozar Marković" u Vranju. Ovo merno mesto je u pravcu dominantnog severoistočnog vetra u odnosu na industrijsku zonu kako bi rezultati odražavali uticaj industrijske zone za vreme strujanja ovog vetra, kao i uticaj lokalnih ložišta i lokalnih saobraćajnica.

Na oba merna mesta vrši se sistematsko dnevno merenje osnovnih zagađujućih materija SO₂, čađi, kao i NO₂ i vrši se analiza aerosedimenta u mesečnim uzorcima padavina. Za određivanje koncentracije SO₂ korišćen je parazonilinski metod, dok je za čađ korišćen reflektometrijski metod. Rezultati su izraženi u µg/m³/24h. Koncentracija azotnih oksida određivana je spektrofotometrijskom metodom na H (1-naftil-etilendiaminom). Rezultati su izraženi u µg/m³/24h.

REZULTATI RADA SA DISKUSIJOM

Sumpor-dioksid je obavezan sastojak zagađenog vazduha urbanih sredina. Produkt je sagorevanja fosilnih i drugih goriva, posebno onih bogatih sumporom. U vazduhu može da se nađe ili kao gas ili rastvoren u vodenim kapljicama. U uslovima povećane vlažnosti vazduha oksidiše i delimično prelazi u sumpornu ili sumporastu kiselinu. Stvara se u atmosferi pa u obliku kisele kiše pada na tlo. Koncentracija sumpor-dioksida zavisi od temperature, vazdušnih kretanja, vlažnosti, atmosferskog pritiska, itd. Niske koncentracije sumpor-dioksida nepovoljno deluju na ljude izazivajući respiratorne simptome naročito kod dece i starijih hroničnih bolesnika. Svojim prisustvom izaziva nadražaj sluznica očiju, nosa i usta, kašalj i gušenje, a u većim koncentracijama može da ošteti čulo mirisa, gleđ zuba, da izazove zapaljenjske procese na sluznici želuca, promene u krvnoj slici, itd. Sve procese sagorevanja goriva prati i pojava dima koji zavisno od efikasnosti sagorevanja može sadržati manje ili više čvrstih čestica. Crni dim je indikator nepotpunog sagorevanja i neekonomičnog trošenja goriva. Čađ čine veoma fine male čestice čija se veličina kreće oko 5 µ i koje u obliku aerosola ostaju u vazduhu. One najfinije se ponašaju kao gas pa lako prodiru u donje disajne puteve. Kakvo će dejstvo biti na organe za disanje zavisi od brzine i dubine disanja, kao i od refleksa kašlja i kihanja.

Azotni oksidi nastaju kod sagorevanja na visokim temperaturama od azota i kiseonika iz vazduha ili u toku raznih industrijskih procesa (poizvodnja azotne kiseline, celuloze, najlona, veštačkih đubriva ...). Postoji 6 azotnih oksida ali su svi nestabilni i oksiduju do azot dioksida koji se najčešće sreće u vazduhu. Zato se kod određivanja koncentracija određuju ukupni oksidi azota. U komunalnoj sredini najveći izvor azotnih oksida jesu izduvni gasovi kod motora sa unutrašnjim sagorevanjem. Azotni oksidi imaju izraženo iritativno delovanje na sluzokože disajnih puteva. Neki azotni oksidi se u plućima pretvaraju u nitrozamine koji imaju kancerogeno dejstvo. Takođe, štetno deluju i na vegetaciju, a zbog svoje žutosmeđe boje smanjuju vidljivost u naselju. Koncentracije azotnih oksida u gradovima pokazuju direktnu povezanost sa frekvencijom vozila i mogućnostima provetravanja ulica i naselja.

Tokom januara 2016.god. izvršena su 62 dnevna merenja SO₂ na 2 merna mesta, 31 na mernom mestu u ZZJZ u Vranju i 31 na mernom mestu u O.Š. "S. Marković" u Vranju. Na mernom mestu u Zavodu za javno zdravlje Vranje bila su 7 dana sa vrednostima SO₂ preko granične odnosno tolerantne vrednosti imisije za jedan dan, dok su na mernom mestu u O.Š. "S. Marković" u Vranju bila 3 dana sa vrednostima SO₂ preko granične vrednosti

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

imisije za jedan dan, kao i preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan po važećoj Uredbi. Granična vrednost, kao i tolerantna vrednost imisije za SO₂ za jedan dan iznosi 125 µg/m³/dan.

U januaru 2016. god. izvršena su 62 dnevna merenja čađi na 2 merna mesta, 31 na mernom mestu u ZZJZ u Vranju i 31 na mernom mestu u O.Š. "S. Marković" u Vranju. Na mernom mestu u ZZJZ Vranje 4 dana sa koncentracijama čađi preko maksimalno dozvoljene vrednosti imisije za jedan dan, dok je na mernom mestu u O.Š. "Svetozar Marković" bio jedan dan sa koncentracijama čađi preko maksimalno dozvoljene vrednosti imisije za jedan dan po važećoj Uredbi. Maksimalno dozvoljena vrednost imisije za čađ za jedan dan iznosi 50 µg/m³/dan.

Takođe, izvršena su 62 dnevna merenja azotnih oksida na 2 merna mesta, 31 na mernom mestu u ZZJZ u Vranju i 31 na mernom mestu u O.Š. "S. Marković" u Vranju. Na mernom mestu u Zavodu za javno zdravlje Vranje bio je 1 dan sa vrednostima NO₂ preko granične, ali ne i preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan, dok na mernom mestu u O.Š. "S. Marković" u Vranju nije bilo vrednosti koncentracija NO₂ preko granične vrednosti imisije za jedan dan, kao ni preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan. Granična vrednost imisije za azot dioksid za jedan dan iznosi 85 µg/m³/dan, a tolerantna 125 µg/m³/dan.

Analiza aerosedimenta u mesečnim uzorcima padavina rađena je na mernim mestima u ZZJZ Vranje i O.Š. "S. Marković" u Vranju. Mesečne vrednosti ukupnih taložnih materija u januaru 2016.god., na ovim mernim mestima, bile su ispod maksimalno dozvoljene vrednosti za jedan mesec. Maksimalno dozvoljena vrednost za ukupne taložne materije na mesečnom nivou iznosi 450 mg/m²/dan.

Može se zaključiti da su u januaru 2016.godine, bila 7 dana sa vrednostima SO₂ preko granične odnosno tolerantne vrednosti imisije za jedan dan, dok su na mernom mestu u O.Š. "S. Marković" u Vranju bila 3 dana sa vrednostima SO₂ preko granične vrednosti imisije za jedan dan, kao i preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan po važećoj Uredbi. Pored toga bio je 1 dan sa vrednostima NO_x preko granične, ali ne i preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan, dok na mernom mestu u O.Š. "S. Marković" u Vranju nije bilo vrednosti koncentracija NO_x preko granične vrednosti imisije za jedan dan, kao ni preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan. I na kraju taložne materije u januaru 2016.god., na ovim mernim mestima, bile su ispod maksimalno dozvoljene vrednosti za jedan mesec.

Tab. 1. Izračunate vrednosti SO₂, čađi i azotnih oksida za januar 2016. god.

TABELA ZA IZRAČUNAVANJE SO ₂ , ČAĐI I AZOTNIH OKSIDA U VAZDUHU																	
SUMPOR DIOKSID								ČAĐ				AZOTNI OKSID					
Datum	t	Prot	Vp(m ³)	Vs(m ³)	A	crt.sa. gr	SO ₂	R	100-R	S	ČAĐ	Prot	Vp(m ³)	Vs(m ³)	A	crt. sa.	NO _x
01.01.2016	13,4	1,5	1,96	2,04	0,005	0,19	4,7	96	4	2,68	6,5	0,5	0,70	0,73	0,076	2,5	12,3
02.01.2016	7,1	1,5	1,99	2,12	0,007	0,28	6,5	96	4	2,68	6,2	0,5	0,69	0,73	0,062	2,1	10,0
03.01.2016	8,4	1,5	2,03	2,15	0,007	0,28	6,4	98	2	2,68	6,1	0,5	0,68	0,72	0,057	1,9	9,5
04.01.2016	6,1	1,5	1,96	2,09	0,006	0,23	5,6	95	5	2,68	6,3	0,5	0,68	0,73	0,036	1,3	6,1
05.01.2016	8,0	1,5	1,96	2,19	0,009	2,44	58,7	93	7	3,9	9,2	0,5	0,68	0,72	0,071	2,4	11,6
06.01.2016	11,9	1,5	1,71	2,08	0,060	2,48	69,4	92	8	4,54	12,5	0,5	0,68	0,71	0,117	3,9	19,1
07.01.2016	9,7	1,5	2,08	2,09	0,050	2,07	47,1	94	6	3,28	7,3	0,5	0,70	0,74	0,123	4,1	19,4
08.01.2016	7,9	1,5	2,07	2,08	0,013	0,53	12,0	95	5	2,68	6,0	0,5	0,70	0,74	0,085	2,8	13,4
09.01.2016	8,0	1,5	2,07	1,79	0,017	0,69	15,8	95	5	2,68	6,0	0,5	0,69	0,73	0,043	1,5	7,1
10.01.2016	6,2	1,5	2,08	2,19	0,020	0,82	18,4	96	4	2,68	6,9	0,5	0,69	0,74	0,055	1,9	8,9
11.01.2016	6,4	1,5	2,02	2,20	0,032	1,32	30,6	98	2	2,68	6,1	0,5	0,69	0,74	0,012	0,5	2,3
12.01.2016	7,0	1,5	2,03	2,22	0,007	0,28	6,4	98	2	2,68	6,1	0,5	0,69	0,73	0,022	0,8	3,9

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

13.01 .2016	6, 8	1,5	2,02	2,15	0,03 7	1,53	35,4	98	2	2,68	6,1	0,5	0,69	0,74	0,039	1,4	6,5
14.01 .2016	6, 4	1,5	2,01	2,16	0,05 7	2,36	55,0	94	6	3,28	7,5	0,5	0,68	0,74	0,016	0,6	3,0
15.01 .2016	3, 8	1,5	1,99	2,15	0,03 5	1,44	33,6	90	10	5,91	13,5	0,5	0,69	0,73	0,017	0,6	3,1
16.01 .2016	5, 5	1,5	1,98	2,14	0,00 8	0,32	7,5	92	8	4,54	10,5	0,5	0,68	0,73	0,020	0,7	3,6
17.01 .2016	6, 6	1,5	2,00	2,14	0,02 9	1,19	28,0	90	10	5,91	13,6	0,5	0,69	0,73	0,083	2,8	13,3
18.01 .2016	6, 4	1,5	1,90	2,12	0,02 9	0,82	20,1	94	6	3,28	7,9	0,5	0,70	0,74	0,096	3,2	15,0
19.01 .2016	7, 9	1,5	1,90	2,13	0,02 0	1,15	28,5	95	5	2,68	6,5	0,5	0,70	0,73	0,062	2,1	9,9
20.01 .2016	7, 8	1,5	1,87	2,03	0,02 8	1,97	26,9	97	3	2,68	6,6	0,5	0,69	0,74	0,059	2,0	9,6
21.01 .2016	8, 5	1,5	1,41	2,02	0,03 1	1,28	42,7	97	3	2,68	8,8	0,5	0,61	0,75	0,038	1,3	7,2
22.01 .2016	9, 4	1,5	2,16	1,98	0,03 7	1,53	33,5	98	2	2,68	5,8	0,5	0,70	0,74	0,029	1,0	4,9
23.01 .2016	6, 8	1,5	2,19	1,49	0,06 6	2,73	58,6	91	9	5,21	11,0	0,5	0,70	0,73	0,117	3,9	18,3
24.01 .2016	4, 5	1,5	2,12	2,28	0,03 2	1,32	28,9	90	10	5,91	12,7	0,5	0,68	0,65	0,040	1,4	6,7
25.01 .2016	2, 7	1,5	2,01	2,17	0,01 5	0,61	14,0	96	4	2,68	6,1	0,5	0,69	0,74	0,015	0,6	2,7
26.01 .2016	5, 3	1,5	2,05	2,20	0,02 1	0,86	19,6	97	3	2,68	6,0	0,5	0,69	0,75	0,019	0,7	3,4,
27.01 .2016	5, 3	1,5	1,99	2,13	0,02 0	0,82	19,2	98	2	2,68	6,2	0,5	0,68	0,73	0,032	1,1	5,5
28.01 .2016	8, 3	1,5	2,03	2,15	0,01 2	0,48	11,2	98	2	2,68	6,1	0,5	0,68	0,72	0,021	0,8	3,8
29.01 .2016	9, 3	1,5	2,01	2,12	0,01 1	0,44	10,4	98	2	2,68	6,2	0,5	0,76	0,80	0,077	2,6	11,3
30.01 .2016	11 ,0	1,5	1,00	2,10	0,01 0	0,40	9,5	96	4	2,68	6,3	0,5	0,76	0,80	0,019	0,7	3,1
31.01 .2016	13 ,4	1,5	1,96	2,04	0,00 5	0,19	4,7	96	4	2,68	6,5	0,5	0,73	0,76	0,021	0,8	3,6

ZAKLJUČAK

Zavod za javno zdravlje u Vranju u cilju praćenja stepena zagađenosti vazduha u Gradu Vranju vrši merenja imisionih koncentracija određenih parametara aerozagađenja i to: sumpor-dioksida, čađi, azotnih oksida i aerosedimenata.

U januaru 2016.god. na mernom mestu u Zavodu za javno zdravlje Vranje bila su 7 dana sa vrednostima SO₂ preko granične odnosno tolerantne vrednosti imisije za jedan dan, dok su na mernom mestu O.Š. "Svetozar Marković" u Vranju bila 3 dana sa vrednostima SO₂ preko granične vrednosti imisije za jedan dan, kao i preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan po važećoj Uredbi. Na mernom mestu u ZZJZ Vranje su bila 4 dana sa koncentracijama čađi preko maksimalno dozvoljene vrednosti imisije za jedan dan, dok je na mernom mestu u O.Š. "Svetozar Marković" bio jedan dan sa koncentracijama čađi preko maksimalno dozvoljene vrednosti imisije za jedan dan po važećoj Uredbi.

Tokom januara 2016.god. na mernom mestu u ZZJZ Vranje bio je 1 dan sa vrednostima NO₂ preko granične, ali ne i preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan, dok na mernom mestu u O.Š. "Svetozar Marković" u Vranju nije bilo vrednosti koncentracija NO₂ preko granične vrednosti imisije za jedan dan, kao ni preko tolerantne vrednosti imisije za jedan dan.

Rezultati merenja imisionih koncentracija pokazala su da je zagađenost vazduha u januaru 2016. godine, bila je uslovljena samo povećanim sadržajem sumpor-dioksida i čađi, u vreme sezone loženja, tj. u zimskim mesecima, kao posledica sagorevanja fosilnih goriva u ložištima koja se koriste za zagrevanje prostorija, kao i od motornih

vozila. Sprovođenje mera zaštite i poboljšanja kvaliteta vazduha kao prirodne vrednosti su za čoveka od opšteg interesa.

LITERATURA

- [1] B. J Alloway, Heavy Metals in Soils. Blackie, Glasgow and London, 1990.
- [2] G. Bogdanović-Dušanović, Kvalitativni i kvantitativni sastav lišajeva na području Vranja i uže okoline, Magistarska teza, PMF Priština, Univerzitet u Prištini, 2001.
- [3] G. Bogdanović-Dušanović, Biondikacije delovanja aerozagađenja na autohtone i eksponirane vrste lišajeva *Evernia prunastri* (L.) Ach. i *Usne hirta* (L.) Web. in Wig. u regionu Vranja, Doktorska disertacija, PMF Priština, Univerzitet u Prištini, 2007.
- [4] S. W. Breckle, Growth under stress: heavy metals. In: the root system: the hidden half. Waisel, Y. Kafafi, U., Eshel, A. eds Marcel Dekker Inc. New York, 1989.
- [5] J. R. Harper, N.E. Balke, Plant Physiol. 68, 1349, 1981.

THE HISTORIC OF MIGRATION IN VLORA DISTRICT - ALBANIA

Fatlinda Shkurti, Ph.D

University "Ismael Qemali" Vlorë, Albania fshkurti@yahoo.com

Marela Guga, Ph.D

Public Libraries "Vexhi Buharaja" Berat, Albania marela.guga@yahoo.com

Abstract: The aim of this work is the identification, recognition, progress and the characteristics of migration in our country and in Vlora district during the 20th century up to today. It was not very known as a phenomenon before the year 1990, but after this year the profound changes in social, economical and political life of the country and the sanctioning of the citizens' right to choose freely their residence, made this phenomenon more typical. This process was developed in some phases, each of which has their own characteristics and features in this movement. In the summer of 1990, was decreed the permission of the free movement of people. The new situation created in the legal aspect urged this process for a higher pace of migratory movements inside the district, between the districts, but even outside the country. This phase coincides with the transition period, which was characterized by the lack of policies in terms of orientation, control and management of external and interior migration of the country. The character of migration with all its demonstrations presents an irrepressible process in general evolution of the humanity. The real recognition of this phenomenon eventually is an important element in the formulation of appropriate and necessary policies for the realization of a steady and long-lasting development. The Albanian government, with the support of IOM, has predicted the approval of the National Strategy of Migration, since 2002. The aim of this strategy is to provide a more complete policy; from a policy, which has mainly reacted in the war towards irregular flows to a more complete policy based on the management of migration, especially the emigration flows. In these conditions, the compilation of a comprehensive and long-term strategy for the development of the country remains one of the serious challenges of scientific and political thought of the country, which we have to face successfully if we want to truly integrate with maximum benefits in the economic region and beyond.

Keywords: Vlora district, migration, strategy, management, integration

HISTORIKU I MIGRIMIT NË QARKUN E VLORËS - SHQIPËRI

Dr. Fatlinda Shkurti

Universiteti "Ismael Qemali", Vlorë fshkurti@yahoo.com

Dr. Marela Guga

Biblioteka Publike "Vexhi Buharaja" Berat, Albania marela.guga@yahoo.com

Përmbledhje: Qëllimi i këtij punimi është evidentimi, njohja, ecuria dhe tiparet e fenomenit migrim në vendin tonë dhe gjeohapësirën e qarkut të Vlorës gjatë shekullit të xx deri në ditët e sotme. Si dukuri ka qenë pak e njohur para vitit 1990, por pas këtij viti me ndryshimet e thella në jetën socio-ekonomike dhe politike të vendit dhe me sanksionimin e të drejtës së qytetarëve për të zgjedhur lirisht vendbanimin, kjo dukuri u bë tipike. Ky proces është zhvilluar me disa faza ku secila ka veçoritë dhe karakteristikat e veta në këtë lëvizje. Në verën e vitit 1990, u dekretua lejimi i lëvizjes së lirë të njerëzve. Situata e re e krijuar në aspektin legjislativ i dha shtysë këtij procesi për ritme të larta dhe të papara të lëvizjeve migratore brenda qarkut, midis qarqeve, por edhe jashtë vendit. Kjo fazë përkon me periudhën e tranzicionit, që u karakterizua nga mungesa e politikave përsa i përket orientimit, kontrollimit dhe menaxhimit të migrimit të jashtëm e të brendshëm në vend. Karakteri i migrimit me të gjitha manifestimet e tij është i tillë, që paraqet një proces të pafrenueshëm në evolucionin e përgjithshëm të njerëzimit. Njohja reale e këtij fenomeni, eventualisht është një element i rëndësishëm, në formulimin e politikave të duhura e të domosdoshme për realizimin e një zhvillimi të qëndrueshëm e afatgjatë. Qeveria Shqiptare, me mbështetjen e IOM- it, ka parashikuar miratimin e Strategjisë Kombëtare për Migracionin, që në vitin 2002. Synimi i kësaj strategjie është të sigurojë një politikë më të plotë për migracionin, nga një politikë që, kryesisht, ka reaguar në luftën ndaj flukseve të parregullta në një politikë më të plotë bazuar në menaxhimin e migracionit, dhe në mënyrë të veçantë të flukseve të emigracionit. Në këto kushte, hartimi i një strategjie tërësore dhe afatgjatë të zhvillimit të vendit, ngelet një ndër sfidat serioze të mendimit shkencor, por edhe politik të vendit, që duhet ta përballojmë me sukses nëse dëshirojmë që të integrohemi realisht dhe me përfitime maksimale në rrjedhat ekonomike rajonale e më gjerë.

Fjalët kyçe: qarku i Vlorës, migrim, strategji, menaxhim, integrim

1. HYRJJE

Qëllimi i këtij punimi është evidentimi, njohja, ecuria dhe tiparet e fenomenit migrim në vendin tonë dhe gjeohapësirën e qarkut të Vlorës gjatë shekullit të XX deri në ditët e sotme. Si dukuri ka qenë pak e njohur para vitit 1990, por pas këtij viti me ndryshimet e thella në jetën socio-ekonomike dhe politike të vendit dhe me sanksionimin e të drejtës së qytetarëve për të zgjedhur lirisht vendbanimin, kjo dukuri u bë tipike. Vihen re tri faza kohore të lëvizjeve migruese me karakteristika dhe veçori specifike në lidhje me numrin, drejtimin dhe vendosjen e popullsisë së larguar. Ky fenomen ka ndikuar në procesin urbanizues të gjeohapësirës së qarkut të Vlorës dhe më gjerë.

2. METODOLOGJIA

Trajtimi i këtij fenomeni duhet parë i lidhur ngushtë me ndryshimet socio-ekonomike dhe demografike të gjeohapësirës në studim, por edhe të vendit tonë. Si dukuri paraqitet mjaft komplekse në strukturë, lloje, drejtime e procese të tjera. Përbën një dukuri dhe fenomen objektiv si pasojë, ka qenë karakteristikë në të gjitha etapat e zhvillimit ekonomiko-shoqëror, në rënde të caktuara. Ky studim është trajtuar mbi bazën e një literature të gjerë mbi procesin migrues të brendshëm dhe të jashtëm, të kësaj hapësire, por edhe të hapësirave të afërta dhe të largëta me të. Janë shfrytëzuar të dhëna burimore nga Zyrat e Statistikës vendore dhe qëndrore si dhe INSTATI-i.

3. VËSHTRIM HISTORIK MBI LËVIZJEN MIGRATORE DHE DREJTIMET E MIGRIMIT DERI NË FILLIM TË VITEVE 1990

Lëvizja hapësinore e popullsisë është pjesë përbërëse e lëvizjes së përgjithshme të popullsisë dhe si e tillë, ajo është e rëndësishme në lëvizjen e numrit të përgjithshëm të popullsisë, në rregjimin e riprodhimit, në përbërjen cilësore të popullsisë etj. Kjo lloj lëvizje, duke qenë në një raport bashkëveprimi të ngushtë midis dukurive demografike dhe atyre ekonomiko-shoqërore dhe politike, sa kushtëzon aq dhe kushtëzohet nga procese gjeopopullative. Si pjesë përbërëse e lëvizjes së përgjithshme të popullsisë, ajo ka si rrjedhojë rishpërndarjen e saj. Paraqitet mjaft komplekse në strukturë, lloje, drejtime e procese të tjera.

Ajo përbën një dukuri dhe proces objektiv si pasojë, ka qenë karakteristikë në të gjitha etapat e zhvillimit ekonomiko-shoqëror, në rënde të caktuara. Ngjarjet politike dhe historike që kanë ndodhur kanë përcaktuar tipat dhe tiparet kryesore të saj. Në kuadër të hapësirës gjeografike ose administrative, migrimet janë të brendshme (brenda kontinentit, shtetit, komunave) dhe të jashtme (midis kontinenteve, shteteve, rretheve, komunave). Të ardhurit nga një vend në një vend tjetër quhen imigrantë (të vendosur), kurse të larguarit nga një vend për në një vend tjetër quhen emigrant (të shpërngulur).¹¹¹

Para viteve 1945, në kushtet kur struktura ekonomike kishte karakter të theksuar agraro-natyror, bujqësia karakterizohej nga niveli i ulët i zhvillimit, strukturë e njëanshme, prodhim i ulët etj., në kushtet kur rreth 90.0% e popullsisë merrej me bujqësi, solli varfërimin dhe rrënimin e mëtejshëm të fshatarësisë. Ekonomia e varfra dhe të vogla fshatare (për shkak të vështirësive ekonomike), detyroheshin të shisnin tokat e tyre, duke shtuar numrin e fshatarëve pa tokë si dhe peshën e papunësisë së fshehtë agrare, që zinte mbi gjysmën e popullsisë aktive në fshat. Kjo masë të papunësh ishte burimi kryesor i lëvizjes hapësinore të popullsisë në dy drejtime: jashtë kufijve shtetëror, kryesisht, në llojin e emigrimit ekonomik si dhe brenda vendit, në drejtim të zonave dhe qyteteve, ku kapitali i huaj kishte përqëndruar disa investime. Në dekadat e para të shekullit XX-të, emigracioni në Shqipëri arriti kulmin. Ky emigracion si shkak kryesor kishte prapambetjen ekonomike dhe sociale¹¹². Shpërbërja e perandorisë osmane u shoqërua me zhvendosje dhe emigrime të konsiderueshme të popullsisë. Emigrimi u drejtua për nga destinacione të afërta dhe të largëta, duke përfshirë Turqinë, Serbinë, Rumaninë, Bullgarinë, Rusinë, Francën, Egjiptin, SHBA, Argjentinën dhe Australinë, madje edhe Afrikën (Tirta 1999, King, Barjaba 2005). Sidoqoftë, destinacioni kryesor ishte Greqia, ku në mes të viteve 1930 numëroheshin 400 000 individë me origjinë shqiptare (Carletto etj. 2004).

Në periudhën midis dy luftërave botërore, migrimi i brendshëm i popullsisë në trevat shqiptare, nuk ka qenë shumë i ndjeshëm, sepse qytetet si forca kryesore tërheqëse të migrimit, nuk njohën ndonjë zhvillim të dukshëm. Në Republikën e Shqipërisë, migrimi i brendshëm gjatë kësaj kohe përfshiu, kryesisht, krahun e punës që langohej nga rajonet periferike (Dibër, Gjirokastrë, Korçë, Kukës) në drejtim të Myzeqesë, Tiranës, Durrësit, Vlorës e Elbasanit.¹¹³

¹¹¹ A. Bërxfholi, Dh. Doka, R. Çavolli, “Gjeografia 3”, SHBLSH, Tiranë 2004, f. 89

¹¹² F. Piperno, (2002) *From Albania to Italy Formation and basic features of a binational migration system*, Background paper for the CEME-CeSPI research mission in Italy and Albania, f. 1

¹¹³ A. Bërxfholi, Dh. Doka, R. Çavolli, vep. e cit., f. 89

Në prag të Luftës së Dytë Botërore mbi 130.000 shqiptarë jetonin në SHBA dhe vende të tjera të industrializuara përtej oqeanit. Me vendosjen e sistemit komunist në Shqipëri, emigrimi u ndalua tërësisht dhe u konsiderua vepër penale që dënohej ligjërisht me burgim.¹¹⁴

Fazat dhe drejtimit e lëvizjeve migratore, gjatë periudhës 1945-1990

Me vendosjen e regjimit komunist pas Luftës së Dytë Botërore, emigracioni jashtë vendit u ndalua, ndërsa ai i brendshëm, u zhvillua në disa faza:

- **Faza e parë, 1945-1950 nuk ka pasur shumë lëvizje për shkak të rindërtimit të vendit**

Në fillim të viteve 1950 kemi lëvizje popullsie drejt kantierëve të mëdha të ndërtimit, që përkon me zbatimin e asaj politike ekonomike, e cila si prioritet zhvillimi kishte sektorin industrial (rivendosjen në punë të objekteve ekzistuese industriale, ndërtimin e objekteve të reja industriale etj.). Karakteristikë për këtë fazë ka qenë lëvizja e popullsisë nga fshati drejt qendrave urbane të qarkut dhe vendit si: Tiranë, Durrës, Elbasan, etj. Rritja e popullsisë fshatare në vitin 1960 rezultonte nën shtimin natyror të saj, që flet për shpërngulje të saj drejt qendrave ekonomikisht të zhvilluara urbane.

Meqënëse lëvizja e lirë e njerëzve ishte shumë e kontrolluar dhe masat e marra për kufizimin e saj ishin drastike. Emigrimi jashtë kufijve shtetëror u minimizua dhe vlerat e tij u zvogëluar deri afër zeros. Kjo është arsyeja që në literaturën, që studion migrimet gjatë viteve 1945-1990 kjo periudhë përcaktohet me termin “*era e jo-migrimit*”¹¹⁵ dhe vetë emigrimet konsiderohen si “*virtualisht zero*”, ose “*koncept inekzistent*”¹¹⁶.

- **Faza e dytë 1960-1990**

Gjatë gjysmës së parë të kësaj faze vazhdon procesi i lëvizjeve nga fshati, për në qendrat e reja industriale. Më pas, ajo që evidentohet është se frenimi administrativ, vë nën kontroll procesin e migrimit. Kjo etapë përkon me atë fazë të zhvillimit ekonomik, kur faktorët ekstensiv të rritjes u zëvendësuan me faktorët intensiv (përmirësimi i teknologjisë rritja e rendimentit etj.) Megjithatë politika e zënies me punë të forcave të reja të punës, mbetej në plan të parë. Ardhjet e popullsisë në qytet për një periudhë 15 vjeçare (1950-1965), sollën rritjen e popullsisë urbane, e cila në kushtet e një shtimi të lartë natyror mund t'i plotësonte tashmë nevojat për fuqi punëtore. Nga ana tjetër, përmirësimi teknik-teknologjik i procesit të prodhimit, bëri që tashmë të mos ndjehej më nevojë e madhe për krah apo fuqi punëtore në qytete si më parë.

Të gjitha këto arsye shpjegojnë tërësinë e masave administrative mjaft të rrepta, por tashmë me kah të kundërt, me qëllim mbajtjen e popullsisë në fshat dhe lokalizimin e saj brenda njësisë së vet administrative. Qeveria ndjek politikën e mbajtjes nën kontroll të zonave rurale dhe urbanizimin minimal (Bërxfholi 2000, Vullnetari 2007, Gedeshi, Jorgon 2012). Lëvizja mekanike e popullsisë dhe krahut të punës në hapësirën në studim është kryer sipas drejtimeve: fshat – qytet; qyteteve të vogla – drejt ayre të mëdha; midis fshatrave, si lëvizje nga zonat kodrinore – malore drejt fshatrave të zonës fushore e drejt ish-NB-ve të rretheve, etj.

Pra faktorët ekonomiko-politikë, nëpërmjet masave administrative ishin ata që përcaktuan drejtimit, motivet dhe intensitetin e lëvizjeve mekanike. Një rol të rëndësishëm kanë luajtur edhe ndryshimet në sferën e shërbimeve, në shkallën e plotësimit të nevojave të komunikacionit midis rretheve etj. Një faktor që ka ndikuar në lëvizjen relativisht të ndjeshme të popullsisë në këto hapësira dhe që lidhet me traditën e trashëguar nga e kaluara, martesave me mblesëri jashtë fshatit, të cilat patën një peshë të konsiderueshme në lëvizjen mekanike dhe në shkallën e riprodhimit të popullsisë, sidomos në hapësirën rurale të qarkut në studim.

Analiza e lëvizjes mekanike, (para viteve 1990), tregon se shumica e të larguarve nga fshati në qytet, i takonte grupmoshës së punës. Pasoja kryesore ishte zvogëlimi i krahut të aftë për punë në fshat. Pas 1970, saldoja migruese në të dy rrethet e qarkut, rezulton në nivel të ulët, që lidhet më përdorimin më të plotë të burimeve të punës brenda njësisë administrative.

- **Faza e tretë pas 1990, përkon me ndryshimet e thella politike dhe ekonomike në vend** (pluralizmit politik, kalimi në ekonominë e lirë të tregut etj.), sanksionimin e të drejtës së qytetarëve për të zgjedhur lirisht vendbanimin, me ndryshimet në strukturën social-ekonomike të popullsisë etj. Kjo fazë përkon me periudhën e tranzicionit, që u karakterizua nga mungesa e politikave përsa i përket orientimit, kontrollimit dhe menaxhimit të migrimit të jashtëm e të brendshëm në vend.

Përpara ndryshimit të regjimit, të gjitha llojet e lëvizjeve migratore në Shqipëri ishin të rregulluara në mënyrë rigorozë e të kufizuara, përfshi migracionin brenda vendit. Me kalimin në një ekonomi të hapur tregu, lëvizja e brendshme në vitet '90 u rrit në mënyrë dramatike. Kjo rritje e lëvizshmërisë i atribuohet përgjithësisht kërkesës së papërmbushur për një lëvizje të lirë dhe Shqipëria u kthye në kuptimin e plotë në një 'vend në

¹¹⁴ Urban Research Institute & Unicef, “*Migracioni shqiptar pas viteve 1990 dhe ndikimi i tij në jetën ekonomike dhe sociale të fëmijëve të lënë pas*”, Gusht 2009, f. 22

¹¹⁵ R. King, N. Mai, (2008) *Out of Albania, From crisis migration to social inclusion in Italy*, Brehahn Books, f. 82

¹¹⁶ R. King, (2003) *Across the sea and over the mountains: documenting Albania migration*, Scottish Geography Journal, 119 (3), f. 285

lëvizje' (Carletto dhe të tjerët, 2004), qoftë sa i takon migracionit të brendshëm, ashtu edhe atij ndërkombëtar. Ashtu si në vende të tjera në tranzicion edhe në Shqipëri të dyja dukuritë janë të lidhura ngushtë. Intensiteti, drejtimi dhe arsyet që çojnë drejt këtyre lëvizjeve ndikohen nga zhvillimet ekonomike, politike e shoqërore që kanë ndodhur me kalimin e kohës në Shqipëri (Doka 2005; Vullnetari 2007; Caro dhe Van Wissen 2007). Dinamika e lëvizshmërisë nënkuptonte se Shqipëria u bë e njohur për emigracionin e saj në nivel ndërkombëtar. Në të njëjtën kohë, pavarësisht se ka qenë një nga proceset më të rëndësishme në Shqipërinë pas komunizmit, lëvizja e brendshme mbetet gjerësisht e padokumentuar dhe sigurisht, e pastudiuar (Vullnetari 2009; Bërxfholi 2005; Agorastakis dhe Sidiropoulos 2007).¹¹⁷

Ndërrimi i sistemit ekonomik dhe politik i hapi rrugë lëvizjes së lirë. Pas kësaj emigrimi ka vijuar në mënyrë të vazhdueshme deri në ditët e sotme¹¹⁸. Në vitin 1992, inflacioni arriti në 226 %, ndërsa 1 në çdo 3 shqiptarë në moshë pune mbeti i papunë. Vështirësitë ekonomike e varfëria të shoqëruara edhe në momente të caktuara me episode të instabilitetit politik, kanë ndikuar fuqishëm në flukset migratore të shqiptarëve.¹¹⁹ Pas vitit 1990 e në vazhdim është vërejtur lëvizje masive e popullsisë nga zonat fshatare dhe qytetet e vogla drejt atyre të mëdha. Ky fluks i madh i lëvizjes së njerëzve drejt qyteteve, ka bërë që shumica e qyteteve të Shqipërisë të rrisin ndjeshëm popullsinë e tyre këto vitet e fundit.¹²⁰

Nga të gjithë migrantët e brendshëm që erdhën në Tiranë në periudhën 2001-2011, më pak se 5 përqind vinin nga Lezha dhe Vlora. Në jug të vendit, Fieri duket se është qark tërheqës për migrantët e brendshëm që vijnë nga Berati (19%), Vlora (18%), Gjirokastra (15%) dhe Elbasani (13%).¹²¹

Ka një lidhje korelative ndërmjet zhvillimit ekonomik të ekonomisë shqiptare dhe flukseve migratore. Rritjet pozitive të ekonomisë shqiptare kanë ndikuar në uljen e flukseve migratore, varfëria dhe papunësia kanë shërbyer si faktorë shtytës konstantë në emigrimin e shqiptarëve.¹²²

4. MIGRIMI I BRENDSHËM, PËRMASAT DHE PROCESI I URBANIZIMIT

Pjesë e pandarë e evoluimit demografik të vendit në kushtet e tranzicionit, ndikuar nga kompleksi i faktorëve social-ekonomik (që mbart në vetvete ky tranzicion), është edhe migrimi i brendshëm. Migrimi sot përbën një nga dukuritë më prezente në jetën social-ekonomike të vendit, sidomos në hapësirën në studim, për pasojë, njohja dhe studimi i tij paraqet një interes të veçantë me vlera kombëtare dhe rajonale. Ai shfaqet në formën e shpërnguljes dhe vendosjes definitive, të lëvizjes sezonale dhe ditore të fuqisë punëtore për arsye të aktivitetit ekonomik etj. Për të matur fenomenin migrim në hapësirën në studim do t'i referohemi analizës së elementëve të migrimit: emigrimit, imigrimit, saldosh migruese (rezultantja), koeficientëve të përgjithshëm dhe atyre specifik, si dhe procesit urbanizues që mbart migrimin.

Heqja e pengesave administrative të periudhës së mëparshme në lidhje me migrimin e brendshëm, liberalizimi i procesit të migrimit, faktorët e rinj ekonomiko-shoqëror, dëshirat dhe aspiratat për një jetë më të mirë, sidomos për në zonat rurale etj., janë aktualisht elementët shtytës të migrimit të brendshëm masiv. Procesi i migrimit paraqitet i diferencuar në aspektin kohor. Përgjithsisht, ky proces karakterizohet nga saldo migruese, që e ka thelluar negativitetin e vet nga njëri interval kohor në tjetrin, përkatësisht: -0.11 (1989-2001), - 8.7 (1992).¹²³ Treguesit më të lartë vihen re për rrethin e Sarandës (-0.13 në vitin 1991) dhe (-9.37 në vitin 1992), për rrethin e Vlorës (-0.09 në vitin 1991) dhe (-8.03 në vitin 1992).¹²⁴

Siç shihet nga të dhënat, vihet re një humbje shumë e shpejtë e popullsisë në të dy rrethet e zonës së studimit, pasojë e lëvizjes së fuqishme migratore dhe para së gjithash, si rezultat i emigracionit të jashtëm. Vërejmë se humbje më të madhe të popullsisë kanë pasur rrethet jugore të vendit sepse popullsia e këtyre rretheve, duke qenë fare pranë kufirit me Greqinë e ka pasur më të lehtë të emigrojë drejt saj.¹²⁵ Ecuria e saldosh

¹¹⁷ Instat & Agjensia Zvicerane për Zhvillim dhe Bashkëpunim (SDC), "Migracioni në Shqipëri, Maj 2014", f. 12

¹¹⁸ Urban Research Institute & Unicef, "Migracioni shqiptar pas viteve 1990 dhe ndikimi i tij në jetën ekonomike dhe sociale të fëmijëve të lënë pas", Gusht 2009, f. 23

¹¹⁹ K. Bajraba, Looking beyond borders, August 2004

¹²⁰ Dh. Doka, Studime Gjeografike "Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990", Potsdam 2005, f. 51

¹²¹ Instat & Agjensia Zvicerane për Zhvillim dhe Bashkëpunim (SDC), vep. e cit., f. 22

¹²² Urban Research Institute & Unicef, "Migracioni shqiptar pas viteve 1990 dhe ndikimi i tij në jetën ekonomike dhe sociale të fëmijëve të lënë pas", Gusht 2009, f. 24

¹²³ Dh. Doka, Studime Gjeografike "Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990", Potsdam 2005, f. 52

¹²⁴ Po aty, f.52

¹²⁵ Dh. Doka, Studime Gjeografike "Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990", Potsdam 2005, f. 42

migruese, në aspektin kohor tregon qartë se emigrimi në qark ka marrë karakter intensiv nga intervali në interval. Referuar treguesit të saldos migruese (negative), për periudhën e viteve 1989-1992 evidentohet qartë dominimi i të larguarve nga hapësira e qarkut.

Migracioni nga prefektura e Vlorës në prefekturat e tjera në numra dhe në % (1989-2001)

Tabela Nr. 1¹²⁶

Prefektura e nisjes	Prefektura e mbërritjes												
	Br.	Dib	Durr	Elb	Fier	Gjir	Kr	Ku	Le	Shk	Tr	VI	Gjith
Vlora	213	34	418	140	1377	401	147	23	43	54	3207	0	6057
në %	3.5	0.6	6.9	2.3	22.7	6.6	2.4	0.4	0.7	0.9	52.9	0.0	100.0

Burimi: Migracioni në Shqipëri, INSTAT 2001

Duke analizuar tabelën e migracionit nga prefektura në prefekturë gjatë periudhës 12 vjeçare, dallojmë dy tipa të ndryshëm të migrimit: i pari, migrim në distanca të gjata, i drejtuar në polet kryesore ekonomike në qendër të vendit, i dyti, migrim në distanca disi më të shkurtra në drejtim të bregdetit, i cili është një rajon imigrimi dhe emigrimi.¹²⁷ Sikurse shohim nga tabela, emigracioni brenda vendit nga hapësira në studim ka vlera më të larta në hapësirat pritëse: Tiranë (53 %), Fier (23 %) dhe më i ulët në Kukës (0.4 %), Dibër (0.6 %), Lezhë (0.7 %) dhe Shkodër me (0.9 %). Pjesa më e madhe e të larguarve mbërrijnë në Tiranë, pastaj në Fier e Durrës. Më pak të larguar shkojnë në prefekturat pritëse Kukës, Dibër, Lezhë.

Gjatë vitit 1989-2001 nga zonat rurale të prefekturës (qarkut) kemi nivelet më të ulëta të migrimit. Si rezultat i bilancit pozitiv të migrimit, ka patur rritje të popullsisë urbane. Është vënë re rritje e urbanizimit nga migrimi. Në periudhën 1989-2001 Vlora ka patur nivel të ulët të imigrimit me karakter rural. Është vënë re rritje e urbanizimit nga migrimi. Ky fluks i madh i lëvizjes së njerëzve drejt qyteteve ka bërë që shumica e qyteteve në Shqipëri të rrisin ndjeshëm popullsinë e tyre këto vitet e fundit.¹²⁸ Kjo rritje mendohet se do të vazhdojë dhe në të ardhmen, por jo me këtë intensitet. Vlora në vitet 1989-2001 pati nivel të ulët të imigrimit rural dhe është vënë re një përforsim i urbanizimit të emigracionit.¹²⁹

Koeficienti i urbanizimit në Qarkun e Vlorës për vitet 1990-2011 (%). Tabela Nr. 2

VITET	QARKU	VLORA	SARANDA	DELVINA
1990	50.9	36.9	10.2	38.1
2001(Instat)	35.4	53.0	43.4	10.0
2011	45.8	57.9	41.5	38.1

Zonat qendrore të qyteteve të qarkut paraqiten mjaft të rënduara, pasi mungesa e infrastrukturës së nevojshme për banim (drita, ujë, qarkullim, shërbime etj.), i drejtoi njerëzit drejt qendrave të qyteteve. Këtë rëndesë nuk mundi ta lehtësonte as vakumi i krijuar prej emigrimit të madh të pjesës tjetër të banorëve. Shumë fshatra patën pakësim të popullsisë së tyre nga 30% - 50 %, të tillë përmendim: Vermik, Ramicë, Bolenë, Sevaster, Mazhar në Vlorë, kurse në rrethin e Sarandës dhe Delvinës patën ikje të shumta në Greqi, gati e përgjysmuar popullsia.

Midis tri qyteteve më të mëdha të Qarkut, rritjen më të madhe e ka pasur qyteti i Delvinës me 28.1% më tepër nga 2001 në 2011 dhe pas saj qyteti i Vlorës 57.9% në vitin 2011, 4.9% më tepër nga viti 2001.

5. PËRFUNDIME

- Në dekadat e para të shekullit XX-të, emigracioni në Shqipëri arriti kulmin. Ky emigracion si shkak kryesor kishte prapambetjen ekonomike dhe sociale.
- Midis dy luftërave botërore, migrimi i brendshëm i popullsisë në trevat shqiptare, nuk ka qenë shumë i ndjeshëm, sepse qytetet si forca kryesore tërheqëse të migrimit, nuk njohën ndonjë zhvillim të dukshëm.
- Me vendosjen e regjimit komunist pas Luftës së Dytë Botërore, emigracioni jashtë vendit u ndalua, ndërsa ai i brendshëm, u zhvillua në disa faza.

¹²⁶ INSTAT 2004, Migracioni në Shqipëri, f. 13

¹²⁷ Migracioni në Shqipëri, REPOBA 2001, f. 13

¹²⁸ Dh. Doka, Studime Gjeografike “Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990”, Potsdam 2005, f. 51

¹²⁹ Migracioni në Shqipëri, REPOBA 2001, f. 15

- Faza e parë, 1945-1950 nuk ka pasur shumë lëvizje për shkak të rindërtimit të vendit.
- Faza e dytë, 1960-1990, gjatë gjysmës së parë të kësaj faze vazhdon procesi i lëvizjeve nga fshati, për në qendrat e reja industriale. Më pas, frenimi administrativ, vë nën kontroll procesin e migrimit.
- Faza e tretë pas 1990, përkon me ndryshimet e thella politike dhe ekonomike në vend (pluralizmit politik, kalimi në ekonominë e lirë të tregut etj.), sanksionimin e të drejtës së qytetarëve për të zgjedhur lirisht vendbanimin, me ndryshimet në strukturën social-ekonomike të popullsisë etj.
- Kjo fazë përkon me periudhën e tranzicionit, që u karakterizua nga mungesa e politikave përsa i përket orientimit, kontrollimit dhe menaxhimit të migrimit të jashtëm e të brendshëm në qarkun e Vlorës dhe gjithë vendin.
- Migrimi sot përbën një nga dukuritë më prezente në jetën social-ekonomike të hapësirës së qarkut të Vlorës dhe njohja e studimi i tij paraqet një interes të veçantë me vlera kombëtare dhe rajonale.
- Vihet re një humbje shumë e shpejtë e popullsisë në të dy rrethet e zonës së studimit, pasojë e lëvizjes së fuqishme migratore dhe para së gjithash, si rezultat i emigracionit të jashtëm.
- Emigracioni brenda vendit nga hapësira në studim ka vlera më të larta në hapësirat pritëse: Tiranë (53 %), Fier (23 %) dhe më i ulët në Kukës (0.4 %), Dibër (0.6 %), Lezhë (0.7 %) dhe Shkodër me (0.9 %).
- Është vënë re rritje e urbanizimit nga migrimi, respektivisht për vitin 2011 rrethi i Vlorës ka koeficient urbanizimi 57.9%, rrethi i Sarandës 41.5% dhe rrethi i Delvinës 38.1%.

LITERATURA

- [1] A. Bërxfholi, Dh. Doka, R. Çavolli, “Gjeografia 3”, SHBLSH, f. 89, 2004.
- [2] F. Piperno, From Albania to Italy Formation and basic features of a binational migration system, Background paper for the CEME-CeSPI research mission in Italy and Albania, f. 1, 2002.
- [3] A. Bërxfholi, Dh. Doka, R. Çavolli, vep. e cit., f. 89, 2004.
- [4] Urban Research Institute & Unicef, “Migracioni shqiptar pas viteve 1990 dhe ndikimi i tij në jetën ekonomike dhe sociale të fëmijëve të lënë pas”, f. 22, 2009.
- [5] R. King, N. Mai, Out of Albania, From crisis migration to social inclusion in Italy, Brehahn Books, f. 82, 2008.
- [6] R. King, Across the sea and over the mountains: documenting Albania migration, Scottish Geography Journal, 119 (3), f. 285, 2003.
- [7] Instat & Agjensia Zvicerane për Zhvillim dhe Bashkëpunim (SDC), “Migracioni në Shqipëri, Maj 2014”, f. 12, 2014
- [8] Urban Research Institute & Unicef, “Migracioni shqiptar pas viteve 1990 dhe ndikimi i tij në jetën ekonomike dhe sociale të fëmijëve të lënë pas”, f. 23, 2009.
- [9] K. Bajraba, Looking beyond borders, f. 30, August 2004
- [10] Dh. Doka, Studime Gjeografike “Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990”, Potsdam, f. 51, 2005.
- [11] Instat & Agjensia Zvicerane për Zhvillim dhe Bashkëpunim (SDC), vep. e cit., f. 22, 2014.
- [12] Urban Research Institute & Unicef, “Migracioni shqiptar pas viteve 1990 dhe ndikimi i tij në jetën ekonomike dhe sociale të fëmijëve të lënë pas”, f. 24, 2009.
- [13] Dh. Doka, Studime Gjeografike “Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990”, Potsdam, f. 52, 2005.
- [14] Dh. Doka, Studime Gjeografike “Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990”, Potsdam, f. 52, 2005.
- [15] Dh. Doka, Studime Gjeografike “Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990”, Potsdam, f. 42, 2005.
- [16] INSTAT 2004, Migracioni në Shqipëri, f. 13, 2004.
- [17] Migracioni në Shqipëri, REPOBA, f. 13, 2001.
- [18] Dh. Doka, Studime Gjeografike “Zhvillime socio-ekonomike dhe rajonale të Shqipërisë pas vitit 1990”, Potsdam, f. 51, 2005.
- [19] Migracioni në Shqipëri, REPOBA, f. 15, 2001.

WHAT DO WE NEED FOR SUCCESS?

Katica Stoimenovska, Ph.D

MIT University – Skopje, Macedonia, stoimenovska_k@yahoo.com

Abstract: There's a point in life of every man when it comes to wonder what it takes to be successful? There are many various answers to this question and they largely depend on the personal perspective of the one who answers them - what is a success for him, what are his values, goals and life positions. Although there is no unique answer to this question it seems that one answer still stands out, and that answer is knowledge. Nowadays there is almost unlimited knowledge and information available to us through Internet or other sources. The only thing that restricts the acquisition of this knowledge and stands in the way of information is ourselves. Fact remains that each of us can upgrade their knowledge by reading and learning, but only few do that. How are we humans different in the quest for success? Perhaps one of the most important differences is how we invest in knowledge, how much we apply it, i.e. how much we're intellectually curious. In this article we talk about intellectual curiosity which lately is a subject of scientific researches that incorporates it as one of the predictors of academic success. We will also consider other predictors of academic performance, such as intelligence and effort, but a special emphasis will be given to the intellectual curiosity. In summarizing the results, studies dealing with this subject emphasize that "hungry mind", i.e. the intellectual curiosity is a fundamental determinant of individual differences in academic achievements.

Keywords: curiosity, success, intelligence, knowledge

ШТО НИ Е ПОТРЕБНО ЗА УСПЕХ?

Катица Стоиленовска

МИТ Универзитет – Скопје, Република Македонија, stoimenovska_k@yahoo.com

Абстракт: Секој човек во некој момент од животот се прашува што е потребно за да се биде успешен? Одговорите на ова прашање се многу и различни и во голем степен зависат од личната перспектива на оној што ги одговара – што за него е успех, кои се неговите вредности, цели и животни позиции. Иако нема единствен одговор на ова прашање се чини дека еден од нив сепак се истакнува, а тоа е знаењето. Во денешно време постои речиси неограничено знаење и информации што ни стојат на располагање преку интернет или други извори. Единственото нешто што не ограничува во стекнувањето на тоа знаење и ни стои на патот до тие информации сме самите ние. Факт е дека секој од нас може да го надоградува своето знаење со читање и учење, но малкумина го прават тоа. Како ние како луѓе сме поразлични во потрагата по успех? Можеби една од најважните разлики е во тоа колку инвестираме во знаењето, колку го применуваме т.е. колку сме интелектуално љубопитни. Во оваа статија зборуваме за интелектуалната љубопитност за која во последно време сè повеќе се зборува и претставува тема на научни истражувања кои ја воведуваат како еден од предикторите на академскиот успех. Исто така ќе ги разгледаме и останатите предиктори на академските постигнувања, како што се интелигенцијата и трудот, со тоа што посебен акцент ќе ставиме на интелектуалната љубопитност. Сумирајќи ги резултатите, истражувањата кои се занимаваат со оваа тематика нагласуваат дека „гладниот ум“, т.е. интелектуалната љубопитност е основна детерминанта на индивидуалните разлики во академските постигнувања.

Клучни зборови: љубопитност, успех, интелигенција, знаење

ШТО НИ Е ПОТРЕБНО ЗА УСПЕХ?

Долго време академските постигнувања важеа за критериум за успешност и од нив зависеа повисокото образование и понатамошната кариера. Поради тоа фокусот на многу психолошки истражувања беше свртен кон идентификување на предикторите на академските постигнувања, во кои за главни детерминанти се сметаа интелигенцијата и трудот. Во поновите истражувања како предиктор, освен овие два се додава и интелектуалната љубопитност (Sophie von Stumm, Benedikt Hell, and Tomas Chamorro-Premuzic). Во нив се проучува значењето и улогата на интелектуалната љубопитност во успешноста и нејзината врска со отвореноста кон доживување, интелигенцијата, трудот и совесноста. Добиените резултати од овие истражувања засновани на мета-анализа на модели произлезени од корелациони матрици покажуваат дека „гладниот ум“ е основна детерминанта за одредување на академските постигнувања и разликите во успехот кај индивидуите.

ИНТЕЛИГЕНЦИЈА

Интелигенцијата има своја индивидуална и историска општо-човечка димензија. Таа е една од најистакнатите димензии на личноста. Во денешно време во голема мерка влијае на социјалниот статус на поединецот. Оној поединец кој во својата околина е познат и признат како интелигентен, повеќе напредува од останатите во сите сфери на општествениот живот. Интелигенцијата ги одразува индивидуалните разлики помеѓу поединците и претставува значаен фактор за градење на академските постигнувања, а со тоа и за постигнување успех воопшто. Одамна се смета дека академските постигнувања се рефлексija на индивидуалните разлики во способностите, и врз основа на тоа се земени за основен критериум при изработката на тестовите за интелигенција (Chamorro-Premuzic & Furnham, 2006, p. 253). Во моментот, изобилство на емпириски истражувања покажуваат дека постигнувањата на тестовите за ментални способности се значително поврзани со академските постигнувања, достигнувајќи вредности до $r = .81$ (Deary, Strand, Smith, & Fernandes, 2007), иако вкрстената корелација има тенденција да биде пониска од $r = .50$ (e.g., Johnson, McGue, & Iacono, 2006).

Врската меѓу когнитивните способности и академските постигнувања опстојува низ различните образовни нивоа, иако има тенденција да се намали во понапредните академски средини поради ограничувањата во диференцијалниот опсег. Така кај лицата кои се веќе избрани врз основа на нивните интелектуални капацитети се зголемува релативната варијабилност и важноста на факторите коишто не се поврзани со способноста (cf. Jensen, 1980). Во согласност со ова, неодамнешните истражувања го оценија степенот до кој индивидуалните разлики во академските постигнувања може да се објаснат со личностни фактори.

ТРУД

Неодамнешните истражувања покажуваат дека освен интелигенцијата, личностните диспозиции, особено цртите кои ги оценуваат типичното ниво на упорност и напорна работа на поединците се сметаат за значајни вредности на варијансата во академските постигнувања. (e.g., O'Connor & Paunonen, 2007; Poropat, 2009; Trapmann, Hell, Weigand, & Schuler, 2007). Други истражувања пак го одразуваат ограничувањето на опсегот на интелигенцијата како предвидлива важност за факторите коишто не се поврзани со способноста.

Цртите што не се поврзани со способноста ја одразуваат силата на бихевиоралната тенденција за постигнување додека способноста обично се толкува како мерка за максимална изведба (Cronbach, 1949; Fiske & Butler, 1963). Тестовите за способност укажуваат на тоа што едно лице е способно да направи, додека скалите за личност укажуваат за она што е најверојатно дека ќе го направи (Fiske & Butler, 1963, pp. 258–259). Во последните истражувања се покажа дека бихевиоралните диспозиции, вклучувајќи ги и насоката и нивото на напор, како и перцепираната себе-ефикасност, повеќе ги предвидуваат типичните отколку максималните резултати за постигнувањата (Klehe and Anderson, 2007). Спротивно на тоа, способноста која е конципирана како однос на декларативно знаење и процесни вештини, е откриено дека е од поголемо значење за максималните отколку за типичните резултати на перформансите (Klehe & Anderson, 2007). Овие автори заклучиле дека психолошките предвесници на остварувањето варираат во нивната способност за предвидување во зависност од природата на инструментот за мерење. Во образованието, оценките на академските постигнувања ги опфаќаат и условите за максимални и типични перформанси. Така студентите се оценувани со тестови на знаење и иако овие оцени го одредуваат максималното постигнување тие исто така ги одразуваат и типичните перформанси на студентите во однос на ширината и длабочината на нивната подготовка. Затоа, факторите коишто не се поврзани со способноста се убедливо позначајни променливи при одредување на академските резултати одколку мерките за когнитивните способности, кои секогаш го опфаќаат повеќе максималниот отколку типичниот потенцијал.

УЛОГАТА НА СОВЕСНОСТА

Кон крајот на XX век расте консензусот за пет факторниот модел како најпреферирана таксономија за класифицирање на индивидуалните разлики кај нормална личност (e.g., Goldberg, 1990). Овој модел се состои од пет главни димензии на личноста: невротичност, екстровеитност, отвореност кон искуство, согласување и совесност (Costa & McCrae, 1992). Од нив, совесноста повеќекратно во истражувањата покажува дека е позитивно поврзана со академските перформанси на студенти (e.g., Chamorro-Premuzic & Furnham, 2003a, 2003b, 2006; Poropat, 2009), како и со неколку критериуми за ефикасност на работата во широкиот спектар на професии (Barrick & Mount, 1991; Chamorro-Premuzic & Furnham, 2010).

Совесноста се состои од шест аспекти - компетентност (ефикасност), уредност (планирање однапред), исполнителност (следење на правила), стремеж за достигнување (напор), само-дисциплина, и

размислување (Costa & McCrae, 1992) – кои укажуваат на индивидуалните разлики во упорноста, одговорноста и трудот, сите од кои се поврзани со подобри академски и професионални постигнувања.

Резултатите од неколку неодамнешни мета-анализи покажале дека врската меѓу индикаторите на академските постигнувања и совесноста се движи од $r = .23$ до $r = .27$ (O'Connor & Paunonen, 2007; Poropat, 2009; Trapmann, Hell, Hirn, & Schuler, 2007). И покрај тоа што односот на овие врски го потврдува значењето на совесноста за академските средини, конструктот не бил иницијално конципиран со цел да ги предвиди училишните или универзитетските постигнувања.

Од друга страна интелигенцијата и совесноста се во голема мера независни, иако некои студии покажаа скромна негативна корелација помеѓу совесноста и мерките на способност (e.g., Ackerman & Heggestad, 1997). Во тие студии негативната врска беше објаснета со тврдењето дека „помалку“ способните поединци може да станат сè повеќе посковесни за да компензираат за нивните пониски нивоа на когнитивни способности, а поинтелигентните луѓе се потпираат во поголем степен на нивната интелигенција и може „да си дозволат“ да бидат помалку вредни и организирани, а сепак одлични (Chamorro, Premuzic & Furnham, 2005).

Според оваа теорија, ефектите што интелигенција ги има врз академските постигнувања би биле со посредство на совесноста во неконзистентен модел на посредување (MacKinnon & Fairchild, 2009). Што значи дека интелигенција ќе има директно позитивно влијание на академските постигнувања, како и индиректно негативно влијание, со посредство на совесноста. Затоа, директните и индиректните ефекти ќе бидат спротивни или неконзистентни. Сеуште не е јасно дали интелигенцијата и совесноста се независни предиктори на академските постигнувања или пак еден посредува во ефектите на другиот.

ЉУБОПИТНОСТ

Се тврди дека кристализираната интелигенција, која „се состои од дискриминаторски навики одамна воспоставени во одредена област“ (Cattell, 1943, стр. 178), резултира од примената на флуидната интелигенција, која е „способноста да се дискриминираат и да се воспримат односите помеѓу било кои фундаменти, нови или стари“ (Cattell, 1943, стр. 178). Наједноставно кажано, знаењето и стручноста се резултат од примената на способноста за расудување. Насоката и силата на таквата примена, пак, е во врска со т.н. инвестициски особини (Cattell, 1943, 1971) - тоа се личностни карактеристики кои детерминираат каде, кога и како луѓето ги применуваат своите ментални способности.

Соодветно на тоа, инвестициските особини ги објаснуваат интерперсоналните разлики во потрагата на можности за учење, како што се посета на музеи и галерии, решавање на гатанки и сложувалки и читање на весници. Хајс (Hayes, 1962) сугерира дека сите варијации во интелигенцијата се резултат на индивидуални разлики во потребата или мотивација да се бараат можностите за учење. Тој тврди дека „разликите кои најчесто се наведени како интелектуални не се ништо повеќе отколку разлики во стекнатите способности“ и го отфрла постоењето на фактор на општа интелигенција. Иако мотивационо-искуствената теорија на Хајс (Hayes, 1962) зазема екстреман став (cf. McDougall, 1933), веројатно е дека мотивацијата за учење се рефлектира во разликите во стекнатите вештини.

Големиот број на теоретски и психометриски концепти беа предложени во психолошката литература во обид да се одредат индивидуалните разлики во желбата да се разберат и да се вклучат во когнитивно тешките задачи и со тоа да се инвестира во сопствената интелектуална способност (von Stumm, 2010).

Сепак, овие т.н. инвестициски карактеристики до денес не се експлицитно поврзани со проучување на љубопитноста и истражувањето (Ackerman & Heggestad, 1997), и покрај нивната впечатлива сличност.

Научната литература посочува различни видови на љубопитност: Така Хјум (Hume) ја дефинира љубопитноста како „љубов кон знаење“, Берлајн (Berlyne, 1954), пак воведува концептуална разлика меѓу епистемолошката и перцептивната љубопитност, определувајќи дека епистемолошката љубопитност се однесува на индивидуалните разлики во изнаоѓање на можности за интелектуален ангажман, стекнување знаења и факти, или едноставно „порив да се знае“ (Berlyne, 1954, p. 187), додека перцептивната љубопитност се евоцира од визуелни, аудитивни и тактилни стимулации и се однесува на „порив да се доживее и да се почувствува“ (Berlyne, 1954).

Во насока на истражување на интелектуалната љубопитност се развиени психометриски скали кои кореспондираат со проценката на епистемолошката и перцептивната љубопитност (cf. Collins, Litman, & Spielberger, 2004; Litman & Spielberger, 2003). Гоф и Акерман (Goff & Ackerman, 1992) предложија скала за типичен интелектуален ангажман како „карактерна конструкција која е поврзана со интелигенцијата како типично постигнување“.

Скалата за типичен интелектуален ангажман ги опфаќа човековите типични изрази на ангажирање и разбирање на неговата околината и привлечноста и желбата за решавање на комплексни и

интелектуални проблеми (Goff & Ackerman, 1992). За таа цел, скалата за типичен интелектуален ангажман конкретно се однесува на поставките на напредни фази во образованието во кои предиктивната валидност на максималната интелигенција е намалена (Goff & Ackerman, 1992). Потреба за познанието, епистемолошката љубопитност и скалата за типичен интелектуален ангажман се репрезентативни примероци на група инвестициски карактерни конструкти кои ја опишуваат тенденцијата да се бара, да се биде вклучен во, да се ужива, и да се бараат можности за успешна когнитивна активност – со други зборови: интелектуална љубопитност.

Во прилог на нивните концептуални сличности, скалите за интелектуална љубопитност, исто така, имаат голем број на семантички идентични елементи (von Stumm, 2010). Не е изненадувачки што е најдено дека епистемолошката љубопитност, потребата за познанието и други инвестициски особини немаат дискриминативна валидност (e.g., Mussel, 2010; Rocklin, 1994; Woo, Harms, & Kuncel, 2007). Исто така, инвестициските особини се подеднакво позитивно поврзани со академските постигнувања со среден по големина ефект, (Cacioppo et al., 1996; von Stumm, 2010), како и со интелигенција, но со значително помал обем (e.g., Cacioppo, Petty, & Morris, 1983; Furnham, Swami, Arteche, & Chamorro-Premuzic, 2008; Goff & Ackerman, 1992).

Од ова произлегува дека, мерките на интелектуалните инвестиции и љубопитноста имаат концептуални корени кои се совпаѓаат, вклучувајќи и семантички исти ајтеми, и имаат ист критериум за валидност за академските постигнувања и интелигенцијата; Затоа, изгледа тие се појавуваат за да се оценат иста трета димензија, и кореспондирачките скали може најизменично да се користат.

ЗАКЛУЧОК

Интелектуалната љубопитност заедно со интелигенцијата и трудот е еден од предикторите на академските постигнувања а со тоа и на постигнувањата во животот воопшто. Таа е нешто на кое може да се работи во насока на нејзино провоцирање и развивање. Инвестирањето што ќе го направиме во однос на неа треба да е постојано, да му посветиме доволно време, многу размислување и тоа треба да ни стане втора природа, навика. Интелектуалната љубопитност не води кон здобивање на повеќе знаења и информации и колку повеќе инвестираме во неа, толку повеќе добиваме за возврат. Затоа љубопитноста е важна, таа не тера постојано да го збогатуваме нашиот ум, да бараме материјал за размислување, и со тоа да се стекнеме со нови знаења. Се разбира, не е доволно само да се здобиеме со знаење и информации, мора истите и да ги примениме. Сепак, првиот чекор е да се изгради знаењето, а љубопитноста е од суштинско значење за тоа. Не треба да дозволиме таа да стане фактор што ќе го лимитира нашиот раст.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ackerman, P.L., Kanfer, R., & Goff, M. (1995). Cognitive and noncognitive determinants and consequences of complex skill acquisition. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 1, 270–304.
2. Barrick, M.R., & Mount, M.K. (1991). The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology*, 44, 1–26.
3. Berlyne, D.E. (1954). A theory of human curiosity. *British Journal of Psychology*, 45, 180–191.
4. Cattell, R.B. (1943). The measurement of adult intelligence. *Psychological Bulletin*, 40, 153–193.
5. Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2006). Intellectual competence and the intelligent personality: A third way in differential psychology. *Review of General Psychology*, 10, 251–267.
6. Costa, P.T., Jr., & McCrae, R.R. (1992). Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI): Professional manual. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources
7. Cronbach, L.J. (1949). *Essentials of psychological testing*. New York, NY: Harper.
8. Deary, I.J., Strand, S., Smith, P., & Fernandes, C. (2007). Intelligence and educational achievement. *Intelligence*, 35, 13–21.
9. Fiske, D.W., & Butler, J.M. (1963). The experimental conditions for measuring individual differences. *Educational and Psychological Measurement*, 23, 249–266.
10. Goldberg, L.R. (1990). An alternative “Description of personality”: The Big-Five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216–1229.
11. Hayes, K.J. (1962). Genes, drives, and intellect. *Psychological Reports*, 10, 299–342.
12. Jensen, A.R. (1980). Uses of sibling data in educational and psychological research. *American Educational Research Journal*, 17, 153–170
13. Klehe, U., & Anderson, N. (2007). Working hard and working smart: Motivation and ability during typical and maximum performance. *Journal of Applied Psychology*, 92, 978–992.
14. O’Connor, M.C., & Paunonen, S.V. (2007). Big Five personality predictors of post-secondary academic performance. *Personality and Individual Differences*, 43, 971–990.

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

15. Poropat, A. (2009). A meta-analysis of the five-factor model of personality and academic performance. *Psychological Bulletin*, 135, 322–338.
16. Sophie von Stumm, Benedikt Hell and Tomas Chamorro-Premuzic -The Hungry Mind : Intellectual Curiosity Is the Third Pillar of Academic Performance; *Perspectives on Psychological Science* 2011 6: 574
17. Trapmann, S., Hell, B., Weigand, S., & Schuler, H. (2007). Die Validität von Schulnoten zur Vorhersage des Studienerfolgs: Eine Metaanalyse [The validity of school grades for predicting academic success: A metanalysis]. *Zeitschrift für Pädagogische Psychologie*, 21, 11–27

VISUALLY-ANTHROPOLOGICAL POSSIBILITIES OF CULTURAL RECONSTRUCTIONS: THE MOVIE AND THE MYTHICAL-RELIGIOUS KNOWLEDGE

Zlatko Popovski

UKIM – Skopje, Republic of Macedonia radomir108@gmail.com

Abstract: It should be insisted on greater stake of participation and creative imagination of the individual, in terms of enhanced game actualization, grotesque and amazement in the cultural spheres of common synergies, compassions, as well as with-thinking and fiction. Philosophy of dialogue encourages art in the maintenance of plural values and the common evaluations, and in this context the link between religion and art into the film, shedding light on the trail (if no longer the path) to the future. Taking all this into consideration, one can see that the film contributes to the re-creation of the myth as well as the creation of a new myths. It is a powerful cultural tool in creating and re-creating the identity, history/historicity, in a word - in the determination of almost all media. The research, holding a discourse of an analysis, would engirdle the presumed possibilities given by the re-creations, while insisting, through the effective exercise of logic and system connections (which constitute the object of analysis) on the possibility of alternative interpretations, not only to the presumed myth but also to other religious facilities. And such a possibility opens the film (and not just the movies, but also other visual representations on the TV, internet, etc). through visualization and associative potential, which lies in the images.

Keywords: art as a medium, science fiction, alternative meanings, film, mythical-religious knowledge

ВИЗУЕЛНО-АНТРОПОЛОШКЕ МОГУЋНОСТИ КУЛТУРАЛНЕ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ: ФИЛМ И МИТСКО-РЕЛИГИОЗНО ЗНАЊЕ

Златко Поповски

УКИМ – Скопје, Република Македонија radomir108@gmail.com

Сажетак: Овај рад је расправа о учеству митско-религиозних референци у оквиру филмског уметничког стваралаштва, а у жанру научне фантастике. *Предмет истраживања* обухвата асоцијативне рефлексije из митско-религиозног корпуса Шримад Бхагаватама и Бхагавад Гите, односно из њихових онтолошко-гносеолошких концепција Бића и бивствовања. *Циљ* није неки уобичајени *ефекат зачудности*, као последица креације ефикасних алтернатива реалности, већ разоткивање стварног значаја неких архаичних фабула – у смислу другачије претпостављених културних и цивилизацијских изворишта и догађања. *Проблем* имплицира другачије тумачење већ постојечих, кроз мит и фолклор – пројектованих значења, док се истраживање заокружује медијумом филма, као пољем креативних естетско-етичких трансформација и стваралачких преозначавања реалног постојечег...

Кључне речи: уметност као медијум, научна фантастика, алтернативно значење, филм, митско-религиозно знање

УВОДНО

Ова се расправа темељи на једном обухватном – и надасве занимљивом преиспитивању валидности неких устаљењих схватања и резултата, у оквиру културалних претпоставки и вредности једне, за нас увек загонетне и инспиративни културе – засноване вековима уназад, чији издаци и достогнућа не остављају равнодушне научнике из целог света, напротив. Ради се о Индији, земљи божанстава, митова, факира и секти, земљи у којој се од памтивека до дан данас упражњава више видова јоге, земљи мистике и илузије, чудесној земљи цивилизацијских почела, која се може похвалити вероватно најстаријем или барем једном од најстаријих језика на свету – санскритом. Расправа, свакако повлачи и паралеле са хришћанским религиозним конструктом и његовим, не мање загонетним и интересантним имагинацијама и претпоставкама граничних феномена, у задатом темату. Пошто је технички/временски неизводљиво неко ближе или систематичније разматрање, чак и основне структуре развоја *хинду-културе/култура*, биће назначени само они кључни појми и забелешке који су у контексту рада. То исто важи и за религиозне хоризонте хришћанства. Сам рад је расправа о учешћу митско-религиозних референци у оквиру филмског уметничког стваралаштва, а у жанру научне фантастике. О чему се заправо ради?!

Имамо прастари хиндуистички мит о Ганешу, који је, с обзиром на улогу и значење Шиве за хинду-културу, забележен на више места у ведској литератури – од којих су најзначајније Махабхарата¹³⁰ и Пуране.

Имамо и у супер-3Д технологији снимани филм “Prometheus” редитеља Ридлија Скота (Ridley Scott) из 2012. године – који је, у ствари прерада филма “Alien” из 1979. г., тог истог Ридлија Скота (што је, у неком смислу и куриозитет). Ту постоји још један куриозитет – у оба случаја, у размаку од 33. година пољављује се исти „човек без кога се није могло”, односно Hans Rudolf Geiger. Он је више него значајан због његових непоновљивих креација, због изузетног надахнућа којим зрачи читав његова рад и, узевши то у обзир – због његовог утицаја на Ридлија Скота. Гигер је водећи дизајнер, face-maker, специјалиста за израду маски, графике, скица и скулптура, човек који је практично градио унутрашњу архитектуру филма, који је „шмековао” статистику простора и радњи и који је, тиме – итекако утицао на динамику догађања и визуалну ефикасност радње.

Постоји значи, с једне стране прастари мит, нешто *архаично* – и, с друге стране, супер 3Д технологија, која се очитује кроз Ридлијев „Прометеус”!!

На први поглед – ништа их не повезује, нема ту препричавања или било шта што би их директно повезивало, нема конкретизације, везе између мита и филма... Намеће се питање, *која је онда веза* између мита и филма, како контекстуализовати мит о Ганешу и Прометеј, на чему се темељи расправа?

Циљ је да се утврди дали је овај мит поникао „чисто као резултат маште људи, дали је причу интерпретирао културни геније народа, манипулишући *чистом имагинацијом* – или је, можда мит народско тумачење нечега што се стварно одиграло пре много векова”, догађај сасвим ординаран једној технолошко-технички супериорнијој култури, а који су Индијци тумачили надаље онако како су га већ протумачили (о оваквој једној могућности има по-доста индиција, има мноштво сличних случајева о којима говоре Веде, да не набрајамо већ). Због тога се истраживање у овом раду не базира *само* на најпопуларнијој верзији мита о Ганешу, већ је много захтевније – мора се преиспитати читав корпус материјалних записа и додатних информација у контексту самога мита, мора се размотрити више верзија у том контексту. Потребно је, значи, утврдити *фантастичну димензију* догађаја и одредити основне претпоставке *фантастичног*.

НАУЧНА ФАНТАСТИКА, ФАНТАСТИКА И ФИЛМ

По Милораду Павићу, фантастика је, као *немиметичка књижевност* присутна још од антике и он даје предност овоме гледишту (по односу на претпоставке да је настала у предромантично и романтично доба), пре свега и због укидања приче „о фантастици као о стилу”. У његовом образложењу – укратко – „фантастика се служи реалним светом да би га довела у питање”, док се „миметичка књижевност служи реалним светом недоводећи у питање његове основне претпоставке” (Павић, 1984:10-11). А типологија фантастичне приче, чији је задатак, по мишљењу Ерика Рабкина „да открије и ојасни истину душе, истину људског срца”, данас је толико упечатљиво разграњена да се више и не говори о „жанру”, него о „фантастичким жанровима” (Rabkin, 1976). То препознавање и категоризација које може обухватити жанре *класичног* и *модерног* типа укључује барем десетак одредби (готске приче и романи, сатирична фантастика, утопије и антиутопије, научна фантастика, психолошка фантастика... итд.), а њихов број надаље расте. Наравно, мора се претпоставити „отвореност” категоризације, тако да ни једна није трајна и неменљива – постоје и друге класификације и одређења, као на пример: научна фантастика и постмодернизам, космичка опера, научна фантастика и политичко... И поред тога што се теме лако могу набројати, аутентична изведба, сценски ефекти и специфична атмосфера радње омогућавају индивидуалну оригиналност и препознатљивост сваког филма. У том смислу филм “Alien” редитеља Ридлија Скота, био је наговештен двадесетак година раније у краткој прићи Церома Биксбија (Jerome Bixby): “It! The Terror from Beyond Space”. Наравно да су научно-фантастичке филмске креације често пута фабулиране религиозним мотивима и интерпретацијама, тако да гледатељ неретко препознаје теме и догађаје из обухватне религиозне ризнице. будући да је обичан свет више негација него потврђивање идеала, мора се веома озбиљно узети у обзир *потребност искуства* уметности, религије и љубави – и то у њиховим узајамним везама – као надокнада пропуштеним етичким лекцијама и као надопуна нереализованих културних постигнућа. У покушају превладавања сукоба између *изванредног* и *свакодневног*, приближавајући се некаквом *идеалу*, остварују се културне референтне тачке и омогућава се виталитет друштва. Уметност, љубав и религија одржавају и одражавају актуализацију нашег особног и њихов наступ у поље изванредног омогућава нам прелет изнад тривијалне свакодневнице. Оспособљавајући нас за уживање бивствовања, стално нас потсећа да водимо рачуна да религија „добро

¹³⁰ Овај мит је највише „промовирала” чувена Бхагавад-Гита – као шеста књига *Махабхарате*, епског спева за који се мисли да датира из 6. века п.н.е. (по неким, много раније).

у стварности укоренењу, да се уметност заувек не одрекне „лепог“ (упркос теоретским аргументацијама о „културним праксама“) и, коначно, да се увек љубављу надопуњујемо у међусобним егзистенцијама да се узајамно надограђујемо. Исходишна тачка ових промишљања је покренути и, ако треба, преокренути оно што товари виталитет креативних радњи и онемогућавање „вечитих истина“ у прилог ауторитативним устројствима и владањем Другима. Омаловажавање дисконтинуитета у формативним контекстима, структурама и устројствима иде на руку онима који чувају „задато“, онемогућују промене и креирају и потхрањују различите облике сервилности. Како се не би зашло у политичку „памфлетологију“, наставља се проблематиком естетике, медијума и аксиологије... Наравно, *вера* је неизбежна унутрашњим креацијама и стабилизацији субјекта, па се потрага за „вишом силом“ наставља „чак и тамо где мишљење мора да стане, а деловање не успева“, јер „човјекова медитација о богу коначно је сједињење мисли и љубави – љубави коју замишљамо као разријешену од језика и враћену свом извору“ (Unger, 1989:338). Филмска је слика ту као поручена: она може да „говори“ речитије од текста, поготову када је оживљава 3Д. То је још више наглашено када су у питању *религиозни* инсерти, који у себи носе снагу религиозне едукације – канонском етиком подвучене и друштвеним ауторитетима подржане. Везе између *религије* и *уметности* су чврсте и снажне, ове су две сфере сретне околности човекове друштвене изворности постојања: оне се од искона међусобно преплићу, ураћају једна у другу условљавајући и стимулишући се, надграђују се и заједно кроје будућност.

То су околности у којима је Адорно у уметничким делима „препознао“ неутралисане и на тај начин квалитативно промењене епифаније.

Кад смо већ код мита, потребно је забележити да мит не постоји само на *свесној* разини, слично као и „емпиријска носивост“ у човеку, и он је ту негде уз много што-шта којег знамо, а које чека да уз помоћ „ситуације“ буде изведено „пред први ред“ сензорне моторике, да би уз одговарајућу емоционалну иницијативу било прочитано и овековечено „као постојеће“, и које би надаље могло и само бити репродуковано помоћу механизма памћења. Мит није само „колективно постојеће“, он је, наравно у нешто имењеној варијанти, *као радња* иманентан и појединцу, док је филм више него податљив медијум за сарадњу између сценариста и режисера, с једне стране – и индивидуалног универзума гледаоца, са друге. Оно што је претходна класична технологија, помоћу разних варијанти слике и звука омогућавала, данас је вишеструко надграђено и успело је да се уђе „корак дубље“ у свет гледаоца, да се провали иза онога што Хајдегер назива *Forhabe*, предструктуром целокупног разумавања. Или, како је Пол де Ман (Paul de Man) забележио: „Ми можемо да разумемо само нешто што нам је у извесном смислу већ дато и познато, макар фрагментарно и неаутентично (...)“ (de Man, 1971:90).

У даљем разматрању, поступак се фокусира на једно *друго* исчитавање мита о Ганешу, у смислу могућности препознавања *једне нове*, у случају – реалније радње – која је, узевши у обзир тадашњи степен развоја друштва и његових онтолошко-епистемолошких могућности, *сакрализовала* догађај. У немогућности одговарајуће интерпретације, догађај који је у суштини можда и био профан, доживео је сакрално тумачење. Радња се темељи на инцидент који је задесио породицу Богова. Наиме, бог амбивалаентне природе, Шива¹³¹ („амбивалентне“ јер је Он Бог стварања, али и разарања) приметио је натрапника у близини своје супруге Парвати (која се купала), неприметивши да је то њихов син Ганеш. Пошто је Шива напрасите природе и уме да буде веома плах, он је плануо и Својем сину Ганешу отсекао главу. Када је увидео шта је, заправо урадио, наредио је да се одмах донесе глава најближег живог бића, како би спасао Ганеша. И онда се најближе затекао слон (са сломљеном кљовом), његова је глава „пресађена“ Ганешу и он је, значи, био спасен – с тиме што је остао да буде бог са главом слона. Разматрајући, с једне стране мит – а са друге стране филм, треба се узети у обзир неколико нужних одредница, у смислу појашњења и мита и филма. Мит нуди мноштво религиозних кодова, који, ако се узме њихова специфичност и повезаност са аутономном културом Индије, разјашњавају пуно тога – пре свега чимбенике у обликовању и усмеравању духовне оријентације, импозантних хиндуистичких цивилизацијских достигнућа. Али, *шта* је заправо „мит“ и *која* је његова улога, уз *каква* значења он наступа? То су све питања релевантна за ову расправу.

Познато је значење мита за човеков опште-цивилизацијски развитак, познато је и да мит има различите аспекте тумачења и да, рецимо, грчки митови претпостављају тријумф књижевног дела – над *религиозним тумачењем*. Али, ако митове познамо као књижевна и уметничка „документа“ а не као извор, или изразе једног религиозног искуства (које је ближе неком обреду), ипак је религиозна

¹³¹ Рећ Шива потиче од имена ведског бога олује, Рудре (које значи, и буквално „онај који урла“, а потиче од ономатопеје за звук олује, или од корена (руд) – бити црвен, сијати, али из чега се може извести и „пријатан“). У *Махабхарати* и *Пуранама*, ова два бога су поистовећена. Шива уништава помоћу ватре која избија из његовог трећег ока, он је уништио Каму (бога еротске љубави), отсекао је главу петоглавог Брами, и, због непожње и срдитости отсекао је главу своме сину Ганешу...

коноотираност мита та која је првично допринела: како његовој појави, тако и његовој временитости – т.ј. очувању кроз *време* и *простор*. На пољу саме методологије истраживања, потребно је забележати да фигурира вишеслојност поступка, односно да се функционално надопуњава више метода: од општих метода (анализе и синтезе, индукције и дедукције...) преко дијалектичког метода – па све до компаративног и културалног, односно херменеутичког метода, као изузетно значајног. Пошто ће се, аутор, у оквиру рада ослањати – имеђу осталог и на херменеутички метод као изузетно значајан за тумачења визуалности и визуалних феномена, потребно је, у том контексту, забележати неке основне референце. Савремени херменеутичар у историји уметности, Оскар Бечман (Oskar Batschmann) сматра да херменеутички приступ „означава процесе који се одигравају међу трима учесницима: први нешто говори, даје знак или се изражава писмено; други разабире ове забелешке; трећи не може да их разабере јер није био присутан, јер не разуме језик или не уме да чита. Њему други преноси забелешке првог, преводи му их или растумачије” (Batschmann, 2004). То значи да се херменеутика схвата као основни феномен међуљудских односа. Без огледа дали се односи на оне прошле, или на живе процесе, и у том смислу херменеутика претставља и „прафеномен”, претставља ону „средину” у којој се конструишу значења. И не ради се о неком једносмерном процесу, који се, у тумачењу текстова издваја од традиционалне, филолошко-сакралне „догматске херменеутике” – као неки *ars interpretandi*. Ту се има много што-шта казати, тако на пример, када је у питању тумачење слике – херменеутика се поставља као критика директног репродуктивног односа између два медијума (сликовног/визуалног и вербалног). Штити се слика од претпоставке да је она „сама по себи разумљива” и да је могуће њено „објективно” исцрпљивање – помоћу вербалног језика који објашњава визуални/сликовни „садржај”, (рецимо, уз помоћ литерарне тематизације или појмовне логоцентричности) премештајућу акценат, при томе. А акценат се премешта на проблеме чина утемељења разумевања у оквиру околности, у којима се одиграва. Тако, расправа не може бити „парцијално-селективна” већ се мора одвијати комплементарно: догађаји, визуализације и асоцијативни тренутци „просветљења” аутора морају брижљиво водити рачуна и о чињеницама, и о тренутку каузо-консекутивности, о значењима и о научној валидности чимбеника. Уз све то, перспектива остаје ипак отворена: ради се о једном хипотетичком размишљању које може, али и не мора по сваку цену бити валидно.

О ЕПИСТЕМОЛОШКОМ СТАТУСУ И ПРОФИЛУ УМЕТНИЧКОГ

Позивајући се на *међуположај* у културно-историском оквиру, који је, између *религије* и *емпиријске стварности* заузимала уметност – Адорно (Theodor Adorno) ће о уметничким делима речи да су „налик ватромету”. Уметничко је дело *као појава*, поред тога што се непојављују божанства, нити пак неки други облици наднаравних бића – „знак неба и људски производ, неизбежна опомена, сјајно и нестално писмочије је значење непротумачиво” (Adorno, 1979:150). Ватромет је *apparition* kat’*exohé*: појављујући се емпиријски – он је ослобођен бреме на емпирије као тежине трајања, како каже Адорно. Ма како год суптилно била грађена геометрија филмског простора, она је пре увиђења 3Д технологије била инфериорна у односу на данашње могућности интерпретације. И, како год окренули – не можемо заобићи „слику”, као окосницу филма, нити пак факат да нас та „слика” спаја са религијом: геометрија филмског простора може се повезати са ирационалним простором средњег века, јер се *условљеност* којом је детерминисан простор на средњовековним сликама (најчешће са религиозним мотивима) *рефлектује* на правило конституисања филмског простора и данас. Но, ово је само једна „техничка” повезаност синеастике и религије, скривена спона која, додуше, није безначајна и која дефинитивно мора наћи своје место и у тумачењима најновије 3Д технологије иако се, у суштини, снима на сличан начин. Велика разлика настаје у промењеној диоптрији рецепције, ту рецепција анимира дубљи и шири *когнитивни простор* гледаоца, што се наравно огледа и у потенцираним емоционалним, интелектуалним и духовним утисцима. Вероватно је, уз ту технологију бољег пријема и била могућа дата примедба о филму „Прометеус” редитеља Ридлија Скота. Тако је и било могуће приметити оно што је у филму постављено у индиректној форми препознавања – да се у неколико секвенци асоцијативно „препозна” *Ганеш* и постигне оно што се постигло. Може се речи да су филмови попут „Прометеуса” (“Prometheus”), „Почетака” (“Inception”) редитеља Кристофера Нолана и, поготову Матрикса (“Matrix”) де су редитељи браћа (сада брат и „сестра”) Коен, филмови са отвореним пољем читања. У свим овим филмовима, петпостављен је „другачији свет”. За његово је тумачење и те како погодан архајнов појмовни инструментариум: *визуално мишљење* је, рецимо, оно што се управо дешава док гледате како се Нео, у Матриксу, супротставља велоком конструкту *вештачке интелигенције*. Обухватност теме изискује не само фокусацију, већ и мноштво редукција. Тако на пример, мит се може испитивати из више аспеката: за теорију медиологије он је нешто *мултидискурзивно*, веома значајан за *идентитет* неке културе – опште узевши – као начин разумевања, изражавања и комуникације појмова... (Ћаћиновић, 2001:66).

Када је реч о теоретским промишљањима епистемолошког статуса филма и мноштву са-односа са филмском формом, етичко-естетским уређењем, идеолошким одразом итд., уз став да је чврсто изграђено философије филмског феномена његово епистемолошко одређење (и које има исти значај какав за филм има став према сопственом медију), ставови се могу поставити у две категорије – према томе дали је њихово језгро *хомогено*, или пак *синкретичко*.

Још је 1916. године Хуго Минстерберг (Hugo Münsterberg) написао своје најзначајније дело *The Photoplay: A Psychological Study* и у њему ирричито нагласио *чулно искуство*, које филм у различитим регистрима изазива – као и значење дефинисања како *облика*, тако и *функција* филма. Управо се тиме – по речима Дедлија Ендрју-а (Dudley Andrew) – прелази из „феноменалног”, у „ноуменални свет”, односно се „из дела где се објашњавају услови који омогућавају да филм постоји и функционише у нашем искуству *прелазимо* у део у коме је изложена естетска теорија вредности тог објекта” (Andrew, 1976:21). Тако се приближавамо зацртаној проблематици ове расправе, где се морају установити одређени *критериуми* истраживања, одређене културно-уметничке и когнитивно-естетске и психолошке смернице, као и одређени режим *методолошког приступа* делу и његовој, могућој перспективи „читања”, повезивања или алтернативних перт-постављања. А, по Доминик Шатоу (Dominique Chateau) тако се и *психолошки* и *естетски аспект* (или, прецизније речено, обе епистемолошке димензије естетске анализе и психолошког истраживања) сустићу у јединственом принципу који управља односом између специфичне трансформације коју филм намеће спољашним формама – и њихове рецепције, одређене облицима духа. Или, надовезујући се овде: „Фотодрама (photoplay) нам прича неку људску причу управљајући формама спољашњег света, то јест простором, временом и узрочношћу, прилагођавајући се при том формама унутрашњег света, т.ј. пажњи, меморији, имагинацији и емоцији” (Münsterberg, 1916:74). Централна се улога духа (обезбеђена кроз уједначавање тих двају аспеката још у доба класичних визуелизација синеаста) вишеструко појачава, када еј у питању 3Д. Још се тада водило рачуна да облици филма унапред буду *прилагођени устројству духа* гледаоца и његовом функционисању. Дефинисање оперативних и когнитивних могућности *не проистиче*, значи, из техничког диспозитива филмске радионице, већ се прилагођава иманентним одредницама духа рецепијената, начином на који реагује наш дух, на који „исеца делове света” (пажња) на који се покреће како би им доделио неко значење, на који се игра с временом (памћење и машта)” (Šato, 2011:74-75). Ту се можемо сложити са Шатоом, да еј филм огледало духа, а не света – уз допуну, међутим, да у том огледалу мора бити места и за свет.

У зависности од ауторовог избора конституисања *фундаменталне* идеје у филму, начина њеног приказивања итд., – а све то „у име” постизања/ефектуирања сугерисаних идеја и претпоставки садржаја, уметност филма не може дистанцирати одређена стања и ситуације која код гледалаца изазива, а филмски креатори могу бити селективни – и у том погледу настојати да се одређено стање *фаворизује* и буде актуелније и наглашеније од другог/других. Тако, на пример, као главна стања могу се евидентирати: а. онда када је гледалац препуштен *поли-наративном* садржају (или пак имамо приповедање – у наративном простору филма – где нема дискурзивних, темељно усмерених радњи) а поента је редитеља, да помоћу употребе ефеката (техничких и изражајних), изненађењима и зачудности – управља гледачевом пажњом, изазивајући високи степен *позитивне тензијности, креативне напетости и узбуђења*, и омогућавајући гледаоцу врхунску забаву и расположење; б. стање у којем се код гледаоца покрећу интелектуални и емотивни механизми или се алудира на духовно сферу рецепијената (ови филмови морају бити садржајно операбилни, док је техника извођења „у прилог” основној идеји филма; в. у распону забележеног, могуће су разно-разне комбинације и креације а 3Д технологија је успела „подићи улог” техничким компонентама филма, у датим ситуацијама можда и изнад садржајних наратива (наравно, под условом да ипак постоји „основна идеја” и да су изведене „тачке гледишта”).

ОТНО-ТЕОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ САДРЖАЈА И ОКОЛНОСТИ САДРЖАЈА - ЗАКЉУЧНО

Дубина индијске мисанонсти уз аутентичност веома богатог мистицизма, јесте супериорна у погледу индијских поетских садржаја и у том контексту се могу поставити и промишљања ове расправе. Следи неколико теоријских забелешки, иманентних индијскоме свету и насталих у његовом друштвеном светлу, тако да се чини да је примерно употребити их у смислу *доказности* коју аутор ове расправе претпоставља. Ради се, наиме, о извесним претпоставкама – о пореклу мисаоног света Индије и његовим теолошким аспектима, у хипотетичкој повезаности са тематом расправе. Тачније речено, тражи се узрок специфичном облику нихилизма и инхибицији чулних импулса (као темељнике „уживања” и страстних „уживљавања”). У смислу претходно реченог, *естетско искуство* генерално значи прекидање *saṃsāra*, којом доминира и условљава је *закон узрока и последице*. По Abhinavagupti естетско се искуство

раствара попут чаролијом насталог цвета, без икакве просторне или временске повезаности с практичним животом који му претходи и који се неумољиво васопоставља... Наравно да овакво стање – као *естетско стање* – није настало неодређено, већ да има своје дубоке друштвене, религијске и културне морфовије, у оквиру чијих пракси и јесте настало. А настало је „у дослуху” са појмом *општости* – којем су индијци, духом, веома наклоњени – док је појам општости у естетском искуству откривен од страна Bhatta Nayake, а поближе га је разрадио Abhinavagupta (у X-XI. веком). Поента је у томе што „општост имплицира елиминацију сваке временске и просторне одредбе (*hic et nunc* припадају дискурзивној мисли), а тиме и сваког ограниченог субјекта сазнаваоца, и на тренутак се, помоћу *естетског доживљаја*, уздиже изнад времена, простора и узрочности, а тиме и изван тока свакодневног живота, *saṃsāre*” (Tuči, 1982:418). Овакав однос, према животу уопште, веома је интригантан и отвара широко поље спекулативности. Уз мноштво претпоставки, може се размишљати о разлозима који су проузроковали таквае специфичне спекулације код старих хиндуса. Није ли дравидска цивилизација дожила некакав сусрет „треће врсте”, те су се њени мудраци определили да „искључе” овоземаљска искуства као „другоразредна”?! Зашто се у ведским списима пројављује таква заинтересованост за звезде, свемир – па и летелице и страна бића? Питања има на претек и можда је најпродуктивније да се пажња концентрише на фактима. У чему се, онда састоји естетско виђење индијаца и која је његова суштинска одредница, укратко?

Традиционална зацртаност вредности, препоруке друштвених (пре свега верских) ауторитета и опште-прихваћена пракса корисћења узроковале су да *субјект у том стању* (у којем медитацијом урања) налази испуњење сваке жеље, те се може рећи да је, у том смислу, *rasa* блаженство, задовољство, растерећење и релаксација, одмор и испуњење. Циљ *естетске свести* је у њој самој и довољна је сама себи. С друге стране, *естетски доживљај*, претпоставља и гашење практичних жеља, што омогућује да субјект урони у естетски предмет „до степена искључења сваке друге ствари” (Tuči, 1982:117). Значи да се, на тај начин испуњава суштина *gāsa*, као задовољства које није у вези са „ја” као *посебним ентитетом* и естетско стање свести – без обзира дли му је садржај љубав, гнев, бол, радост итд. – није инхерентно у контексту свакодневног живота, већ се посматра и доживљава у потпуности независно од сваког посебног „ја”. Сlike се, опет, јављају на уопштен начин (*sadharanikṛta, sadharana*), што значи *универзално*, без пројаве *практичне индивидуалности*.

ЛИТЕРАТУРА

1. Adorno, Teodor. 1979. *Estetička Teorija*. Beograd: Nolit.
2. Andrew, Dudley. 1976. *The Major Film Theories*. Oxford. New York: Oxford University Press.
3. Batschmann, Oskar. 2004. *Uvod u povijesn umjetničku hermeneutiku: interpretacija slika*. Zagreb: Scarabeus.
4. Man, Paul de. 1971. *Blindness and Insight*. New York: Oxford University Press.
5. Münsterberg, Hugo. 1916. *The Photoplay: A Psychological Study*. New York and London: D. Appleton and company.
6. Rabkin, Eric S. 1976. *The Fantastic in Literature*. Princeton: Princeton University Press.
7. Souriau, Étienne. 1982. *L'avenir de la philosophie*. Paris: Gallimard/Idées.
8. Tuči, Đuzepe. 1982. *Istorija Indijske Filozofije*. Beograd: Nolit.
9. Unger, Roberto M. 1989. *Znanje i Politika*. Zagreb: Globus.
10. Čačinović, Nadežda. 2001. *Doba slika u teoriji mediologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
11. Šato, Dominik. 2011. *Film i Filozofija*. Beograd: Clío.
12. Павић, Милорад. 1984. *Књижевности и Фантастика*. Нови Пазар: Народни Музеј.

HALLOWEEN – PAGAN RITUALS OR MASKENBAL COMMERCIALIZATION OF RITUAL IN SPHERE OF POPULAR CULTURE

Jasmina Fortić, MSc

International university, Novi Pazar, Republic of Serbia, jasminafortic@gmail.com

Abstract: Throughout human history, many nations and peoples have marked important dates in their calendars dedicated to holidays and commemorations. During the holidays we separate the time to reflect on the past and future, to rest and restore physical and spiritual energy, just have fun. Can a lot to learn about the nations and peoples through the holidays that celebrate. Also, the holidays can best be seen how the weather culture and religion permeated and blended. Death is an integral and inevitable part of the human experience. How the human brain evolved, so people eventually realize that all living things must eventually die. Although people have accepted this fact, however, very difficult to tolerate the death of loved ones. When a family member or friend dies, people feel the need to devote some time to pay tribute and remember the deceased. In response to this desire, many civilizations, both old and modern, special holidays devoted to the memory of the dead. Moreover, many cultures have invented holidays dedicated to the death, perhaps as a way of coping and coming to terms with the inevitable end that awaits all living beings. Myths and legends of the nation is of great importance for the understanding of Religion, on the other hand also because depict certain ethnographic, socio-cultural and social realities.

Keywords: halloween, rituals, changes, commercialization, popular culture

NOĆ VEŠTICA – PAGANSKI RITUAL ILI MASKENBAL KOMERCIJALIZACIJA RITUALA U SFERI POPULARNE KULTURE

Mr Jasmina Fortić

Internacionalni univerzitet, Novi Pazar, Republika Srbija, jasminafortic@gmail.com

Rezime: Kroz ljudsku istoriju, mnoge nacije i narodi su obeležili bitne datume u svojim kalendarima posvećene praznicima i komemoracijama. Za vreme praznika odvajamo vreme da razmislimo o prošlosti i budućnosti, da odmorimo i obnovimo fizičku i duhovnu energiju, jednostavno se zabavimo. Može dosta da se nauči o nacijama i narodima kroz praznike koje slave. Takođe, kroz praznike se najbolje vidi kako su se vremenom kultura i religija prožimale i mešale. Smrt je sastavni i neizbežan deo ljudskog iskustva. Kako se ljudski mozak razvijao, tako su ljudi vremenom shvatili da sve što je živo na kraju mora da umre. Iako su ljudi prihvatili ovu činjenicu, ipak, jako teško podnose smrt bližnjih. Kada član porodice ili prijatelj umre, ljudi osećaju potrebu da odvoje malo vremena i odaju počast i sećaju se preminulog. Kao odgovor na te želje, mnoge civilizacije, i stare i moderne, posvetile su specijalne praznike sećanju na mrtve. Štaviše, mnoge kulture su izmislile praznike posvećene samoj smrti, možda kao način suočavanja i pomirenja sa neizbežnim krajem koji čeka sva živa bića. Mitovi i legende naroda od izuzetnog su značaja za razumevanje religije, a s druge strane i zbog toga što oslikavaju izvesne etnografske, društveno-socijalne i kulturološke realnosti.

Ključne reči: Noć veštica, ritual, promene, komercijalizacija, popularna kultura

1.UVOD

Mnoge zapadne zemlje na sličan način obeležavaju smrt. Na primer, ljudi u SAD, Irskoj, Velikoj Britaniji, Francuskoj i Islandu, slave praznik nazvan Noć Veštica (Halloween). Vremenom ovaj praznik je postao popularan kod dece iz skoro cele Evrope. Danas je Noć veštica visoko komercijalizovan praznik što je dovelo do gubljenja njegovih duhovnih vrednosti. Ipak, on je nastao kao praznik posvećen smrti. Neki praznici slični Noći veštica su prvobitno bili posvećeni ne samoj smrti već voljenima koji su umrli. Takav praznik je Dan mrtvih koji se slavi u Latinskoj Americi, najviše u Meksiku, Gvatemali i El Salvadoru. Pošto je veliki deo Latinske Amerike bio kolonizovan od strane Španije postoji jaka veza između Dana mrtvih i katoličkog praznika Svi sveti, koji je posvećen svim umrlim svecima i precima, i praznika All Souls Day. Kada su ova dva praznika ustanovljena i uvedena za zvanične praznike u španskim kolonijama, autohtono stanovništvo nije želelo da ih prihvati jer su imali svoj praznik. Vremenom, međutim, španske i autohtone tradicije praznovanja su se sjedinile i formirale nove običaje. Danas su vidljivi ti raznorodni elementi pri proslavi Dana mrtvih. Pored toga, neki od popularnih običaja Noći veštica su uticali na ovaj praznik. Rezultat svih navedenih uticaja je da praznik slavi smrt uopšte, a istovremeno odaje počast preminulim precima.

2. ISTORIJSKI KORENI PRAZNIKA

Noć veštica ili Halloween je noć uoči Svih svetih (31.10.) Naziv Halloween je u stvari skraćenica od „All Hallows Eve“ ili „Hallow Eve“ (Sveto veče, noć uoči Svih svetih). Proslava Noći veštica ima korene u keltskom prazniku Samhainu, koji je poznat kao najraniji poznati primer praznika koji slavi smrt, i prvobitno je bila paganski običaj odavanja počasti mrtvima. Kelti koji su živeli na prostorima današnje Irske proslavljali su Novu godinu 1.novembra, a veče pred taj praznik slavili su Samhain (-gospodar smrti-), verujući da se tada duhovi vraćaju na zemlju, uzorkujući probleme i uništavajući useve. Keltski sveštenici su zato pravili ogromne lomače oko kojih su se ljudi okupljali da bi spalili useve i životinje kao žrtve božanstvima. Verovali su da za vreme punog meseca, a najčešće noć pre Dana mrtvih, mrtvi napuštaju svoje grobove i nakratko opet dolaze na zemlju i posećuju svoje domove, zbog toga su se živi, prestrašeni mogućnošću susreta sa mrtvima, prekrivali zastrašujućim maskama i stvarali veliku buku. Mnogi elementi proslavljanja Samhaina, kao i sam datum praznika, preneti su u moderno proslavljanje Noći veštica.

Dolaskom Rimljana, Noć mrtvih (Noć veštica) dobija stalni datum, a te noći, prema starom rimskom verovanju, crni bog lova Samain preuzima vlast na svetom, ubija srndaća – boga Sunca, a boginju vegetacije odvodi u podzemlje, gde ona do proleća bdi nad mirujućim semenjem, usnulim životinjama i dušama mrtvih. U toj noći su se simbolično gasile sve vatre u ognjištima, verovalo se da mrtvi poslednji put dolaze na ovaj svet, pa su jedni na kućni prag ostavljali hranu i slatkiše, a drugi su postavljali izdubljene repe, cveklike ili krompir sa upaljenom svećom, kako bi grešne duše uplašili, a dobre pronašle put kući. Bundeve je tek u 16. veku postala popularna za dubljenje, najpre u Americi, a onda se proširila i na ostatak sveta.

Običaj dubljenja bundevi zasniva se na irskoj legendi o kovaču Džeku, poznatom po njegovoj domišljatosti, ali i škrtosti. Jedna od legendi govori o tome kako je prevario vraga i to tako što je vragu ponudio dušu u zamenu za piće. Nakon što se vrag pretvorio u novčić kako bi platio piće, Džek ga je brzo stavio u džep u kome je bio krst, zbog kojeg se vrag nije mogao vratiti u svoj oblik. Tek nakon što je Džeku obećao da neće tražiti njegovu dušu u narednih deset godina, on ga je izvadio iz džepa. Nakon deset godina opet je prevario vraga tako što ga je zamolio da mu doda jabuku sa stabla, ali je na kori stabla brzo nacrtao krst, tako da ga vrag ponovo nije mogao dohvatiti. Kada je Džek umro, nije bio primljen, zbog svog grešnog života, u raj, a na vratima pakla dočekao ga je vrag i poslao natrag u mrak, a da ga se reši dao mu je žeravicu ugljena. Džek je u džepu imao repu, koju je izdubio, stavio u nju žeravicu i od tada Džek, koji nikada nije pronašao put kući, luta mrakom i u ruci nosi izdubljenu repu. Tako je Jack O Lantern (Džek Fenjer) postao simbol duše koja je prokleta i koja luta između svetova.

3. ZAŠTO SE PROSLAVLJALA NOĆ VEŠTICA

Po rečima autorke knjige „Knjiga o Noći veštica“ sveštenici paganskih druida su podučavali besmrtnost duše, odnosno da duša prilikom smrti prelazi iz jednog tela u drugo. „Verovali su da poslednjeg dana u godini (31. oktobra) Gospodar smrti okuplja duše preminulih u protekloj godini, koje su osuđene da žive u životinjskim telima dok im se ne odredi u koje će se oblike života nastaniti u narednih 12 meseci. Ne bi li im izrekao lakšu presudu, duše su laskale Gospodaru mrtvih darovima i molitvama. Nakon što su ispaštale za svoje grehe, o Novoj godini su duše oslobođane da idu u druidski raj“ Noć veštica se proslavljala sa ciljem da se u svesti ljudi održi lažna doktrina o besmrtnosti duše, prema kojoj umrli nisu zaista mrtvi.

Ako je Noć veštica veče posvećeno đavolu, kako je taj dan – nazvan svaki blagoslov ili dan Svih svetih – počeo da se proslavlja u crkvi koja ispoveda hrišćanstvo? Odakle potiču Svi sveti? Prvi dan u mesecu novembru, koji su pagani obeležavali u čast Samhaina – sotone, danas se slavi u stotinama crkava „ kao odavanje pošte svim svecima, znanim i neznanim, što prema Papi Urbanu IV, otklanja sve nedostatke praznika koje vernici tokom godine slave u čast svetih „ (citat iz Katoličke enciklopedije) Smatrajući da je potrebno obožavati svakog mučenika, crkva je odredila jedan zajednički dan za sve njih.

Početkom VII veka rimokatolička crkva dala je legitimitet ovom prazniku. Papa Bonifacije IV pokušao je da popularizuje katoličku veru. On je uveo praznik Svih svetih na dan posle Noći Veštica (zbog čega ga povezuju sa katoličkom verom). Da bi se ogradio, jer ne mogu hrišćani slaviti smrt, duhove i veštice, te noći su sve crkve bile zatvorene. Zatvaranjem svetilišta, kler se ogradio u smislu da to slavlje nije branio, ali nije ga ni podržavao. Kasnije je Noć veštica postala važna protestantima, jer je Martin Luter iskroistio tu noć da na vratima crkve okači teze o reformi, da bi sutradan kada krenu na službu svi mogli da ih vide.

4. KOMERCIJALIZACIJA RITUALA

Evropski imigranti su bili ti koji su doneli Noć veštica u Sjedinjene Američke Države , a najstariji američki grad u kome se slavila Noć veštica jeste Anoka u Minesoti. Tamo se Halloween slavi od 1920. godine. i otud se proširio skoro na ceo svet.

Procenjuje se da se na proizvode za proslavu ovog praznika u Americi, potroši tek nešto manje novca nego za proslavu Božića, a u svetu se potroši od 4 do 6 milijardi dolara za proslavu ovog praznika. U modernim

kulturama, Noć veštica nije više samo paganski praznik, već vreme kulturnih fascinacija zlom i demonima, a savremeni koncept ovog praznika je neodvojivo vezan za način na koji ga je predstavio Holivud. To je materijal na kojem holivudska industrijska mašinerija zarađuje milione dolara, što kroz filmove, raznorazne kostime, to kroz organizovanje zabava i poseta kućama strave i užasa. Popularizaciji ovog praznika doprinele su i mnoge svetske zvezde, koje se takmiče ko će imati bolji kostim i prirediti bolju zabavu, a onda fotografije osvanu u dnevnim časopisima, na popularnim društvenim mrežama itd.

Proslava ovog praznika danas je prilika za decu i odrasle da izborom kostima zaplaše jedni druge i dobro se provedu. Troši se mnogo novca na ukrašavanje kuća, slatkiše i kostime, čak više nego za proslavljanje Božića. Najpopularniji su kostimi veštica, vampira i superheroja. Devojčice najviše vole kostime princeza i vila, a "malo starije seke" biraju kostime seksi učenica, đavolice i svega ostalog što u tami raspiruje maštu suprotnog pola. Iako se u mnogim zemljama ovaj praznik nikad nije slavio, mnogi kafići i klubovi, kada suvideli da je proslava poput ove dobra mogućnost za zaradu, počeli su organizuju maskenbale.

Na internetu se mogu naći raznorazni turistički angažmani koji nude razna "strašna" mesta za zabavu širom sveta. U britanskom tematskom parku Alton Tower koji su samo za ovu priliku pretvorili u napuštenu bolnicu, dočekaće vas pomahnitali lekari i pacijenti. Ako želite da iskusite život u zatvoru tu je, opet, britanski tematski park Thorpe. Na ulazu se dobijaju maske koje u potpunosti blokiraju vid, pa se posetioci moraju osloniti na druga čula. Ako vam se sve ovo čini preblagim, u Kentu se organizuje Nedelja čudovišta u sklopu farme Hop, u blizini Canterbury-ja. Živu glavu ćete spašavati od pomahnitalih serijskih ubica, zombija i mutanata, a domaćini će vas na to pripremiti gledanjem horor filmova u kino dvorani.

Osim ovih, "najstrašnijih" tematskih parkova u kojima se proslavlja Noć veštica, zabave organizuju u Disneyland-u, ljubitelji Hari Potera mogu da posete set na kom se snimao film u Warner Bro's Studio-ju u Londonu, a najpopularniji način da doživite Noć veštica je u domu legendarnog princa tame grofa Drakule, čiji je lik inspirisan Vladom Tepešom, gde vas očekuje kostimirani party i lov na blago.

Međutim, proslava svakog praznika ima i onu lošu stranu. Naime, pošto je u nekim zemljama običaj da se sakrije novac ili prsten u voće ili kolače, nije redak slučaj, da se umesto toga nađe neki žilet ili otrov u njima. Za mnoge roditelje najveći je strah i to što se deca sve više upoznaju i susreću sa okultnim simbolima i društvom koje fascinirano tamom. Iz tog razloga, mnoge porodice ne slave više ovaj praznik, a njihova deca ne nose kostime i ne idu na zabave povodom ovog praznika. Neke crkve organizuju alternativne festivale, kako bi iskoristile priliku za zaradom, koji nemaju paganske korene, niti bilo kakvu vezu sa zlom.

5. ZAKLJUČAK

Kolonijalizam, industrijalizam, nacionalizam, komunizam, sekularizacija, nove religioznosti, svetski ratovi, revolucije – svi ti događaji s kraja milenijuma, imali su veliki uticaj na mesto i ulogu religija i religijskih zajednica u svetu. Različitost kultura i religija, njihova koegzistencija i interakcija, obogatile su evropsko kulturno nasleđe. Za reklamiranje tih, kao i drugih religijskih pokreta, danas služe razvijena pomoćna sredstva: internet, TV, radiostanice, dnevna štampa, kao i na desetine knjiga religijskog sadržaja.

Razvoj savremenih komunikacija pretvorio je svet u gotovo jedno veliko selo. To je svet u kome za komunikaciju više nije potrebna prostorna bliskost, dovoljan je kompjuter. Prosto je nemoguće zatvoriti se u okvire jednog identiteta ili kulturnog obrasca. Identiteti lebde između različitih kultura i tradicija, neprekidno se sudaraju, prelamaju i umnožavaju. Internet je omogućio da se mladi ljudi upoznaju sa različitim verovanjima i paganskim običajima, budu oduševljeni i prihvate način slavljenja.

Monopol zapada, transnacionalnih kompanija, naročito u medijskoj sferi i širenju potrošačkog mentaliteta u sve krajeve zemljine kugle, utiče na prihvatanje zapadnih modela, dovodi do nestajanja mnogih kultura i jezika, gubljenja identiteta ili "degeneracije" mnogih specifičnih lokalnih kultura.

LITERATURA

- [1] Đorđević, J., Zbornik studija kulture, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- [2] Kelley, R. E., Book of Halloween, Lothrop, Lee & Shepard Co, Boston, 2007
- [3] aMontillo, R., Halloween and Commemorations of the Dead, Chelsea House Publishers, New York, 2009
- [4] http://sh.wikipedia.org/wiki/No%C4%87_vje%C5%A1tica,_Sunday,_April_7,_2013,_8:38_PM
- [5] http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2012&mm=10&dd=29&nav_id=655916
- [6] <http://www.dailymail.co.uk/travel/article-222120/Halloween-events-2012-From-murderous-mazes-dungeons-Dark-Arts-spooktacular-ideas.html>
- [7] <http://www.24sata.hr/putovanja/strasna-noc-vjestica-ovo-su-prava-mjesta-za-pravu-zabavu-287491>
- [8] <http://www.24sata.hr/putovanja/strasna-noc-vjestica-ovo-su-prava-mjesta-za-pravu-zabavu-287491>,

**SUSTAINABLE TRANSPORT AND THE MODELING OF THE TRANSPORT
DEVELOPMENT POLICY IN ALBANIA**

Kuci Alush, Ph.D

Aleksandër Moisiu University, Durres, Albania

Abstract: Roads are and will remain an undisputed factor of development of each country. But both with the urban and economic development of the country, they create externalities that affect welfare in the form of environmental pollution, accidents and other society consequences produced by motorization. The paper wanting to explain the sustainable transport conception in Albanian conditions, intends to argue that alone investment in road transport can not guarantee a sustainable transport. To pursue a policy of sustainable development is necessary a transport model, in which should increase the presence of rail transport. The example of the Albanian railways in the past, although can not justify a policy of sustainable transport, still remains one operation way to be taken into consideration. The paper analyzes the fact that to follow a sustainable transport policy needs a new model of transport development, which require a greater presence and quality of rail services through greater investment and integrated transport policy.

Keywords: Sustainable transport, integrated transport, environmental pollution

WHAT IS THE SUSTAINABLE TRANSPORT AND WICH IS HIS GOAL

Sustainable transport is a broad concept, which has been discussed repeatedly in recent decades. As such its accurate addressing is difficult. According to David Banister in his paper "Sustainable Transport and Public Policy" there are three main reasons that make necessary a sustainable transport:

1. Energy Security. 2. Environmental protection. 3. Economic competitiveness and Globalization.

These three elements forward the contradiction, that apparently free market competition can not solve. Humanity is becoming more dependent on motor vehicles, which consume non-renewable energy resources (oil derivatives) and notwithstanding the long term that these resources will continue, we remain uncertain about our future. Both with increased energy consumption, environmental pollution problem is becoming more concerned. To explain more clearly this contradiction can turn to a statement of Graham H. May: [Transport is the life – blood of the twenty-first century economy. Without the movement of goods and people on land, on water and in the air life as we know it would cease to exist. Both the movement of goods and people have shown long-term growth. The average daily travel distance per person has increased in the order of 100 times during the last century. (Masser et al, 1992) but the increase in mobility gives rise to large costs in terms of air pollutions, climate change, degradation of landscape and ecosystems deterioration of cultural monuments, noise, congestion and accidents] (Commission Expert Group on Transport and the Environment, 2000). The transport is responsible for an average from 20% to 30% of harmful gas emission into the atmosphere and based on this fact, the problem is a meaningful reference to the need for sustainable transport. From the direct connection of the transport with the GDP of every country and the entire global chain of the world economy, it is apparently that solution of the concerned contradiction is not easy. To date experience shows that the implementation of the measures taken has faced political difficulties. The facts show that targets for reducing the amount of harmful emissions into the atmosphere have not been achieved. The agreements reached in Kyoto are not implemented and the trends in terms of short-term do not promise to improve the situation. Apparently we are still far from a reliable agreement of the most developed countries of the world and the setting of the indicators that should reach any particular country in this regard.

We explained in general why it is indispensable the sustainable transport, so now can deal with setting or the exact addressing of his meaning. In a statement to Martin Wachs (2005) stated:

"However, we are genuinely concerned about sustainability because of the growing disparities between those who have achieved these benefits and those who have not yet but certainly hope to in the future. The differences are especially noticeable because they exist at the same time that many are becoming aware, that the worldwide stock of energy resources providing for mobility is being depleted at a rapid rate." Such a statement tends to sensitize the global decision-making that the problem of exploitation of today energy stocks can not be considered the wealth of this generation. For purposes of continuity it is necessary that future generations face the same opportunities to develop the society in which they will live. Since the current reserves are going to be depleted rapidly, should be sought alternative sources of reserves, possibly renewable, to leave other generations. This is the goal of sustainable transport in front of social development. This viewpoint can offer us another definition, considering sustainable transport as the simple continuation of the sustainable development. So sustainable development is one that meets its present needs without compromising the ability of future generations to meet their own needs.

” This definition can be extended without major changes to sustainable transport, which may be defined as transport that meets the current needs without compromising the ability of future generations to meet these needs”(Black 1996).¹³²

Another way that can be mentioned to better address the concept discussing is that does not provide a definition of sustainable transport, but represents it as an human, natural and monetary. capital, In this context, transport is sustainable when this capital is not reduced. According to this logic is implied, that natural resources should in principle not be used, but only to develop additional natural capital. The rate at which it uses renewable resources does not exceed their rate of generation, (b) The rate at which it uses non renewable resources does not exceed the rate at sustainable renewable substitutes can be developed and (c) its rate of pollution emissions does not exceed the assimilative capacity of the environment (Conference Proceeding 37, Integrating sustainability into the transportation planning process, Baltimore, Maryland July 11- 13 2004)-

Now that have defined in an acceptable level the policy of a sustainable transport can address the purpose of this paper. Without discussing on the level of official global agreements cooperation, it is supposed that morally any country, any government of any country, no matter how small or developed is, has the duty to care the lives of its inhabitants and to influence the large global policy of sustainable transportation. Albania's example can serve this purpose.

TRANSPORT AND MOVEMENT IN ALBANIA IN RELATION TO SUSTAINABLE TRANSPORT

a. Communist period

The Albanian transport system before 90's presented the interests of the Albanian state, the economic principles of the common property of the means of production. The movement of the passengers and goods was mainly by rail, throughout the extension of the railway network. As for all the destinations that do not touch the rail network, the movement of passengers and goods become respectively by buses and trucks, from the nearest railway station to destination. Movement of passengers was based on the principle of mixed transports, respectively, train - bus and vice versa and goods through multi-modal transport, train - truck and vice versa. In terms of planning movement (travelers and goods), society at that time cared transport delivered services with low cost. In reality, the transport service in the planned economy system achieved to consume low unit cost (pass / km and tone / km). This is because the high level capacity utilization of trains (passenger and goods). The planning meets one very important requirement of the sustainable transport, such is the slower depletion of energy resources that rely in oil processing. Furthermore, in the absence of private property, the people was deprived from the use of cars, that today are the leading cause of roadblocks and to the release into the atmosphere of carbon dioxide. Both the two consequences make the frontline to the sustainable transport policy. “All forms of motorized transport use nonrenewable energy and create substantial externalities. It is generally accepted that all forms of public transport are more sustainable than private transport, but even here there is much debate over the relative efficiencies, as these are dependent on the assumption made on occupancy level.”¹³³

Let's consider the example that brings (David Banister, table 1, page 2) for the amount of energy consumption of a passenger train that has a load coefficient 28% and let them compare the same train, but with a load coefficient 66 %, which corresponds to a passenger train in Albania in the period before democracy. See the table :

Table 1

Mode	Occupancy	seats/space	MJ vehicle/km	MJ seat/km	MJ pass/km
Train	28%	377	168	0.45	1.65
Train	66%	377	168	0.45	0.67.

MJ- Mega Joules are primary energy consumption measured by mode and they include energy use in maintenance.

The example shows that in the planned economy, the transport system used high load coefficient vehicles with intention to consume little energy resources to transport unit. Mainly by the number of limited private car, but

¹³² Conference Proceeding 37, Integrating sustainability into the transportation planning process, , Baltimore July Maryland 11- 13 2004)-

¹³³ David Banister. Sustainable transport and Public Policy. Page 4.

also by the aforementioned transport policy, the presence of the carbon dioxide gases and other in the atmosphere were very reduced, especially in urban centers, which made transport in Albania by some view a sustainable transport. In the period after the democratic revolution road network was developed rapidly. This is understandable in the conditions of low standard Albanian roads compared with other countries.

b. Democratic period

The free market development in Albania is associated with a large refraction of development policy in general and transport in particular. Investment policy until that time had rail priority, then took the opposite direction, the roads priority. All the time frame from the 90's of last century till now is associated with the construction of new motorways and restructuring existing roads. Private cars filled the streets, taking volume share of rail traffic. In this impossible cohabitation, railways weakened their position. The goods and passengers quantity diminished respectively 80 % and 60 % over the course of the past few years of the last century. This situation really led railways to face a moral bankruptcy. Although the trends to restructure this transport, the difference between motorways and railway lines gradually increased. In this situation the railways survival became possible thanks to state subsidies, which continued to be higher than provisions for railway development.

Table 2

Railway subsidies provided by the Council of Ministers Decision No. 428 dated 17.6.1996 and the fact for the period 1993- 2011 (million / ALL)												
Viti	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Plan	-	-	-	408.	242	162	115	100	94	86	82	78
Fakt	280	301	274	216	478	310	500	360	360	400	450	450
Viti	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011					
Plan	76	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Fakt	450	450	458	450	484	434	420					

The statistical data refer: Economic activity analysis of the society 2013 "The General Directorate of Albanian Railways"

The question arises: What is the attitude of the transport policy development today in relation to the concept of sustainable transport? To answer this question must address some of the factors that make the transport unsustainable.

REDUCTION OF OIL RESERVES AND THE IMPACT OF GLOBAL WARMING

These two global factors, determine themselves the main cause, that humanity today needs to create a strategy of global cooperation to avoid contingencies, which could affect sustainable development of transport and society. It is the duty of every country to be a good cooperative to address policies and regulations applicable and acceptable by all countries. However the contribution of our country in relation with oil reserves and the impact on global warming will be more on the moral support level. Herefore, dividing the supporting instability factors as global and regional, the purpose of this is paper is to reduce the impact of regional factors to the welfare of people living within the area of the Albanian state. Some of these factors are:

Congestion: It is often noted in various papers or articles that axis Durres - Tirana represents the highest level of development of the Albanian society and nearly half the population of the country. It is often noted in various papers or articles that Durres - Tirana axis represents the highest development level of the Albanian society and nearly half of the country population. In the two respective cities (Durres and Tirana) and on highway connecting, are noticed daily, weekly and seasonal traffic jams, more obvious in August and the Christmas holidays at the end of the year. The population density amounts in the two cities respectively corresponds from 6500 to 8500 inhabitants per square kilometer (census to population number in 2011). Among the space between the two cities already operates the Airport "Mother Teresa", which counts an average of 1 million and a half passengers a year. It is to be noted that the vast majority of passengers passing through the airport, travel to or from by private cars. The roadblocks phenomenon except on Durres - Tirana axis, is especially noticed in the summer season, on the road Tirana - Milot and Vore - Fushe Kruje, as well as in the south of the Durres city, in the axis from Durres to Rrogozhina. The causes of above phenomena must be understood in many ways which can be grouped as follows:

1. In the urban area of Tirana the main cause of overcrowding are migratory population movements of other parts of the country to its direction. The public service is improved following the needs of the created situation, but yet other interventions are necessary. Tirana has necessity for rail urban service in the form of light train, heavy train and other. However the construction of the city's circular will significantly improve the situation.
2. Parallel to the highway connecting the two cities(Tirana and Durres), the lack of an efficient rail service is going to be a very big problem.

A contemporary rail service based in the light train makes possible price policies, which will reduce the number of private cars in this axis, by throwing a large road's car clientele on the rail.¹³⁴

3. In the expansion of the area of the Durres – Tirana axis, in the highway from Tirana to Milot and from Durres to Rrogozhina roadblocks causes are the same as in connecting highway between Tirana and Durres. So all area from Rrogozhina to Milot must be considered a single area in relation to the same decision-making (rail service developing), with the same logic as that of the Durres - Tirana axis.

LOCAL AIR QUALITY IMPACT

This phenomenon is affected by the same factors of the roadblocking, yet some problems need to be discussed from another point of view.

First: If the main cause of environmental pollution in the urban centers is private car traffic, then it is necessary the going on of this phenomenon. We are the country with the lower number of vehicles in the region, namely with 121 vehicles per 1,000 inhabitants, compared with Serbia that has 227 vehicles, Macedonia 144 vehicle, Bosnia - Herzegovina 135 vehicles. Compared to other neighboring countries such as Greece, Italy, Croatia and others, the difference is several times greater.¹³⁵ By number of vehicles presented above 70% belong to cars. In conclusion, as the experience in other countries tell us, in the future it is expected that the number of cars will not only grow, but this will happen at higher rates than in other countries.

FATALITIES AND INJURIES

Albania is a country that accidents and injuries cause significant loss of human capital. Newspaper articles, media chronicles and other have often considered accidents as war balance or other like this. Although the road infrastructure was improved, generally the figures show continued increase in accidents. Specifically in 2010 it recorded the highest number of accidents, more than 2000 cases. Compared with 2009, the number of accidents increased by 7%, while the number of injured at 13%.¹³⁶

Albania marks the largest number of victims of road accidents registered in relation to European countries. If the European countries lose 40 to 60 citizens lives a year in our country 119 people are killed annually for each 1 million residents".

Noise : Noise is considered to have a serious effect on human health damage.¹³⁷ "The harm may be psychological and results in nervousness and behavioral disorders, or it may be physiological and result in significant impacts as the heart disease from the excess production of adrenaline."

Our country is among countries with high density population in some urban centers, due to the mechanical movement of the population from different country parts towards the western lowlands and mainly to Durres – Tirana axis. From the discriminate exploitation of the territory of these centers, the noise of motorized vehicles will be a premise of the human capital consequences in many of these areas.

DIRECTIONS TO MOVE TOWARDS THE SUSTAINABLE TRANSPORT

1. Definition of the model of transport development

Due to strong changes in the population structure establishment and management of the country's economic development, Albania needs a new model of the transport development. The previous system of transport model relied on rail transport priority in all part of the country where the railway line extended. While automobile transport was treated as its supplement for the part that lacked railway line. In the years after the democratic revolution, together with private transport vehicle and the emergence of free competition, movement on motorways rose by establishing a new transport model based on road priority. Along with the growth of the main axes of movement in the country and especially in the route from Durres to Tirana and vice versa, began to arise the new phenomena as blocking roads and environmental pollution, previously unknown. These phenomena have become concern, confirming the fact that those problems can not be solved without introducing rail transport in the game, especially in territories with high mobility.

In this context it becomes necessary a new model of transport development, which considers railways, the same as the roads, an important factor for a sustainable transportation policy.

¹³⁴ Alush.Kuci. Assllan Haderi. Light train – the future of Albanian railways system. 3rd International Scientific Conference "Economic Policy and EU Integration" UAMD, Durres, 8-9 prill 2011

¹³⁵ <http://open.data.al/sq/lajme/lajm/lang/sq/id/310/Numri-i-Automjeteve-ne-Shqiperi-dhe-Krahasimi-me-Rajonin>

¹³⁶ <http://open.data.al/sq/lajme/lajm/lang/sq/id/309/Aksidentet-Rrugore-ne-Shqiperi>

¹³⁷ Conference Proceeding 37 William R. Black. Sustainable Transport, Definitions and Responses, page 35.

For example in the Durrës – Tirana axis, where it is concentrated more than half of the country's population, along with the development of road transport also needs a strong presence of rail transport. A transport model should take into consideration all factors that affect the creation of a sustainable transportation policy. These factors should take into account the reduction of expendable resources per unit of transport 'as well as environmental pollution, blocking roads, welfare of human capital and other mentioned above.

2. Equality in the development of the transport model

In relation to a sustainable transport policy, equality means the right attitude of a generation to the transport system, to create equal development opportunities to another next generation (transgenerational equity). If the resources of the consumable source can serve more than one generation and the opportunities to be replaced by another source of energy are lacking, then the concept of equality means the minimum possible consumption of the potential source and reducing externalities that brings the development from its use. The following could be considered fuel consumption in general.

If, we will compare the rail passengers service with highway passenger service in Tirana - Durrës axis, will result a weak performance of the first compared with the second. The poor state of rail service offers no opportunity for competition with highway (buses and car) transport. The travel time by train is 15 to 20 minutes greater compared with buses or vans, while the departures buses time frequency is every 30 minutes or 24 times a day from each city, compared with a little number of trains departure per day. This situation is due to inequality investment made in the railways compared with those on the road and their vehicles. A policy of sustainable transport requires that any transport mode operates, featuring its competitive market possibilities both in terms of operation (financial analysis as a difference between costs and income), quality of travel, comfort, as well as the level of external costs or other related to environment. For this purpose it is necessary that investment in rail transport be assessed on the same level with those in the road, to enable maximum impact of every type and transport mode to the context of a sustainable transport.

3. The following of an integrated transport policy

¹³⁸“Integrated transport” may be defined as a cross analysis of different mode of transport (road; car, bus, tram; rail) and different investment options for providing solutions to the two main problems arising from the growth in car and truck usage:

1. congestion
2. pollution

Starting from this statement we can consider for study purposes, the common points between integral and sustainable transport and prove that a policy of integral transport is necessary to achieve a sustainable transport. Congestion and pollution affect in two both directions a sustainable transportation. Firstly they undermine the damage of the human capital as a source of renewable energy and secondly influence on consumption of fuel (gasoline and its derivatives) as a non-renewable resource.

An integral transport policy trying to disappear or to mitigate the causes that create these phenomena, reduces fuel consumption in two main directions:

1. As the reduction of fuel consumption due to the reduction of the time that motor vehicles remain blocked in traffic by presence of road congestion.
2. As a result of the reduction of the number of cars or trucks in circulation. This occurs when a part of the owners have abandoned their cars to travel respectively by public transport means or when part of trucks loads are transported by rail or sea to their destination.

Except that a country with a small number of private cars in relation to the population, Albania due to the lowest level income level in relation to other European countries, imported big old used cars. Furthermore, as we stated before, increasing the amount of cars in the future is expected to be high. In such conditions, the impact that they will have on the environmental costs will be high. From this point of view the integrated transport policy, especially in public transport must be active and will short-term objectives. Otherwise in a near future the government will be forced to apply undesirable pricing policies, to reduce the vehicles movement in urban areas and especially those high powered.

CONCLUSIONS

The conception of a sustainable transport nowadays implies problems related to the operation of rail transport in the past. Although the transport organization in terms of the market competition lack in the second half of the last century evokes a discussion about the sustainable transport, several things should be considered. The aim of giving priority to rail transport in that period related to the purpose of the socialist state to fulfill the needs for transport with minimum fuel consumption, which constitutes an important tendency of a sustainable transport

¹³⁸ Stuart Cole. Applied Transport Economics. Policy, Management & Decision Making. page 347. Third Edition 2005.

policy. In the early democratic period, after the nineties, due to the lack of good roads and tires vehicles the increased tendency to invest in road transport has been reasonable. Despite these investments, congestion and air pollution, especially in urban areas, are showing us today, that the free transport market has not all the necessary mechanisms to eliminate these problems. It is impossible realization of a sustainable transport policy without the integrated transport policy, in order to control the phenomena discussed in this paper. Further to this logic it is impossible an integrated transport policy without a modern rail service.

REFERENCES

- [1] St. Cole, Applied Transport Economics. Policy, Management & Decision Making, The Chartered Institute of Logistics and Transport (UK). Kogan Page, London, Third Edition 2005.
- [2] G. H. May, *Transport in Europe: Where are we going?* 2000, available at: <http://www.emeraldinsight.com/journals.htm?articleid=1529609&show=>
- [3] S. Kuci, Road Infrastructure in Tirana – Durrës axis ,an environmental problem. Journal of studies on Economicx & Society UAMD, Durrës, Albania, 2013
- [4] G. Castoldi, Turizmi e Transporti Ferroviari, aerei, marittimi, stradali. Ulrico Hoepli SPA. Milano, Italy, 2003
- [5] Conference Proceeding 37, Integrating sustainability into the transportation planning process, , Baltimore July Maryland 11- 13 2004) available at: [https://www.google.al/webhp?sourceid=chrome-](https://www.google.al/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-)
[instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-](https://www.google.al/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-)
Shanghai Manual, A Guide for Sustainable Urban Development in the 21st Century, Chapter 4 - Sustainable urban transport.pdf
[https://www.google.al/webhp?sourceid=chrome-](https://www.google.al/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-)
[instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-](https://www.google.al/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-)
- [6] D. Banister, Sustainable Transport and Public Policy, Available at: <https://www.google.al/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-Transport and>
- [7] D. Banister, Urban Development, available at: https://mekhea.files.wordpress.com/2010/08/transport_and_urban_development.pdf

NOCIONI STANDARDET DHE MENAXHIMI I CILËSISË

Shyqeri Kabashi, Ph.D

Kolegjit "BIZNESI, Prishtinë, Republika e Kosovës; kbiznesi@gmail.com

Nexhmije Kabashi, Ph.D

Kolegjin "BIZNESI" Prishtinë, Republika e Kosovës; nexha63@live.com

Abstract: Kur është fjala për produktin, pra, objektivat përshkruajnë kërkesat e detajizuara për produktin, kriteret dhe standardet që duhet plotësuar.

Në punim kemi shtjelluar standardet e cilësisë, ku njëri nga përkufizimet më gjithëpërfshirës dhe domethënëse është: Standardi është një specifikim teknik i miratuar nga organizmi kombëtar i standardizimit, për përdorim të vazhdueshëm nga prodhuesit, tregtarët, përdoruesit, institucionet kërkimore shkencore, administrata publike dhe konsumatorët që përcakton parametrat e sigurisë së produkteve, proceseve dhe shërbimeve për sigurinë e përdorimit në raport me mjedisin dhe duke shërbyer njëkohësisht si dokument që demonstroi arritjen e cilësisë. Sistemi i menaxhimit mund të konsiderohet se përbëhet nga katër komponente kryesore: planifikimi i cilësisë, kontrolli i cilësisë, sigurimi i cilësisë dhe përmirësimi i cilësisë. Pra, sistemi i menaxhimit të cilësisë është fokusuar jo vetëm në produktin/shërbimin cilësor, por edhe mjetet për ta arritur atë, nëpërmjet sigurimit dhe kontrollit të proceseve dhe resurseve me qëllim të një cilësisë të qëndrueshme.

Mjetet e menaxhimit të cilësisë, ku shtatë mjetet e cilësisë mund të i klasifikojmë në dy nën grupe, ku grupin e parë e përbëjnë mjetet për identifikimin e dështimeve, ku marrin pjesë: Fleta për mbledhjen e të dhënave, Karta e kontrollit të cilësisë, dhe Histogramet. Përderisa nën grupin e dytë, atë të mjeteve për analizimin e dështimeve e përbëjnë: Diagramet shkak-pasojë, Analizat Pareto, Diagramet e Shpërndarjes, dhe Diagramet Rrjedhëse. Mund të themi se nëngrupi i parë është më shumë sferë e kontrollit të cilësisë, derisa nëngrupi i dytë është mjet i cili mund të përdoret nga sigurimi i cilësisë.

Fjalë kyçe: produkti, cilësia, plani, sistemi, standardet.

NOCIONI MBI CILËSINË

Cilësia gjithmonë ka qenë një temë e cila ka preokupuar njerëzimin dhe ka luajtur një rol kyç në zhvillimin ekonomik, shoqëror, teknologjik dhe mjedisor që nga koha e parahistorisë deri në ditët e sotme. Gjatë shekullit XX u zhvilluan shumë teori të cilësisë nga mendjet kolosale të cilësisë Juran, Deming, Feigenbaum, Crosby dhe Ishikawa.

Shumë shpesh në jetën dhe punën e përditshme përballemi me shprehjen "cilësi", për të cilën janë dhënë mendime dhe përkufizime të ndryshme. Prandaj në vazhdim po japim disa përkufizime të përgjithshme të cilësisë.

Cilësia mund të nënkuptojë gjëra të ndryshme për njerëz të ndryshëm. Për disa paraqet kënaqësinë e klientit, disa e interpretojnë si përputhshmëri me termat e kontratës, derisa disa tjerë e përshkruajnë si përputhshmëri me standardet përkatëse.

Cilësia definohet si gjendje që i përmbush kërkesat legale, estetike dhe funksionale të produktit apo projektit të kërkuar nga klienti. Kërkesat mund të jenë të thjeshta ose komplekse apo mund të shprehen në terma të rezultateve të kërkuara apo si përshkrim i detajuar se çka duhet të bëhet¹³⁹.

*"Ofrimi i produkteve dhe shërbimeve që në mënyrë të vazhdueshme i plotëson nevojat dhe pritshmëritë e klientit"*¹⁴⁰ – Boeing.

"Përmbushja e nevojave të klientit për herë të parë dhe gjithëherë" - Services Administration, US Government

*"Cilësia është bërja e gjësë së duhur drejtë për herë të parë, përpjekjes së vazhdueshme për përmirësim dhe njëkohësisht përmbushjes së përhershme të kërkesave të klientit"*² - US Department of Defense

Dr J.M.Juran, autoritet ndërkombëtar në menaxhimin e cilësisë përkufizon cilësinë thjeshtë si "përshtatshmëri për destinim". Me të vërtetë, një produkt që të jetë i përshtatshëm për qëllimin e caktuar duhet që të kënaq nevojat dhe pritshmëritë e përdoruesit. Pika më e rëndësishme qëndron në bërjen e qëllimit të qartë për të gjitha palët e përfshira në dizajn dhe prodhim. Në kontekstin e menaxhimit të cilësisë, cilësia nuk është shprehje e ekselencës në sensin e krahasueshmërisë. Ajo është vetëm një shkurtesë për "cilësinë e dëshiruar" e cila duhet të jetë e shprehur sa më e qartë që është e mundur. Prodhuesi, në njërin anë përpigjet që të arrijë cilësinë e duhur në koston optimale kurse në anën e klientit kërkon besueshmëri në aftësinë e prodhuesit që vazhdimisht të ofroj dhe mirëmbajtje atë cilësi.

Nga shembujt e mësipërm të përkufizimeve konkludojmë se cilësia ka këto veçori të përbashkëta:

¹³⁹ Construction Quality Management, S.L. Tang, Syed M. Ahmed, Raymond T. Aoieong, S.W Poon, fq 1

¹⁴⁰ Po aty, fq 2

1. Përfshin përmbushjen apo tejkalimin e pritjeve të klientit.
2. Aplikohet te produktet, shërbimet, njerëzit, proceset dhe mjedisin.
3. Është një gjendje në ndryshim të përhershëm (çka sot konsiderohet cilësore mund që të mos jetë e mjaftueshme nesër). Pra cilësia është një gjendje dinamike lidhur me produktin, shërbimin, proceset, njerëzit dhe mjedisin e cila i përmbush apo i tejkalon pritjet. Cilësia gjithmonë është e lidhur me kënaqësinë e klientit pasi që është dizajnuar për përdoruesin e fundit.

Është me interes të japim edhe përkufizimin sipas standardit ISO 9000: Cilësia paraqet shkallën në të cilën një tërësi e karakteristikave të brendshme i përmbush kërkesat. Duke kombinuar përkufizimin e termit cilësi dhe kërkesë sipas ISO 9000 cilësia përfundimisht mund të shprehet, si: *shkalla në të cilën tërësia e karakteristikave të brendshme i përmbush nevojat apo pritshmëritë të cilat janë deklaruar, përgjithësisht të përfshira ose të obliguara*¹⁴¹.

Çdo karakteristikë e produktit e cila nevojitet për të plotësuar nevojat apo për të arritur qëllimin e destinuar është karakteristikë e cilësisë. Kur bëhet fjalë për produktet, karakteristikat janë pothuajse gjithë teknike, derisa karakteristikat e shërbimeve kanë më shumë dimension njerëzor.

Në vazhdim janë paraqitur disa karakteristika tipike për produktet¹⁴²:

Qasja, disponueshmëria, pamja e jashtme, përshtatshmëria, pastërtia, qëndrueshmëria, shpenzueshmëria, ruajtja, përcueshmëria, elasticiteti, funksionaliteti, këmbyeshmëria, mirëmbajtja, besueshmëria, riparueshmëria, siguria, prodhueshmëria, sigurimi, madhësia, ndjeshmëria, fortësia, shija, testueshmëria, gjurmueshmëria, helmueshmëria, transportimi, pesha, dëmtueshmëria.

Këto janë disa nga karakteristikat të cilat duhet të specifikohen dhe arritja e tyre të kontrollohet, sigurohet, përmirësohet, menaxhohet dhe demonstronhet.

PLANI I SIGURIMIT TË CILËSISË

Plani i cilësisë është një mjet mbështetës i rëndësishëm vendimtar në përcaktimin e të gjitha detyrave të nevojshme për të siguruar që produkti dhe shërbimi juaj i plotëson nevojat e klientit. Në vazhdim janë dhënë fazat të cilat e përbëjnë një plan cilësie:

- Definimi i objektivave të cilësisë
- Krijimi i planit të sigurimit të cilësisë
- Krijimi i planit të kontrollit të cilësisë

Krijimi i Planit të Cilësisë është thelbësor në mënyrë që të bindet klienti se do të ofrohen zgjidhje që përmbushin nevojat e tyre. Plani i cilësisë përmban çdo gjë që ju do bëni, për të siguruar cilësinë e produktit. Seksioni i parë përcakton objektivat e cilësisë, pjesa e dytë paraqet një Plan për sigurimin e cilësisë, dhe pjesën e tretë përcakton një Plan për Kontrollin e Cilësisë.

Hapi i parë për krijimin e Planit të cilësisë është definimi i objektivave të cilësisë. ISO 9000 e definon kështu objektivin e cilësisë: "Diçka e kërkuar apo e synuar lidhur me cilësinë"¹⁴³. Objektivat mund të vendosen për njësi funksionale, proces apo produkt veçanërisht. Kur është fjala për produktin, pra, objektivat përshkruajnë kërkesat e detajizuara për produktin, kriteret dhe standardet që duhet plotësuar. Për shembull, nëse lidhur me nivelin e shërbimit të klientit, gjenerohen shumë ankesa nga klientët, më shumë trajnime për punonjës mund të jetë e nevojshme. Së dyti, niveli i cilësisë duhet të përcaktohet, a ka vendosur kompania që të ketë zero defekte?, apo është një defekt në njëqind porosi?, sigurohuni që objektivat tuaja janë shkruar mirë dhe specifike.

NDËRLIDHJA MES SIGURIMIT DHE KONTROLLIT TË CILËSISË

Standardit ISO 9000 mbi Sigurimin e Cilësisë, ka dhënë këtë definicion: *Sigurimi i cilësisë është pjesë e menaxhimit të cilësisë e fokusuar në ofrimin besueshmërisë se kërkesat e cilësisë do të përmbushen*. Edhe klientët dhe menaxherët kanë nevojë për të garantuar cilësinë sepse ata nuk janë pozitivë që të parashikojnë operacionet vetvetiu. Ata duhet të vendosin besueshmëri dhe konsistencë në aktivitetet prodhuese, për të shmangur intervenimet e vazhdueshme.

Nga definicioni i mësipërm mund të konkludojmë, se sigurimi i cilësisë është një sërë procedurash dhe aktivitete të krijuara para se produktit të jetë prodhuar ose shërbimi i ofruar për të garantuar se cilësinë e produktit të ofruar klientit.

Shumica e aktiviteteve të garantimit të cilësisë kryhen nga menaxherët, klientët dhe auditorët nga pala e tretë. Këto aktivitete përfshijnë procesin e dokumentimit, standardeve të vendosura, listat e zhvilluara të kontrollit, zhvillimit të auditimit të brendshëm dhe trajnimit. Inxhinierët, inspektorët dhe mbikëqyrësit kryejnë aktivitetet e kontrollit të cilësisë.

¹⁴¹ Standardi i menaxhimit të cilësisë ISO 9000:2004, fq 15

¹⁴² ISO 9000 Quality System Handbook, Fourth edition, David Hoyle, fq 29

¹⁴³ Standardi i menaxhimit të cilësisë ISO 9000:2004, fq 17

Kontrolli për cilësi ndahet në tre faza¹⁴⁴:

- Kontrolli paraprak,
- Kontrolli bashkveprues, dhe
- Kontrolli feedback.

Faza e parë kontrolli paraprak, është që të siguroj që çdokush të dijë të mat rezultatet dhe të vlerësojë standardet. Kështu duhet që kontrolli të ndërtohet brenda sistemit në fazën e planifikimit.

Në fazën e dytë të kontrollit, duhet menjëherë të shfaqet feedback-u i çdo operacioni, shpesh në kohë reale, në mënyrë që gabimet të mund të korigjohen kur ndodhin. Ky proces i kontrollit të feedback-ut quhet kontroll bashkveprues. Në mënyrë tipike outputi nga një proces i operacioneve matet dhe krahasohet me një standard.

Në fazën e tretë, vetë sistemi i kontrollit duhet të modifikohet shpesh, sepse standardet vjetrohen apo objektivat ndryshohen. Ky quhet kontroll i feedback-ut.

Së fundi inxhinieri dhe personeli i makinerisë do të bashkpunojnë për të diskutuar problemet, dhe së bashku do ta kenë më të qartë kuptimin rreth aftësive, kufizimeve dhe këndvështrimeve konfliktuale. Kështu kontrolli i feedback-ut kthehet në një nevojë nga këndvështrimi teknik dhe ai human.

LLOJET E VLERËSIMIT TË SIGURIMIT TË CILËSISË

Kontrolli sigurimit të cilësisë kryhet për të siguruar që procedurat, sistemet janë në vend dhe duke u ndjekur për të siguruar cilësi të mirë të produkteve. Ai gjithashtu thekson nevojën për ndonjë përmirësim në sistem në mënyrë që vazhdimisht të ofrohen produkte me cilësi të mirë apo shërbime. Kontrollat kryhen edhe për të siguruar që organizata është duke ndjekur kërkesat ligjore dhe rregullative. Disa kontrolle kryhen nga auditorët e brendshëm, ndërsa disa nga ata të jashtëm.

Disa nga llojet e auditimit të sigurimit të cilësisë janë¹⁴⁵:

Auditimi i sistemit - çdo mospërputhje e identifikuar gjatë auditimit të sistemit është kritike, sepse në qoftë se vetë sistemi është i gabuar, produkti ka shumë të gjasë të jetë jokonform.

Auditimi i produktit - mund të bëhet gjatë procesit të prodhimit të produkteve, pasi produkti të jetë prodhuar, apo edhe pasi produkti të jetë paketuar.

Auditimi i departamentit - kryhet me një fokus të veçantë në një departament të caktuar.

Auditimi i procesit – ku disa procese mund të konsiderohen kritike për mbarrëvajtjen e një organizate. Në fakt, të gjitha aktivitetet nga marrja e porosisë e deri te dërgimi i produktit përkatës, ndjekin një proces të përcaktuar në çdo organizatë.

Auditimi certifikues - bëhet nga një kompani certifikuese e pavarur dhe e akredituar nga ndonjë institucion shtetëror të pranuar për një fushë të veçantë të zbatimit dhe për një standard të caktuar.

Auditimi i vlerësimit të konformitetit - bëhet nga agjencitë shtetërore për të konfirmuar se organizatat i kanë përmbushur kërkesat rregullatore.

Rezultat i auditimit është një raport i auditimit i cili duhet qarkuar tek të gjithë njerëzit e përfshirë. Qëllimi i çdo lloji të auditimit sigurimit të cilësisë nuk është për të gjetur gabimet, por për të gjetur fusha për tu përmirësuar.

PROCESI I KONTROLLIT TË CILËSISË

Në mënyrë që një proces i kontrollit të cilësisë të jetë i efektshëm atëherë ai duhet të përfshijë sigurimin e udhëzimeve të qarta për personelin, kontrollin e performancës dhe mbajtjen e shënimeve të rregullta. Faza e kontrollit të cilësisë përfshijë¹⁴⁶:

Kontrolli para procesit të prodhimit - disa dështime nuk guxohet të lejohen që të ndodhin prandaj duhet të parandalohen që të ndodhin nëpërmjet planifikimit dhe dizajnit rigoroz. Pas dizajnit të recetës është me rëndësi të verifikohet nëse receta e konfirmuar është realizuar. Kontrolli i rregullsisë së pajisjeve të prodhimit dhe gatishmërisë së punonjësve poashtu mund të bëhet në kuadër të kësaj faze.

Kontrolli i cilësisë gjatë procesit të prodhimit - disa dështime mund të korrigjohen duke shfrytëzuar kontrolle automatike apo dëshmit të gabimit, ku kjo mund të bëhet përmes monitorimit të vazhdueshëm të parametrave në procesin e prodhimit (temperaturës, presionit, sasisë etj), të cilët janë të rregulluar të mbajnë produktin në limite të specifikuara. Kompetentet elektronike janë të dizajnuara prandaj ato vetëm duhet të instalohen në mënyrë korrekte. Programet kompjuterike janë dizajnuar prandaj procesi i ardhshëm nuk do të startoj derisa të arrihen parametrat e vendosur.

Kontrolli pas procesit të prodhimit - aty ku pasojat janë më pak të rëndësishme apo ku nuk mund të vendosim sensor për arsye praktike, kontrolli i produkti të gatshëm përdoret si mjet për detektimin e dështimit. Inspektimi dhe testimi bëjnë pjesë në kontrollin pas procesit të prodhimit.

¹⁴⁴ Nakuci, dr.Venetike, Menaxhimi I cilësisë totale, Tiranë 2009, fq 399

¹⁴⁵ ISO 9000 quality systems handbook, David Hoyle, fq 33

¹⁴⁶ ISO 9000 Quality System handbook, Fourth edition, David Hoyle, fq 47

STANDARDET E MENAXHIMIT TË CILËSISË

Shumë shpesh në jetën dhe punën e përditshme përballemi me shprehjen “standard”, për të cilën ka përkufizime të ndryshme. Në vazhdim do ti japim disa nga to: “standardi është një bazë për krahasim” “standardi është një pikë referente me të cilën gjërat e tjera mund të vlerësohen”, “standardet shërbejnë si përmasë për kryerjen e punëve” (sinonimet: kriter, përmasë, model).

Njëri nga përkufizimet më gjithëpërfshirës dhe domethënëse është: Standardi është një specifikim teknik i miratuar nga organizmi kombëtar i standardizimit, për përdorim të vazhdueshëm nga prodhuesit, tregtarët, përdoruesit, institucionet kërkimore shkencore, administrata publike dhe konsumatorët, që përcakton parametrat e sigurisë së produkteve, proceseve dhe shërbimeve për sigurinë e përdorimit në raport me mjedisin dhe duke shërbyer njëkohësisht si dokument që demonstroi arritjen e cilësisë.

Organizata Ndërkombëtare e Standardizimit (ISO) është organizata më madhe në botë e krijuar në vitin 1946, e cila krijon, zhvillon dhe publikon standardet ndërkombëtare.

ISO është rrjetë institucionesh kombëtare të standardizimit të 157 shteteve, sipas parimit një anëtar për një shtet, me seli në Gjenevë të Zvicrës i cili koordinon tërë sistemin.

ISO standardet përgatiten dhe zhvillohen nga Komitetet Teknike (186 Komitete Teknike, 3000 Trupa Teknik, 50.000 ekspertë) të përbërë nga ekspertët nga fusha e industrisë, teknologjisë dhe biznesit të cilat e kanë kërkuar standardin dhe të cilët e përdorin atë. Këta ekspertë mund të jenë përfaqësues të agjencive qeveritare, laboratorëve testues, shoqatave të konsumatorëve, shoqatave joqeveritare dhe qarqeve akademike. Pra, ISO mundëson një konsensus të zgjidhjeve që përmbushë kërkesat e biznesit dhe nevojave të përgjithshme të shoqërisë.

ISO bashkëpunon ngushtësisht me Komisionin Elektroteknik (IEC) për të gjitha çështjet e standardizimit në elektroteknikë.

Projekt standardet ndërkombëtare të adoptuara nga komitetet teknike përkatëse, qarkullohen në organizmat e anëtarëve për votim. Publikimi si një standard ndërkombëtar kërkon miratimin e të paktën 75% të organizmave anëtare që marrin pjesë në votim.

Standardi Ndërkombëtar ISO 9000 u përgatit nga komiteti teknik ISO/TC 176, *Menaxhimi i Cilësisë dhe Sigurimi i cilësisë*, nënkomiteti SC 1, *Konceptet dhe terminologjia*.

Organizata Ndërkombëtare për Standardizim (ISO) krijoi standardet e Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë (SMC) në vitin 1987. Së pari u krijua seria ISO 9000:1987 e cila përfshinte ISO 9001:1987, ISO 9002:1987 dhe ISO 9003:1987, të cilat ishin të zbatueshëm në sektorë të ndryshëm industrial, të bazuar në llojin e ofrimit të aktivitetit ose procesit: projektimin, prodhimin ose shërbimin.

Standardet janë rishikuar disa herë nga Organizata Ndërkombëtare për Standardizim. Versioni në vitin 1994 u quajt seria ISO 9000:1994, e përbërë nga versionet ISO 9001:1994, 9002:1994 dhe 9003:1994.

Rishikimi i fundit ishte në vitin 2000 dhe u quajt seria ISO 9000:2000. Standardet ISO 9002 dhe 9003 u integruan në një standard të vetëm certifikues: ISO 9001:2008. Pas dhjetorit 2003, organizatat të cilat mbanin standardin ISO 9002 ose ISO 9003 obligoheshin për të përfunduar një tranzicion me standardin e ri.

Më 14 tetor 2008, ISO ka bërë një rishikim sipërfaqësor të ISO 9001:2000, dhe ka publikuar versionin më të ri i cili ende është në fuqi ISO 9001:2008. Ky version nuk përmban kërkesa të reja. Shumë nga ndryshimet janë për të përmirësuar qëndrueshmërinë në gramatikë, për të lehtësuar përkthimin e standardeve në gjuhë të tjera për t'u përdorur nga mbi 1,000.000 organizata të certifikuara në 175 vende (dhjetor 2007), që përdorin standarde.

Standardi ISO 9004:2009 jep udhëzime për përmirësimin e performancës konform standardit bazë (ISO 9001:2008). Ky standard ofron një kornizë për matjen e shkallës së përmirësimit të menaxhimit të cilësisë bazuar në vlerësimin e proceseve.

Standardet e Sistemit të Menaxhimit të Cilësisë të krijuar nga ISO kanë për qëllim të çertifikojnë proceset dhe sistemin e një organizate, jo produktin apo shërbimin në vetvete. Standardet e serisë ISO 9000 nuk çertifikojnë produktin ose shërbimin.

Standarde tjera të menaxhimit të publikuara nga ISO e që kanë të bëjnë me sisteme të menaxhimit të çështjeve dhe veprimtarive të ndryshme janë:

ISO 22000:2005 - ky standard është destinuar për industrinë ushqimore dhe vendosë kërkesat bazë të menaxhimit të sigurisë ushqimore.

ISO 14001:2004 - standard i cili specifikon kërkesat e menaxhimit të mjedisit.

OHSAS 18001:2007 - standard ndërkombëtar i cili specifikon kërkesat themelore për siguri në punë dhe mbrojtjen e shëndetit të punonjësve.

ISO 17025:2005 - standardi i cili specifikon kërkesat të cilat duhet ti plotësojnë laboratorët e testimit me qëllim të akreditimit.

ISO 27001:2005 - standard i cili specifikon kërkesat për menaxhimin dhe sigurinë e informacionit, gjen aplikim në industrinë e teknologjisë së informacionit.

ISO 50001:2011 - standardi ri i cili specifikon kërkesat se si organizata të menaxhoj energjinë në mënyrë efikente. Ky standard siguron një mekanizëm efikas për organizatat e sektorit publik dhe privat për rritjen e efikasitetit të energjisë, reduktimin e kostos dhe përmirësimin e performancës së energjisë.

SISTEMI I MENAXHIMIT TË CILËSISË SIPAS ISO 9001

Ka disa përkufizime të sistemit të menaxhimit të cilësisë të cilat janë dhënë në vijim:

Sistemi i menaxhimit të cilësisë është një sistem me të cilin një organizatë ka për qëllim zvogëlimin dhe eventualisht eliminimin e jokonformitetëve krahasuar me specifikimet, standardet dhe pritjet e klientit në mënyrë më efektive dhe efikase sa i përket kostos.

ISO 9000: “Sistemi i menaxhimit të cilësisë është një tërësi e elementeve të ndërlidhura dhe ndërvepruese vepruese që organizatat përdorin për të drejtuar dhe për të kontrolluar se si politikat e cilësisë janë zbatuar dhe objektivat janë arritur.

Sistemi i menaxhimit mund të konsiderohet se përbëhet nga katër komponente kryesore: planifikimi i cilësisë, kontrolli i cilësisë, sigurimi i cilësisë dhe përmirësimi i cilësisë. Pra, sistemi i menaxhimit të cilësisë është fokusuar jo vetëm në produktin, shërbimin cilësor, por edhe në mjetet për ta arritur atë, nëpërmjet sigurimit dhe kontrollit të proceseve dhe resurseve me qëllim të një cilësie të qëndrueshme (konsistente).

Standardi ISO 9001:2008, është koncept i ri i menaxhimit të organizatës i bazuar në grupin e standardeve ndërkombëtare. Është bërë standard botëror, për organizimin e punës, të cilën e kanë pranuar mbi 170 shtete të botës në mesin e tyre edhe shteti ynë. Bazohet në një duzinë standardesh me anën e të cilave bëhet projektimi për çdo organizatë që udhëhiqet me një sistem të tillë. Në këto standarde janë vendosur kërkesat të cilat çdo organizatë në punën e saj duhet ti plotësojë. Pra, kjo nuk është zgjidhje e gatshme e cila mund të sigurohet si e tillë, por për çdo rast konkret ajo duhet të vendoset si e veçantë.

PËRKUFIZIMI I METODAVE PËR PËRMIRËSIMIN E CILËSISË

Në vitin 1960, Kaoru Ishikawa, një ekspert i njohur japonez në menaxhimin e cilësisë, zhvilloi shtatë mjetet themelore për të menaxhuar cilësinë. Me përdorimin e saktë të shtatë mjeteve, Ishikawa pohon se mund të zgjidhen 95% e problemeve që kanë lidhje me cilësinë. Këto shtatë mjete fuqizuan vendosmërinë Japoneze për përmirësim të vazhdueshëm, i cili koncept ishte paraqitur nga Walter Sheehart dhe W. Edward Deming me 1930 dhe 1940. Sot, organizatat anëmbanë botës kanë adaptuar metodat e Ishikawa's për menaxhimin e cilësisë.

Shtatë mjetet e cilësisë mund të klasifikohen në dy nëngrupe, ku grupin e parë e përbëjnë mjetet për identifikimin e dështimeve, ku marrin pjesë¹⁴⁷:

- Fleta për mbledhjen e të dhënave,
- Karta e kontrollit të cilësisë, dhe
- Histogramet.

Përderisa nëngrupin e dytë, atë të mjeteve për analizimin e dështimeve e përbëjnë:

- Diagramet shkallë - pasojë,
- Analizat Pareto,
- Diagramet e Shpërndarjes, dhe
- Diagramet rrjedhëse.

Mund të themi se nëngrupi i parë është më me shumë sferë e kontrollit të cilësisë, derisa nëngrupi i dytë është mjet i cili mund të përdoret nga sigurimi i cilësisë.

DIAGRAMET E SHPËRNDARJES

Diagrami i shpërndarjes ndihmon organizatën që të paraqes në mënyrë grafike marrëdhëniet e variablave të lidhura ashtu që ato të identifikohen marrëdhënia në mes vlerave të tyre.

Për organizatën ky është mjet i mirë për tu zbatuar në rastet ku bëhen ndryshime. Nëse organizata juaj bën matje më parë, gjatë dhe pasi që kryhet ndryshimi, atëherë ju do të jeni në gjendje të shihni rezultatet në diagramin e shpërndarjes.

Fleta për mbledhjen e të dhënave

Fleta për mbledhjen e të dhënave është një formë e thjeshtë për mbledhjen e të dhënave nga vështrimi se sa shpesh ndodh diçka. Gjen aplikim të madh, pasi që mbledhja dhe organizimi i të dhënave bëhet në mënyrë të thjeshtë dhe efikase.

Histogramet

¹⁴⁷ Nakuci, dr.Venetike, Menaxhimi I cilësisë, Tiranë 2009, fq 97

Histogrami së pari u zhvillua nga Kaoru Ishikawa, eksperti i famshëm Japonez në fushën e përmirësimit të cilësisë. Histogrami përdoret për të treguar shpërndarjen e frekuencave në kolona, të cilat u korrespondojnë frekuencave të vlerave të matura. Histogrami në të parë duket si diagram me shtylla apo shufra.

Tek histogrami bëhet shpërndarja në diagram me shufra, shtylla, në të cilat vlera e të dhënave grupohen së bashku dhe vendosen në kategori të ndryshme. Ky grupim i mundëson organizatës të shoh sa shpesh ndodhin shënimet në secilën kategori.

Diagramet shkak dhe pasojë

Diagramet shkak dhe pasojë u zhvilluan nga Kaoru Ishikawa në Universitetin e Tokios në vitin 1943, dhe për atë këto shpesh thirren edhe si Diagramet e Ishikawa-s. Në të parë diagrami shkak dhe pasojë duket si “skelet peshku”.

Për të filluar me diagramin shkak dhe pasojë së pari na duhet të hartojmë procesin e identifikimit të problemit, qëllimi kryesor është që të shikojmë mbrapsht dhe të kuptojmë të gjitha shkaqet e mundshme për efektin e veçantë.

Tek diagramet shkak dhe pasojë nuk përfshihen statistika dhe me vizualizimin e procesit, mundësohet identifikimi me i lehtë i arsyeve se pse procesi del jashtë kontrolli.

Karta e kontrollit të cilësisë

Me ndihmën e kartës së kontrollit të cilësisë bëhet prezantimi i të dhënave të cilësisë në një diagram me kufijtë e përcaktuar me vlera, në mënyrë që të identifikohen shmangiet nga procesi i planifikuar në kohën e duhur. Tek diagrami përcaktohet kufiri i lartë i kontrollit dhe kufiri i poshtëm i kontrollit, këta kufij nuk lejohet ti tejkalojnë vlerat të cilat vështrohen. Me qëllim të parandalimit vendosen edhe kufijtë paralajmërues para kufijve të lartë dhe të poshtëm, varësisht prej asaj që vështrohet diapazoni i këtyre kufinjëve mund të jetë i ndryshëm.

Analizat Pareto

Principi Pareto thotë se, për shumë ndodhi, 80% e pasojave lindin si rezultat i 20% të shkaqeve. Mendimtari i menaxhmentit Joseph M. Juran, sugjeroi këtë princip dhe e emëroi sipas ekonomistit Italian Vilfredo Pareto, i cili vërejti se 80% e të hyrave në Itali shkonte tek 20% e popullatës. Diagrami Pareto është një ndër mjetet më të popullarizuara për prezantim menaxherial. Analiza Pareto është një prezantim grafik i shkaqeve të problemit, të klasifikuara sipas rëndësisë dhe pasojave të tyre. Analiza Pareto është një teknikë për prioritarizimin e tipave ose burimeve të problemeve. Analiza Pareto ndan pakicën vitale, nga shumicën e parëndësishme, dhe siguron ndihmë në përzgjedhjen e drejtimeve për përmirësim. Është përdorur shpesh për të analizuar të dhënat e attributeve të mbledhura në fletët verifikuese.

Diagramet rrjedhese

Për të ilustruar grafikisht një proces më së miri është të përdorim diagram rrjedhës. Një diagram i mirë do të identifikojë të gjithë hapat e procesit në mënyrë të rregullt. Pasi që të radhiten të gjithë hapat pastaj mund të bëhet analizimi ku lehtë mund të identifikohen pikat kritike të procesit të cilat kanë nevojë për kontroll, mund të sugjerohen fusha për përmirësim dhe ndihmojnë në zgjidhjen e problemit.

Diagramet rrjedhese mund të përdoren për të ilustruar procesin e marrjes së vendimeve dhe prodhimit apo dhënies së shërbimit.

PËRFUNDIM

Sistemi i menaxhimit të cilësisë përmirëson proceset e realizimit të produktit dhe rrit produktivitetin e ndërmarrjeve, duke marrë parasysh qasjen për planifikimin, zbatimin, kontrollin dhe përmirësimin e defekteve të ndodhura. Poashtu qasja për vendosjen e objektivave të cilësisë në periudha të rregullta kohore dhe përpjekja për ti arritur ato, përmirëson dukshëm efikasitetin dhe tendencën për përmirësim të vazhdueshëm.

Mungesa e sistemit të menaxhimit të cilësisë është vërtetuar se shkakton probleme në përcaktimin e kërkesave të klientit, monitorimin, shqyrtimin dhe analizën e perceptimit të klientëve se si ndërmarrja ka plotësuar këto kërkesa.

Kostoja (Shpenzimet) e cilësisë nuk janë thjeshtë rezultat i procesit të prodhimit por këtu ndikim kanë edhe proceset mbështetëse. Kompanitë e anketuara as që kanë bërë ndonjë analizë për zvogëlimin e shpenzimeve të cilat shkaktohen nga cilësia e dobët. Proceset mbështetëse në shumicën e rasteve as që ishin identifikuar nga kompanitë prandaj as që mund të konsiderohej roli i tyre në kostot operative të kompanisë. Këtu rol të madh luante formimi i një njësie e cila do të ishte përgjegjëse për menaxhimin e çështjeve të cilësisë së produktit, proceseve dhe sistemit në përgjithësi.

Një hipotezë tjetër me rëndësi është se vetëm aplikimi i standardeve ndërkombëtare të cilat i kanë përqaftuar mbi 170 shtete të botës, mund të sjellin deri te një konkurrueshmëri më e mirë e produkteve kosovare, një qëndrueshmëri në treg dhe gjasat për rritje.

Aplikimi i sistemit të menaxhimit të cilësisë në kombinim me strategjitë tjera të kompanisë, e atë kryesisht marketingun, janë çelësi kryesor i suksesit në zhvillimin e biznesit, dhe se këta prodhues duhet më shumë të orientohen në zbatimin në praktikë të metodologjive të sistemit të menaxhimit të cilësisë (planifikimi i cilësisë,

Tenth International Scientific Conference
THE POWER OF KNOWLEDGE
7-9.10.2016, Greece

garantimi i cilësisë, kontrolli i cilësisë, përmirësimi i cilësisë), të paraqitura në këtë punim dhe në këtë mënyrë të arrijnë që të përmbushin detyrat nga misioni i tyre me rastin e themelimit siç janë: qëndrueshmëria afatgjatë e suksesshme në treg, rritja e fitimit, rritja e shitjeve dhe zgjerimi i tregut jashtë vendit.

REFERENCAT

1. Venetike, dr. Nakuci, Menaxhimi i cilësisë, Tiranë 2009.
2. Construction Quality Management, S.L. Tang, Syed M. Ahmed, Raymond T. Aoieong, S.W Poon
3. Kathryn M. Bartol & David C.Martin, Management, Irwin McGraw Hill, third Edition
4. Miladinovski, S., Simoncheska. L., Sovremeni metodi na upravuvawe, Fakultet za turizam i ugostitelstvo, Ohrid, 2007.

Burime shitesë:

1. Standardi i menaxhimit të cilësisë ISO 9000:2004,
2. ISO 9000 Quality System Handbook, Fourth edition, David Hoyle
3. http://www.iso.org/iso/standards_development/processes_and_procedures.htm
4. www.quality.co.uk/example/manual.htm
5. http://www.bizmanualz.com/about_us/policy-procedure-manuals.html
6. www.globalshopsolutions.com/Quality

NGRITJA E EKONOMISË KOSOVARE PËRMES ZHVILLIMIT RURAL

Festim Tafolli, MSc

Universiteti i Prizrenit "Ukshin Hoti" Prizren Kosovë, festim.tafolli@uni-prizren.com

Abstrakt: Në krizën aktuale që gjindemi, secili shtet, ata në proces të zhvillimit dhe ata të zhvilluar, duhet ta kuptojnë cili është misioni i tyre. "Nuk ekziston një erë e favorshme për marinarin që nuk di se ku të shkoj" (Seneca)¹⁴⁸. Duhet të përballohet e ardhmja pa e anashkaluar të kaluarën dhe elementet bazike që e përbejnë një shtet. Në vitin 1986 Italia përballoi, në fushën bujqësore, një krizë të thellë që shkaktoi një ramje të shitjeve të verës, por, me një reagim të shpejt bëri që të investohet në territorin dhe cilësinë.

Sot Italia prodhon 40% më pak verë nga vitet e 80' por me një qarkullim 5 herë më të lartë që e vendos edhe para Francës dhe shumë shtete tjera. Është një shembull që nuk vlen vetëm vetëm për sektorin bujqësor por të gjithë në gjeneral. "Kush qeveris duhet që të ketë në zemër bukurinë e vendit, për hir të tokës dhe banorëve të saj". Është fundamental raporti mes avancimit teknologjik dhe territorit-kreativitetit.

"Kush kërkon shërime ekonomike tek një sëmurje ekonomike është në rrugë të gabuar, e cila nuk dërgon përveç se në greminë" (Einaudi)¹⁴⁹.

Njëra nga arsytet e një kompetitiviteti të ulët është shpërndarja jo homogjene e pasurisë të brendshme e cila ndalon disa pjesë-regjione të zhvillohen dhe ngriten ekonomikisht. Ndërmarrjet mundohen të krijojnë "appeal" për ta përdorur në komunikimin ndaj një klienti të mundshëm, por një pasuri kulturore nuk është e mjaftueshme. Ajo që është me rëndësi është ajo që këto resurse transmetojnë, historia e tyre, domethënja e tyre, arsya e ekzistencës së tyre.

Bëhet relevante që të del në dritë dhe të vlersohet përmes marketingut pjesa jo materiale e produkteve-shërbimeve. Marketingu luan një rol të rëndësishëm për të gjitha ndërmarrjet, fitimprurë dhe jo fitimprurë, dhe poashtu i njejtë koncept vlen edhe në nivel të shtetit.

Në shekullin në të cilin jetojmë, një ndërmarrje dhe një vend që nuk analizon se çka po ndodh jashtë dollapit, nuk ka destinim tjetër se dështimin dhe rrënimin e plot.

Fjalët kyqe: zhvillimi rural, PAC (Common Agriculture Policy), WTO (World Trade Organisation), Ndërmarrësi në vite, Marketingu në krah të zhvillimit ekonomik.

SEKTORI I BUJQËSISË GJATË VITEVE

Politikat e bashkimit europian në fushën e bujqësisë janë të orientuara drejt zhvillimit rural. Përberja e të hyrave të një fermeri kan qenë ($Price * Quantity$), ku është garantuar një çmim për çdo sasi, duke stimuluar fermerin që të ngrisë sasinë në infinit. Arsyeja e kësaj politike ka qenë deficitin e produkteve ushqimore në të gjitha shtetet e Unionit Europian.

Ky model ka arritur qëllimin që të gjitha pjesët e tokës, përfshirë ato të braktitura, të punohen për të nxjerrur produkte ushqimore dhe për të ngritur të hyrat familjare të çdo fermeri. Jo vetëm fermerët e vegjël por edhe ndërmarrjet multinacionale si Benetton, Generali, etj...filluan të bëjnë investime të mëdha në blerje të tokave dhe punimit të tyre, si investime fitimprurëse në profilin afatgjatë.

Me kalimin e kohës u arrit që të kalohet nga gjendja deficitare në suficit. Me qëllim të ngritjes së sasisë filluan që të përdoren medikamente për të ngritur dimensionet e produkteve dhe në të njëjtën kohë për të shkurtuar kohën e nevojshme për pjekurinë e produktit tek faza finale, që të futet drejt në treg dhe të mirret fitimi i nevojshëm. Filluan të krijohen kosto në buxhetin europian për asgjësimin e produkteve bujqësore, pasi që u tejkaluan nevojat e tregut, duke u akumuluar dhe ngritur teprica e tyre në vazhdimsi.

Me një anë shpenzimet e mëdha që ndikonin në buxhetin europian, në tjetrën ndotjet e larta të arritura si pasojë e përdorimit të pesticideve dhe medikamenteve të ndryshme, krijuan një ambient¹⁵⁰ ku konsumatori humbi besimin tek produktet bujqësore dhe jo vetëm.

Gjithashtu organizata WTO¹⁵¹ (World Trade Organisation), fillojë të merr hapa për krijimin e një ambienti me liberal në treg ku ndihmat e shteteve të reduktohen dhe të ngritet niveli konkurrues i ndërmarrjeve bujqësore.

Me kalimin e kohës, duke pas parasysh ajo që ndodhte, zhvillimi rural filloj të bëhet shtylla kryesore e PAC-ut (Common Agriculture Policy) e cila nënkupton që fermerët të mos ndihmohen përmes mjetit të çmimit por përmes vlerësimit rural.

¹⁴⁸Lucio Anneo Seneca, filozof, dramaturg dhe politikan roman.

¹⁴⁹Luigi Einaudi, lindur në Cuneo më 24 mars 1874. Redaktor i gazetës "Corriere della Sera", Milano.

¹⁵⁰PPB (Politikat e perbashketa bujqësore)

¹⁵¹OBT (Organizata Boterore e Tregtisë)

Me zgjerimin e Unionit European, filluan të hynin vende kryesisht bujqësor, politika e çmimit u bë e pa përballueshme duke bërë që fermerët të bëhen gjithnjë sipërmarrës dhe të qëndrojnë në këmbë të veta.

ORIENTIMI I POLITIKAVE BUJQËSORE TË PËRBASHKËTA

Në të kaluarën zona rurale ka qenë e përbërë nga koncentrimi i ekonomisë në bujqësi. Termi rural ka qenë sinonim i marginalitetit, negativitet, nënvlersim ndaj zonës urbane, zonë e shpopullimit, e disfavourizuar dhe e pazhvilluar me qasje diskriminuuese.

Sot ka një qasje krejt tjetër. Shumë definicione për të përshkruar termin rural, por me një shprehje të shkurt rurale është gjithçka që nuk është urbane, që nënkupton pjesën dërmuese të rruzullit tokësor.

Hapsira rurale merr funksion të rëndësishëm në shoqëri në profilin:

- **Ekonomik**
- **Social**
- **Mjedisor**

Ekonomik: funksioni i furnizimit/marrjes të popullatës në tërësi. Insistojnë në ndermarrje të vogla-mesme individuale, artigjanale, komerciale dhe poashtu industriale.

Social: bujqësia mban të pastër territorin duke mundësuar qytetarët të gëzojnë peisazhe, ushqime lokale, duke e bërë mjedisin me atraktiv në nivel nacional dhe internacional.

Mjedisor: konservimin, mbrojtjen dhe riprodhimin e biodiversitetit, përdorimin e qëndrueshëm të burimeve. Bujqësia zbaton mbrojtjen e mjedisit.

Me një kontekst gjithnjë e më të globalizuar, identiteti kultural mundëson për të konkurruar. Leva e konkurrencës është kualiteti dhe diversifikimi i produktit (deterat, bjeshkët, alpet, kodrat, rrafshirat, etj). Sot konkurrojnë edhe territoret në funksion të specifikave të veta. Për të marr si shembull Italin, ka fatin që të ofrojë produkte-shërbime të llojeve të ndryshme. Në të njëjtën kohë është shumë e rëndësishme që të përdoret një “Qasje Sistematike” që përfshin pjesë njerzore duke shfrytëzuar atë që natyra ofron me një program të definuar dhe të organizuar.

Si shembull mund të merren në konsideratë dy vende turistike, në këtë rast dy plazhe, Jesolo dhe Caorle të Italisë, apo Durrësi i Shqipërisë dhe Ulqini i Malit të Zi. Për të tërhequr turist që të dyjat mundohen të ofrojnë me të mirën. Është e nevojshme që pala publike (udhëheqësit komunal dhe regional) dhe privatë (pronarët e hoteleve, marketeve të ndryshëm) të ulen dhe të definojnë objektivat e përbashkëta. Ajo që është e sigurt është që të dyja palët do të kenë përfitime, dikush më shumë e dikush më pak, dikush më herët e dikush më vonë.

Në definimin e ofertës turistike është e domosdoshme që të segmentohet tregu. Ulqini ka një target konsumatorësh me profil më të rinj, jo rastësisht njëfjet edhe për atmosferën e pas natës ku në çdo lokal bëhet muzik me tërë estradën. Në anën tjetër Durrësi ka një target më familjar ku kërkohet pushim dhe qetësi. Ajo që i bashkon të dytë është dielli, plazha dhe uji i detar, kurse pjesa tjetër është ajo që i dallon dhe që bën konsumatorin të zgjedh njerën apo tjetrën. Është e qart që të dyjat mundohen të ofrojnë sa më shumë shërbime/alternativa në mënyrë që të kenë një target sa më të gjerë për të siguruar të hyra sa më të larta.

Normalisht e njëjta vlen edhe për pika turistike tjera si Brezovica, Burimi i Drinit të Bardhë, Ujëvarat e Mirushës, Lidhja e Prizrenit, Prevala, Gryka e Rugovës, etj. Është e qart që një turist nuk e merr Prizrenin si pikë turistike vetëm për objektin e Lidhjes së Prizrenit por edhe për ushqimet lokale-tradicionale (kualiteti i ushqimit dhe hoteleve), kultura (mix etnike që jetojnë së bashku, mikëpritja, stili i jetës), vjetërsia e qytetit dhe tradita e saj, etj. Atraktiviteti i një territori varet nga përbërja e shumë elementeve të cilat duhet të kombinohen sipas qasjes sistematike.

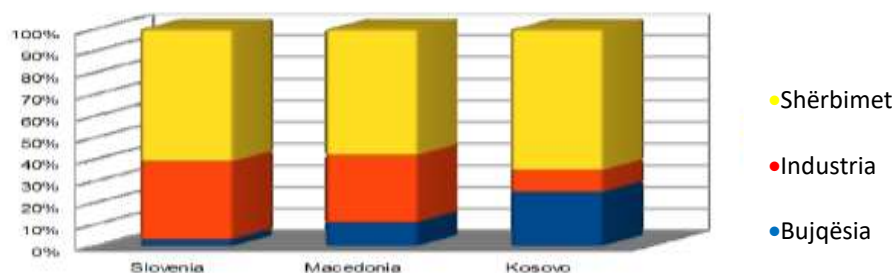
NDIKIMI I BUJQËSISË NË TREGUN VENDOR

Ekonomia bujqësore është një segment i rëndësishëm të aktivitetit të Kosovës. Ky sektor arrinë të absorbojë një numër të fuqisë puntore në gjeneral, në veçanti tek zonat rurale. Në bazë të disa analizave ky sektor në Kosovë në vitin 1986 ka kontribuar me 30% të GDP-së. Kjo ngritje e prodhimit në vitet e 90’ ka ardhur si efekt i ramjes të aktiviteteve të tjera në sektorët e ndryshëm.

Sipas disa analizave ky sektor arrinë të punësojë parafërsisht 100.000 persona (Riinvest¹⁵²), që do të thotë 22% të punsimit total.

¹⁵²Instituti per hulumtime zhvillimore – Riinvest, Prishtine.

Figura më poshtë jep një pasqyrë të potencialit të këtij sektori në ekonominë gjenerale.

POLITIKAT E BASHKIMIT EUROPIAN NË FUSHËN E BUJQËSISË

Komuniteti Ekonomik Europian mundohet për një politikë të zhvillimit rural që përbëhet nga këto 10 pika kryesore:

1. Preferenca rurale: mundohet që të punohet drejt zhvillimit rural si e ardhme e sistemit njerzor, duke koncentruar mjetet financiare në këtë fushë.

2. Qasje e integruar: është shumë i rëndësishëm roli njerzor. Duhet që të ketë një qëllim të përbashkët dhe të punohet për të njëjtin qëllim.

3. Diversifikim: territori është një produkt por në të njëjtën kohë përmban edhe shumë produkte tjera që ja ngrisin vlerën, si ushqimet lokale, bukuritë natyrore që mban, kujdesi dhe pastërtia që banorët e vendit ofrojnë, etj. Sa më shumë që ofron një vend, aq më atraktiv dhe interesant është për klientët (turistët).

4. Qëndrueshmëri: prodhimi dhe konsumi duhet të bëhen me një perspektivë afatgjatë, në këtë rast bëhet fjalë për ndotjen e ambientit nga ana e banorëve dhe poashtu e turistave. Një vend mundet të jetë fantastik por nëse ka një famë ndotëse, ajri apo ushqimi, atëherë gjithçka është e kotë.

5. Subvencione: ky aspekt do të ekzistojë edhe më tej por jo në mënyrën e mëparshme. Çdo ndihmë do të jetë me një qëllim të caktuar.

6. Financim: fermert dhe ndërmarrjet bujqësore do të financohen jo përmesë çmimit por përmes zhvillimit rural, ku fermeri është i obliguar të mendojë si sipërmarrës e jo si “bujk” duke propozuar projekte konkrete dhe të realizueshme.

7. Menaxhim: menaxhimi i fondeve do delegohet tek regjionet. Këto fonde duhen të lansohen dhe rishikohen çdo 5 vjet. Kjo për të pasur një kontroll me të mirëfillt se ku po shkojnë dhe si po përdoren.

8. **Politika e strukturave:** që nga lindja komuniteti europian ka koncentruar intervenimet e saj në politikën e çmimit duke lënë në vend të dytë ato të strukturave. Arsyeja e kësaj është lidhur me faktorin kohorë, sepse intervenimi i strukturave kërkon kohë të gjatë, e dyta për “lobby” të politikës europiane ku disa shtete kanë pas interese individuale të verprohet në këtë mënyrë. Në terme monetare 93% e buxhetit europian është përdorur në bujqësi, 95% e këtij buxheti në politikën e çmimit, duke garantuar çmimin për çdo sasi të prodhuar dhe shitur. Vetëm me librin e gjelbërt në vitin 1985 me refletimin rreth “e ardhmja e vendit rural” është filluar në mënyrë graduale të kalohet në shtyllën e dytë që është zhvillimi rural. Sot kërkohet që të mendohet dhe të veprohet si sipërmarrës, që do të thotë të analizohen kërkesat dhe dëshirat e konsumatorëve duke përshtatur prodhimin dhe produktet.

9. **Politika europiane për kualitet:** kualiteti përfshin të gjitha, territorin, ushqimin, shërbimet, etj. Arsye që kërkohet kualitet janë:

- Konkurrence më të mëdha të produkteve europiane;
- Nevoja të reja të konsumatorëve të cilët kërkojnë siguri në produkte dhe shërbime;
- New style rreth produkteve ushqimore, fenomeni i konvergencës;
- Kujdes më të madhe në raportin kualitet-çmim. Konsumatori është i gatshëm të paguajë një premium price për produkte më të mira;
- Më shumë shërbime tregtare. Kërkohen produkte të gatshëm por cilësore, si pasojë e kohës që është gjithmonë e kufizuar;
- Vendet njihen edhe përmes ushqimit. Emri Itali shoqërohet me “pasta, pizza, prosecco”;
- Njohje përmes certifikatave të produkteve;
- Garancia tek konsumatorët duke vendosur etiketa në produkte për të ofruar informata rreth origjinës, mënyrës së prodhimit, dhe përmbytjes. Italia është vendi me numër më të madhë me miratime europiane. Në këtë rast është shumë i rëndësishëm marketingu dhe me detajisht komunikimi tek konsumatori. Janë shumë elementet që ndikojnë tek zgjedhja e konsumatorit, si paketimi, çmimi, tendenca, zakonet, etj. Kështu që është e rëndësishme të promovohen produkte me etiketa të cilat garantojnë kualitet dhe siguri dhe që e bindin konsumatorin në këtë produkt. Bashkimi Europian ka njohur se origjina ndikon në kualitetin e një produkti

ushqimor së bashku me teknikat e prodhimit tradicional. Ndër etiketat që dallojnë produktet janë: DOP (Denominazione di Origine Protetta – Emertimi i Origjines së Mbrojtur), IGP (Indicazione Geografica Protetta – E dhëna gjeografike e mbrojtur), DOC (Denominazione di Origine Controllata – Emertimi i Origjines së Kontrolluar), DOCG (Denominazione di Origine Controllata e Garantita – Emërtimi i Origjinës së Kontrolluar dhe Garantuar), STG (Specialità Tradizionale Garantita – Specialitet Tradicional të Garantuar), IGT (Indicazione Geografica Tradizionale – E dhëna gjeografike tradicionale), etj.

Për të bërë Marketing dhe Komunikim të markave (brand) nevoiten investime jo të vogla. Për këtë është e rëndësishme që të krijohen fonde nacionale për të krijuar marka të nivelit nacional përmes të cilave propozohen produktet vendore. Natyrisht fermerët për të vendosur këto etiketa duhet që t'i përmbushin të gjitha standardet e nevojshme. Fermeri nuk ka mundësi që të krijojë një brand të vetëm të nivelit nacional-internacional. Për shembull vena e Rahovecit, për të arritur që të kërkohet dhe të futet në tregun ndërkombëtar, kërkon shumë investime në komunikacion për të thyer barrierat e frikës dhe dyshimit rreth produktit dhe për ta bërë një venë me *apeal* vendor së pari, pastaj edhe ndërkombëtar.

10. **Multifunksionalitet:** fermeri luan një rolë kyqës në territor, në mbrojtjen e traditave dhe trashëgimisë kulturore. Duke u bazuar në faktin se rurale është krejt ajo çka nuk është urbane, parafësisht 90% e hapsirës së BE-së. Me termin multi-funksionalitet nënkuptohet se fermeri nuk ndalet tek prdodhimi i një produkti bujqësor duke ofrur në të njëjtën kohë një seri aktivitetesh kolaterale pozitive siç janë ruajtja, zhvillimi dhe mbikqyrja e mjedisit, që e bënë territorin adekuat për turizëm dhe për një jetë të mirëfillt. Jo rrallë dëgjohen dhe shifën fatëkeqësi natyrore, të cilat edhe pse natyrore janë prap pasojë e veprimeve njerzore. Nëse e marrim një toke të papunuar si shembull, ku rriten barrera të ndryshme, të cilat kalben dhe me kalimin e kohës nuk e lejojnë filtrimin e shirave në tokë, gjenerojnë si efekt vërshime që shkaktojnë damë edhe në vende urbane. Kjo ndodhë edhe në vende të zhvilluara, sepse zhvillimi rural ende po nënvlersohet dhe anashkalohet.

ROLI I MARKETINGUT NË SEKTORIN E BUJQËSISË DHE TË ZHVILLIMIT TERRITORIAL

Marketingu është mjeti përmes të cilit duhet të bëhet promovimi dhe valorizimi i territorit. Objektivi i menaxhmentit është që të identifikoj faktorët atraktiv për konsumatorët (turistët), që përbëjnë arsyen pse një person apo grup personash vendosin të kalojnë kohën me një vend dhe të shpenzojnë kursimet e tyre. Siç u tha më sipër territori është një produkt në konkurrencë me territore-produkte tjerë. Është shumë e rëndësishme që të identifikohet dhe të bëhet i qartë avantazhi konkurrues (*competitive advantage*) sepse është ky i fundit shkak për një person vendos të blejë një produkt në vend se një tjetër, të kalojë pushimet në Kosovë në vend se në Maqedoni, Mal të Zi apo Serbi. E gjithë fuqia e marketingut duhet të koncentrohet në promovimin dhe komunikimin e këtij faktori.

Për të shmangur rrezikun e një shperndarje të buxhetit, strategjike është që të krijohet një markë zone (*brand area*), e cila përdoret si “ombrelle” për produktet e asaj zone. Krijimi dhe zhvillimi i kësaj marke bëhet në bashkëpunim me palet private dhe publike. Brezovica në treg nuk shitet vetëm si një bjeshkë e bukur me borë në sezonin dimëror por edhe si një vend relaksi me gjitha pajisjet e nevojshme për relaks, me ushqime lokale me cilësi dhe të shëndetshëm, vend shoppingu me butikë të mrekullueshme për të kaluar kohën kur nuk skiatet, vend takimi me shoqëri dhe poashtu ku familja bashkohet në frymen e krishtilindjeve dhe në ngrohtësinë që hotelet dhe shtëpizat ofrojnë.

Një marketing i suksesshëm duhet me një fjalë të përmisojë ekzistencën e atyre që jetojnë me një vend, pastaj edhe të atyre që kalojnë vetëm disa momente të shkurta.

Është pjesa e marketingut strategjik, e cila ka për detyrë të zhvillojë një lexim të territorit, duke përfshirë nevojat e kërkesës aktuale dhe potenciale. Të krijojë *apeal* dhe atraktivitet të një kërkesë e cila mundëson një zhvillim të qëndrueshëm.

Pjesa e marketingut operativ duhet të merret me analizën e kërkesës, segmentimin dhe pozicionimin e territorit, me krijimin e një ofertë sa më efikasë lidhur me nevojat dhe kërkesat, dhe me krijimin e një përceptimi të mirëfillt të territorit.

Ajo që ofrohet është “vlerë”, kombinim i produkteve dhe shërbimeve, e cila duhet të ketë një rezultat të (benefikëve funksionale dhe emotive) / (sakrificave dhe çmimeve) > 1.

Strategjia e marketingut duhet të përfshijë:

- *Analizën e tregut*¹⁵³
- *Përcaktimin e segmentit target*¹⁵⁴

¹⁵³SWOT Analysis (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) (Dobesit, Potencialet, Kercenimet dhe Mundesit).

➤ *Pozicionimin e ofertës*

➤ *Vendimin e marketing-mix, 4P¹⁵⁵ (Product, Price, Promotion, Placement + People).*

Rëndësi të veçant ka komunikimi (promotion), që zhvillohet përmes publicitetit, propagandes, direkt marketing, evente, panahire, promovime të ndryshëm, etj., sepse ka për detyrë të ndërtoj një reputacion të markës dhe në të njëjtën kohë të territorit.

Fermeri ka për detyrë të prodhoj-ofroj një prrodukt-shërbim kualitativ, duke vepruar me ideologjinë e një sipërmarrësi, por në të njëjtën kohë ka nevojë për një mbështetje lidhur me disa njohuri që nuk posedon por të cilat janë të rëndësishme për suksesin e biznesit, siç janë njohurit e marketingut, kontabilitetit, menaxhmentit në përgjithësi. Këto njohuri mund të ofrohen përmes krijimit të disa inkubatorëve të cilat kanë për detyrë përkrahjen e ndërmarrjeve bujqësore gjatë tërë procesit, që nga krijimi i produktit deri tek futja në treg.

Suksesi i ndërmarrjeve bujqësore së pari siguron të hyrat e familjes, ku zakonisht të gjithë antarët janë të kyçur me role të ndryshëm, pastaj të komunës, të regjionit duke pasur si rezultat zhvillimin dhe ngritjen e tërë shtetit.

KONKLUZAT

Sektori i bujqësisë dhe i zhvillimit rural ka nevojë për një fond të veçant, autonom, i cili nuk mvaret direkt nga qeveria e vendit. Ky fond ka për detyrë të mbështet fermerët në zhvillimin e aktiviteteve të tyre. Është e ditur se figura e një fermeri mundet të ketë munges të njohurive rreth aktiviteteve ekonomike specifike siç janë kontabiliteti, redaktimi i “business plan”, analizave financiare, etj. Të gjitha këto analiza duhet të bëhen në “outsourcing”, përndryshe nga jashtë. Ky fond ka për detyrë ti mbuloj këto shpenzime dhe poashtu ta siguroj fermerin edhe për të gjitha rreziqet që ky sektor mban mbrapa.

Sigurisht që edhe institucionet më të larta duke filluar nga qeveria tek oda ekonomike duhet të mbështetin këtë sektor me politika adekuate makro. E vetmja përgjegjësi që një fermer duhet të ketë është që të bëjë punën e vet në mënyrë sa ma adekuate dhe kualitative, duke gjeneruar produkte kompetitive në tregun vendor dhe poashtu ndërmkombëtar.

BIBLIOGRAFIA

- [1] ANDERSON K. (2000) –“Agriculture’s multifunctionality and the WTO”., The Australian Journal of Agricultural and Resource Economics, XLIV, n.3, 475-494.
- [2] ANTONELLI, G., (2004): (a cura di) Marketing agroalimentare. Specificità e temi di ana-lisi, Milano, Franco Angeli.
- [3] APPOLLONIO R., CAROSELLA G., (2007), “Come aprire un bed and breakfast in Italia, dall’idea alla realizzazione”, Franco Angeli, Milano.
- [4] ARZENI A. –ESPOSTI R., SOTTE F. (a cura di) (2003): Politiche di sviluppo rurale tra pro-programmazione e valutazione, Milano, Franco Angeli.
- [5] BAGARANI M. (a cura di) (2008), Letture dello sviluppo rurale, Milano, Franco Angeli.
- [6] BASILE E. –ROMANO D. (a cura di) (2002): Sviluppo rurale: società, territorio, impresa, Milano, Franco Angeli.
- [7] BLANDFORD D., BOISFERT R.N., FULPONI L. (2003) –“Non trade concerns: reconciling domestic policy objectives with freer trade in agricultural products”, American Journal of Agricultural Economics, LXXXV, n. 3, 668-673
- [8] BRUNORI G. (2006): Post-rural processes in healthy Rural areas: hybrid networks and symbolic capital, in J. Murdoch, T. Marsden (eds); Between the local and the global, Amsterdam, Elsevier.
- [9] BRUNORI G., MAARNGON F., REHO M. (2007), La gestione del paesaggio rurale tra go-verno e governance territoriale. Continuità e innovazione, Milano, Franco Angeli.
- [10] CAROLI M. (1999) (a cura di), Il Marketing territoriale. Lineamenti teorici di carattere sociale e strumenti d’intervento, Milano, Franco Angeli.

¹⁵⁴Segmentim (ndarje e tregut ne shume shtresa dhe percaktimi i ndermarrjes rreth nje apo disa shtresave specifike).

¹⁵⁵Te ideuara nga Jerome McCarthy dhe te perdorura pastaj nga shume tjere autor.

